АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИИ
ТБИЛИССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Н. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

СОЧИНЕНИЯ В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ XII

1998 · ТБИЛИСИ

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ივანე ჯავახიშვილი

თხზულებანი თორმეტ ტომად

ტომი XII

თბილისი · 1998

~~9 (c 41)~~
9 (47. 922)+90(47.922) ÷ 9(47922:47)
ჯ 145

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა

მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე (მთავარი რედაქტორი), ზ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე, ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, ვ. ბ ე რ ი ძ ე, თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, რ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, † ა. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი.

მთავარი სარედაქციო კოლეგიის
მდივანი მ. ი ნ ა ს ა რ ი ძ ე

XII ტომში დაბეჭდილია ივანე ჯავახიშვილის მნიშვნელოვანი ნაშრომები, რომლებიც ძირითადად დაწერილია მეცნიერის შემოქმედების პირველ პერიოდში—1898—1912 წლებში.

ტომის რედაქტორი რ ო ი ნ მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი.

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1998

0505040000
ჯ ―――――――
608(06)98

ISBN 5—511—00901—6

ტომის რედაქტორისაგან

XII ტომში იბეჭდება ის ნაშრომები, რომლებიც ძირითადად შექმნილია ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის პირველ პერიოდში.

მეცნიერის კვლევა-ძიების მასშტაბი ფართო, მრავალსაგნიანი იყო; წინამდებარე ტომში ქვეყნდება „საქართველოს ეკონომიური ისტორია" (1907 წ. გამოცემა), რომელიც არსებითად განსხვავდება 1930—1935 წწ. გამოცემული „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის" ორტომეულისაგან (ამ უკანასკნელს ივ. ჯავახიშვილის თორმეტტომეულში ორი წიგნი ეთმობა).

აქვე ქვეყნდება ივ. ჯავახიშვილის ნარკვევები: „ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება", „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია", „მამულიშვილობა და მეცნიერება", „საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა", დაწერილი ენციკლოპედიისათვის 1912 წ., და სხვ. სარედაქციო კოლეგიის გადაწყვეტილებით XII ტომში შეტანილია ივანე ჯავახიშვილის ისეთი მნიშვნელოვანი გამოკვლევები, როგორიცაა: „ურთიერთობა რუსეთსა და საქართველოს შორის XVII საუკუნეში", „დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში", „პოლიტიკური და სოციალური მოძრაობა საქართველოში XIX საუკუნეში" და „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული".

ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომები ამ ტომშიაც იბეჭდება უცვლელად. უარყოფილია ზედმეტი ჩარევა ტექსტებში. ავტორის ენა და სტილი დაცულია. სწორდება მხოლოდ უნებლიე შეცდომები, საჭიროების მიხედვით ზუსტდება წყაროებისა და ლიტერატურის დასახელება; ტომს ერთვის წყაროთა დასახელებაში დაშვებულ შემოკლებათა განმარტება და კომენტარები, რომელთა შედარებითი სიუხვე ნაკარნახევია მოცემულ ნაშრომთა მრავალსაგნოვანი თემატიკით.

წინამდებარე ტომში შესული ნაშრომები, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა, 80—90 წლის წინათ გამოქვეყნდა და მხოლოდ ახლა ხორციელდება მათი ხელმეორედ გამოცემა.

დიდი ისტორიკოსის ადრინდელმა ნაშრომებმა XX ს. დამდეგს სრულიად ახალი ეტაპი შექმნეს ქართული საისტორიო აზრის განვითარებაში. დღესაც უდავოა მათი მეცნიერული ღირსება და საპატიო ადგილი ჩვენი ხალხის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ისტორიაში. ტომის მნიშვნელოვანი ნაწილი ოცი

წლის წინათ იყო რედაქტირებული და გამოსაცემად მომზადებული პროფესორ მამია დუმბაძის მიერ. სამწუხაროდ, გამოცემა გაჭიანურდა. ტომის სტრუქტურა შეიცვალა, დაემატა რიგი თხზულებებისა და საჭირო გახდა ხელახალი რედაქტირება, რაც სარედაქციო კოლეგიის დავალებით ჩვენ შევასრულეთ. აუცილებლად მივიჩნიეთ დაგვეტოვებინა მ. დუმბაძის შესავალი წერილი „ივანე ჯავახიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობა 1898—1912 წლებში", რომელშიც დროისა (წერილი 1978 წ. დაიწერა) და ვითარების აუცილებლობით გამოწვეული მცირე ცვლილებები შევიტანეთ. ასევე დავტოვეთ მისი შეხედულებისამებრ შეტანილი ზოგიერთი ორთოგრაფიული სწორება.

რონ მეტრეველი

ივანე ჯავახიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობა 1898—1912 წლებში

ივ. ჯავახიშვილის ადრინდელ შემოქმედებაზე მძლავრი გავლენა იქონია თანადროული ეპოქის სოციალურ-პოლიტიკურმა პრობლემებმა, მეტ-ნაკლები განსხვავებით რომ იჩენდნენ თავს, ერთი მხრივ, მშობლიურ საქართველოში, სადაც იგი აღიზარდა, ხოლო, მეორე მხრივ, პეტერბურგსა და მის უნივერსიტეტში, სადაც მან მეცნიერული ნათლობა მიიღო.

რუსეთისა და საქართველოს ცხოვრებაში დიდმნიშვნელოვანი იყო XIX—XX სს. მიჯნა. XIX ს. მიწურულში, როცა ივ. ჯავახიშვილი თბილისის გიმნაზიაში სწავლობდა, თვითმპყრობელური რეაქცია არნახული ძალმომრეობით უტევდა ქართულ კულტურას, რასაც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის გაძლიერება მოსდევდა.

გიგანტური იმპერიის პოლიტიკურ ცენტრში, პეტერბურგში ჩასულ ჭაბუკს თან ჩაჰყვა სევდიანი ფიქრები კოლონიურ მდგომარეობაში მყოფ სამშობლოზე. მას ხომ გულით უნდოდა, რომ თავისი ქვეყნის აღორძინებული სახელმწიფოებრიობა და ცხოვრების მაღალი დონე ეხილა.

ახალგაზრდა ივანეს იმდროინდელ შემოქმედებას ნათლად ეტყობოდა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დიდი თაოსნის ილია ჭავჭავაძის იდეური გავლენა. მშობლიური ისტორიის ცოდნა და მისი მეცნიერული შესწავლა, ილიას აზრით, წარმოადგენდა ძვირფას იარაღს ამა თუ იმ ერის თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში.

ბურჟუაზიულ-ლიბერალური ინტელიგენციის შემთანხმებლური წრეებისაგან განსხვავებით, ივანე ჯავახიშვილი უფრო აქტიური ბრძოლის მომხრე იყო და აშკარად კიცხავდა მათ, ვინც ცარიზმთან მორიგების გზით ფიქრობდა ეროვნული ინტერესების დაცვას. მაგრამ იმ დროისთვის ბრძოლის აქტიური პოზიციებისადმი ერთგულება ივანესთან განსხვავდებოდა ახალი ეპოქის მიერ შობილი რევოლუციურ-პროლეტარული იდეოლოგიისაგან: ქართულ რევოლუციურ სოციალ-დემოკრატიასთან მაშინ მას აახლოვებდა ეროვნული თავისუფლების იდეა და ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული მოძრაობის მოთხოვნათა რეალიზაციის სურვილები; იგი ობიექტურად ესიტყვებოდა რუსეთისა და საქართველოს საუკეთესო შვილთა პროგრესულ ბრძოლას დიდი სოციალური გარდაქმნებისა და ჩაგრული კლასების განთავისუფლებისათვის.

საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლის ჩაყენება ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის სამსახურში ივ. ჯავახიშვილს გაცილებით ფართო და პერსპექტიული მნიშვნელობით ჰქონდა წარმოდგენილი, ვიდრე XIX ს. ქართველ რომანტიკოსებსა და კულტურის ზოგიერთ მოღვაწეს, რომელიც მზარდი ეროვნული ბურჟუაზიის ინტერესებს გამოხატავდა. ივ. ჯავახიშვილის აზრით,

მეცნიერება მხოლოდ პირუთვნელი, ობიექტური კვლევის პოზიციებიდან შეუწყობდა ხელს ეროვნულ ბრძოლას. ერის ისტორიაში თანაბრად უნდა გამოკვლეულიყო არა მარტო წარმატების მაჩვენებელი მოვლენები, არამედ ისიც, რაც მის წინსვლას აფერხებდა, განაპირობებდა მის ჩამორჩენას, მიუთითებდა ნაკლოვან მხარეებზე. ამის გარეშე ისტორია „ერის წვრთნის" ამოცანას ვერ შეასრულებდა.

1904 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში — „მამულიშვილობა და მეცნიერება" ივანე ჯავახიშვილმა ჩამოაყალიბა თავისი შეხედულება ისტორიული მეცნიერებისა და ეროვნული მოძრაობის ერთმანეთთან დამოკიდებულების შესახებ. იგი გადაჭრით უარყოფდა საქართველოს ისტორიული წარსულის იდეალიზაციის ტენდენციას, მისი აზრით, „მამულიშვილი" ანუ სამშობლოსათვის თავდადებული მებრძოლი ის კი არ იყო, ვინც გაზვიადებით აშუქებდა მშობლიური ქვეყნის წარსულს, არამედ ის, ვინც მას მიუდგომლად სწავლობდა, აწმყოს უკეთესი წარმართვის მიზნით უყურებდა ისტორიას, რომ კონკრეტული ეპოქისათვის შესაბამისი დასკვნები გამოეტანა და აქტიური ბრძოლა გაეჩაღებინა. თავისუფალი, დამოუკიდებელი არსებობისათვის ბრძოლის უფლება ჰქონდა ყველა ხალხს, განურჩევლად მისი ისტორიული წარსულისა. რომელიმე დაპყრობილი ხალხის წარსული ბრწყინვალეც რომ ყოფილიყო, ამ „სილამაზის" გულისთვის დამოუკიდებლობას არავის არ მისცემდნენ. ამდენად, წარსულის გაზვიადება, მისი შეფერადებულად წარმოდგენა და, ამასთან ერთად, პეტიციების წერა პრივილეგიების მოსაპოვებლად, ავნებდა არა მარტო მეცნიერებას, არამედ ადუნებდა აქტიური ბრძოლის უნარიანობას.

ივ. ჯავახიშვილს კარგად ესმოდა, რომ საკუთარი ერის ისტორიის ხელოვნური გაზვიადება თავისთავად იწვევდა სხვა ერების ისტორიის დამცირებას. მეცნიერი ემიჯნებოდა „ეროვნული განსაკუთრებულობის" მაძიებელს, რომელიც ნაციონალისტურ ტენდენციებს ამჟღავნებდა და ერთა შორის სოლიდარობისადმი პატივისცემას ქადაგებდა. ამავე დროს მეცნიერი არანაკლები ძალით ებრძოდა ქართული კულტურის მაგინებლებს ველიკორუსული შოვინიზმისბანაკიდან და საქართველოს შიგნით მყოფ ნიჰილისტებს, ხშირად აბუჩად რომ იგდებდნენ მშობლიურ წარსულს.

ჯერ კიდევ 1902 წ. გამოვიდა ივ. ჯავახიშვილი აღმოსავლეთის ხალხებზე მაშინ გავრცელებული ოდიოზური წარმოდგენის წინააღმდეგ. საქართველოსა და სომხეთის კონკრეტულ მაგალითებზე იგი ამტკიცებდა, რომ აღმოსავლეთშიაც ადგილი ჰქონდა კულტურისა და იდეოლოგიის უწყვეტ განვითარებას და ეპოქის შესაბამის ცვლილებათა ანარეკლს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში, რომ მისთვის უცხო არ იყო კლასობრივი ბრძოლა და სოციალური გარდაქმნები.

საკაცობრიო და ჰუმანისტური იდეალების მაჩვენებელი იყო, აგრეთვე, ახალგაზრდა მეცნიერის დამოკიდებულება კულტურულ მიღწევათა სესხება-გაზიარებისადმი. მისი აზრით, ამაში სათაკილო არაფერი ყოფილა, პირიქით, კულტურის მიღწევათა გაზიარება ხალხის მაღალი ინტელექტის მაჩვენებელი იქნებოდა, რადგანაც მაღალ დონეს იგი ვერ გაუტოლდებოდა იმ შემთხვევაში, თუ მისი „სულიერი განწყობილება ამისთვის მომზადებული არ იქნებოდა".

არსებული სინამდვილისადმი კრიტიკულად განწყობილი ივ. ჯავახიშვილი გულმხურვალედ ეხმაურებოდა დიდმნიშვნელოვან მოვლენებს იმპერიალიზმის ეპოქის რუსეთში.

1905 წ. რევოლუციის დასაწყისში, პეტერბურგში, 9 იანვრის ამბებიდან 10 დღის შემდეგ, გაზეთ „ნაში დნის" ფურცლებზე გამოქვეყნდა 342 მეცნიერის პრო-

ტესტი თვითმპყრობელობის საგანმანათლებლო პოლიტიკის წინააღმდეგ. ისინი მოითხოვდნენ „პოლიციური პოლიტიკის" აღმოფხვრას სკოლებსა და უმაღლეს სასწავლებლებში, თავისუფალი აზრისადმი პატივისცემას, „ძირეულ გარდაქმნებს".

„342"-ის განცხადებას 24 იანვარს შეუერთდა „პრივატ-დოცენტი" ივ. ჯავახიშვილი, ხოლო მეორე დღესვე მან თავისი მასწავლებლის ნ. მარის მრისხანებით სავსე წერილი მიიღო. ნ. მარი გამოხატავდა ე. წ. „აკადემიზმის" მიმდევართა შეხედულებას, რომ მეცნიერი პოლიტიკაში არ უნდა ჩარეულიყო; ასეთი რამ „აკადემიურ თავისუფლებას" ზიანს მიაყენებდა. ნ. მარმა თავისი მოწაფის აღნიშნული გამოსვლა მასთან განხეთქილების საფუძვლად მიიჩნია.

თავის პასუხში ნ. მარისადმი ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ მეცნიერული თანამშრომლობისათვის არ იყო სავალდებულო ორივე მხარის „პოლიტიკური და მორალური მრწამსის ნიველირება", რომ თვითმპყრობელობის პოლიტიკის მხილება ვერაფრით ვერ დაემუქრებოდა „აკადემიურ თავისუფლებას", რომელიც მაშინ არ არსებობდა. ივ. ჯავახიშვილი დასძენდა, რომ ქვეყნისათვის საჭირო „გარდაქმნების" სურვილთა გამოაშკარავება „ყოველი მოქალაქის მოვალეობად მიაჩნდა".[1]

1905 წ. რევოლუციური მოძრაობის დღეებში პეტერბურგსა და თბილისში გამოქვეყნდა ივ. ჯავახიშვილის ორი წიგნი — „Государственный строй древней Грузии и Армении" და „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია". ამ წიგნებს, თვალსაჩინო მეცნიერული ღირსების გარდა, სხვა მნიშვნელობაც ჰქონდა. ავტორი ეროვნული თვითმყოფობისათვის ბრძოლის პოზიციებიდან გამოეხმაურა რევოლუციას. იგი ამტკიცებდა, რომ ქართველ და სომეხ ხალხებს უძველესი ხანიდანვე ჰქონდათ თავიანთი სახელმწიფოებრიობა. საქართველოში მეფის ხელისუფლების ძიება მაშინ აქტუალურად ჟღერდა. ისეთი ფაქტის გამომზეურება, როგორიც იყო, მაგალითად, თამარის დროს მეფის ხელისუფლების შეზღუდვისათვის მიმდინარე ბრძოლა, გამოხატავდა ავტორის გარკვეულ ტენდენციას, მიმართულს თვითმპყრობელური ძალაუფლების წინააღმდეგ.

განსაკუთრებული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა ივ. ჯავახიშვილის ნარკვევს «Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в." ეს ნაშრომიც რევოლუციის წლებში გამოქვეყნდა, 1906 წ. პეტერბურგში. მეცნიერი რევოლუციას „ხალხის დიადი მოძრაობის" სახელითაც იხსენიებდა და ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, სწორად რომ ხსნიდა მის გამომწვევ მიზეზებს. ეს მიზეზები, მისი შენიშვნით, XIX ს. 60—70-იანი წლების რეფორმებიდან იღებდა სათავეს და ცარიზმის ანტიხალხური პოლიტიკიდან მომდინარეობდა.

ავტორი ასაბუთებდა, რომ რუსეთის თვითმპყრობელობამ ფართო მასებში ყოველგვარი ნდობა და ავტორიტეტი დიდი ხანია დაკარგა, საერთოდ, კერძოდ კი მის მიერ დამონებულ ქვეყნებში, რომ თვითმპყრობელობის ძირმომპალ საფუძვლებს ახლა ვერაფერი ვერ უშველიდა. ასეთი დასკვნა „გაეპარა" ოფიციალურ ცენზურას, მაგრამ მისი ავტორი რეპრესიებს მაინც ვერ გადაურჩა.

აღნიშნული წიგნით ივ. ჯავახიშვილმა ნათელყო თავისი იდეური სიახლოვე, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „რევოლუციურ პარტიებთან", რომელთაც მთავრობა ბრალს სდებდა, ხალხის თვალში სახელი გაგვიტეხაო. ივანე კი ასაბუთებდა, რომ მთავრობამ საქართველოში თავისი საუკუნოვანი პოლიტიკის შედეგად უნდობ-

———

[1] კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ივ. ჯავახიშვილის არქივი, № 1453 და 1966.

ლობა დაიმსახურა და მისი სახელის წახდენაში რევოლუციურ პარტიებს არავითარი ბრალი არ ჰქონიათ.

ყველა ერის პოლიტიკური და სოციალური თავისუფლების იდეა ივ. ჯავახიშვილს აახლოვებდა, ერთი მხრივ, კლასიკური ხანის ბურჟუაზიის ჰუმანიზმთან, მეორე მხრივ კი (იმდენად, რამდენადაც ექსპლუატაციის ყოველგვარ ფორმათა წინააღმდეგი იყო) მშრომელი მასების ჰუმანიზმთან და რევოლუციურ-პროლეტარულ იდეოლოგიასთანაც.

ივ. ჯავახიშვილი ამტკიცებდა, რომ XIX ს. საქართველოს პოლიტიკური მოძრაობის უმთავრესი მიზანი საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენა იყო, ხოლო მისი წარუმატებლობა აიხსნებოდა სოციალურ-კლასობრივი წინააღმდეგობით ფეოდალებსა და გლეხებს შორის.

იმავე 1906 წ. ივ. ჯავახიშვილი ბეჭდავს საინტერესო ნარკვევს — „ზნეობრივი მოძღვრების ისტორია საქართველოში", რომელიც მან რამდენადმე დაზუსტებული სახით გამოაქვეყნა თავის „ქართული სამართლის ისტორიაში" (1929 წ.). ავტორი, როგორც ჩანს, მიზნად ისახავდა ისტორიული მაგალითების გამომზეურებით ებრძოლა კლასობრივ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ფესვგამდგარი ექსპლუატატორული და ბატონყაცური მორალის წინააღმდეგ, რაც ხელს შეუწყობდა საზოგადოებრივ-პროგრესული მოძრაობის წარმატებას. „წინანდელი აზროვნების რყევის" პერიოდი, მისი აზრით, XIX ს. 90-იან წლებში დაიწყო; მას აქეთ გრძელდებოდა „ხალხის დიადი მოძრაობა". ამ დროს კი ახალ თაობას იმ ძველი მორალური სკოლიდან შეეძლო აეღო ის, რაც დროის მოთხოვნებს შეეფერებოდა.

ივანე ჯავახიშვილი იკვლევდა ადამიანის პრობლემას. მან ჯერ კიდევ პეტერბურგში ყოფნის დროს დაწერა ნაშრომი — „ადამიანი ძველ ქართულ მწერლობასა და ცხოვრებაში". იგი გამოქვეყნდა მეცნიერის გარდაცვალებიდან 16 წლის შემდეგ — 1956 წელს (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის საკითხები. რედაქტორები ი. აბულაძე და ა. ბარამიძე). პირველი ვარიანტი ავტორს უნდა შეედგინა ჯერ კიდევ 1905 წელს. ამის შესახებ თვით ავტორი აცნობებდა მკითხველებს იმავე წელს გამოქვეყნებულ ნარკვევში — საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია. წერილის თავდაპირველი სათაურია „ადამიანის პიროვნება და მისი მნიშვნელობა ძველ ქართულ საისტორიო-საფილოსოფიო მწერლობასა და ცხოვრებაში". ასეთივე დასახელება ჰქონდა ივანე ჯავახიშვილის მიერ 1918 წ. 30 იანვარს ახლად გახსნილ უნივერსიტეტში წაკითხულ პირველ ლექციას.

ნარკვევში ავტორი გადმოგვცემს ადამიანის ბუნებისა და არსებობის შესახებ იმ შეხედულებებს, რომლებიც მანვე გამოავლინა ქართულად ნათარგმნ ძველ ლიტერატურაში. კრიტიკული აქცენტით არ ამახვილებს თავის ნარკვევს, მაგრამ ეს კრიტიკა მაინც ვლინდება არსებული მასალების შერჩევაში. ავტორი რეალისტური პოზიციებიდან მიჟრავს თეოლოგიურ წარმოდგენებს ადამიანის ბუნებაზე, მისგან გამოაქვს მხოლოდ ის, რაც, შეიძლება ითქვას, არსებითად ეწინააღმდეგება ქრისტიანულ წარმოდგენებს ღვთაებრივი სულის როლის შესახებ. მაგალითად, მას წინა პლანზე მოაქვს გრიგოლ ნოსელის სიტყვები: „არს კაცი ჴური თჳთ მოძრავი სულითა, კელმწიფე ნებასა თჳსსა" და განმარტავს: „ამგვარად, ადამიანი სულდგმული, მოძრავი, თავისუფალი არსებააო".

ასე ყალიბდებოდა და ფრთებს ისხამდა ივ. ჯავახიშვილის ჰუმანიზმი და დემოკრატიზმი, მშრომელი მასებისა და მათი რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისადმი პატივისცემა, ლტოლვა სიახლისაკენ, ერების თანასწორუფლებიანობისა და თანამშრომლობისაკენ. ყოველივე ეს თავს იჩენდა მის უმდიდრეს შემოქმედებაში, საქართველოს ისტორიის ძირეულ პრობლემათა შესწავლას რომ მიეძღვნა.

• • •

ივ. ჯავახიშვილი, როგორც მეცნიერი ისტორიკოსი და ფილოლოგი, პეტერბურგის უნივერსიტეტში ჩამოყალიბდა.

პეტერბურგი მაშინ სახელგანთქმულ ისტორიკოსთა და ფილოლოგთა დედაბუდეს წარმოადგენდა. ახალგაზრდა ივანე სწავლობდა და იზრდებოდა ისეთ სახელმოხვეჭილ ისტორიკოსთა და ფილოლოგთა წრეში, როგორიც იყვნენ ნ. მ ა რ ი, ვ. ბ ა რ ტ ო ლ დ ი, ვ. რ ო ზ ე ნ ი, ს. პ ლ ა ტ ო ნ ო ვ ი და სხვ. მათ მეცნიერულ მემკვიდრეობას მნიშვნელოვანი გავლენა ჰქონდა არა მარტო იმ დროის საისტორიო და საენათმეცნიერო აზრის განვითარებაზე, არამედ რევოლუციის შემდგომი პერიოდის მეცნიერთა შემოქმედებაზეც.

ივ. ჯავახიშვილის სახელოვანი მასწავლებელი ვ. როზენი (1849—1908), მართალია, უმთავრესად იდეალისტური აზროვნებისა იყო, მაგრამ ზოგჯერ მატერიალური საფუძვლებით ხსნიდა აღმოსავლეთის ხალხთა კულტურის ისტორიის საკითხებს. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მის გამოსვლებს ევროპოცენტრიზმის წინააღმდეგ. ამ საკითხში ივ. ჯავახიშვილი თავის მასწავლებელს ემხრობოდა. ასევე კეთილისმყოფელი უნდა ყოფილიყო ცნობილი რუსი ისტორიკოსის პლატონოვის ლექციათა როლი ივანეს შემოქმედებაში. პლატონოვი მას რუსეთის ისტორიის კურსს უკითხავდა. მისი კვლევა-ძიების ერთ-ერთი მთავარი პრობლემა იყო სოციალურ-პოლიტიკური მოძრაობის ისტორია რუსეთში.

საკმაოდ მრავალგვარი იყო ე. წ. „მიმართულებანი" იმპერიალიზმის ეპოქის რუსულ ისტორიოგრაფიაში. მეტ-ნაკლებად გავრცელებულ „სკოლათა" შორის დავასახელებთ „კრიტიკულ მიმართულებას", „აკადემიურ სკოლას", სოციალურ-ეკონომიურ მიმართულებას, „სახელმწიფო (იურიდიულ) სკოლას" და სხვ.

კრიტიკული სკოლის წარმომადგენლები სამართლიანად აკრიტიკებდნენ პოზიტივისტ-ისტორიკოსებს, რომელთაც ახასიათებდათ სქემატიზმი და ევოლუციონიზმი, გვერდს უვლიდნენ ბევრ წყაროსა და ფაქტს, აუბრალოებდნენ ისტორიას[1]. სინამდვილეში კრიტიკული სკოლის წარმომადგენლებმაც კი ბევრი რამ დაღებითი შეითვისეს პოზიტივისტებისაგან.

რაც შეეხება ე. წ. „სახელმწიფო სკოლის" წარმომადგენლებს, ისინი აშკარად იდეალისტური მიდგომით ხსნიდნენ მოვლენებს; მხოლოდ იდეურ სამყაროში ეძებდნენ საზოგადოებრივი აზრის წყაროს და გვერდს უვლიდნენ სოციალურ-ეკონომიურ ფაქტორებს. აქედან მომდინარეობდა მათ მიერ სახელმწიფოს როლის იდეალიზაცია.

---

[1] О. Л. В а й н ш т е й н. Историография средних веков. М.—Л., 1940, гл. 13; Е. В. Г у т н о в а, Критическое направление (СИЭ, 8, 161—162).

„აკადემიური მიმართულების" მეცნიერთა მძლავრი ჯგუფი მოღვაწეობდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე, სადაც ივ. ჯავახიშვილი სწავლობდა. ამ ჯგუფს ახასიათებდა ძველი ეპოქის შესწავლისადმი მიდრეკილება, მოწყვეტა თანამედროვეობის საკითხებიდან, კვლევის ისტორიულ-ფილოლოგიური კურსი, რელიგიურ-ფილოსოფიური თემატიკით გატაცება და სხვა. სწავლულ აღმოსავლეთმცოდნეებს ბურჟუაზიული იდეოლოგია არიგებდა არსებულ სინამდვილესთან [1]. მათი მეთოდი და საკვლევი ამოცანები უმთავრესად განისაზღვრებოდა აღმოსავლური წყაროების დაგროვებასა და კრიტიკულ შესწავლაში. დაიწერა აგრეთვე განმაზოგადებელი ხასიათის ნაშრომებიც. ბევრი მათგანის სამეცნიერო ასპარეზი თვალსაჩინოდ გაფართოვდა ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ. ასეთები იყვნენ აკად. ვ. ბარტოლდი, აკად. ი. კრაჩკოვსკი, ა. ბარანიკოვი, აკად. ვ. გორდლევსკი და სხვ. ივ. ჯავახიშვილმა ბევრი რამ დადებითი შეითვისა აღნიშნული სკოლიდან.

XIX—XX სს. მიჯნაზე და მის შემდეგაც საკმაოდ ხანგრძლივ პერიოდში რუსეთის საისტორიო მეცნიერების განვითარებაზე გარკვეული გავლენა იქონიეს ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის გამოჩენილმა წარმომადგენლებმა ნ. კარეევმა და ნ. პავლოვ-სილვანსკიმ.

ივ. ჯავახიშვილი პეტერბურგში აღნიშნული იდეური ბრძოლის გარემოცვაში იყო. მისი განსაკუთრებული ნიჭისა და ორიგინალობის მაჩვენებელი იყო ის, რომ იგი ზემოაღნიშნულ მიმდინარეობათა, და მით უფრო რეაქციულ-იდეალისტურ შეხედულებათა, მიმბაძველი არ ყოფილა. „პეტერბურგის სკოლიდან" და „კრიტიკული მიმართულებისაგან" მან შეითვისა ღრმა აკადემიზმი, დიდი ობიექტურობა და მეცნიერული კრიტიკის მაღალი დონე.

XIX—XX სს. მიჯნაზე ევროპისა და რუსეთის ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა გერმანელი მეცნიერის ერნსტ ბერნჰაიმის წიგნი ისტორიის მეთოდოლოგიისა და ისტორიის ფილოსოფიის საკითხებზე[2]. ამ ნაშრომს XX ს. რევოლუციამდელ პერიოდში ისტორიული მეთოდოლოგიის „კლასიკურ წიგნად" მიიჩნევდნენ. დიდად აფასებდა მის ნაშრომს ივ. ჯავახიშვილი. ეს იმას როდი ნიშნავდა, რომ იგი ბერნჰაიმის იდეალისტურ მსოფლმხედველობას იზიარებდა.

ე. ბერნჰაიმმა მართლაც გარკვეული ნაბიჯები გადადგა წინ საისტორიო მეცნიერების მეთოდოლოგიის დამუშავების დარგში. მისი ნაშრომი ძველი მემკვიდრეობის თავისებურ კრიტიკულ გააზრებას ემყარებოდა.

ე. ბერნჰაიმის აზრით, ისტორია ღრმამეცნიერული დისციპლინაა, რომელიც ისტორიულ-ფილოსოფიური ანალიზის გარეშე არ არსებობს. „მეცნიერებას" ვერ შევარქმევთ ფაქტების, ამბების, ბიოგრაფიების ცოდნას თუ თანამიმდევრულ აღწერილობას, სადაც მოთხრობა გარეგნული მთლიანობის სახითაც შეიძლება იყოს წარმოდგენილი; ისტორიის ფილოსოფიის მთავარი ამოცანაა „ისტორიული სინთეზის" პრობლემა.

ისტორიის გამართვა ბერნჰაიმთან გულისხმობს მოვლენათა შესწავლას ერთმანეთთან მიზეზშედეგობრივ კავშირში, უწყვეტი განვითარების პროცესში. ალია-

———

[1] История ист. науки в СССР, т. III, с. 537—538.

[2] Ernst Bernheim. Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschitsphilosophie. Leipzig, 1889.

რებდა განვითარების მხოლოდ ევოლუციურ ხასიათს. კაცობრიობის დღევანდელ დღეს მიიჩნევდა „შედეგად განვითარებისა მის შინაგან და გარეშე მიზეზებთან ერთობლივ კავშირში"; კაცობრიობის ისტორია მასთან გააზრებული იყო როგორც ერთიანი პროცესი, რომლის შესწავლა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გზით ხდება.

ე. ბერნჰაიმი ალიარებდა „ღვთაებრივ" ძალას, როგორც პირველ მიზეზს სამყაროს წარმოქმნაში, მაგრამ მერმინდელი პროცესების ახსნაში მატერიალისტური მსოფლმხედველობის მიმდევარი იყო. აკრიტიკებდა მარქსისტულ მოძღვრებას, რომელიც მას „ეკონომიურ მატერიალიზმამდე" დაჰყავდა.

სამყაროს შეცნობა „ბუნებრივ მიზეზებთან ერთიანობასა და მათ ზემოქმედებაში", ისევე როგორც ეკონომიკური ფაქტორის და მასების როლის წამოწევა ისტორიაში, წინაალმდეგ ძველი შეხედულებებისა, როცა უპირატეს ყურადღებას უთმობდნენ განთქმულ პიროვნებებსა და პოლიტიკურ მოვლენებს, ე. ბერნჰაიმს მატერიალისტური მსოფლმხედველობის სიახლედ მიაჩნდა.

ივ. ჯავახიშვილს ე. ბერნჰაიმთან აახლოებდა განვითარების ევოლუციური გაგება, ისტორიის გამართვაში ფილოსოფიური სინთეზის აუცილებლობა, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი, როგორც განვითარების კანონთა დადგენის საშუალება, უპირატესად მატერიალისტური თვალსაზრისი მოვლენათა ახსნაში და სხვ.

ივ. ჯავახიშვილის ისტორიის მეთოდოლოგიაზე გარკვეული გავლენა ჰქონდა პოზიტივისტურ ისტორიოგრაფიას. ამ გავლენისაგან თავისუფალი არ იყვნენ არც იმპერიალიზმის ეპოქის დიდი რუსი ისტორიკოსები და არც ე. ბერნჰაიმი.

პოზიტივისტურ მიმდინარეობაში მთავარი მაინც ის იყო, რომ მას საისტორიო მეცნიერება ობიექტურ-რეალურ საწყისებზე გადაჰყავდა. იგი ალიარებდა კანონზომიერებას ისტორიულ განვითარებაში და სცნობდა ამ განვითარების პროგრესულ ხასიათს. საზოგადოებრივი წინსვლა, პოზიტივისტების აზრით, ხდებოდა ევოლუციური ცვალებადობის გზით მარტივიდან რთულისაკენ. მათი იდეური მიმართულება დუალისტური იყო; ფიქრობდნენ, რომ ისტორიულ პროცესზე ერთნაირი ზემოქმედება ჰქონდათ მატერიალურ და სულიერ ფაქტორებს; უარყოფდნენ კლასობრივი ბრძოლის გადამწყვეტ როლს ისტორიაში და სახელმწიფოს კლასობრივ ბუნებას, ისტორიულ მეცნიერებას აახლოებდნენ ბუნებისმეტყველებასთან.

პოზიტივიზმმა ყურადღების ცენტრში დააყენა ფართო მასები, ძირითადად სწორად შეაფასა პიროვნებათა როლი ისტორიაში, დაამუშავა ისტორიული კვლევის მეთოდები, ხელი შეუწყო ეკონომიკური და სოციალური ისტორიის ფართო შესწავლას, რასაც ადრე ნაკლები ყურადღება ექცეოდა. ამრიგად, პოზიტივისტურმა ბურჟუაზიულმა ისტორიოგრაფიამ გარკვეული პროგრესული როლი შეასრულა [1].

ივ. ჯავახიშვილის დამოკიდებულება აღნიშნული ეპოქის საისტორიო მეთოდოლოგიური მიმართულებებისადმი რამდენადმე ჩანს მის ნაშრომებში გაბნეულ ფრაგმენტულ შენიშვნებსა და ამა თუ იმ ისტორიული მოვლენის ავტორისეულ გაშუქებაში.

---

[1] იხ. Е. В. Гутнова, Место и значение буржуазной позитивистской историографии второй половины XIX в. в развитии исторической науки (по материалам медиевистики), в сб. «Средние века», в. 25, Москва, 1964; მისივე, „პოზიტივიზმი" (СИЭ, 11, 249—250).

ისტორიული სინთეზის პრობლემა ივ. ჯავახიშვილს ფართო მასშტაბით ჰქონდა წარმოდგენილი და მის ცალკეულ შენიშვნებში (1902, 1904 წწ.) ხშირად „ისტორიის ფილოსოფიაში" თავსდებოდა. ავტორი გულისხმობდა ისტორიის განხილვას ზოგად-თეორიულ ასპექტში. ასეთი თეორიის შემუშავება, მისი აზრით, მხოლოდ მას შემდეგ შეიძლებოდა მომხდარიყო, როცა საბოლოოდ იქნებოდა შესწავლილი კონკრეტულ-ისტორიული ფაქტები არა მარტო ცალკეული ქვეყნების არეალში, არამედ, საერთოდ, აღმოსავლური თუ დასავლური სამყაროს მიმართ; საქართველოს წარსული უნდა გააზრებულიყო მსოფლიო ისტორიული პროცესების ფონზე; აქ მიმდინარე მოვლენები მიჩნეული იყო ზოგადისტორიული პროცესის ლოკალურ გამოვლინებად, რაც, რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავდა ცალკეული ქვეყნისათვის დამახასიათებელ თავისებურებას. ბოლოს და ბოლოს მეცნიერი იმ დასკვნამდის მივიდა, რომ საქართველოს ისტორია ისტორიულ-ფილოსოფიური განზოგადების სახით უნდა დაწერილიყო და მისი „უზენაესი მიზანიც" ამაში გამოიხატებოდა.

როგორც ჩანს, აღნიშნული მიზეზით იყო ნაკარნახევი ის გარემოება, რომ ივ. ჯავახიშვილი უკვე 1904—1905 წლებიდანვე ფართო პრობლემატიკას შეეჭიდა, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს მისი სამაგისტრო ნაშრომი „ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება", შემთხვევითი არ იყო, რომ ნ. მარმა ნაშრომის დაცვის დროს ერთ „რბილ" შენიშვნად ავტორს „თეორიით გატაცება" წაუყენა და, სხვათა შორის, არქეოლოგიური ფაქტების უგულებელყოფაც.

მართალია, იმ ეტაპზეც ივ. ჯავახიშვილი შეუძლებლად მიიჩნევდა განმაზოგადებელი ნარკვევების წერას, რადგანაც ფაქტობრივი მასალების გამოვლენისა და მათი კრიტიკული შესწავლის საქმე მაშინ მხოლოდ საწყის ეტაპზე იყო, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მან მაინც მოკიდა ხელი სინთეზურ სამუშაოს, რაც, ჩვენი აზრით, „ისტორიის ფილოსოფიაზე" ზრუნვის ერთ-ერთი მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო. ამის მაგალითია არა მარტო აღნიშნული ნაშრომი, არამედ „საქართველოს ეკონომიური ისტორია" (1907 წ.), „ქართველი ერის ისტორიის" პირველი წიგნის დაწერის ცდა (1908 წ.) და სხვ.

1910, 1916 წლებში ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ მისი სერიული გამოცემა — „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა" — გააზრებული იყო როგორც „საისტორიო მეცნიერების შესავალი", რომელშიაც თეორიისა და მეთოდოლოგიის საკითხებს დიდი ადგილი უნდა დათმობოდა. მეცნიერმა დანაპირები მხოლოდ ძველი ქართული მწერლობის მიმართ განახორციელა, მაგრამ არ დაუწერია აღთქმული მესამე ტომი, რომელშიაც „თანამედროვე მეცნიერების" — ისტორიული მეცნიერების — მიზნები და მეთოდები უნდა გაერკვია.

ივ. ჯავახიშვილი იზიარებდა ეპოქის მოწინავე საისტორიო აზრის მიღწევებს. ამავე დროს საქართველოს ისტორიის საკითხებზე ხანგრძლივმა მუშაობამ იგი სერიოზულად დააფიქრა ზოგად-მეთოდოლოგიური პრობლემის ზოგიერთი საკითხის ორიგინალურ გადაწყვეტაზე. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას მივაქცევთ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდისა და კლასობრივი ბრძოლის თავისებურ გააზრებას.

„შედარებითი მეთოდი და ანალოგია, — წერდა ივ. ჯავახიშვილი თავის ფრაგმენტულ შენიშვნებში „ისტორიის მეთოდოლოგიისა და ფილოსოფიის" შესახებ, — თუმცა ფრიად საყურადღებო და ძვირფასია, მაგრამ თუ მისთვის გარკვეული საზღვრები არ იქმნა მიჩენილი, იგი შეიძლება მრავალი შეცდომის წყაროდ იქცეს.

რადგან ისტორიულ მოვლენათა სრული იგივეობით გამეორება შეუძლებლად არის ცნობილი და მერმინდელი წინანდელისაგან, მსგავსების გარდა, მაინც არსებითად განსხვავდება. სხვადასხვა ერთა სხვადასხვა დროის დაწესებულებათა თავალებით ერთმანეთთან შედარება უმართებულო რამაა და ადვილად შეაცდენს მეცნიერს. შედარება მხოლოდ სხვადასხვა ერთა ერთგვარი საფეხურებით შეიძლება. ამასთანავე, რადგან წარმატების გარდა და მაგიერ ერი შეიძლება დაქვეითდეს თითქმის პირველყოფილ მდგომარეობამდე... ეს უკუქცევითი მეორე თუ მესამეგზისი პირველყოფილობა თავდაპირველისაგან მაინც უეჭველად უნდა განსხვავდებოდეს; ამიტომაც, შედარების დროს, ეს გარემოებაც უნდა გავითვალისწინოთ"...[1] ავტორი ხაზს უსვამს, აგრეთვე, დიდი სიფრთხილის საჭიროებას ე. წ. რეტროსპექტული თვალსაზრისის წამოყენების დროს, შენიშნავს ცალკეული საუკუნეების თუ ეპოქების გავლენას მემატიანეთა შემოქმედებაზე, რომლებიც სრულიად განსხვავებული თვალთახედვით გადმოსცემდნენ მათგან დაშორებულ დროებათა ისტორიულ ამბებს.

კლასობრივი ბრძოლის ისტორიული როლის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი მეტად ორიგინალურ თვალსაზრისს იცავდა:

„რით აიხსნება, (რომ) კლასთაშორის ინტერესთა სასტიკი წინააღმდეგობის- და მიუხედავად რევოლუცია მუდმივ კი არა, იშვიათ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს? რადგან კლასობრივ დარაზმულობასთან ერთად სხვაგვარი შეკავშირებაც არსებობს და ერთი და იგივე პირი, როგორც მუშა, მაგ., კლასობრივად, ზოგიერთ საკითხში შეიძლება პროლეტარებთან იყოს დაკავშირებული, სხვაფრივ კი, ვითარცა წვრილი მესაკუთრე, ან ამავე დროს ვაჭრობის მიმდევარი, მესაკუთრეებთან იყოს დაკავშირებული. ადამიანთა შორის სრული და მკაცრი ინტერესთა წინააღმდეგობა აბსტრაქტული მსჯელობის ნაყოფია უფრო, ვიდრე ცხოვრების უტყუარი სინამდვილე...

გადამწყვეტი ბრძოლა და რევოლუცია იმ იშვიათ შემთხვევებში ხდება, როდესაც ინტერესთა გაერთიანება მკაფიოდ ჩამოყალიბდება და ორ შეუთანხმებელ ბანაკებად დარაზმულობა მოხდება ხოლმე"[2].

აღნიშნული სიტყვები ნათქვამი უნდა იყოს, დაახლოებით, XX ს. 10-იან წლებში. ამასთან ერთად მეცნიერის მიერ ჯერ კიდევ 1902, 1905 და 1906 წლებში გამოთქმული, ასევე ფრაგმენტული, კვალიფიკაციები გვარწმუნებს, რომ ივ. ჯავახიშვილი მისთვის შესაფერისი სიღრმით აღიქვამდა კლასობრივი ბრძოლის მნიშვნელობას საზოგადოების განვითარებაში. მაგალითად, 1906 წ. იგი საქართველოს მაგალითზე გამოთქვამდა სწორ დებულებას, რომ ეროვნულ-პოლიტიკური თავისუფლების მოპოვება დაახლოებით ერთნაირად აინტერესებდათ როგორც ჩაგრულ, ისე გაბატონებულ ფენებს[3].

დროთა ვითარებაში, განსაკუთრებით კი რევოლუციის შემდგომ პერიოდში, ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო ასპარეზი განუზომლად ფართოვდებოდა. მარქსისტული მეთოდოლოგია შეუჩერებლივ იკვლევდა გზას ქართულ ისტორიოგრაფიაში და ამ საგანზე ლიტერატურაც მრავლდებოდა. საფიქრებელია, რომ ამ მიზეზის გამო მან საჭიროდ აღარ ჩათვალა ისტორიის თეორიულ საკითხებზე მუშაობის გაგრძელება.

---

[1] კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ივ. ჯავახიშვილის არქივი, № 665, ფურც. 1,2.

[2] დასახ. არქივი, № 665, ფურც. 46—47.

[3] Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в., 1906, გვ. 12—13.

ფაქტობრივი ძიებისადმი მიძღვნილ ნაშრომს ივ. ჯავახიშვილი „საისტორიო გამოკვლევას“ უწოდებდა; ნამდვილი ისტორია, მისი აზრით, უნდა დაწერილიყო მაღალ თეორიულ დონეზე, განტეირთული ფაქტების კრიტიკული განხილვის შესახებ მსჯელობისაგან. ამ მიზნის მიღწევა მას შესაძლებლად მიაჩნდა პირველწყაროებზე დიდხნოვანი მუშაობის დასრულების შემდეგ, მეორე ეტაპზე. 1928 წ. იგი წერდა, რომ განზრახული ჰქონდა ზოგადი პრობლემების შუქზე დაწერილი საქართველოს ისტორიის კურსის გამოცემაც [1].

* * *

ივანე ჯავახიშვილის წინამორბედი ქართული ისტორიოგრაფია ცდილობდა თავი დაეღწია „ქართლის ცხოვრებისა“ და ვახუშტი ბატონიშვილის სქემებისაგან და ახლებურად გაეშუქებინა საქართველოს წარსული. პლატონ იოსელიანის, სულხან ბარათაშვილის, მარი ბროსეს, დიმიტრი ბაქრაძის, მ. ჯანაშვილის, ა. ცაგარლისა და სხვათა მიერ შესრულებულმა სამუშაოებმა საგრძნობლად გააფართოვეს წყაროთმცოდნეობითი ბაზა და არაერთი მნიშვნელოვანი ნარკვევი დაუტოვეს შთამომავლობას. სახელოვანი დიმიტრი ბაქრაძის წყალობით საქართველოში ცნობილი გახდა ევროპელი პოზიტივისტების შეხედულებანი საისტორიო მეცნიერებაზე. დაიწყო მსჯელობა ისტორიის გამართვის ახალ ხერხებსა და მეთოდებზე, საუბრობდნენ ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრების შესწავლის აუცილებლობაზე; მოითხოვდნენ „მეფეთა ისტორიის“ ნაცვლად ხალხის ნამდვილი ისტორიის დაწერას, პირველწყაროთა კრიტიკულ გადასინჯვას. ყოველივე ამას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ მისი პრაქტიკული განხორციელება იმ ეტაპზე, ობიექტურ მიზეზთა გამო, ვერ ხერხდებოდა. სათანადოდ მომზადებული კადრები ჯერ კიდევ არ იყვნენ.

XIX საუკუნის II ნახევარში დაიწერა, აგრეთვე, საინტერესო ნაშრომები და მიმოხილვები, რომელთაც იმ დროს გარკვეული მეცნიერული და პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდა; თუმცა მაშინდელი ისტორიოგრაფია ჯერ კიდევ არ იყო თავისუფალი რომანტიზმისა და პრაგმატიზმისაგან, ისევე როგორც სუსტად გამოხატული ნაციონალისტური ტენდენციისაგან, რაც ცარიზმის მიერ აქ დამყარებული კოლონიური ჩაგვრის ანარეკლი იყო. ასეთ ვითარებაში ივ. ჯავახიშვილი ამკვიდრებს კრიტიკულ მიმართულებას და ობიექტურ დამოკიდებულებას ეროვნული ისტორიის შესწავლისადმი. მას ბედმა არგუნა რეფორმატორის როლი საქართველოს ისტორიის კვლევა-ძიებაში. ეს მისია მან წარმატებით განახორციელა და სრულიად ახალი ეტაპი შექმნა ეროვნული საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში.

ივ. ჯავახიშვილის სახელთანაა დაკავშირებული ქართულ საისტორიო წყაროთა შინაგანი, ღრმა მეცნიერული კრიტიკის დასაწყისი. რაც შეეხება ქართული და სომხური წყაროების პარალელური შესწავლის აუცილებლობას ორივე ქვეყნის ისტორიული სურათის აღდგენისათვის, ამ შემთხვევაში იგი მარი ბროსეს მიერ წამოწყებული საქმის დიდი გამგრძელებელი იყო. თუ ბროსე არსებითად იფარგლებოდა საკუთრივ წყაროების შესწავლით, ივ. ჯავახიშვილი სომხურ-ქართული

———

1 ქართველი ერის ისტორია, წ. I, 1928, გვ. IX—X.

წყაროების გათვალისწინების გზით იკვლევდა ფართო პრობლემატიკას, რომელიც ორივე ქვეყნის ძველ ისტორიას ეხებოდა. ნიკო მარი შენიშნავდა, რომ ივ. ჯავახიშვილმა დასახა ახალი გზები, იდეები და შესაძლებლობანი ძველი საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის შესწავლაში; თავისი ნაშრომებით, როგორიცაა „ძველი საქართველოსა და სომხეთის სახელმწიფო წყობილება", „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია", „საქართველოს ეკონომიური ისტორია IX—XIII სს." და სხვ. ავტორს „გადავყავართ მომავალში", რათა უფრო მყარ ნიადაგზე დამუშავდეს ახალი და რთული პრობლემები[1].

„ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება" (წიგნი I, 1905 წ.) ივ. ჯავახიშვილის პირველი სოლიდური მონოგრაფია იყო.

ახალგაზრდა მკვლევარმა სრულიად ახლებური, ორიგინალური გზით დაიწყო დასახული პრობლემის გადაწყვეტა. დაიწყო მეთქი, იმიტომ ვამბობთ, რომ ავტორს ასე ფართო ასპექტში დასათაურებული საკითხის სრული გადაწყვეტა არ უკისრია. მან მიზნად დაისახა სახელმწიფოს პრობლემასთან დაკავშირებული ქართული და სომხური სოციალურ-პოლიტიკური მნიშვნელობის ტერმინთა გამოვლენა და მათი შედარება არა მარტო კლასიკური პერიოდის ბერძნულ-რომაული მწერლობის მონაცემებთან, არამედ სპარსულ, სირიულ და ნაწილობრივ არაბულენოვან მასალებთანაც.

საინტერესო დეტალების დასადგენად ავტორმა ოსტატურად გამოავლინა პირველი საუკუნის წინა და მომდევნო პერიოდის ანალოგიები. გვიანფეოდალური ხანის წყაროებშიაც კი მოძებნა ძველი საქართველოს სოციალური წყობილების გარკვევისათვის საინტერესო გადანაშთობრივი ფაქტები.

სახელმწიფოს შესახებ ტერმინოლოგიურ ძიებაში ავტორის მიერ გარკვეული უპირატესობის მინიჭება ბერძნულ-რომაული მონაცემებისათვის, შედარებით ძველ ქართულ წყაროებთან, იმით აიხსნებოდა, რომ კვლევა-ძიების იმ დონეზე ქართული წყაროების ცნობები ძველი ისტორიისათვის „ნაკლებად რეალური" ჩანდა, თუმცა ლეგენდარულისა და ჭეშმარიტის გამიჯვნა ამ ცნობებში დღევანდელ ეტაპზედაც ძნელდება. მიუხედავად ამისა, ძველი ისტორიის უბანზედაც ქართული წყაროები მეცნიერის ყურადღების ცენტრში იყო.

ავტორი ახლო იყო ჭეშმარიტებასთან, როცა თვლიდა, რომ სახელმწიფოებრივი წყობილების საკითხი არსებითად იგივე იყო, რაც სოციალური წყობილების საკითხი. მათ შორის მიზეზობრივი კავშირის გამორიცხვა არ იქნება, მაგრამ სახელმწიფოს წარმოშობის პრობლემის განხილვისას თითქმის გვერდის ავლა სამეურნეო-ეკონომიური თუ კლასთა წარმოშობის პროცესებისათვის ნამდვილად ერთ-ერთ ნაკლად უნდა ჩაითვალოს. მიუხედავად ამისა, ავტორის კვლევის შედეგი დიდი იყო; მის მიერ ამ ნაშრომში წამოყენებული ბევრი დებულება თავის ძალას დღევანდელ ეტაპზედაც ინარჩუნებს.

სტრაბონის ცნობათა ისე ფართო ჭრილში განხილვა, როგორც ეს ივ. ჯავახიშვილთანაა, მანამდის არავის მოუცია; ასევე, მანამდის არავის არ ჩამოუყალიბებია ისეთი მწყობრი მსჯელობა საქართველოსა და სომხეთში გვაროვნული წყობილების არსებობის შესახებ, როგორიც ივ. ჯავახიშვილმა დაგვიტოვა. მან გა-

[1] Н. Я. Марр, Рецензия на книгу И. А. Джавахишвили «Государственный строй др. Грузии и др. Армении» (ЖМНП, СПб, № 5, 200—223).

მოავლინა საინტერესო პარალელები სტრაბონისა და ძველი ქართული საისტორიო წყაროების ცნობათა შორის.

საყურადღებოა ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობა არა მარტო გვაროვნული წყობილების არსებობის დამადასტურებელ ფაქტებზე, არამედ ამ წყობილების რღვევაზედაც, ანუ იმ პროცესზე, რომელსაც შედეგად ექსპლოატაციაზე დამყარებული საზოგადოებრივი ურთიერთობა მოჰქონდა. მეცნიერის მიერ წარმოდგენილ თანამიმდევრობაში ვლინდება მოვლენათა გარკვეული დიალექტიკა: სტრაბონის დროინდელ იბერიაში „წოდებრივი უთანასწორობა იწყებოდა", არსებობდნენ „სამეფო მონები", მაგრამ მონობა სათანადოდ გავრცელებული არ იყო; „ლაოები", რომელთაც ნატურალური ბეგარა ეკისრათ, „კოლონატს" უფრო უახლოვდებოდნენ. ყოველივე ეს გამოხატავდა „სოციალური უთანასწორობის განვითარების პირველ დაწყებით სტადიას". ავტორი თვალს მიადევნებს აგრეთვე სოციალური დიფერენციაციის შემდგომ მსვლელობას ვიდრე VI საუკუნემდე, როცა „მსახურეული წარჩინებულები" — აზნაურები თავიანთ წოდებრივ ორგანიზაციას ქმნიან და, სპარსელთა მიერ ქართლში მეფობის გაუქმებასთან დაკავშირებით, ხელისუფლების სათავეში ექცევიან.

არქაული წყობილებიდან ფეოდალიზმზე გარდამავალი პერიოდის შესახებ ივ. ჯავახიშვილის ზოგიერთმა დებულებამ სათანადო მხარდაჭერა ჰპოვა მომდევნო თაობის ისტორიკოსთა ნაშრომებში. მისი დასკვნა მონობის როლის შესახებ საქართველოში რამდენადმე უახლოვდება თანამედროვე თვალსაზრისს; ასევე შეიძლება ითქვას ფეოდალური ფორმაციის საწყისი ეტაპის დათარიღებაზე და სხვ.

როგორც ზემოთ ითქვა, ივ. ჯავახიშვილი თანაბარი გულისყურითა და პატივისცემით იკვლევდა ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრიობის ისტორიის საკითხებსაც. მან ძველი სომეხი ისტორიკოსების — ფავსტოს ბუზანდის, ელიშესა და ლაზარ ფარპეცის მონაცემების საფუძველზე შეისწავლა ეს რთული პრობლემა და „სამართლიანად გააკრიტიკა წინამორბედი მეცნიერები (ლანგლუა, ალიშანი, გარაგაშიანი)", რომელთაც სცადეს თავისებურად გაერკვიათ იგო[1].

აღნიშნულ წიგნში სპეციალური განყოფილება ეძღვნება სომხეთს. ავტორის სწორი მოსაზრებით, ვერ გავიგებდით, მაგალითად, V—VI საუკუნეებში სომეხი ნახარარების მწვავე ბრძოლის მიზეზებს ისე, თუ არ შევისწავლიდით ძველი სომხეთის სოციალურ ურთიერთობას. ნახარართა მოძრაობის მიზეზთა ახსნის ინტერესი ყოფილა ერთ-ერთი წამქეზებელი ავტორისათვის, რომ სომხეთის „ძველი წყობილება" შეესწავლა. ავტორი შენიშნავდა, რომ არ იყვნენ სწორი ისინი, ვინც აღნიშნულ მოძრაობაში გადამწყვეტ მნიშვნელობას რელიგიურ მომენტს ანიჭებდნენ; ამ მოძრაობის მთავარი გამომწვევი მიზეზი, მისი აზრით, ქვეყნის სოციალურ ცხოვრებაში იყო საძებარი.

სომხეთის მაგალითებზე ავტორი თანამიმდევრულად ავლენდა გვაროვნული წყობილების დაშლის პროცესისათვის დამახასიათებელ მომენტებს. სომხეთშიაც ადგილი ჰქონდა ქართლის ანალოგიურ მოვლენებს, როცა დამპყრობლები თავიანთ მომხრეებს ადმინისტრაციული სახელოების ანუ „პატივ"-ების დარიგებით ამრავლებდნენ და ამითაც ხელს უწყობდნენ არსებული (გვაროვნული) წყობილების ნგრევას.

---

[1] С. Т. Еремян. П. Мурадян, Вопросы арменистики в трудах академика И. А. Джавахишвили (к столетию со дня рождения), «Вестник общественных наук АН Арм. ССР», 1976, № 4, Ереван, 1976, 87.

ივ. ჯავახიშვილის დასკვნით, სახელმწიფოებრივი წყობილება ძველ საქართველოსა და სომხეთში ძირითადად ერთნაირი იყო.

ძველი ისტორიის დარგში XX ს. დამდეგს (1905 წ.) შექმნილი აღნიშნული ნაშრომი, რა თქმა უნდა, სრულყოფილი ვერ იქნებოდა და ამას თვითონ ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა. მას არ აკმაყოფილებდა მისივე „ქართველი ერის ისტორიაში“ შესული ის ნაწილები, სადაც ისტორიის ძველი პერიოდი იყო წარმოდგენილი.

პროგრესულად მოაზროვნე მეცნიერის თვალწინ საქართველოს საისტორიო მეცნიერებაშიაც ადგილი ჰქონდა დიდ ძვრებს. ივ. ჯავახიშვილი თვითონ იყო ერთ-ერთი ხელმძღვანელი ნცხეთა-არმაზის არქეოლოგიური გათხრებისა, რომელმაც ახალი ფურცელი გადაშალა საქართველოს ისტორიაში. არაჩვეულებრივად იზრდებოდა ქართველოლოგიით დაინტერესებულ მეცნიერთა რიცხვი. წყაროთმცოდნეობითი ბაზის თანდათანობით გაფართოებას თან სდევდა ისტორიული კვლევის დიფერენციაცია ცალკეულ დარგებად და ცნობიერების გაფართოება ახლოაღმოსავლური სამყაროს შესახებ, რაც ძველი ისტორიის შესწავლას დიდ პერსპექტივებს უქმნიდა.

ზემოთ განხილული ნაშრომის გაგრძელებად თვლიდა ავტორი ნარკვევს „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ (II წიგნი), რომელიც, ისევე როგორც პირველი, 1905 წ. გამოქვეყნდა. პირველი და მეორე წიგნები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა როგორც აგებულებით, ისე შესრულების დონით. ალბათ ეს იმით აიხსნებოდა, რომ პირველი წიგნის წყაროთა შეზღუდულობის გამო არჩეულმა ტერმინოლოგიურმა ძიებამ მას თავისებური ელფერი მისცა. II წიგნის ქრონოლოგიური ჩარჩოები შედარებით უფრო ცნობიერ სამყაროს ეხებოდა. მართალია, ავტორი ამ გაგრძელებას VI საუკუნით იწყებდა, მაგრამ არსებითად ყურადღების ცენტრი გადაჰქონდა XI—XII საუკუნეებზე, როცა „მეფის უფლება“ არსებულ წყაროებში მთელი სიცხადით გამოხატული იყო და ქართულ სახელმწიფოს საკმაოდ თვალსაჩინო ადგილი ეკავა მახლობელ აღმოსავლეთში (მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლი „ჴელმწიფის კარის გარიგება“, რომელიც ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა 1908 წელს).

„საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ დაწერილია ქართული ფეოდალიზმის კლასიკური პერიოდის სოციალური და პოლიტიკური ასპექტების გათვალისწინებით; როგორც ჩანს, ეკონომიური ასპექტისაგან ავტორი თავს იკავებდა იმ მიზეზით, რომ მას საგანგებო შესწავლის საგნად გამოჰყოფდა.

ავტორი თვლიდა, რომ მეფის უფლების საკითხის შესწავლა შეუძლებელი იქნებოდა ისე, თუ არ გავითვალისწინებდით სოციალური წყობილების თავისებურებას, რომელსაც უნდა შეესაბამებოდეს სათანადო სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია. ამით აიხსნებოდა, რომ ავტორი სპეციალურ თავს უთმობდა „პატრონყმობას“. პატრონყმობა ავტორს „ფეოდალიზმის“ შესატყვის ქართულ ტერმინად მიაჩნდა.

ნაშრომში დახასიათებულია ფეოდალიზმის ნიადაგზე აღმოცენებული ხანგრძლივი ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და დიდგვარიანებს შორის, ნაჩვენებია ცალკეულ მეფეთა პოლიტიკის შინაარსი, განსაკუთრებით კი დავით აღმაშენებლის შორსმჭვრეტელური პოლიტიკა, რომლის გაგრძელება მისმა მემკვიდრეებმა ვერ შეძლეს.

XI—XII სს. საქართველოში მიმდინარე საკმაოდ მწვავე შინაკლასობრივი ბრძოლის გაშუქება ივ. ჯავახიშვილის მიერ ახალი სიტყვა იყო ქართულ ისტორიოგრაფიაში. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა მეცნიერის შენიშვნები ყუთლუ-არსლანის თაოსნობით მიმდინარე ბრძოლაზე XII საუკუნეში. მეცნიერის მოსაზრებებს, მეტ-ნაკლებად განსხვავებულ შეხედულებათა მიუხედავად, დღესაც ჰყავს მიმდევრები.

1905 წ. „მეფის უფლების" შესახებ გამოქვეყნებული ნაშრომიდან ავტორმა ბევრი რამ შევსებულ-გადამუშავებული სახით შეიტანა „ქართული სამართლის ისტორიაში" (ტ. II, ნაკვ. II, 1929 წ.), მაგრამ ამით ზემოხსენებულ ნაშრომს თავისი ორიგინალობა არ დაუკარგავს. იგი საისტორიო კვლევის გარკვეულ საფეხურს ასახავს და თავის დამოუკიდებელ მეცნიერულ მნიშვნელობას დღესაც ინარჩუნებს.

1907 წ. თბილისში გამოქვეყნდა ივ. ჯავახიშვილის თვალსაჩინო მონოგრაფია — „საქართველოს ეკონომიური ისტორია IX—XIII სს", რითაც მან ქართულ ისტორიოგრაფიაში სოციალურ-ეკონომიური მიმართულება დაამკვიდრა და მანამდის თითქმის ხელუხლებელი საკითხების შესწავლას მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა. ავტორმა თავის ამ ნაშრომს 1930 წელს „ჭაბუკური გამბედაობის" შედეგი უწოდა. მეცნიერის ასეთი დამოკიდებულება საერთოდ ადრინდელი ნაშრომებისადმი მისი იშვიათი თავმდაბლობით აიხსნებოდა.

„ჭაბუკური გამბედაობის" პერიოდი უაღრესად ნაყოფიერი აღმოჩნდა. ამის საუკეთესო მაჩვენებლად სწორედ 1907 წ. გამოცემული ეკონომიური ისტორია უნდა ჩაითვალოს. აღსანიშნავია ისიც, რომ მეცნიერის მიერ ახალგაზრდობის დროს შექმნილ ნაშრომებში წამოყენებულ დებულებათა უმრავლესობა ავტორმა გაიმეორა მოწიფულობის დროს დაწერილ ნარკვევებში და გაამაგრა ახლად გამოვლენილი ფაქტობრივი მასალებით.

განსახილველი ნაშრომის აგებულება და პრობლემის გადაწყვეტისადმი მიდგომა იმის მაჩვენებელია, რომ ავტორი მატერიალისტური პოზიციებიდან სწავლობდა საკითხებს. იგი ისტორიის მამოძრავებელ ძალებზე, მათი ეკონომიკური და სოციალური ცხოვრების საფუძვლებზე ამახვილებდა ყურადღებას. ქვეყნის ეკონომიკური პოტენციალის განსაზღვრისათვის მან აუცილებლად მიიჩნია ძირითადი მწარმოებლური საზოგადოების, მისი სამეურნეო საქმიანობის, მიწისმფლობელობისა და სოციალურ-უფლებრივი მდგომარეობის შესწავლა.

ავტორის მიერ საკითხების თანამიმდევრობით დალაგებაშიც კარგად ელინდება, რომ იგი გარკვეულ მთლიანობაში იკვლევდა ხალხის შინაგანი განვითარების ისტორიულ პროცესს.

მეცნიერი პირველ რიგში განიხილავს მიწისმფლობელ აზნაურებსა და მიწისმოქმედ გლეხებს. მას აინტერესებდა მფლობელი კლასის შემადგენლობა, მისი დიფერენციაცია, მისთვის დამახასიათებელი შინაგანი წინააღმდეგობა, საბატონო მეურნეობა, ამ მეურნეობის მოელა-პატრონობის ორგანიზაცია, ყმური შრომის გამოყენება ბატონის მამულში და სხვ. ყოველივე ამას ლოგიკურად მოსდევს მწარმოებელთა უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობის დახასიათება.

გზის გამკვლევი იყო ივ. ჯავახიშვილის პირველი შენიშვნები იმ პერიოდის საქართველოს ქალაქებზე, თბილისსა და მისი მმართველობის ხასიათზე, მოქალაქეთა წოდებაზე, ხელოსნობაზე, დიდ თუ მცირე ვაჭრებზე. საკმაოდაა დახასიათებული საგარეო და საშინაო ვაჭრობა. ასეთი საკითხების განხილვამ ავტორი და-

არწმუნა, რომ სწორი არ იყვნენ ისინი, ვინც ამტკიცებდა, რომ საქართველოში მეთვრამეტე საუკუნემდე მხოლოდ „საოჯახო მეურნეობა" არსებობდა. ავტორმა უჩვენა, რომ ქართული ხელოსნური ნაწარმი და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია მეზობელ ქვეყნებშიაც გაჰქონდათ, რომ საქონლის წარმოება საკმაოდ გავრცელებული იყო.

„საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში" ვრცლადაა დახასიათებული სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავლის წყაროები, ქვეყნის ბიუჯეტი, დადგენილია ფისკალური სისტემის მოხელეები, მათი ფუნქციები, მოცემულია სახელმწიფო-საშემოსავლო არხების კლასიფიკაცია.

ეკონომიური ისტორიის ავტორს ახასიათებდა მასალების არაჩვეულებრივი ცოდნა და სავარაუდო გამოთვლები, მოსახლეობის რაოდენობის ცვალებადობას რომ ეხება X—XIX სს. მანძილზე. დიდმნიშვნელოვანია შენიშვნები XII ს. საქართველოს სიმდიდრის წყაროებზე და ქვეყნის შემოსავლის სავალდებულო შესაბამისობაზე წარმოების განვითარების დონესთან.

1907 წ. „ეკონომიურ ისტორიაში" ავტორმა ქართული ფეოდალიზმის ისტორიის მანამდე ხელუხლებელი საკითხები დასვა და მათი გადაწყვეტის პირველი სერიოზული ცდა მოგვცა. ამ მემკვიდრეობამ დიდი გავლენა იქონია ფეოდალიზმის სოციალურ-ეკონომიური პრობლემატიკის შესწავლაზე მერმინდელ ხანაში — ავტორის სიცოცხლეში და მის შემდგომ პერიოდშიაც.

ზემოთ აღნიშნული უმთავრესი ნიშნების მიხედვით განსხვავდება განხილული მონოგრაფია ივ. ჯავახიშვილის მიერ 30-იან წლებში გამოცემული „ეკონომიური ისტორიის" ორი ტომისაგან, სადაც მეცნიერმა თავისი ამოცანა არსებითად მასალების გამოვლენა-დადგენის მიზნებს დაუქვემდებარა. მან უკვე ერთმანეთისაგან გამიჯნა ეკონომიური და სოციალური ისტორიის პრობლემები, რათა უკეთ დაემლია ისინი და მერმე კვლავაც ერთ მთლიანობაში, ისტორიის უწყვეტ პროცესში მიეჩინა მათთვის სათანადო ადგილი.

ისტორიის მამოძრავებელი ძალები — ფართო მასები, მათი განმათავისუფლებელი მოძრაობა ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული ინტერესის ობიექტი იყო. ყველაზე უკეთ ეს გამოჩნდა ნაშრომში „პოლიტიკური და სოციალური მოძრაობა საქართველოში XIX საუკუნეში" და „საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვაში".

გასაგებია, რომ ივ. ჯავახიშვილი, როგორც ცარიზმის ბატონობის ქვეშ მყოფი საქართველოს შვილი, XIX ს. I ნახევრის ამბებზე საუბრისას მეტ ყურადღებას უთმობდა მოძრაობის პოლიტიკურ-განმათავისუფლებელ მოტივებს.

საქართველოს განმათავისუფლებელი მოძრაობის ღრმა გააზრების მაჩვენებელია ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთქმული დებულება, რომ ამ მოძრაობას საერთო-სახალხო ხასიათი ჰქონდა; მის მონაწილეთა კლასობრივი განსხვავება ერთიანი ფრონტის გამძლეობას ვერ უზრუნველყოფდა. ეს სწორი თვალსაზრისი შესანიშნავადაა ასახული ავტორთან 1832 წ. შეთქმულების დამარცხების მიზეზებზე საუბრის დროს. ივ. ჯავახიშვილმა დაასკვნა, რომ XIX ს. 20—30-იან წლებში ადგილი ჰქონდა გლეხთა ანტიბატონყმურ მოძრაობას; გლეხები თავგამოდებით იბრძოდნენ ბატონყმობისაგან განთავისუფლებისათვის, შეთქმულები კი არ გამოხმაურნენ გლეხთა ინტერესებს, — ამდენად, ვერ შეძლეს გლეხური მასების მიმხრობა და ამიტომ მათი დამარცხებაც გარდაუვალი იყო.

„საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა" ივ. ჯავახიშვილმა დაწერა ენციკლოპედიისათვის 1911—1912 წწ. იგი ჩვენი ქვეყნის წარსულის შეკუმშულად გადმოცემის ერთ-ერთი ნიმუშია. მიმოხილვაში შედარებით ძალზე მოკლედაა წარმოდგენილი ძველი პერიოდი, ვიდრე XIX ს. დამდეგამდე. გაცილებით მეტი ადგილი ეთმობა XIX საუკუნესა და XX ს. I ათეულს, 1911 წლამდე.

ჩვენი აზრით, განსაკუთრებით საინტერესო და ორიგინალურია ავტორის შეხედულებანი XIX ს. საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის საკვანძო საკითხებზე.

ავტორი ძირითადად სწორ თვალსაზრისს ავითარებს ძველი და ახალი თაობების იდეური ბრძოლის მოვლენებზე. მნიშვნელოვანია ავტორისავე დაკვირვება ქართველი ნაროდნიკების ბრძოლის ხასიათზე და რევოლუციური სოციალ-დემოკრატიის დიდ როლზე; ნაროდნიკებმა ვერ შეძლეს ხალხის მიმხრობა, მისი დარაზმვა; ფართო მასების წინამძღოლობის უნარი აღმოაჩნდა საქართველოში 1893 წ. ჩასახულ სოციალ-დემოკრატიულ მუშათა პარტიას. ნარკვევში აშკარად ჩანს ავტორის თანაგრძნობა რუსეთისა და საქართველოს პროლეტარული მასების ერთობლივი ბრძოლისადმი, რომელიც სოციალური და პოლიტიკური თავისუფლების მიზნებს ემსახურებოდა.

აღნიშნული ნაშრომიდან, ისევე როგორც ზემოთ დასახელებული სხვა ნარკვევებიდან, კარგად ჩანს, რომ ივ. ჯავახიშვილი რუსეთის სახელმწიფოს აწმყოსა და მომავალზე დაფიქრებული მოღვაწე, რუსი ინტელიგენციის ჭეშმარიტი მოსიყვარულე და მეგობარი იყო. რუს კოლეგებთან ერთად მასაც სძულდა თვითმპყრობელური წესწყობილება და მის საფუძვლიან გარდაქმნაზე ოცნებობდა. „მიმოხილვაში" ხაზი ესმება „სულიერ კავშირს" რუს და ქართველ მოღვაწეებს შორის; აღნიშნულია, რომ დიდმპყრობელური შოვინისტური პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლას საქართველოში „სეპარატიზმის" ხასიათი არ ჰქონია; მხოლოდ მთავრობის ოფიციალური პოლიტიკოსები ცდილობდნენ, რომ ყველაფერში სეპარატიზმის ნიშნები დაენახათ. მეცნიერი სწორად ახასიათებდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების პროგრესულ სოციალურ-ეკონომიკურ შედეგებს, რაც თვალსაჩინო გახდა XIX ს. 30-იანი წლების შემდგომ პერიოდში: „წინანდელი პატრიარქალური ყოფა ქრებოდა, საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება დიდად შეიცვალა, ძველი წყობილების რღვევა გაძლიერებული ტემპით მიმდინარეობდა", — წერდა იგი 1912 წ.[1]

ივ. ჯავახიშვილი რუსეთთან ურთიერთობის საკითხებზე საუბრისას მკვლევართაგან მოითხოვდა ობიექტურობის დაცვას, მისდევდა მის მიერვე ჩამოყალიბებულ თეზისს, რომ წარსულის ხელოვნური შელამაზება ცოდვაა; სინამდვილეს, აწმყოს სრულებითაც არ ავნებს წარსული ამბების ობიექტური გადმოცემა. მაგალითად, „ბიბლიოგრაფიულ წერილებში" ავტორი კრიტიკულად განიხილავდა მ. ჯანაშვილის ნაშრომს „თამარ მეფე", ეხებოდა მის შენიშვნებს რუსი უფლისწულის თამარის ქმრად მოყვანის შესახებ და უსაყვედურებდა ავტორს, რომ იგი ავლენდა სურვილებს, წარმოედგინა „ისტორიული ფაქტები თანამედროვე პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად". იქვე მეცნიერი დასძენდა, რომ „თანამედროვე

---

[1] Грузия. История Грузии (Энциклопедический словарь т-ва бр. А. и И. Гранат и К., СПБ, т. XVII, с. 213).

პირობებმა გავლენა არ უნდა იქონიოს საქართველოს შორეული წარსულის გაშუქებაზე"[1].

სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველ ეტაპზე ივ. ჯავახიშვილი დიდ ყურადღებას უთმობდა ქრისტიანული სარწმუნოებისა და ეკლესიის შესახებ პირველწყაროების შესწავლას, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა საეკლესიო თემატიკით ავტორის „გატაცებას", რაც „აკადემიურ მიმართულებას" ახასიათებდა. ივ. ჯავახიშვილის მთავარი მიზანი იყო სასულიერო წერილობით ძეგლებში ქართველი ხალხის წარსულის ამსახველი ფაქტების გამოვლენა და მათი სამეცნიერო ღირებულების შეფასება. ასეთი მიზანსწრაფვის მაჩვენებელია მისი ნაშრომები „ანდრია მოციქული და წმინდა ნინო", „საეკლესიო რეფორმების ისტორიისათვის საქართველოში (გიორგი ათონელი)", „საქართველოსა და სომხეთს შორის საეკლესიო განხეთქილების ისტორია" (რუს. ენაზე) და სხვ.

აღნიშნული თემატიკა და მისი ჯავახიშვილისეული გადაწყვეტა ნათელყოფდა მეცნიერული კრიტიკის უმაღლეს დონესა და ურმეს განსწავლულობას, ახასიათებდა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების ახალ პერიოდს.

ქართული ეპიგრაფიკის შესწავლის ისტორიაში დიდი მნიშვნელობა აქვს, აგრეთვე, ივ. ჯავახიშვილის ნარკვევს „ატენის ტაძრის აშენების დათარიღებისათვის" (რუს. ენაზე).

დიდ მნიშვნელობისად მიგვაჩნია ივ. ჯავახიშვილთან ჯერ კიდევ 1904 წ. ხაზგასმული დებულება საერო და სასულიერო ლიტერატურის ურთიერთობასთან დაკავშირებით საქართველოს თავისებურებების შესახებ, სადაც, სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით, ქრისტიანულმა რელიგიამ და სამღვდელოებამ საერო ლიტერატურის განვითარება ვერ ჩაახშო. ქართული ეკლესიის მოწინავე დასმა „თეოკრატიულ აზრთა ბატონობას თავი დააღწია და მაღალ ესთეტიკურ გრძნობას და ხელოვნებისადმი სიყვარულს ადგილი დაუთმო".

ივ. ჯავახიშვილის ადრინდელ ნარკვევებში ცხადად ვლინდება მეცნიერის უაღრესად გულთბილი და ობიექტური დამოკიდებულება სომეხი ხალხისა და მისი ისტორიული წარსულისადმი. ამის მაჩვენებელია ნაშრომი „საქართველოსა და სომხეთს შორის საეკლესიო განხეთქილების ისტორია", რომელიც 1908 წ. გამოქვეყნდა. ცნობილი არმენოლოგის ლეონ მელიქსეთ-ბეგის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ივ. ჯავახიშვილი „სომხური წყაროების საუკეთესო მცოდნე და მათი გულმოდგინე მკვლევარი" იყო[2].

ივ. ჯავახიშვილს არ მოსწონდა, როცა სომეხ და ქართველ კოლეგებს შორის ზოგიერთი სადავო საკითხი ზოგჯერ სუბიექტური განწყობილებით უფრო განიხილებოდა, ვიდრე პირველწყაროთა შესწავლის საფუძველზე. მისი ობიექტური დამოკიდებულება კარგად ჩანდა მირიან იბერთა მეფის გაქრისტიანების ამსახველ ცნობათა განხილვაში.

სარწმუნოებრივი ერთობა თუ განსხვავებულობა ძლიერი ფაქტორი იყო ორი მოძმე ერის ფეოდალური განვითარების ისტორიაში, როცა ეკლესია საზოგადოებრივი იდეოლოგიის მეუფედ გამოდიოდა.

ორიგინალურია ავტორის მოსაზრება საეკლესიო განხეთქილების მიზეზებზე. მისი შენიშვნით, ეს განხეთქილება წამოიწყეს და განახორციელეს გაბატონებულმა

---

[1] Журн. «Византийский Временник». т. XI. вып. 1—2. 1904. с. 327—328.

[2] ლ. მელიქსეთ-ბეგი, აკად. ივ. ჯავახიშვილი და არმენოლოგია (ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, III, 1958 წ., გვ. 269).

ფენებმა, რომლებსაც ავტორი ამ კონკრეტულ შემთხვევაში „ხელისუფალთა" სახელით იხსენიებდა. ამით ავტორი ხაზს უსვამდა იმას, რომ მშრომელი ხალხი აქ არაფერ შუაში იყო. /

სარწმუნოებრივი განხეთქილების პირველ და უმთავრეს მიზეზად ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევდა დოგმატურ განსხვავებას ორ ქრისტიანულ მიმართულებას შორის, რომელიც ემყარებოდა „საეკლესიო-კულტურულ იდეალებსა და მისწრაფებებს", მეორე მიზეზად დასახელებულია ორი ქვეყნის მესვეურთა საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაცია — პროირანული მონოფიზიტური მიმდინარეობით სომხეთისათვის და ბერძნულ-რომაული — საქართველოსათვის; ამ მიზეზსაც, ავტორის აზრით, არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. მესამე, მაგრამ „არაარსებითი" იყო ე. წ. „ეროვნული მოტივი", რომელიც ცურტავის საეპისკოპოსოში მომხდარ კონფლიქტში აირეკლა.

სამეცნიერო კვლევის მომდევნო პერიოდში ივ. ჯავახიშვილმა რამდენადმე დააზუსტა ზემოაღნიშნული დებულებები, თუმცა მათი ძირითადი შინაარსი მაინც უცვლელი დარჩა. 1928 წელს მეცნიერი ხსენებული მოვლენის უმთავრეს მიზეზად საგარეო ფაქტორს მიიჩნევდა [1].

მართალია, სარწმუნოებრივმა განხეთქილებამ ვერ ჩაშალა ქართველი და სომეხი ხალხების ერთობლივი ბრძოლა საგარეო მოძალადეების წინააღმდეგ, მაგრამ მაინც ზიანი მიაყენა ამ ხალხების ინტელექტუალურ ძალთა უკეთესი შემჭიდროების დიდ საქმეს. ეპოქის მოწინავე წარმომადგენლები ცდილობდნენ დარღვეული მთლიანობის აღდგენას, მაგრამ კლერიკალური ფანატიზმი ყოველთვის ახშობდა მის განხორციელებას. ზოგადად ასეთ ასპექტში ვლინდება ავტორის დამოკიდებულება დასახელებულ გამოკვლევაში.

ამრიგად, მოღვაწეობის პირველ ეტაპზე ნათლად გამოიკვეთა ახალგაზრდა ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული ტალანტი, შემოქმედების მთავარი მიმართულება, მსოფლმხედველობა, დამოკიდებულება თანადროული ევროპის, რუსეთისა და საქართველოს საისტორიო აზრის განვითარებისადმი. არაჩვეულებრივად აღიქვამდა ეპოქის მაჯისცემას და რევოლუციურ-დემოკრატიულ სულისკვეთებას ავლენდა. მან მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა ქართველი ხალხის ისტორიის პრობლემათა სისტემატურ, მეცნიერულ-კრიტიკულ შესწავლას და ეროვნული ისტორიოგრაფია იმ დროის მოთხოვნათა შესაფერის დონეზე გამოაჩინა.

მამია დუმბაძე

1978 წ.

---

[1] ქართველი ერის ისტორია, წ. I, 1928 წ., გვ. 352—357.

ანდრია მოციქულის და წმინდა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში[1]

I. წმინდა ნინო

თუმცა ამ უკანასკნელი ათი წლის განმავლობაში ბევრი საისტორიო მასალა და საბუთი დაიბეჭდა, მკვლევართა რიცხვმაც შესამჩნევად იმატა, მაგრამ ახლაც წინანდებურად ხელშეუხებელი, შეუსწავლელი დევს ჩვენი მატიანის უძველესი ნაწილი. თავის გასამართლებლად მკვლევრები მასალების სიმცირეს, უქონლობას ასახელებენ ხოლმე. მართალია, საისტორიო მასალები, მეტადრე უძველესი ხანის შესახებ, ძალიან ცოტაა, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში საბუთების სიმცირეს თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, იმიტომ რომ ჩვენ ჯერ იმ მასალებსაც ვერ მივეერიეთ, რომელნიც ხელთა გვაქვს, ჯერაც მათი ღირსება, ეჭვშეუტანლობა და სასიათი ვერ გამოვიკვლიეთ, რომ რაც კი გამოსადეგარი, უტყუარი ცნობებია ამ საბუთებიდან გამოგვეკრიბა და ისტორიისათვის გამოგვეყენებინა.

როდესაც მატიანის ამგვარ მეცნიერულ განხილვას დაიწყებენ და შეისწავლიან, მაშინ თვით გამოკვლევა უჩვენებს მეცნიერს, რას უნდა მიაქციოს მან შემდეგში ყურადღება და რა და რა მასალები უნდა შეისწავლოს. ამ აზრის სამართლიანობა იქნება ამ პატარა, პირველმა ცდამ დაამტკიცოს.

წმინდა ნინოსა და ქართლის მოქცევის შესახებ ჩვენა გვაქვს ქართული, ბერძნული და სომხური* მასალები; ქართული — „ქართლის ცხოვრება", „Chronique Arménienne[2]". „საქართველოს სამოთხე" ბ-ნ გ. საბინინისა, სამეცნიერო აკადემიის № 37 ხელნაწერის წმ. ნინოს ცხოვრება[3] და, დასასრულ, ამ ათი წლის წინათ აღმოჩენილი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ" და წმ. ნინოს ცხოვრების ახალი დედანი** წვრილმანი ცნობები მკვლევარს, რასაკვირველია, აქა-იქ, სხვადასხვა წყაროებშიც შეხვდება. ზემოთ ჩამოთვლილ წყაროებს შორის შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრებას უმთავრესად მნიშვნელობა აქვს.

ბერძნული წყაროები IV საუკუნიდანვე იწყება: რუფინი,[4] Historia ecclesiastica, lib I, cap. X, შემდეგ სოკრატე[5] Historia scholastica, lib. I, cap. XX; სოძომენი[6], Historia ecclesiastica, lib. II, cap. VII; თეოდორიტე[7], Historia eccles., lib. I, cap. XXIV. ამ ოთხში მარტო პირველია განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, დანარჩენები მხოლოდ რუფინის ნათქვამს იმეორებენ; იგი

---

* ერთი ეთიოპური: O. von Lemm. Kleine Koptische Studien.

** რადგანაც ეს შატბერდის კრებულში ნაპოვნი წ~ა ნინოს ცხოვრება მანამდე ჩაითვლება „ახალ ვარიანტად", ვიდრე სხვა ახალი არ აღმოჩნდება, როცა შატბერდის ნინოს ცხოვრების „ახალი ვარიანტი" ველარ დაერქმევა, ამიტომ უკეთესია ამ „ახალ ვარიანტს" შატბერდისეული წ~ა ნინოს ცხოვრება დავარქვათ. ჩვენ ამ სახელს ვიხმართ.

საქართველოს მოქცევის თანამედროვეა და მეფე ბაკურის ნაამბობს მოგვითხრობს.[*]

წმ. ნინოს საქართველოში ქადაგების შესახებ მოსე ხორენელის ისტორიაშიც[*] არის მოთხრობა *(Մ. Խորենացի Կլ ՁՁ)*. ნინოს ცხოვრება სომხურ სვინაქსარებშიაც არის შეტანილი *Սահմի իե Հոկտեմբերի իթ*.

ამ მასალების ნუსხიდანაც ცხადად ჩანს, რომ მასალები საკმაოა, სხვადასხვაგვარი და ჩვენ კვლევაძიების გარდა არა დაგვრჩენია რა. ამის მაგიერ კი ჩვენი ისტორიკოსები წინანდებურად მხოლოდ მატიანეს ნათქვამს იმეორებენ, „ქართლის ცხოვრებას" თუ შეუდარებენ ხოლმე შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრებას და „ქართლის მოქცევას", ისიც პირველის ისტორიული სინამდვილის დასამტკიცებლად. თორემ თვით „მოქცევაჲ ქართლისაჲს" და „შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრებას" მეცნიერული გარჩევა ჯერ არ ღირსებია. საზოგადოდ ჩვენი მკვლევრები მეტისმეტი ნდობით, თითქმის მოწიწებით ეპყრობიან ჩვენ ორ უძველეს მატიანეს. რასაკვირველია, იმიტომ, რომ შატბერდისეულ წ͠მ. ნინოს ცხოვრებას თვით ნინოს ნაამბობად და მის თანამშრომელთა და თანამედროვეთა ნაწერადა სთვლიან* როგორც თვითონ ცხოვრების დამწერი გვარწმუნებს, ხოლო რამდენად სამართლიანია ეს მზობა, მკითხველი თვითონ დაინახავს.

ნინოს ცხოვრების შესწავლა გარეგანი სახიდან დავიწყოთ. „ტექსტი ნინოს ცხოვრებისა „ქართლის მოქცევაში", — წერს ე. თაყაიშვილი, — გაყოფილია 14 თავად, მაგრამ სათაური თავებისა იწყება მეოთხე თავიდან და წინა მყოფ სამ თავს სათაური არ უზის. სათაურების მიხედვით უნდა ვიგულისხმოთ, რომ პირველ თავს შეადგენს ქართლის მოქცევის ქრონიკა, მეორეს შესავალი ნინოს ცხოვრებისა და მესამეს ნინოს ცხოვრება სალომე უჯარმელის თქმულებამდე**". მარტო პირველ სამ თავს რომ ჰკლებოდა სათაურები, მაშინ კიდევ შეიძლებოდა როგორმე დასთანხმებოდა კაცი ამ ახსნას; ბ-ნ თაყაიშვილსა და სხვა მკვლევარებს ვერ შეუმჩნევიათ, რომ ამავ ცხოვრებაში **მეოთხე** („თავი დ, აღწერილი მისავე სალომე უჯარმელისაჲ", იხ. ახ. ვარ. წმ. ნინოს ცხ. გვ. 10) თავს ზედ მისდევს პირდაპირ თავი **მეექვსე** („თავი ვ მოწევნაჲ წმიდისა ნინოჲსი მცხეთად"... გვ. 20) და **მეხუთე** თავი კი სრულებით გამოშვებულია, რომ **მეცხრე** („თავი თ", ibid., გვ. 40) **თავის შემდეგ მეათე კი არაა, მეთერთმეტეა** („თავი ია, თქმული მისავე", ibid., გვ. 49); ვერც ის შეუნიშნავთ, რომ სათაური არ უზის, **აგრეთვე ცხოვრების ბოლოს მირიან მეფის წერილს** (ibid., გვ. 68) და **მირიანისვე ანდერძს** (ibid., გვ. 72). ჩვენი აზრით, ბ-ნ თაყაიშვილის ზემოთ მოყვანილი ახსნა უსაფუძვლოა, რადგან ერთი მხრით ძნელი წარმოსადგენია, რის გამო უნდა ჩაეთვალა შატბერდისეულ წმ. ნინოს ცხოვრების დამწერს ორი სხვადასხვა თხზულება („მოქცევაჲ ქართლისაჲ" და „წ͠ა ნინოს ცხოვრება") ერთი მეორის ნაწილად, მეორე მხრით, სათაურები, როგორც ზემოთ ვთქვით, გამოტოვებულია ინწაირადვე ცხოვრების ბოლოს. სათაურების ამაოდ ძებნას რომ თავი დავანებოთ, ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ შატბერდისეულ **ნინოს ცხოვრებაში ზოგან სათაურები გამოტოვებულია, ზოგან კი არეული.**

მაგრამ გულდადებითი გადაკითხვა და დაკვირვება მკვლევარს დაარწმუნებს,

---

* იხ. Х а х а н о в, Источники по введению христианства в Грузии («Древ. Вост». Моск. археол. об., 1893, т. I, вып. III, стр. 333, 334); თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, ტ. I, გვ. 106, შენიშვნა.

** ახალი ვარიანტი წ͠მ. ნინოს ცხოვრებისა, გვ. XV.

რომ ამ ცხოვრებაში მარტო სათაურები კი არ არის შეცვლილი და არეული, არამედ ზოგიერთი სათაურიც, მოთხრობის წეს-რიგიც.

ამ აზრის დამამტკიცებელი საბუთები ბლომადაა, მაგ. ამ ცხოვრების 36-ე გვერდზე (იხ. ახ. ვარ. წ˝მ. ნინოს ცხ.) ვკითხულობთ: „შემუსრნა უფალმან არმაზ და სხუანი იგი კერპნი... **რომელი იგი წინა წერილ არს ანდერძსა მას მიხხა ნინა"...**

ეს წინადადება რაღაც წ˝მ ნინოს ანდერძს ასახელებს, მაგრამ არც ერთ ნინოს ცხოვრების თავს ამგვარი სათაური არა აქვს წარწერილი; არმაზის და სხვა კერპების შემუსვრა მე-6 თავშია აღწერილი („თავი ვ., მოწევნაჲ წმიდისა ნინოჲსი მცხეთად, აღწერილი მისივე სალომე უჯარმელისაჲ", ibid., გვ. 20), რომლის წინ ერთი (მე-5) თავი გამოშვებულია. მაგრამ რადგან მე-6 თავიც, მე-4-ც ერთი და იგივე მწერალ სალომე უჯარმელის ნაწერად არის მოხსენიებული, რადგან ამ ორ თავს შორის მჭიდრო კავშირია და სათაურები უხერხულად, აზრის მიმდინარეობის შეუთანხმებლადა ჰყოფს მოთხრობას, ამიტომ ზემომოყვანილ წინადადების აზრის თანახმად შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ახლა ცალკე თავებად დაყოფილი მოთხრობა ერთ დროს ერთად ყოფილა (გაუყოფელი) აღწერილი და სათაურად ჰქონია „ანდერძი წმ. ნინოჲსი". საყურადღებოა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში" შიო მღვიმისა და იოანე ნათლისმცემ. წ˝ა ნინოს ცხოვრებაში ეს ნაწილი დაყოფილი არ არის (იხ. ibid; გვ. 20 და გვ. 10). მეორე ნაწყვეტი შეეხება სვეტიცხოვლის ხილვას (ibid., გვ. 44):

...„და იყო სუეტსა მას საშინელი ხილვაჲ და საკვირველი, **რომელი ზემო აღწერილ არს**, ხოლო ოდეს მოიწია ჟამი აღმართებად **სუეტი იგი პირველ მოჴსენებული**, იწყეს ხერით მათ აღმართებად"...

ამ ადგილის მიხედვით, სვეტის საშინელი ხილვა ამის წინ უნდა იყოს მოთხრობილი, მაგრამ შატბერდისეულშიაც, სხვა აქამომდე ცნობილ ნინოს ცხოვრებაშიც სვეტიცხოვლის შესახებ ზილოსაა მოთხრობილი და არა თავში. ეს ნაწყვეტი, მაშასადამე, ამტკიცებს, რომ იმ ნინოს ცხ.-ში, საიდანაც უნდა იყოს ამოღებული ეს თავი, სვეტის შესახები თხრობა პირველად ყოფილა აღწერილი. შემდეგ წ˝ა ნინოს ცხოვრება სამღვდელოების საბერძნეთით მოსვლას მოგვითხრობს (გვ. 50):

„მაშინ მოვიდეს მოციქულნი საბერძნეთით მღვდელთ-მოძღვარი, მღვდელნი და დიაკონნი და იწყეს ნათლის ცემად, ვითარცა ზემოდ აწერილ არს"... ზემოთ კი არაფერია ნაწერი სამღვდელოების მოსვლისა და ხალხის ნათლის ცემაზე. ეს ნაწყვეტიც უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ უძველეს ნინოს ცხოვრების **მოთხრობის წეს-რიგი ისეთი არა ყოფილა, როგორიც შატბერდისეულ ნინოს** ცხოვრებაშია.

„მაშინ (ibid., გვ. 3) მოიხუნეს საწერელნი", ვკითხულობთ ცხოვრებაში, **„სალომე უჯარმელმან და სივნიელმან პეროჟავრი** და იწყო სიტყუად წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს". მწერალი ორი ყოფილა, ალბათ, როცა ერთი დაიღლებოდა, მეორე დაიწყებდა წერას; ამიტომ შატბერდისეული ნინოს ცხოვრება ამ ორი ადამიანის ნაწერილი უნდა იყოს. მართლაც, სალომე უჯარმელის ნაწერი მკითხველს ხშირად შეხვდება, სივნიელ პეროჟავრს კი შატბერდისეულ ცხოვრებაში არაფერი არ ეკუთვნის. სალომე უჯარმელის სახელიც რომ არა ყოფილიყო სათაურებში მიწერილი, მაშინ ჩვენ ამ გარემოებისათვის არავითარი ყურადღება არ უნდა მიგვექცია, მაგრამ რაკი ერთის ნამუშევარი აღნიშნულია, ალბათ მეორისაც უნდა ყოფილიყო, მხოლოდ შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრებაში გამოუ-

ტოვებიათ. ეს რამდენიმე მაგალითიც მგონი საკმაო უნდა იყოს, რათა დავრწმუნდეთ, რომ შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრებაში ზოგიერთი სათვალავი არეულია, სათაურები, თავების წესრიგი შეცვლილი და ზოგან კი მოთხრობაც გადაკეთებულია.

მაგრამ თავი დავანებოთ სათაურ-სათვალავებს, ნუ დავივიწყებთ, რომ შატბერდისეული ნინოს ცხოვრება გვარწმუნებს, ცხოვრება ნინოს ნაამბობია და მის თანამშრომელთა მიერ ჩაწერილიაო. თუ ეს რწმუნება მართალია, მაშინ სათაურების შეცვლას დიდი მნიშვნელობა არა აქვს.

ქადაგებით დამაშვრალი, ღონემიხდილი ნინო ს. ბოდში სარეცელზე განისვენებდა და თავის ახალ სამწყსოს სულთმობრძავი სამუდამოდ ეთხოვებოდა. აქ მოეყარათ თავი სამეფო სახლობას, დიდებულთ და მის მახლობელ თანამშრომელთ, რომელნიც ჰკითხავდნენ ნინოს მის ვინაობას და ცხოვრების თავგადასავალს: „ვინაჲ ანუ ვითარ მოშუერ შენ, ქუჱყანასა ჩუჱნსა მაცხოვრად ჩუჱნდა, ანუ სადამე იყო აღზრდაჲ შენი, დედოფალო, მაუწყე ჩუჱნ საქმჱ შენი, რაჲსა იტყჳ ტყუეობასა, ტყუეთა მჴსნელო სანატრელო"... (გვ. 2). წმინდა ქალწული თანხმდება და სამწყსოს თავის თავგადასავალს უამბობს: „მაშინ მოიხუნეს საწერელნი სალომე უჯარმელმან და სივნიელმან პეროჟავრი და იწყო სიტყუად წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს" (გვ. 3). ეტყობა, სიტყვასიტყვით წერდნენ. „შემდგომითი შემდგომად:" შატბერდისეულ ცხოვრებაში ნინო თვით უამბობს მკითხველს თავის ბედ-იღბალს, ჩამომავლობას, აღზრდას და სხვ...

როგორც ზემომოყვანილი წინადადებიდანა ჩანს, სამეფო სახლობასა და წმინდანის მოწაფეებს ნინოს უკანასკნელ წუთამდე არა სცოდნიათ, ვინ იყო ქალწული მქადაგებელი. თუმცა კი იმავ წიგნში რამდენიმე ფურცლის შემდეგ ნინო თვითონვე გვიამბობს (გვ. 26), რომ კერპების შემუსვრის შემდეგ, მეექვსე დღეს მასთან სეფე ქალი შროშანი მოვიდა, და ჰკითხა მას „ყოველი გზა მისი"; ნინომ უამბო („ოდეს ცნა ყოველი საქმჱ ჩემი") დაწვრილებით თავისი თავგადასავალი. მისი მოთხრობა მოქმედებს შროშანაზე და ნინო შეამჩნევს „თვალთა მისთა ცრემლთა დინებასა უცხოებისა მისისათჳს" (გვ. 26). ეს ადგილი, ცოტა არ იყოს, ზემომოყვანილ ნინოს თანამოღვაწეთა სიტყვებს ეწინააღმდეგება და გვიჩვენებს კიდეც, რომ ნინოს ვინაობა სამწყსოს წმინდანის სიკვდილის წინათვე სცოდნია, პირველ ხანებშივე თვით მქადაგებელს უამბნია თავგადასავალი.

ასე უნდა მომხდარიყო კიდეც! თუნდაც რომ ეს ადგილი არა ყოფილიყო „შატბერდისეულ" ნინოს ცხოვრებაში, თუნდ ეს ადგილიც ყალბად ჩაგვეთვალა, მაშინაც შეიძლებოდა გვეთქვა, რომ ნინოს ვინაობა ქართველებს მოქცევის შემდეგ მაინც უნდა სცოდნოდათ. განა ახლად მოქცეულნი მისი მოწაფენი პირველად მას ვინაობას არ გამოჰკითხავდნენ, ან განა თვით ნინო ქართველების გაქრისტიანების შემდეგ დამალავდა-ღა თავის ვინაობას? იმას პირველ ხანებში კიდევ შეეძლო დაემალა თავის ვინაობა, როცა ქართველობის უმთავრესი ნაწილი, თვით სამეფო სახლობა, წარმართები იყვნენ, მაგრამ როცა თითქმის მთელი ხალხი, მეფე მირიანი თავის სახლობითურთ გაქრისტიანდა და ყველა თაყვანსა სცემდა მას, როგორც წმინდანს, ნინოს დასამალავი რაღა ექნებოდა? —რასაკვირველია, არაფერი, იგი უამბობდა ყველას, ვინც გამოჰკითხავდა, ხოლო მკითხველი, მგონია, ბევრი უნდა ყოფილიყო და სიკვდილის წინ თავგადასავლის მოთხრობა სრულებით საჭირო აღარ იქნებოდა. შატბერდისეული ნინოს ცხოვრების შემთხზველი კი გვარწმუნებს, რომ მეფის სახლობა, ნინოს მოწაფენი სულთმობრძავ მქადაგებელს ჰკითხავდნენ ვინაობასა და თავგადასავალსაო. ნუთუ იმათ მხოლოდ

მაშინ მოაგონდათ, რომ წმინდანის ვინაობის შეტყობა საჭიროა, როცა ქალწული წუთისოფელს ესალმებოდა და მხოლოდ ორიოდე დღეღა, ან იქნებ ორიოდე საათის სიცოცხლე დარჩენოდა. შატბერდისეული ცხოვრების ავტორი კი იმდენს ალაპარაკებს მომაკვდავ ნინოს, რომ ერთმა ადამიანმა ვერც კი შეძლო ნაამბობის ჩაწერა... ერთი ქალი რომ დაიღლებოდა, მეორე დაიწყებდა ხოლმე წერას!

ცხადია, მგონი, რომ შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრების ავტორის ცნობა, ვითომც ნინოს სიკვდილის წინ ეამბოს თავგადასავალი, დასაჯერებელი არ არის. ამის შესახებ ქვემოთ კიდევ გვექნება საუბარი და მაშინ უფრო ცხადად დარწმუნდებით, რომ შატბერდისეული ცხოვრების ტექსტი ვერც ნინოს ნაამბობად ჩაითვლება და ვერც იმის თანამედროვეთა და თანამოღვაწეების ნაწერად. აა, ამის საბუთიც:

ნინოს ნაამბობს ზედ მისდევს სიდონიას აღწერილი თხრობა კვართის მოტანის შესახებ, მაგრამ ჯერჯერობით სიდონიას ნაწერს თავი დავანებოთ და პირდაპირ ამ ცხოვრების მე-13 (იგ) თავის განხილვას შევუდგეთ. ეს მე-13 თავი ეკუთვნის იაკობ მღვდელს, რომელიც საბერძნეთით მოსულ სამღვდელოებას მოჰყვა და ყველაზე უფრო დაახლოებული იყო ნინოსთან; მქადაგებელმა სიკვდილის წინ კიდეც უბრძანა მთავარეპისკოპოსს, შენ მოადგილედ იაკობი აკურთხეო (იხ. ქართლის მოქც. ქრონიკა, სამი ისტ. ქრ., გვ. 2). როცა ჯვარი პატიოსანი აღმართეს, ნინო სამღვდელოებითურთ მცხეთით ჯერ კიდევ არ დაძრულიყო (ახ. ვარ. წმ. ნინოს ცხ., თავი იგ, მეტადრე გვ. 55 და 59). მაშასადამე, რასაც იაკობ მღვდელი აგვიწერს, უეჭველია თვალით ნანახი ექნება; მართლაც, იმის სიტყვებიდან ცხადადა ჩანს, რომ ჯვარი პატიოსნის აღმართვაში მონაწილეობა მიუღია, მაგ.. (გვ. 56) „და ესე (ხე) **მოვკუეთეთ** თუესა მარტსა“... (გვ. 57)... „მაშინღა **ვიწყეთ** ნეტარისა ნინოჲსა კითხვად“... (გვ. 58). „ხოლო ესე... პატიოსანი ჯუარი მცხეთისაჲ **აღვიპყართ** კელითა კაცობრივითა და მივედით ბორცუსა მას ქუეშე... და ვათიეთ ღამჱ და **ვილოცევდით** ღმრთისა მიმართ... (გვ. 59.). და დასდვა კელი ერთსა ქუასა და **მრქუა** მე“... ამ სტრიქონების ავტორს, რასაკვირველია, პატიოსანი ჯვარის აღმართვა უნახავს, მაგრამ ახლა იმასაც ყური დავუგდოთ, რას გვეუბნება ეს თხრობა პირველ ფურცლებზევე (გვ. 56): „მაშინ ძირსა ზედა აღმართეს (ხე იგი) კარსა ეკლესიისა სამხრითსა და ჰბერვიდა წყალთაგან ნიავი და შ[ალვი] და ფურცელ[თა] ხისა მისგან და აძრევდა რტოთა მისთა და იყო ხილვაჲ მისი შუენიერ და სულპამო, **ვითარცა სმენით ვიციით ხისა მისთჳს ალვისა“...**

„ვითარცა სმენით ვიცით“-ო! მერე განა იაკობმა სმენით იცოდა ეს ამბავი? ავტორს ავიწყდება თავისივე სიტყვები „ჩვენ მოვკუთეთ თუესა მარტსა“-ო. თუ მოჰკვეთეს და ხის მოჭრას დასწრებია, მაშ სმენა რაღა შუაშია? — ცხადია, რომ უკანასკნელი ნაწყვეტი იმ ავტორის დაწერილი არ იქნება, რომელსაც ზემომოყვანილი წინადადებები უნდა ეკუთვნოდეს; უეჭველია, ისიც, რომ იაკობი იმისთანა თხრობას არ დაწერდა, სადაც იმის შესახებ იმგვარი ცნობებია, რომელნიც ერთმანეთს ეწინააღმდეგებიან და არღვევენ. **ეს თხრობა ან ორ სხვადასხვა წყაროდან უნდა იყოს შედგენილი, ან ერთი რომელიმე წყარო იქნება უშნოდ გადაკეთებული.**

მაშასადამე, შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრებაში შეტანილი თხრობა ჯვარი პატიოსნის შესახებ იაკობს არ ეკუთვნის და იმისი სახელი ტყუილადაა აღნიშნული სათაურში.

თუმცა ცხოვრების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ნინოს ცხოვრების თითქმის ყველა ის ნაწილი, სადაც ნინოს ერთ-ერთი თანამშრომელი ავტორადაა მოხსენიებული, ძალიან გადაკეთებული უნდა იყოს. ამ ცხოვრების შესავალიც (ანუ წინასიტყვაობა) თავიდან ბოლომდე შეთხზულია და ყალბი, მაგრამ ამ დასკვნის შემდეგაც ჩვენ, რასაკვირველია, არ შეგვიძლია ნინოს ცხოვრების ყოველივე ისტორიული ღირსება უარვყოთ: შესავალი შეეძლო შემდეგ ვისმე შეეთხზა და ცხოვრებისათვის დაემატებინა, მეორე მხრით, გადაკეთებულ და დამახინჯებულ ნაწილებშიაც შესაძლებელია ისტორიისათვის საჭირო ბევრი ცნობა აღმოჩნდეს; მაშასადამე, ჩვენ ახლა შატბერდისეული ცხოვრების შინაარსის ისტორიული ღირსება ზედმიწევნით, დაწვრილებით უნდა გამოვიკვლიოთ, ამასთანავე გავიგოთ, რამდენად ძველი უნდა იყოს ცხოვრების თითოეული ცნობა.

შრომის გასაადვილებლად შატბერდისეული ნინოს ცხოვრება რამდენიმე ნაწილად გავყოთ და თითოეული ცალ-ცალკე გავარჩიოთ: 1) ნინოს ჩამომავლობა, დაბადება, აღზრდა, ვიდრე თორმეტის წლისა შეიქმნა, 2) ნინოს ქადაგებრივი მოღვაწეობა საბერძნეთში საქართველოშა მოსვლამდე, და 3) ნინოს ქართლად მოსვლა, ქადაგება და ხალხის მოქცევა.

გიორგი კაპადუკიელის წამების დროს* კაპადუკიაშივე[9] ცხოვრობდა ერთი კაცი სახელად ზაბილონ, რომელიც „წარვიდა ჰრომედ მეფეთა წინაშე მსახურად და ნიჭის მიღებად". ამ დროს ბრანჯნი[10] ჰრომთ თავს დაესხნენ, მაგრამ „მოსცა ღმერთმან ჭაბუკსა მას კაპადუკიელსა ძალი უძლეველი და... წარიქცინა სივლტოლად". დატყვევებულმა ბრანჯებმა ქრისტიანობა მიიღეს და სიკვდილი თავიდან აიცილეს. ზაბილონი ბრანჯებს მათ სამშობლოში გაჰყვება, საიდანაც დიდძალი საჩუქრით სატახტო ქალაქსვე დაბრუნდება. სასელმწიფო სამსახურს თავს ანებებს და იერუსალიმს მიდის. ეს ზაბილონი — წმ. ნინოს მამა გახლავთ.

ზაბილონის დროსვე ცხოვრობდა ერთი კაცი, რომელსაც ორი შვილი ჰყავდა — ძე იობენალი, — შემდეგ იერუსალიმის პატრიარქობას მიიღებს, როგორც ნინოს ცხოვრება მოგვითხრობს, — და ასული სუსანა; იობენალი რომ იერუსალიმის პატრიარქად იყო, სუსანა ძმასთან იერუსალიმში ცხოვრობდა; იერუსალიმად მოსული ზაბილონი სუსანას ცოლად ითხოვს. ამ სუსანასა და ზაბილონის შვილი იყო კიდეც წმ. ნინო. თორმეტი წლისა რომ გახდა, მისმა მშობლებმა თავიანთი სარჩო-ქონება გაყიდეს და მამა მეუდაბნოედ წავიდა, დედა პატრიარქმა იობენალმა გლახაკთა მსახურად დანიშნა.

ადვილი მისახვედრია, რომ გიორგი კაპადუკიელის წამება ამ ცხოვრებაში ნინოს დაბადების თარიღის მაგიერობასა სწევს, ხოლო პატრიარქი იობენალი და ძლევამოსილი ზაბილონი — ბრანჯთა განმანათლებელი — წ[მიდ]ა ნინოს ბრწყინვალე ჩამომავლობას უნდა გვიჩვენებდეს. თუმცა გიორგი კაპადუკიელის წამების წელიწადი რას გვიშველის თარიღის გამოანგარიშების დროს, როცა ნამდვილად

---

* სამეცნიერო აკადემიის (№ 37) ნინოს ცხოვრება გიორგი კაპადუკიელის ზაბილონის თანამედროვეობას აღარ კმარობს! და ამბობს: „იყო კაცი ვინმე (ზაბილონ) თანაზიარი და მეგობარი წმიდისა (გიორგისი). ვახუშტის ისტორიაში კიდევ ეს მეგობრობ. ნათესაობადა ხდება (საქარ. ისტ., გვ. 56... „იყო კაცი კაბადოკიას ნათესავი წმიდისა გიორგისა, მთავარი და მონა ღვთისა ზაბილონ". აი, საუცხოო იმის ნიმუში, თუ როგორ მახინჯდება ისტორიული ცნობები.

არ ვიცით, რამდენ წელიწადს უნდა გაევლო გიორგის წამებიდან ზაბილონის დაქორწინებამდე, ან იობენალის პატრიარქად კურთხევამდე? უამისოდ ხომ ნინოს დაბადების წელიწადის გაგება ყოვლად შეუძლებელია. ამ ცხოვრებაში რამდენიმე ქრონოლოგიური ცნობაა: ეს თარიღები თუმცა ნინოს დაბადებას არ შეეხება, მაგრამ ამ ცნობების საშუალებით იქნება ნინოს დაბადების დრო როგორმე გამოირკვეს.

ეს თარიღები ნინოს ქართლად მოსვლას და მის სიკვდილს შეეხება.

„გარდაკდეს ქრისტჱს მოსვლადმდე წელნი „ჴფ"*, შობითგან ქრისტჱსით ვიდრე ჯუარცმამდჱ „ლგ" და ჯუარცუმითგან ქრისტჱსით ვიდრე კონსტანტინე ბერძენთა მეფისა მონათვლამდჱ „ტია" და ათ-ოთხმეტისა წლისა შემდგომ მოივლინა ქუეყანასა ჩუჱნსა ქადაგი ჭეშმარიტებისაჲ ნინო დედოფალი ჩუენი"... (იხ. ვარ. წმ. ნინოს ცხოვრებისა, გვ. 30). ამ ნაწყვეტიდანა ჩანს, რომ მთლად ნინოს ცხოვრების წელთაღნიშვნა კონსტანტინე მეფის მონათვლის თარიღზეა დამყარებული: ამ თარიღის სისწორეზეა დამოკიდებული, რასაკვირველია, დანარჩენი ნინოს ცხოვრების წელთაღრიცხვის სისწორეც.

შობითგან ქრისტესით ჯვარცმამდე	ლგ	33
ჯვარცმითგან ქრისტესით კონსტანტინეს მონათვლამდე	ტია	311

მეფე კონსტანტინე, მაშასადამე, მოინათლა მატიანისამებრ 344 წელს ქ. შობითგან

ამ დროს კონსტანტინე მეფე სწორედ შვიდი წლის მკვდარი იყო, წმ. ნინო მოვიდა საქართველოში კონსტანტინე მეფის მონათვლის შემდეგ მე-12 წელს, ე. ი. 344+14=358 წ. მაშასადამე, წ"ა მქადაგებელი გარდაცვლილა 359+15**= 373 წ.

წმ. ნინო საქართველოში რომ 358 წ. მოსულიყო მეფე მირიანს კონსტანტინესთან მოციქულები (358+8=) 366 წ. უნდა გაეგზავნა, რადგან მირიან მეფე ნინოს მოსვლის შემდეგ მე-7 წელს*** გაქრისტიანდა და მხოლოდ ერთი წლის შემდეგ მიუგზავნა მოციქულები კონსტანტინეს.

ყველა ჩვენი თარიღი, რასაკვირველია, სწორი არ უნდა იყოს, იმიტომ რომ კონსტანტინე მეფის მონათვლის წელიწადი, რომელზედაც დამყარებულია წელთა აღრიცხვა, აშკარა შეცდომაა. მაგ., ქართველებს რომ 366 წელს გაეგზავნათ საბერძნეთში მოციქულები, განა კონსტანტინე მეფესთან გაგზავნიდნენ? იგი 337 წ. გარდაიცვალა და 29 წლის განმავლობაში, უეჭველია, გაიგებდნენ მცხეთელები კონსტანტინეს სიკვდილს. შატბერდისეული ნინოს ცხოვრება კი, დანარჩენებიც, აგრეთვე თვით „მოქცევაჲ ქართლისაჲ", გვარწმუნებენ, — მირიანმა მოციქულები კონსტანტინე მეფეს გაუგზავნაო. შეიძლება ვინმემ იფიქროს, რომ კონსტანტინეს სახელი უძველესის დედანში არა ყოფილიყო და შემდეგ შეცდომით ვინმეს ჩაემატებინოს, მაგრამ ამნაირი ფიქრი უსაფუძვლოა, იმიტომ რომ IV საუკუნის ბიზანტიელი მწერალი (თანამედროვე ქართლის მოქცევისა) რუფინიც" ქართულ მატიანეს ეთანხმება.****

* იხ. ამის შესახებ „აღვადგინე" ბ-ნ ჯავახიშვილისა, გვ. 43, 68.

** იხ. სამი ისტორიული ქრონია, გვ. 20.

*** იხ. სამი ისტორიული ქრონია, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ", გვ. 15.

**** იხ. Rufinus. Historia Eccles. lib. I. cap. X de conversione gentis Iberorum per captivam facta.

«Posteâ vero quam Ecclesia magnifice constructa est et populi fidem Dei majore ardore sitiebant, captivae monitis ad Imperatorem Constantinum totius gentis legatio mittitur»...

„ხოლო მას შემდეგ, როცა ეკკლესია ბრწყინვალედ აღშენებულ იქმნა და ხალხს სარწმუნოება ღვთისა მხურვალედ სწადდათ (სწყუროდათ), ტყვეს რჩევისამებრ იმპერატორ კონსტანტინესთან მთლად ერის მიერ დესპანები (ელჩობა) გაგზავნილ იქმნენ".

ამგვარად, ქართლის მოქცევის თანამედროვე ბაკურიუსის (რუფინის) მოწმობაც ცხადად გვიმტკიცებს, რომ მირიანს მოციქულები კონსტანტინესთან გაუგზავნია. მაშასადამე, მას დესპანები საბერძნეთში მხოლოდ 337 წლამდე შეეძლო გაეგზავნა, რადგან ამ წლის შემდეგ კონსტანტინე მკვდარი იყო. ამისდაგვარად, ნინო მოსულა 329 (337—8) წ. და შატბერდისეულ ცხოვრებას 29 წლით შესცდომია. წ˜ა ნინო მოკვდებოდა 344 (=339+15) წ. და არა 373, როგორც შატბერდისეული ცხოვრება ამტკიცებს. ჩვენ დავრწმუნდით, რომ ნინოს ცხოვრების ქრონოლოგიური ცნობები, როგორც ნინოს ქართლად მოსვლისა და სიკვდილის, ისე კონსტანტინეს შესახებაც, სწორი არ არის; მაგრამ ვერც „ქართლის მოქცევაჲ-ს" ცნობები გახლავთ უკეთესი. ნინო გარდაიცვალა „ქართლად მოსვლითგან მეათხუთმეტესა წელსა და ქრისტეს ამაღლებითგან ტლჱ წელსა, დასაბამითგან ჴყლჱ." (იხ. სამი ისტ. ქრ., გვ. 20).

ჴყლჱ — 5838
—ჴფ˚ — 5500

ტლჱ — 338 წ. ამ წელს მომკვდარა წ˜ა ნინო, თუ წელთაღრიცხვის საფუძვლად დასაბამითგან გამოანგარიშებული თარიღი იქნება.

ტლჱ—338
+ლგ— 38

ტოა — 371 წ. მომკვდარა ნინო, თუ ქრისტეს შობითგან ვიანგარიშეთ.

358+15=473 წ. მომკვდარა მქადაგებელი, თუ იმის ქართლად მისვლითგან ვიანგარიშებთ.

ასე ეწინააღმდეგება ერთი თარიღი მეორეს და სამივე საერთოდ ზემომოყვანილ, დაახლოებით მაინც სწორ ქრონოლოგიურ ცნობებს.

ჩვენ დავრწმუნდით, რომ შატბერდისეული წ˜მ. ნინოს ცხოვრების თარიღებს ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს და მქადაგებლის დაბადების წელიწადის გამოსაანგარიშებლად ხომ სრულებით გამოსადეგარი არ არის.

თავი დავანებოთ ახლა თარიღებს და ნინოს ჩამომავლობის გამოკვლევას შევუდგეთ. ნინოს მამა და ბიძა შესანიშნავი მოღვაწეები იყვნენ: პირველი — ძლევამოსილი სარდალი, ბრანჯთა უკუმქცეველი, ხოლო მეორე იერუსალიმის სამწყსოს მღვდელმთავარი, პატრიარქი. ისტორია ამგვარ კაცების სახელსა და ღვაწლს იშვიათად ივიწყებს ხოლმე; მივმართოთ მას და შევიტყოთ ისტორია რაღას გვეტყვის. განსვენებულმა მეცნიერმა მ. ბროსემ დიდი ხანია აღნიშნა**, რომ მეოთხე საუკუნეში არც ერთ იერუსალიმელ მღვდელმთავარს სახელი იობენალი

* იხ. ჯანაშვილის „აღაადგინე", გვ. 43, 68.
** Brossel, Hist. de la Geor. I, გვ. 92.

არ რქმევია. ამას უნდა დავურთოთ უფრო საყურადღებო შენიშვნა იმის შესახებ, **რომ IV საუკუნეში იერუსალიმში პატრიარქობა ჯერ დაწესებული არც კი იყო.** მხოლოდ ეფესოს მსოფლიო კრების[12] (431 წ.) შემდეგ, როცა ამ კრებამ არ შეიწყნარა იერუსალიმელ ეპისკოპოს იობენალის თხოვნა იმის შესახებ, რომ იერუსალიმს პატრიარქობა დაეწესებინათ, მეფე თეოდოსი II თვითონ გასცა ბრძანება და იობენალს პატრიარქობა მიანიჭა (იხ. Kurz. Lehrbuch, der Kirchengeschichte, გვ. 193). ამის გამო, თუნდაც რომ IV საუკუნეში ერთ-ერთ იერუსალიმელ მღვდელმთავარს იობენალი რქმეოდა, ე. ი. ნინოს ბიძა რომ მართლაც IV საუკუნის ისტორიაში ცნობილ პირად ყოფილიყო, მაინც ცხოვრებაში მას პატრიარქი არ უნდა რქმეოდა. ხოლო რადგან IV საუკუნეში არც ერთ იერუსალიმელ მღვდელმთავარს იობენალი არ რქმევია, იერუსალიმში კიდევ პატრიარქობა მხოლოდ V საუკუნის ნახევარში დააწესეს, ამიტომ **წ˜ა ნინოს ბიძის სახელწოდებაც, თანამდებობაც, თავგადასავალიც მოგონილი და შეთხზული უნდა იყოს.** შეიძლება, ცოტად თუ ბევრად დაახლოებით გამოვირკვიოთ, როდის უნდა იყოს შეტანილი ნინოს ბიძის შესახებ თქმულება ცხოვრებაში. V საუკუნის შემდეგ ბევრ ხანს უნდა გაევლო, რასაკვირველია, რომ ამ საუკუნის მოღვაწე ცხოვრების დამწერს IV საუკუნეში გადაესვეპებინა და თანაც ისეთი თანამდებობა მიენიჭებინა, რომელიც IV საუკუნეში არ არსებობდა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲში" ერთი ამგვარივე შეცდომა მოიპოვება (სასანელთა სატახტო ქალაქად ბაღდადია დასახელებული* და შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრებაში მეფე მირიანი ახალ სპარსულს ლაპარაკობს**); შესაძლებელია, რომ ნინოს ბიძის შესახებ თქმულებაც იმავე დროს შეეტანოთ ცხოვრებაში, როცა ზემოხსენებული შეცდომებია შეტანილი, ესე იგი VIII-IX საუკ. იმ აზრს, რომ წ˜ა მქადაგებლის ბიძა არც იერუსალიმის პატრიარქად ყოფილა და არც მღვდელმთავრად, ცოტა არ იყოს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ნინო მღვდლების მოსაყვანად და ქართველთა მოქცევის ამბავის შესატყობინებლად იერუსალიმში კი არა გზავნის მოციქულებს, არამედ ბიზანტიაში.[13]

არც ნინოს მამას,*** ძლევამოსილ სარდალ ზაბილონს, იცნობს ბიზანტიის ისტორია: ვერც სახელს, ვერც ნინოს ცხოვრებაში აღწერილ ბრანჯებთან ბრძოლისმაგვარ შემთხვევას იპოვნით იქ. მ. ბროსეს**** ეგონა, რომ ფრანგებთან კონსტანტინეს შეტაკება (306 წ.), ნინოს ცხოვრების ბრანჯებთან ბრძოლა უნდა იყოს. მართალია, ბრანჯნი ჩვენს ძველ ხელნაწერებშიაც ფრანგებად იწოდებიან, მაგალითად, სამეცნიერო აკადემ. მუზეუმის ნინოს ცხოვრებაში (№ 39) ნათქვამია: „ხოლო მას ჟამსა იქმნა განდგომილებაჲ ფრანგთა, ვიდრემდის თჳთ მეფისა მიმართ ბრძოლა ჰყვეს"; აგრეთვე ეკლესიის მუზ. № 131,—**„ბრანჯნი ფრანგნი არიან"** (იხ. თ. ჟორდანიას ქრონიკები, I ტ., გვ. 32, შენ. 66).

მაგრამ, ფრანგების სახელის გარდა, ეს ორი ბრძოლა არაფრით ემსგავსება ერთმანეთს: ჯერ ერთი რომ, არც ამ ბრძოლაში, არც საზოგადოდ ამ დროს, ზაბილონი არა ჩანს, მეორე მხრით, კონსტანტინემ ბრანჯთა მეფეები არამც თუ არ

---

* იხ. სამი ისტ. ქრ., გვ. 35 და Христианское Чтение 1898 г. წერილი პრ. ბოლოტოვისა, გვ. 255.

** Н. Марр. Хитон Господень.

*** იხ. „მოამბე", № V, 1900 წ.

**** იხ. Hist. de la G. I. I, გვ. 92, შენ. 3.

გაათავისუფლა, პირიქით, ისინი, ბიზანტიელ ისტორიკოსთა* სიტყვისამებრ, ამფითეატრონში მხეცებთან საბრძოლველად გააყვანინა. ფრანგების გაქრისტიანებაზე ხომ ისტორიაში კრინტიც არაა დაძრული, იმიტომ, რომ ფრანგებმა მხოლოდ V საუკუნის დამლევს მიიღეს ეს სარწმუნოება.** ბიზანტიის ისტორიამ, მაშასადამე, არა იცის რა ნინოს ბიძის შესახებ.

ზემონათქვამის შემდეგ ცხადი უნდა იყოს, რომ ყოვლად შეუძლებელია, ეს ცრუ და არეული ცნობები ნინოს ან მისი თანამედროვეებისაგან მომდინარეობდეს.

მაგრამ უფრო გასაოცარი და საყურადღებო ის არის, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ," ის მატიანე, რომელსაც შატბერდის კრებულში წ˝ა ნინოს ცხოვრება ზედ მისდევს, არას ამბობს ნინოს შთამომავლობისა და აღზრდის შესახებ; უეჭველია, იმიტომ, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს" დაწერის დროს ჯერ წ˝მ. ნინოს მშობლების სახელები არ ეცოდინებოდათ; თორემ განა შესაძლებელია, რომ ნინოს დედ-მამის ვინაობა და თავგადასავალი „მოქცევაჲს" დაწერის დროს ავტორს სცოდნოდეს და არ ჩაემატებინოს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ" ნინოს შესახებ ამბობს მხოლოდ: „და იყო... (იხ. სამი ისტ. ქრ., გვ. 14) ტყუე ერთი დედაკაცი შუენიერი, სახელით ნინო, რომლისა საქმეჲ მისი გამოიძია ელენე დედოფალმან".

ჩვენი მემატიანე, მაშასადამე, ნინოს „ტყვე"-დ იხსენიებს, ბიზანტიელი ისტორიკოსებიც სწორედ ამასვე ამბობენ. აი, მაგალითად, IV საუკუნის მწერალი რუფინი რას ამბობს ნინოს შესახებ:

„Per idem tempus etiam iberorum gens, quae sub axe Pontico iacet, verbi, Dei foedera et fidem futri susceperat regni. Sed hujus boni praestit. causam mulier quaedam captiva, quae... cum fidlemet sobriam satis ac pudicam duceret vitam... (Rufinus, Hist. Ecc. lib. I, cap. X.)."

„ამ დროსვე იბერთა ნათესავმა, რომელიც პონტოს იმყოფება (მდებარეობს), აღთქმა სიტყვისა ღვთისა და სარწმუნოება მომავალისა სასუფეველისა მიიღო. ამ სიკეთის მიზეზი იყო განსაკუთრებით ვინმე ტყვე დედაკაცი, რომელიც... სარწმუნოებასთან ერთად ჯეროვან წმიდა და ქალწულებრ ცხოვრებას მისდევდა".

ამგვარადვე სიტყვასიტყვით მოგვითხრობენ დანარჩენი ბიზანტიელი ისტორიკოსებიც. როგორც ჩანს, IV საუკუნეში იმ ქართველებსაც, რომელნიც სამშობლოს გაქრისტიანებას დასწრებიან, როგორც მაგ. რუფინის მეგობარი ბაკური, ნინოს ბრწყინვალე ჩამომავლობის შესახებ არა სცოდნიათ-რა, ბაკურს რომ სცოდნოდა, რომ ნინო შესანიშნავი ბიზანტიელი სარდლის ასულია და იერუსალიმელ პატრიარქის ან მღვდელმთავრის დისწული, განა თავის ბიზანტიელ მეგობარს მეტადრე რუფინს არ უამბობდა?" ამგვარი ბრწყინვალე მშობლები იშვიათად თუ ეყოლებოდა ვისმე, — ბიზანტიელი რუფინი კი, უეჭველია, მოიხსენებდა, რომ ქართველთა განმანათლებელი ნინო ბიზანტიელი სარდლის ქალი იყოო.

სამაგიეროდ რუფინის მიერ ნახმარი „quaedam" (ვინმე) ცხადად გვიჩვე-

* იხ. Le Beau, t. I, გვ. 42.

** Kurz. Lehrbuch der Kirchengeschichte, b. II, გვ. 12.

ნებს, რომ ვინც უნდა ყოფილიყო ნინო, მაინც ბრწყინვალე და დიდებული ჩამომავლობისა არ იქნებოდა იგი.

ამას უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ მოსე ხორენელის წყარომაც ნინოს მშობლებისა არა იცის რა:

«Կին ոմն անուն Նունէ յընկերաց սրբոյ Հռիփսիմեանց».	„დედაკაცი ვინმე სახელად ნუნე, წმიდა რიფსიმეანთა მეგობართაგანი“.

თვით იმავ შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრებაში, რომელიც ასე გულმოდგინედ გვარწმუნებს ნინოს მშობლები შესანიშნავი მოღვაწეები იყვნენო, **შეიძლება ნინოს ტყვეობის კვალს მივაგნოთ, და დავრწმუნდეთ, რომ იქაც წინათ ნინო უბრალო ტყვედ იწოდებოდა.** „ვითარ იტყჳ, ვითარმედ ტყუე ვარი მე“ (გვ. 2) ეუბნებიან მაგალითად სულთმობრძავს ნინოს მისი თანამშრომლები, ან კიდევ: „მაუწყე ჩუენ საქმე შენი რაჲსა იტყჳ **ტყვეობასა,** ტყვეთა მხსნელო სანატრელო“... „უფალი იესო ქრისტე“ (ასე ლოცულობს მეფე მირიანი,—ი. ჯ.) „რომელი გურწამ **ტყჳსა ამის** მიერ“ (იქვე). „მოვიდა ნეტარი ესე დედაკაცი... წმიდაჲ ნინო, პირველ[*], ვითარცა **ტყუე,** ვითარცა უცხოჲ და ვითარცა მწირი“. ეს რამდენიმე ადგილიც, სადაც შერჩენილი არის ნინოს ტყვეობის შესახებ ცნობა, ცოტა არ იყოს შესწორებულია და აზრი შეცვლილი, როგორც მაგ., „რაჲსა იტყჳ ტყვეობასა ტყუეთა მხსნელო სანატრელო“; მაგრამ სწორედ ნინოს ტყვეობის შესახები ცნობების ღაჩრდილვა, ან სრულებით გამოტოვება უფრო გვარწმუნებს, რომ იმ დედანშიც, რომელიც შატბერდისეული ცხოვრების ავტორს ხელთ ჰქონია, ნინო მხოლოდ უბრალო ტყვედ იყო მოხსენიებული.

შატბერდისეული ცხოვრების ავტორმაც, ან მისმა წყარომ, იქნებ სწორედ იმიტომ მოიგონა, ვითომც ნინომ მხოლოდ სიკვდილის წინ აიხსნა ნიღაბი და თავისი ვინაობა გამოუცხადაო ქართველებს, რომ უფრო მეტად დაეჯერის ქართველმა მკითხველმა ნინოს დედ-მამისა და ნათესაობის ბრწყინვალე ისტორია. ქართველ მკითხველს, რომელმაც ნინოს ტყვეობა იცოდა, მხოლოდ თვით ნინოს მიერ მოთხრობილი დაარწმუნებდა, რომ მქადაგებელი დიდებულ გვარტომობის ჩამომავალი იყო და ტყვეობა მხოლოდ თავდაბლობის გამო იჩემა. ამისთვის უნდა შეეთხზა, ჩვენი აზრით, შატბერდისეულ ცხოვრების ავტორს ყალბი და უხეირო წინასიტყვაობა.

ახლა შეიძლება უკანასკნელი დასკვნა გამოვთქვათ ნინოს ჩამომავლობისა და აღზრდის შესახებ და შემდეგ ნინოს ცხოვრების მეორე ნაწილის განხილვას შევუდგეთ.

ვინ უნდა ყოფილიყო ნინო, რა წოდებისა და ეროვნებისა, დაბეჯითებით არ ვიცით; შეიძლება მხოლოდ ითქვას, რომ იგი ისეთ მოღვაწეთა ასული და ნათესავი არ ყოფილა, როგორიც ზაბილონი და იობენალია. ამის მშობლები იმდენად გამოჩენილები არ ყოფილან, რომ თანამედროვეებს (რუფინი, ბაკური) ყურადღება მიექციათ მათთვის და მათი სახელები დაეხსომებიათ. ნინო იყო ვილაც ტყვე— მხოლოდ ეს იციან რუფინიმ, „მოქცევაჲ ქართლისაჲმ“ და მოსე ხორენელმა. მხოლოდ VIII—IX საუკუნეებში ჩნდება ნინოს დედ-მამის და დედის ძმის სახელები

---

[*] იხ. ჯანაშვილის „აღვადგინე“, გვ. 74.

ცხოვრებაში, მაგრამ როგორც სახელები, ისე ვინაობის დასურათება შეთხზულია.

შევუდგეთ ახლა ნინოს ცხოვრების მეორე ნაწილს.

იმ დროს, როდესაც ნინოს დედა თავისი ძმის ბრძანებისამებრ იერუსალიმში გლახაკებს ემსახურებოდა, მისი თორმეტი წლის ქალი იერუსალიმშივე ერთ დვინელ სომეხთან ცხოვრობდა. ქალი რომ წამოიზარდა, ეფესოთგან მოსულ ელენე დედოფლის სეფე ქალს წაჰყვა, რომ დედოფალს ქრისტეს სარწმუნოება უქადაგოს.

„ოდეს მივედით", — გვიამბობს ნინო, — სახიდ მისა, მუნ ეპოვეთ დედოფალი ვინმე, მეფეთა ვადაგი, სახელით რიფსიმე, რომელი ელოდა იერუსალჱმით ნათლის ღებასა და ქრისტჱს ალსარებისათჳს სუროდა. მაშინ მიმცა მე ჴელთა მისთა დედაკაცმან მან და მიეეც მას ნათელი ჴელთა ქუეშე ჩემსა, მას და ორმეოცსა სულსა მის თანა სახლისა მისისათა და წარვედით სახიდ მისა, და ვიყვენით მუნ ორ წელ.

მაშინ მოხედა უფალმან საბერძნეთსა და ჰრწმენა მეფესა კოსტანტინეს, და ქრისტე აღიარა მან და დედამან მისმან, და ყოველმან პალატმან მათმან, დასაბამითგანთა წელთა ხუთ ათას ოთხას ორმეოცდა ოთხსა, ხოლო ქრისტჱს ამაღლებითგან სამას და ათერთმეტსა და წარემართა ყოველი საბერძნეთი ქრისტეანობასა. მეშჳდესა წელსა იყო წმიდაჲ კრებაჲ ნიკეას და მერვესა წელსა იყო სივლტოლაჲ ჩუენი საბერძნეთით, რიფსიმე დედოფალი და გაიანე დედა-მძუძჳ და ორმეოცდა ათი სული წარმოვემართენით"...

სომხეთს რომ მოვიდნენ, რიფსიმე და გაიანე ამხანაგებითურთ წვალებულ იყვნენ, ნინო კი გადარჩა განსაცდელს და საქართველოში ივლტოდა; აქ შევწყვიტოთ მოთხრობა.

ერთხელ რომ გადაიკითხოთ ნინოს ცხოვრების ეს ნაწილი, უეჭველ ისტორიულ ფაქტად გეჩვენებათ, თუმცა ამ წერილშიაც ბევრი რამაა უცნაური და გაუგებარი. ჩვენ არ ვიცით, მაგალითად, რად ცხოვრობს ნინო დვინელ სომეხ დედაკაცთან, როცა იმავ იერუსალიმში იყვნენ მისი დედა და ბიძა; თუ ნინოს დედა გლახაკებს ემსახურებოდა, ნუთუ თავის ერთ ქალს ვერ გამოზრდიდა? საკვირველია ეფესელი დედაკაცის და ნინოს საქციელიც. ეფესელი დედაკაცი ელენე დედოფლის მხევალია, „მახლობელი განზრახვისა" დედოფლისა. ნინოც, გაიგო რა ელენეს გაქრისტიანების სურვილი, ეხვეწება თავის აღმზრდელს „წარმავლინე დედოფლისა, ნუ უკუჱ მიმიახლოს სიტყჳს გებად მის წინაშე ქრისტჱსთჳს"-ო (ახ. ვარ. წმ. ნინოს ცხ., 12), მკითხველს ჰგონია, რომ ნინო და ელენეს მხევალი სასახლეში მოვლენ, მაგრამ მკითხველი ცდება, — დედოფლის მხევალი თურმე სასახლეში არც კი ცხოვრობს, იმას საკუთარი სახლი აქვს, ნინოს თავისთან მიიყვანს, იქ გამოჩნდა დედოფალი, მაგრამ ელენე კი არა, სხვა, — ვინმე ვადაგი, სახელით რიფსიმე, „რომელი ელოდა იჱრუსალიმით ნათლის ღებასა და ქრისტჱს აღსარებისათჳს სუროდა" (ibid., 13). შატბერდისეული ცხოვრების დამწერს თითქო სრულებით ავიწყდება, რომ ნინო ელენე დედოფლისათვის გამოჰყვა ეფესელ დედაკაცს, და ელენე დედოფლის წინაშე ნინოს ქადაგების შესახებ არას გვეუბნება. ცხოვრებაში თუმცა ნათქვამია — „მოხედა უფალმან საბერძნეთსა და ჰრწმენა მეფესა კონსტანტინეს და ქრისტე აღიარა მან და დედამან მისმან"-ო (ibid., გვ. 13), მაგრამ აქ არაფერია მოხსენიებული ნინოს ქადაგებრივ მოღვაწეობაზე სამეფო სახლობის წინაშე. ნინოს

---

* ახ. ვარ, ნინოს ცხ., გვ. 13.

ცხოვრების ავტორი, ცხადია, უმთავრესს ყურადღებას რიფსიმეს აქცევს, ამის გამო აზრდევინებს დვინელ სომეხს თორმეტი წლის ნინოს, ამიტომ არღვევს მოთხრობის ლოგიკურ მიმდინარეობას და ელენე დედოფლის მაგიერ რიფსიმეზე გვებაასება. მაშასადამე, ჩვენც ყურადღება მივაქციოთ ნინოს, რიფსიმესა და გაიანეს საბერძნეთით ლტოლვას, და ორი უკანასკნელის სომხეთში მარტვილობას. ნინოს ცხოვრების ამ ნაწილშიც რამდენიმე თარიღია აღნიშნული: „მეშვიდესა წელსა (კონსტანტინეს მოქცევიდგან), ნათქვამია ნინოს ცხოვრებაში, იყო წმიდაჲ კრებაჲ ნიკეას და მერვესა წელსა იყო სივლტოლაჲ ჩვენი საბერძნეთით“... აქედანა ჩანს, რომ ნინოს და რიფსიმეს სივლტოლა ნიკეის კრების ერთი წლის შემდეგა ყოფილა.

ნიკეის მსოფლიო კრება 325 წ. იყო; მაშასადამე, ნინო და მისი ამხანაგები საბერძნეთით 326 წ. გამოქცეულან. ამ დროს კი კონსტანტინე მეფე იყო ბიზანტიის მმართველად, ქრისტიანობას უკვე მინიჭებული ჰქონდა თავისუფლება, მეტადრე მსოფლიო კრების შემდეგ და წმ. ქალწულების ამ დროს გამოქცევა და ქრისტიანობისათვის დევნა სრულებით შეუძლებელია. გრიგოლ სომეხთა განმანათლებელის ცხოვრებაში, რომელშიაც იგივე რიფსიმეს და გაიანეს სომხეთად გამოქცევაა მოთხრობილი, ქალწულები დიოკლეტიანე მეფისგან დევნას გაურბიან, იმიტომ რომ დიოკლეტიანეს რიფსიმეს ცოლად შერთვა სურდაო. რამდენად დასაჯერებელია ეს უკანასკნელი მიზეზიც, ამის შესახებ მერე გვექნება ლაპარაკი. ჯერჯერობით კი ცხადი უნდა იყოს, რომ რაკი ნინო და რიფსიმე საბერძნეთით მორბოდნენ, 326 წელზე ცოტა ადრე მაინც უნდა გამოქცეულიყვნენ, იმიტომ რომ ამ დროს საბერძნეთშიც, სომხითშიც ქრისტიანობა გავრცელებული იყო და ქრისტიანობისათვის თრდატ მეფე ქალწულებს არ დატანჯავდა.

მაშასადამე, **თარიღი 326 სწორი არ არის და, რასაკვირველია, იგი არც ნინოს აღნიშნული იქნება, არც ნინოს თანამოღვაწისა.** ეფესელი დედაკაცისა და დვინელი სომეხის ამბავი უფრო გვარწმუნებს, რომ ნინოს და რიფსიმეს ამხანაგობა, მათი ერთად სომხეთს გამოქცევა, ნინოს სიკვდილის შემდეგ უნდა იყოს შეთხზული. ეს უკანასკნელი დასკვნა უფრო დამტკიცდება მაშინ, როცა განვიხილავთ საკითხს — რა კავშირი აქვს გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრებას და რიფსიმესა და გაიანეს მარტვილობას.

ამ საკითხს კაი ხანია შეეხო გერმანელი მეცნიერი von Gudschmidt* და ამტკიცებდა, რომ რიფსიმესა და გაიანეს მარტვილობა თავდაპირველად ცალკე ცხოვრება იყო და გრიგოლ განმანათლებელის ცხოვრებასთან არავითარი კავშირი ან დამოკიდებულობა არა ჰქონდაო[15]. პატივცემულმა მეცნიერმა თავისი აზრის დასამტკიცებლად ამ შემთხვევაში ისეთი საბუთები არ მოიყვანა, რომელთა მერყევა ასე თუ ისე არ შეიძლებოდეს. ზემომოყვანილი საკითხის გადაწყვეტის დროს, ჩვენი აზრით, უმთავრესი მნიშვნელობა დიოკლეტიანე მეფის თრდატისადმი გამოგზავნილ წერილსა აქვს, რადგან იქიდან ვიგებთ რისთვის სდევნიან ან დიოკლეტიანე, ან თრდატი რიფსიმეს და მის ამხანაგებს. ერთი სიტყვით, ეს წერილი წმ. ქალწულთა ცხოვრების ორ ნაწილს აერთებს—ბერძნულსა და სომხურს. როცა საქორწილოდ მომზადებულ დიოკლეტიანეს საცოლე რიფსიმე გამოექცა, იმწამსვე დაგზავნა ყველგან კაცები, რომ ქალი დაებრუნებინათ. დიოკლეტიანეს კაცებმა სომხეთსაც მოაღწიეს, თრდატ მეფეს იმპერატორის წერილი მიართვეს.

---

* იხ. Zeitschrift d. Daút. Margenländ. Gesell. 31 Bat., გვ. 1—60. „Agathangelos“, მეტადრე გვ. 34, 35.

ამ წერილში ნათქვამია, რარიგად მოსწონდა დიოკლეტიანეს რიფსიმე და როგორ აპირებდა იგი ქორწილს. ეს წერილი ასე თავდება.

«Զհրաշափառեալն գեղեցկագոյն ինձ ի սոյն այսրէն ուղարկեսցես, ապա թէ հաճոյ թուեսցի քեզ անձին գեղոյ նորա, այդրէն առ քեզ պահեսցես, զի ոչ երբեք գտանի նման ՚ի մեզ Յունաց աշխարհիս...» (Ագաթ., გვერდი 99).[13ა]

„მომხიბლავი ტურფა მე აქ გამომიგზავნე. ხოლო თუ მოგეწონოს (გესიამოვნოს) შენ სილამაზე მისი, მანდ შენთან დაინარჩუნე, — მაგისი მსგავსი არც მოიპოება ოდესმე ჩემს საბერძნეთში".

მეფე თრდატიც რიფსიმეს მოიწონებს, თავისთვის მოინდომებს ცოლად და ქალწულებს გაცხარებული აჟებნინებს.

ეს წერილი თავიდან ბოლომდე ყალბია, კილოც და შინაარსიც ცხადად ამტკიცებს ამას. განა დასაჯერებელია, რომ მეფემ, რომელსაც ცოლის შერთვა უნდა და საქორწილოდ მომზადებულია, თავისი გაქცეული საცოლე სხვას დაუთმოს, თანაც შეუთვალოს, „თუ მოგეწონოს, ინებე, მაგისი მსგავსი მთელ საბერძნეთში არ მოიპოვებაო"!.. ნუთუ დიოკლეტიანემ მხოლოდ იმიტომ შესძრა მთელი თავისი საბრძანებელი, ყველგან მხლებლები დაგზავნა, რომ ვისთვისმე ეთქვა, საცოლო გამომექცა და თუ მოგეწონოს შეირთეო?.. წერილის სიყალბე იმდენად ცხადია, რომ მეტი ლაპარაკი, ჩვენი აზრით, საჭირო არ არის. ხოლო რაკი დიოკლეტიანეს წერილის სიყალბე დამტკიცდა, მაშინ რიფსიმეს და გაიანეს მარტვილობის მოთხრობა მთლად ირღვევა, ირღვევა ის, რაც აკავშირებდა რიფსიმესა და გაიანეს სომხეთთან.

ზემოთ ნათქვამის შემდეგ ჩვენ ასე შეგვეძლია გავათავოთ ნინოს ცხოვრების მეორე ნაწილის განხილვა:

თავდაპირველად ნინოს და რიფსიმეს ცხოვრებათა შორის არავითარი კავშირი არ უნდა ყოფილიყო. შემდეგ რიფსიმეს მარტვილობა ნინოს ცხოვრებაში შეუტანიათ და წმ. ნინო ხან წმ. ქალწულთა ამხანაგად, ხან განმანათლებლად გაუხდიათ. ჯერჯერობით გადაჭრით არ შეიძლება ითქვას, როდის არის შეტანილი რიფსიმესა და გაიანეს მარტვილობა ნინოს ცხოვრებაში. **მაინც ცხადია, რიფსიმეს მარტვილობა უფრო ადრე უნდა იყოს შეტანილი, ვიდრე ნინოს დედმამის და ბიძის შესახები ცნობები, იმიტომ რომ ნინოს ისეთი ცხოვრება მოიპოვება, რომელშიაც ნინოს მშობლებზე არაფერია ნათქვამი, რიფსიმესა და ნინოს საბერძნეთით გამოქცევა კი უკვე შეტანილია იქ,** (მაგ., „მოქცევაჲ ქართლისაჲ", მოსე ხორენელის წყარო და სომხური სვინაქსარი). ამის გარდა, **ნინოს ცხოვრებაში შეტანილ რიფსიმესა და გაიანეს მარტვილობას უკვე სომხური გავლენა ატყვია.** როგორც შატბერდისეული ცხოვრების პირველი ნაწილი ნინოს ბრწყინვალე ჩამომავლობის დასამტკიცებლადაა, ამ გვარადვე მეორე ნაწილი უნდა გვიხსნიდეს იმას, თუ როგორ და რა მიზეზის გამო მოვიდა ნინო საქართველოში.

ნინოს თხრობაზევე მიბმულია თხრობა კვართის მოტანის შესახებ. შატბერდისეულ ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს, რომ ნინო ხშირად ჰკითხავდა ხოლმე დვინელ სომეხს სხვადასხვა ახალი და ძველი აღთქმის შესანიშნავ ამ-

პებსო, სხვათა შორის, უფლის კვართის შესახებაც. დვინელი სომეხიც მოუყვებოდა და დაწვრილებით უამბობდა ყველაფერს. მისი საუბარი უფრო სადღესასწაულოდ შეთხზულ ქადაგებას მოაგონებს კაცს, ვიდრე უბრალო მოთხრობას.

ქართულ საისტორიო მწერლობაში სამი სხვადასხვაგვარი თხრობაა კვართის მოტანის შესახებ. ერთი შეტანილია ქართლის ცხოვრებაში (გვ. 107—110), მეორე — სამეცნიერო აკადემიის ხელნაწერის ნინოს ცხოვრებაში (იხ. Марр. Хитон Господень გვ. 73—77) და მესამე — შატბერდისეულ წმ. ნინოს ცხოვრებაში (გვ. 29—36).

პირველ თხრობისამებრ კვართის მომტანი ელიოზ მცხეთელი და. ლონგინოზ კარსნელია; ეს ლონგინოზი უცებ ჩნდება, არც იმის ჩამომავლობა, არც ნათესაობა არაა მოხსენიებული და კვართის მოტანის შემდეგ ის უცებვე ქრება და მთელ მოთხრობაში იმაზე არაფერია ნათქვამი. ლონგინოზის სახელი, რასაკვირველია, განგებ არის დამატებული* ამ თხრობაში და შემთხზველის აზრით, უნდა თქმულების სიმართლეს ამტკიცებდეს.

მეორე თხრობაში ლონგიპოზზე არაფერია ნათქვამი, ის სრულებით არა ჩანს, ავტორი მხოლოდ გვარწმუნებს, სახარებიდანაც მტკიცდება, რომ ელიოზ მცხეთელი ქრისტეს ჯვარცმის დროს იერუსალიმში იყოო. „ხოლო ვითარცა მიიწია იერუსალჱმს შეკრებული იყო ერი ჰურიათაჲ და დაამტკიცა ჯუარცმაჲ ქრისტესი, ხოლო არსადა ეზიარა განზრახვასა მათსა, არამედ შორს დგა იგი ხილვად არს სახარებასა შინა, ვითარმედ იყუნეს ვინმე წარმართთაგანნი, რომელნი აღმოსრულ იყვნეს იერუსალიმად დღესასწაულსა მას. იესოსა, ვითარცა იგი წერილ ესენი მოვიდეს ფილიპესსა, რომელი იყო ბედსაიდათ გალილიისათ და ეტყოდეს: „უფალო გუნებავს იესოსა ხილვაჲ“. მოვიდა ფილიპე და ჰრქუა ანდრიას“**. „ესენი იყვნეს ელიოზ და მისთანანი წარმართთაგან მოსულნი“ (Марр, Хитон Господ.). მესამე თხრობის შემთხზავი არც სახარებით ამტკიცებს თქმულების ჭეშმარიტებას, არც ლონგინოზს ასახელებს ელიოზის თანამოგზაურად. ავტორს სურს მკითხველი დაარწმუნოს, რომ თხრობა სანდო კაცის ხელით დაწერილია (ჩვეულებრივი ხერხი შატბერდისეულ ცხოვრების დამწერისა), რადგან მთხრობელი მღვდელ აბიათარის ასული, სიდონია დედაკაცი — თვით ელიოზის შთამომავალია. ვნახოთ, მართალია ეს ცნობაც, თუ არა? სიდონიასვე სიტყვით, გვაროვნობის შტო ამნაირად უნდა დაიხატოს:

„მოწერა ანა მღვდელმან მამასა მამისა ჩემისა ოზიაჲსა“... (ახ. ვარ. წმ. ნინოს ცხ., გვ. 32). ამბობს სიდონია — მაშასადამე

ოზია — მამა სიდონიას მამისა
აბიათარ — მამა სიდონიასი
სიდონია — „კვართის მოტანის“ ამბავის ავტორი.

„და წარვიდა აქაჲთ მამის დედის ძმაჲ ჩემი ელიოს, კაცი მოხუცებული და ესუა მას დედაჲ ტომისაგან ელი მღვდელისა, და ესუა ერთი მხოლოჲ დაჲ ელიოზს“... (ibid., გვ. 33). ეს ნაწყვეტი საზოგადოდ ძალიან საეჭვოა, — ამ ადგილის დაგვარად:

მამა აბიათარისი ოზია + ?
აბიათარ, მამა სიდონიასი (ელიოზის დისწული)
სიდონია (ელიოზის მამის დედის ძმაა).

---

* Н. Марр. Хитон Господень, გვ. 78, 79, 80, 81.

მაშასადამე, ელიოზის და, იმ ელიოზის, რომელიც ანა მღვდელმთავარმა იერუსალიმს მიიწვია იესოს საქმის გარჩევაზე, რომელმაც შემდეგ, თქმულებისამებრ, კვართი უფლისა მოიტანა საქართველოში, იყო სწორედ სიდონიას ბებია. რასაკვირველია, მას ეცოდინებოდა კვართის ამბავი, თუ ელიოზი მართლაც იერუსალიმში იყო. მაგრამ ბროსესი* არ იყოს, სიდონიას (IV საუკ.) ბებიის ძმა როგორ უნდა დასწრებოდა იესო ქრისტეს ჯვარცმას? განა შესაძლებელია, რომ სამმა თაობამ სამი საუკუნის განმავლობაში იცოცხლოს? ელიოზს შეეძლო მხოლოდ მეორე საუკუნის გასულს ეცხოვრა, ან მესამე საუკუნის დამდეგს. ზემოთ ნათქვამიდან შეიძლება ორი დასკვნა გამოვიყვანოთ: ან **ელიოზი სიდონიას ბებიის ძმაა, — მაშინ ის ჯვარცმას ვერ დაესწრებოდა და, რასაკვირველია, ვერც კვართს მოიტანდა,** ან — **ნათესავია.** ამ შემთხვევაში ნინოს ცხოვრების ავტორს უნდა დავეკითხოთ, **როგორ მოახერხა ღალოცვილმა ელიოზმა სამი დღის განმავლობაში** (სამ დღეს მოხდა იესო ქრისტეს შეპყრობა, სამართალი და ჯვარცმა სახარებისამებრ) **იერუსალიმიდან წყრილის მალებაც და იერუსალიმში მისვლაც.** ელიოზის სწრაფი მიმოსვლა სწორედ ზღაპრული გმირის მოგზაურობას მოაგონებს კაცს.

ჩვენ მოვიყვანო ამ თხრობის ერთ ნაწილს, რომელიც აგვიხსნის იმას, თუ როგორ არის შეთხზული კვართის თქმულება: „ამის ყოვლისა შემდგომად **თხრობასა გითხრობ მამისა ჩემისასა, რომელი წიგნთაგან ვიცი კითხვით,** და მამისა ჩემისაგან თხრობილსა" (ახ. ვარ. წმ. ნინოს ცხ., გვ. 31). ეს უხეირო წინადადება გვიჩვენებს, რომ **თხრობა კვართის შესახებ წიგნებიდან ამოწერილ და ამონაკითხისაგან არის შედგენილი.**

მატბერდისეულ წმ. ნინოს ცხოვრების მესამე ნაწილი მოგვითხრობს იმას, თუ როგორ მკურნალობდა საქართველოში ეს მქადაგებელი და თან ქრისტიანობასაც ავრცელებდა ხალხში, შემდეგ როგორ უქადაგა ქრისტეს სარწმუნოება ჯერ ნანა დედოფალს, მერე მირიანსა. მირიანი სასწაულებრივმა შემთხვევამ მოაქციაო,— გვეუბნება მატბერდისეული ცხოვრება. რუფინი ამასვე ამბობს; ალბათ მზის დაბნელება თვით ქართლის მოქცევის თანამედროვეებს სასწაულად ჩაუთვლიათ. მოსე ხორენელი მზის დაბნელებას სხვანაირად მოგვითხრობს: მირიანმა მზის დაბნელების დროს თრდატის ეშვად ქცევა მოიგონა, შეშინდა, მეც იმასავით არ დამემართოსო, და ნინოს ღმერთს შეევედრაო *(Մ. Խորենացի.* გვ. *254).*

რუფინი ეკლესიის აშენების დროს მომხდარ სასწაულსაც მოგვითხრობს. მაშასადამე, ეს ამბავი ნინოს დროსვე გავრცელებული ყოფილა. ქართველებმა რომ ქრისტე იწამეს, ნინოს რჩევით მოციქულები გაგზავნეს საბერძნეთში, რომ ეს სასიხარულო ამბავი უმაღლესს სამღვდელოებისათვის შეეტყობინებინათ და მღვდელ-მოძღვარნი ეთხოვათ ახალი სამწყსოსათვის. ამ გარემოებას მ. ხორენელი სულ სხვანაირად მოგვითხრობს: ის არას ამბობს იმის შესახებ, რომ ქართველებმა მოციქულები საბერძნეთში გაგზავნეს, — საბერძნეთის და კონსტანტინეს მაგიერ კი ხორენელის მოთხრობაში სომხეთი და გრიგოლ განმანათლებელია. გრიგოლს უგზავნის ნინო მოციქულებს და ეკითხება, როგორ მოიქცეს შემდეგ. ხორენელი დასძენს, რომ გრიგოლმა მღვდლები საქართველოში არ გაგზავნა, ურჩია მხოლოდ, ძელი ცხოვრებისა აღმართეთ და კერპები დაამსხვრიეთ, მანამ

---

* Hist. de la G. t. I, стр. 106, п, 5.

ღმერთი წინამძღვრებს მოვცემთო (*«Մինչև ցօր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նորա»* ibid. გვ. 255). რაკი ხორენელი არას ამბობს იმის შესახებ, თუ საიდან დაენიშნათ ქართველებს სამღვდელოება, და მწყემსები საქართველოში სომხითიდან არ მოუყვანიათ, ამიტომ უნდა გამოვირკვიოთ, რამდენად სამართლიანია ამ შემთხვევაში ცნობა მოციქულების გრიგოლ განმანათლებელთან გაგზავნის შესახებ. რუფინმა და იმის მეგობარმა მეფე ბაკურმა არა იციან რა სომხეთში გაგზავნილი მოციქულების შესახებ, ისინი გადაჭრით ამბობენ, რომ მოციქულები საბერძნეთში კონსტანტინე მეფესთან გაგზავნესო. ამ შემთხვევაში რუფინს და ბაკურს, როგორც თანამედროვეებს, რასაკვირველია, უფრო დაეჯერებათ, ეს მოღვაწეები აგრეთვე ისეთ დროს ცხოვრობდნენ, როცა ქრისტიანობას ჯერ ეროვნული, ნაციონალური აზრები შეთვისებული არა ჰქონდა, მაშასადამე, ჩვენ არ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ბაკურს განგებ, ან განზრახ შეეცვალოს სომხეთი საბერძნეთად და გრიგოლი კონსტანტინედ. მოსე ხორენელის მოთხრობილ ნინოს ცხოვრებას კი როგორც პრ. ხალათიანცი ამბობს, სომხური ეკლესიის და ეროვნული ტენდენციის გავლენა ატყვია (*Գր. Խալաթեան. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին. Վիեննա, 1898,* გვ. *49).*

ბ-ნ ხალათიანცს ჰგონია, რომ ეს ადგილი თვით მოსე ხორენელის შეთხზული უნდა იყოს სომხეთის ეკლესიის სასარგებლოდ, მაგრამ ამის თქმა და გადაწყვეტა ჯერჯერობით შეუძლებელია: ქართველ მოციქულთა სომხეთში გაგზავნა ნინოს და რიფსიმეს მეგობრობასთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული. იმ მწერალს, რომელმაც იცოდა თქმულება იმის შესახებ, რომ წმ. ქალწულნი ამხანაგები იყვნენ, ადვილად შეეძლო წარმოედგინა, რომ ნინოს სასიხარულო ამბავი პირველად უნდა შეეტყობინებინა გრიგოლისათვის, იმ გრიგოლისათვის, რომლის ცხოვრებას და მოღვაწეობას რიფსიმესთან მჭიდრო კავშირი აქვს. ხოლო როგორ, სად და როდის დაიბადა ეს თქმულება, შეიძლება მხოლოდ მაშინ გაირკვეს, როცა ქართული და სომხური ეკლესიის უძველესი დროის ისტორია კვალდაკვალ შესწავლილი იქნება. არც ის პრ. ხალათიანცის აზრი უნდა იყოს სამართლიანი, ვითომც თქმულება ღრუბლის სვეტის, ჯვარი პატიოსნის და თორმეტი ვარსკვლავის შესახებ მ. ხორენელს შეეთხზას (ibid., გვ. 49—50). ძნელი დასაჯერებელია, რომ სომხეთის ეკლესიის ისეთი მაქებელ-მადიდებელი, როგორიც, ხალათიანცის აზრით, მოსე ხორენელი იყო, დამჯდარიყოს და ქართულ ეკლესიისათვის თქმულებები შეეთხზას. ჩვენი აზრით, მღვდ. მესროპ ტერ-მოსესიანი (*Մեսրոպ Տէր Մովսէսեան. Սոկրատայ Սքոլաստ. Եկեղեց. Պատմ. Վաղարշապատ* გვ. *Հ. Ա)* უფრო სწორედა სჯის, როცა ამტკიცებს, რომ მოსე ხორენელს ეს თქმულება ბერძნული ან ქართული წყაროებიდან უნდა ჰქონდეს ამოღებული. მეტაფრასეულ ნინოს ცხოვრებაში არის კიდეც „სვეტი ნათლისა" და „ათორმეტი ვარსკვლავნი" (იხ. გვ. 53) და ამაზე მეტიც. ეს თქმულება შესაძლებელია მეტაფრასეული ცხოვრების წინათაც ყოფილიყო.

ახლა ჩვენ დაგვრჩა მხოლოდ მირიან მეფის წერილი, რომელიც არც ერთ ახალ ცნობას არ გვატყობინებს და იმასვე მოგვითხრობს, რასაც სიდონია, სალომე უჯარმელი, აბიათარი და იაკობი გვიამბობენ, მხოლოდ მირიანის წერილის ცნობებს უფრო ზღაპრული სახე აქვს და აშკარად გაზვიადება ატყვია: მაგ. (იხ. ვარ. წმ. ნინოს ცხ., გვ. 68)... „შე(ა)ჭამნეს შვილნი მათნი მსხვერპლად კერპთა-

თჳს საძაგელთა... შვილთა მათთა, ვითარცა თიჳსა, თიბდეს მამანი ჩუენნი, რათა სათნო იყვნენ კერპთა", ან კიდევ უცნაური თქმულება იმ ხის შესახებ, რომელიც შემდეგ ჯვრად მოჰკვეთეს (ibid., გვ. 69). ეს თქმულება სრულებით არ არის იაკობის წერილში.

ჩვენთვის, რასაკვირველია, ყველა ამ სასწაულზე უფრო საყურადღებო და საინტერესოა ვიცოდეთ, რა და რა ადგილას იქადაგა წ̃ა ნინომ ქრისტიანობა და როგორ ვრცელდებოდა ახალი სარწმუნოება საქართველოში, — მაგრამ შატბერდისეული ცხოვრება უფრო სასწაულმოქმედებით არის გართული და დიდმნიშვნელოვან გარემოებათა აღწერა ავიწყდება. ამ კითხვის პასუხს ვერ ვღირსებოდით, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს" არ შეენახა ჩვენთვის ძვირფასი ცნობები ამ საგნის შესახებ (იხ. ჟორდანია. ქრონიკები, წ. I, გვ. 32, 33). ქართლში რომ იქადაგა ნინომ, მთიულეთში დაუწყია ახალ სარწმუნოების გავრცელება, მაგრამ მათ „განუყარეს თავი" და ახალი მოძღვრება და ამ მოძღვრების მქადაგებელი უარჰყვესო. სწორედ ასე უნდა მომხდარიყო: ყველგან მთიულები უფრო მისდევენ ძველებურ, მამაპაპურ ზნეჩვეულებას და რწმენას, ვიდრე ბარის მცხოვრებნი. ეს ცნობა მთიელების შესახებ უძველეს, დაუმახინჯებელ საბუთებიდან უნდა იყოს შერჩენილი, რადგან შემდეგში რომ ეპოვათ, ან შატბერდისეულ ცხოვრებასავით გამოსტოვებდნენ ამ ცნობას, ან შიომღვიმის № 170 ხელთნაწერივით იტყოდნენ — „უმრავლესმან ქართველთა ნათესავმან პირველვე უკვე ნათელი იღო, რაჟამს იგი პირველ ეპისკოპოზი მოვიდა"-ო*. ქრისტიანობა კი რომ არც ასე სწრაფად გავრცელებულა, ამას „მოქცევაჲ ქართლისაჲც" მოგვითხრობს: მეხუთე საუკუნეშიც კი „მოგუნი მოვუვეთას მოგუობდეს ცეცხლის მსახურებასა ზედა".**

საზოგადოდ, ყველა იმ მასალას შორის, რომელიც ჩვენ ქართულად, სომხურად და ლათინურად ნინოს და საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ გვაქვს, საუკეთესოდ უნდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს" ცნობები ჩაითვალოს.

წ̃ა ნინო გარდაიცვალა სოფელ ბუდს, ანუ ბოდს.

აქ შეიძლება შევაჩეროთ გამოკვლევა და ჩვენ თავს დავეკითხოთ, რა ახალი დასკვნა შეგვიძლია გამოვიყვანოთ ყველა ამ მასალის შესწავლის შემდეგ, და რა და რა ცნობები შეიძლება შევიტანოთ საქართველოს სამეცნიერო საეკლესიო თუ საერო ისტორიაში?

მეოთხე საუკუნის დამდეგს, საქართველოში ქრისტიანობა იქადაგა ერთმა ტყვემ; ქართველი მატიანეები მას ნინოს ეძახიან, სომხური ნუნეს***, იმის ჩამომავლობისა და გვარტომობის შესახებ არა ვიცით რა. 337 წ. ახლო ხანებში ქართველობის ერთმა ნაწილმა მეფის სახლობითურთ ქრისტიანობა მიიღო და კონსტანტინე მეფეს ბიზანტიით სამღვდელოების გამოგზავნა სთხოვა; კონსტანტინემ ქართველებს თხოვნა აუსრულა, გაუგზავნა რამდენიმე მღვდელი, მღვდელმთავარი, რომელთაც ნათელი სცეს ახალმოქცეულებს. ზოგიერთმა მთიელმა ახალი სარწმუნოება არ მიიღო და წინაალმდეგობაც გაუწია. ჩვენ არ ვიცით, რო-

---

* ჟორდანია. ქრონიკები, I, 31, შენ. 64.

** ibid., გვ. 44.

*** ეთიოპური თეოგნოსტას.

დის დაუწერიათ პირველად ნინოს ცხოვრება. ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ქართულად არც ერთი ისეთი ნინოს ცხოვრება, რომელიც ნინოს თანამედროვეს თხზულებად შეიძლებოდეს ჩაითვალოს. ყველა იმ ცხოვრებას, რომელსაც ჩვენამდე მოუღწევია, გადაკეთება და დამატება ატყვია და თქმულების ხასიათი აქვს. **უპირველესად ნინოს ცხოვრებისთვის ის თქმულება უნდა დაესატებინათ, რომელიც ნინოს, რიფსიმესა და გაიანეს ამხანაგად ასახელებს და მათ საბერძნეთით ხივლტოლას მოგვითხრობს** (ამგვარია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ" და მოსე ხორენელის მოთხრ.). რადგან ეს თქმულება სომხურ და ქართულ ეკლესიების პირვანდელ ერთობას გვიხატავს, შეიძლება იგი ამ ორი ეროვნების სამღვდელოების წრეში იყოს შეთხზული, თუმცა ამ თქმულებაში სომხური ტენდენცია ჭარბობს. შემდევ **კიდევ—ნინოს ცხოვრებას დედ-მამასა და ნათესაობის ისტორია დაემატა**, რომელიც წმ. ქალწულის ბრწყინვალე ჩამომავლობის დასამტკიცებლადაა შეტანილი. პრ. ბოლოტოვი ამტკიცებს*, რომ ქრისტიანობა საქართველოში ბაკურის დროს გავრცელდა და მირიანს შემდეგ მიაწერეს ისტორიკოსებმაო, — შესაძლებელია — მაგრამ რადგან ამ საკითხის გადასაწყვეტად ცალკე გამოკვლევაა საჭირო, სადაც მეფეების გვაროვნობითი შტო და ეხლანდელი ქრონოლოგიური ცნობები (რომელნიც ძალიან საეჭვო საფუძველზე არიან დამყარებულნი) გამოკვლეული და განხილული იქნება, ამიტომ ამ საგანს ახლა თავს ვანებებთ.

ნინოს ცხოვრებამ ერთხელ კიდევ იცვალა ფერი: **თანდათან მოამბედ, შინაარსის სამართლიანობის დასამტკიცებლად, თვით ნინო და მისი თანამედროვეები გამოსახეს.** სახელდობრ ვის უნდა შეეცვალა ამნაირად ნინოს ცხოვრება, ჯერ ამის თქმა არ შეიძლება. აშკარაა მხოლოდ, რომ ეს შატბერდისეული ცხოვრების დამწერის საქმე არ უნდა იყოს, იმიტომ, რომ, როგორც ჩანს, ბევრი კიდევ სხვა თხზულება ყოფილა, რომელიც ხან ნინოს, ხან მის თანამოღვაწის სახელით იყო დაწერილი, თუმცა კი შატბერდისეულ ცხოვრებაში არ არის შეტანილი; მაგ., ანდერძი ნინოსი, პეროჟავრა სივნიელის ნაწერი და ამ აზრის საუცხოოდ დამამტკიცებელი „ორი ქადაგება წმ. ნინოსი"** (იხ. ჟორდანია, ქრონიკები, წ. II, გვ. IV), რომელიც X საუკ. ხელნაწერში აღმოჩნდა. უეჭველია, ამნაირი თხზულებანი შემდეგშიც აღმოჩნდება.

ამ ცხოვრების შესწავლამ, მაშასადამე, ერთი კიდევ ფრიად საყურადღებო დასკვნა შეგვძინა იმის შესახებ, **რომ ჩვენშიაც ყოფილა ის სასულიერო მწერლობის დარგი, რომელსაც ყალბსათაურიანი, ანუ ფსევდოეპიგრაფიკული მწერლობა** ეწოდება და რომელიც ყველგან გავრცელებული იყო ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში.

შატბერდისეული ნინოს ცხოვრებაც ეკუთვნის სწორედ ფსევდოეპიგრაფიკულ მწერლობას.

2. ანდრია პირველწოდებული

ჩვენ საეკლესიო და საერო ისტორიებში ჯერ ანდრია პირველწოდებულის საქართველოში მიმოსვლაა ხოლმე მოთხრობილი, შემდეგ ნინოს მოღვაწეობა. ჩვენ ამ გზას ავუხვიეთ და წმ. ქალწულის ცხოვრების განხილვა დავიწყეთ, იმიტომ რომ ჩვენთვის საჭირო იყო გვცოდნოდა, როდის არის შედგენილი შატ-

---

* «Христианское Чтенiе», 1898, № 4. გვ. 263.

** მ. ჯანაშვილმა გამოსცა კიდეც. იხ. История Груз. Церкви, кн. I.

ბერდისეული ნინოს ცხოვრების წინასიტყვაობა ანუ შესავალი, ამ შესავალზე იქნება დამყარებული შემდეგში ერთი ჩვენთვის ფრიად საყურადღებო დასკვნა. ყველა ჩვენი ისტორიკოსი დარწმუნებულია, რომ ანდრია პირველწოდებული საქართველოში იყო და ივერიელებს ქრისტეს მოძღვრება უქადაგა; ანდრია მოციქულის ქადაგებამ მოამზადა ქართველები, შეაჩვია და შეაგნებინა ქრისტიანობის დიადი მოძღვრება, რომელიც მეოთხე საუკუნეში საკვირველის სისწრაფით გავრცელდაო. „საქართველო მზადდებოდა, ამბობს, მაგალითად, განსვენებული ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე, ქრისტეს სახარების მისაღებად მრავალი ჟამი. იმისი საფუძველი აქ დაიდო მოციქულების დროსვე... წილის ხვდომით ჩვენი პონტი ერგო ანდრია მოციქულს“ (ისტ. საქ., გვ. 107). ამასვე ამბობენ მ. ბროსეც*. და დანარჩენი მკვლევარნი, რომელნიც ამ ორი მეცნიერის სიტყვებს იმეორებენ. ჩვენი აზრით, საყურადღებოა მხოლოდ პ. იოსელიანის ცნობა ვითომ „ძველი თქმულება“ ანდრიას საქართველოში ქადაგების შესახებ წმ. ნინოს დროსვე იცოდნენ ქართველებმა**. თუმცა მას არ მოჰყავს ის საბუთი, რომლიდანაც ეს ცნობა ამოულია, მაგრამ განსვენებული მეცნიერის ზემომოყვანილი დასკვნა „ქართლის ცხოვრებაზე“ უნდა იყოს დამყარებული, სადაც ნინოს ცხოვრებას ანდრია მოციქულის მიმოსვლა მიუძღვის. ამ გარემოებიდან, რასაკვირველია, არ შეიძლება ის დასკვნა გამოვიყვანოთ, ვითომც ნინოს თანამედროვეებს ანდრიას მიმოსვლის თქმულება სცოდნოდეთ, — სამაგიეროდ ისტორიული მოსაზრება, რომელსაც ჩვენ ქვემოთ მოვიყვანთ, მგონი წინაალმდეგს უნდა გვიმტკიცებდეს. შატბერდისეულ ნინოს ცხოვრების შესავალში მოთხრობილია, როგორ ესაუბრებოდნენ მქადაგებელს მისი მოწაფეები. აი რას ეუბნებიან, სხვათა შორის, ქალწულს მისი თანამოღვაწენი: ...„ესე რა გვისწავიეს შენ მიერ, ვითარმედ ყოფილარიან **წინასწარმეტყუელნი პირველ მოსლვამდÐ მისა ღუთისა ქუÐყანად და მერე მოციქულნი ათორმეტნი და კუალად სამეოცდაათორმეტნი და ჩუÐნდა არავინ მოავლინა ღმერთმან, გარნა შენ“** (ახ. ვარ. წმ. ნინოს ცხ., გვ. 2).

ცხადია, ეს წინადადება შეეძლო ეთქვა ან შეეთხზა მხოლოდ იმას, რომელმაც არაფერი არ იცოდა ანდრიას საქართველოში მიმოსვლისა და ქადაგების შესახებ. ზემოთ ჩვენ დავრწმუნდით, რომ შატბერდისეულ ცხოვრების წინასიტყვაობა ყალბია და შემდეგ დამატებული, ამიტომ, რასაკვირველია, ეს ნაწყვეტი გვიჩვენებს მხოლოდ, რომ როცა შატბერდისეული ცხოვრების შესავალი იწერებოდა, ესე იგი VIII—IX საუკ. განათლებულ ქართველებს ანდრიას საქართველოში მიმოსვლის თქმულება არ სცოდნიათ. ჩვენ შეგვიძლია გავიგოთ, იცოდნენ თუ არა ჩვენმა წინაპრებმა მეცხრე საუკუნემდე ეს თქმულება?

ბიზანტიელი ისტორიკოსი რუფინი, რომელიც ქართლის მოქცევის შესახებ ქართველთა მეფის ბაკურის ნაამბობს მოგვითხრობს,[17] ანდრიას საქართველოში მიმოსვლაზე არას ამბობს. ბაკურს რომ შეეტყობინებინა რამე პირველწოდებულის მიმოსვლის შესახებ, უეჭველია, რუფინი ყურადღებას მიაქცევდა, თავის ისტორიაში შეიტანდა. ბაკური კი ისეთი კაცი იყო, „cui summa erat cura et religionis et veritatis“[18], და ანდრიაზე რომ თქმულება სცოდნოდა, უთუოდ უამბობდა თავის მეგობარ რუფინს.

---

* საქართველოს ისტორია, გვ. 36, 37, 38, 39.

** Пл. Иоселиани, Краткая История Грузинской Церкви, 1843, გვ. 2, შენ. 3.

არც პეტრე მაიომელმა[19], ქართველ მეფის ძემ, არც მისმა მოწაფემ, პეტრეს ცხოვრების დამწერმა, იციან რამ ანდრიაზე: ამ მაიომელ ეპისკოპოსის ცხოვრებაში მოხსენიებულია მხოლოდ საქართველოს მოქცევა მეფე ბაკურის, პეტრეს პაპის დროს. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ანდრიაზე საქართველოში თქმულება ყოფილიყო და ეს თქმულება არ სცოდნოდეს პეტრე მაიომელ ეპისკოპოსს. იმისი ცხოვრების ავტორიც, რომ სცოდნოდა, შეიტანდა თავის ნაწერში ამ ამბავს; რასაკვირველია, შეიძლება თქმულება ანდრიაზე იმიტომ არ იყო შეტანილი ცხოვრებაში, რომ მას ცხოვრებასთან პირდაპირი კავშირი და დამოკიდებულება არა აქვს, მაგრამ ამ ზემომოყვანილ ცხადი ცნობის შემდეგ, რომელიც გვიმტკიცებს, რომ ანდრიაზე ჩვენ წინაპრებს არა სცოდნიათ რა, შეიძლება ეს პეტრე მაიომელის ცხოვრების ანდრიას მიმოსვლაზე დუმილიც, არცოდნად ჩავთვალოთ. მით უფრო, რომ **„მოქცევაჲ ქართლისაჲმაც", ჩვენმა უძველესმა საისტორიო მატიანემ, არა იცის რა ანდრიას საქართველოში მიმოსვლისა და ქადაგების შესახებ.** თუ პეტრე მაიომელის ცხოვრების დუმილის ახსნა სხვა მიზეზით შეიძლება, ამ შემთხვევაში, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს" დუმილი მხოლოდ უცოდინარობით უნდა აიხსნას. ეს მატიანე შედგენილია, როგორც სხვა მკვლევარნიც ფიქრობენ, VII—VIII საუკ. მაშასადამე, IV საუკუნეში (ბაკური, რუფინი), V—VI საუკ. (პეტრე მაიომ., პეტრეს ცხოვრების ავტორი). VII—VIII და VIII—IX საუკუნეებშიაც ჩვენმა წინაპრებმა ანდრიას მიმოსვლაზე საქართველოში და ქადაგებაზე არა იცოდნენ რა.

იმ საკითხის გამოძიებას, თუ რომელმა მოციქულმა გაავრცელა ქრისტიანობა საქართველოში შეიძლება ჩვენი წინაპრები მაშინ შესდგომოდნენ, როცა ანტიოქიის პატრიარქი ქართულ ეკლესიას თვითმართველობას აძლევდა, — იმიტომ რომ ეკლესიის თვითმართველობისათვის ძველად აუცილებლად საჭირო იყო, რომ იქ ერთ-ერთ ათორმეტ მოციქულთაგანს დაემყარებინა ქრისტიანობა. მაგრამ იმ დროს, როცა ქართველობამ ეკლესიის თვითმართველობა მიიღო, ქრისტიანები საზოგადოდ ისეთ მდგომარეობაში იყვნენ, რომ დოგმატიური და სქოლასტიკური პაექრობისათვის არ ეცალათ. მაჰმადიანებით გარშემორტყმულნი, უცხო თესლთ ბატონობის ქვეშე, ქრისტიანები მხოლოდ იმისათვის უნდა ცდილიყვნენ, რომ თავიანთი მოყვასები, ერთმორწმუნენი მაჰმადიანთა საბრძოლველად გაემხნევებინათ და ზურგი გაემაგრებინათ მათთვის. ამისათვის კი, სხვათა შორის, უმაღლესი საკუთარი სასულიერო მთავრობის ყოლა იყო საჭირო, რომ მათ თავიანთ მაგალითით და მხნეობით სამწყსო გაემაგრებინათ. ამგვარი უმაღლესი სასულიერო მთავრობის მზრუნველობა მაშინ აკლდა ქართველობას, იმიტომ რომ ქართველი მღვდელთმთავარნი ანტიოქიაში უნდა ყოფილიყვნენ ხელდასხმულნი; ანტიოქიაში კი ამ დროს უწესოება სუფევდა, პატრიარქი არ იყო (611—659; 682—683 წწ.). მიმოსვლაც ძალიან საშიში იქნებოდა, რასაკვირველია. აი რას ამბობს ამის შესახებ მემატიანე მიხეილ ბრეკი* თავის ანტიოქიის პატრიარქთა ნუსხაში:[20] „თეოფილაკტე ედესელი... († 751) მის პატრიარქობამდის საქართველოში ანუ იბერიაში იმ დროიდან დაწყებული, როცა ქართველებმა ქრისტე იწამეს... ისეთი ჩვეულება იყო, რომ ერთ რომელიმე ეპისკოპოსის სიკვდილის შემდეგ მის მოადგილედ ამორჩეული ანტიოქიაში ხელდასხმისათვის მიდიოდა. თეო-

* См. Порфирий. Восток Христ. Сирия, გვ. 51.

ფილაქტე პატრიარქის დროსაც ქართველებმა 12 ხუცესი გაგზავნეს... რომ ხელდასხმულნი უკან დაბრუნებულიყვნენ, მაგრამ გზაზე სარკინოზთა მეკობრეებმა მათგან 10 კაცი მოკლეს... გადარჩნენ მარტო ორნი, ანტიოქიას რომ მიაღწიეს, მათ თეოფილაქტეს შეატყობინეს, რაც შეემთხვათ. პატრიარქმა თავისი არქიელნი შეკრიბა და გაუზიარა მათ, რაც ამ ხუცესებს შეეხებოდა... და დასძინა: რადგან მათი სამშობლო შორსაა და გზებიც საშიშია, ამიტომ ამათი ეკლესიის საქმე სხვანაირად მოვაგვაროთო. მაშინ ამ ადგილობრივ კრების მამებმა და ზემოხსენებულმა პატრიარქმა გადაწყვიტეს ხელდაესხათ ერთ-ერთ ხუცესისთვის, კათალიკოსადაც დაეყენებინათ და ეპისკოპოსთა და მიტროპოლიტთა ხელდასხმის უფლება მიენიჭებინათ საჭიროებისამებრ; „იმ ეპისკოპოსებმა იგი თავიანთ წირვის დროს უნდა მოიხსენიონ, ხოლო კათალიკოზმა მოიხსენიოს ანტიოქის პატრიარქის სახელი; (კათალიკოზი) რომ მოკვდება, შეიკრიბონ არქიელები და აირჩევენ რა მის მაგიერს, ხელი დაასხან“-ო...

მაშასადამე, თვითმართველობის მინიჭების დროს ანდრიას ქადაგებაზე სიტყვა არ ჩამოუგდიათ; საქართველოს ეკლესია პეტრე (XI საუკ.) პატრიარქის დრომდის მაინც ჯერ კიდევ ანტიოქიას ექვემდებარებოდა. ახლა მხოლოდ ერთი გარემოებაღა გვიშლის და არღვევს ჩვენ ზემოთ გამოთქმულ აზრს იმის შესახებ, რომ ქართველებმა IX საუკ. არ იცოდნენ ანდრიას მიმოსვლაზე. პეტრე მაიომელის ქართულ ცხოვრებაში ნათქვამია (იხ. Пал. Сбор. 47 вып., გვ. 3): „იქადაგა ქადაგება იგი წმიდისა სახარებისა დიდებულისა ქრისტეს მოციქულისა ანდრეასა მიერ ქუეყანასა მას ქართლისასა, ვითარცა დასწერს ნიკიტა საღმრთო და ფილოსოფოსი მიმოსვლათა შინა და ქადაგებათა წმიდისა მის მოციქულისათა“... თუ პეტრე მაიომელის ცხოვრება, ან ეს ადგილი, დიდი ხნის შედგენილია, მაშინ ეს ნაწყვეტი ჩვენ ზემომოყვანილ დასკვნას არღვევს. ხოლო რომ გავიგოთ, როდის უნდა იყოს მაიმელ მამის ქართული ცხოვრება, ან ეს ადგილი დაწერილი უნდა თავდაპირველად გამოვარკვიოთ, ვინაა ეს ნიკიტა ფილოსოფოსი, რომლის თხზულებაზეც დამყარებულია ცნობა ანდრიას საქართველოში ქადაგებაზე. ამ საკითხს განსვენებული მეცნიერი მ. ბროსეც შეეხო და თავისი ცოტა არ იყოს აჩქარებული აზრი გამოსთქვა; ნიკიტა სალმრთო და ფილოსოფოსი, იმის აზრით*, V საუკუნის ქართველი მწერალი იყო, ე. ი. იმ დროის მწერალი, როცა საქართველოში ანდრიას მიმოსვლასა და ქადაგებაზე თქმულებები არ იყო გამქრალიო. ამგვარი დასკვნა მის ზემომოყვანილ ნაწყვეტიდან გამოჰყავს, მაგრამ იქ არსადაა ნათქვამი, რომ ნიკიტა ქართველი ყოფილიყოს, ან მას V საუკუნეში ეცხოვროს. ჯერ ერთი, რომ ჩვენ მეხუთე საუკუნის ქართველ მწერლებზე არა ვიცით რა, არც მათ სახელებსა და არც მათ არსებობის შესახებ ცნობებს ჩვენამდის არ მოუღწევია. ვიცით მხოლოდ ორი ძველი მთარგმნელის სახელი — დავით და სტეფანე, რომელთაც VII—VIII საუკ. უნდა ეცხოვრათ. ამას უნდა დავუმატოთ, რომ ქართულად არც ერთი ანდრიას მიმოსვლა არ არსებობს, რომელიც ნიკიტას დაწერილად ითვლებოდეს, ბროსე ძალიან შესცდა, — ცნობილი ბიზანტიელი მეცხრე საუკ. მწერალი ნიკიტა პაფლაგონიელი (+890) მეხუთე საუკუნის ქართველ მწერლად გახადა.

ნიკიტა პაფლაგონიელს მართლაც ნართაულად ანუ მეტსახელად ფილოსოფოსი ერქვა (Krumbacher, Geschichte der Bizantin. Literatur, გვ. 16, § 375) და წმინდათა შესხმასა სწერდა; ანდრიას შესხმაცა აქვს დაწერილი ამ „ფილო-

* Hist. de la G. t. I. p. 60. 5.

სოფოსს“ და შესხმაში მართლაც ანდრია მოციქულის იბერიაში მიმოსვლასაც იგონებს:

Σὺ δέ μοι, σεβασμιώτατε Ἀνδρέα,... τὴν βοῤῥᾶν κληρωθείς, Ἴβηρας καὶ Σαυρομάτας, Ταύρους καὶ Σκύθας, καὶ πᾶσαν χώραν καὶ πόλιν ὅσαι τε πρὸς ἄρκτον Εὐξείνου τοῦ Πόντου, καὶ ὅσαι πρὸς νότον διάκεινται περιιὼν ἔδραμες ἐν δόξῃ δοξάζων τὸν Ἰησοῦν (Nicetae Paphlagonis oratio IV in laudem S. Andreae, Migne patrologia, 165 t., გვ. 64), „ხოლო შენ, ჩემო უპატივცემულესო ანდრიავ, წილად გხვდა რა ჩრდილოეთი იბერნი და სარმატნი, ტავრნი, და სკვითნი და ყოველი ქვეყანა და ქალაქი, რომელი პონტ ევქსინის ჩრდილოდ და რომელნი სამხრეთით მდებარეობენ, მიმოიარენ ქრისტეს დიდების წყურვილეულმა“.

პეტრე მაიომელის ცხოვრების ზემომოყვანილი ნაწყვეტი, მაშასადამე, შეიძლება მხოლოდ მეცხრე საუკუნის შემდეგ იყოს დაწერილი. რაკი ეს საკითხიც გამოირკვა, და დამტკიცდა, რომ მაიომელი ეპისკოპოსის ქართულ ცხოვრებას ჩვენი საკამათო საგნისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, ამიტომ ახლა შეიძლება გადაჭრით ვთქვათ, რომ **ქართველობას მეცხრე საუკუნემდე ანდრიას იბერიაში მიმოსვლასა და ქადაგებაზე არა სცოდნია რა.**

მაშინ როდის და როგორ შეიტყვეს ჩვენმა წინაპრებმა, რომ ჩვენში ანდრიამ დასდო ქრისტიანობას საფუძველი? წინათ, როცა მეცნიერება და განათლება სამღვდელოების განსაკუთრებულ კუთვნილებას შეადგენდა, როცა სასულიერო წოდება საზოგადოდ და, კერძოდ, მონაზონები სწავლა-განათლების თითქმის ერთადერთ წარმომადგენლებად იყვნენ, მაშინ, მონასტერიც მეცნიერების ტაძრად იყო გადაქცეული, ჩვენი წინაპრებისათვის ამგვარ მეცნიერებისა და სწავლა-განათლების ტაძრებად ქართული მონასტრები ათონზე, პალესტინასა და ასურეთში იყო. ამ სავანეების დაფუძნების შემდეგ იწყება საუკეთესო, ნაყოფიერი ხანა ჩვენის სასულიერო მწერლობისა. ქართველი ბერები უცხო ქვეყნელ ბერებს უახლოვდებოდნენ, საუკეთესო ბიზანტიელ და ასურელ მწერლების თხზულებებსა კითხულობდნენ, უკვირდებოდნენ და უფრო მეტად, უფრო ცხადად ხედავდნენ თავიანთ მშობლიური მწერლობის სიღარიბეს, მაშინ უფრო აგონდებოდათ ხოლმე ის ნაკლი, რომლის შევსებაც აუცილებლად საჭირო იყო. ამგვარმა სულიერმა აღებმიცემობამ ბევრ განათლებულ ქართველ ბერს აღუძრა სურვილი, და მშობლიური მწერლობის გამდიდრება მოანდომებინა. სწორედ ამ დროს მოღვაწეობდა კაცი საკვირველი და დიდი, რომლის ღვაწლი დაუფასებელია ქართული მწერლობის წინაშე, მამა ექვთიმე ათონელი. მის თხზულებათა და თარგმანების ნუსხაში, სხვათა შორის, ანდრია მოციქულის მიმოსვლაც არის მოხსენიებული (იხ. А. Цагарели. Свед. о памят. груз. письм. ٌ. I, გვ. 58). იქნებ თვით ექვთიმემ მხოლოდ მაშინ გაიგო, რომ ანდრია საქართველოში მოღვაწეობდა, როცა ანდრიას მიმოსვლა გადაიკითხა და თარგმნა განიზრახა. ის ქართველი ბერები, რომელნიც უცხო ქვეყნებში ცხოვრობდნენ, ხშირად იგრძნობდნენ ხოლმე, რომ საჭიროა საფუძვლიანად დამტკიცდეს ქართულ ეკლესიის თვითმმართველობის უფლება. ღვთისმეტყველთა პაექრობა ბიზანტიელი მეფისა და პატრიარქის სასახლეებში ხშირად შეეხებოდა ხოლმე ამგვარ საკამათო საგნებს, ამა თუ იმ ეკლესიის თვითმმართველობის უფლებებს. ქართველებიც ამგვარი პაექრობისათვის უნდა მომზადებულიყვნენ, სხვადასხვა მოციქულთა მიმოსვლა გადაეკითხათ და მასალები და საბუთები მოეძებნათ. გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების დამწერი ქართველ ბერთა და ბიზანტიის სამღვდელოებას შორის

ატეხილ ერთ ამგვარ კამათს მოგვითხრობს*... „ვიეთთამე მრავალ ღონეთა და მანქანებითა მოაყსენეს და აუწყეს პატრიარქსა (იოანე ანტიოქელსა), ვითარმედ: „ვითარ ესე მეუფეო, რომელ ეკლესიანი და მღდელთ მოძღუარნი ქართლისანი არა რომლისა პატრიარქისა ქუეშე არიან და ყოველნი საეკლესიონი წესნი მათ მიერ განეგებიან და თჳთ დაისუმენ კათალიკოსთა და ეპისკოპოსთა და არა სამართალ **არს ესე, რამეთუ ათორმეტთა მოციქულთაგანი არავინ მისულ არს ქუეყანასა** მათსა"... ანტიოქიელმა პატრიარქმა ეს მოსაზრება მოიწონა და როცა გიორგი მთაწმინდელი იმასთან იყო, ამბობს მისი ცხოვრების ავტორი, უთხრა: „შენ, ჵ ნეტარო მამაო, დაღაცათუ ნათესავით ქართველი ხარ, ხოლო სწავლულებითა და მეცნიერებითა ჩუენივე სწორი ხარ. ჯერ არს, რომელ ეკლესიანი და მღდელთ-მოძღუარნი თქუენნი ჳელსა ქუეშე სამოციქულოჲსა ამის საყდრისასა იმწყსებოდენ, და ჰმართებსცა ესრეთ მიზეზითა მახლობელობისაჲთა"... ექვთიმის მონასტრიდან მოსულ გიორგის საბუთი დამზადებული ჰქონდა: „ხოლო ნეტარმან მან დაწყნარებით და ნელიად :რქუა პატრიარქსა, ვითარმედ: ..."ვინ არიან უგუნურნი იგი გამზრახნი შენნი ანუ რად ესრეთ უგუნურად შეჰრაცხე ესე ნათესავი ქართველთაჲ წრფელი და უმანკოჲ? აჰა ესერა ვარ მე უნარჩევესი და უმდაბლესი ყოველთა ძმათა ჩემთაჲ. მე მოგცე მათ ყოველთა წილ პასუხი, მ ო ღ ე ბ ა დ ე ც წ ი გ ნ ი მ ი მ ო ს ლ ვ ა ჲ ა ნ დ რ ი ა მ ო ც ი ქ უ ლ ი ს ა ჲ დ ა მ უ ნ ი თ გ ე უ წ ყ ო ს ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი თ ქ უ ე ნ ი. ხოლო პატრიარქმან უბრძანა თეოფილეს, ნათესავით ქართველსა, რომელ იყო უკანაჲსკნელ ტარსუს მიტროპოლიტ იქმნა, მოღებაჲ წიგნისაჲ მის, და ვითარ მოიღეს, პირველ წარკითხვისა ჰრქუა ბერმან პატრიარქსა: „წმინდაო მეუფეო, შენ იტყჳ, ვითარმედ თავისა მისი მოციქულთაჲსა პეტრეს საყდარსა ჰზიო, ხოლო ჩვენ პირველწოდებულისა და ძმისა თჳსისა მწოდებელისა ნაწილნი ვართ და სამწყსონი და მის მიერ მოქცეულნი და განათლებულნი. და ერთი წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთაგანი, სიმონს ვიტყჳ კანანელსა, ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების... (ibid., გვ. 282). წმიდაო მეუფეო, ჰშუენის ესრეთ, რაჲთა წოდებული იგი მწოდებელსა მას დაემორჩილოს, რამეთუ პეტრესი ჯერ არს, რაჲთა დაემორჩილოს მწოდებელსა თჳსსა და ძმასა ანდრეას და რაჲთა თქუენ ჩუენ დაგუემორჩილნეთ"...[21] აი საუცხოო მაშინდელი განათლებული სამღვდელოების სჯა-ბაასის ნიმუში, აქ იჩენდნენ ნასწავლი ბერები თავიანთ გონებამახვილობას, მჭევრმეტყველებას და მომხრენი გამარჯვებას დღესასწაულობდნენ ხოლმე. ამგვარი პაექრობა იმდენად გავრცელებული ყოფილა და იმდენად გამწვავებული კამათიც ჰქონიათ ხოლმე, რომ ეფრემ მცირემ ცალკე გამოკვლევაც კი დაწერა იმის შესახებ, თუ ვინ უცხო მწერალთაგანი როდის ან სად იხსენიებს ქართველთა მოქცევას, რომ „უკეთუ უნდეს ვისმე გამომეძიებელთაგანსა ცნობად", ქართველმა ბერმა პასუხი მიუგოს. ეფრემ მცირეს წერილის დასასრული, რომელსაც ქვემოთ მოვიყვანთ, ცხადად გვიჩვენებს, რომ მისი გამოკვლევა ამგვარ მოთხოვნილების გამო იყო დაწერილი: „ესე მცირედნი სიტყუანი ვითარცა თესლის მკრებელმან მიმოგანთესილნი წმიდათა წიგნთაგან ერთად შემოკრიბნენ ჯერჩინებითა შენითა კაცო ღუთისაო, **რომელმან ესე უწყი ვითარ მრავალნი მრავალ გზის ამათ პირთათჳს გუკითხიდეს და დაბრკოლდებოდეს ჩუენთჳს უმეცრებით ვითარცა თჳთ განდგომილთა საყდრისაგან დიდისა პეტრე მოციქუ-**

* ჩუბინაშვილი. Грузинское Христианство, часть I, 1846 წ. გვ. 280, 281.

ლთა თავისა" (ჟორდანია, ქრონიკები, წ. I, გვ. 53). იმის შემდეგ, როცა ამგვარი გამოკვლევა და გამოძიება დაწერილი იყო, ანდრიას მიმოსვლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა და ის დღე, როცა მართლმადიდებელი ეკლესია პირველწოდებულს იხსენიებს, განსაკუთრებულ დღესასწაულად გახდა. ერთი ათონზე დაწერილი სვინაქსარი* გვიჩვენებს, რომ ათონზე ანდრიაობას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ: „თუესა ნოენბერსა ლ (30) წმიდისა და ყოვლად ქებულისა მოციქულისა ანდრიაჲსი ძმისა პეტრე მც̃ქლთა თვისაჲ" (იხ. პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოს იოანე ბატონიშვილის ხელნაწერი, № 171). ცხოვრების ბოლოს ნათქვამია: „ცისკარსა თქუან კანონნი ერთი და იკითხონ მიმოსვლაჲ მოციქულისაჲ". მაშასადამე, ათონის მთაზე ქართველი ბერები ისმენდნენ იმ თხზულებას, რომელშიაც ქართული ეკლესიის თვითმმართველობის უფლების საბუთები მოიპოვებოდა.[22]

ცნობა ანდრიას იბერიაში ქადაგების შესახებ უცბად გავრცელდა მთელს საქართველოში და რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება (1103 წ.), ეფრემ მცირეს წერილის თანახმად, ანდრიას საქართველოში მიმოსვლას ფაქტადა სთვლის. შემდეგ საქართველოში სხვადასხვა ნაციონალური თქმულებები გაჩნდა ანდრიას შესახებ: „ქართლის ცხოვრებაში" შეტანილ ანდრიას მიმოსვლაში ყველა ამგვარი თქმულება შეკრებილია. მ. საბინინის მიერ დაბეჭდილი „მიმოსვლა" ძველი ძედნიდან გადმოთარგმნილი უნდა იყოს და ეპიფანეს მოთხრობას მისდევს.**

ამნაირად, ანდრიას იბერიაში ქადაგების ამბავი ქართველებმა არ იცოდნენ და ეს თქმულება ბიზანტიიდან შემოიტანეს ქართველმა ბერებმა სამშობლოში, და გაავრცელეს.

შევუდგეთ ახლა იმ ბიზანტიელი მწერლების ცნობის განხილვას, რომელნიც ანდრიას მიმოსვლაზე ლაპარაკობენ, რომ საბოლოოდ გამოვარკვიოთ, რამდენად სამართლიანია ცნობა პირველწოდებული მოციქულის შესახებ: იქნებ ანდრიამ მართლა იქადაგა ქრისტეს მოძღვრება და ქართველებს დაავიწყდათ მხოლოდ?

ორიგენს[23] პირველად აქვს მოხსენიებული მოციქულების წილხდომა:

„Τῶν δὲ ἱερῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τε καὶ μαθητῶν ἐφ ἅπασαν διασπαρέντων τὴν οἰκουμένην. Θωμᾶς μεν, ὡς ἡ παράδοσις περιέχει, τὴν Παρθίαν εἴληχεν, Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυθίαν. Ἰωάννης τὴν Ἀσίαν... Πέτρος, δ'ἐν Πόντῳ καὶ Γαλατίᾳ καὶ Βιθυνίᾳ, Καππαδοκίᾳ καὶ Ἀσίᾳ κεκηρύχεται".

„როდესაც წმიდა მოციქულნი და მოწაფენი მაცხოვარისა ჩვენისა მოეფინნენ მთელ ქვეყნიერებაზე, თომამ, როგორც თქმულება გადმოგვცემს, წილად ილო პართია, ანდრიამ სკვითია, იოანემ ასია, პეტრემ პონტში, გალატიაში და ბითინიაში, კაბადოკიაში და ასიაში იქადაგა".

(Patrologia greca, t. 12. Origenis opera omnina, გვ. 91, 82.).

მაშასადამე, უძველესი ცნობის თანახმად, **ანდრიას** მხოლოდ სკვითიაში უქადაგნია, **პონტი** კი **პეტრეს** ხვედრი იყო, ესე იგი ყველა ის ადგილი, რომელიც

---

* ეს სვინაქსარი, რამდენადაც ჩვენ შევადარეთ, ბასილის მენოლოგიის თარგმანი უნდა იყოს, იმ ადგილების გარდა, სადაც ქართველი წმინდანები არიან მოხსენიებულნი.

** **Васильевский, Хождение апостола Андрея**, გვ. 166.

საქართველოზე დაახლოვებული არის, პეტრეს მოღვაწეობის ასპარეზად ითვლებოდა და არა ანდრიასი. ჩვენ აღარ მოვიყვანთ ევხერის († 449) სიტყვებს, რომელიც ორიგენის ნათქვამს იმეორებს. მხოლოდ ὡς ἡ παράδοσις περιέχει-ის მაგივრად ის ამბობს „Quantum narratt historia".*

ისიდორე ისპალიელიც ამბობს, რომ „Andreas.... frater Petri... in sorte praedicationis Scythiam atquec Ahaiam accepit"... პეტრეზე ნათქვამია: „hic in Galatia, Ponto, Cappadocia, Bithitnia, Asia atque Italia Evangelium pradicavit"[24],.. (Patrologia lat. t. 83, გვ. 151, cap LXX და გვ. 149, cap. LXVIII). მხოლოდ დოსითეოსის კატალოგში, რომელიც პრ. ვასილევსკის** აზრით, მეექვსე საუკუნის კარგა ხნის შემდეგ უნდა იყოს დაწერილი, თითქოს ძმები მოციქულები თავიანთ ხვედრს სცვლიან და ანდრია ბითვინიაში, პონტში, თრაკიაში ქადაგობს[25]. ეპიფანე მონაზონიც (VIII—IX), რომელიც მოგზაურობდა და ადგილობრივ თქმულებებს ჰკრებდა, ამასვე ამბობს[26]. მაგრამ, როგორც ჩანს, შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირებზე არ ყოფილა, თორემ ჩვეულებისამებრ მოიხსენიებდა, რომ ამა და ამ ადგილას ჩვენც ვიყავით და ჩვენის თვალით ვნახეთ, როგორც მაგალითად:

„Καὶ ἦλθεν εἰς Βόσπορον, πόλιν πέραν τοῦ Πόντου, εἰς ἣν καὶ ἡμεῖς ἐφθάσαμεν" (Patrol. gr. t. 120. Epiphanii Monachi. გვ. 244).	„და მოვიდა (ანდრია) ბოსფორ ქალაქსა, რომელიც პონტის იმიერ მდებარეობს, სადამდის ჩვენც მივ-ვიღწევია".

ეპიფანე მოგვითხრობს, რომ მას სიმონ მოციქულის ლუსკუმა უჩვენეს, სიმონ კანანელის ნიკოპსის ლუსკუმაზე კი როცა ლაპარაკობს, არ უმატებს, რომ მან თვითონ ნახა ეს წმინდა ადგილი. ეპიფანე მონაზონს და დანარჩენ მერმინდელ მწერლებს ერთი თვალსაჩინო შეცდომა მოსდით: იმათი სიტყვით გამოდის, რომ სიმონი ორგან იყო დასაფლავებული, — ბოსფორში და ნიკოფსში. თუმცა თვით ეპიფანე არ ამბობს, სახელდობრ ვინ უნდა იყოს სიმონ მოციქული, მაგრამ მეტაფრასტი გვიხსნის, რომ იგი სიმონ მოშურნე არისო (Lipsius. Apostelgeschichte und Apostellegenden. B. I, გვ. 582). ამ ახსნას არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, ჯერ იმიტომ, რომ, სიმონ კანანელი, როგორც ჩანს***, უძველეს მიმოსვლის სიმონ-პეტრეს მაგიერ არის მოყვანილი, მერე იმიტომ, რომ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სიმონ მოშურნე და კანანელი ერთი და იგივე მოციქული იყო. მაგ., ლათინურ „Breviarum Apostolorum"-ში „სიმონ მოშურნე ანუ კანანელი" (იხ. Lipsius, ibid., B. I, გვ. 21, შენ. 1 და გვ. 23, შენ. 1) ესევეა „de vita et obitu sanctorum "-ში და იმ ქრონიკაში, რომელიც სიმონ ლოგოთეტის ნაწერად ითვლება (ibid., B. I, გვ. 24, შენ.). მიმოსვლათა გეოგრაფია ხომ უფრო არეულია: ერთი და იგივე ადგილები უძველეს თხზულებებში პეტრეს ხვედრად არის მოხსენიებული, მერე ანდრიას მოღვაწეობის ასპარეზად ხდება; ანდრია ყველგან ქადაგებდა, საკებთანაც, სოგდიანაშიც.[27] იქაც, საცა „არის ზღუდე აფსარი (აფსარი — აფხაზების სახელი ციხედ გაუხდიათ!). იგი მოღვაწეობდა, თქმუ-

---

* Patrol. lat. t. 50 s. Eucherii ligdunensis episcopi. გვ. 803.

** Хождение апост. Андрея, გვ. 49.

*** Lipsius. Apostelgeschichte und Apostelleg. B. I, გვ. 611.

ლებისამებრ, იქ, სადაც დაუცხრომელად და მხნედ მუშაობდნენ პავლე და პეტრე მოციქულები, „საქმე მოციქულთაში" კი, არც პავლეს ეპისტოლეებში, ერთხელაც არ არის ანდრიაზე ლაპარაკი, გაკვრითაც კი არ არის მოხსენიებული მისი ამ ადგილებში მოღვაწეობა. თუ ანდრია მოციქული ამ ადგილებში მართლა ასეთ მხნეობას იჩენდა, როგორც აპოკრიფულ მიმოსვლაშია აღწერილი, ერთხელ მაინც როგორ ვერ შეხვდა სადმე პავლე მოციქულს, ერთხელ როგორ ვერ შეიტყო ანდრიას გულმოდგინე მოღვაწეობა პავლემ?.

ის გარემოება, რომ უძველესი ბიზანტიელი და ლათინთა საეკლესიო მწერლები (ორიგენი, ევსევი) ანდრიას პონტში ქადაგების შესახებ არას ამბობენ, პავლეს ეპისტოლეებსა და „საქმე მოციქულთა"-ში კრინტიც არ არის დაძრული პირველწოდებულ ანდრიას ქადაგებრივ მოღვაწეობაზე, რადგან თვით „მიმოსვლას" შინაარსს ზღაპრული ხასიათი აქვს და არაფს უფრო მოაგონებს კაცს (ძაღლისთავა კაცებია, რომელთაც თავები გულზე აბიათ და ლაპარაკის მაგივრად ყეფენ, კაცის მჭამელები და სხვ.), დასასრულ, ის გარემოება, რომ არც თვით საქართველოში იცოდნენ VIII—IX საუკუნემდე ანდრიას იბერიაში მიმოსვლის შესახებ, უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ ანდრია პირველწოდებული არც როდის არ ყოფილა კავკასიაში, საზოგადოდ, და, კერძოდ, საქართველოში, რომ ანდრიას მიმოსვლა და ქადაგება ივერიაში მხოლოდ თქმულებაა, ისეთი თქმულება, რომელსაც ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს.

ეს თქმულება შეიძლება შემთხვევით წარმომდგარიყო: პეტრეს და ანდრიას (ძმების) წილხდომა აურევიათ, ანდრიას მოქმედების ასპარეზი პეტრესთვის მიუწერიათ, პეტრესი ანდრიასათვის, ან, როგორც პრ. ვასილევსკი ფიქრობს (Хождение апостола Андрея, გვ. 159), ეთიოპია კოლხიდად ჩაუთვლიათ მოციქულთა მიმოსვლის ავტორებს; მაგრამ ამ უკანასკნელ შემთხვევაშიაც ანდრია მოციქულის ქადაგებაზე ლაპარაკი არ შეიძლება, იმიტომ, რომ ორიგენი ამბობს: „Non enim fertur praedicatum esse Evangelium apud omnesaethiopas, maxime apud eos, qui sunt ultra flumen"[25] (Origenis in Matthaeum comment. series. Migne, patr. gr. t. 13, გვ. 1655). თუ ქრისტე ეთიოპიაში არ უქადაგნიათ, ქრისტიანობა, მაშასადამე, არც კოლხიდაში იქნებოდა, იმ კოლხიდაში, რომელიც ზოგიერთ მწერალს ეთიოპიად მიაჩნდა.

ვარკვევთ რა და უარვყოფთ ანდრია მოციქულის საქართველოში ქადაგების თქმულებას, ჩვენ, რასაკვირველია, იმის თქმა კი არა გვსურს, რომ ქრისტიანობა საზოგადოდ საქართველოში პირველ საუკუნეებში არა ვრცელდებოდა, რომ ახალი სარწმუნოება პირველ ხანებში არ იკიდებდა ფეხს ჩვენს სამშობლოში; ქრისტიანობა შეიძლება ყოფილიყო, მხოლოდ, ჩვენი აზრით, მისი არსებობის დასამტკიცებლად სხვა უფრო სანდო და ჭეშმარიტი საბუთების მოყვანაა საჭირო და არა ანდრია მოციქულის მიმოსვლის მოწმობის მოხსენიება, როგორც ჩვენმა ისტორიკოსებმა იციან ხოლმე.

ამ პატარა გამოკვლევაში ჩვენ გავარჩიეთ საქართველოს ის საეკლესიო თქმულებები, რომელნიც ათი საუკუნის განმავლობაში ხალხს შესისხლხორცებული ჰქონდა და შეურყეველ, ეჭვმიუტანელ ჭეშმარიტებად მიაჩნდა... ერთ დროს მათ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ და ქართველობისათვის დიდი სამსახური გაუწევიათ: არა ერთხელ და ორჯერ სამშობლო ეკლესიის თვითმმართველობის უფლების დაცვისა და მაჰმადიანთა საზარელი ბატონობის დროს ამ თქმულებებს ხალხისათვის რწმენა განუმტკიცებიათ, მიუციათ სულგრძელობა და ცხოვრების

ტანჯვის ატანა გაუადვილებიათ... ახლა — დრო იყო, რომ ეს თქმულებები მეცნიერებას შეესწავლა და თავისი პირუთვნელი და მიუდგომელი მსჯავრი გამოეთქვა.

ეს თქმულებები საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ მამა-პაპურ შეხედულებას წარმოადგენენ. კრიტიკული გარჩევის დროს ჩვენ, მგონი, გამოვარკვიეთ, რამდენად გამოსადეგია ამ თქმულებების ცნობა ისტორიისათვის და ოდნავ მაინც აღვნიშნეთ ამ „ცხოვრებათა" თანდათანობითი ცვლილების ისტორია. ამ უკანასკნელ საკითხს კიდევ ბევრი კვლევა-ძიება ესაჭიროება, რომ თვალსაჩინოდ და ნათლად წარმოვიდგინოთ ამ ორ უძველეს საეკლესიო თხზულებათა ისტორია. ჩვენ ვიცით, რომ ამ გამოკვლევის შემდეგაც საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების სურათს მკითხველი ვერ წარმოიდგენს, — ჯერ კიდევ ვერ გაითვალისწინებს იმ ჩვენი ისტორიის დიად და საინტერესო ხანას, რომელმაც ჩვენი ხალხის ისტორიის მიმდინარეობას დიდი კვალი დაამჩნია. საქართველოს ეკლესიის ანტიოქიისაგან დამოკიდებულების ისტორიის გამორკვევა, ასურელ მამათა მოღვაწეობის მეცნიერული შესწავლა და ქართულ საეკლესიო წიგნების თარგმნის ისტორია სხვადასხვა მხრიდან, ამ სიბნელით მოცულ ხანის ისტორიულ სურათს ცხოვლად წარმოგვიდგენს. თავდაპირველად კი უძველესი, მამა-პაპური შეხედულების გარჩევა აუცილებლად საჭირო იყო, ერთი მხრით, იმისათვის, რომ შემდეგ სხვა სამეცნიერო კვლევისათვის ნიადაგი მომზადებულიყო, მეორე მხრით, რომ შეცდომები თავიდან აიცდინონ იმ ისტორიკოსებმა, რომელნიც მატიანეს სიტყვების განმეორებას აღარ კმარობენ და სხვადასხვა საეჭვო, ზღაპრულ თქმულებებზე ამყარებენ თავიანთ, ხშირად ფრიად დიდმნიშვნელოვან, საკითხების კვლევას.[29]

პეტერბურგი,

18$\frac{13}{\text{VII}}$98 წ.

აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია და საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის მონაცემები[30]

ბ ა ტ ო ნ ე ბ ო!

შესავალ ლექციას ჩვეულებრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ხოლმე: იგი თითოეული ახალგაზრდა სწავლულის, რომელიც უნივერსიტეტში ერთ-ერთი კათედრის წარმომადგენლად გამოდის, სამეცნიერო საზოგადო პროგრამის გამომხატველია, ამასთანავე, იგი იმ მიმართულების დამახასიათებელია, რომელსაც ადგია თავის სპეციალურ საგანში, რომელიც მის სამეცნიერო მოღვაწეობის მიმართულების არსებითი დამახასიათებელი იქნება.

დიახაც რომ შესავალ ლექციას სწორედ ასეთი განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს, მაგრამ გულახდილად გამოგიტყდებით, რომ ამგვარი საზოგადო მიმართულებას გამომხატველი ლექციის წაკითხვა მეცნიერების ისეთი დარგის შესახებ, როგორც საქართველოსა და სომხეთის ისტორიაა, მეტად ძნელ და უმადურ ტვირთს წარმოადგენს: აღმოსავლეთის წარსულის და განსაკუთრებით საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის სამეცნიერო შესწავლას დიდი ხანი არ არის რაც შეუდგნენ მკვლევარნი; გასაკვირველიც არა არის რა, რომ აღმოსავლეთის ისტორიკოსებმა ჯერჯერობით ვერ შეჰქმნეს განსაკუთრებული ახალი მიმართულება, ვერ შესცვალეს არსებითად ის თანამედროვე შეხედულება, რომელსაც ჩვენ დასავლეთის ისტორიის მკვლევარები გვითავაზებენ ხოლმე. ამის გამო აღმოსავლეთის ხალხთა წარსულის შემსწავლელის ერთადერთი ხელმძღვანელი უნდა ისტორიის ფილოსოფია ყოფილიყო, მეცნიერების დარგი, რომელიც ევგრეთწოდებულ საისტორიო კანონების, საზოგადოებრივ ცხოვრების წარმატებასა და სხვა კიდევ მრავალ მირითად კითხვას იკვლევს. მაგრამ აქაც იმედი უცრუვდება აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიკოსს, იმიტომ, რომ ისტორიის ფილოსოფიის მკვლევარნი თავიანთ თხზულებებში აღმოსავლეთს თითქმის არავითარ ყურადღებას არ აქცევენ და საზოგადოდ ჩვეულებრივ აზრებს იმეორებენ ხოლმე. აღმოსავლეთის ასე უყურადღებოდ დატოვებისა და აბუჩად აგდების მიზეზი, ერთი მხრით, ის არის, რომ აღმოსავლეთის ისტორია ჯერჯერობით ხეირიანად არ არის შესწავლილი, მეორე მხრით, და განსაკუთრებით, ის გარემოება, რომ იმ მეცნიერებს, რომელნიც მსოფლიო ისტორიისა და ისტორიის ფილოსოფიის შესახებ თხზულებებსა წერენ, თითქმის ყველას დასავლეთის ხალხთა წარსული აქვთ ხოლმე მხოლოდ სპეციალურად შესწავლილი; ევროპის ხალხთა ისტორიის კვლევით გატაცებული და გათამამებულნი, ეს მეცნიერები ეჭვის თვალით უცქერიან, ათვალისწუნებული ჰყავთ აღმოსავლეთი: მარტო აზიის ხალხების წარსულს კი არა, თვით იმ ევროპის ხალხების ისტორი-

ასაც, რომელნიც დასავლეთის კულტურაზე მოწყვეტილი იყვნენ, ამგვარისავე ეჭვის თვალით უცქეროდნენ: ამ ცამეტი წლის წინათ. ბატონებო, თვით გერმანიაში, ამ მეცნიერების დედაბუდეში, სპეციალისტები იძულებული იყვნენ დაემტკიცებინათ დანარჩენი მეცნიერებისათვის, რომ ბიზანტინოლოგიას აქვს უფლება არსებობისა, როგორც მეცნიერებას*. ეს მეტად დამახასიათებელი გახლავთ ძველ შემთხვევაში იმ აკვიატებულ, აჩემებულ აზრ-შეხედულებათა დასასურათებლად, რომელნიც ამას წინათაც ბატონობდნენ ჩვენს დისციპლინაში. თუ ბიზანტინოლოგიამ უკვე შეძლო მოეპოვებინა თავისი უფლებანი, სამაგიეროდ დღესაც ცოტანი როდი არიან ისეთი ისტორიკოსები, რომელნიც აღმოსავლეთის წარსულის შესწავლას მაღლიდან დასცქერიან და ამავე დროს ამგვარ სკეპტიკურ დამოკიდებულება-განწყობილებას აღმოსავლეთის ისტორიის მნიშვნელობის მიმართ მხარს უჭერენ და იზიარებენ. საოცარია, რომ ისტორიის ფილოსოფიის დარგის თხზულებებში ასეთი საბუთიანობა და მოსაზრებანი უხვად არის მიმობნეული და სწორედ ამიტომ მათ ენიჭებათ ავტორიტეტობის ხასიათი.

ცნობილია, რომ მეცნიერებაში ჰიპოთეზები, რომელნიც არასდროს არა გვკლებია, ყოველ დისციპლინას უეჭველად დიდ სამსახურს უწევენ, მაგრამ ამავე დროს ხშირად ხდება, რომ ჰიპოთეზის მოჩვენებითი სიმწყობრე და წარმტაცი მკაფიოობა თვალსა სჭრის და სინამდვილეს აბუნდოვანებს; ჰიპოთეზას უკვე იმდენად ეთვისებიან, რომ იგი თეორიისა და თითქმის კანონის სახესაც კი იღებს. მსგავსი ჰიპოთეზები მხოლოდ აფერხებენ მეცნიერების წინსვლას და ამყარებენ ერთგვარობას, შაბლონს.

ისტორიის ფილოსოფიაში მოიპოვება რამდენიმე ასეთი ჰიპოთეზა, საქმის შემაფერხებელი და ნამდვილ მოვლენათა დამაბუნდოვანებელი. ერთი მათგანი და, შეიძლება ითქვას, მთავართაგანი გახლავთ რასის ანუ მოდგმის თავისებურებათა და რასის სულის ანუ რაობის განსაზღვრა. კაცობრიობის სამ დიდ მოდგმად: ინდოევროპულ, სემიტურ და მონღოლურ მოდგმად დანაწილება მოითხოვდა იმ სულიერი გამასხვავებელი ნიშნების დადგენას, რომელნიც ზემოხსენებული სამი ჯგუფის მიმართ ყოველთვის და ყველგან მოქმედებდნენ. და აი აქ, მოდგმათა გამასხვავებელი ნიშნების გამორკვევისას, საოცარი სურათი წარმოგვიდგება: დადგენილია სხვადასხვა მოდგმისთვის ათვისების, შემოქმედებითი უნარისა და გონებრივი ნიჭის გარკვეული ზღვარი და ზღუდე, დადგენილია ამ მოდგმათა მორწმუნეობის ხარისხი და ხასიათი, გარკვეულია ამა თუ იმ მოდგმის ხალხების ბუნებრივი, თანდაყოლილი მიდრეკილება ერთ წერტილზე გაყინვისა, უძრაობისა ან კიდევ მათი ლტოლვა-მისწრაფება პროგრესისა და სოციალური განვითარებისაკენ. გამოდის ხალხთა ბედისწერის წინდაწინვე დადგენის მსგავსი რაღაცა: ერთნი რატომღაც დაჩაგრულნი არიან განგებისაგან, მეორენი ვერა სცილდებიან საზოგადოებრივი ცხოვრების პრიმიტიულ ფორმებსა და გონებრივი განვითარების უსუსურ ყოფა-მდგომარეობას; მაშინ როდესაც ერთნი ყოველთვის გულგრილნი არიან რელიგიის მიმართ, მეორეთა ხვედრია, ბედისწერისაგან დადგენილი, შეუქმნან კაცობრიობას რელიგიები; მესამენი ბედისაგან გალაღებულ-გათამამებულნი არიან და მარტო მათ აქვთ მინიჭებული ძალა და ღონე მიაღწიონ ყოველმხრივ განვითარებას.

---

* K. Krumbacher, Geschichte, V.

რაკი ინდოევროპული მოდგმის მეტი ნაწილი ბინადრობს უმთავრესად ევროპაში, ხოლო კაცობრიობის დანარჩენი ჯგუფები მოსახლეობენ აღმოსავლეთში, ამიტომ ამის ძალით აღმოსავლეთის ყველა კულტურის საერთო ნიშნებად ითვლება მეტად თუ ნაკლებად ერთ წერტილზე გაყინვა, კარჩაკეტილობა, წოდებათა და კლასების უქონლობა, წოდებრივისა და კლასობრივი ბრძოლის არქონება, ერთი სიტყვით, სულიერი და სოციალური უძრაობა.

ამ აზრს ზოგიერთი აშკარად გამოთქვამს და წერს, სხვანი კი ამას მარტო გულისხმობენ, ოღონდ მათ თხრობაში იგი ცხადად გამოსჭვივის.

აღმოსავლურ, აზიურ კულტურათა გამასხვავებელი ნიშნების მსგავსმა დახასიათებამ ბუნებრივად უნდა აღძრას ეჭვი თუნდაც იმიტომ, რომ ამგვარ დახასიათებას იძლევიან ისეთ დროს, როცა აღმოსავლეთისა და მისი ისტორიის შესწავლა ეს-ეს არის ახლა იწყება, როცა არ მოიპოვება ყოველმხრივ ზუსტი მონაცემები ასეთი ეგების ლამაზი და თვალწარმტაცი, გარნა მაინც გაბედული და სახიფათო განზოგადებებისათვის. ეჭვს იწვევს კიდევ ის გარემოება, რომ მსგავს დახასიათებათა ავტორები თითქმის ყოველთვის არიან არაორიენტალისტი ისტორიკოსები. ბოლოს, სპეციალისტთა ორიოდ-სამიოდე მშვენიერი გამოკვლევა, რომლებიც შეეხება აღმოსავლეთის სხვადასხვა ხალხებს და სხვადასხვა ხანისას, საკმაო რაოდენობით შეიცავს ისეთ მონაცემებს, რომელნიც ზემოხსენებულ ჰიპოთეზებს ნიადაგს საგრძნობლად ურყევენ. ამიტომ არავითარი საფუძველი არ მოიპოვება იმის ვარაუდისათვის, რომ აღმოსავლეთის შემდგომი შესწავლა მსგავს ფაქტებს არ გაზრდის და არ გაამრავლებს. ამრიგად, ორიენტალისტ-ისტორიკოსს არ შეუძლია იხელმძღვანელოს, არ ძალუძს გაიზიაროს დიდ არსებით შესწორება-დამატებათა გარეშე ის დებულებანი, რომელნიც წამოყენებული აქვს ისტორიის ფილოსოფიას. პირიქით, მის ამოცანას სწორედ ის შეადგენს, რათა მან აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია შეისწავლოს ყოველგვარი წინდაწინვე აკვიატებულ-აჩემებულ აზრ-შეხედულებათა გარეშე და სავსებით უეჭველ მონაცემთა მიხედვით, რაც კი მოპოვებულია მეცნიერული კვლევა-ძიების გზით; მისი ამოცანაა გაარკვიოს იმ ჰიპოთეზათა სისწორე თუ მცდარობა, რაც მიღებული აქვს ისტორიის ფილოსოფიას; შეიტანოს ახალ მონაცემთა ანკარა ნაკადი, რათა უფრო მართებულად იყოს ჩამოყალიბებული ამ დისციპლინის ესა თუ ის ძირითადი საკითხები, როგორიცაა დადგენა და განსაზღვრა ეროვნებისა, რასობრივი და ნაციონალური გამასხვავებელი ნიშნებისა, სახელმწიფოსი და სხვა მისთანათა.

აღმოსავლეთის რომელიმე ხალხის ისტორიის გულდასმითი შესწავლა ნამდვილად შეძლებს მოგვცეს მრავალი საამისო ფაქტი, მაგრამ კიდევაც რომ დავჯერდეთ ჩვენი სპეციალობის ფარგლებს, შეიძლებოდა, დეტალებსა და გამოწვლილვას რომ არ გამოვეკიდოთ, საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის მონაცემთა მიხედვითაც გვეჩვენებინა თუ სრული სიმცდარე არა, ყოველ შემთხვევაში გაზვიადება მაინც იმ დახასიათებისა, რომელიც ეძლევა აღმოსავლეთის ხალხთა კულტურას, არაინდოევროპულ მოდგმათა წარმომადგენლების თავისებურებას.

საქართველოს საზოგადოებრივი წყობილების აღწერილობა, სტრაბონის მიერ მოცემული ქრ. შემდეგ პირველი საუკუნის დასაწყისში, გვიჩვენებს, რომ იბერიის მთელი სოციალური ცხოვრება მაშინ ჯერ ისევ დაფუძნებული იყო სათემო-გვაროვნულ წყობილებაზე, ეს ქვეყანა ჯერ კიდევ არ იცნობდა ჩამოყალიბებულ წოდებებს, არ არსებობდა მიწის კერძო საკუთრება, ადგილ-მამულე-

ბი საზიარო იყო გვარების მიხედვით და ყველა საქმეს განაგებდა თითოეული გვარის უფროსი კაცი. ასე იყო ქრისტეს შემდეგ პირველ საუკუნეში. იმ სიტყვათა ლინგვისტური ანალიზის გზით, რომელნიც აღნიშნავენ ნათესაურსა ან საზოგადოებრივ ურთიერთობას, არის შესაძლებლობა აღვადგინოთ სურათი უფრო ძველი, ადრინდელი წყობილებისა. VI საუკუნის დამდეგისათვის მკვლევარს საქართველოში საქმე აქვს უკვე ფეოდალურ წყობილებასთან, იგი უკვე მკვეთრად არის ცხოვრებაში ასახული და მას გარკვეულ იერს აძლევს. რაღაც ოთხი, ხუთი საუკუნის მანძილზე მოხდა საქართველოს სოციალური წყობილების ასეთი რთული ევოლუცია, მერვე საუკუნისათვის ფეოდალიზაცია უკვე სავსებით მომთავრებულია[21]. ამავე დროს გამოდის და განმტკიცებას იწყებს მეფის ხელისუფლება, თვითონ იგიც ფეოდალურ პრინციპზეა დაფუძნებული; მაგრამ რაც უფრო მეტად ძლიერდება ის, მით უფრო მეტი და ხშირია შეჯახება გვაროვნულ არისტოკრატიასთან, დიდკაცობასთან; მარტო მასთან კი არა აქვს შეჯახება, სასულიერო წოდებაც, ეკლესიის წარმომადგენლებიც, — ეკლესიამაც აითვისა ფეოდალური დაწესებულებანი, — არა ერთხელ შესჯახებიან მთავრობას.

ახლად აღმოჩენილი „ცხორებაჲ გრიგოლ ხანძთელისაჲ" გვიჩვენებს, თუ როგორ ენერგიულად, შეთანხმებით და მწყობრად იცოდნენ ბრძოლა სასულიერო პირებმა, როცა მთავრობა მათ უფლებებს თრგუნავდა. საკმარისია ამ ცხორებიდან მარტო ერთი ადგილის წაკითხვა, რათა დავრწმუნდეთ, როგორ მტკიცედ და დარაზმულად მოქმედებდა სასულიერო წოდება, თუ კი საქმე შეეხებოდა მათ კომპეტენციას და უმაღლესი ხელისუფლება განიზრახავდა ეკლესიის საქმეებში ჩარევას. არა მარტო მოქმედებით, ხმის მიცემით ან სხვა რაიმე საშუალებით, არამედ თეორიულადაც, უფლებრივი თვალსაზრისით. იცოდნენ სასულიერო ძალაუფლებისა და ეკლესიის წარმომადგენელთა დამოუკიდებლობის დაცვა საერო ხელისუფლებისაგან. აი, მაგალითად, რა გაბედულებით და რწმენით ამტკიცებდა გრიგოლ ხანძთელი სასულიერო ხელისუფლების უპირველესობას და უპირატესობას საერო ხელისუფლების წინაშე, სამღვდელო დასის მთავრობაზე დამოუკიდებლობას, იმ მფლობელთა მოქმედების უსამართლობა-უკანონობას, რომელნიც, ბიზანტიის ზოგიერთი იმპერატორის მსგავსად, წარიტაცებდნენ ხოლმე საეკლესიო კრებათა და ეკლესიის უმაღლეს მღვდელმთავართა უფლებებს.

„პოი კელმწიფეო, — უთხრა გრიგოლმა გვარამს, — ესე უწყოდე. რამეთუ პირველთა წმიდათა მათ მამათა შეკრებასა ეპისკოპოსთა და წინამძღუართა წესისათა მონაზონთა თანა იყვნეს პირველნი მორწმუნენი მეფენი, არა თუ მათ თანა შჯულის მოძღურებასა იკადრებდეს, არამედ შჯულის გამოძიებასა მათსა იკითხიან და ითხოიან სიტყჳსა გამოცხადებაჲ, რამეთუ მათ მიერ ისწავებდეს მცნებათა ღმრთისათა და მოწამედ იყვნეს თქმულთა მათთა და წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღდელთ-მოძღუართაგან განსაზღვრებულსა კანონსა შინა არავე ბრძანებულ არს ერის კაცისაჲ, ვითარმცა ეპისკოპოსთა და წესისა წინამძღუართა მამათა განსაგებელის შჯულის მოძღურებასა იკადრებდა გინა ახალსახიობასა მოილებდა, დალაცათუ სამართლად საგონებელ იყოს, არამედ შჯულისა და მღდელთ-მოძღუართა შეურაცხებაჲ არს"*.

კრებაზე დამსწრე მთელი სამღვდელოება, მიუხედავად დიდი უთანხმოებისა

---

* Н. Марр, Житие Григория Хандзтийского (гл. XLII).

და მრავალი მათგანის ერთმანეთში მტრობისა, იზიარებდა ასეთ აზრს; ამ ფაქტშიც მოჩანს წოდებრივი ერთსულოვნება, სოლიდარობა.

ქართველი სამღვდელოების კორპორაციული მოქმედების მეორე არანაკლებ შუქური მაგალითს გვაძლევს მეთორმეტე საუკუნე, როცა სასულიერო წოდებამ ისარგებლა დემნას, გიორგი III-ის ძმისწულის, აჯანყების მარცხით და მთავრობას კოლექტიური წარდგინება მიართვა, რათა ეკლესია საქართველოში მთლიანად განთავისუფლებული ყოფილიყო სახელმწიფო გადასახადებისაგან; და სამღვდელოებამ თავის წადილს მიაღწია კიდეც*. რაკი საამისოდ დრო მარჯვედ იყო შერჩეული, ტაქტიკაც სწორი აღმოჩნდა, რათა მთავრობა და ფეოდალური დიდკაცობა აეძულებინა დამორჩილებოდნენ მის მოთხოვნას.

ხოლო ერთი საუკუნით უფრო გვიან საქართველოს სამღვდელოებამ მიმართა უფრო ძალუმ ზომას, გაბედა უკიდურესი ნაბიჯის გადადგმა. ეკლესიის მღვდელმთავართა სასულიერო კრებამ მეფესა და მმართველ წრეებს გაუგზავნა მრისხანე ულტიმატუმი: „თუ ღმერთი გურისხავს,—სწერდნენ კრების მონაწილენი მეფეს, — და ესე, რაც გვკადრებია და მოგჳჴსენებია, არ დაგვეურვების ჩვენითა წეს[ი]თა, რაჲცა დაგჳპირებია, მისნი მქნელნი ვართ: არცა მიჰრონსა განვჰჴსნით, საქართველოს ეკლესიათა დავჰბეჭდავთ. ხუცესთა დავაყენებთ წირვისა და ნათლვისა და სამკუდროთა ზიარებისაგან... აწ აქა შეყრილნი და გაუყრელნი და მომლოდენი ამისისა დაურვებისანი ყოველნივე აქა ვართ"**.

ასე იცავდნენ თავიანთი ინტერესებისა და უფლებათა დაცვა სასულიერო პირებმა. განა ეს, ბატონებო, წოდებათა ბრძოლა არ გახლავთ? აჯანყება კი არა და არც აღშფოთებისა და უკმაყოფილების აფეთქება ყბადაღებული აღმოსავლური დესპოტიზმის წინააღმდეგ, არამედ ორგანიზებული ტაქტიკური, აწონილ-დაწონილი ბრძოლა სასულიერო წოდებისა მთავრობასთან, — აი რა წარმოესახება საქართველოს წარსულის მკვლევარს.

გარნა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ სამღვდელოებას ბრძოლა ჰქონდა მარტო სხვა წოდებებთან ანდა მთავრობასთან კი არა, იგი ებრძოდა თავისავე წოდების უმაღლეს წარმომადგენლებსაც, სახელდობრ იმათ, ვინც არ შეესაბამებოდა ეკლესიის მწყემსის დიადსა და მაღალ იდეალს. ეს იყო ბრძოლა სარწმუნოებრივი და ზნეობრივი იდეალებისათვის, ბრძოლა სასულიერო იერარქიის დემოკრატიული ყოფისათვის. საკმარისია დავასახელოთ გამოჩენილი მოღვაწე და მსგავს იდეათათვის მებრძოლი გიორგი მთაწმიდელი და აგრეთვე 1103 წლის რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება, რომელმაც კანონიკური გზით განახორციელა იერარქიის დემოკრატიზაცია, რათა თვალსაჩინო შეიქმნას ის ფაქტი, რომ ეკლესია საქართველოში ინტენსიურ ცხოვრებას ეწეოდა და რეფორმებსაც განიცდიდა: მეოთხე საუკუნიდან მოკიდებული მეთორმეტემდე საქართველოს სამღვდელოებამ შეძლო ეკლესია ეროვნულ ინსტიტუტად გარდაექმნა, კანონიკური რეფორმები მოეხდინა და სამღვდელო დასის დემოკრატიზაცია განეხორციელებინა უფრო ადრე, ვიდრე ეს გატარდა დასავლეთ ევროპის ეკლესიაში.

გარნა ბრძოლა არ იზღუდებოდა მარტო სასულიერო წოდებით, საქართველოს მატიანემ მრავალსაუკუნოვანი ისტორიიდან იცის უამრავი საინტერესო ფაქტი ფეოდალ დიდკაცობის ბრძოლისა როგორც ეკლესიის მესვეურებთან, ისე განსაკუთრებით მეფის ხელისუფლებასთან. ეს ბრძოლა წარმოებდა პოლიტიკუ-

---

* თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I, გვ. 266, სადაც არის გიორგის საამისო ბრძანებულება.

** თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, გვ. 166.

რი უფლებებისთვის ცვალებადი წარმატებით ხან ერთისა და ხან მეორე მხარის სასარგებლოდ. იგი ბრძოლა არასდროს არ დამცხრალა, ის ყოველთვის მიმდინარეობდა, ვიდრე საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის უკანასკნელ წლებამდე. ამ შემთხვევაშიაც ისტორიკოსთა გულდასმით შესწავლას ძალუძს დაგვანახოს, რომ მთავრობასაც და დიდკაცობასაც მშვენივრად ჰქონდა შეგნებული ასეთი ბრძოლის მნიშვნელობა, დაგვანახოს, რომ იგი წარმოებდა მოფიქრებით, აწონ-დაწონვით, არსებობდა მკაფიოდ დასახული ტაქტიკა, ყოველ შემთხვევაში სრული უეჭველობით საქართველოს სამეფოს ისტორიული ცხოვრების იმ ზოგიერთ მომენტებში მაინც, რომელნიც წყაროებით კარგადაა ცნობილი.

დავით აღმაშენებლის დიდი მნიშვნელობა ჯერ კიდევ არაა ღირსებისამებრ დაფასებული საქართველოს ისტორიის სამეცნიერო ლიტერატურაში, არაა დაფასებული იმიტომ, რომ მკვლევრები არ აქცევენ სათანადო ყურადღებას ამ შესანიშნავი მონარქისა და ადმინისტრატორის მოღვაწეობის სწორედ იმ მხარეს, რომელიც გამოსახა მის სისტემატურ, თანამიმდევრულ პოლიტიკაში დიდკაცობის მიმართ, საქართველოს სამეფოს უმაღლეს ადმინისტრაციულ მოხელეთა არისტოკრატიული წყობილების მიმართ. დავით აღმაშენებელი პირველია, რომელიც იწყებს ორგანიზებულ ბრძოლას ფეოდალებთან. ცალკეულ შემთხვევებში ამგვარი ბრძოლა მასზე გაცილებით ადრეც არსებობდა, მაგრამ მსახური წოდების („მსახურეულთა“) დემოკრატიზაციის პრინციპის თანამიმდევრული, სისტემატური გატარება ცხოვრებაში დავით აღმაშენებლის შემოღებულია. მისმა თანამედროვე ისტორიკოსმა რამდენიმე ძვირფასი ცნობა შემოგვინახა ბრძოლის მიზეზთა და ხასიათის შესახებ. მისი სიტყვებიდან შეიძლება დავინახოთ, რომ მეფემ ის ნაბიჯი, რომლის გადადგმასაც იგი ეპირებოდა, საფუძვლიანად მოიფიქრა და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მტკიცე და ძლიერი სახელმწიფოს დაარსებისათვის აუცილებლივ საჭირო იყო, ურჩი ფეოდალების, დიდებულთა გვარების ძალის მოტეხა; ამაში ის დარწმუნდა თავისი სახელმწიფოს წარსულის შესწავლის შემდეგ, იგი ხედავდა, რომ დიდებულები ყოველთვის წინააღმდეგობას უწევდნენ მთავრობას და ღალატობდნენ თავიანთ ხელმწიფეს, როცა კი საკუთარ ძალას იგრძნობდნენ* საკითხის წინასწარმა შესწავლამ დავით აღმაშენებელს გაურკვია ის გზა, რომლითაც მას მართებდა სვლა. ისტორიკოსი ამბობს: „უკეთუმცა არა წერილთა მეცნიერებანი და გარდასრულთა საქმეთა შეწევნებანი და პირველ ყოფილთა მეფეთა კეთილ ძლევანებულთა ანუ ვერას წარმართებულთა შემთხვეულნი წინაგანსაკრძალებელად და სახედ არა შემოეხუნეს და არა მოეკმარნეს, არათუმცა ესენი ესრეთ, კუერთხი მეფობისა ესეოდენ დამდაბლებული, ესეოდენ ძნელი და ნანდჳლ დიდი განსაგებელი რათა იპყრა ესრეთ მალლად, ვითარ ვერვინ სხუამან“.** აქედან ჩანს, რომ დავით აღმაშენებელი სწავლობდა არა მარტო თავისი ქვეყნის ისტორიას, არამედ სხვა სახელმწიფოთა ისტორიებსაც და საკუთარი პოლიტიკის გატარებისას იყენებდა იმ დასკვნებს, რომელნიც მას გამოჰქონდა ამგვარი შესწავლის გზით. და აი მან გამონახა დიდებულებთან ბრძოლის ხერხი; იგი შეიგნებს, რომ ფეოდალთა წინააღმდეგ აუცილებელია ორგანიზებული პოლიტიკის წარმოება, აუცილებელია მისი სისტემატური, თანმიმდევრული წარმოება; ამგვარი უნდა ყოფილიყო ტაქტიკა, იმიტომ,

---

* ქართლის ცხოვრება, მარიამის ვარ., 329; ზ. ჭიჭინაძის გამ., 378.

** მარიამის ქართ. ცხ. 318; ზ. ჭიჭინაძის გამ., 370.

რომ თვითონ ფეოდალებიც ჯგუფდებოდნენ, ერთიანდებოდნენ და ურთიერთ შორის შეთანხმებით მოქმედებდნენ მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ. ამიტომაც მისი მთავარი ამოცანა ის იყო, რომ ფეოდალებისათვის არ მიეცა საშუალება გაერთიანებისა და შეთანხმებით წინააღმდეგობის გაწევისა. სწორედ ასეც იქცეოდა დავით აღმაშენებელი ყოველთვის*. დიდძალი მოქირავნე და მშვენივრად გაწვრთნილი ჯარით იგი თავს დაესხმოდა შეთქმულებს, სანამ ისინი მოასწრებდნენ გაერთიანებას, ანაზდეულად დაატყდებოდა თავს და გააცამტვერებდა ხოლმე.

გარნა თამარის მეფობა გვიჩვენებს, რამდენად ძლიერი იყო თანხმობა, სოლიდარობა საქართველოს ფეოდალთა წოდებაში. ამ მეფის ტახტზე ერთპიროვნულად აღსვლის პირველ წლებში მოხდა დიდგვაროვანთა წარმომადგენლების აჯანყება. ისინი შეითქვნენ ერთმანეთში, ფიცი დასდეს და განუცხადეს მთავრობას, რომ აღარა სურდათ „ძუელთა ჴელისუფალთა" მორჩილება და „განმგებელთა საქმისათა" ძალა-უფლების ქვეშ ყოფნა, „ვინათგან მათგან დაძრცვილნი და უპატიოდ დასულნი ვართ, გვარიანნი და თვით მსახურეულნი სახლნი უპატიოდ და უსასოდ გასულ ვართ უგუაროთა და უკამთავან"**. აჯანყებულებმა მოითხოვეს თანამდებობიდან იმ პირთა გადაყენება, ვინც გამოჩინებული გვარის შვილები არ იყვნენ და უმაღლეს თანამდებობებს მიაღწიეს თავისი პირადი ღირსებისა და დამსახურების წყალობით. საქმე იმდენად სერიოზული იყო, რომ მეფე იძულებული შეიქნა მათთვის დაეთმო და აჯანყებულ დიდებულთა მოთხოვნილება დაეკმაყოფილებინა (იქვე). თამარის ისტორიკოსის ერთი შესანიშნავი ფორმულა, რომელსაც იგი ხმარობს ახალ თანამდებობის პირთა დანიშვნის მოხსენების დროს, მეტად სურათოვნად გვიხატავს დიდგვაროვანთა ამ გამარჯვებას მთავრობაზე, „თანადგომითა და ერთნებაობითა შვიდთავე სამეფოთა დიდებულთათა"-ო,*** ამბობს ხოლმე ჩვეულებრივად ისტორიკოსი, ესა და ეს იქმნა დანიშნული ამა და ამ თანამდებობაზეო. აშკარაა, ქართველმა დიდებულებმა იმის უფლება მოიპოვეს, რომ სამეფოში უმაღლეს საადმინისტრაციო ადგილებზე არავინ ყოფილიყო დანიშნული მათი საამისო თანხმობის გარეშე.

აი რამდენი მნიშვნელოვანი ამბავი და რეფორმა მოხდა საქართველოში თორმეტი საუკუნის მანძილზე. სახელმწიფო ცხოვრობდა ინტენსიური ცხოვრებით და სწორედ წოდებათა ბრძოლა არის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი საქართველოს წარსულის უამრავი მოვლენისა.

სიგელ-გუჯრებისა და ერთობ საისტორიო საბუთების გულისყურით წაკითხვისას არ შეიძლება კაცმა არ შენიშნოს, რომ მეთვრამეტე საუკუნეშიც კი, როდესაც მთელი საქართველო თითქოს ღონემიხდილი იყო მტერთან უთანასწორო ბრძოლაში, ძლიერი მოძრაობა მიმდინარეობდა ქართველი საზოგადოების დაბალ ფენებში. გლეხთა მოძრაობა საგრძნობლად შეიმჩნეოდა.

სომხეთის ძველი ისტორიაც აგრეთვე საკმაო რაოდენობით გვაწვდის ფაქტებს იმის დასამტკიცებლად, რომ აღმოსავლეთში არსებობდა წოდებათა შორის ბრძოლა და ინტენსიური პოლიტიკური და სოციალური ცხოვრება. ძლიერი გვაროვნული დიდკაცობა, ნახარარები, მათი გამუდმებული მტრობა ურთიერთ შო-

---

* მარიამის ქართ. ცხ. 329, ზ. ჭიჭინაძის გამ., 378.

** ქართლის ცხოვრება, ზ. ჭ ჭინაძის გამ., 407.

*** ქართ. ცხ. ზ. ჭიჭინაძის გამ., გვ. 409, 426.

რის და მეფის ხელისუფლებისადმი, სანამ მას მოსპობდა სასანიანთა მთავრობა, ამ გვაროვნული დიდკაცობის მოსპობა და გაქრობა, საზოგადოებრივ ასპარეზზე ახალი გვარების გამოსვლა, ქალაქებისა და მათთან ერთად ფულიანი არისტოკრატიის არაჩვეულებრივი აღზევება, სახელმწიფოებრივი ძალების კონცენტრაცია ქალაქში, მისი ავტონომია, ქალაქ-სახელმწიფოს ანისის გაჩენა, ფულიანი არისტოკრატიის მმართველ კლასად გარდაქმნა და ეკლესიის იერარქიის აღზევება, — აი როგორი რთული ფორმები გაიარა სომხეთის საზოგადოებრივმა ცხოვრებამ, სანამ დადგებოდა მეთოთხმეტე საუკუნე.

მონასტრებისადმი ბოძებული წყალობის სიგელები და ეკლესიათა კედლებზე დაცული წარწერები, რომელნიც შეკრიბა სტეფანოს ორბელიანმა, საკმაოდ გვირკვევენ, მაგალითად, იმას, თუ სომხეთში როგორი ურთიერთობა არსებობდა ეპისკოპოსთა და დიდკაცობას შორის, ერთი მხრით, და გლეხებსა და ეპისკოპოსთა შორის, მეორე მხრით. საბუთები გვიჩვენებენ, რომ სივნიეთის სამღვდელმთავრო კათედრა წადიერებით ცდილობდა თავის სამფლობელოთა გაზრდა-გაფართოებას; ამას იგი აღწევდა ნაწილობრივად თავად-აზნაურობის სარწმუნოებრივ გრძნობებზე ზემოქმედებით: თავად-აზნაურობის წევრები თავიანთ სულის საოხად სწირავდნენ ნაწილობრივად კეთილშენაძენ მამულებიდან, ნაწილობრივად კი საეკლესიო სამფლობელო ფართოვდება, არცთუ ისე იშვიათად, სყიდვის საშუალებით. ჩანს, რომ ეპისკოპოსებს ფული ჰქონდათ. ის ფასები, რასაც აძლევდნენ ესენი მამულთა პატრონებს, გვიჩვენებენ, თუ რამდენად დიდი შეძლების პატრონი უნდა ყოფილიყო სივნიეთის საეპისკოპოსო. შეწირულობის წიგნების ზოგიერთი გამონათქვამის მიხედვით, აშკარად შეიმჩნევა, რომ ნათესავები ყოველთვის მტრული თვალით ეკიდებოდნენ ეკლესიისადმი მამულების შეწირვას.

ამ ნიადაგზე გამუდმებით ჩნდებოდა მტრული ურთიერთობა ეპისკოპოსებსა და გვარის წევრებს შორის. მათი მიზნები დიამეტრალურად საწინააღმდეგო იყო: შეწირული ადგილ-მამულის მემკვიდრეები, როცა კი მარჯვე შემთხვევა ჩაუვარდებოდათ ხოლმე, ცდილობდნენ ამა თუ იმ მიზეზით არ დაემტკიცებინათ შეწირულობის აქტები და ეკლესიისათვის ჩამოერთმიათ წინაპართაგან შეწირული ადგილ-მამული. მაგრამ დოკუმენტები იმასაც თვალნათლივ წარმოგვიდგენენ, თუ როგორი მოხერხებით იცოდნენ სასულიერო იერარქებმა მდგომარეობის გამოყენება, რათა წართმეული მამულები საეპისკოპოსოს კვლავ დაბრუნებოდა. იქ, სადაც პოლიტიკა და სულიერი ზეგავლენა უძლური აღმოჩნდებოდა, ფული გამოასწორებდა ხოლმე საქმეს.

სივნიეთის ეპისკოპოსთა სამეურნეო პოლიტიკა იწვევდა მათ შეხლა-შეტაკებას სოფლის საზოგადოებასთანაც. ხანდახან ბრძოლა მათ შორის ათეული წლობით გრძელდებოდა, არა ერთხელ საქმე სისხლისღვრამდეც კი მისულა ან კიდევ ხელჩართული ბრძოლა გამართულა; ხდებოდა საეპისკოპოსო სასახლეზე შეიარაღებული თავდასხმა, მისი აკლება-დარბევა და განადგურებაც კი; მაინც, ბოლოს და ბოლოს, სოფლელებს უნდა დაეთმოთ მღვდელმთავრებისათვის, რადგანაც ესენი მოიშველიებდნენ ხოლმე საერო ხელისუფლებას და ამით ახერხებდნენ თავიანთი გაეყვანათ, ხოლო სოფლელები, მიწის პატრონები; ჰკარგავდნენ თავიანთ ნაკვეთებს. ეპისკოპოსი სომხეთში ყველას ამარცხებდა — ზოგს პოლიტიკით და ზოგს კიდევ ძალით, მარტო ის ძლიერდებოდა, მას ეკუთვნოდა საერო ხელისუფლებაც და სასულიეროც.

მცდარია ან კიდევ გაზვიადებულია აგრეთვე აზრი აღმოსავლეთის სულიერი კულტურის უძრაობისა და კარჩაკეტილობისა. სხვადასხვა საკითხები — უფლებრივი, თეოლოგიური თუ ლიტერატურული — აზიურ სახელმწიფოთა წარმომადგენლებს ისევე აინტერესებდათ, როგორც იმათ, ვინც გაიარა დასავლეთ ევროპის შუასაუკუნეებრივი კულტურა. მეტად მრავალი ისეთი მონაცემები მოგვეპოვება, საიდანაც ჩანს, რომ, მაგალითად, საქართველოში ყოველი წოდება ან მისი წარმომადგენლები ცდილობდნენ თავიანთი მდგომარეობა ან მოთხოვნილება განემტკიცებინათ უფლებრივი საბუთებით, მათ ეს აუცილებლივ საჭიროდ მიაჩნდათ თავიანთი საქმის მართებულობის განმტკიცებისათვის.

სამღვდელოება კანონიკური გზით იცავდა თავისი ძალაუფლების უპირატესობის იდეას საერო და თუნდაც მთავრობის ხელისუფლებასთან შედარებით; იგი ამის ძალით მოითხოვდა საეკლესიო საქმეებში სამღვდელო დასის დამოუკიდებლობას, ამის საბუთს წარმოადგენს ზემოხსენებული მაგალითი, ამოღებული გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან.

განა კანონიკური უფლებითა და სამართლით არ იცავდა სახელოვანი სწავლული ბერი გიორგი მთაწმიდელი ანტიოქიის პატრიარქის წინაშე საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიას? ეკლესიის დამოუკიდებლობა ფაქტიურად უკვე მანამდეც არსებობდა, მაგრამ კიდევ საჭირო იყო დასაბუთება ავტოკეფალიის უფლებისა.

თავის მხრივ მეფის ხელისუფლებამაც საქართველოში იცოდა დაცვა თავისი სუვერენობის ღვთაებრივი წარმოშობისა. იგი მტკიცების ჩვეულებრივ ხერხს კი არ მიმართავდა, მას ჰქონდა საკუთარი თეორია, ტრადიცია იუდეველთა მეფის დავითისგან მათი გვარის წარმომავლობისა. დავითს მეფის ხელისუფლება ღვთისაგან ჰქონდა ბოძებული, მემკვიდრეობის უფლების ძალით საქართველოს დინასტიის მეფის ხელისუფლებაც ასევე ღვთაებრივი წარმოშობისა უნდა ყოფილიყო.

თეოლოგიური და ლიტერატურული საკითხების შესწავლა უფრო მეტად განამტკიცებს იმ დებულებას, რომელსაც ვიცავთ. ცნობილია, რომ მეშვიდე საუკუნის დასაწყისში საქართველოდან რომში იქმნა წარგზავნილი ერთი მღვდელი წერილით კათალიკოს-მთავარეპისკოპოსი კირიონისა და სხვა სამღვდელოთა სახელით იმისათვის, რომ შეეტყო რომის პაპის გრიგოლის აზრი საეკლესიო პრაქტიკის ზოგიერთ მნიშვნელოვან საჭირბოროტო საკითხის შესახებ. იმისათვის, რათა გრიგოლ ხანძთელს ახლად დაარსებული მონასტრისათვის დაეწერა ტიპიკონი, მან ორი პირი გაგზავნა პალესტინასა და კონსტანტინოპოლში, რათა შეესწავლათ მონასტერთა სანიმუშო კანონები და მათ შორის საუკეთესოთა ნუსხები ჩამოეტანათ სამშობლოში. რომსა და პალესტინაში მოგზაურობა ეხლაც, როცა მიმოსვლის საშუალებანი საკმაოდ განვითარებული და სრულყოფილია, ოდნავადაც არ წარმოადგენს ადვილ საქმეს, ხოლო მაშინ ამას სდევდა თან უამრავი უხერხულობა და რამდენიმე თვის შეწირვა. მაგრამ რწმენა იმისი, რომ მარტო საკუთარი არაა საკმარისი და აუცილებლივ საჭიროა იმის ცოდნაც, თუ როგორა აქვთ საქმე დაყენებული სხვებს, იმდენად ძლიერი იყო, რომ არაფრად აგდებდნენ და უგულებელჰყოფდნენ უცხო ქვეყნებში შორეული მოგზაურობის ყოველგვარ სიძნელესა და უხერხულობას.

მაშინდელი განათლებული საზოგადოება, მოწინავე ფენები ყოველ შემთხვევაში დაინტერესებულნი მაინც იყვნენ, რა იყო ახალი მათი დროის მწერლობის

ამა თუ იმ დარგში და ცდილობდნენ კიდეც სხვებს არ ჩამორჩენოდნენ. გიორგი მთაწმინდელი, მაგალითად, ჩქარობს ბერძნულიდან მშობლიურ ენაზე გადმოიღოს დიდი სვინაქსარი მისი გაჩენა-გამოქვეყნების უმალვე, როცა თვით ბიზანტიაში ის ჯერ კიდევ რამდენიმე ცალად მოიპოვებოდა. ასევე იქცევა XII საუკუნეში ეფრემ მცირეც. ერთი სიტყვით, არსებობდა მუდმივი გაცვლა-გამოცვლა, თითქმის ყველა გამოჩენილი ნაწარმოები ითარგმნებოდა მშობლიურ ენაზე და ამ თარგმანებს გატაცებით კითხულობდნენ, იცოდნენ მათი გაგება და დაფასება.

იოანე ათონელი მოგვითხრობს, თუ როგორ იყო იგი დამწუხრებული, როცა ხედავდა, რომ ზოგიერთი წიგნი, მეტად გავრცელებული საბერძნეთისა და რომის ეკლესიებში, ქართულ ენაზე ჯერ კიდევ არ იყო ნათარგმნი*.

რასაკვირველია, შეიძლება თქვან, რომ მსგავსი გაცვლა-გამოცვლა სრულიად გასაგებია, რადგან საქმე შეეხება ქრისტიან ხალხთა ურთიერთობას, სასულიერო მწერლობის ნაწარმოებებს, მაგრამ საქმე სწორედ ისაა, რომ ისტორიული ფაქტები გვარწმუნებენ, თუ რაოდენ ძლიერი იყო ქრისტიანული საქართველოს კულტურული კავშირი არაქრისტიან, მაჰმადიან ხალხებთანაც. უკვე მარტო ის, რაც ცნობილია არაბი ისტორიკოსის გადმოცემით, რომ მეფე დავით აღმაშენებელმა საოცრად ბევრი რამ იცოდა ისლამის შესახებ და ხშირად განჯის ყადის ეკამათებოდა კიდეც ყურანის წარმოშობის თაობაზე, აი მარტო ესეც კი გვიჩვენებს, თუ რამდენად ამგვარი თეოლოგიური საკითხები, რომელნიც არც კი შეეხებოდა ქრისტიანულ სარწმუნოებას ან კიდევ პირდაპირ ისლამს შეეხებოდა, აინტერესებდა იმდროინდელ საზოგადოებას, და რამდენად სახალისოდ ითვლებოდა მისთვის ამგვარი კითხვები. ამას ამტკიცებს მეორე ფაქტიც, აბულჰასან-ბეიხაკის მიერ გადმოცემული: დავით აღმაშენებლის შვილმა დემეტრე მეფემ 1148 წ. ქრ. შ. სულტანს სინჯარს რამდენიმე კითხვა გაუგზავნა არაბულ და სირიულ ენებზე და მათი პასუხები თვით ამ ცნობის ავტორის მიერ იყო შედგენილი**. აქ მნიშვნელოვანი ისაა, რომ საერთოდ აზრთა მსგავსი გაზიარება თეოლოგიურ საკითხების შესახებ ქრისტიანებსა და მაჰმადიანებს შორის შესაძლებელი და მიღებული იყო.

ასეთივე კულტურული ურთიერთობა წარმოებდა წმინდა ლიტერატურულ ნიადაგზეც. სპარსეთის საერო პოეზია, მისი ფორმითა და შინაარსით მრავალფეროვანი ნაწარმოებნი, როგორც ცნობილია***, იმის ბიძგს იძლეოდნენ, რომ ქართველებს საერო ლიტერატურა გაეჩინათ. მართალია, ქართულ სასულიერო პოეზიის წყალობით გამომუშავდა ქართული ენის სრულყოფილი ფორმები და აღზევებული სტილი, აგრეთვე პოეტური შედარებანი და ღრმა სარწმუნოებრივი ლირიზმი, სამაგიეროდ სპარსეთის საერო მუზის შემოქმედებამ გააფართოვა სასულიერო მწერლობის ვიწრო ჩარჩოები და საქართველოს კულტურულ ცხოვრებაში შეიტანა ახალი ელემენტები. სპარსეთის ან არაბული მწერლობის საუკეთესო ნაწარმოებნი, როგორიცაა შაჰ-ნამე, ვისი და რამინი, ლეილა და მეჯნუნი, ქილილა და დამანა და სხვანი, ხელმისაწვდომი შეიქნა მაშინდელი ქართველი განათლებული საზოგადოებისათვის. ამის წყალობით მას შეეძლო გატაცებით ეკითხა მაჰმადიანური სამყაროს საუცხოო ქმნილებანი და ჯეროვნად დაეფასებინა მათი მშვენიერება.

---

* თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I, 240–1.

** Н. М а р р, Древнегруз. одописцы. 25.

*** Н. М а р р, Начало и расцвет древнегрузинской светской литературы.

XII საუკუნის დასაწყისიდან, როცა საქართველომ იწყო გაძლიერება და გამოჩენილი პოლიტიკური როლის თამაში აღმოსავლეთის სხვა ხალხთა შორის და თავის თავს თვლიდა განგებისაგან მოწოდებულად, რათა განეხორციელებინა დიდი ქრისტიანული მონარქიის იდეა, მაშინ ლიტერატურამაც უფრო და უფრო თავისთავადი ხასიათი მიიღო და იგი ასახავდა თავისი დროის საზოგადოების რელიგიურ-პოლიტიკურ მსოფლმხედველობასა და იდეალებს. ამგვარი მიმართულების მკაფიო მაგალითად შეიძლება დასახელდეს ჩვენამდე მოღწეული შავთელისა და ჩახრუხაძის ხოტბანი. რითი-ღა აიხსნება მაჰმადიანური პოეზიისა და მსოფლმხედველობის ქრისტიანულ საქართველოზე და მის მწერლობაზე ასეთი უშუალო ზემოქმედების შესაძლებლობა? ეს აიხსნება სახელმწიფოებრივი კულტურის ერთობით. ქრისტიანობისა და ბიზანტიის მონარქიის უდიდესი გავლენის მიუხედავად, საქართველომ მრავალი საუკუნის განმავლობაში ბევრი რამ აითვისა მაჰმადიანი ხალხების სახელმწიფოებრივი კულტურიდან, მათი პოლიტიკური მსოფლმხედველობა და საზოგადოებრივი იდეალები უცხო არ ყოფილა ქართული საზოგადოების წარმომადგენლებისათვის. სპარსეთის რომანტიკულ და ეპიკურ ნაწარმოებთა გმირების რაინდული სული და საქმე, გვაროვნული სიამაყის შეგნება და სუვერენულ ხელისუფლებასთან დამოკიდებულება-ურთიერთობა შეეხამებოდა საქართველოს ფეოდალური დიდკაცობის სულიერ განწყობილებას, ყოველივე ეს მისთვის სავსებით გასაგები იყო. მათ სთიშავდა რელიგია, სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი კულტურა კი ბევრ რამეში ერთნაირი იყო.

რა თქმა უნდა, ეს ერთობა უფრო თვალსაჩინო შეიქნება, როცა საკითხი ყოველმხრივ დაწვრილებით გამოიკვლევა, როცა აღმოსავლეთის სახელმწიფოთა საერთაშორისო ურთიერთობის ხასიათი საკმაოდ იქნება შესწავლილ-დადგენილი. ხოლო ეს არ შეიძლება ჩვენი დისციპლინის ერთ-ერთი დარგის სპეციალისტის საქმედ იქნეს მიჩნეული. და აი, ყველა ორიენტალისტ-ისტორიკოსისათვის მეორე და საერთო ამოცანას ისიც შეადგენს, რომ შესწავლილი და დადგენილი იქნეს ის ძირითადი ფაქტორები, რომელნიც წარმოადგენენ აღმოსავლეთის ხალხთა სოციალური ცხოვრების შემაერთებელ რგოლებს, რომელთაც, მიუხედავად რასობრივი წარმოშობილობის სხვაობისა და პოლიტიკური განკერძოების დაბრკოლებისა, მაინც შექმნეს მათი სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი კულტურის ეგოდენ მსგავსი ნიშნები. ეს ამოცანა ყველა ორიენტალისტ-ისტორიკოსისათვის საერთო, საზიარო ამოცანად აღიარებული მიტომ შეიძლება იქნეს, რომ იმ დრომდე, სანამ საკითხი არ გაშუქდება და არ გამოიკვლევა, არავითარი ლაპარაკი არ შეიძლება იქნეს აღმოსავლეთის საერთო, ზოგად ისტორიაზე იმ გაგებით, რა გაგებაც აქვს დასავლეთ ევროპის ზოგად ისტორიას, ვინაიდან იქ არსებობენ გამაერთიანებელი ფაქტორები, იქ არსებობდა საერთო კულტურული ცხოვრება. თუ ეს ამოცანა არ იქნა შესრულებულ-გადაწყვეტილი, ისე, უამისოდ აღმოსავლეთის ისტორიაც და ეგრეთწოდებული მსოფლიო, ანუ ზოგადი ისტორიაც იქნება მარტო ცალკეულ ხალხთა ან სახელმწიფოთა ისტორია, ხოლო თხრობაში ვერ იქნება გავლებული გამაერთიანებელი ლარი და ხაზი; მაშინ ვეღარ მოვუნახავთ საფუძველს, ერთი მხრით, ისტორიის ისეთ ტერიტორიულ დანაწილებას, როგორიცაა დასავლეთის ისტორია და აღმოსავლეთის ისტორია, ხოლო მეორე მხრით, ვერც იმას შევძლებთ, რომ კაცობრიობის წარსულის თხრობა სავსებით იქნეს გაერთიანებული, როგორც ამას ვხედავთ მსოფლიო ისტორიის დისციპლინაში.

მამულიშვილობა და მეცნიერება[32]

ჩვენში ხშირად იბეჭდება ხოლმე ისეთი წიგნები თუ წერილები, რომელთა შინაარსს განათლებული კაცი ვერ დაეთანხმება; მაგრამ, როცა თხზულება სუსტად არის დასაბუთებული და ავტორიც ისეთ მოღვაწეთა ჯგუფს არ ეკუთვნის, რომელთაც პირადად დიდი გავლენა აქვთ, მაშინ შეიძლება კაცმა წიგნს თუ სტატიას ყური არ ათხოვოს; ხოლო როცა რომელსამე გავლენიან და დამსახურებულ მწერალს თავის თხზულებაში შემცდარი და საზოგადოებისათვის მავნებელი აზრები აქვს გამოთქმული, თითოეული განათლებული ქართველი ზნეობრივად მოვალეა უყურადღებოდ არ დატოვოს წიგნი: ავტორის პირადი გავლენის წყალობით შემცდარი აზრიც კი ადვილად ვრცელდება საზოგადოებაში.

პატივცემულ იაკობ გოგებაშვილის თხზულება „ბურჯი ეროვნებისა" (II გამოც.) ასეთი წიგნი გახლავთ[33]. მისი უყურადღებოდ დატოვება არ შეიძლება: ბ-ნ გოგებაშვილს ჩვენში დიდი სახელი აქვს მოხვეჭილი, იმის აზრს და შეხედულებას საზოგადოება ყურადღებით ისმენს ხოლმე. ამიტომ შესაძლებელია ჩვენმა მკითხველმა საზოგადოებამ ამ წიგნიდან ზოგიერთი შემცდარი აზრი შეითვისოს, რომელთა გავრცელება ჩვენი წარმატებისათვის ფრიად მავნებლად უნდა ჩაითვალოს. ამ აზრების კრიტიკული განხილვა უფრო იმიტომ არის საჭირო, რომ ამგვარი შეხედულობის მომხრე, რამდენადაც მე ვიცი, მარტო ბ-ნი გოგებაშვილი არა ბრძანდება, — ჩვენი საზოგადოების ერთი ნაწილი ამნაირსავე აზრებს აღიარებს.

რასაკვირველია, ბ-ნ გოგებაშვილის წიგნის დედააზრი, — რომ დედაენას ერისა და კერძო პირების განვითარებასა და წარმატებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს, რომ დედაენა წარსული და თანამედროვე ეროვნების ცხოვრების სარკეა, — სრული ჭეშმარიტება გახლავთ. ამ საგანზე კი არა, სულ სხვა, ერთ ფრიად საყურადღებო საკითხზე სიტყვის ჩამოგდებას ვაპირებ. ამ საგანს თვით ბ-ნი გოგებაშვილი ეხება. მაგრამ, ვიდრე საქმეს შევუდგებოდე, ვიტყვი გაკვრით მხოლოდ, რომ ენის მნიშვნელობის შესახებ გერმანულად და ფრანგულად მრავალი საუცხოო თხზულება არსებობს, რომლებშიაც გაცილებით უფრო უკეთესად, საბუთიანად და ცხადად არის გამოთქმული ის საკითხი, რომელსაც ბ-ნი გოგებაშვილი ეხება. ჯერჯერობით ჩემთვის საინტერესოა ბ-ნ გოგებაშვილის წიგნის ის ნაწილი, სადაც იგი ერთ დიდმნიშვნელოვან და არსებითს საკითხს ეხება. მოკლედ რომ ითქვას, ეს საკითხი მეცნიერის მამულიშვილურ მოვალეობას შეეხება, ან, როგორც სათაურშია ნათქვამი, „მამულიშვილობასა და მეცნიერებას". ამ უმთავრეს საგნის განხილვის დროს ბ-ნი გოგებაშვილი ეხება აგრეთვე ბევრ ისეთ საყურადღებო და დიდმნიშვნელოვან საკითხს, რომელთაც არსებითი მნიშვნელობა აქვთ ჩვენი საზოგადო საქმის მიმდინარეობისათვის. მაგრამ სჯობია ჯერ თვით ბ-ნი გოგებაშვილი ვალაპარაკოთ, ბ-ნი გოგებაშვილი ბრძანებს:

ევროპაში, მეტადრე ბოლო ხანებში, ყველა პატარა ერი, დიდს სახელმწიფოებთან შეერთებული, სცდილობს დაამტკიცოს, რომ იგი ღირსია დაცულ იქმნას თავისის ენით, ლიტერატურით, ხალხოსნობით. საუკეთესო ღონისძიებად ამ წადილის მისაღწევად მათ მიაჩნიათ გამორკვევა და გამოაშკარავება თავისის წარსულის ცხოვრების ღირსებისა, ღვაწლისა თავისებურობისა. ხშირად ამ გამოკვლევას აქვს ადვოკატური, გამოსარჩლებითი ხასიათი; ღირსებანი დიდდებიან, ნაკლულევანებები მცირდებიან, მაგრამ მას სარჩულად უძევს უწმინდესი გრძნობა — მამულის სიყვარული — და უზენაესი მიზანი — დაცვა თავისის ერის სიცოცხლისა... ჩვენ შორის რაღასა ვხედავთ? ხშირად სრულიად წინააღმდეგსა"...

ბ-ნ გოგებაშვილსა ჰგონია, როგორც ეტყობა, ვითომც მხოლოდ იმ ერსა ჰქონდეს კანონიერი უფლება შეირჩინოს თავისი დედაენა და კულტურა, რომელსაც ბრწყინვალე წარსულით თავი მოაქვს. აგრე რომ ყოფილიყო, მაშინ რა უნდა ექნათ ნორვეგიელებს, რომელთა ეროვნული აღორძინება დიდი ხანი არაა რაც დაიწყო; რა უნდა ექნათ ფინელებს, — მათაც ხომ კაცობრიობის წინაშე წარსულში არავითარი ღვაწლი არ მიუძღვით, ამ ერთი საუკუნის წინათ სამშობლო ენაზე არც სამეცნიერო, არც ხელოვნური მწერლობა თითქმის სრულებით არ მოეპოვებოდათ. საქმე რომ ეგრე დატრიალებულიყო და ყველგან დედამიწის ზურგზე მხოლოდ ამა თუ იმ ეროვნების წარსული ღვაწლის სიდიადის მიხედვით მიენიჭებინათ ნაციონალური განვითარების უფლება, არა მგონია, დიდი სარგებლობა მოეტანა დაჩაგრულ ერთათვის. ერთი ჰკითხოს კაცმა, ვინ უნდა გადაწყვიტოს, მართალი ბრძანდებიან თუ არა „ადვოკატურ, გამოსარჩლებითი" თხზულებების მწერალნი, მიუძღვის მართლა ამა თუ იმ ეროვნებას კაცობრიობის წინაშე საკმაო ღვაწლი თუ არა, საკმაო უნარი და ფხა გამოიჩინა, რომ ნება ჰქონდეს ცოტად არის მაინც ეროვნული თავისუფლება მოითხოვოს? — რასაკვირველია, მებატონე ერმა. — მერე, გამწვავებულ ეროვნულ ბრძოლის დროს განა მოსალოდნელი არ არის მძლავრმა, მებატონე ერმა თქვას, თქვენ საკმაო ნიჭი ვერ გამოიჩინეთ და ამიტომ უფლებების ღირსი არა ბრძანდებითო? ოღონდაც რომ შესაძლებელია. მოვიგონოთ, მაგ., რა საბუთი წამოაყენეს გერმანელებმა, როცა ისინი ავსტროუნგრეთის იმპერატორს სთხოვდნენ, ჩეხების ენას გერმანულის თანასწორ უფლებებს ნუ მიანიჭებთო? — სწორედ ის საბუთი, რომელიც ბ-ნ გოგებაშვილს გულით მოსწონს: ჩეხები იმდენად მაღალკულტურას მოკლებული ხალხია, რომ გერმანულ ენის შესუსტება კულტურის გაქარწყლებას მოასწავებსო.

მერე მართალია ესა? ჩეხებს, თქვენც მოგეხსენებათ, ერთ დროს ბრწყინვალე ხანა ჰქონდათ და კაცობრიობას იან ჰუსი შესძინეს. მაგრამ გამწვავებულ ეროვნულ ბრძოლის დროს მებატონე ხალხის წარმომადგენლებს ისინი არც კი მოჰგონებიათ... მკითხველს კი არ ეგონოს, რომ ეს ავსტრო-უნგრეთის იმპერატორისადმი მირთმეული გერმანელების მოხსენება ვიღაც ბიჭ-ბუჭების შედგენილი იყოს, — თვით სახელოვანი, აწ განსვენებული მეცნიერი, ისტორიკოსი თეოდორე მომზენი და ბევრი სხვა კიდევ გამოჩენილი მეცნიერნი აწერდნენ ხელს. მაგრამ გერმანელთა თხოვნამ ვერ გასჭრა და ვერც გასჭრიდა. რატომ? ვითომ იმიტომ, რომ ჩეხმა მეცნიერებმა გერმანელთა განათლებულ საზოგადოებას დაუმტკიცეს ბ-ნ გოგებაშვილის მიერ უებარ წამლად ცნობილ საშუალებით — „ადვოკატური გამოსარჩლებით", თავიანთ ეროვნულ ღირსებათა გაზვიადებით და ნაკლულევანებათა შემცირებით? რასაკვირველია, არა. ჩეხებმა თუ რაიმე უფლე-

ბა მიიღეს, მხოლოდ კულტურის აღორძინებით, ეკონომიური წარმატებისა და პარლამენტის ბრძოლის წყალობით. რამდენიც უნდა ეწერათ ჩვენელ მეცნიერთ ბ-ნ გოგებაშვილისებური „ადვოკატური" თხზულებები, ვერაფერს ვერ ეღირსებოდნენ ისინი, თუ კი საზოგადოების გამოფხიზლებით და პარლამენტში ბრძოლით გამარჯვებულნი არ გამოსულიყვნენ. ბ-ს გოგებაშვილს კი ამისთანა მიმართულების გავრცელება სწადიან ჩვენ საზოგადოებაში.

მაგრამ თუ ეს მიმართულება ეროვნულ უფლებათა მოსაპოვებლად სრულებით გამოუსადეგარი გახლავთ, იგი ჩვენი საზოგადოებრივი და ნაციონალური საქმისათვის, პირიქით, ფრიად მავნებლად უნდა ჩაითვალოს, იმიტომ რომ საზოგადოებაში ცრუ აზრი ვრცელდება, ვითომც საჭიროა მხოლოდ „ადვოკატურ გამოსარჩლებით" ჩვენმა მეცნიერებმა რუსეთის მთავრობას და ხალხს დაუმტკიცონ, რომ ქართველები ნიჭიერები არიან, საუცხოო კულტურა ჰქონდათ ოდესღაც, რომ საქმე გაიჩარხოს და გვითხრან, მოგვენიჭებაო ყველა უფლებაო. ამნაირად საზოგადოება წყალობის მოლოდინს ეჩვევა და ამის გამო თვითონ, როგორც მომლოდინეს შეეფერება, არას აკეთებს. ჩვენში ერთობ ძალიან არის გავრცელებული ეს „მოიღეთ მოწყალების" პოლიტიკა: თავადაზნაურობას ჰგონია, მაგ., რომ საკმარისია თავისი სურვილი და გულისნადები შეატყობინოს ვისაც ჯერ არს და თანაც მოაგონოს, რომ მათი წინაპარნი ჩოლოქის და დაღისტნის ომებში გულადად იბრძოდნენ, რომ მაშინვე ერობაც მიენიჭოთ, ნაფიც მსაჯულთა დაწესებულებაც და სახელმწიფო ბანკის („პრიკაზის") ვალებიც ეპატიოთ. რამდენი იყო ჩვენში ამ ვალების პატიების მოიმედე, იმის მაგივრად, რომ პირადი გამჭრიახობით და მუშაობით თავიანთი ქონებრივი მდგომარეობა გაეუმჯობესებინათ, იმის მაგივრად, რომ ვიდრე ერობას ეღირსებოდნენ, გზების შეკეთებასა და გაყვანაზე, საავადმყოფოების და სამრეწველო ამხანაგობათა დაარსებაზე ეზრუნათ.

როცა სამეგრელოს საეკლესიო სკოლებში ქართული ენა მოსპეს, მაშინაც მოწყალების სასოება გაგვიჩნდა. ბევრს ეგონა და ჰგონია კიდეც, ვითომც საკმარისია ბ-ნმა ჟარიანელმა «Петербур. Ведом.»-ში სტატია დაბეჭდოს[34] და უმაღლეს სასულიერო მთავრობას აუწყოს საქმის ვითარება, ჩვენი ერთგულება და ისტორიული ღვაწლი ქრისტიანობის წინაშე („მრავალტანჯული ჯვაროსანი ერი"), რომ მაშინვე ეთქვათ პეტერბურგში, ეს რა ჩაუდენიათ, შემოღებულ იქნას ქართული ენა სამეგრელოს სკოლებშიო, იმის მაგივრად, რომ ეცადნენ ყოვლის ღონისძიებით იმდენად აღორძინონ ჩვენი ცხოვრება, რომ ქართულის ენის ცოდნა აუცილებლად საჭირო იყოს ყველასათვის ცხოვრებაშიც, აღებმიცემობაშიც, იმის მაგივრად, რომ სამეცნიერო თუ ხელოვნურ მწერლობის წარმატების ხელის შეწყობის წყალობით ჩვენ დედაენას მტკიცე, მკვიდრი ნიადაგი მოუპოონ.

როცა არჩევნების დრო მოახლოვდება ხოლმე ტფილისის საბჭოში, ჩვენი პუბლიცისტები ცეცხლს აფრქვევენ, მთავრობას ქართველების ერთგულებას აგონებენ და დახმარებასა სთხოვენ, ბ-ნი გოგებაშვილი სთხზავს «Правда о Тифлисе»-ს[35] იმის მაგივრად, რომ ბრძოლისათვის მოემზადნენ და ქართველი მეკენჭეები შეჰკრიბონ, და ბევრი სხვა ამნაირივე... რამდენად უნაყოფოა პოლიტიკაში ჩვენთვისაც ამგვარი „გამოსარჩლებითი მწერლობა", იქიდანა მტკიცდება ცხადად, რომ ყველა ზემოაღნიშნული და სხვა კიდევ ბევრი ამგვარივე საქმე სრულებით წაგებულია.

მაგრამ იმის გარდა, რომ ბ-ნ გოგებაშვილის მოწონებული „ადვოკატური“ მეცნიერება, როცა „ღირსებანი დიდდებიან, ნაკლულევანებები მცირდებიან“, სრულებით უნაყოფო და უმნიშვნელოა ქართველობისათვის პოლიტიკაში, იგი, პირიქით, მავნებლად უნდა ჩაითვალოს აგრეთვე ჩვენ ეროვნულ თვითცნობიერების გამოღვიძებისათვისაც იმიტომ, რომ ჩვენი მეცნიერნი, რომელნიც ბ-ნ გოგებაშვილის გემოვნებაზე სამეცნიერო ადვოკატურ გამოკვლევებს შეთხზავენ, მთავრობის ნაციონალურ პოლიტიკას ვერას გზით ვერ შეცვლიან, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, — ქართველი საზოგადოება კი ყოველთვის მოტყუებული იქნება და ვერც როდის ვერ გაიგებს, „მართალია ის, რასაც მეცნიერი ბრძანებს, თუ მხოლოდ იმიტომ არის ასე საუცხოოდ აღწერილი ჩვენი წარსული, რომ ქართველთა „ღირსებანი დიდდებოდნენ, ნაკლულევანებები კი მცირდებოდნენ“. ერთი სიტყვით, ბ-ნ გოგებაშვილის მოწონებულ ვითომდა სამეცნიერო გეგმას შედეგად მხოლოდ ის მოჰყვება, რომ ჩვენვე მოვატყუებთ ჩვენ თავს, საზოგადოებას, ჩვენვე ავუხვევთ თვალებს მას და დავაბრმავებთ. ხოლო ამგვარი მოქმედება ქართველი ერის თვითცნობიერების აღორძინებას შეაფერხებს და ბოლოს მოუღებს, ხალხს ბაქიობას და უსაფუძვლო ამაყობას და კმაყოფილებას შეაჩვევს, დასასრულ ჩვენ წარსულს, აწმყოს იდეალად დაუხატავს... როცა ბ-ნი გოგებაშვილი „ადვოკატურ, გამოსარჩლებითი“ საისტორიო მეცნიერებზე წერდა თავის წიგნში, ალბათ, დავიწყებია პატივცემულ ავტორს, რა მიზანი აქვს თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებას და რა ზნეობრივი მოვალეობა აწევს მეცნიერებისა და სამშობლოს წინაშე ჩვენი წარსულის მკელევარს.

ოლონდაც, ბ-ნ გოგებაშვილის აზრით, ისტორიას აზრად უნდა ჰქონდეს დაუმტკიცოს (თუნდაც გაზვიადების, სიცრუის წყალობით!) უცხოელებსა და საზოგადოებას ამა თუ იმ ეროვნების ნიჭიერება და სიდიადე. ეს ახირებული აზრი ლომონოსოვის და მეტადრე ნეტარხსენებული ისტორიკოსის კარამზინის შეხედულებას მოგვაგონებს. ერთ დროს იმათაც ეგონათ, ვითომც ისტორიკოსი მოვალე ყოფილიყო დაემტკიცებინა, რომ განუსაზღვრელი თვითმპყრობელობა რუსეთის ცხოვრების დედაბოძი, უკვდავების წყარო გახლდათ. ბ-ნ გოგებაშვილს ვურჩევთ პრ. მილიუკოვის «Главнѣйшія теченія русской исторической мысли» წაიკითხოს და იქ დაინახავს, რა დღეც დაადგა კარამზინს[36]. ბ-ნ გოგებაშვილისებური ისტორია უფრო ნაციონალური ხოტბაა, ვიდრე მეცნიერება. ამნაირი მიმართულება ისტორიას პირველ ხანებში, დასაწყისში ჰქონდა და ახლა მე-20 საუკუნის დამდეგს ამ მიმართულების განახლება მგონი, რომ ძალიან დაგვიანებული უნდა იყოს. თანამედროვე მწერლობაში საისტორიო მეცნიერების მიზნის შესახებ მრავალი საუცხოო გამოკვლევა მოიპოვება. ამავე დროს (ბ-ნი გოგებაშვილი) ჩვენში საზოგადო მოღვაწე მკვლევრებს ჭკუას ასწავლის, ისტორია ნაციონალურ ხოტბა–შესხმადა სურს აქციოს, ხმამაღლა გმობს და თითქმის მამულის ღალატსა სწამებს ყველას, ვინც ჩვენი წარსულის ღირსებას არ აზვიადებს და ნაკლოვანებებს არ ამცირებს. განა ეს ჩვენი სამწუხარო ჩამორჩენის ნიშანი არ არის?..

ისტორიკოსი მოვალეა მხოლოდ მეცნიერულად შეისწავლოს და გამოიკვლიოს ამა თუ იმ ერის წარსული, გამოირკვიოს, რა და რა პირობებსა და მიზეზებზე იყო დამოკიდებული სახელმწიფო, მისი საზოგადოებრივი და ზნეობრივ-გონებრივი განვითარება თუ წარმატების მიმდინარეობა. ის მეცნიერი, რომელიც მეცნიერების წინაშე თავის მოვალეობას პირნათლად ასრულებს, ის, უეჭველია, იმავე დროს ქართველ საზოგადოებასაც სარგებლობას მოუტანს, იმიტომ, რომ

ყოველი განათლებული ეროვნებისათვის, რომელსაც თვითშემეცნება მოეპოვება, აუცილებლად საჭიროა იცოდეს თავისი წარსული საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორია; უნდა იცოდეს, რასაკვირველია, უტყუარი, ჭეშმარიტი ისტორია და არა გაზვიადებული, ყალბი.

მაგრამ საქართველოს ისტორიის პირუთვნელი, მეცნიერული ცოდნა მარტო ქართველებისათვის კი არ არის საჭირო, სხვა ერთა წარმომადგენლებისთვისაც: რა ჩამომავლობისაც უნდა გახლდეთ მეცნიერი, გერმანელი იქნება იგი, თუ ფრანგი, რუსი, თუ ქართველი, ყველანი ერთნაირად, რასაკვირველია, თუ ისინი მართლა მეცნიერებას ემსახურებიან, დაინტერესებულნი არიან, რომ საქართველოს წარსული საფუძვლიანადა და პირუთვნელად იყოს შესწავლილი, იმიტომ რომ თითოეული ხალხის ისტორიის შესწავლაზეა დამოკიდებული ბევრის მხრივ ის მეცნიერება, რომელსაც ისტორიის ფილოსოფიას ეძახიან და რომელიც შეადგენს ჩვენი მეცნიერების უზენაესს მიზანს.

ცხადია, „ადვოკატურ" ისტორიის დაწერა მხოლოდ იმ მეცნიერს შეუძლია, ვინც არავითარ ზნეობრივ მოვალეობას არა გრძნობს მეცნიერების წინაშე. მაგრამ იქნებ მამულიშვილური გრძნობა, მხურვალე სიყვარული სამშობლოსადმი აიძულებდეს ქართველ მეცნიერს „გამოსარჩლებითი" გაზვიადებული ისტორია წეროს ხოლმე? ზემოთ ვსთქვით, რომ ამგვარი ისტორია უნაყოფოა ხოლმე პოლიტიკაში, გაზვიადებულ ადვოკატურ ისტორიის საჭიროებას მხოლოდ ის უნდა გრძნობდეს, ვინც წარსულში ეძებს ხსნას, ან ვისაც წარსულის შესწავლით სურს თავისი ეროვნული შელახული გრძნობა დააკმაყოფილოს და დაამშვიდოს. ხოლო ამგვარი სურვილი აზრადაც არ უნდა მოუვიდეს იმ ეროვნების წარმომადგენელს, რომელიც სიცოცხლესა და მოქმედებაზე ფიქრობს. საქართველოს წარსულის ცოდნა, მოგეხსენებათ, მისაბამავად კი არაა საჭირო ჩვენთვის, შესასწავლად და გასათვალისწინებლად. თვითცნობიერების გრძნობის დასაკმაყოფილებლადაც. ქართველმა ისტორიკოსმა სრულიად პირუთვნელად უნდა შეისწავლოს თავისი ერის წარსული, პირუთვნელადვე უნდა წარმოუდგინოს თავის სამშობლოს წარსული თანამემამულეებსა და უცხოელებსაც, რადგან მას არ უნდა დაავიწყდეს, რა დიდი ღვაწლიც უნდა მიუძღოდეს ეროვნებას წარსულში, თუ იგი აწმყოში არას წარმოადგენს, ბრწყინვალე წარსული ვერას უშველის: განა ეგვიპტელებსა და ასურელებზე კაცობრიობის წარმატების წინაშე მეტი ღვაწლი მიუძღვის კიდევ ვისმეს, განა სპარსელებს ნიჭი აკლდათ, განა იმათი ბრწყინვალე წარსული მსოფლიო ისტორიისათვის უმნიშვნელო იყო, რომ ახლა შესაბრალისს მდგომარეობაში არიან ჩაცვივნულნი? აშკარაა, დიდებულ წარსულს საერთაშორისო პოლიტიკასა და ცხოვრებაში დიდი გასავალი არ უნდა ჰქონდეს, აწმყოა მხოლოდ მხედველობაში მიღებული, აწმყო კულტურული...

მეორე მხრივ, თუნდაც რომ გამოკვლევამ ქართველ მეცნიერს დაანახოს, რომ იმის სამშობლოს წარსული თავისებურსა და დიადს არაფერს წარმოადგენს, მაინც იგი არ უნდა შეუშინდეს თავისი დასკვნის გამოქვეყნებას, რადგან მეცნიერმა კარგად უნდა იცოდეს, რომ ხალხს, რომელსაც წარსულში განვითარების უმაღლეს წერტილამდე არ მიუღწევია, ყოველთვის შეუძლია შეითვისოს უმაღლესი კულტურა და განათლებულ ერთა შორის საპატიო ადგილი დაიჭიროს. აჰა მაგალითს ფინელები, იაპონელები, ნორვეგიელები და მრავალნი სხვანი გვიჩვენებენ. ასე რომ არ ყოფილიყო, ხომ კულტურის შეუწყვეტელი მსვლელობა და „ახალ" ხალხთა (გერმანელები, ფრანგები, ინგლისელები, სლავები, არაბები

და სხვანი) საერთაშორისო საკულტურო ცხოვრებაში ჩარევა შეუძლებელი იქმნებოდა. ამნაირად, თუნდაც რომ ჩვენი წარსული მართლა არაფერს საყურადღებოს არ წარმოადგენდეს, განა არ შეიძლება ჩვენც ბრწყინვალე საკულტურო მერმისის იმედი გვქონდეს, თუკი ყოველ ძალღონეს მოვიკრებთ ჩვენ საზოგადოებრივ ცხოვრების გასაუმჯობესებლად? თუ წარსულში რაიმე ნაკლი გვქონდა, ამას დამალვა კი არა, გამომჟღავნება უნდა: მხოლოდ იმას, ვინც თავის ნაკლს შეიგნებს, შეუძლია იგი თავიდან მოიშოროს. ცხადია, მაშასადამე, რომ ქართველ მეცნიერს მამულიშვილური გრძნობა სრულებითაც არ ავალებს ბ-ნ გოგებაშვილისებური „ადვოკატური" ისტორიები თხზას. არ ავალებს მაშინაც, თუნდაც რომ მისი სამშობლოს წარსული მართლა არაფრით იყოს საინტერესო და საყურადღებო.

მაგრამ სწორედ კრიტიკულად განხილული საქართველოს ისტორია, რომლისაც ასე ეშინია ბ-ნ გოგებაშვილს, გვიჩვენებს, რომ ჩვენი წარსული ყოველის მხრივ ძალიან საინტერესოა (უპირველესად, რასაკვირველია, ჩვენთვის და მეცნიერებისათვის). კრიტიკულ, სამეცნიერო და ჩვეულებრივ წარმოდგენათა შორის განსხვავება მხოლოდ ის არის, რომ ჩვენში ჰგონიათ, ვითომც აწინდელი ჩვენი წარმოდგენა წარსულზე სწორე იყოს, ვითომც ამ შეხედულების შერყევა და დარღვევა თვით ჩვენი წარსულის ღვაწლისა და წარმატებულ ცხოვრების გაქარწყლებას მოასწავებდეს. პირველიდანვე ქართველთა მოდგმის ტომნი მშვიდობიანად და თანხმობით ცხოვრობდნენ, ფარნავაზმა დააარსა შეერთებული, ძლიერი ეროვნული სახელმწიფო, მწერლობა შექმნა და კანონიერი წესწყობილება შემოიღო. შემდეგ ქრისტიანობა გავრცელდა, რასაკვირველია, პირველიდანვე წმინდა, შეუმწიკვლავი მართლმადიდებლობა უნდა გავრცელებულიყო, იგი აქამდეც შეურყეველად არსებობს ჩვენში. ქვეყანა არ მოიპოვება დედამიწის ზურგზე, სადაც მწვალებლობას არ ეჩინა თავი, თვით საბერძნეთსა და იტალიაში დაუცხრომელი ქიშპობა და კამათი იყო ხოლმე სარწმუნოებრივ უთანხმოებათა გამო, მხოლოდ ჩვენში პირველიდანვე სრული მშვიდობიანობა სუფევდა, არავის აზრადაც არ მოსვლია ამა თუ იმ სარწმუნოებრივი საკითხის შესახებ ისე არ ეფიქრა, როგორც მართლმადიდებელნი ფიქრობდნენ. საზოგადოებრივ ცხოვრებაშიაც მყუდროება სუფევდა. სიყვარული, თანხმობა, სათნოება, „მამა-შვილური" განწყობილება არსებობდა და წოდებათა შორის ბრძოლა არც როდის არა ყოფილა. ცხადია აგრეთვე ჩვენი თავადაზნაურობის ქართველ მეფეებისადმი მხურვალე სიყვარული და ერთგულება და სხვადასხვა მრავალი ამგვარი აზრი ტრიალებს ჩვენ საზოგადოებაში საქართველოს წარსულის შესახებ. ამ წარმოდგენის კრიტიკული განხილვა და შერყევა ქართველთა ნიჭიერების უარყოფად მიაჩნიათ. რით აიხსნება ამგვარი ახირებული გრძნობის არსებობა? მარტოოდენ იმით, რომ ჩვენმა მოწინავე საზოგადოებამ არაფერი არ იცის თავისი სამშობლოს ისტორიის შესახებ ჩვეულებრივი, მამა-პაპური გადმოცემის გარდა და ამის გამო შიშობს ეს ნიადაგიც არ გამოეცალოს.

დიახაც, ჩვენ იმდენად უვიცნი ვართ ჩვენი წარსულის თავგადასავალის შესახებ, იმდენად გვეშინიან კრიტიკული მსჯელობისა, რომ მე-17—18 საუკუნ. წარსულის შესახებ შეთხზული შეხედულება სასიქადულოდა და ჩვენი ნიჭიერების დამამტკიცებლად მიგვაჩნია და ისიც ვერ შეგვიმჩნევია, რომ ეს შეხედულება მხოლოდ ჩვენივე „testimonium paupertatis"-ი არის[3]. მართლაც, განა ძალიან საქებარია ჩვენთვის, როცა გავიძახით და ვარწმუნებთ ხოლმე ყველას, საქარ-

თველოში საზოგადო და საეკლესიო საქმეების შესახებ უთანხმოება და ბრძოლა არც როდის არა ყოფილაო, ვითომც ჩვენში ეგრეთ წოდებულ მწვალებლობას თავი არც როდის არ უჩენია?! ბერძნებს, რომაელებს, ასურელებს, ფრანგებს, გერმანელებს, რუსებს, სომხებსაც, ყველას ჩვენს გარდა ჰქონია სარწმუნოებრივი უთანხმოება, ყველგან ყოფილა ეგრეთ წოდებული მწვალებლობა, მხოლოდ ჩვენ მოგვაქვს თავი უცდომელობით... მაგრამ საქმე რომ მართლა ისე ყოფილიყო, როგორც ჩვენში ჰგონიათ, მაშინ მეცნიერს უნდა ეთქვა, რომ ან ქართველებმა მხოლოდ გარეგნობით, ზედაპირულად შეითვისეს ქრისტიანობა და იმის შინაარსსა, ამა თუ იმ დოგმატის სხვადასხვა ახსნაზე, რომელზედაც მთელი ქრისტიანობა კამათობდა ხოლმე, სრულებითაც არა ფიქრობდა, თავს არ იტკიებდა, ან არა და ქართველები იმდენად ნიჭმოკლებულნი უნდა ყოფილიყვნენ, რომ სარწმუნოებრივ ბრძოლასა და პაექრობაში მონაწილეობის მიღების თავი არა ჰქონდათ, არ შეეძლოთ, — გერმანელ პოეტის ბოდენშტეტისა არ იყოს, „უცდომელი მხოლოდ ის არის, ვინც არაფერს არ აკეთებს". ასეთი გახლავთ ჩვენი სასიქადულო შეხედულება! ნამდვილად კი სულ სხვანაირი იყო ჩვენი წარსული: სარწმუნოებრივი, საეკლესიო და სამონასტრო ბრძოლა, გაცხარებული კამათი ხშირად ყოფილა ხოლმე საქართველოში, სწორედ ამ ბრძოლას არაერთხელ გაუცოცხლებია და განუახლებია ჩვენი ეკლესია*. იგივე უნდა ითქვას „მამაშვილურ" განწყობილების შესახებ წოდებათა შორის. ბევრს ჰგონია, რომ ეს ვითომც და ჩვენი ისტორიის თვისება ჩვენი განსაკუთრებული სათნოებისა და ნიჭის დამამტკიცებელი იყოს. ის კი არ იციან, რომ ევროპელ მეცნიერებს სწორედ ამ წოდებათა შორის ბრძოლით მოაქვთ თავი: ისინი ამტკიცებენ, რომ მხოლოდ ინდო-ევროპიელთა მოდგმის ერებს შესწევთ იმდენი ნიჭი და საზოგადოებრივ ცხოვრების უნარი, რომ სოციალურ თავისუფლების მოსაპოვებლად წოდებრივ ბრძოლით ესარგებლათო. გამოჩენილი გერმანელი ისტორიკოსი ლინდნერი ამტკიცებს, მაგ., თავის წიგნში „Geschichtsphilosopie," რომ აღმოსავლეთმა და საზოგადოდ აზიის ერებმა არ იციან, რა არის წოდებრივ უფლებათა მოსაპოვებლად ატეხილი ბრძოლაო. აზიაში შეიძლება მხოლოდ აჯანყდნენ, ტაქტიკურ ბრძოლის უნარი კი არ მოეპოვებათო. როგორც ხედავთ, დიდად საქებური არ ყოფილა ეს ვითომდა ქართველების თვისება, „მამაშვილური" განწყობილება წოდებათა შორის. საბედნიეროდ, მეცნიერს, რომელსაც კრიტიკულად შესწავლილი აქვს ქართული საისტორიო მასალები, შეუძლია დაამტკიცოს, რომ საქართველოს წარსული დიახაც წოდებრივ ბრძოლის მაგალითებით არის სავსე...

ერთი სიტყვით, აწინდელი ჩვენი წარმოდგენა წარსულის შესახებ სრულებით ვერ გვიხატავს საქართველოს მდგომარეობას, იმის წარმატებულ საზოგადოებრივ და სულიერ ცხოვრებას. იგი გაცილებით უფრო დაბლა დგას, ვიდრე თვით ჩვენი წარსული ცხოვრება იდგა; იგი მხოლოდ ამ ცხოვრების უფერულ, მკრთალ აჩრდილს წარმოადგენს; მკრთალს იმიტომ, რომ ეს წარმოდგენა თანამედროვე მეცნიერულ კვლევასა და შესწავლაზე კი არაა დამყარებული, არამედ იმ გადმოცემასა და ცნობებზე, რომელიც ჩვენ საზოგადოებას XVI—XVIII საუკ. ქართველმა მოღვაწეებმა უანდერძეს...

ამის გამო ახლა მეცნიერი ისტორიკოსები მოვალენი არიან უპირველესად კრიტიკულად განიხილონ ყველა ის ცნობა, რომელზედაც დამყარებულია ჩვენ-

* ამის შესახებ იხ. И. Джавахов — «Из истории церковных реформ в древней Грузии», журн. Мин. Нар. Просв., 1904 г., № 2.

ლებრივი წარმოდგენა წარსულ ცხოვრებაზე. ცხადია, ვიდრე ამგვარი პირველ დაწყებით მასალათა განხილვა გათავებული არ იქნება, მანამდისინ შეუძლებელია საქართველოს სამეცნიერო ისტორია დაიწეროს. საქართველოს მწერლობისა და ისტორიის შესწავლა დიდი ხანი არ არის დაიწყო, ამიტომ ჯერჯერობით მკვლევარნი უფრო წყაროების კრიტიკულ განხილვას ანდომებდნენ დროს, მაგრამ ვინც ამ მიმართულების მიმდევარ მეცნიერთა ნაწერებს თვალყურს ადევნებს, უნდა შეენიშნა, რომ ახლაც კი უკვე საკმაოდ შეიცვალა ძველი წარმოდგენა წარსულზე და ძველ ჩვეულებრივ დარღვეულ შეხედულების მაგიერ ახალი, მეცნიერულად დამტკიცებული, შეხედულება მყარდება თანდათან. რაც უფრო მეტი დრო გაივლის, უფრო უკეთესად შემუშავებული და განხილული იქნება ქართული მწერლობა და სამოქალაქო ისტორია; მაშინ კი, დარწმუნებული ვარ, ნათლად დაინახავს ბ-ნი გოგებაშვილი, ვინ იყო „უკულმართობის“ მომხრე, თვითონ იგი და მისი თანამოაზრენი, თუ კრიტიკული მიმართულების მიმდევარნი?

მარტო ისტორიაში კი არა, მეცნიერების ყველა დარგში საჭიროა კრიტიკულმა მიმართულებამ ჩვენში იჩინოს თავი. ჩვენი უძლურება ის არის სწორედ, რომ ჩვენ არც წარსულის, არც თანამედროვე ცხოვრების მდგომარეობის შესახებ ნამდვილი, ჭეშმარიტი ცნობები არ გვაბადია: მაღალ, რიხიან სიტყვებსა და წინადადებებს რომ თავი დავანებოთ, უმეტეს შემთხვევაში უფერულ და უვიც წერილების მეტი თითქმის არა დაგვრჩება რა. ბ-ნ გოგებაშვილს რომ „ადვოკატურ, გამოსარჩლებითი“ ისტორიის წერის მაგიერ თავის დროზე საზოგადოებისათვის ჩაეგონებინა, თავისი წარსული და თანამედროვე ცხოვრების კრიტიკულად შესწავლას შესდგომოდნენ და თითონაც შეძლებისდაგვარად მაგალითი ეჩვენებინა, მაშინ ქართველ საზოგადოებას შეეძლო ბევრი შეცდომა აეცილებინა თავიდან და ჩვენ მოქმედებას და პოლიტიკას გარკვეული, მტკიცე ხასიათი ექნებოდა. დიახაც, წარსულ საუკუნეში ისტორიის ცოდნას ქართველობისათვის მარტო თეორიული მნიშვნელობა არა ჰქონდა: ათასგვარი ცვლილება მოხდა ჩვენ საზოგადოებრივ წესწყობილებაში, ბევრი ცვლილება ხდება ახლაც. ჩვენ კი იმდენად უძლურნი ვართ ჩვენი ცხოვრების უცოდინარობის გამო, რომ გულხელდაკრებილი, შეშინებული შევყურებთ ცხოვრების ჩარხის ტრიალს: მაგალითად, როცა საქართველოში ბატონყმობა ისპობოდა, მაშინ რომ ჩვენ მოღვაწეებს ფიქრად მოსვლოდათ და ქართულ ბატონყმობის ისტორია შეესწავლათ, გამოერკვიათ, რა უფლებები ჰქონდათ ყმებს და განთავისუფლების დროს ვისთვისაც ჯერ არს აეხსნათ, რომ ჩვენებური გლეხის მდგომარეობა რუსის გლეხების მდგომარეობისაგან განსხვავდებოდა, უეჭველია, მებატონეებსა და ნაყმევებს შორის ტყისა და საძოვრის თაობაზე ისეთი გამწვავებული უთანხმოება არ იქნებოდა, როგორც ახლაა ატეხილი.

ამ რამდენსამე წლის წინათ სამინისტრომ წყლის მფლობელობის ახალი კანონი შეადგინა. ჩვენში, რასაკვირველია, ჩვეულებრივ გაჩუმებული იყვნენ იმის მაგივრად, რომ შეესწავლათ რაზეა ჩვენში დამყარებული წყლის მფლობელობის უფლება და ამისდა მიხედვით სამინისტროს კანონის პროექტი განეხილათ, რომ კანონში, — თუ ჩვენი ცხოვრებისათვის შეუფერებელი აღმოჩნდებოდა, — სასურველი ცვლილება შეეტანინებინათ. რა დარგიც გნებავთ, ყველაფერში ჩვენი ინტელიგენცია ცხოვრებისა და მეცნიერების მოთხოვნილებაზე ჩამორჩენილია. ავიღოთ თუნდ მართლმსაჯულება: ვინ არ იცის, რამდენი დავაა ატეხილი ჩვენში მამულების თაობაზე; ცხადია, სასამართლომ რომ სწორედ გადასწყვიტოს თვი-

თვეული დავა, აუცილებლად საჭიროა მსაჯულებმაც და ვექილებმაც ჩვენებური მიწათმფლობელობის უფლებების ისტორია და ქართული კანონმდებლობა ზედმიწევნით იცოდნენ; ჩვენში არც ერთი ვექილი, ერთი მოსამართლეც არ მოიპოვება თითქმის, რომელსაც ქართული კანონმდებლობა მეცნიერულად შესწავლილი ჰქონდეს; ბევრი იურისტია საქართველოში, რომელსაც ბ-ნ ურბნელის საუცხოეო თხზულებები ქართულ კანონმდებლობის ისტორიის შესახებ* თვალითაც არ უნახავს, არამცთუ წაუკითხავს.

ლალაც, ჩვენ „ადვოკატური, გამოსარჩლებითი" ისტორიების წერა კი არ ევიშველის, არამედ პირუთვნელი, ყოველმხრივი, კრიტიკული შესწავლა და გამოკვლევა ჩვენის წარსულისა და თანამედროვე ცხოვრებისა. ქართულ ენასა და მწერლობას მაშინ გაუმაგრდება ნიადაგი, თუ ჩვენი ახალი თაობა პატივცემულ პრ. ე. პეტრიაშვილს მიბაძავს და გულწრფელად და თავგანწირულად ეცდება ქართული, სამეცნიერო (ყველა დარგისა) თანამედროვე მოთხოვნილებათა შესაფერისი მწერლობა შექმნას, — რომ მწერლობას მართლა ძალა ჰქონდეს ცხოვრებაში და ჩვენი საზოგადოებრივი და ეროვნული მოქმედების მტკიცე ხელმძღვანელი გახდეს...

რაკი ბ-ნი გოგებაშვილი დარწმუნებულია, რომ „ადვოკატურ, გამოსარჩლებითი" ისტორიის წერას ეროვნულ უფლებათა მისაღწევად დიდი მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ იმასა ჰგონია, ვითომც ქართველი მეცნიერები „ადვოკატურ, გამოსარჩლებითი ხასიათის" საისტორიო თხზულებებს უნდა წერდნენ და ვინც ამ მოვალეობას არ ასრულებს, უკულმართობის გზას ადგეს. ბ-ნ გოგებაშვილს თავის წიგნში იმ მკვლევართა გუნდიდან, რომელთაც იმისი აზრით სურთ „ჩვენის წარსულის ყოველი ღირსება დამალონ, უარჰყონ მისი ყოველივე თავისებურობა", მხოლოდ ორი მაგალითი მოჰყავს. პირველზე არას ვიტყვი, მე მხოლოდ მეორე მაგალითზე ვაპირებ საუბარს. თუმცა ბ-ნი გოგებაშვილი ამ მკვლევრის გვარს არ ასახელებს, მაგრამ იმის სიტყვებიდან ცხადად ჩანს, რომ იგი პროფესორ ნ. მარზე ლაპარაკობს.

ჩვენს საზოგადოებაში ბევრი უცნაური ჭორია გავრცელებული ამ ნიჭიერ და დიდბუნებოვან მეცნიერზე; ბ-ნი გოგებაშვილი ამ ჭორების ხმას აჰყვა და თავის წიგნში ყველა ამგვარ ცილისწამებას თავი მოუყარა ერთად. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ყველა ჭორი და ცილისწამება სრულს უვიცობასა და გაუგებრობაზეა დამყარებული. მე ხშირად შემხვედრია ისეთი მაბრალებელი პრ. მარისა, რომელიც რიხიანად ლაპარაკობდა მასზე, თუმცა ერთი მისი სამეცნიერო თხზულებაც კი წაკითხული არა ჰქონდა.

მაგრამ უკეთესია ბ-ნ გოგებაშვილის თითოეულ ბრალდების განხილვას შევუდგეთ. კვალდაკვალ ვეცდებით ვუჩვენოთ მკითხველს, რამდენად შემცდარნი ბრძანდებიან ისინი, რომელთაც ვერ გაუგიათ პრ. მარის თხზულების მნიშვნელობა და დედააზრი და თითოეულ მის ნაწერს მტრის თვალით უცქერიან. ყველგან, როცა კი ჩვენ ამა თუ იმ წყაროდან, ან წიგნიდან საბუთები მოყვანილი გვაქვს, შენიშვნებში ასლი, ნამდვილი ტექსტია ამოწერილი, რომ მკითხველს ყოველთვის შეეძლოს დაინახოს სწორეა თუ არა ჩვენი მოსაზრება.

ბ-ნი გოგებაშვილი ბრძანებს: პრ. მარი „მთელს ძველს ქართულს ლიტერატურას თარგმანს ეძახის, უმეტეს ნაწილად სომხური ენიდან" („ბურჯი ეროვ".

---

* „ძეგლის დება", „ათაბაგი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი".

გვ. 52). პრ. მარს ასე გადაჭრით მთელს ძველ მწერლობაზე არც როდის არ ულაპარაკნია; იგი ამტკიცებდა მხოლოდ, რომ დაბადება და ახალი აღთქმის სასულიერო წიგნები, რომელნიც ქართულ მწერლობის პირველ ხანას ეკუთვნიან, სომხურიდან არიან ნათარგმნი*. ამ აზრს იგი ქართულ დაბადების დედნის შესწავლასა და შედარებაზე ამყარებდა; ამიტომ ბ-ნ გოგებაშვილის სიტყვები, ვითომც პრ. მარი „მთელს ძველს ქართულს მწერლობას უმეტეს ნაწილად სომხურიდან ნათარგმნს ეძახის", — ან უნებლიეთი შეცდომა უნდა იყოს, ან განზრახ სიცრუე. „ვიდრე გამორკვეული არ იქნება, — ამბობს თვით პრ. მარი, — როგორ და რამდენადა ჰქონდა ქართულ ლიტერატურაზე სომხურ მწერლობას გავლენა, მანამდისინ შეუძლებელია ასურეთის, სომხეთისა და საქართველოს შორის სარწმუნოებრივ და სალიტერატურო ერთობის ხასიათის გამორკვევა"*.

ცხადია, რომ თვით ავტორს საკითხი საბოლოოდ გადაწყვეტილად არ მიაჩნია; პირიქით, პრ. მარის აზრით, ჯერ კიდევ უნდა გამოირკვეს, თუ რამდენი და რომელი თხზულებები, სახელდობრ, გადმოთარგმნილია სომხურიდან ქართულად. იგი თვით კვალდაკვალ მისდევს ამ საკითხის გამორკვევას და მხოლოდ იმაზე ლაპარაკობს, რაც უკვე შესწავლილი აქვს. ჯერჯერობით პრ. მარმა განიხილა მხოლოდ სახარება (იხ. Изъ поездки на Афон, Ж. М. Н. Пр. 1893 წ. № 1, გვ. 14), წმიდათა ცხოვრებანი (ibid., გვ. 16—20), „იპოლიტეს ქება ქებათა" (იხ. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, вып. III. გვ. XV) და სახისმეტყველი (ibid., вып. VI), რომ პრ. მარი ვიდრე საკითხი სრულიად გამორკვეულად არ მიაჩნია, გადაჭრილ აზრს ქართულ მწერლობაზე არ გამოთქვამს ხოლმე, შეიძლება მის შემდეგი სიტყვებიდან დაინახოს მკითხველმა: ძველი აღთქმის „ნეშთის" („პარალიპომენონ") შესახებ იგი ფრთხილად წერს: „ნეშთის ქართულ თარგმანზე ჯერჯერობით ვდუმ, იმის გამო, რომ ამ წიგნის ძველი შესწორებული დედანი ხელთ არა მაქვსო" (Кавказский вестник, 1902, Новооткрытый армянский текст «Паралипоменон». გვ. 13, შენ. 1.).**

როდესაც პროფ. მარი ამბობს, რომ უძველესი ქართული საეკლესიო მწერლობა სომხურიდან უნდა იყოს ნათარგმნიო, იგი, რასაკვირველია, ქრისტიანობის პირველ ხანაზე ლაპარაკობს, რომელმაც დაახლოებით VII—VIII საუკ. გასტანა, ვიდრე ქართველები და სომხები ერთმანეთს სარწმუნოებრივ არ დაშორდნენ. ცხადია, აგრეთვე, რომ პრ. მარი განსაკუთრებით ისეთ თხზულებების თარგმანზე ლაპარაკობს, რომელნიც ყველგან (საბერძნეთის გარდა, ზოგჯერ იქაც კი) ნათარგმნი იყვნენ. ამით, რასაკვირველია, იგი არ უარჰყოფს იმისთანა ქართულ ორიგინალურ ნაწარმოებების არსებობას, რომელნიც შესაძლებელი იყო ადგილობრივ შეეთხზათ. მაგ., ქართველ წმიდათა ცხოვრებანი (ცხრა ძმა კოლაელ., რაჟდენისა, ევსტატე მცხეთელისა და უძველესი ჯერჯერობით დაკარგული ასურელ მამათა ცხოვრებანი) საპაექრო (საპოლემიკო) წერილები და სხვ. მაგრამ გაზვიადებული ეროვნული თავმოყვარეობა ჩვენს მამულიშვილებს ნებას არ აძლევს წარმოიდგი-

---

* «Без выяснения как качества, так и размеров армянского влияния на грузинскую письменность нет никакой возможности уяснить себе характер литературного и вообще христианско-культурного общения Сирии, Армении и Грузии». Из поездки на Афон. Журн. Мин. Нар. Просв. 1899 г., № 3.

** «О грузинском переводе пока я молчу, так как я не располагаю древним текстом Паралипоменона, не подвергшимся позднейшим исправлениям»...

ნონ, რომ ქართველებს ოდესმე შეეძლოთ რაიმე გადმოეთარგმნათ სომხურიდან. ამნაირი გრძნობა კი ავადმყოფური თავმოყვარეობის შედეგი გახლავთ: ვინ არ იცის, რომ ძველი და ახალი აღთქმის და ყველა საეკლესიო წიგნი სომხების შეთხზული არ არის; ქართველებს საიდანმე უნდა გადმოეთარგმნათ უეჭველია ეს წიგნები. როგორც თვით სომხებმა ასურულიდან გადმოთარგმნეს, ბერძნებმა ებრაულიდან, რომაელებმა ბერძნულიდან, რუსებმა ბულგარულიდან და სხვა და სხვა.

რა სათაკილოა მერე ჩვენთვის, რომ საღმრთო წერილი სომხურიდან იყოს ნათარგმნი? სომხებმა, როგორც ასურელებთან მოსაზღვრე ერმა, ჩვენზე უფრო ადრე მიიღეს ქრისტიანობა; სომხეთიდან ქრისტიანობა ჩვენშიაც გადმოვიდა, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოში*; დასავლეთ საქართველოშიც, მაშინდელ ლაზიკაშიც ვრცელდებოდა ახალი სარწმუნოება, მაგრამ იქ ბერძნებმა ისეთი მტარვალური გავლენა იქონიეს, რომ არც ლაზიკაში, არც კოლხიდაში სამშობლო ენაზე მწერლობა არ აღორძინებულა; პირიქით საბერძნეთმა ლაზიკა თითქმის სრულიად მოაშორა და მოსწყვიტა ქართველობას; ხოლო კოლხიდაშიც რომ აღმოსავლეთიდან, ქართლიდან, თანამოძმენი სამშობლო ენაზე უკვე განვითარებული მწერლობითა და წირვა-ლოცვით არ მიშველებოდნენ, საქმე ცუდად დატრიალდებოდა. ვრცლად ლაპარაკი ამ საგანზე ახლა შეუძლებელია, რასაკვირველია, თავის დროზე ვეცდებით მკითხველს წარმოვუდგინოთ, თუ რა დიადი ღვაწლი მიუძღვის კოლხიდაში სამშობლოს წინაშე ქართველ სამღვდელოებას.

პირველი საუკუნეების განმავლობაში ქრისტიანობას სრულებით არა ჰქონია ეროვნული მიდრეკილება: პირიქით, იგი ყოველგვარ ნაციონალურ განცალკევებას უარჰყოფდა. ამნაირივე საერთაშორისო, კოსმოპოლიტური ხასიათი უნდა ჰქონოდა იმ ქადაგებასაც, რომელიც გაისმა ასურეთიდან სომხეთში, სომხეთიდან საქართველოში. ამიტომ როცა პრ. მარი, ან სხვა რომელიმე მკვლევარი სომხური მწერლობის გავლენაზე წერს, ეს სომხურ ეროვნულ მწერლობის გავლენას კი არა ნიშნავს, არამედ კოსმოპოლიტურ, საქრისტიანო სომხურად დაწერილ, ნათარგმნ, ან ორიგინალურ მწერლობის გავლენასა. ამ აზრს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ვიდრე საქართველოსა და სომხეთში ეროვნული მიმართულება მტკიცედ ფეხს მოიკიდებდა, მანამდისინ დიდიხანია რაც ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის განხეთქილება უკვე მომხდარი იყო.

ახლა ვთქვათ ჩვენთვის, რითაა სათაკილო ქართველის ეროვნულ თავმოყვარეობისათვის, რომ უძველეს ხანაში ქრისტიანობა სომხეთის მხრიდანაც ვრცელდებოდა ჩვენ სამშობლოში? რად უნდა აუხვიოს გვერდი ქართველმა მეცნიერმა ამ საკითხს? აგრე რომ ყოფილიყო, გერმანელებს ხომ კრინტიც არ უნდა დაეძრათ იმის შესახებ, რომ მათ ქვეყანაში ქრისტიანობა საფრანგეთიდან გავრცელდა, მით უმეტეს, რომ ეს ორი ხალხიც ერთმანეთზე გადამტერებულია და მეტოქეობენ. მაშ რუს მეცნიერებსაც თავიანთ საეკლესიო ისტორიის უძველესი ხანის შესწავლაც ხომ ეროვნული თავმოყვარეობის დამამცირებლად უნდა ჩაეთვალათ, იმიტომ რომ რუსების უძველესი სასულიერო მწერლობა თითქმის მთლად ბულგარულიდანაა ნათარგმნი, და სხვა და სხვა. მაგრამ არც გერმანელებს, არც რუსებს არ ეთაკილებათ, იმიტომ რომ სათაკილოც არაფერია. ჩვენ კი იმდენად ავადმყოფური თავმოყვარეობა გვაქვს, რომ ყველას, ვინც კი ზემოაღნიშნულ საკითხს შეეხება და გამოკვლევას შეუდგება, სამშობლოს ღალატს დავწამებთ ხოლმე და ჩვენ ნებაზე რომ ყოფილიყო — ჯვარს ვაცვამდით... ხო-

ლო იმ საკითხის გამოკვლევა, თუ საიდან გავრცელდა ქრისტიანობა საქართველოში, აღმოსავლეთიდან, თუ დასავლეთიდან, რომელ მათგანს უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა პირველ ხანებში, აუცილებლადაა საჭირო იმიტომ, რომ ამ საკითხზე დამოკიდებულია ბევრი კულტურის მხრივ ფრიად საყურადღებო ცხოვრების მოვლენანი, რომელთა შესახებ საუბარი ახლა ძალიან შორს წაგვიყვანდა.

„მკითხველი კარგად იცნობს, — ბრძანებს შემდეგ ბ-ნ გოგებაშვილი, — საბა-სულხან ორბელიანის იგავ-არაკების კრებულს, რომელსაც ჰქვიან მშვენიერი სახელი: „სიბრძნე სიცრუისა". დღემდის ამ თავისებურს თხზულებას ქართველის ნიჭის ნაწარმოებად სთვლიდნენ — უცხოელნიცა და ქართველებიცა, მისს სრულ თავისებურობაში არავის ეჭვი არ შეუტანია. ჩვენმა ურწმუნო თომა-პროფესორმა კი არც აცივა, არც აცხელა, და ერთს თავისს თხზულებაში გაატარა ის აზრი, რომ „სიბრძნე სიცრუისა" ნასესხი, თარგმანი უნდა იყოს მეტ-ნაკლებობითაო, — რად უნდა იყოს, რა საბუთით, რა მოსაზრებით, ამაზე იგი კრინტსაც არა სძრავს" (ჴურჯი ეროვ. გვ. 51—52).

პრ. მარს არც ერთი თხზულება არა აქვს დაწერილი, სადაც „სიბრძნე სიცრუის" არაკებს ეხებოდეს სპეციალურად; მას 20 სტრიქონი აქვს შეტანილი თავის გამოკვლევაში «Сборник притч Вардана» (часть I, გვ. 516), სადაც იგი გაკვრით ლაპარაკობს ამ საგანზე იმიტომ, რომ „სიბრძნე სიცრუის" წიგნში ისეთი არაკები აღმოჩნდა, რომელნიც სხვა ერთა კრებულებშიაც მოიპოვება. ბ. გოგებაშვილს ეტყობა პრ. ა. ცაგარელის წიგნი «Книга мудрости и лжи» (перевод и объяснения, Петерб., 1878 г.) წაკითხული არა ჰქონია, თორემ როგორ იტყოდა „სიბრძნე სიცრუისა" არაკების სრულს თავისებურობაში არავის ეჭვი არ შეუტანიაო. თვით პრ. ცაგარელს თერთმეტი არაკის შესახებ ცნობები შეკრებილი და მოყვანილი აქვს, რომ ისინი ან ანვარი სოჰეილიში, ან პანჩატანტრაში, ან 1001 ღამის ზღაპრებში, ან ეზოპის იგავების კრებულში მოიპოვებიან*. არც პრ. ცაგარელს გადაუწყვეტია საბოლოოდ, თუ რომელი იგავი უნდა ჩაითვალოს ნამდვილ ქართულად, რომელი უცხოეთის მწერლებიდან შემოტანილად; იგი წერდა: „იმ ფრიად საინტერესო და დიდმნიშვნელოვან საკითხის გადაწყვეტა, ორიგინალური და ადგილობრივია თუ არა „სიბრძნე სიცრუის" წიგნში შეტანილი არაკები, მხოლოდ მაშინ შეიძლება, როცა მათ სხვა ეროვნებათა ამგვარსავე პოეტურ ნაწარმოებებს შევადარებთ. ეს კი მსოფლიო მწერ-

* აი თვით პრ. ცაგარელის სიტყვები 7 არაკის შესახებ: «сравни со сказкой в «1001 ночи»... сходны не только в основном мотиве, но и в подробностях»; 22-ის შესახებ ср. «Pantschatantra (прим. № 25; 43 არაკის შესახებ — «нечто в этом роде повествуется в «1001 ночи» (прим, 53); 66 „არაკის შესახებ — «ср. Панчатантра» (прим. 61): 62 არაკის შესახებ—«Встречается у Эзопа в Панчатантре» (прим. 66); 71 არაკის შესახებ — «Эзоповская басня» (прим. 73); 111 არაკის შესახებ — «Этот рассказ имеет поразительное сходство, за исключением незначительных подробностей с одним рассказом Синдабадова цикла в «1001 ночи» (прим. 99); 120 არაკის შესახებ — «ср. Анвари—Сох... у Эзопа... в Панчатантре» (прим. 105); 132 არაკის შესახებ — «Весьма распространенная басня; сравн. «Кули», Индейские сказки и легенды, собр. И. П. Минаевым...» (прим. 111); 135 არაკის შესახებ — «ср. Индейские сказки и проч. И. П. Минаева» (прим.); 160 არაკის შესახებ —«нечто подобное и в Nitopades'i» (прим. 119).

ლობის ისტორიის მცოდნე პირთა საქმეა, ან უფრო რომ იმ მეცნიერთა საქმე, რომელნიც სპეციალურად ზღაპრებსა და იგავებს იკვლევენ*.

მართალია, თუმცა შემდეგ პრ. ცაგარელი ამბობს, რამდენადაც მე შევატყე საბას თხზულებაში უცხო ხალხთა იგავ-არაკების კრებულებიდან ცოტა რამ უნდა იყოს შეტანილიო და ამის გამო „სიბრძნე სიცრუის" წიგნი ზემოაღნიშნულ კრებულებიდან, მგონი, არც გადმოთარგმნილი, არც მინაბაძი, არც გადაკეთებული უნდა იყოს, რომ იგი ქართულ ორიგინალურ ნაწარმოებად უნდა ჩაითვალოსო (ibid., გვ. XI), მაგრამ იქვე ფრთხილად უმატებს: „რასაკვირველია, შესაძლებელია იგი (ესე იგი სიბრძნე-სიცრუის წიგნი) ისეთ რომელიმე წყაროდან ყოფილიყოს ამოღებული, რომელიც ჯერ აღმოჩენილი არაა; იქნება მისი პროტოტიპი ოდესმე თვით ქართულ მწერლობაში აღმოჩნდეს".** როგორც მკითხველი დაინახავდა, პრ. ცაგარელი გადაჭრილს და საბოლოოს არას ამბობს; უფრო სამართლიანად მას შემდეგი მოსაზრება მიაჩნია: „მე მგონია, — ამბობს იგი—ჭკუასთან უფრო ახლოა (უფრო შესაძლებელია ვიფიქროთ) ვიფიქროთ, რომ (სიბრძნე-სიცრუის) წიგნის გეგმა თითონ ავტორს ეკუთვნის; იგავების, ზღაპრების და არაკების უმთავრესი (საპატიო, საკმაო) ნაწილი კი ხალხისგან არის შეთვისებული. საქართველოს ყველა კუთხეებში ხალხი ეხლაც მოგვითხრობს ამ ზღაპრებს, — უფრო შესაძლებელია საბას აელო ხალხიდან, ვიდრე „სიბრძნე-სიცრუის" ხელთნაწერ წიგნებიდან ხალხში გავრცელებულიყო. დასასრულ, ის იგავ-არაკები, რომელთაც თვალსაჩინო მსგავსება აქვთ სხვა ერთა მოთხრობებთან (უცხო ერებისაგან) შეიძლება შეთვისებული იყოს".*** მკითხველი დაინახავდა, რომ პრ. ცაგარელი საბა ორბელიანს მარტო „სიბრძნე სიცრუის" წიგნის გეგმას აკუთვნებს, იგავები ავტორს ხალხში გაგონილი ექნება და შეგროვილიო; ამ იგავ-არაკებს შორის პრ. ცაგარელის აზრისამებრ უცხო ხალხთა თქმულებებიც უნდა იყოს შერეული. მერე განა პრ. მარი ამტკიცებდა როდისმე, რომ გეგმა საბა ორბელიანს არ ეკუთვნისო? არც როდის!.. პრ. მარი წერდა მხოლოდ: „სასურველია უფრო მტკიცე აზრი დამყარდეს ზემოაღნიშნულ ქართული ძეგლის (Памятника) წყაროების შესახებაო".**** პრ. მარი მხოლოდ ერთ პრ. ცაგარლის შეხედულებას არ ეთანხმე-

---

* «Вопрос о том, насколько оригинальны и туземны рассказы, входящие в состав кн. Мудрости и лжи — вопрос столь интересный и важный, может быть разрешен посредством сравнения их с этого рода поэтическими произведениями других народов: это дело специалистов и истории Всеобщей Литературы, или даже специально занимающихся отделом сказок и басен этой науки» (Ал. Цагарели. Книга Мудрости и лжи; 1878 г. გვ. X).

** «Конечно, это не исключает возможности, что она заимствована из какого-нибудь другого источника, быть может еще неизвестного, а может быть ее прототип найдется со временем в самой грузинской литературе» (ibid., გვ. X).

*** «Мне кажется, скорее следует допустить, что план книги принадлежит самому автору; заключительная же часть басен, сказок, анекдотов заимствована из уст народа, который рассказывает их и теперь во всех закоулках Грузии, куда едва ли они перешли из рукописных экземпляров кн. Мудрости лжи, а скорее обратно. Наконец, те рассказы, которые представляют очевидную аналогию с рассказами других народов, могут быть заимствованы» (ibid., IX).

**** «Прежде чем пользоваться для сличения в научных целях баснями из книги Мирской Мудрости, желательно бы установить более прочный взгляд на источники названного Грузинского памятника» (Сборники притч Вардана, часть I, 516, прим. 2).

ბა: თუ ხალხი საქართველოს ყველა კუთხეში ახლა რომელიმე არაკს მოგვითხრობს, ეს გარემოება არ ამტკიცებს იმ მოსაზრებას, ვითომც საბა ორბელიანს უმეტესი ნაწილი თავის იგავ-არაკებისა ხალხიდან შეეთვისებინოს,* იმიტომ არ ამტკიცებს, რომ შესაძლებელია ხალხს საბა ორბელიანის დროს არც კი სცოდნოდა ეს იგავ-არაკები; ვისაც სურს დაამტკიცოს, რომ საბა ორბელიანის მოთხრობები და არაკები მართლა ხალხურია, ხალხისაგან გაგონილი, იმან უპირველესად უნდა დაამტკიცოს, რომ საბა ორბელიანის „სიბრძნე-სიცრუის წიგნის“ დაწერამდე ხალხში უკვე გავრცელებული იყვნენ ზემოაღნიშნული იგავ-არაკები. ეს კი ჯერ არც გამორკვეულია, არც დამტკიცებული, ე. ი. საკითხი გადაწყვეტილი არ არის და პროფ. მარი ამბობდა მხოლოდ, სასურველია ეს საკითხი გამოირკვეს და საბოლოოდ გადაწყდესო. პრ. მარს არც როდის არ უთქვამს, ვითომც „სიბრძნე სიცრუისა“ ნასესხი, თარგმანი უნდა იყოს მეტ-ნაკლებობითაო და თუ ბ-ნ გოგებაშვილი პრ. მარს ამ აზრს თავზე ახვევს, ამის მიზეზი ერთი და იგივე უნდა იყოს: ამ შემთხვევაში მას ან წაკითხული არ უნდა ჰქონდეს პრ. მარის ზემოაღნიშნული 20 სტრიქონი, ან არა და განზრახ დაუმახინჯებია პრ. მარის სიტყვები.

ყოველი პირუთვნელი მკვლევარი დაეთანხმება პრ. მარს, რომ თუ ახლა ხალხი მოგვითხრობს რომელსამე არაკს, ეს იმას არ ამტკიცებს, ვითომც ეს არაკი გავრცელებული ყოფილიყოს საბა ორბელიანის დროსაც[10].

მეორე მხრივ ცხადია, რომ ბევრი ისეთი თქმულება და არაკი არის გავრცელებული ჩვენ ხალხში, რომელიც უცხოეთიდან შემოტანილია და ნამდვილ ეროვნულ თქმულებათა ჯგუფს არ ეკუთვნის. მეცნიერებამ კაი ხანია გამოარკვია, რომ მრავალი სხვადასხვა ხალხთა თქმულებები, საგმირო ლექსები და არაკები, რომელნიც საუკუნეების განმავლობაში ეროვნულ, ადგილობრივ ნაწარმოებად მიაჩნდათ, უცხოეთიდან ყოფილა შემოტანილნი. მოვიყვან ორიოდე თვალსაჩინო მაგალითს: ყველას კარგად მოეხსენება, რომ ვილჰელმ ტელის თქმულება შვეიცარიის განთავისუფლების შესახებ შვეიცარიელთა ეროვნულ თქმულებად ითვლებოდა; ამ თქმულებას შვეიცარიელნი იმდენად ნამდვილ, ჭეშმარიტ და ნაციონალურ და ისტორიულ გარდმოცემადა სთვლიდნენ, რომ ვილჰელმ ტელს თავის ქვეყანაში ძეგლიც აუგეს. მაგრამ მეცნიერებმა დაამტკიცეს, რომ ეს თქმულება სრულებით ყალბია[11], ადგილობრივ შვეიცარიული კი არა, არამედ ირლანდიიდან შვეიცარიაში გადმოტანილი კერპთაყვანისმცემლობის დროინდელი თქმულებაა (იხ. Bernheim, Lehrbuch d. histor. Methoden, 1889 წ., გვ. 229—32. იქვეა აღნიშნული ყველა წყარო იმ საკითხის შესახებ).

მოვიყვან მეორე მაგალითს: ქართველმა მკითხველმა საზოგადოებამ კარგად იცის ბალავარის, ანუ ბალაჰვარის და იოდასაფის ამბავი, ყველას გაგონილი ექნება, რომ „სიბრძნე ბალავარისა“ ექვთიმემ ქართულიდან ბერძნულად გადათარგმნა. ბიზანტიის ეკლესიამ ეს ბალავარი წმინდანად ჩარიცხა; მეცნიერებამ კი, რომელსაც უნდოდა გაეგო, საიდან და როგორ გავრცელდა ეს მოთხრობა, დაამტკიცა, რომ „სიბრძნე ბალავარისა“ გადაკეთებული ბუდას ცხოვრებაა და ნამ-

---

* აი თვით პრ. მარის სიტყვები: «Существующее пока мнение, будто если не все, то значительная часть басен, сказок, анекдотов, вошедших в Мирскую Мудрость, «заимствована из уст Грузинского народа» (Ал. Цагарели, op. c., стр. XI) еще не может считаться окончательным: факт распространения их теперь «во всех закоулках Грузии» сам по себе ничего еще не доказывает» (Сборники притч Вардана, ч. I, 516, пр. 2).

დვილად ქრისტიანობასთან არავითარი კავშირი არა ჰქონია, თუმცა ეს თქმულებაც მრავალი საუკუნის განმავლობაში ნამდვილ საეკლესიო გადმოცემად ითვლებოდა[11].

მესამე მაგალითი ინგლისს შეეხება: დიდი ხანია ბრიტანეთში საეკლესიო თქმულება გრალის შესახებ გავრცელებული იყო, რომ ბრიტანეთში იოსებ არიმათიელმა გაავრცელა ქრისტიანობა. ამ თქმულებას ერთ დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და ყველას ეჭვმიუტანელ გადმოცემად მიაჩნდა, მაგრამ ახლა მეცნიერებამ დაამტკიცა, რომ ეს თქმულება მესოპოტამიაშია შეთხზული, ირლანდიასთან არავითარი კავშირი არა ჰქონდა[12] და ბრიტანიაში მხოლოდ XII საუკ. შემდეგ შეთვისებული იყო ეს თხზულება და გადაკეთებული*.

ასეთივე ბედი ეწია რუსულ თქმულებასაც ანდრია მოციქულის კიევში ქადაგების შესახებ: სასულიერო აკადემიის პროფ. გოლუბინსკიმ დაამტკიცა, რომ ეს თქმულება საეჭვოა და დასაჯერებელი არ არის.**

ზემომოყვანილ მაგალითებიდან მკითხველი ცხადად დაინახავდა, რამდენად ძნელია იმის გადაწყვეტა, თუ რომელი თქმულება და ამბავი ნამდვილადაა ეროვნული, ადგილობრივი, რომელი კიდევ უცხოეთიდან შემოტანილი, — რომ ამის გამორკვევა მხოლოდ მეცნიერებას შეუძლია. არც ერთი განათლებული ქვეყანა არ არსებობს დედამიწის ზურგზე, სადაც მეცნიერებს არ დაემტკიცებინოთ, რომ ბევრი ერთ დროს ეროვნულ და ადგილობრივ თქმულებებად აღიარებული არაკი და საგმირო ლექსი უცხოელებისაგან არის შეთვისებული. შესაძლებელია, აგრეთვე, რომ ზოგიერთ, ან იქნებ ბევრ იგავ-არაკს, რომელიც საბას თავის თხზულებაში შეუტანია, იგივე ბედი ეწიოს. მხოლოდ, ეწევა თუ არა, ეს ჯერ გამორკვეული არ არის და პრ. მარი წერდა, საჭიროა ეს საკითხი გადაწყვეტილი იქნასო. დიახაც რომ საჭიროა გამოირკვეს, რა არის ნამდვილი ქართული და რაა შემოტანილი უცხოეთიდან. ამგვარ გამოკვლევას რომ შესდგომოდნენ, აქამდისინ უკვე შესწავლილი იქნებოდა ისეთი ნამდვილი ეროვნული თქმულებები, როგორც ამირანის თქმულებაა, აგრეთვე მრავალი კერპთაყვანისმცემლობის დროინდელი ზნე-ჩვეულება და საგმირო ლექსი.

შემდეგ ბ. გოგებაშვილმა გასაოცარი ცილისწამება იკადრა: „ჩვენს პროფესორს, ბრძანებს იგი, თითქმის პირად შეურაცხყოფად მიაჩნდა, როცა ქართველი მოღვაწეები კრიტიკულად ეხებოდნენ მის უკუღმართს აზრებსა და იცავდნენ ჩვენის წარსულის თავისებურობას, და დაურიდებლად ყრილობდა მათზე ჯავრსა. იგი

---

* «В основе первой части Grand saint Graal лежит какая-нибудь местная легенда о Иудейско-христианской диаспоре в северной Месопотамии; легенда сирийская... около 1135 г. у Вельгельма Мальмебергийского, и уже в его источнике показывается неясное известие об Иосифе, друге ат. Филиппа, но уже как о проповеднике христианства в Британии» (А. Веселовский, Известия отдел. Русского языка и слов. Импер. Академии наук, 1900 г., том V, стр. 448).

** «Древним временам древним людям извинительно было создавать легенды; но на нас в свою очередь лежит обязанность отличать легенды от настоящей исторической истины... Сказание об апостоле Андрее говорит, что он был в России потому, что хотел через нее пройти из Греции в Рим; ясно, что сказание есть вовсе неудачный вымысел, ибо оно заставляет апостола итти путем, который не только 50 раз длиннее обыкновенного, но который в его время просто был совершенно неизвестен... Нельзя и совершенно невероятно допустить, чтобы телесно посетил нашу страну один из апостолов» (Пр. Голубинский, История рус. церкви, том I, стр. 9—10, 1880 г.).

ერთს ოფიციალურს გამოცემაში, სახელდობრ, «Журнал Министерства Народного Просвещения»-ში თავის მოწინააღმდეგეებს იხსენიებდა, როგორც შოვინისტებს, მეომარ პატრიოტებს, რასაც შეეძლო სახიფათო ჩრდილი მიეყენებია მეტადრე მათთვის, რომელნიც ავტორსავით სახელმწიფო სამსახურში იყვნენ" („ბურჯი ეროვ". 52). საბუთიანი შენიშვნა და პასუხი პრ. მარს არც როდის არ მიუღია პირად შეურაცხყოფად, შეუცდომელი არავინაა ქვეყანაზე და მეცნიერებას, როგორც სპარსელმა პოეტმა საადიმ სთქვა, უკამათოდ არსებობა არ შეუძლიანო. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ხშირად საბუთიან პასუხის მაგიერ აბდაუბდა წერილები იბეჭდება ხოლმე. ბ-ნ გოგებაშვილი არ ასახელებს, სახელდობრ ჟურნალის რომელ ნომერში უძახოდა თავის მოწინააღმდეგეებს შოვინისტებს და მეომარ პატრიოტებს, მაგრამ, უეჭველია, პრ. მარის პასუხი ბ. მ. ჯანაშვილის მიმართ მას უნდა ჰქონდეს სახეში (1890 წ. № 10). პრ. მარმა 1895 წ. № 6, იმავ ჟურნალში ამირან-დარეჯანიანის შესახებ ერთი გამოკვლევა დაბეჭდა, სადაც ამ მოთხრობის მომქმედ პირთა სახელების და დედა აზრის მიხედვით ამტკიცებდა, რომ იგი ქართველის დაწერილი კი არა, სპარსულიდან უნდა იყოს ნათარგმნიო, ამ დასკვნის დარღვევას ბ. ჯანაშვილი ცდილობდა („მოსე ხონელი და მისი ამირან-დარეჯანიანი"), მაგრამ ისე, რომ მის ნაწერს სწორედ ის „ადვოკატური გამოსარჩლებითი ხასიათი" ჰქონდა, რომელიც ასე მოსწონს ბ-ნ გოგებაშვილს. ამ ადვოკატურ „სამეცნიერო" წერილის დარღვევის შემდეგ პრ. მარი ამბობდა: „ამგვარ შეცდომების მიზეზი უცოდინარობა კი არაა, არამედ ის გარემოება, რომ სამეცნიერო გამოკვლევათა წერის დროს პატრიოტულ გრძნობით ხელმძღვანელობენო. კავკასიაში, — წერდა იგი, — ყველას არა სცოდნია, ან უფრო რომ არა სდომნიათ ყური ათხოვონ იმ ჭეშმარიტებას, რომელიც Jonckbloet'-ის Etude sur le roman de Renard (1863, გვ. 48)-ის ერთს წინადადებითაა გამოთქმული: „მშვენიერი რამაა სამშობლოსადმი სიყვარული, მაგრამ მაინც კაცი გადაჭარბებას უნდა უფრთხოდეს, მეტადრე მაშინ, თუ ამნაირი გადაჭარბება ჩვენს მსჯელობას ამახინჯებს"*. როგორც მკითხველი დაინახავდა, აქ არც მეომარ პატრიოტობაზეა ლაპარაკი, არც სამშობლოსადმი სიყვარულია დაგმობილი; პირიქით, პრ. მარი Jonckbloet'-ის პირით ამბობს: „მშვენიერი რამაა სიყვარული სამშობლოსადმი" საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში, ცხოვრებაში, მხოლოდ მეცნიერებაში კაცს სიფრთხილე სჭირია, რომ გადამეტებულმა პატრიოტულმა გრძნობამ, ჩვენ სამეცნიერო მსჯელობაზე მავნე გავლენა არ იქონიოს, ესე იგი რომ სამეცნიერო პირუთვნელობა არ დაირღვესო.

მხოლოდ ჩვენებურ მშიშარა და ლაჩარ მამულიშვილებს შეუძლიათ იფიქრონ, ვითომც ზემომოყვანილ წინადადებას შეეძლო სახიფათო ჩრდილი მიეყენებინა მეტადრე მათთვის, რომელნიც ავტორისავით სახელმწიფო სამსახურში იყვნენო.

---

* Виноват тут ни один недостаток специальных познаний; гораздо больше содействует появлению в печати таких «научных» трудов неуместный в научных вопросах патриотизм. На Кавказе далеко не все знакомы, или не желают считаться с той истиной, которая выражена в известной фразе Jonckbloe-ta в Etude sur le roman de Renard, 1863, стр. 48: «прекрасная вещь любовь к отечеству (в нашем случае — к родине), но следует остерегаться преувеличения, особенно если это преувеличение приводит к извращению нашего суждения» (Журн. Мин. Нар. Просв., 1895, № 10, стр. 328).

ხოლო რომ პრ. მარის ზემოაღნიშნული გამოკვლევა, სადაც იგი ამტკიცებდა „ამირან-დარეჯანიანი" ქართული ორიგინალური ნაწარმოები კი არაა, სპარსულიდან უნდა იყოს ნათარგმნიო, პირუთვნელად და მეცნიერულადაა დაწერილიო, ეს ცხადად დამტკიცდა შემდეგში: XVI საუკ. მწერლის ბაგრატ ბატონიშვილის სიტყვები გვიჩვენებენ, რამდენად სწორე და სამართლიანი იყო პრ. მარის ფილოლოგიური გამოკვლევა „ამირან-დარეჯანიანის" შესახებ. ბატონიშვილი ბაგრატ თავის „მოთხრობა სჯულთა ულმრთოთა ისმაიტელთაში" შემდეგ საყურადღებო და საბოლოო ცნობებს გვაძლევს „ამირან-დარეჯანიანის" შესახებ: „წიგნი იგი რომლსა ყისაი ჰამზად უწოდენ სარკინოზნი ამათ ისმაიტელთა ცხოვრებაჲ არს და მის წიგნსაჲ მცირედი რაჲმე ნაწილი თარგმანებულ არს ენასა ზ~ა ჩვენსა ქართულსა გარეშეთა კაცთა მიერ რ~ლსა დარეჯანიანად უწოდენ და არა თუ ეგე ვითარითა სიმჴნით ახოვან იყვენეს ვ~ა გვითხრობს ჩვენი წიგნი იგი ა~დ მათ მიერითა ზღაპრობითა გავრცელებით აღუწერიეს მოთხრობაჲ იგი" (იხ. Известия Имп. Академии наук. Истор. Филол. Т. X, № 2. 1899 г. გვ. 244, ვისაც სურს შეუძლიან თვით ხელნაწერი ნახოს „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგ." № 126, გვ. ბ, 8). ამგვარად, პრ. მარის ქართულ „ამირან-დარეჯანიანის" ტექსტის შესწავლაზე დამყარებულ აზრს XVI საუკ. ქართველ მწერლის მოწმობა სრულად ამართლებს". ჩვენ შევიტყვეთ აგრეთვე, რომ ჩვენი „ამირან-დარეჯანიანი" მხოლოდ ერთი მცირედი ნაწილია სპარსული დედნისა. XVI საუკუნეში ჯერ კიდევ სცოდნიათ ეს, XVII საუკუნეებშიაც (იაკობ შემოქმედელი), XVIII და XIX საუკუნეებში კი დავიწყებიათ; ეს უვიცობაა, სხვა არაფერი, რასაკვირველია; ბ-ნ გოგებაშვილის სიტყვებიდან კი გამოდის, ვითომც სამშობლოს ნამდვილ სამსა-

---

ბ-ნ ნ. ჯანაშვილი, რასაკვირველია, კმაყოფილი არ არის, იგი სწერს: «Н. Я. Марру достаточно этих неопределенных данных, чтобы прямо заключить, что этот-то «Дареджаниани» и есть «Амиран-Дареджаниани» Мосе Хонели» (Известия Груз. летописей Сбор. матер. для опис. местн. и плем. Кавк., გვ. 98). ნეტა ყოველთვის ასეთი გარკვეული და ცხადი საბუთები მოჰყავდეთ ხოლმე ყველა ჩვენ მკვლევრებს!.. ბაგრატი ამბობს, ისმაიტელთა ცხოვრებაა და შიგ გაზვიადებული მოთხრობაა მათ ახოვნებისაო — „ამირან დარეჯანიან"-შიაც მაჰმადიანთა ცხოვრება და ახოვნებაა სწორედ გაზვიადებით დახურათებული; შემდეგ ბაგრატი უმატებს, რომ ქართული თარგმანი დედნის ერთი ნაწილია მხოლოდ „ამირან დარეჯანიან"-საც ეტყობა, რომ მას თავი უნდა აკლდეს, მაგ., იქ დარეჯანიანის არც ჩამომავლობის, არც სიჭაბუკის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება, ავტორი მის დავაჟკაცების და რაინდობის დროს გვიხატავს მხოლოდ. დასასრულ, იგი ამბობს, ქართველები მას „დარეჯანიანს" უწოდებენო, მოსე ხონელის ნაწარმოებსაც „ამირან დარეჯანიანი" ჰქვიან. მეტი მსგავსების მოყვანა საჭირო არ არის, რომ ამ ორ თხზულების იგივეობა დამტკიცებულად ჩაითვალოს. ბ. ჯანაშვილი განცვიფრებით კითხულობს: «мы недоумеваем, что мог взять Яков Шемокмедели (автор сочинения «Прение неверного Мухамеда и христиан»...) из «Амиран-Дареджаниани» для доказательства правильности догматов христианской религии и лживости учения Магомета» ibid., გვ. 98). გასაკვირველი არაფერია: იაკობ თითონ ამბობს ამირან დარეჯანის მოთხრობა მაჰმადიანთა ცხოვრების და ახოვნების შესახებ სიცრუეა. „ზღაპარს მტკიცედ დასაჯეროს გვეტყვის, ასე ენა მჭევრობს.

„მაგრამ ყველას ხელ ერთობით სჩმახავ', ცუდად სიტყვა-პრტყელობს.

,დ· ტყუილისა დიდვაჭარი სიცრუვისა ქულბაქს ტრელობს"... რომ „მაჰმადიანნი საზოგადოდ არიან:... „ღვთის მგმობელნი,

მესისხლე და მეშფოთენი, ცრუფიც-მპარავ-მტაცებელნი" ...(Марр, Из книги ц-ча Баграта, Изв. Акад. наук, т. X, № 2, 245).

ხურს ის უწევდეს, ვინც ჩვენ წარსულის შესახებ უვიცობას იცავს, ხოლო ვინც უვიცობას არღვევს და ჭეშმარიტ და სამეცნიერო ცნობებს ავრცელებს, იგი „უკუღმართი აზრების“ მომხრე იყოს და „ჩვენ წარსულის თავისებურობას უარჰყოფდეს!“.

• • •

დასასრულ, „ვეფხის-ტყაოსნის“ შესახებ. „ამ თორმეტი წლის წინათ, — ბრძანებს ბ-ნ გოგებაშვილი, - ნ. მარმა ლაღად გამოაცხადა, რომ „ვეფხის-ტყაოსანი“ თარგმანია ლექსად სპარსული პროზაული მოთხრობისაო, და მის დედანს მოკლე ხნის განმავლობაში აღმოვაჩენო. მთელი თორმეტი წელიწადი ეძება დიდი ძებნით და მსგავსი ვერაფერი აღმოაჩინა ვერც ევროპაში და ვერც აზიაში; მაგრამ თქვენ გგონიათ გატყდა თავისს შეცდომაში... აბა რა საკადრისია. ეს ხომ ლაჩრობა იქნებოდა. ის ეხლაც გამალებული ეძებს „ვეფხის-ტყაოსნის“ დედანს და, მანამ ცოცხალი იქმნება, ამ ძებნას არ ამოიშლის“... („ბურჯი ეროვ“. გვ. 51).

ამ საგანზე ბევრი რამ თქმულა; ვინც არ გინდა ამაზე ჩამოაგდებს ხოლმე ლაპარაკს, თუმცა საკითხი იმდენად რთულია, რომ მხოლოდ მომზადებულს და აღმოსავლეთის მწერლობის განსაკუთრებულ ცოდნის პატრონს შეუძლია საფუძვლიანი რამ გამოსთქვას. მაგრამ რა ვუყოთ, რომ საკითხი რთული და ძნელია? ჩვენში, გოეთესი არ იყოს, ყველას, ვისაც კი ენა აბია, ჰგონია, რომ ენისა და მწერლობის შესახებ ლაპარაკი შეუძლიან...

ბ-ნ გოგებაშვილი ბრძანებს, „ლაღად გამოაცხადაო“, — პრ. მარმა იმიტომ „გამოაცხადა ლაღად“, „ვეფხის-ტყაოსანი“ გალექსილი და შემუშავებული სპარსული, — იგი შოთას წინადვე ნათარგმნი იყო — ამბავიაო, რომ ამას თვით რუსთაველი აცხადებს:

„ესე ამბავი სპარსული ქართულად ნათარგმანები
„ვპოვე და ლექსად გარდავთქმენ საქმე ვქმენ საჭოჭმანები“

თუ ეს გამოცხადება სილაღეა, ეს სილაღე შოთას მოსვლია!“ ამის გარდა თვით შინაარსიდან ცხადად სჩანს, რომ მოთხრობა სპარსულ-მაჰმადიანურია, რაც უფრო ამართლებს შოთას ცნობას. ამის გამო პრ. მარს და ყველას სხვას, ვისაც კი სურდა ეს საკითხი საბოლოოდ გამოერკვია, უნდა მოეძებნა ამ მოთხრობის სპარსული დედანი, ან ის ქართული თარგმანი, რომელიც რუსთაველს ხელთა ჰქონდა, — რომ გამოჩნდეს, თუ რამდენად შეუცვლია და შეუმუშავებია ჩვენს უკვდავ მგოსანს თავისი მასალა. ერთს ხელნაწერში, რომელიც ბრიტანიის მუზეუმის კატალოგშია აღწერილი, სათაურის მიხედვით შესაძლებელი იყო პრ. მარის აზრით ეს მოთხრობა აღმოჩენილიყო. ესა სთქვა კიდეც. მაგრამ ადამიანს იმედი ხშირად გაუცრუვდება ხოლმე; ამ შემთხვევაშიაც ასე მოხდა, ხელნაწერში ეს მოთხრობა არ აღმოჩნდა. რა გასაკვირველია, მერე პრ. მარი რომ მაინც სპარსულ მოთხრობას ეძებს, ეს თვითეულ ქართულ მწერლობის მკვლევარის მოვალეობაა, მაგრამ სულ სხვა შეხედულება აქვს ამის შესახებ ბ-ნ გოგებაშვილს და ჩვენ საზოგადოების ერთს ნაწილს. რათა? — იმიტომ, რომ იმათ ჰგონიათ, ვითომც აღმოჩნდება თუ არა სპარსული მოთხრობა, მაშინვე შოთა რუსთაველის ნაწარმოებს უკვდავების სხივი მოაკლდებოდეს. ხოლო ეს შიში აღმოსავლეთის მწერლობის უცოდინარობისა გამო არის წარმომდგარი. ჩვენში ჰგო-

ნიათ, ვითომც პოეტმა თავის თხზულებისათვის უეჭველად თვით უნდა შეჰქმნას არაკი (ფაბულა), ვითომც შინაარსი აუცილებლად ორიგინალური უნდა იყოს. ეს აზრი კი დიდი შეცდომა გახლავთ, ახლა დიახაც ევრეა. წინათ, მეტადრე აღმოსავლეთს საშუალო საუკუნეებში, ამისთანა აზრი სრულებითაც არ არსებობდა, ფიქრადაც არავის მოსვლია ეს. ჩვენ არც როდის არ უნდა გვავიწყდებოდეს, რომ აწინდელ და ძველ დროინდელ შეხედულებათა შორის დიდი განსხვავებაა, რომ ჩვენი თანამედროვე შეხედულება პოეტურ შემოქმედებით ნიჭზე სრულებით არ შეეფერება იმ ხანას, როცა შოთა რუსთაველი ცხოვრობდა. ამიტომ დიდი შეცდომა მოსდით იმათ, ვინც აწინდელი შეხედულებისა და კრიტიკულ მოთხოვნილებათა მიხედვით „ვეფხის-ტყაოსანსა" სჯის, ვინც ფიქრობს, რომ, რაკი შოთას თავის თხზულებისათვის შინაარსი სპარსულიდან აუღია, ვითომც ამით შესანიშნავ მგოსნის შემოქმედებით ნიჭს რაიმე წუნი ედებოდეს. სრულებითაც არა. სპარსულ მწერლობის ისტორიიდან მრავალი მაგალითის მოყვანა შეიძლება, რომელიც ცხადად გვიჩვენებს, რომ საშუალო საუკუნეებში აღმოსავლეთის პოეტებს და მწერლებს საჭიროდ არ მიაჩნდათ თავიანთ თხზულებისათვის ახალი „სიუჟეტი" აეღოთ; იმათ ფიქრადაც არ მოსვლიათ, რომ ვისმეს შეეძლო რაიმე წუნი დაედო ამის გამო მათ ნაწარმოებისათვის; თითოეულ პოეტს თავისუფლად შეეძლო თავის თხზულებისათვის სხვა მწერლის ნაწარმოებით ესარგებლნა: ხელოვნება მხოლოდ იმაში მდგომარეობდა, ვინ უფრო უკეთესად და უფრო ღრმად, თანაც ლამაზად გამოსთქვამდა და გალექსავდა მოთხრობას. მაგ. ფახრ, უდდინ ასად-ალასტარაბადი ალჯურჯანის თხზულება „ვისურამინ" (ვისრამიან)[43] კვალდაკვალ მისდევს და იმეორებს ერთს თხზულებას, რომელიც ფაჰლაურად (ძველი სპარსულია) იყო დაწერილი, ამნაირად მისი თხზულება ფაჰლაურიდან გადმოთარგმნილი გალექსილი მოთხრობაა.

ამგვარადვე უნსურის[44] თავის თხზულებისათვის „ვამიყ და აზრა" მასალად ერთი ძველადვე გალექსილი თქმულება ჰქონდა. ამისდა მიუხედავად, უნსურის თხზულების დაწერის შემდეგაც ექვსმა სხვა სპარსელმა პოეტმა კიდევ შესთხზა იმავე შინაარსის ნაწარმოებნი. ხოლო უფრო საყურადღებო ისაა, რომ ეს ექვსივე მგოსანი უნსურის ნაწარმოებით ხელმძღვანელობდნენ. ამ ექვსი პოეტის სახელი იყო: 1) ფაზისი ჯურჯანი, 2) ქამალ-უდდინ ჰუსაინ დამირი, 3) შუაიბ ჯუშყანელი, 4) მაულანა მუჰამმედ ალი ახტარაბადელი, 5) მირზა მუჰამმედ სადიყნამი ალმურავი და 6) ხაჯი მუჰამმედ ჰუსაინ შირაზი*.

შესანიშნავ სპარსელთ მგოსან ნიზამმა[45] თავის სამივე განთქმულ თხზულებისათვის ძველი მოთხრობები აიღო მასალად: „ხოსრაუ უშირინ"-ისა და „ჰაფთ ფაიქარ"-ისათვის ძველი სპარსული, ხოლო „ლაილა უ მაჯნუნი"-სათვის ძველი არაბული ლექსები; მაგრამ ამის შემდეგაც მრავალზე უმრავლესი მწერალი ცდილობდა იგივე მოთხრობები პოეტურად შეემუშავებინა; მერე როგორ, — უმეტესი ნაწილი მათგანი ნიზამის თხზულების შინაარსს კვალდაკვალ მისდევდა ხოლმე, ზოგჯერ მხოლოდ აქა-იქ ჩაუმატებდა ახალს რომელსამე არაკს, იშვიათად თუ შესცვლიდა შინაარსს არსებითად**. დასასრულ, ბევრი სპარსელი პოეტი სთარგმნიდა აგრეთვე ინდოურიდან და გადააკეთებდა ხოლმე გალექსილ თხზულებებს (H. Ethe, ibid., გვ 251)[46] და მრავალი სხვა მაგალითის მოყვანა შეიძლება კიდევ.

---

* H. Ethe, ibid., 240.

** H. Ethe, ibid., 248.

ერთი სიტყვით, ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ცხადად ჩანს, რომ სპარსელი პოეტები თავისუფლად სარგებლობდნენ წინანდელი მწერლების თხზულებებით; ხშირად სულ მცირედი, ჩვენი აზრით, უმნიშვნელო განსხვავება, ან არადა მხოლოდ ამბის გალექსვა საკმარისი იყო, რომ თავისუფალი ნაწარმოები ახალ თხზულებად ჩაეთვალათ; იმ სახელოვან პოეტებსაც, რომელთაც მრავალი მელექსე ჰბაძავდა ხოლმე, იმათაც კი თვითონ არ შეუთხზავთ „სიუჟეტი", ისინიც ძველ, ხშირად უკვე შემუშავებულ თქმულებებით სარგებლობდნენ ხოლმე. თვით სახელოვან აბულყასიმ ფირდოუსის „შაჰნამეს" წერის დროს ხელთა ჰქონდა ძველი ერანული ჩაწერილი თქმულებები, იგი კვალდაკვალ მისდევდა თავის დედანს, შეიმუშავა და გალექსა თქმულებები. თავის თხზულებაში ფირდოუსიმ მწერალ დაყყის 1000 ლექსიც კი შეიტანა ერანის ისტორიის უძველეს ხანის შესახებ (იხ. Nöldeke, Das iranische Nationalepos, ibid., s. 141 folg.).

ერთი სიტყვით, სპარსელმა პოეტებმა ჯერ არ იცოდნენ, რომ თითოეულ მწერალს თავისი საკუთარი „სიუჟეტი" უნდა ჰქონდეს.

უფრო საყურადღებოა, რომ არც ერთ სპარსელ მწერალს თავის თხზულებისათვის მასალა თანამედროვე ცხოვრებიდან არ აუღია, რასაკვირველია, მეხოტბეთა გარდა, ისიც იმიტომ, რომ „შესხმის" დაწერა და მირთმევა პოეტს მხოლოდ ცოცხლისათვის შეეძლო.

სხვები კი მასალას ყოველთვის წარსულში ეძებდნენ, თქმულებებში, უკვე შემუშავებულ და გალექსილ მოთხრობებში.

თუ რომანის დაწერას აპირებდნენ, ისინი მაშინვე „ვისი და რამინის", ან „ლეილა და მეჯნუნის", „ვამეყ და აზრას" და სხვა მოთხრობებს მოჰკიდებდნენ ხოლმე ხელს. და ფიქრადაც არ მოსდიოდათ თანამედროვე ცხოვრებაში მოეძებნათ მასალა... რით აიხსნება მერე ეს გარემოება? იმით, რომ მწერლებს დაკვირვების ნიჭი და საზოგადოებრივ ცხოვრების შესწავლის უნარი ჯერ საკმარისად განვითარებული არა ჰქონდათ, იმიტომ რომ ჯერ მწერლობაში რეალურ მიმართულების საჭიროება არა ჰქონდათ შეგნებული. ადამიანი იფიქრებს, რეალურ მიმართულების საჭიროების აზრზე ადვილი რაღა იქნებაო? დიახაც რომ ახლა ადვილი გვეჩვენება, მაგრამ ცოტაა განა ისეთი სამეცნიერო კანონი და ჭეშმარიტება, ისეთი აზრი, რომელიც ახლა სრულებით მარტივად და ადვილად მიგვაჩნია, მაგრამ მრავალი საუკუნის განმავლობაში კაცობრიობამ მათი არსებობისა არა იცოდა რა?..

დავუბრუნდეთ ისევ „ვეფხის-ტყაოსანს". შოთამ, როგორც თვითონ ამბობს, თავის თხზულებისათვის სპარსული ამბავი აიღო მასალად. ეს ამბავი უკვე „ქართულად ნათარგმანები ჰპოვა" და „ლექსად გადათქვა". ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ ასე იქცეოდა ყველა სპარსელი პოეტიც დიდით პატარამდე. რუსთველმაც მასალად ისეთი სპარსული ამბავი აიღო, რომელიც მის მოთხოვნილებასა და განზრახვას უფრო შეეფერებოდა. მაშასადამე, შოთა ისე მოქცეულა, როგორც მოიქცეოდა თითოეული მაშინდელი პოეტი აღმოსავლეთში. ცხადია, რომ ისინი, ვისაც ჰგონია ვითომც ეს გარემოება შოთას უნდა წუნსა სდებდეს, დიდად შემცდარნი ბრძანდებიან: თუ სპარსეთის მწერლებს სახელს არ უფუჭებდა და არც ახლა უფუჭებს ეს გარემოება, შოთას რითღა უნდა უშლიდეს? არაფრით. ვინც სხვანაირადა სჯის, იმას ავიწყდება, რომ XII საუკ. მწერლის ღირსებათა და ღვაწლის დაფასება მხოლოდ XII საუკუნეშივე არსებულ პოეტურ მოთხოვნი-

ლებათა და შეხედულობის დაგვარად შეიძლება. შოთას ნიჭს, თუ უნიჭობას ის დაამტკიცებს, თუ როგორ აასრულა მან თავისი განზრახვა: ხელოვნურად, თუ არა, რა ცვლილება შეიტანა თავის მასალაში, როგორ შეიმუშავა. ხოლო ამისთვის, დიახაც, საჭირო იყო და საჭიროც არის სპარსული დედანის პოვნა. ახლა კი ჯერჯერობით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ შოთამ თავისი განზრახვა ენისა და ლექსთაწყობისა და პოეტურ დასურათების მხრივ საუცხოოდ აასრულა — „ვეფხის-ტყაოსანი" — უკვდავია* ბ-ნ გოგებაშვილს რომ პრ. მარის თხზულებები გულდასმით წაეკითხა**, თვითონ დარწმუნდებოდა, რამდენად აფასებს და თაყვანსა სცემს პრ. მარი „ვეფხის-ტყაოსანს" და მის სახელოვან მგოსანს. მაგრამ შოთას ქმნილების შესავალი, წინასიტყვაობა ისე ღრმად და ხელოვნურად არის შეთხზული, რომ იმის მეტი არაფერი დარჩენოდა ავტორს, მაინც შესანიშნავ მგოსნის სახელს მოიხვეჭდა. „ვეფხის-ტყაოსანი" რომ საბოლოოდ და საფუძვლიანად შესწავლილი იყოს, ამისათვის საჭიროა გამოირკვეს, თუ რამდენად შესცვალა რუსთაველმა თავისი დედანი, ხოლო რაკი დედანი ჯერ ნაპოვნი არ არის, ამიტომ მკვლევარს ამ საკითხის გადასაწყვეტად შეუძლია ერთადერთ საშუალებას მიმართოს: გამოარკვიოს, რომელი აზრები შეეძლო მხოლოდ ქრისტიანს ეთქვა?***, როცა ამნაირად „ვეფხის-ტყაოსანი" შესწავლილი იქნება, მაშინ უკანასკნელი საკითხიც გადაწყდება, თუ რამდენად გადაუკეთებია თავისი დედანი სახელოვან მგოსანს. სწორედ ამნაირ გამოკვლევას ამზადებს, როგორც მე კერძოდ ვიცი, პრ. მარი".

მაგრამ შესაძლებელია მკითხველმა იკითხოს: ეს ყველა კარგი. მაგრამ რით აიხსნება, რომ რუსთაველმა სპარსული ამბავი აიღო პოემის მასალად, განა იმასაც არ შეეძლო ძველ ქართულ თქმულებებით ესარგებლა, როგორც ზოგჯერ იქცეოდნენ ხოლმე სპარსელი მწერლები? დიახაც, სწორედ რომ არ შეეძლო და აი რატომ: სპარსელი მწერლებიც პირველ ხანებში მარტოოდენ არაბული პოეტების ნაწარმოებებს ჰბაძავდნენ, არამცთუ ლექსთა წყობა, თვით პოეტურ თხზულებათა გარეგანი სახეც კი სპარსელებმა არაბებისაგან შეითვისეს.

ამ მხრივ ქართული მწერლობაც მიბაძვით და თარგმანებით დაიწყო; განსხვავება და ქართველების უპირატესობა მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ პოეტურ თხზულებების ენა და ლექსთაწყობის ფორმები ჩვენმა მწერლობამ თვითვე შექმნა; იგი სასულიერო პოეზიამ უანდერძა საეროს (იხ. ამის შესახებ

---

* ...«Необыкновенные по совершенству стихи и слог Руставели непревзойдены пока в грузинской литературе и до сих пор остаются неподражаемыми образцами для каждого грузинского поэта» (Марр, Расцвет древнегруз. свет. литер., жур. М. Н. Пр. 1899 г., № 12, 235).

** შდრ., Древнегрузинские одописцы (Тексты и разыскания по Армяно-Грузинской филологии, книга IV, стр. 51—57).

*** ...«Болезненно-острое желание видеть в поэме целиком грузинское народно-национальное произведение затрудняет исследование, не позволяет заметить в ней и те любопытные, действительно национальные грузинские черты, которые не могут не быть признаны отголоском грузинской современной жизни, даже отражением, быть может и не невольным, обаятельной личности Тамары... Весьма возможно, что внимательное изучение Барсовой кожи откроет в ней, в этой стихотворной обработке переводного персидского романа, сознательную обрисовку знакомых грузину-автору типов и явлений в поэтических намеках, особенно ясных для современников. До известной степени эта поэзия намеков чувствуется и теперь»... (Марр, Древнегрузинские одописцы, Тексты и разыск., книга IV, стр. 57).

Марр, Расцвет древ. груз. свет. литературы, Ж. М. Н. Пр., 1899, № 12, გვ. 227—28 და Предварительный отчет о работах на Синае... Сообщение Импер. Прав. Палест. общ., т. XIV, ч. II, (1903 г.), стр. 39—40). მაგრამ ზოგიერთი სპარსელი მწერალი შემდეგში ძველი ერანულ მოთხრობების, ზოგჯერ უკვე გალექსილი თხზულებების შემუშავებას შეუდგა; ამნაირად: თუმცა სპარსული პოეტები თანამედროვე ცხოვრებაში არ ეძებდნენ მასალებს და „სიუჟეტს" თვითონ არ სთხზავდნენ, მაგრამ ძველ ერანულ თქმულებების წყალობით ცოტა არ იყოს მაინც მათ პოეზიას ეროვნული ელფერი მოეფინა, ხოლო სპარსელ პოეტებს იმიტომ შეეძლოთ ძველ ერანული მოთხრობების შემუშავებას შესდგომოდნენ, რომ სპარსელების მაჰმადიანობის წინადაც, სასანელთა მეფობის დროსვე, საერო სიტყვიერება და პოეზია ჰქონდათ, თქმულებები შეკრებული იყო და ფირდოუსისა და სხვა მწერლების დრომდეც კი მიაღწია, — ძველ ცეცხლთაყვანისმცემლობის დროინდელმა მწერლობამ და გადმოცემამ გამაჰმადიანებულ სპარსეთშიაც თავი ამოყო. საქართველოში კი სულ სხვა მდგომარეობა და პირობები იყო. აქ შეუძლებელი იყო წარმართობისა და ცეცხლთაყვანისმცემლობის დროინდელ თქმულებებს თვალსაჩინო გავლენა ჰქონოდა ხელოვნურ მწერლობაზე, იმიტომ რომ საქართველოში მწერლობა მხოლოდ ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ აღორძინდა, იმიტომ რომ, რამდენადაც ვიცით, ქრისტიანობამდე: ცეცხლთაყვანისმცემლობის დროს ქართული ხელოვნური პოეზია არ არსებობდა. მაშასადამე, მხოლოდ სახალხო პოეზიაღა რჩება; მხოლოდ მას შეეძლო გავლენა ჰქონოდა ქართულ ნორჩს პოეზიაზე, რომელიც სპარსული სიტყვიერების წაბაძვით აღორძინდა". დიდაც, შესაძლებელი იქნებოდა, სახალხო სიტყვიერებისათვის რომ ჩვენში ეჭვის თვალით არ შეეხედათ. ქრისტიანობა წარმართობის და კერპთაყვანისმცემლობის ყოველგვარ ნაშთსა და კვალს სდევნიდა ხოლმე და სახალხო ლექსებისა და სიმღერების აღსრულებას უკრძალავდა თავის სამწყსოს. თეატრი იყო, თუ მუსიკა, ასპარეზობა, თუ სხვა რაიმე სავაჟკაცო გასართობი, ყველაფერს, რასაც კი წარმართობასთან ასე თუ ისე კავშირი ჰქონდა, ცოდვად და სულის წამწყმედად სთვლიდნენ. აკი სამღვდელოებამ გაიტანა კიდეც თავისი და საერო მწერლობა და პოეზია საბერძნეთში სამუდამოდ, რომში კიდევ დიდი ხნით მოსპო. ამნაირსავე პოლიტიკას ადგა სამღვდელოება ასურეთში (იხ. M. K. Duval. Notes sur la poésie syriaque. Journal Asiatique X, 1897 г.), სომხეთში და ჩვენშიაც. ასურეთსა და სომხეთში სამღვდელოებამ თავის მიზანს მიაღწია და საერო პოეზია სამუდამოდ აღმოფხვრა. სახალხო, საგმირო პოეზია საქართველოში იყო გავრცელებული: სომეხთა ისტორიკოსი XI საუკ. გრიგორ მაგისტროსი მოგვითხრობს, მაგალითად, რომ ქართველები ვაჰრამ ფაჰლავუნზე ლექსებსა სთხზავდნენ და თანაც ცეკვით და სიმღერით მას ღმერთსავით ადიდებდნენ (ალიშანი, შირაკი, გვ. 153: Марр. Грузин. извод сказки о трех остроумных братьях из «Русуданиани», გვ. 228, Сборник фак. восточн. яз.)[49], ქართლის ცხოვრებაშიაც მოხსენიებულია, რომ XI—XII სს. ჯარში „სიმღერები" და „სახიობანი" სცოდნიათ (იხ. ჯიჯინაძის გამოც., ქართ. ცხ., გვ. 372). მაგრამ რა თვალით უყურებდნენ მას? არამცთუ სამღვდელოება, თვით ღადბუნებოვანი, ნიჭიერი მეფე დავით აღმაშენებელიც კი უკრძალავდა ამ სიმღერებს. ისტორიკოსი ამბობს: „საეშმაკონი სიმღერანი, სახიობანი და განცხრომანი და გინება ღვთისა განმარისხებელნი და ყოველი უწესოება მოსპობილიყო ლაშქართა შინა მისთა" (ქართ. ცხ. ibid., გვ. 372). როგორც ხედავთ, სიმღერები „საეშმაკოდ და ღვთის განმარისხე-

ბელად" ითვლებოდა. — რათა? იმიტომ, რომ ეს სიმღერები ძველი, ცეცხლთაყვანისმცემლობის დროინდელი იქნებოდა, როცა ქართველები წარმართები იყვნენ. ამგვარად, სახელოვანმა მეფემ ჯარშიც კი მოსპო საგმირო პოეზია; მდაბიო ხალხსღა უნდა შერჩენოდა იგი; ასეთი ვიწრო წრე შემოუფარგლა დავით აღმაშენებელმა. მერე თუ დავითისთანა განათლებული და დიდბუნებოვანი მეფე ასე სასტიკად სდევნიდა ჩვენს სახალხო სიტყვიერებას და სიმღერებს საეშმაკო გასართობადა სთვლიდა, უეჭველია, მაშინდელ ჩვენ განათლებულ საზოგადოებასაც იგი ათვალისწუნებული უნდა ჰქონოდა, როგორც მდაბიო და საწარმართო გასართობი.

სწორედ ამის გამო შეუძლებელი იყო შოთას სახალხო თქმულებით ესარგებლნა[50]. ერთად ერთი მწერლობა, საცა საპოეზიო მასალების შოვნა შეიძლებოდა, სპარსული სიტყვიერება იყო: იქ ხელოვნური პოეზია უკვე არსებობდა და კაიხანია პატივი დამსახურებული ჰქონდა.

შეიძლება უფრო ზოგადი დასკვნა გამოვიყვანოთ: სამღვდელოების წყალობით სახალხო სიტყვიერება იმდენად დამაბუნებული და ათვალისწუნებული იყო, რომ შეუძლებელია ქართული ხელოვნური საერო მწერლობა სახალხო პოეზიის ნიადაგზე აღმოცენებულიყო. ერთადერთი საშუალება მხოლოდ სპარსული მწერლობის მიბაძვა გახლდათ. ჩვენ საზოგადოებასა ჰგონია, ვითომც ეს მიბაძვა ქართველების ღირსებასა და ნიჭიერებას ამცირებდეს, და ამის გამო პრ. მარის ზემოდასახელებულ თხზულებებს მტრის თვალით უცქერის; მაგრამ დიდად შემცდარი ბრძანდება იგი: ჯერ ერთი იმიტომ, რომ მიბაძვით დაიწყეს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, თვით სპარსელებმა და სხვა ხალხებმაც; მაგრამ ყურადღების და დაკვირვების ღირსია შემდეგი გარემოება: არც ბიზანტიელებს, არც ასურელებს, არც სომხებს, ერთი სიტყვით არც ერთს აღმოსავლეთის ქრისტიან ხალხს, ქართველების გარდა, საერო, ხელოვნური პოეზია არა ჰქონია, თუმცა ბიზანტიელებიც არაბების და სპარსების მოსამზღვრენი იყვნენ, თუმცა ასურელებიცა და სომხებიც სპარსელების გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ; დიახ, ყველგან ქრისტიანობამა და სამღვდელოებამ საერო პოეზია და ესტეტიური გრძნობა დაახშო, მხოლოდ საქართველოში მოწინავე საზოგადოებამ სამღვდელოებისა და თეოკრატიულ აზრთა ბატონობას თავი დააღწია, და მაღალ ესტეტიურ გრძნობას და ხელოვნებისადმი სიყვარულს ფართო ადგილი დაუთმო. აი, რა არის საყურადღებო და შესწავლის ღირსი. ბევრი ამგვარი საინტერესო საკითხი იბადება ქართული მწერლობისა და ისტორიის შესწავლის დროს. ხოლო როცა ჩვენი წარსული უფრო უკეთესად იქნება შესწავლილი, მაშინ წარმოუდგება ქართველ მკითხველს სამშობლო ისტორიის საინტერესო და მომხიბლავი სურათი. ამისთვის კი, როგორც არაერთხელ იყო ნათქვამი, მასალების პირველდაწყებითი კრიტიკული შესწავლაა საჭირო. პრ. მარმა პირველმა დაიწყო მეცნიერული კრიტიკული მუშაობა. იგი კვალდაკვალ მისდევს წყაროების შესწავლას და თავის დროზე, იმედია, სამშობლოს ქართულ ლიტერატურის მეცნიერულად შემუშავებულ ისტორიას შესძენს. თუ პრ. მარის ნაწერებს ახლა მტრის თვალით უყურებენ, ეს იმით აიხსნება, რომ ჩვენში საზოგადოდ ძნელია მუშაობა, მეტადრე თუ მეცნიერი ახალ გზას იკვლევს და კრიტიკულ მიმართულებას ადგია: ჩვენ მიძინებულ საზოგადოებას შეწუხებისა და კრიტიკისა ეშინიან და ყოველგან მტრები ელანდება. განა ამნაირმავე გარემოებამ არ ათქმევინა ჩვენს ნიჭიერს მგოსანს ი. ჭავჭავაძეს ეს საუცხოო ტაეპი:

„ჩემზედ ამბობენ, ის სიავეს ქართლისას ამბობს,
„ჩვენს ცუდს არ ჰმალავს   ეგ ხომ ცხადი სიძულვილია.
„ბრიყვნი ამბობენ, კარგი გული-კი მაშინვე სცნობს
„ამ სიძულვილში რაოდენიც სიყვარულია!"

ბევრმა კოკა წყალმა ჩაიარა მას შემდეგ, რაც ეს ლექსი დაიწერა, მაგრამ გარემოება, სამწუხაროდ, ძალიან არ არის შეცვლილი; განა ეხლა კი არ შეუძლია საზოგადო მოღვაწეს, მეცნიერს, პრ. მარს მაგალითად, ზემომოყვანილი ტაეპი გაიმეოროს? ოღონდაც რომ შეუძლია!..

მაგრამ მოვა დრო და ჩვენი საზოგადოება თვითვე დაინახავს, ვინ იდგა „უკუღმართობის გზაზე" პრ. მარი, თუ მისი მოწინააღმდეგენი[1]...

К ИСТОРИИ ЦЕРКОВНЫХ РЕФОРМ В ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ

(ГЕОРГИЙ АФОНСКИЙ)[1]

Среди исследователей истории церковной и религиозной жизни христианских народов давно уже установилось мнение, будто с окончанием иконоборческого спора и восстановлением ортодоксии восточно-христианская церковная жизнь приняла стереотипные формы и замерла, тогда как на Западе постоянно шла борьба за религиозные идеалы, борьба за реформы церкви, усваивавшей средневековые, феодальные институты и становившейся аристократическим учреждением. Так, на Западе, монашество и общество выступало за свободу церкви, за чистоту нравов, боролось с симонией и аристократическим строем высшего духовенства, здесь, на Востоке, уже с начала X века монашество было индифферентно ко всему происходившему в жизни, оно перестало уже играть роль в истории. Подобный взгляд держится, мне кажется, только благодаря тому, что история восточных церквей, в особенности грузинской, армянской и сирийской, в частности история монашества и религиозно-общественных течений, еще очень мало изучена. Более близкое знакомство с историей всех восточных церквей, более внимательное изучение соответствующих памятников представят исследователю если не тождественную, то, по крайней мере, подобную ей картину борьбы за религиозно-нравственные идеалы, за реформы духовной иерархии, за демократизацию церкви.

Так было, по крайней мере, в Грузии, о д и н из моментов реформационного движения церкви которой и будет представлен ниже.

Грузинская церковь, как и армянская в древний период ее существования, своим строго выдержанным сословным строем и характером как высшего, так и низшего духовенства напоминает более римскую, чем византийскую церковь; начиная от священника, кончая епископами и католикосом, все принадлежали к аристократии, — только лица дворянского происхождения* могли мечтать о духовной деятельности: в «Картлис Цховреба» начало такой аристократизации высшего духовенства приурочено к VI веку, царствованию Фарсмана (542—557 гг.), с какого времени уже «перестали призывать католикоса из Греции, а сами грузины, (члены) передовых фамилий стали занимать (патриарший престол)» (редакция ц. Марии, изд. Такайшвили, 187: **Картлис Цховреба**, изд. З. Чичинадзе, стр. 215). Было ли это действительно так, получило ли привилегированное сословие исключительное право занимать высший духовный сан в стране именно с момента, указанного

* Г-н Д. К а р и ч а ш в и л и ошибается, когда утверждает, что священники и диаконы в Грузии были преимущественно из крестьянского сословия («Грузия в XII столетии», на грузинском языке, стр. 17).

летописью, или совершалось это позже, сказать точно, при современном состоянии изучения наших источников, невозможно.

Характерно, во всяком случае, то, что, начиная с VII века вплоть до XI века, все святые мученики и учителя грузинской церкви, за исключением одного Або, араба по происхождению, принадлежали к высшему сословию: жития Давида и Константина, царя Арчила, Константина правителя (эристава), Григория Хандзтийского*, Илариона Грузина, Гоброна, Иоанна и Евфимия Афонских ясно указывает на это. К девятому веку, во всяком случае, аристократический, сословный строй грузинского духовенства настолько установился и окреп, что им было проникнуто все мышление, все идеалы лучших представителей тогдашней церкви — духовных писателей. Это прекрасно видно из того факта, что в VII—IX веках, при редактировании жития св. Нины писателем даже просветительнице Грузии было приписано знатное происхождение, тогда как все древнейшие источники скорее указывают на обратное (И. Джавахишвили. Проповеди. деят. ап. Андрея и св. Нины. Журнал Министерства народного просвещения, 1901 г., № 1, стр. 88—91). Редактор жития был настолько проникнут аристократическим строем и происхождением современного ему духовенства, что отец и дядя Нины могли рисоваться ему только в образе высшего государственного сановника и иерарха церкви: современность заставляла его, очевидно, представлять аристократический строй даже в древней церкви.

В одиннадцатом веке мы уже застаем в церкви такие порядки, что даже в диаконы и в священники не могли быть посвящаемы вольноотпущенники и крепостные: нарушение этого принципа считалось неслыханным событием, делом необычайным (см. изд. церковн. музея грузин. экзархата **Житие Георгия Святогорца**, стр. 326).

Исключительно аристократическое происхождение грузинского духовенства, конечно, не могло не отразиться вредно на его характере и направление. Иерархи переносили свои сословные понятия и привычки в церковные отношения и среду. Симония давала возможность получить епископский сан наиболее богатым членам знатных родов. Как духовные иерархи, они владели большим церковным имуществом, крепостями, имели своих «людей», свою рать, которую в случае необходимости могли выставить против врагов. У них, одним словом, была не только духовная власть, но и светская. Они принимали активное участие в политических делах и находились то в рядах феодалов, сражавшихся с царем, то в рядах сторонников монарха.

Когда, например, феодалы изменили царю Баграту и перешли на сторону византийского императора Василия, сдав последнему все свои крепости, то «Савва, епископ тбетский, построил крепость близ церкви Тбети и назвал ее «Свети» (Столп). Он собрал тогда «народ» (эри = воинство или народ) свой и вошли в нее сам Савва, епископ Тбетский, Ездра, епископ анчийский, и шавшетские дворяне и укрепились в ней» (см. **Хронику Сумбата**, изд. Е. Такайшвили, стр. 76, сравни русский перевод его же в **Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа**, XXVIII в., стр. 175). Соединенные силы греков и отпавших феодалов упорно осаждали епископов с их людьми, но «Бог,—

* Считавшееся утерянным житие Григория Хандзтийского открыто профессором Н. Я. Марром в Иерусалиме и сфотографировано. Благодаря любезности Н. Я. Марра я получил возможность ознакомиться с этим замечательным памятником до его напечатания.

говорит историк, — укрепил находившихся в той (крепости) «Свети», и они, как преданные и истинные мученики Божьи, готовы были идти на смерть и пожертвовать собой ради своих земных (собственно телесных) «владык» (там же, 77, сравн. там же, 175).

В царствование того же Баграта восстал неугомонный феодал Липарит и начал вести свою обычную опустошительную кампанию: вывел из города Ани правителей Баграта и захватил их всех в плен; царь поспешно направился на своего непокорного вассала. «Тогда,—говорит грузинский историк, — вывел месхов благодаря богатству анчурский (епископ) на помощь Баграту, который стоял (в оригинале наст. вр.) в Хртила. Липарит же собрал кахетинцев и подошел к Покта. Но (вдруг) анчурский (епископ) бежал от царя Баграта и соединился (соб. сговорился) с Липаритом» (**Картлис Цховреба**, изд. Чичинадзе, стр. 326).

Еще в первые годы вступления этого монарха на престол епископ Баны Иоанн, вместе с другими дворянами области Тао, отложились и перешли на сторону византийского императора (см. **Картлис Цховреба**, изд. Чичинадзе, 317 и **Хроника Сумбата**, 75). Таким образом, епископы не довольствовались духовной сферой влияния и с оружием в руках старались выразить свои симпатии и антипатии. Вполне понятно, что при таком положении дел духовенство не могло исполнять своих прямых обязанностей, оно не могло стоять выше местных, сословных или фамильных предрассудков, оно не в состоянии было являться примирителем враждующих и проводить в жизнь правила христианской морали. Церковь постепенно отдалялась от народа и переставала выполнять свое непосредственное назначение. Но была в Грузии личность, которая восстала против такого состояния церкви и требовала от духовенства осуществления в жизни заповедей Христа.

Это был известный ученый монах Георгий Афонский, или, как его чаще называют, Святогорец; до последнего времени исследователи касались исключительно его выдающихся литературных заслуг, между тем как совершенно упускалась из виду великая реформаторская деятельность этого выдающегося человека: и он также происходил из знатного рода: отец его, Иаков, был одним из самых приближенных сановников царя Георгия I, которым он был отправлен с дипломатической миссией в Персию. Выполнив успешно свою задачу, Иаков вернулся на родину и женился; от этого брака родился Георгий: когда мальчику исполнилось семь лет, родители, согласно данному обету, отослали его в женский монастырь Тадзриси, где воспитывалась и его старшая сестра; там пробыл мальчик три года и обучался священному писанию, после чего его взяли на воспитание в монастырь Хахули его двое дядей: посоветовавшись с передовыми людьми того времени, дяди решили отдать маленького Георгия на обучение известному тогда богослову Иллариону Твалели. Спустя немного времени один из дядей мальчика поехал вместе с феодалом Ферисом, сыном Джоджика, в Византию, и взял с собой своего племянника Георгия; там он пробыл, по словам биографа, двенадцать лет, овладел в совершенстве греческим языком и получил в Константинополе, под руководством «мудрецов и риторов», «несветских, богобоязненных монахов», философско-схоластическое образование. Когда Георгий вернулся на родину, то уже не застал в живых матери. Повидавшись с отцом, он отправился к своему второму дяде, в Хахульский монастырь, и двадцати пяти лет, по словам его ученика—биографа, постригся в монахи (Ж и т и е Георгия, стр. 291). Но тут Георгий пробыл недолго: тайно от всех бежал

он из монастыря и прибыл на Черную Гору; там он стал учеником известного монаха Георгия Молчальника; тот поместил своего ученика в монастыре св. Романа, где он и провел три года. Вскоре учитель постриг Георгия в схимники и отправил в Палестину поклониться святым местам. Объехав Святую землю, Георгий вернулся вновь к своему наставнику. Тогда Георгий Молчальник посоветовал своему ученику приняться за переводческую деятельность и закончить таким образом то, что не успел сделать св. Евфимий Афонский. Георгий долго не решался, но должен был уступить, наконец, настойчивым просьбам своего учителя и отправиться на Афонскую гору, в грузинский монастырь, где находились переводные и редакторские труды отца Евфимия. По приходе своем на Афон, он принялся за изучение всех памятников, относящихся к истории Иверского монастыря (там же, 299); взяв за образец Евфимия, он начал вести строгую, аскетическую и трудовую жизнь. На Афоне все обратили на него внимание; вскоре он был посвящен в священники, деканы и регенты хора. С этого времени Георгий принялся за переводческую деятельность; предварительное знакомство с трудами предшественников облегчило ему, конечно, выполнение намеченной задачи: он знал, в каком направлении была начата работа, знал, сколько было выполнено, и мог ясно представить, что ему еще оставалось сделать. Необходимые в этом вопросе указания и приблизительный список предстоящих переводов были, вероятно, сообщены Георгию его учителем, когда тот просил его продолжить начатое Евфимием дело переводов и исправлений грузинских литургических памятников. Писательская деятельность Георгия проявилась вследствие этого в трех видах: во-первых, он докончил переводы тех произведений, которые были начаты еще Евфимием, но — то по недостатку времени, то по причине смерти его — остались невыполненными; во-вторых, он перевел те из известных патристических сочинений, которые до того не имелись на грузинском языке или которые нуждались, по его мнению, в новом переводе; в-третьих, он сличил с греческими текстами, исправил разночтения или отступления, которые ему казались тенденциозными или же случайными искажениями, и проредактировал новозаветные памятники, переведенные в древности с армянского (там же, 310, 294—295)*. Политические гонения, которым подвергся Иверский монастырь за соучастие игумена в заговоре против им-

---

* Георгий Святогорец, несмотря на всю, присущую ему, по сообщению биографа, скромность, хорошо сознавал и высоко ставил достоинства своих переводов. Из одного, не без юмора и остроумия написанного, пояснения к своему переводу псалмов, ясно видно, как он ревниво относился к точности своего произведения: «...я умоляю всех.., которые будете списывать, чтобы вы переписали без изменения, все так же, как здесь [в оригинале] найдете, не прибавляйте и не выкидывайте ничего; мы сами все, что следовало, внесли, все, что нужно было [выбросить], выпустили, как этого требовали [особенности] нашего языка и приемы работы, ни «и», ни «ибо» (дон-ами, рамету) не выкидывайте. Разумному человеку нужно понять, что эти «и» и «ибо» и нам были известны, что и [мы знали], могло ли оно или другое слово попортить перевод [или нет], и что мы не выбросили бы и не уничтожили их [без нужды]. Если же кто-либо будет недоволен нашим с большим трудом и полной всякой истины выполненной работой и будет знать кэ (καί), или гар (γάρ), или (ὅτι), либо Бог и Господь, да к тому же будет ритором или философом, тогда пусть он над нашим трудом не мудрствует, а сам, как хочет, переведет вновь!..» (М. Джанашвили. Груз. литер., 108).

ператора, троекратное разграбление греками монастырского имущества и угрозы об изгнании их с Афона заставило грузин-монахов подумать о том, чтобы по крайней мере история основания Иверского монастыря и борьбы греков с грузинами и жизнеописание знаменитых ктиторов: Иоанна, Торникия и Евфимия, остались в назидание потомству. Братья и духовные отцы поручили взяться за изложение этой истории Георгию, и он согласился, начав, по словам его биографа, с того, что «расспросил и разузнал от учеников и друзей святого отца нашего, великого Евфимия, о бесплотной и сверхчеловеческой жизни и подвижничестве его отца, Иоанна, и других святых монахов, а также о построении этой великой лавры и об уставе (собственно—распоряжениях), который ввел святой отец Евфимий» (там же, 299); он перелистал все книги, написанные Иоанном и знаменитым сыном его, перечитал все записи, которые могли дать интересные сведения для составления их биографии и очерка литературной деятельности (Житие Иоанна и Евфимия, стр. 4, 18, 30) и только после этого начал он писать порученное сочинение: оно дошло до нас в рукописи, писанной восемь лет спустя после смерти автора. Этот памятник, как по своим историческим достоинствам и богатству собранного в нем материала о монашеской жизни на Афоне, так вследствие своих литературных качеств может сделать честь любой литературе.

Эта работа была как бы подготовкой для дальнейшей деятельности Георгия; его высокие духовные качества, необыкновенная эрудиция в области церковной литературы заставляли обращать взоры всех грузин-монахов на него: и, как лучший представитель, он был выбран единогласно в игумены Иверской лавры (Житие Георгия, там же, 298). По вступлении в отправление своих обязанностей, он прежде всего постарался восстановить устав, данный монастырю св. Евфимием, и «таким образом, — говорит биограф, — он ревностно пошел по стопам святого отца нашего Евфимия и все его правила и каноны и установления так возлюбил, как если бы они исходили из уст Бога и были утверждены святыми апостолами» (там же, 299). Этот устав не действовал уже со времен игумена Георгия, бывшего непосредственно после Евфимия игуменом Иверского монастыря и желавшего ввести свои правила (Житие Иоанна и Евфимия, стр. 59).

При составлении жизнеописания знаменитых ктиторов Иверского монастыря, Георгий Святогорец имел случай хорошо изучить устав Евфимия и оценить по достоинству его хорошие стороны. Главные черты этого устава заключались в проведении полного равенства всех монахов и христианско-общественных начал в жизни. Многие из людей знатных или состоятельных, которые приходили в монастырь постричься, принося с собой большое имущество, и тем не менее не оставляли своих прежних наклонностей и привычек, получали, после кратковременного испытания, отказ в пострижении и в пребывании в обители. «Простите, — говорил в таких случаях отец Евфимий, — мы вас не можем постричь; вы — люди именитые, а мы — люди бедные и странники (в духовном смысле): раз вы дадите деньги церкви, то вы захотите жить так, чтобы вас не тревожили (собственно — жить спокойно), а мы, быть может, не сможем не побеспокоить, и вам будет потом тяжело, да и всем братьям...» (Житие Иоанна и Евфимия, там же, 45, 46). Только те из знати, которые могли подчиниться требованиям монастырского устава, получали охотно разрешение остаться в монастыре (там же, 46, 47, 52). Людей же незнатного происхождения, но трудолюбивых, он принимал с удовольствием, говоря: «Лучше принимать

таких, чем того, который дал бы мне для монастыря тысячу драхм» (там же, 46).

Иметь частную собственность монахам было строго запрещено, ни покупать, ни продавать что бы то ни было без соизволения на то игумена не разрешалось; даже платье и облачение и то не должно было считаться собственностью одного лица, им могли пользоваться и другие братья в случае надобности. Однажды отец Евфимий предложил какому-то диакону одеть чужое облачение, висевшее в церкви: оно принадлежало одному архидиакону знатного происхождения, сделавшему большой вклад в монастырь. Это облачение было заказано им для себя только, и он не хотел, чтобы кто-либо другой пользовался им; первый диакон, которому все эти обстоятельства были хорошо известны, во избежание неприятностей отказался исполнять повеление игумена, причем он объяснил и причину своего неповиновения. Тогда отец Евфимий позвал к себе архидиакона и спросил, желает ли он, чтобы кто-нибудь из его духовной братии одел его облачение и совершил с ним вместе богослужение? Евфимий заметил по выражению лица его, что тому было это не особенно приятно. По окончании службы Евфимий спросил архидиакона: «Скажи правду, что же ты оставил в миру?» — «Не безызвестно, святой отец, твоему достоинству», — ответил архидиакон, — «что я оставил родителей, братьев и немало имущества и благоприобретенного, а сколько я передал в твои святые руки, тебе самому известно...» Евфамий заставил принести огонь, сжег облачение, сказав, что обыкновенно говорил он в подобных случаях: «Нам заповедано душу свою положить за братьев своих, а ты эту тленную вещь предпочитаешь брату своему!..» (там же, 43—44).

Вся братия, наконец, должна была принимать участие в различных полевых, садовых и других хозяйственных работах. Сам игумен первый подавал пример и всегда, когда ему позволяло время, принимал участие в полевых работах (там же, 45, 47—48, 50).

Вот основные черты устава отца Евфимия, который был восстановлен Георгием при вступлении его в игуменство.

Административная деятельность отнимала у него очень много времени: хождение в Константинополь для ходатайств по монастырским делам, об имущественных вопросах лавры и испрашивании хрисовулов (Житие Георгия, там же, 302, 304), участие в Протате* и, наконец, ежедневные заботы о духовной братии постоянно отвлекали Георгия от литературных занятий[13]. Он видел, что совмещение невозможно и после нескольких лет игуменства решил оставить свою должность, чтобы вновь приняться за писательскую деятельность (там же, 307). Свое решение, несмотря на усердные мольбы братии, привел в исполнение вскоре, — оставил игуменство, взял отпускную грамоту от императора и отправился на Черную Гору (там же, 308). Но до прибытия туда Георгию пришлось побывать в Палестине, чтобы исполнить поручение матери царя Баграта IV, раздать деньги монастырям на святой земле; вернувшись из поездки, Георгий прибыл на Черную Гору к своему учителю и предался литературной деятельности. Слава об его высоких подвигах, выдающейся эрудиции и переводных трудах быстро распространилась по всем грузинским монастырям, находившимся в Палестине, Антиохии и в самой Грузии. Его переводы во множестве списков распространялись по обителям, бывшим за пределами Кавказа (там же, 310, 316), хотя и из Грузии уже многие частные лица заказывали

* Протат находился в Карии.

для себя копии с его произведений (там же, 311, 316); ученики с различных мест Грузии стекались к нему, получали духовное образование и возвращались обратно на родину, где посвящали себя пастырскому служению (там же, 296, 320, 328, 330).

Еще в бытность свою в Константинополе царь Баграт IV предложил ему занять Чкондидскую кафедру, — лучшую из всех епархий в Грузии, — которая в то время оставалась вакантной; но тот наотрез отказался взять на себя церковно-административные обязанности (там же, 305). Когда же Георгий закончил свою переводческую деятельность, то царь опять послал к нему из Грузии приглашение приехать на родину и распространить в церквах свои новые переводы (там же, 316, 317). «Там, — писал царь Георгию, — на Черной Горе наших монастырей мало, так как страна чужая, — а мое царство обширно, велико и возвышенно (соб. высоко), в нем очень много прославленных епископских церквей и монастырей; так да убедит Бог вашу святость, чтобы вы изволили побеспокоиться и мы получили бы от вас благословение и просветились, а также дабы наши церкви наполнились реками ваших боговдохновенных книг, оживляющих души» (там же, 317).

Георгий согласился и сообщил об этом царю Баграту, который с радостью выслал одного посланца с деньгами и необходимыми письмами к антиохийскому патриарху и местному правителю, чтобы Георгию было дано позволение выехать на родину (там же, 317). Взяв благословение от своего учителя, Георгий вместе с одним своим учеником осенью 1060 года пустился в путь. После долгого и трудного путешествия они достигли города Поти, откуда верхом доехали до Кутаиса.

Царь, духовенство и вельможи приняли ученого монаха с большим почетом. От Кутаиса до Карталинии, где в то время находился царь, сопровождал его кутаисский епископ Илларион, а придворные и архипастыри выехали по приказанию царя навстречу. Прием был блестящий, хотя время было тогда в Грузии тяжелое: уже несколько лет свирепствовал сильный голод; даже в момент приезда Георгия, несмотря на то, что голод уже стихал (там же, 326); «можно было видеть,— рассказывает нам очевидец, — как нечистые, запрещенные христианам (предметы) для еды считались великим даром»..., «желанные и любимые дети, которых родители с мольбой выпросили у Бога, становились для них предметом огорчения и ненависти»... (там же, 325). Много народу погибло, — да и те, «которые перенесли это ужасное зло и едва избавились от голодной смерти..., жили в большом бедствии и находились между жизнью и смертью» (там же, 325—326).

В ужасном положении застал Георгий своих двух племянников, ему пришлось их приютить; но не их одних, — со всех сторон стекались к нему голодающие: одни приводили детей и умоляли Георгия взять их, другие приходили, оставляли малышей у него дома, а сами бежали оттуда (там же, 326). Такое потрясающее зрелище, такие ужасные картины пришлось видеть великому отшельнику с первых же дней своего приезда в Грузию.

Он был так подавлен несчастиями, ему было так тяжело, что он часто плакал, восклицая: «Увы, мне, зачем пришел я в эту страну, чтобы видеть подобные несчастия (собственно множественное число от «зло»)! (там же, 326).

С отеческой любовью и попечением приютил он несчастных младенцев, которых беспомощные родители оставляли на произвол судьбы; он старался облегчить их участь (там же, 326), кормил в продолжение пяти лет и обучал их грамоте и священному писанию.

Но многим ли он мог помочь, разве достаточна была его полная самоотвержения благотворительная деятельность в такой серьезный момент народного бедствия?.. Тут нужны были соединенные усилия всех имущих, только тогда возможно было хоть несколько облегчить страдания бедствовавшему народу.

Такая помощь населению могла и должна была быть организована пастырями церкви: их духовный авторитет был достаточно силен для того, чтобы вызвать в высших сословиях благотворительность. Между тем, Георгий Святогорец видел, как хладнокровно относилось большинство архипастырей к народному бедствию, как глухо было оно к страданиям паствы. Одни из них в безграничном тщеславии старались увековечить свои имена драгоценными украшениями церковной утвари, большими вкладами в монастыри, чтобы фамилии и имена их красовались в монастырских синодиках и передавали потомству об их заслугах перед святыми обителями (там же, 323), другие копили просто-напросто деньги и богатства для личного удовольствия (там же, 321), а жители, их паства, погибали кругом от голода!

Но со стороны тогдашних епископов большего ожидать нельзя было: симония, это ужасное общественное зло, продажа высшей властью церковных должностей за деньги открывала путь к духовной деятельности лицам только привилегированного сословия и людям состоятельным: не природная склонность к служению церкви, не влечение к религиозной жизни, но деньги и знатное происхождение определяли при такой системе выбор лица на должность епископа (там же, 321). А кого бы назначил священником такой епископ, если не себе подобного? И так шло сверху донизу все в одном и том же духе (там же, 321).

И вот Георгий Святогорец, последователь принципов Евфимия Афонского, которые мы теперь назвали бы демократическими, начал вести смелые обличительные речи прежде всего против того именно, от которого зависела продажа епископств, — царю первому пришлось выслушать горькие укоры им же приглашенного монаха: «Прежде всего, — говорит биограф, — он наточил меч обвинений против царей (pl. majestatis) из-за беззаконий; без страха, нелицеприятно, мудро и умно (укорял он) царя, чтобы тот не продавал епископств людям недостойным и неучам, во всем проникнутым мирским и выросшим в непорядке и в скитании, а выбирал лиц, достойных: святых, воспитанных в монашестве и одобренных боговдохновенными учителями» (там же, 321). Тут в высшей степени характерно выражение «во всем проникнутым мирским, лицам, выросшим в непорядке и скитании»—выражение, относящееся к большинству тогдашних епископов; очевидно, это были люди из феодальной среды, до епископства не прошедшие серьезно даже монашества, бывшие духовными лицами только наружно, напоказ...

Чего же требовал Георгий Святогорец? Он требовал, во-первых, назначения епископами лишь только из действительно монашеского звания, во-вторых, — необходимость согласия и одобрения выбора царя со стороны «боговдохновенных учителей»: он требовал таким образом уничтожения симонии и ограничения единоличного назначения царем епископов необходимостью согласия духовных учителей, т. е. приближения к требованиям церковных канонов. Обличительные речи Георгия Святогорца пришлось выслушать и иерархам грузинской церкви: он укорял этих духовных князей и увещевал, чтобы они не совершали рукоположения по пристрастию и не посвящали бы недостойных во священники.... «чтобы не копили себе золота и серебра, а больше всего

были бы милосердны к бедным и немощным» (там же, 321). Наш знаменитый монах пошел дальше, предостерегая епископов от чрезмерных затрат на украшение монастырей и соборов, в то время, когда народ бедствует: не это, а помощь страдальцам должна быть, по его мнению, идеалом духовных пастырей. Вот что сказал, например, он одному очень богатому и именитому епископу, которого, по словам биографа Георгия, подстрекал диавол, «чтобы он своими обильными драгоценностями (собственно богатством своих драгоценностей) снабжал и разрушал церкви — дабы в монастырях были установлены (на его имя) «агапы»*, — с какой целью и сберегал он свое богатство, а на бедных не обращал совершенно внимания. — «Владыко, — сказал ему Георгий, — это есть (не что иное, как) искушение врага (борьба диавола), с той целью, чтобы он под предлогом (соб. по причине) (украшения) церквей и «агапов» убил тебя (твоим) бессердечным (соб. в бессердечном) отношением к бедным; ведь не говорит нам Бог, украшайте де церкви, а то, что «я был голоден и вы меня не накормили!» (там же, 323)**.

Итак, чрезмерное увлечение великолепием церквей, — это искушение диавола... искушение диавола потому, что Христос никогда не говорил об украшении церквей и великолепии построек, любовь к ближнему, сострадание к алчущим и жаждущим были одной из его главных заповедей. Там, где народ голодал, грешно было думать и тратить деньги на украшение церквей, — так учил наш знаменитый подвижник. Трудно выбрать более удачный момент для оттенения первенства этических заповедей в учении Иисуса Христа, трудно ярче противопоставить безжизненный идеал средневекового, сословного духовенства, видевшего всю суть христианства во внешней формальности, великому жизненному идеалу любви к ближнему, завещанному Иисусом Христом.

Но Георгий Святогорец не ограничился своей ролью обвинителя духовенства, он выступил сам в качестве активного деятеля и реформатора и попытался провести в грузинской церковной среде свои идеалы: он решился нарушить аристократические традиции грузинского духовенства и первый постриг в священники людей, происходивших из среды крепостных и рабов (там же, 326). Впечатление было необычайное, «по всему Востоку (т. е. Грузии в устах афонского писателя), — говорит биограф, — распространился (слух) об этом поразительном деле» (там же, 326). До чего это было необыкновенно, ясно видно из того, что еще после смерти Георгия Святогорца его ученик-биограф находил нужным разъяснить своим читателям правильность смелого поступка своего великого наставника: «Пусть никто не удивляется этому, потому что и патриарх Иосиф, который впоследствии стал властителем (соб. царем) Египта, был рабом, а святость прославляется среди всех; а Давид и Амос, — не говоря обо всех в отдельности, — не пастухами ли были они, между тем один из них стал царем, а другой — пророком» (там же, 326).

---

* Служба об отпущении грехов и поминальная трапеза монахам.

** Биограф Георгия сообщает, что эта фраза заимствована из Иоанна Златоуста (там же). Нам не удалось установить, откуда именно. В данном случае важно не то, что эта фраза заимствована, а то обстоятельство, что Георгий Святогорец понимал всю глубину ее и имел смелость напомнить о ней средневековому духовенству и обществу.

Что же, собственно, сделал Георгий Святогорец?. Своим смелым действием он поколебал традиционный строй грузинской церкви, основанный на сословных принципах и феодальных институтах, он выдвинул вперед значение личных, а не сословных достоинств и признал этим право за членами всех сословий получать духовный сан, т. е. он сделал попытку демократизировать грузинскую церковную иерархию. Шаг для того времени смелый, — в особенности в Грузии, где вся общественная жизнь покоилась на сословном строе; ведь и в Западной Европе демократизация церкви и монашества началась только с XIII века: св. Франциск первый сделал попытку нарушить там аристократические традиции римско-католического духовенства (A. Harnach. Das Mönchthum. Fünfte Auflage, S. 49, 50).

Пять лет провел Георгий Святогорец в Грузии в такой интенсивной работе, реформа клира была его мечтой. Его обличительные речи имели вначале, по крайней мере, сильное влияние; сам царь, даже католикос и многие епископы, исповедывали ему свои грехи и каялись (**Житие Георгия, там же, 320**); архиепископ кутаисский Илларион сделался его последователем (там же, 319); народ массами стекался к нему, чтобы послушать наставление и получить благословение от него; едва оставалось у него время, чтобы принять пищу (там же, 321). После пятилетней напряженной деятельности Георгий Святогорец простился с царем, духовенством и вельможами, взял с собой восемьдесят человек, собранных им во время голода, и поехал обратно на Афон, но умер на пути, в Константинополе, в среду (там же, 336) 29-го июня (там же, 347) 1065 года (см. Ф. Жордания. **Хроники**, т. I, 209).

Почему же оставил Георгий свою родину и вновь выехал в Византию, считал ли он свое дело законченным или, убедившись в силе противников своих (там же, 327), счел невозможным продолжать свою работу?.. Его биограф, к сожалению, не дает нам ответа. Ясно только одно, что Георгий Святогорец и не мог брать на себя задачи окончательно реформировать грузинскую церковь; он и не мог задаваться такой мыслью, так как на это не имел никакого права, как монах и бывший игумен он стоял ниже всех тех епископов, которых он так резко обличал: реформировать церковь и сместить иерархов мог только духовный собор и никто другой. Великая заслуга Георгия заключается в том именно, что он своей обличительной проповедью, оттенением этических обязанностей пастырей, требованием демократизации духовной иерархии подготовил почву для церковной реформы, которая была проведена несколько десятков лет спустя после его смерти на Руисс-Урбнисском церковном соборе[14]. Своей блестящей проповедью, своими смелыми действиями Георгий Святогорец положил начало великому делу церковных реформ в Грузии.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ И ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ[53]

ТОМ I

ПРЕДИСЛОВИЕ

Задачей автора было изучить древнейший государственный строй Грузии и Армении; во время изучения он совершенно не пользовался данными ванских клинообразных надписей ввиду того, что язык этих надписей еще почти совершенно не изучен ни лексически, ни грамматически; да кроме того все интересные для него термины передаются в надписях большей частью идиограммами и для намеченной цели не имеют никакого значения. Вследствие этого пришлось, к сожалению, отказаться от пользования ванскими надписями.

В части об Армении не цитируется книга Hübschmann' a, Die Altarmenischen Ortsnamen (Indogermanischen Forschungen, B. XVI), ввиду того, что работа о территориальных названиях произведена нами самостоятельно и ничего существенно нового труд Hübschmann'a не дает.

Часть I

ГРУЗИЯ

ВВЕДЕНИЕ

В современной исторической литературе о Грузии вопрос, изучению которого посвящено данное исследование, почти совершенно не разработан; поэтому автору приходилось производить разыскания в этой области впервые. Задача была в высшей степени трудная и сложная. Правда, еще знаменитый грузинский ученый царевич Вахушти взялся за выяснение государственного строя Грузии и в своем введении к Географическому описанию Грузии (შესავალი. ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი. См. изд. M. Brosset. Description géographique de la Géorgie, стр. 4—7, 10—22)[54] пытался дать общий очерк государственной организации, сословий, войска, правосудия и компетенции должностных лиц; у него заметно даже желание соблюдать историческую перспективу, выяснить, с какого времени появляется тот или иной институт (ср. напр. ibid., стр. 28—29, где он говорит о дополнительных привилегиях мтаваров, об учреждении должности первого министра и атабекского звания), тем не менее выполнение задачи

нельзя признать удачным: основной недостаток заключается в том, что современные автору порядки влияли на его представление о государственном строе древней Грузии: именно историческая перспектива соблюдена весьма слабо: автор не изучал вопроса детально по эпохам. Кроме того, имеются недочеты и в классификации (так напр., эриставское достоинство Вахушти относит к сословиям, см. там же, стр. 10—11) и т. д.

За выяснение государственного строя древней Грузии принимался и царевич Теймураз*, и ему удалось нарисовать картину древнейшей эпохи весьма удачно и приближающуюся к той, которая будет представлена читателю на основании сравнительного изучения известий греческих и туземных источников.

Существенным недостатком изложения Теймураза по этому вопросу должна быть признана полная голословность и отсутствие ссылок; ввиду этого невозможно установить, были ли у него какие-либо материалы, напр. относительно совета выборных, порядка и состава судов и т. п., или он руководствовался в подобных случаях аналогией со строем других государств: выяснить же это было весьма важно, так как имеющиеся теперь материалы, несмотря на то, что за последние двадцать лет найдено много новых источников, не дают никаких сведений относительно существования совета выборных. Несмотря на этот важный недостаток, изложение Теймураза, нарисованная им картина социального строя древнейшей эпохи Грузии настолько интересна и может быть во многих случаях оправдана историческими свидетельствами, что вполне естественно было ожидать, что последующие исследователи пошли бы по намеченному пути и дали бы уже обоснованные монографии о государственном строе Грузии за интересующий нас период. Однако на самом деле вышло совсем не так. Уже М. Броссе в своей Истории Грузии вернулся к традиционному представлению и следовал в изложении истории древнейшего периода Грузии за «Картлис Цховреба» (см. его საქართველოს ისტორია[58]. I, стр. 10—11).

Равным образом, хотя он в своем Essai sur l'organisation sociale de la Géorgie, au moyen des chartes (см. Histoire de la Géorgie Introduction et Tables de matières) и приводит описание государственного строя Иберии, принадлежащее перу знаменитого географа Страбона — основной источник для изучаемого вопроса, — но оставляет его без комментарий; между тем как при знакомстве с изложением ц. Теймураза это описание, естественно, должно было привлечь его внимание и уяснить ему социальный строй древней Грузии.

Так бесследно прошло и описание Страбона и набросанная царевичем Теймуразом картина для М. Броссе и остальных исследователей грузинской истории: ни Д. Бакрадзе (საქართველოს ისტორია[59]), ни Ф. Жордания (Хроники и др., кн. I), ни М. Джанашвили (საქართველოს ისტორია[60]), занимавшиеся начальным периодом прошлого грузинского народа, не отошли существенно от традиционного представления, а следовали всецело за «Картлис Цховреба», видя под влиянием остроумной, но не вполне правильной теории Сен-Мартена (Vivien de Saint-Martin. Recherches sur les populations primitives et les plus anciens traditions du Caucase, Paris, 1847, стр. 48—67) в начальной части этого памятника отражение народных преданий мифологического периода, между тем как она является продуктом книжного, ученого представления грузинского историка Леонтия Мровели. Та-

* ისტორია ივერიისა[57].

ким образом, труды историков оказались совершенно безрезультатными по отношению к изучению социального строя древней Грузии. С другой стороны, хотя увлечение, вызванное социологией и сравнительной этнографией, и возбудило в грузинской литературе большое оживление: появилось много хороших и интересных работ, посвященных исследованию обычаев грузинского народа, а сравнительное изучение социологических явлений, наблюдаемых у грузинских племен, привело известного русского ученого М.Ковалевского даже к весьма важным и любопытным выводам (Закон и обычай на Кавказе), — но и это течение осталось безрезультатным для выяснения государственного строя древней Грузии: историки оставались глухи к этому движению и не пытались изучить древнегрузинские исторические памятники с социологической точки зрения; социологи и этнографы же со своей стороны не брались за такую задачу и если затрагивали известные им исторические сведения, то только случайно, мимоходом: и вот, предстояла задача изучить для выяснения государственного строя древней Грузии исторические памятники сами по себе, без привлечения современных этнографических материалов; одним словом, извлечь все, что можно взять из исторических сведений, для выяснения интересующего нас вопроса: вполне понятно, что изучение с этой точки зрения грузинских материалов должно было идти параллельно и сравнительно с изучением сообщаемых классическими писателями сведений о древней Грузии.

Работа проделана, исследование закончено и картина государственного строя древней Грузии, которая представится читателю, далеко не совершенна: имеющиеся исторические данные чрезмерно скудны и отрывочны, чтобы возможно было полностью восстановить социальную жизнь древнейшего периода Грузии. Автору данного исследования кажется только, что, несмотря на неполноту картины, его труды в отношении выяснения государственного строя, происхождения царской власти, территориальных делений и основ сословного различия не остались совершенно безрезультатными: дальнейшие работы в этом направлении, новые материалы, которых, можно надеяться, впоследствии найдется немало, выводы доисторической археологии Кавказа, находящейся в данный момент еще в зачаточном состоянии, и данные сравнительной лингвистики, еще только зарождающейся, дадут в будущем возможность восполнить добытые скудные результаты. Данный труд касается исключительно древнейшего периода: вопросы о политике Римской империи и сассанидского правительства и влиянии этой политики на строй грузинского общества почти совершенно не затронуты, ввиду того, что автор предполагает посвятить им специальную монографию; точно так же выделена для специальной монографии глава о расселении картвельских племен, так как для полной разработки данного вопроса оказались необходимыми некоторые лингвистические экскурсы, выполнение которых в настоящий момент представлялось невозможным: таким образом, задачей предлежащего исследования является изучение исключительно государственного строя древней Грузии; при этом были привлечены сохранившиеся у греческих писателей интересные сведения о социальном строе всех картвельских племен*,

---

* К таковым относятся кардухи, халибы, моссинойки, таохи, сквифины, макроны и другие; лингвистические и исторические данные, которые заставляют их относить к картвельской группе, будут приведены в исследовании о расселении картвельских племен. [609].

хотя некоторые из них, как напр. чаны, живущие по южному побережью Черного моря, никогда, даже во времена высшего политического могущества Грузии, не входили в состав грузинского государства[41], — но это было важно для сравнительного изучения социальных институтов картвельских племен.

Изучение государственного строя Грузии возможно только по данным туземных и классических писателей: притом, для выяснения положения вещей, особенно за древнейший период, приходится обращаться преимущественно к греческим памятникам, так как туземный источник, «Картлис Цховреба», как это будет установлено ниже, дает мало реальных фактов из начальной эпохи грузинского государства. Конечно, подобное преобладание сведений иностранных историков не может не отразиться на исследовании государственного строя Грузии: греческие и римские писатели, естественно, обращали внимание на Грузию постольку, поскольку они приходили с ней в соприкосновение, поскольку этого требовали их государственные и экономические интересы. Однако в этом преобладании иностранных наблюдателей есть одна своя незаменимая сторона, в высшей степени драгоценное качество: чужеземному, постороннему наблюдателю и ученому легче заметить особенности социального строя изучаемой страны: каждое уклонение от ему известных норм невольно бросается в глаза, естественно, интересует его новизной, и он вносит сведения об этом в свое произведение, в то время как отечественный историк не обратил бы на них, как на общеизвестные явления, никакого внимания, обошел бы молчанием, — и благодаря этому многое, что особенно характерно для грузинской жизни, могло бы остаться незамеченным. К сожалению, и сведения классических писателей недостаточно обильны, вдобавок отрывочны и относятся к различным эпохам. Лучшее из описаний государственного строя Грузии, которое может служить опорным пунктом, базисом для тех или иных научных построений и выводов, принадлежит перу знаменитого географа Страбона и относится к началу первого века нашей эры. С изучения этого превосходного описания и начнется данное исследование.

* * *

ГЛАВА ПЕРВАЯ

СОЦИАЛЬНЫЙ СТРОЙ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЦАРСКОЙ ВЛАСТИ

Τέτταρα δὲ καὶ γένη τῶν ἀνθρώπων οἰκεῖ τὴν χώραν· ἓν μὲν καὶ πρῶτον, ἐξ οὗ τοὺς βασιλέας καθιστᾶσι, κατ' ἀγχιστείαν τε καὶ ἡλικίαν τὸν πρεσβύτατον, ὁ δὲ δεύτερος δικαιοδοτεῖ καὶ στρατηλατεῖ. δεύτερον δὲ τὸ τῶν ἱερέων, οἳ ἐπιμελοῦνται καὶ τῶν πρὸς τοὺς ὁμόρους δικαίων· τρίτον δὲ τὸ τῶν στρατευομένων καὶ γεοργούντων·

«Четыре рода людей населяет страну», говорит Страбон, «один и первый из них, из которого ставят царей, по близости и возрасту самого старшего (после умершего царя),— второе же (лицо после царя) отправляет правосудие и предводительствует войском. Второй — (состоит) из жрецов, которые ведают и спорными делами с соседями; третий —

τέταρτον δὲ τὸ τῶν λαῶν, οἳ βασιλικοὶ δοῦλοί εἰσι, καὶ πάντα διακονοῦνται τὰ πρὸς τὸν βίον. κοιναὶ δ' εἰσὶν αὐτοῖς αἱ κτήσεις κατὰ συγγένειαν. ἄρχει δὲ καὶ ταμιεύει ἑκάστην ὁ πρεσβύτατος. τοιοῦτοι μὲν οἱ Ἴβηρες καὶ ἡ χώρα αὐτῶν (Geographica, Lib. XI, cap. III).

из тех, которые занимаются военным делом и земледелием; четвертый — из простолюдинов, которые являются царскими рабами и обслуживают царя всем (необходимым) для жизни. Имущества же у них (т. е. населения Иберии) общие по родам; управляет же и распоряжается имуществом (каждого рода) старейший. Таковы Иберы и их страна»[62]. (Латышев, Известия, стр. 140).

В переводе допущено сравнительно с переводом акад. Латышева несколько отступлений, имеющих принципиальное значение для выяснения общественного строя Грузии; о каждом из них будет сказано своевременно, за исключением первого отступления, а именно, перевода слова γένη через род; употребить слово «класс», как это делает г-н Латышев, неудобно потому, что в современной научной литературе оно имеет вполне определенное значение и указывает на деление общества по экономическому положению, — между тем из описания видно, что Страбон имел в виду представить читателю деление жителей Грузии по социальному положению; а так как употребленное акад. Латышевым слово «класс» могло ввести в этом отношении в заблуждение, то оказалось лучшим передать γένη более общим выражением «четыре рода людей».

Из описания Страбона ясно видно, во-первых, что в *начале первого века нашей эры в Грузии частная собственность еще не существовала, имения составляли общую родовую собственность*; более того, автор указывает также на одну черту, лучше уясняющую положение дела, — он говорит «управляет же и распоряжается имуществом (каждого рода) старейший (член рода)», следовательно, у них не только имение, но и способ эксплуатации и пользования имуществом был общинно-родовым; таким образом, *род представлял из себя основу социального строя тогдашнего грузинского общества*: управление и власть принадлежали старейшему члену рода. Далее, если обратить внимание на слова Страбона касательно порядка престолонаследования в грузинском царстве, то нельзя не заметить, что и при управлении отдельными родами и в царском роде действовал один и тот же принцип старшинства: ведь автор описания говорит, что царем ставили всегда «самого старшего по возрасту и ближайшего» после умершего суверена, т. е. точно так же, как в отдельных родах; *следовательно, царская власть в Грузии была организована наподобие власти старейшего в любом отдельном роде*; разница заключалась только в том, что царь был в то же время главой рода, пользовавшегося привилегией выставлять из своей среды суверенов грузинского народа. Отсюда мы заключаем, что *род и родовой строй должны считаться основой не только социальной жизни, но и основой царской власти в Грузии*[63].

Как должен был именоваться в начальную эпоху грузинский царь, представлявший, как было указано, главу рода с исключительными правами. Страбон называет его басилевсом: на грузинском языке существуют два названия: მეფე и ჴელმწიფე; обычное название царя მეფე «мепэ» представляет из себя позднейшую форму, происшедшую из მეუფე «меупэ» слова обозначающей господина, власть имущего: в евангельском тексте, даже в современном, для передачи понятия царь в большинстве случаев употребляется форма «мэупэ». По подсчету, если я только не ошибся, двадцать раз стоит «мэупэ» (Матвей XVIII, 23; XXI, 5; XXII, 2; XXV, 34, 40; XXVII, 11, 37, 42; Марк XV, 2, 9, 26, 32; Лука XIX, 38; XXIII, 2, 38; Иоанн XII, 15; XVIII, 37; XIX, 3, 12, 19); и только в семи случаях «мэпэ» (Мат. X, 18; XIV, 9; XVII, 25; Марк VI, 22; XIII, 9; Лука 1, 5; XXI, 12). при этом в соответственных местах в греческом тексте имеется βασιλεύς, а в армянском же в 17 случаях употреблено *թագաւոր*, а в трех (Марка XV, 32; Луки XXIII, 38 и Иоанна XIX, 3) *արքայ*, оба слова одинаково обозначают «царя». В современном евангельском тексте только в семи случаях, как было указано, употреблена форма «мэпэ». Таким образом, преобладающее количество случаев указывает на древнейшую форму «мэупэ»; таких случаев было бы гораздо больше, если бы у нас имелось критическое издание по всем древнейшим рукописям грузинского текста Евангелия.

«Хелмтцнпэ» ჴელმწიფე («хэли» — рука, власть и მწიფე «мтципэ» — спелый, полный) для обозначения царя в древнейшую эпоху почти совсем не употребляется: единственный раз в грузинском тексте Евангелия встречается слово «хэлмтципэ» у Луки в XIX, 17, где сказано „იყავ შენ ჴელმწიფე ათთა ზედა ქალაქთა“, но и в данном месте это слово не обозначает царя, а власть имущего, что ясно видно из соответственного места греческого Евангелия, в котором стоит ἴσθι ἐξουσίαν ἔχων ἐπάνω δέκα πόλεων.

Сообразно со своим этимологическим значением в древнейшую эпоху это слово употреблялось совершенно безотносительно и безразлично, кого бы ни касалось: шла ли речь о высшем государственном сановнике, либо о каком-нибудь незначительном административном чине: так например, в Житии Евстафия Мцхетского ремесленники Мцхета обращаются к коменданту города по поводу одного судебного процесса с такой фразой:

„კაცი ერთი ჩუენისა ჰსჯულისაგან... აწ შენ მოუწოდე და ჰკითხე, რამეთუ ამას ქალაქსა შინა ჴელმწიფე ხარ“ (изд. Сабинина, Рай Грузии, стр. 313).

«(есть здесь) один человек нашей веры... призови и допроси его, потому что ты властитель (хелмтципэ) в этом городе».

Со своей стороны комендант Мцхета, указывая на ограниченность своей власти в вопросах, касающихся жизни и смерти граждан, употребляет выражение, еще яснее показывающее действительное значение термина ჴელმწიფე; окончив допрос, он сказал:

„ამის კაცისა პატიჟი მე არა რაჲ ჴელმეწიფების, არცა ალბმა ძელსა, არცა პყრობილება“... (ibid. 314).

«Я не имею власти (хелмтципебис) наказать этого человека, ни подвесить на кресте, ни арестовать».

Также достойно внимания, напр., что историк Сумбат, автор сочинения о происхождении Багратидов, говорит про власть эристава Ашота Куропалата:

„განამტკიცა ჴელმწიფება მისი ნებითა ბერძენთა მეფისათა" (см. Три ист. Хроники, Такайшвили, 53).

«Утвердил свою власть (хелмтципеба) волею царя греков».

Итак, оба наименования и მეფე мепэ и ჴელმწიფე хелмтципэ по своему этимологическому составу обозначают господина, властителя, т. е. представляют нехарактерную черту власти и происхождения грузинского царя и могли употребляться и употреблялись для обозначения и всякой иной власти. Грузинские исторические памятники сохранили то название, которое употреблялось в древнейшую эпоху в Грузии для обозначения суверена. В начальной части «Картлис Цховреба»* у Леонтия Мровели встречается несколько мест, в которых имеются данные об этом: так напр., в одном из них говорится:

„თურქნი: ოტებულნი: მისვე: ქაიხოსროსაგან: გამოვლეს: ზღუა: გურგანისი... და: მოვიდეს: მცხეთას: სახლი: ოცდა: რვა: და ეზრახვეს: მამასახლისსა: მცხეთისასა: აღუთქუეს: შეწევა: სპარსთა: ზედა: ხოლო: მამასახლის მან: მცხეთელმან: აუწყა: ყოველთა: ქართველთა: ინებეს"... (Карт. Цх. Редакция ц. Марии, стр. 12).

«Турки, обращенные тем же Кейхосровом в бегство, переплыли Гурганское море и пришли в Мцхет (в количестве) 28 домов и повели переговоры с мамасахлисом Мцхета и обещались ему помогать против персов; а мцхетский мамасахлис сообщил об этом всем грузинам и те пожелали (принять Турок)».

Оставляя в стороне вопрос о достоверности самого случая, сообщаемого автором вышеприведенного отрывка, нужно обратить внимание на то, как он именует главу Грузии, грузинского народа; он не называет его меп'е или хелмтципе, обычными грузинскими терминами для обозначения суверена: историк употребляет редкое наименование мамасахлиси; это слово по своему этимологическому составу обозначает «отца дома» (მამა, мама, сахлиси, род. от сахли)»; таким образом, по словам историка, глава грузинского народа носил название «мцхетиса мамасахлиси», то есть «отца дома Мцхета», или мцхетского отца дома».

Автор вышеприведенного отрывка дает одно еще более важное сведение, поясняющее употребляемое им редкое название: излагая начальный период грузинской истории, автор говорит:

---

* Начальная часть «Картлис Цховреба», повествующая о древнейшем периоде грузинской истории вплоть до царя Вахтанга Горгасала, часть, которой постоянно приходится пользоваться, принадлежит, как это видно из записи (см. Карт. Цх. ред. ц. Марии, стр. 211 и изд. З. Чичинадзе, стр. 261) перу груз. историка Леонтия Мровели; поэтому каждый раз, когда ниже будет ссылка на произведение Леонтия Мровели, нужно подразумевать вышеуказанную часть «Картлис Цховреба».

„არავინ იყო მათ შორის უწარჩინებულეს და უსახელოვანეს, არამედ ადგილით-ადგილად თავადნი იჩინიან: ხოლო რომელიცა იყვნის მცხეთას იგი იყვნის ყოველთა-მათ სხუათა ზედა, და არცა სახელ-ედებოდა მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდათ და იგი იყვის მაზავებელ და ბჭე სხუათა ქართლოსიანთა, რამეთუ ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო უმტეს ყოველთასა და ეწოდეს დედა-ქალაქად" (Картлис Цховреба, изд. З. Чичинадзе, стр. 24: в редакции ц. Марии это место дефектно, см. Карт. Цх., изд. Е. Такайшвили, стр. 8).

«Никто не был исключительно выдающимся и именитым, но в разных местах ставили для себя главарей, — те же (главари), которые были во Мцхете, стояли над всеми остальными (главарями) и не именовались они ни царями, ни эриставами, а назывались мамасахлисами и он (т. е. мцхетский мамасахлис) бывал примирителем и судьей потомков Картлоса, так как город Мцхета более всех других был велик и называли его матерью городов».

Итак, по словам историка, в первоначальный, древнейший период цари в Грузии не носили того наименования, которое было обычным в последующую эпоху, ему современную. Достойно внимания при этом то обстоятельство, что автор в числе возможных названий царя указывает и на термин «эристави»: это дает основание предположить, что историк должен был жить в такое время, когда «эриставы» действительно являлись представителями или заместителями царской власти, а это, как известно, в Грузии имело место в VIII—IX в., особенно в первоначальный период владычества тао-кларджетских Багратидов. Историк указывает с особенным подчеркиванием на разницу, имевшую место в наименовании царской власти, и это заслуживает особенного внимания, очевидно, раз историку приходилось напоминать современным ему читателям, что в древности грузинские цари назывались мамасахлисами, это показывает, что подобное наименование суверенной власти было уже неизвестно: оно давно, видимо, уступило место терминам «мепе» царь, и «эристави».

И если, несмотря на это, историк не был введен в заблуждение обычным представлением, речь о котором будет еще ниже, это нужно объяснить каким-нибудь хорошим, древним историческим памятником, бывшим, вероятно, у него под руками. Итак, царь в изначальный период государственной жизни Грузии назывался мамасахлисом, т. е. «отцом дома, семьи». Какие же должны были быть в древнейшую эпоху семьи, дома: что, собственно, нужно под этими словами подразумевать? Из описания Страбона мы видели, что самая основная единица социального деления был род, имения были общи и управлялись самым старшим членом всего рода; род жил как бы одной семьей: это, конечно, еще не обозначает, что все сородичи должны были находиться под одной кровлей, — они жили одной родовой семьей, общей социальной жизнью; следовательно, под семьей, домом в изначальный период грузинской государственности нужно понимать род, родовую семью, родовой дом; меньшее деление было неизвестно; значит, «мамасахлиси» должно было обозначать «отца рода» или, вернее, отца родовой семьи, иначе говоря, самого старшего члена, того самого, который, по словам Страбона, распоряжался и управлял родовым имуществом. Итак,

мы видим, что для наименования царя в древнейшую эпоху употреблялось то же название, которое обозначало главу рода: эта торжественность названий для царя и главы рода ясно представляет нам характер происхождения царской власти в Грузии, организацию ее сообразно с организацией в отдельных родах и значение родового строя, как основы государственной жизни древней Грузии. Таким образом, мы убеждаемся, что вышеприведенные сведения грузинского историка совпадают с описанием знаменитого греческого географа. Комментируемый нами отрывок любопытен и в другом отношении: историк указывает, что в Грузии с т а в и л и главарей, что одним из таких главарей являлся мцхетский мамасахлиси, пользовавшийся, однако, высшей привилегией; следовательно, и мцхетского «мамасахлиса с т а в и л и: на это указывает и Страбон, употребляя фразу „τοὺς βασιλέας καθιστᾶσι“ и в данном случае наблюдается совпадение сведений. Это согласие грузинского историка с данными греческого географа тем более важно для подтверждения высказанной нами мысли об использовании автором произведения какого-то древнего грузинского летописца, что автор в дальнейшей, да и в предыдущей части своего произведения, находится под сильным, можно сказать, рабским влиянием шаблонных, современных ему представлений о происхождении и особенно о прямом престолонаследовании царской власти, между тем как в изучаемом отрывке ясно говорится о том, что главарей с т а в и л о население.

Далее, из указания историка видно, что главари, которых ставили в различных местах, являлись в своих районах тем же, чем мцхетский «мамасахлиси» в своем; разница заключалась в некоторых преимуществах, которыми пользовался он по отношению к остальным главарям и народу: он соб. primus inter pares.

Можно думать поэтому, что и главари остальных местностей должны были носить названия мамасахлисов, при этом, конечно, каждый из них вместо мцхетиса в наименовании имел бы название ему подчиненной области либо города. Но для того, чтобы это правдоподобное предположение доказать и сделать несомненным, необходимо привести случай упоминания в исторических памятниках еще хоть одного из мамасахлисов. К счастью, один агеографический памятник сохранил нам подобное упоминание, делающее предположение несомненным. В мученичестве Евстафия Мцхетского, которое относится к концу VI века (см. Das Martyrium des heilig. Eustatius von Mzchetha. — Sitzungsb. d. K. Pr. Akad. d. Wissen. zu Berlin, 1901, XXXVIII, S. 21) в числе правительствующих лиц (მთავარნი ქართლისანი) Грузии, которые явились проститься с представителем персидского государя марзпаном, отозванным ко двору, упомянут на первом месте после католикоса გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი (см. Рай Грузии, изд. Сабинина, стр. 315) Григорий мамасахлиси Карталинии.

Мы имеем в данном случае независимое и несомненное свидетельство того, что главари или правители различных областей Грузии действительно носили название мамасахлисов и что власть их, следовательно, была такого же происхождения и свойства, как власть грузинских суверенов, имевших резиденцию во Мцхете; а это обстоятельство еще лишний раз свидетельствует о достоверности и ценности комментируемого отрывка грузинского историка. Но это не все: из законодательного памятника XI века, именно из одного эксцерпта, из соборного постановления при царе Баграте IV, сохранившемся в кодексе атабеков

Беги и Агбуги*, видно, что главные должностные лица в деревнях, старшины, назывались мамасахлисами; относительно назначения судей там говорится:

...ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი დიდ-ვაჭარი, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს... ის დასვით მსჯელ"... (ჳ რ).	«кто будет духовником, или воспитанным или служившим (бывшим) при царях, или хорошим большим купцом, или хорошим сельским старшиной... того посадите судьями».

Данный отрывок показывает, во-первых, что во всех деревнях существовали до данного законодательного акта старшины, именовавшиеся «мамасахлисами»**: законодатель вносил только одно изменение: лучших из них он предоставляет возможность облекать и судебными функциями; само название старшин «мамасахлис»-ами, термином родового быта, приводит к мысли, что учреждение и название мамасахлиса деревни должно восходить к начальному периоду государственной культуры грузинского народа, когда в деревнях, как это мы увидим ниже, население должно было жить по родам: — в последующую эпоху, особенно в VII—X веках, подобное название мамасахлиси не могло быть введено, так как оно уже уступило место другим, более соответствующим жизненным условиям и терминам, как მთავარი или თავი (напр., ერისთავი, ციხისთავი, ხევისთავი), т. е. эристави (глава народа), цихистави (глава крепости, комендант) и хэвистави (глава ущелья).

Таким образом мы имеем следующий ряд названий лиц, облеченных административной властью სოფლისა მამასახლისი соплиса мамасахлиси (мамасахлис деревни), მცხეთისა მამასახლისი, Михетиса мамасахлиси (м. города Мцхета) и ქართლისა მამასახლისი, Картлиса мамасахлиси (м. области Карталинии), то есть все административные чины грузинского государства, начиная от самой маленькой единицы — деревенского старшины, вплоть до правителя области и, наконец, даже самого главы государства, носили одно и то же наименование мамасахлисов, термина родового строя, обозначающего, как было уже указано, главу, старейшего члена рода; лица, облеченные властью, различались в древнейшую эпоху Грузии только по размеру и месту им подчиненной территории (мамасах. деревни — სოფლისა, города — მცხეთისა, области — ქართლისა и т. п.).

Одно это *единство и выдержанность системы наименований лиц, облеченных властью, свидетельствует об ее архаичности и исконном происхождении*: она является отражением того состояния грузинского государства, когда родовой строй был в полной силе и чужеземное влияние не успело еще оказать на него разрушительного воздействия.

---

* Этому вопросу автор предполагает посвятить отдельное исследование (ср. Френкеля**. Сборник законов груз. царя Вахтанга VI, стр. 117, прим.).

** Мамасахлис деревни упомянут и в дарственной грамоте Шиомгвимскому монастырю от 1227-30 гг. (см. მიმდ. ისტორ. საბუთები, стр. 53, 54).

Итак, все вышесказанное дает нам возможность заключить, что не только царская власть, но и вся административная иерархия была организована наподобие рода: вся она выросла из общинно-родовых институтов. Таким образом, мы приходим к главному общему выводу о том, что *родовой строй является основой не только социального, но и государственного строя Грузии*.

Переходя, в частности, к вопросу о сфере деятельности царя-мамасахлиса, нужно оговориться, что этот вопрос не может быть выяснен с достаточной полнотой; притом, материалы дают нам такие сведения, что приходится говорить скорее о том, что не входило в компетенцию царя-мамасахлиса, чем разрешать вопрос непосредственно о сфере его деятельности; так, напр., можно установить, что как военное дело, предводительствование войском, так и отправление правосудия, не входило в компетенцию царя — этими делами ведало второе лицо после суверена, хотя ниже будет указан и такой случай, когда царь лично руководит военными действиями. Точно также и международные конфликты и споры с соседними государствами не входили, согласно описанию Страбона, в ведение царя, а рассматривались и разрешались жрецами.

Относительно правосудия можно думать, что второе лицо после царя в спорных делах должно было являться только высшей инстанцией.

Нужно отметить, что по вышеприведенному отрывку Картлис Цховреба судебные функции входили именно в круг деятельности царя-мамасахлиса, и в этом случае имеется явное противоречие данным знаменитого географа: решить вопрос, где в данном пункте правда, нет пока никакой возможности.

Сведение Страбона, как мы видели, показывает, что царская власть составляла привилегию определенного круга лиц, известного рода или группы родов, что престолонаследование шло не по прямой линии, а по старшинству. Это свидетельство можно было проверить на практике, т. е. можно было рассмотреть генеалогическую таблицу грузинских царей и выяснить, ставили ли в древней Грузии царем-мамасахлисом действительно самого старшего члена рода? К сожалению, на основании имеющихся грузинских и греческих исторических данных нет никакой возможности установить правильно не только родственные отношения и вопрос о старшинстве грузинских царей, но составить даже точный, вполне надежный, список грузинских суверенов древнейшей исторической эпохи Грузии: список, который можно составить на основании данных классических писателей, не совпадает со списком, составленным на основании «Картлис Цховреба».

Так напр., согласно сведениям классиков-историков и «Картлис Цховреба», в Грузии за период от 65 года до Р. Х. до конца IV века нашей эры царствовали следующие государи:

Классич. пис.	Картлис Цховреба
Арток ('Αρτώκης) 65 г. до Р. Х. (Appian, Hist. Romana de bel. Mithr. " CIII. Dio Cassius, Hist. Romana, " XXXVII, 1 Латышев, 537—8 и 612—13).	Бартом (66—33 до Р. Х.). Мирван II (33—23). Аршак II (23—2 по Р. Х.). Адерк (2 по Р. Х. 55). Бартом II (55—72) и Картам.

Фарнабаз (Φαρνάβαζος) 36 г до Р.Х (Dio Cas, ibid., XLIX, 24 Латыш., 620).

Митридат (= Мирдат Μιθριδάτης) 35 г. по Р.Х. (Dio Cas., ibid. LVIII, 26 Латыш, 622).

Фарсман (Φαρασμάνης) до 41 г. по Р.Х. (Dio Cas. ibid. LVIII, 26, Латыш., 622).

Митридат (от 41 г. по Р.Х (Dio Cas. LX, 8; Латыш., 622)

Фарсман (при Адриане 117—138) (Dio Cas. ib. Epit. 3 LXIX, Латыш., 622).

Мириан Meribanes, Merihanes (Халатьянц, Арм. Арш.[67] 267 361 г (Ammian. Marc. lib. XXI, 6, 8).

Саурмаг (Saurmaces, став. Римлян, 368—74 г. Ammian Marc.[68] lib. XXVII, 12, 17).

Аспагур (Aspacures, став. Персов, Amm. Marc. lib. XXVII, 12, 17). 368—74 г.

Каос (72—87) и Фарсман I.

Армазел (87—103) и Азорк

Дерок (103—118) и Амзасп I.

Мирдат I (113—129) и Фарсман II.

Адам (129—132).

Фарсман III (132—182).

Амзасп II (182—186).

Рев (186—213).

Вачс (213—231).

Бакур I (231—246).

Мирдат II (246—262).

Аспагур (262—265).

Мириан (265—342).

Сличение двух списков показывает, насколько трудно установить согласие между ними; при этом, классические писатели не сообщают никаких данных касательно родственных отношений грузинских царей, а «Картлис Цховреба» хотя и содержит в себе кое-какие сведения об этом, но вся начальная часть грузинских летописей и особенно генеалогический список царей настолько сами по себе нуждаются в проверке, что служить они проверкой известий географа-современника ни в каком случае не могут. Итак, демонстрировать на исторических данных правильность или ошибочность сообщаемых Страбоном сведений относительно порядка престолонаследования в древней Грузии нет никакой возможности.

Обычный порядок замещения царского престола мог быть, конечно, сохранен только при нормальном течении государственной жизни Грузии; вполне понятно, что с распространением политического влияния на Грузию Рима, а позднее и Персии законный порядок престолонаследования должен был не раз нарушаться: как одно, так и другое государство, употребляло усилия и политическое давление для того, чтобы на грузинском престоле сидело ему покорное и сочувствующее лицо, хотя бы даже по обычному правопорядку и не ему следовало бы занять вакантный царский престол. Римляне старались прочно утвердиться в Грузии, там у них были, по словам Страбона, свои правители, державшие в повиновении страну, но лишь только римляне бывали отвлечены другими делами, то жители Иберии начинали волноваться и восставать (Strabon, Geographica, lib. VI, cap. 4, § 2; Латышев, Изд. 107). Римляне стали брать заложников (Appian Hist. Rom. de bel. Mithr. CIII; Латышев, 531) и знатных пленников в Рим (Appian, ibid. CXVII;

Латышев, 537—8); Дион Кассий передает, что Помпей до тех пор не соглашался заключить мира с грузинским царем Артоком, пока тот не прислал ему в качестве заложников своих детей (Dio Cas., XXXVII, 2; Латышев, 614); тот же историк сообщает, что Гай Калигула (37—71 г.) вызвал Митридата Иберского в Рим и заключил в оковы; только в 41 году он был отпущен на родину для занятия престола (Dio Cas., LX, 8; Латышев, 622). Одним словом, римляне не довольствовались уже одним присутствием их представителей в Грузии, а вмешивались во внутренние дела, в вопросы о престолонаследовании, районе власти (см. Dio Cas[w]., LXIX, 15, LXX, 2, у Латышева 622, о том, как Адриан увеличил область, подчиненную иберскому царю Фаресману, когда тот с супругой, сыном и другими знатными иберами прибыл в Рим) и т. п. При таком положении дел, трудно думать, чтобы обычный порядок старшинства при замещении вакантного престола мог в чистоте соблюдаться, в особенности когда восточная часть Грузии подпала позднее под политическое влияние сассанидского государства, когда и римляне и персы, каждый в своей части, ставили себе угодных царей. Ведь и персы также с неменьшим рвением осуществляли свои политические планы, чем римляне, и вмешивались во внутреннюю жизнь страны, до тех пор, пока они не добились своего и не уничтожили в VI веке царской власти. Вопрос о политике римского и сассанидского правительств и влиянии этой политики на государственный строй древней Грузии будет рассматриваться в другой книге, а потому здесь затрагивается только вскользь.

* *

Вот все то немногое, что можно было выяснить на основании греческих и грузинских данных о происхождении царской власти и государственной организации Грузии; скудность выводов зависит от того, что начальная часть «Картлис Цховреба», принадлежащая Леонтию Мровели, содержит мало такого, что могло бы быть утилизировано для нашей цели; эта бесплодность объясняется и обязана главным образом тем научным приемам и нормам, которые мешали автору видеть действительность и извлечь из нее данные для интересовавшей его эпохи; произведение, имевшее колоссальное влияние на приемы работы и результаты грузинского историка, напечатано г-ном Е. Такайшвили в качестве приложения к им издаваемому «Картлис Цховреба» редакции ц. Марии; достойно внимания то обстоятельство, что в самой рукописи это сочинение предшествует, как об этом сообщает почтенный издатель (стр. 786), всей летописи, а, следовательно, и интересующему нас произведению Леонтия Мровели.

В этом сочинении содержится «толкование о сотворении неба и земли и об Адаме, как перенесли (მისცვალეს) его тело и похоронили на Голгофе, преемственность родов (ცვალება ნათესავთა)... и рождение (подразумевается родословная) патриархов от Адама до Христа» (см. изд. Е. Такайшвили, стр. 786). Рассказ ведется с сотворения мира и главное внимание обращено на жизнь первого человека, патриарха и непрерывную генеологическую преемственность до Христа; при этом в сочинении содержится много в высшей степени характерных представлений о некоторых вопросах, касающихся происхождения племен, царской власти, языка, порядка престолонаследования, истории верований и т. д., тут дается одна цельная всемирно-историческая схема развития человеческого общества; хотя эта сторона изложения и не составляет,

как это можно видеть из заглавий статей, непосредственной задачи автора, тем не менее, благодаря своему характеру и оригинальности, невольно обращает на себя внимание.

Прежде всего весьма оригинальна и любопытна мысль автора, по которой **царская власть устанавливается с первых же дней сотворения человека**;

„შეიმოსა: სამოსელი: სამეუფო და დაადგა: თავსა: გჳრგჳნი: მეუფობისა: მაშინ: იქმნა: ადამ: მეფე: მღურდელ (sic): წინას: წარმეტყუელად: მუნ: დაასვა (sic) ღ˝თნ: საყდარსა: პატივითა... მაშინ: ესმა: ანგელოზთა: ცით: გამო: საშინელი: სიტყუა: ღ˝თისა: და: ჰქუა: მას: ჵ: ადამ: აჰა: ესე რა: გყავ: შენ: მეფე: მღუდელ: წინასწარ: მეტუელ: და: მთავარ: და: უფალ: და: განმგებელ: და ყოველნი: დაბადებულნი: დაგემორჩილნეს: შენ: რათა: ხოლო: მარტოსა: დაგემორჩილჩილნეს: და მოგცე: კელმწიფება: ყოვლისა: რომელი: დავბადე: და: რაჟამს: ესმა: ანგელოზთა: სიტყუა: ესე: ღ˝თისაგან: მოდრკეს: და: თაყუანისცეს: ღ˝თსა: და: მერმე: ადამს: ხატსა: ღ˝თისასა: ანგელოზთა: და: მთავარანგელოზთა: საყდართა: უფლებათა: და: მთავრობათა: და კელმწიფებათა: სერაბინ: ქერაბინთა: და: დიდებულთა: წმიდათა: მაშინ: ალიყუანა: ღ˝თნ: სამოთხესა: და: კუალად: მუნვე: თაყუანისცეს: ანგელოზთა: წმიდათა:"... (ibid, გვ. 789).

«одел он», пишет автор, «царское одеяние и позложил на главу царскую корону: **тогда стал Адам царем, священником, пророком**: Бог посадил его там на престол с почетом (или с повязкой) и... тогда послышалось ангелам с неба страшное слово Божье и сказал (Бог) ему: «О Адам, вот я тебя сделал **царем**, священником, пророком и главой, **господином** и **правителем** и все твари подчинятся тебе, чтобы одному тебе подчинялись они, и дам тебе власть над всем, что я сотворил. И когда ангелы услышали это слово божье, преклонили (головы) и **поклонились Богу**, а **потом Адаму**, образу божьему, ангелы и архангелы и престолы и власти и начальства и серафимы и херувимы и возвеличенные святые. Тогда возвел Бог его в рай и вновь поклонились ему там святые ангелы».

Право управления и власть передается от отца к сыну, но всегда старшему, следовательно, право наследования идет по прямой линии; так, напр., после смерти Адама его старший сын

«სეით: უძღოდა: ერსა: თჳსსა: განგებითა: კეთილითა»... (ibid. 798).

«Сиф **предводительствовал народом своим**, хорошо **управляя**».

А когда Сиф умирал, то он

«აკურთხა: სეით: ენუქ: ძე: მისი... და დაადგინა: გამგედ: ერსა: თჳსსა:

«благословил Эноха, сына своего ...и **поставил его правителем над своим**

ზედა: და: აიკუცა... რათა: უძღოდეს: სიმართლითა:...» (ibid. 799).

народом и заклинал, чтобы он справедливо вел их».

«მაშინ: დადგა: ენუქ: წინაშე: ღ̃თისა: მსახურ: ქუაბსა: მას: საგანძურსა: და: განაგებდა: ერსა: თჳსსა:»... და უძღოდა: ერსა: თჳსსა:»... (ibid. 799).

«Тогда стал Энох служить перед Богом в пещере богатств и управлял народом своим и предводительствовал народом своим».

И он, в свою очередь, умирая,

«შემოკრიბნა: მამათ: მთავარნი: და: ძე: თჳსი: კაინან: და: მალალელ: და: იარედ: და: ენოქ და: მათუსალა: და: ძენი: მათნი: და: აკურთხნა: იგინი... და აკურთხა: ძე: თჳსი: კაინან: და: ამცნო... შენ: იყავ: გამგედ: ერისა:» (ibid. 800).

«собрал патриархов и сына своего Кайнана и Малалаэла и Иареда и Эноха и Мафусала и сыновей их и благословил их... и благословил он сына своего Кайнана и возвестил... «будь правителем народа».

Когда Кайнан почувствовал приближение смерти, то

«შემოუკრბეს: მას: ყოველნი: მამათ: მთავარნი.., და ჰქუა: იხილე: შვილო: მალალაელ (sic!)... იყავ: შენ: განმგე: ყოველსა: ერსა: ზედა:...» (ibid. 800),

«вокруг него собрались все патриархи... и сказал: смотри сын Малалаэл... будь правителем над всем народом».

А он со своей стороны, умирая, когда к нему

«შემოკრბეს: მამად: მთავარნი: იარედ: პირმშო: ძე: მისი: ენუქ: და: მათუსალა: ლამექ: და: ნოე:... აკურთხა: იარედ: ძე: თჳსი: და: ამცნო: ...იყავ: განმგებელ: ერისა: შენისათა:»... (ibid., 801).

«собрались патриархи: Иаред, первенец его, Энох и Мафусал, Ламех и Ной... благословил Иареда, сына своего, и заповедал: ...будь правителем народа своего».

Затем наступает эпоха падения, замешательства, когда заветы предков были нарушены и потомки Сифа вступили в общение с Каинитами (стр. 801—803), последствием чего явилось уничтожение правителей народа („არცაღა: იყოს: გამგე: ერსა: თჳსსა: ზედა“, стр. 804); после потопа ко всему этому прибавилось столпотворение вавилонское и связанное с ним смешение языков (стр. 813); достойно внимания, что по словам автора до столпотворения

«იყო: სიტყუა: მათი: ერთ: და: ენასა: ზრახვიდეს: ადამისიდგან (sic): ვიდრე: მუნ: დღედმდე: ენასა: ასურულსა: ფრიად: ვრცელსა: ვიდრე: სომხითამდე: და: არს: იგი:

«была речь их едина, и одним языком говорили от Адама до того дня — языком сирийским, (распространенным) на большом районе, вплоть до Армении: этот (язык) есть царь всех

მეფე: ყოვლისა: ენისა: და: მიერიდ (sic) გან: განეყო: წერილი:» (გვ. 812).

языков и с того времени только разделилась письменность».

Благодаря столпотворению, по мнению автора,

«იქმნა: ქუეყანა: სამეოცდა: ათ ენათა: და: სამეოცდა: ათ: მთავრად: და: ყოველსა: ენასა: დადგინეს (sic) მეფე (გვ. 813).

«мир стал (делиться) на семьдесят языков и семьдесят правителей и к а ж д о м у я з ы к у п о с т а в и л и (с в о е г о) ц а р я».

В то время, как до разделения языков на земле было известно только единобожие и своеобразный, мистический культ предков (см. стр. 793—794 и след.), после столпотворения между тем наступает идолопоклонство.

«შემოვიდა: კერპთ: მსახურება: ქუეყანასა: რამეთუ: მას: ჟამსა: ალარავინ: იყო: მოძღუარი:... რომელნი: მე: უგებდეს: ცასა: და: სხუანი: მზესა: და: რომელნი: მე: მთოვარესა: რომელნი: მე: ვარსკულავთა: და რომელნი: მე: მფრინველთა: და: რომელნი: მე: ქუეყანასა: და: მკეცთა: რომელნი: მე: ქუეყანასა: და: მკეცთა: და: ნადირთა: და: ქუათა: და: ხეთა" (გვ. 814).

«вошло идолопоклонство, говорит автор, на землю, п о т о м у ч т о в т о в р е м я н е б ы л о н и к о г о п р е д в о д и т е л е м: одни приносили жертвы небу, другие — солнцу, одни — луне, другие—звездам, некоторые — птицам, некоторые — земле, животным, зверям, камням и деревьям».

Такова общая схема истории человечества, потомков Адама, согласно изложению автора вышеупомянутых четырех трактатов; эта своеобразная схема начального периода рода человеческого имела, как было уже об этом сказано, громадное влияние на историческое миросозерцание грузинского писателя Леонтия Мровели.

В то время как на Западе блаж. Августин, а за ним и другие политические мыслители паписты средних веков утверждали, что до потопа светскую власть получили только безбожники, — первым властителем среди людей был Каин, — а после потопа ею пользовались те, которые вели свое происхождение от проклятого племени Хама (см. V. Eilhen, Geschichte und System der Mittelalterlichen Weltanschuung. J. 1887, S. 358), на Востоке, в частности в Грузии, на основании вышеописанных толкований был принят взгляд, что царская светская власть была еще первому человеку дарована самим Богом.

Такой точкой зрения и объясняется то, что по словам груз. историка Леонтия Мровели старший из восьми братьев—этнархов Кавказа—Аaoc был ц а р е м н а д б р а т ь я м и-э т н а р х а м и (ქართ. ცხ. ред. ц. Марии, изд. Е. Такайшвили, стр. 5; ქართ. ცხ. изд. З. Чичинадзе, стр. 20).

Далее, если проследить за его описанием начального периода грузинской истории, нельзя не заметить, как отражается схема вышеприведенного Толкования на его представлении: он употребляет даже одни и те же выражения. Именно, старший сын и у Леонтия считается п р а-

вителем и господином над потомками Картлоса. Так напр., согласно изложению Леонтия Мровели, после смерти родоначальника грузин Картлоса его старший сын Мцхетос

«იყო: განმგე: და: უფალ: მათ: ოთხთავე: ძმათა: ზედა: ესე: ოთხნივე: იყუნეს: მორჩილ: მისა:» (Карт. Цх., ред. ц. Марии, стр. 6—7).

«был правителем и господином над теми четырьмя братьями и они все четверо были покорны ему».

Перед смертью старший сын Уплос «был отцом Мцхетосом

...უფლად... დატევებულ: იყო: საყდართა: ქართლოსისთა: მამისა: მისისაგან: მიცემულ: იყო: უფლება:... (ib. 7).

оставлен господином на престоле потомков Картлоса, власть была дана ему его отцом».

Хотя братья и потомки родоначальника грузин вскоре, по словам историка, не захотели уже его слушаться: после этого наступает, согласно описанию, смутная эпоха, но лишь только царем становится Фарнаваз, то наследование престола идет вновь по прямой линии: от него к его сыну Саурмагу; от последнего к его усыновленному Мирвану (ibid., 23), ибо у Саурмага своего мужского потомства не было. Мирвану наследует его сын Парнаджом (ibid., 24); затем начинаются восстания эриставов, призвавших им угодное лицо. Одним словом, наследование суверенной власти, по представлению Леонтия Мровели, шло всегда от отца к старшему сыну, и только смуты и волнения могли нарушить этот правопорядок. Между тем, мы видели из описания современника (Страбона), что царская власть переходила именно не по прямой линии, а всегда к старшему члену царского рода. Вышеуказанная историческая схема, очевидно, заставила его принять систему престолонаследования по прямой линии и для Грузии.

Далее, по ознакомлении с вышеуказанной схемой становится вполне понятным, что имеющееся у Леонтия свидетельство из какого-то древнего и хорошего источника о том, что правители в Грузии в древности не носили обычных в последующую эпоху, а в других странах исстари известных названий «мепе» и «хелмтципе», но именовались только мамасахлисами, что власть этих мамасахлисов, наконец, не была так монархична и централизована, как это должно было быть согласно той же всемирно-исторической схеме, — могло быть историком объяснено только временно наступившей смутной эпохой в жизни потомков Картлоса; в подобные моменты ведь всегда светская суверенная власть теряет свою неограниченность и силу: зато когда смута прошла, в Грузии, по словам Л. Мровели, восстановилась царская власть в форме неограниченной монархии: первый реставратор—царь Фарнаваз является поэтому у грузинского историка потомком Уплоса (ქართ. ცხ., рукоп. ц. Марии, стр. 16—17, 18), при котором и произошло падение суверенной власти, так что он является по закону наследственности носителем царской власти в Грузии.

Аналогия между двумя интересующими нас произведениями может быть проведена дальше:

Как по вышеупомянутой схеме вначале, при царях-правителях, было известно только единобожие да культ предков, и только позднее наступает эпоха язычества, так и в Грузии, по изложению Ле-

онтия Мровели, только после того, как потомки родоначальника грузин перестали повиноваться старшему сыну Мцхетоса, они

«დაივიწყეს: ღ͞თი: დამბადებელი: მათი: და: იქმნეს: მსახურ: მზისა: და: მთოვარისა: და: ვარსკულავთა: ხუთთა: და: მტკიცე: და: უფროსი: მათი: საფიცარი: იყო: [საფლავი]: ქართლოსისი:» (ibid., 8, ср. ქართ. ცხ., изд. Чичинадзе, 24)[70].

«позабыли Бога Творца их и стали поклоняться солнцу, луне и пяти звездам и наикрепчайшая и высшая клятва их была могила Картлоса».

Тут интересно то, что характер язычества в обоих случаях одинаков: предметы, которым поклонялись и те и другие, почти дословно повторяются и причиной совращения в язычество в обоих случаях является отсутствие царской власти и предводителей.

Кому принадлежит это произведение, оказавшее такое влияние на сочинение грузинского историка? В грузинской литературе оно приписывается Ефрему, без указания, какому именно*.

Более того, оно известно не в одной только грузинской литературе, было очень распространено и имело громадное влияние на средневековых хронографов Византии и всего Востока. На основании сличения грузинского текста с изданным К. Бецольдом сирийским текстом

ܟܬܒܐ ܕܝܚܣܐ ܕܫܘܠܡ ܕܪ̈ܐ
ܕܡܬܩܪܐ ܡܥܪܬ ܓܙ̈ܐ

«книги ряда родов, которая называется «пещерой богатств»,

известным в немецкой литературе под именем «Shatzhöhle», и с переведенной г-ном Дильманом с эфиопского на немецкий восточно-христианской книги Адама (Das christliche Adambuch des Morgenlandes, aus dem Aethiopischen mit bemerkungen übersetzt von A. Dillman, см. Jahrbücher der Biblischen Wissenschaft, V. Jahrbuch 1853) пришлось прийти к убеждению, что грузинский текст представляет из себя перевод одной из сирийских версий «Пещеры богатств».

Достойно внимания, что в сирийской литературе это произведение приписывается св. Ефрему (см. К. Bezold, Die Schatzhöhle $I_{,1}$ и $II_{,1}$); таким образом, вина в том, что данное произведение приписано перу св. Ефрема, падает не на грузинского переводчика. И в византийской ис-

---

* По мнению г-на Джанашвили, данное сочинение есть именно та книга (или компиляция из нее), которая носила название «Книги Нимврода», ссылки на которую часто встречаются в начальной части «Картлис Цховреба» (см. Сборн. мат. для опис. мест. и плем. Кавказа, вып. 29, стр. 19, 43). Он вдается в рискованные предположения и теории относительно происхождения этого сочинения, относительно культурных течений и лиц, которые могли занести его в Грузию. По мнению г-на Джанашвили, культурные влияния Вавилона и Персии, в частности же ц. Мириан, мог впервые привезти эту «Книгу Нимврода» в Грузию (ibidem, стр. 44). В действительности в данном произведении нельзя, конечно, видеть утерянной «книги Нимврода»; нельзя уже потому, что в нем именно встречается ссылка на самую «книгу Нимврода» (ibid., стр. 42, и изд. Такайшвили, стр. 835); ясно, что книга сама на себя не может ссылаться.

торической литературе автором данного сочинения считался Ефрем, так напр. еще Георгий Синкелль (VIII—IX вв.) в своем Хронографе приписывает его св. Ефрему (см. Gelzer, Julius Africanus und die Byzantinische Chronographie, II, 268), позднее Симеон Пресвитер (XIII в.) высказывает то же мнение относительно автора интересующего нас произведения (ibid. II, 268 и Dillman, Das Christ. Adambuch, S. 10). К. Бецольд не успел еще обнародовать своего исследования касательно данного сочинения; но его разыскания, насколько можно судить по предварительному сообщению, привели к заключению, что Shatzhöhle должно было возникнуть в сирийской литературе приблизительно в VI веке нашей эры, и хотя, как это уже высказали Дилльман и Рӧнш, и не может принадлежать перу знаменитого сирийского отца Ефрема, тем не менее вышло, вероятно, из литературных кругов, принадлежавших к его школе (К. Bezold, Schatzhöhle, I, X).

Благодаря затрагиваемой теме это произведение было излюбленным источником: авторы различных хронографов перерабатывали его и пользовались им с особенным усердием (см. Gelzer, I, с. II, 271). Исключительным уважением и любовью пользовалось оно, как это видно из исследования проф. Гельцера, в александрийской церкви, затем в эфиопской, между тем как в византийской исторической литературе с ним были знакомы не непосредственно, а по цитатам древних хронографов (ibid. II, 296). Существование данного памятника и на грузинском языке в нескольких редакциях, а особенно факт его влияния на начальную историю «Картлис Цховреба», принадлежащую Леонтию Мровели, доказывает распространенность и значение его в грузинских ученых кругах.

* * *

Выше был выяснен государственный строй Иберии, или приблизительно той местности, которая входит теперь в состав Тифлисской губернии; у Ксенофонта и Страбона имеется несколько данных, рисующих социальный строй и других грузинских племен: к сожалению, только не все сообщаемые ими сведения в достаточной степени полны и подробны, чтобы можно было делать без большого риска правдоподобные заключения; кроме того, данные отрывочны и разновременны: об одном племени подробные сведения относятся к IV веку до Р. Х. и позже, о них очень мало что сообщается, подробное описание же другого племени имеется только к I веку нашей эры, между тем как о положении вещей у этого племени в более древний период, напр. в IV в до Р. Х., ничего не известно. Ввиду этого невозможно привести в связь эти разновременные и отрывочные исторические данные: тем не менее, для большей полноты ниже приводятся и эти сведения.

Так, напр., у Ксенофонта имеется известие, что в городе Гимниаде жил начальник (ἄρχων) страны Скифинов (Anab. lib. IV, cap. 7, 19, 20)[71], но, конечно, из такого коротенького сообщения невозможно сделать какой-либо вывод относительно государственной организации племени Скифинов. Более определенные данные имеются об моссинойках. Там известно, во-первых, что страна этого племени распадалась на два враждебных лагеря; это видно из заявления Тимесифея спутникам Ксенофонта о том, «что жители противолежащей области находятся во вражде с этими моссинойками; ввиду этого Еллины решили пригласить тех, не пожелают ли они заключить с греками союз.

Посланный к ним Тимесифей привел с собою их правителей (τοὺς ἄρχοντας)... „правитель (ὁ ἄρχων) моссинойков отвечал, что согласны и принимают союз“ (Anab Xenoph. Lib. V, cap. 4, 3, 8).

Из данного отрывка можно заключить, во-первых, что племя моссинойков имело несколько правителей (τοὺς ἄρχοντας), среди этих правителей один считался главным; он-то и заключал от имени других союз с иностранцами. Затем, у обеих враждебных сторон был город, «называвшийся у них столицей и занимавший самый возвышенный пункт страны моссинойков:... те, в чьих руках она находилась, и считали себя господами всех моссинойков: (союзники еллинов) говорили при этом, что (их противники) владеют столицей не по праву, а силой захватили общее достояние (κοινόν) всех моссинойков» (ib., lib. V, cap. $4_{,15}$).

В столице пребывал «царь» (βασιλεύς) их, живший в деревянной башне, построенной на возвышенности, он должен был оставаться там постоянно, там его содержали на общественный счет и охраняли» (ib., lib. V, cap. $4_{,26}$).

Интересно, во-первых, то, что моссинойки, распадавшиеся на несколько, минимум на две части, достигли все же известной степени объединения: у них была одна общая столица, территория которой составляла собственность всех моссинойков; у них был, наконец, один общий правитель, названный у Ксенофонта царем. Этот царь не представлял из себя независимого монарха: общество или племя играло еще большую роль: у царя, напр., было отнято право оставлять свое место, общество охраняло его и содержало его на свой счет. Собственно говоря, власть над всеми моссинойками принадлежала не ему, царю, а тому племени, в котором числился он сам: это можно заключить из выражения Ксенофонта: те, в чьих руках находилась она (столица), и считали себя господами всех моссинойков; при этом и данные действия были направлены не столько против царя, сколько против захватившего столицу племени. Неизвестно, каков был источник власти правителей (ἄρχοντες): назначались ли они царем или же они являлись независимыми от царя главарями племен? Второе должно быть вернее, на такую мысль наводит весь строй общественной организации и характер власти царя моссинойков, а также и то обстоятельство, что эти правители были солидарны со своими племенами и выступали против общего повелителя: будь они ставленниками царя, они, быть может, охотно взяли бы сторону суверена.

Затем, из слов обиженной части моссинойков, что их противники «владеют столицей не по праву», можно заключить, что у этого племени существовали определенные права на обладание главным городом: из указания же Ксенофонта, что те, в чьих руках находилась она, считали себя господами всех моссинойков, видно, что владеть столицей могли все племена моссинойков: и ссылка на нарушение владельческих прав указывает на существование порядка и даже условий владения столицей.

Это все, что возможно извлечь из коротенького сообщения Ксенофонта: нет у него ясных данных о том, была ли у моссинойков родовая организация, существовал ли у них один привилегированный род, именуемый царским, из среды которого должен был выходить суверен, или власть была индивидуальная и т. д.

И о происхождении царской власти в Колхиде ничего неизвестно (см. Strabon, Geographica, Lib. XI, cap. II, 18). Имеется только сведение Приска Панийского, относящееся к поздней эпохе, относительно некоторых обычаев, известных при дворе Лазских царей; оказывается, во-первых, что у них допускалось одновременное царствование отца и сына (Ἱστορία Γοτθική, IV, 26. Латышев, Изв. 840—1); потом известно также, что царь носил персидское платье и был окружен по мидийскому обычаю телохранителями (ibid. IV, 34. Латышев, Изв. 842), вот и все.

И у сванов, по словам Страбона, был царь и совет из 300 мужей (Geogr. Lib. XI, cap. II, 19), но неизвестно, кто были они: главы ли родов или просто самые уважаемые и умудренные опытом лица.

Таковы все имеющиеся у классических писателей данные о царской власти у различных племен; из вышесказанного легко было убедиться, что благодаря прекрасному описанию Страбона и ценным отрывкам грузинского историка можно восстановить в достаточной мере общую картину социального строя и происхождения царской власти только Иберии, данные же относительно других местностей, населенных картвельскими племенами, чрезмерно отрывочны и скудны.

ГЛАВА ВТОРАЯ

ТЕРРИТОРИЯ

Территориальное деление государства основывалось на различных принципах в зависимости от эпохи и тех или иных условий. Установленный выше факт основного значения родового строя, как базиса государственной и социальной организации Грузии, исключительного применения термина «мамасахлиси» для обозначения всех лиц, облеченных правительственной или административной властью, дает основание предполагать, что в терминологии древнейшего территориального деления грузинского государства могли сохраниться следы родового строя. И действительно, в исторических памятниках попадаются кое-где данные, из которых можно заключить, что слово «сахли» дом, употреблялось также для обозначения иных больших территориальных единиц. Так напр., в известном списке архипастырей области Самцхе-Саатабаго и их эпархиях в числе провинций, входивших в ацкурское епископство, указаны следующие:

...„სადგერი. სულ აწყუერი, დიასამიძის სახლი. ახალციხე და ახალციხის წყლის გაღმართი და გურიის წარდგომამდის (изд. Д. Бакрадзе, см. его Археол. путеш. по Гурии и Адчаре, СПб, 1878, 81).	«Садгер, весь Ацкур, Дом Диасамидзе, Ахалцих и по сторону Ахалцихской реки до Гурии».

В данном отрывке слово სახლი дом, конечно, не может обозначать Дома Диасамидзе в узком смысле, так как это противоречило бы смыслу всего предложения, где перечисляются провинции или местнос-

ти, составлявшие эпархии ацкурского епископа; выражение დიასამიძის სახლი=Дом Диасамидзе такое же название местности, как и Садгер, Ацкур, Ахалцих и другие; разница заключается только в самом термине: тут провинция названа домом, притом домом Диасамидзе. Почему? Это может иметь двоякое основание: во-первых, потому, что в этой местности мог обитать весь род, все члены фамилии Диасамидзе, во-вторых, потому, что эта местность могла находиться под управлением, властью рода феодалов Диасамидзе; в первом случае мы бы имели пример, доказывающий, что местность, провинция, населенная определенным родом, носила название «дома», во-втором случае пример, доказывающий, что местность, находящаяся под чьей-либо властью, именовалась также «домом». Имеется ли в данном случае первая причина или вторая, так или иначе, — ясно, что возможность второго случая предусматривает первоначальное существование первого.

Точно так же в списке провинций, входивших в состав цурцкабской эпархии, указаны в том же памятнике:

...„ხურსიძის სახლი სულა, ბოცოთ ხევი ხერთვის ქვეით მისია“ (ibid. 81).

«Весь Дом Хурсидзе, ущелье Боцо ниже Хертвиса принадлежит ему».

И в данном случае слово «дом» обозначает местность, район и равняется, как это будет установлено ниже, по своему значению сирийскому ܒܝܬܐ и армян. տուն, при этом определение «весь» указывает на его значительную территориальную величину.

В начальной части «Картлис Цховреба» имеется одно место, где слово «сахли» (дом) обозначает даже целое государство: так напр. Леонтий Мровели, автор этой части грузинских летописей, пишет:

„...ოდეს განუყო აფრიდონ ყოველი ქუეყანა სამთა ძეთა მისთა, მაშინ რომელსაცა ძესა მისცა სახლად სპარსეთი, მასვე ხვდა წილად ქართლი“... (ქართ. ცხ., ჯიჯინაძის გამ., 27; ქართ. ცხ., ред. ц. Марии, 10).

«Когда Апридон разделил всю землю своим трем сыновьям, то тому, которому он дал Персию (в качестве) Дома, тому же досталась в удел и Карталиния».

В данном предложении слово «сахли»=дом не может иметь значения жилья для личного обитания или заселения: из предшествующих данному отрывку фраз видно, что Персия, согласно представлению автора, в это время была уже заселена, и это государство дается сыну отцом в удел для управления, как подвластное ему царство; и достойно внимания то обстоятельство, что историк употребляет при этом слово «сахли» дом.

Эти несколько случаев употребления слова «сахли» представляют из себя только слабые отголоски терминологии административного деления государства древнейшей эпохи, когда родовой строй, «дом» был основой государственной жизни Грузии, так как вполне понятно, что со времени изменения древнего социального строя страны употребление термина «сахли» должно было уступить место более соответствующим жизненным условиям терминам. К подобным же остаткам тер-

минологии родового быта нужно, кажется, отнести и названия деревень сложных со словом «кари» კარი, обозн. двери, ворота, так как это последнее представляет из себя вторую половину известного composita სახლკარი, что значит дом-ворота и употребляется в смысле места, занимаемого семьей со всеми постройками. Такие названия, как Кобианткари, Барнабианткари, Павлеурткари, Бенианткари, Джагумаанткари, и т. д. обозначают собственно (дом) ворота (рода) Кобиашвили, Барнабы, Павлеура, Бена, Джагума.

• • •

В эпоху, доступную наблюдению исследователя по памятникам письменности, обычными терминами для обозначения территориальных единиц административного деления грузинского государства были ჴევი «хэви», ქუეყანა «куэqана», სოფელი «сопэли», ქალაქი «калаки» и დაბა «даба»; все эти названия сохранились вплоть до последних дней самостоятельного существования Грузии. Но прежде всего об х э в и: это слово обозначает по-грузински «ущелье». Вся Грузия, благодаря своим топографическим условиям, как горная страна, сплошь изборождена ущельями; горные цепи составляют естественную границу расселения: каждое ущелье представляет из себя отдельную единицу. Из описания Ксенофонта видно, что подобное положение можно было наблюдать еще с IV века до Р. Х. В историческую эпоху деление на ущелье «хэви», как это видно из груз. памятников, принято было во всех областях Грузии, так, напр., груз. историк Сумбат Давидович говорит:

„იყუნეს: ხარკის: მიმცემელ: სარკინოზთა: ყოველნივე: ჴევნი: შავშეთ: კლარჯეთ: ნიგალისანი: (Картлис Цховреба, р. ц. Марии, 346).	«платили дань Арабам в с е у щ е л ь я Шавшетии, Кларджетии и Нигала:»

Из данного отрывка видно, что во всех трех вышеупомянутых провинциях Грузии основную административно-территориальную единицу представляло из себя ущелье «хэви»: из другого места того же автора можно заключить, что подобное деление было принято и в области Тао: про Баграта III историк пишет:

„მოვლო: ბაგრატ: ყოველი: სამეფო: თჳსი: აფხაზეთი: ჰერეთი: და: კახეთი: მოვიდა: და: დაიზამთრა: ჴევთა: ტაოსთა“ (ibid. 353).	«обошел Баграт все царство свое: Абхазию, Эрэти и Кахетию и прибыл и расположился на зиму в у щ е л ь я х Тао».

Произведение Леонтия Мровели убеждает, что «хэви» и ему было известно, как основное деление родной страны: так, напр., он говорит, что Фарнаваз потомков Азона

„განყუნა: ჴევთა: და: ქუეყანათა: შინა:...“	«разделил по у щ е л ь я м и областям».

До чего деление на ущелья «хэви» было обычным, видно из того, что анонимный армянский географ VII века многие области, входившие

в состав Грузии, называет с грузинской приставкой «хэви» ущелье или же с его армянским эквивалентом «пор», так напр.:

Գորգովաթիսխեւի, Տորնիսխեւի, Մանգլեացփոր, Քուիշափոր, Բոլնիսիփոր, Աճաբեթիսխեւի Քուրդիկիթիրիկոսխեւի (см. изд. Патканова[17], стр. 17 арм. текста = 39 стр. перевода, особ. прим. 143; A. Soukry. Geogr. de Moise de Corène, стр. 28: текст сильно искажен и пришлось кое-где восстановить и исправить, пользуясь обоими изданиями).

«Горговатис-хэви, Торнис-хэви, Манглис(ис)-хэви, Квиша-хэви, Болнисис-хэви, Ачабетис-хэви, Курдитирикос-хэви (должно = Курди-патчрис хэви)»...

Характерно также то обстоятельство, что древнегрузинские переводчики слово *գաւառ* «гавар», встречавшееся в армянских агиографических памятниках и обозначающее только область или провинцию, а не ущелье, передавали на грузинский именно термином «хэви», так, напр., в муч. Сукавстских фраза, „ჴევსა ბაგრევანდისასა" (238, в пергамент. рук. афонск.-иверск. монаст.*) = *՚ի բագրեւանդ գաւառի* (*ՍՀ*. том XIX, стр. 33) точно так же в муч. Нерсеса „უბრძანა ჴევადჴევად" (л. 355а) = *Հրամանեալ շատ գաւառաց* (*ՍՀ*, том. *Է*). Таким образом, мы видим, что «хэви» обозначало не только «ущелье», но и провинцию, даже страну; это сохранилось в языке даже до настоящего времени: местность, населенная горцами-грузинами, называется «хэви», а на сванском это же слово обозначает Сванетию.

Что термин «хэви» был принят и в административном языке грузинского государства, это ясно видно из грамоты ц. Баграта IV от 1058 года, где он пишет, что созвал на верховный суд

„ყოველთა ჴევთა ზემოთა და ქუემოთა: აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი" (შიო მღვმ. ისტორ. საბუთები, 8).

«всех ущелий верхних и нижних азнауров, знатоков думных дел».

Это — об «хэви» ущелье, как термине территориально-административного деления страны, деления, основанного на топографических условиях Грузии: он употреблялся во всех областях Грузии как в обыденной жизни, так и в административной терминологии; должностное лицо, стоявшее во главе ущелья «хэви», именовалось ჴევისთავი «хэвис тави» (глава ущелья).

* Эти и цитируемые ниже грузинские переводы агиографических памятников арм. святых списаны на Афоне проф. Н. Я. Марром, который любезно дал нам возможность прочесть и извлечь из списанных им житий интересные для намеченной задачи места, за что и приношу свою искреннюю благодарность.

* * *

Для выяснения сравнительной величины, значения и взаимоотношений между остальными терминами, особенно между ქუეყანა куэqана, ქალაქი калаки и სოფელი сопэли можно привести одну фразу из грузинской версии Хождения ап. Андрея, в которой все три названия следуют в нисходящем порядке. Автор Хождения говорит про первозванного Апостола, что он

...„ძალითა სულისა წმიდისათა ქუეყანითი ქუეყანად, და ქალაქითი ქალაქად და სოფლითი სოფლად არა დასცხრა ქადაგებად სარწმუნოებასა ქრისტესსა“. (Рай Грузии. Сабинина, 26).

«силой Св. Духа не переставал проповедовать веру Христову [переходя] из страны в страну, из города в город, из деревни в деревню»

Таким образом, самая большая территориальная единица «куэqана» страна, «калаки» обозначает город, а самая маленькая — это «сопэли» деревня. Последующие изыскания по этому вопросу только отчасти подтверждают данное заключение.

Основное значение слова ქუეყანა куэqана прежде всего — земля; в грузинском тексте Евангелия для передачи этого понятия всегда употребляется данное слово; так, в притче о сеятеле говорится:

„სხუა დავარდა ქუეყანასა კეთილსა“ (Марк, IV, 8) иное упало на землю (куэqана) добро. В армянском переводе стоит тут երկիր, в греческом γῆ. Основное значение интересующего нас названия еще яснее видно из следующей фразы о слепорожденном, где говорится, как Христос

„ვითარცა ჰსთქუა, ჰნერწყუა ქუეყანასა და შეჰქმნა თიკაჲ ნერწყუსაგან“ (Иоанна, IX, 6).

«как только сказал, плюнул на землю (куэqана), сделал брение из плюновения».

Основное значение этого слова долго сохранялось в грузинской литературе: в Житии Григория Хандзтийского[73] имеется несколько мест, где оно употреблено в своем первоначальном смысле, так напр., от грузин отшельников, по словам автора агиографического памятника, св. Григорий научился „ქუეყანასა ზედა წოლასა“ (стр. ზ. 43), спать на земле (куэqана); в другом месте тот же автор для передачи понятия «покосные земли, места» употребляет выражение „სათიბელი ქუეყანაჲ“ (ibid., стр. იზ, 50) покосная земля (то же слово).

Это же слово, как было указано, имеет также значение страны, так напр., историк Сумбат Давидович говорит, что предки Багратидов, выйдя из Палестины, пришли в Армению и

„დაშთეს იგინი ქუეყანათა სომხითისათა“ (Такайшвили, Три ист. хрон., 43).

«остались в земле (куэqаната) армянской».

Автор Жития Григория Хандзтийского, говоря о происхождении Микеля, пишет:

„იყო მიქელ ქუეყანისა შავშეთისაჲ სოფლისა ნორგიალისაჲ" (Житие, ლ0, 25).

«был Микель из земли (куэqаниса) Шавшетии, селения Норгиала».

Уже в грузинском переводе Библии слово ქუეყანა куэqана в значении страны обычно и в то время, как первоначальный смысл этого слова постепенно исчезал, вторичное значение все более и более приобретало право гражданства и вошло в административную терминологию, что доказывается законодательными памятниками (Георгия V Блистательного, Беки и Агбуги).

Что в это время, собственно, подразумевалось под словом ქუეყანა куэqана, какая именно территориальная единица, сказать за отсутствием данных невозможно: можно думать, что ქუეყანა куэqана обнимала территорию, населенную известной этнической единицей; на такую мысль наводит то обстоятельство, что обыкновенно название куэqана прилагалось к таким местностям, как ჯავახეთი, შავშეთი, სომხეთი, კახეთი Джавахетия, Шавшетия, Сомхетия, Кахетия и т. д.: хотя это не выдерживается и попадаются случаи, когда оно прилагается к гораздо меньшим территориально-этническим единицам. Есть основание предполагать, что куэqана уменьшалась или увеличивалась обыкновенно сообразно с политическими или иными условиями; должностное лицо, стоявшее во главе управления куэqана, именовалось «э р и с т а в и» (глава народа).

• •

Сопэли სოფელი как было выше указано, имеет значение деревни, села; можно привести два, три примера, подтверждающих это значение слова; так напр. в М у ч е н и ч е с т в е 9 о т р о к о в к о л а й с к и х говорится:

„იყო სოფელი ერთი დიდი თავ-სა ზედა: დიდისა მის მდინარისასა: რომელსა ჰრქჳან მტკუარი. ხევსა რომელსა ჰრქჳან კოლაჲ..." (Марр, Тексты и разыск.", кн. V, 55).

«Было одно большое слово (сопэли) у истока большой реки, называемой Курою, в ущельи, которое называется Кола».

Ясно, что согласно данной фразе, სოფელი «сопэли» является более маленькой единицей, чем «хэви» ущелье; затем само описание его местоположения делает несомненным, что речь идет о селе, либо деревне, в крайнем случае о городе, но никак не о целой области или провинции. Точно так же в следующем эксцерпте, приводимом из истории Сумбата Давидовича, это слово может быть понято только в том же значении, как и в предыдущей фразе:

„ხევ შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთა-სა" (Изд. Такайшвили, Три ист. хрон., 52).

«Ущелье Шавшетии не было обитаемо за исключением немногих селений (сопэлта)».

Примеров, доказывающих, что «сопэли» употребляется в значении села, очень много; однако это же слово в древнегрузинской литературе имеет и более широкий смысл: оно обозначает область или провин-

цию, даже целую страну; напр., в Мученичестве Евстафия Мцхетского св. подвижник, когда его допрашивает персидский марзпан, говорит о своем происхождении следующее:

„რომლისა სოფლისა ხარ ანუ რომლისა ქალაქისა... ხოლო წმიდამან ევსტათი ჰრქუა მას: მე სოფლისა სპარსეთისა ვიყავ, [ხევისა] არმაკეთისა,[75] ქალაქისა განძაყისა ვიყავ" (Сабинин, Рай Грузии, 314).

«Из какой страны (соплиса) ты, или из какого города... святой Евстафий же сказал ему: я был из страны (соплиса) Персии, из ущелья Арбукети, из города Гандзака».

Очевидно в данном случае «сопэли» обозначает страну, а не деревню; это можно подтвердить хотя бы тем, что в этом же произведении ответ, повторенный Евстафием на вторичном допросе, звучит так:

„მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, ხევისა არმაკეთისა, ქალაქისა განძაყისა" (ibid. 316).

«Я был из страны (куэqаниса) Персии, ущелья Арбукети, города Гандзака».

Т. е. вместо слова «сопэли» употреблено «куэqана», обозначающее, как мы видели, страну.

Точно так же и в груз. переводе Мученичества Шушаники попадается следующее предложение:

„აზნაურნი დიდ დიდნი... აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდენ"... (Сабинин, Рай Грузии, 191).

«Прибыли азнауры (родовитые) великие, родовитые и безродные страны (соплиса) Грузии».

Ясно, что в данном эксцерпте «сопэли» равняется по значению стране.

Но это не все: слово «сопэли» употребляется, наконец, и в значении вселенной, так напр., в Евангелии от Матфея время перед страшным судом описано в таких красках:

...„იყოს მაშინ ჭირი დიდი, რომელი არა იყო დასაბამითგან სოფლისათ ვიდრე აქამომდე" (XXIV, 21).

«Тогда будет великая скорбь, какой не было от начала мира (соплиса) до ныне».

В греческом тексте грузинскому «сопэли» соответствует κόσμος; примеров, в которых слово «сопэли» употребляется в значении вселенной, можно привести множество. Подобное значение интересующего нас слова вполне понятно, так как оно по своему этимологическому составу имеет тот же смысл, что и греческое οἰκουμένη и русское «вселенная» и происходит от глагола სუფევა.

Является, естественно, вопрос, какое из всех вышеуказанных значений (деревни, области, страны и вселенной) должно считаться основным, первоначальным. Судя по этимологическому составу слова, оно могло бы употребляться для обозначения любого из них, раз вопрос касался населенного пункта или области; в действительности,

однако, это было не совсем так: относительно названия деревни можно категорически установить, что в древнейшую эпоху слово «сопэли», как terminus technicus для обозначения села либо деревни, совершенно неизвестно: из массы случаев, в которых это слово встречается в Евангелии, нет ни одного, когда бы оно имело смысл деревни и равнялось греческому κώμη и армянскому գիւղ, а всегда обозначает страну, область или вселенную и равняется греческому χώρα или κόσμος, армянскому աշխարհ или երկիր. Единственное слово, которое было известно грузинским переводчикам Евангелия в качестве названия деревни либо села, это слово დაბა «даба». Таким образом, в IV—V в. в грузинской литературе «сопэли» обозначало населенную область, страну, наконец, вселенную, впоследствии только приблизительно около VIII века оно начало употребляться так же как terminus technicus для деревни, причем это последнее значение начало постепенно вытеснять все остальные, и только значение вселенной удержалось до последнего времени.

* *

Для передачи понятия город в грузинской литературе употребляется слово ქალაქი «калаки»: оно не туземного происхождения и является заимствованным via armeniaca сирийским словом ܟܪܟܐ; это слово образовано от глагола ܟܪܟ окружать, огородить. Будучи заимствованным, в армянском оно приняло форму քաղաք кагак или по древнему произношению калак; в армянской исторической литературе это слово сохранило еще отчасти, как указано будет во второй части данного труда, первоначальное значение ограды.

Но и в грузинских письменных памятниках имеется несколько мест, в которых отражается древнейшее представление о калаки: так напр., в грузинской версии Хождения ап. Андрея встречается следующая фраза:

„დაბასა ნიკეას ბითვინიისასა რამეთუ არღა იყო იქი ქალაქად, არამედ უკანასკნელ შეზღუდა იგი და განავრცელა მეფემან ტრაიანემ
მან“ (Сабинин, Рай Грузии. стр. 31).

«В деревню Никею Вифинийскую ибо не была она еще городом, но впоследствии окружил ее укреплением и расширил царь Троян».

Таким образом, выходит, что деревня, окруженная крепостью, становится городом; во всяком случае существенным признаком города является ограда, крепостные стены.

Далее в хронике «Обращения Грузии» говорится:

„მეფობდა ბრატმან, რომელსაზე მცხეთას ქალაქი დაეწყო და მეფობ-

«Царствовал Братман, при котором во Мцхете было на-

და მირვან და მან აღაშენა მცხე-თა[ს?] ქალაქი" (Изд. Такайшвили, Три ист. хрон. 8).

чато (к а л а к и) г о р о д и о н п о с т р о и л г о р о д Мцхет».

Из данного предложения выходит, что, по мнению автора, Мцхет существовал до ц. Братмана и Мирвана, но он не имел еще «к а л а к и» ц эти государи построили, причем первый из них начал, а второй докончил; что же они строили? Если допустить, что в данном случае слово калаки употреблено в своем первоначальном смысле, в каком оно употреблялось в сирийском, а именно о г р а д ы либо к р е п о с т и, то тогда все предложение станет ясным: Братман н а ч а л с т р о и т ь с т е н ы в о к р у г ц а р с к о й р е з и д е н ц и и М ц х е т а и Мирван закончил предприятие своего предшественника. Таким образом, если интерпретация данного эксцерпта правильна, устанавливается, что калаки и в древнегрузинском имело значение ограды, крепости.

Как косвенное подтверждение данному выводу можно привести одно место из «Картлис Цховреба», где о городе Тифлисе сказано:

„ტფილისი სოფელი და კალაცა მოოხრებული იყო მაშინ" (изд. З. Чичинадзе, 189).

«Селение (сопэли) Тифлис и крепость были тогда опустошены».

Таким образом, г о р о д Т и ф л и с состоит из с е л е н и я (сопэли) и к р е п о с т и (кала قلعه), и э т о в м е с т е и с о с т а в л я е т т о, ч т о н а з ы в а л о с ь «к а л а к и».

Хотя из вышеприведенных немногих примеров видно, что слово «калаки» и в древнегрузинском в некоторых случаях сохранило первоначальное значение ограды, крепости и в этом отношении равняется туземному названию «цихэ», тем не менее, вероятно, уже в момент заимствования сирийское ܟܪܟܐ = քաղաք = ქალაქი употреблялось как terminus tehnicus для обозначения города и административного центра.

Итак, в грузинском, как и в армянском не существует собственного слова для обозначения «города»; это может объясняться тем, что в обеих странах в древнейшую эпоху очень мало была развита городская жизнь, что пункты, которые служили в административном, оборонительном, а особенно в торговом отношении центрами, мало чем отличались от остальных населенных пунктов.

И действительно, если взять описание Ксенофонтом тех местностей, которые были заселены различными картвельскими племенами, ясно видно, что в IV веке до Р. Х. на юго-восточном побережье Черного моря города еще мало чем отличались от обыкновенных деревень: они не представляли еще из себя торгового центра и по большей части ввиду своего расположения на высотах играли роль укрепленных поселков, куда спасались во время войны жители окрестных деревень. Города, имевшие значение торгового центра, принадлежали по всему южному побережью Черного моря греческим колонистам.

Из описания Ксенофонта видно, что вершины гор, неприступные возвышенности служили туземцам оборонительными пунктами: там они строили свои крепости и города, туда спасались и все жители окружных деревень: так, Ксенофонт рассказывает, что «когда эллины появились в горной стране, то дриллы стали поджигать и покидать все

деревни, которые, по их мнению, могли быть взяты врагами... Одно укрепление было у них их главным городом, в него то и собирались теперь все они. Оно было окружено очень глубоким оврагом, и доступ к нему был труден» (ib., Lib. V, 2, 3). И в стране моссинойков столица была построена на самом высоком месте, она имела и укрепление, которое, по словам Ксенофонта, «лежало перед городом, называвшимся у них столицей и занимавшим самый возвышенный пункт страны моссинойков (ib. Lib. V, cap. 4, 15). Почти вся область этого племени была покрыта сетью подобных укреплений: «большая часть этих крепостей (χωρίων), передает тот же автор, была такого рода: они (πόλεις тут рав. = χωρίον) отстояли друг от друга стадий на 80, одни дальше, другие ближе. Когда жители перекликались друг с другом, то крики слышны были из одной в другую»: (ib. Lib. V, cap. 4, 31). Подобные укрепления могли не быть даже вообще населенными пунктами: бывало иногда, что в них отсутствовали жилые помещения и постройки, как это было в стране таохов, которые жили в укрепленных местах, где и хранили собранные запасы всякого провианта... «эллины, — рассказывает Ксенофонт, — подошли к одному укреплению, которое не представляло из себя ни города и не имело даже жилищ, но в котором собрались тогда мужчины и женщины со множеством скота»... (ib. Lib. IV, cap. 7, 2).

Страбон передает также, что крепость Шорапани, служившая границей между Колхидой и Иберией, могла вместить в себя «население целого города» (Geogr. XI, cap. 2 17); очевидно, большие размеры Шорапани были расчитаны на военные нужды, когда окружное население вынуждено было искать убежища в крепости.

Итак, из описания Ксенофонта видно, что в древности в местностях, населенных картвельскими племенами, города собственно представляли из себя те же деревни с укреплениями, иногда даже без постоянного населения и жилья, и являлись оборонительными, а не торговыми центрами: потому и строили их местные жители не на ровном месте, куда доступ и сообщения могли быть легки, а на самых возвышенных пунктах страны, чтобы лучше можно было обороняться; ввиду этого, нужно думать, что вместо заимствованного слова «калаки» в старину употреблялись «цихэ» или «эгудэ», обозначающие по-грузински крепость.

Как дело обстояло в IV в. до Р. Х. в восточной части Грузии, в так называемой Иберии, неизвестно, но то, что сообщает Страбон о культурном состоянии ее в современную ему эпоху, указывает уже на развитую городскую жизнь, так как, по словам знаменитого географа, Иберия была тогда

οἰκεῖται καλῶς τὸ πλέον πόλεσί τε καὶ ἐποικίοις ὥστε καὶ κεραμωτὰς εἶναι στέγας καὶ ἀρχιτεκτονικὴν τὴν τῶν οἰκήσεων κατασκευὴν καὶ ἀγορὰς καὶ τἆλλα κοινά. Geographica, Lib. XI, cap. III, 1).

«прекрасно заселена большей частью городами и селами, так что имеются и черепичные крыши и устройство жилищ, согласно требованиям архитектуры, рынки и другие общественные здания».

При наличности подобной развитой городской жизни странно, что, описывая государственный строй Иберии и пересчитывая сословия, Страбон ни одним словом не обмолвился о существовании в стране купеческого сословия. Трудно сказать, объясняется ли отсутствие данных о торгово-промышленном сословии в Иберии пропуском или сведения знаменитого географа о городах должны считаться преувеличенными. Во всяком случае, города в Иберии с рынками, общественными зданиями, построенными по правилам архитектуры, доказывают, что они являлись уже экономическими центрами в стране; быть может, подобная эволюция за время III—IV веков произошла в положении городов и у картвельских племен, живших по юго-восточному побережью Черного моря, но сведений у нас об этом не имеется.

Достойно внимания, какое представление имеет Леонтий Мровели, автор начальной части «Картлис Цховреба», относительно образа первоначального расселения грузинских племен: во все время своей жизни этнарх Грузии Картлос строит только крепости; первое, что воздвигает он, это укрепление, а потом только жилое помещение:

„პირველად: შექმნა: მუნ: ზედა: სიმაგრე: და: იშენა: მუნ: ზედა: სახლი": (Редакция ц. Марии, изд. Такайшвили, 5).

«Прежде всего воздвиг там (на горе) укрепление и поставил там дом».

И после все его постройки представляли из себя крепости, как передает, например, историк

„ციხე ორბისა: რომელსა: აწ: ჰქვან: სამშვილდე: და კუალად: აღაშენა: მტუერის ციხე: რომელსა: აწ: ჰქვან: ხუნანი:" (Картлис Цховреба, р. ц. Марии, изд. Е. Такайшвили, стр. 6).

«Крепость Орби, которая теперь зовется Самшвилде, затем он построил крепость Мтвери, которая ныне зовется Хунан».

Жена Картлоса и та даже строит крепость «Дэда-Цихэ» (ibid., 6); но зато она первая строит и город, а вслед за ней уже и ее дети (ibid., 6). Характерно то, что *историк не приписывает Картлосу ни одного основания города, а только постройку крепостей.*

Самый факт проникновения сирийского названия для города в армянский и грузинский языки указывает на происхождение в этих странах городской или, точнее, торгово-промышленной культуры. Еще с глубокой древности шел торговый путь из Месопотамии, Мидии и Бактрии в Армению и в Грузию (см. Strab. Geograph.: lib. XI, cap. V_3; lib. XI, cap. VII_3).

В самом Мцхете была, по описанию *Жития Евстафия Мцхетского*, колония персидских сирийцев, занимавшихся кожевенным и сапожным мастерством; одним словом, имеются независимые друг от друга данные, подтверждающие существование сирийско-иранской торговой культуры в Грузии и в Армении.

Из описания Страбона видно, что в Иберии к I веку нашей эры, по крайней мере в главных городах, существовала уже развитая городская жизнь: общественные здания, построенные согласно с требования-

ми архитектурного искусства, рынки и площади до некоторой степени свидетельствуют об этом. Какова же была общественная жизнь грузинских городов, была ли у них своя организация? На эти вопросы невозможно дать прямого ответа: исторические материалы чрезмерно бедны для того, чтобы решать подобные вопросы. Выше было указано, что у Леонтия Мровели упомянут мцхетский мамасахлис (отец дома), причем он считался, по словам историка, сувереном грузинского народа; собственно говоря, как само название показывает, он является мамасахлисом города Мцхета, и в том обстоятельстве, что это же лицо считалось сувереном грузинского народа, можно было, пожалуй, видеть указание на то, какую роль играли города в концентрации царской власти, если бы только на основании такого скудного сведения не рисковано было делать столь важное заключение. Оставляя в стороне последнее предположение, налицо все же факт, что глава города назывался мамасахлисом, что это было обычным и общераспространенным: еще до последних веков самостоятельного существования Грузии сохранилась должность и наименование городских мамасахлисов, несмотря на то, что иноземное влияние вносило новые названия, как мелик, или кэдхуд: так напр., в документе 1634 года упомянут «мамасахлис» г. Тифлиса (см. Ф. Жордания. ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, 1903 წ., გვ. 210), а в Инструкциях царя Вахтанга VI (Дастурламали) в числе правителей города вторым после мелика назван мамасахлис (პ. უმიკაშვილი, დასტურლამალი. 85), в раздельном же акте от 1781 года главным лицом города Гори обозначен мамасахлис (Г. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, 37). Этим устанавливается факт существования городских мамасахлисов: очевидно, это очень древний институт, вероятно эпохи родового строя; но в чем состояли обязанности их, как их выбирали, каково было их отношение к высшим властям страны и к городскому населению, нам абсолютно ничего не известно.

В грузинских городах жили иноземные ремесленники и торговцы, как это видно из Жития Евстафия Мцхетского (Рай Грузии, стр. 313, 314).

В городах, как было сказано, были всегда крепости, но существовали и такие укрепления, которые составляли отдельную оборонительную величину для окружного сельского населения: выше была приведена выписка из начальной части «Картлис Цховреба», из которой можно видеть, что крепости считались в древности самыми важными пунктами: ведь родоначальник грузин еще до возведения жилого помещения принимается прежде всего за постройку крепости.

По-грузински крепость называется ციხე «цихэ», причем известно еще შიდა-ციხე «шида-цихэ» (მოქც. ქართლ., изд. Такайшвили, «Три ист. хрон.,» 7), что равняется вышгороду; как он строился и в каком отношении находился к большей или внешней крепости, невозможно установить. В городах и укреплениях, как это видно из рассказа Диона Кассия, стояли гарнизоны (Dio Cassius, Ῥωμαϊκὴ ἱστορία, XXXVII, 4 и Латышев, Изв., стр. 613). Начальник или комендант крепости назывался ციხისთავი «цихистави», в переводе обозначающее «главу крепости»: из древнегрузинских источников известен комендант г. Мцхета, поставленный персидским правительством (Житие Евстафия Мцхетского, Рай Грузии, стр. 313), но вероятно эта должность существовала в стране еще до сассанидского владычества. Персидский

комендант крепости г. Мцхета был облечен, как это видно из агиографического памятника, и судебными функциями: он производил дознание и произносил приговор, если только он не касался жизни преступника; в таких случаях он должен был переслать обвиняемого вместе с добытыми результатами следствия к высшему представителю сассанидского правительства в Грузии к марзпану, имевшему в VI в. резиденцию в г. Тифлисе (ibid., стр. 314).

В распоряжении коменданта крепости находились всадники и гарнизон (ibid., стр. 314).

* * *

«Даба» დაბა в древнегрузинском употребляется в значении деревни*: выше было указано, что в грузинском переводе Евангелия точно так же, как и в Мученичестве Евстафия Мцхетского (изд. Сабинина, Рай Грузии, стр. 314 დაბა, 316 ჩუენი მდაბიური არს, 318 დაბა) и Шушаники (ibid., стр. 182. დაბა, 183 დაბა), для передачи этого слова известно только «даба», и название «сопэли» в смысле деревни ни разу не встречается; во всех случаях, в которых попадается слово «даба» в Евангелии, оно равняется или армянскому գեւղ и греческому κώμη (напр. Матф. IX, 35, X, 11); или армян. տեղի и греч. κώμη (напр. Матф. XIV, 15, Марк VIII, 23, 26, 27); или армян. ագարակ и греч. ἀγρος (напр. Марк V, 14); или армян. տեղի и греч. τόπος (напр. Лука X, 2).

Термин «даба» обозначает обработанную, возделанную местность, в отличие от необработанной, именуемой по-грузински უდაბნო «удабно». Первоначальное значение этого слова сохранено еще в сванском, где «даб» обозначает только пашню (см. Сборник материалов для опис. мест. и плем. Кавказа, вып. XXI, стр. 76). Позднее термин начинает вытесняться термином «сопэли», но чем, собственно, объясняется это явление, невозможно еще установить**. Выше было выяснено, что в деревнях высшее должностное лицо называлось «мамасахлис»ом, это термин эпохи родового строя, когда в селениях жили по родам; для древнейшей эпохи установить родовой принцип расселения жителей по деревням невозможно за отсутствием данных, но еще не так давно, насколько это нам известно из найденных теперь грузинских народных переписей, этот принцип соблюдался в арагвском ущелье: так напр., по переписи 1774 года видно, что в деревне Джагумант-кари жила исключительно фамилия Джагумидзе (см. изд. Е. Такайшвили[m], 432) в Кайшаурткари — исключительно фамилия Кайшаури (ibid. 432), — в сел. Корого — только фамилия Тцамалайдзе (ibid. 437), в Сванiант-кари — исключительно фамилия Сванидзе (ibid. 437); в сел. Роро — исключительно фамилия Бедойдзе (ibid. 441); в сел. Гвидакэ — исключительно род Бучукури (ibid. 442); в сел. Чончо — исключительно фамилия Нариманидзе

---

* Громадное значение для выяснения происхождения городов и деревень имеет изучение географической номенклатуры. Исторической географии Грузии еще не существует, поэтому приходилось довольствоваться известным трудом Вахуштия: подавляющее количество названий деревень и городов с суффиксами «э т и» и префиксами «с а».

** Есть основание предполагать только, что тут налицо диалектическое явление.

(ib. 445—47), в Бакиант-кари — только род Бакиаури (ibid. 448), в Кобиант-кари — исключительно фамилия Кобаидзе (ibid. 445) и т. д. В других местностях Грузии в позднейшее время уже трудно установить существование того же принципа при расселении жителей по деревням, так как сильное и продолжительное влияние различных разрушающих факторов привело к распадению родового строя. Но одним из признаков былого родового населения по деревням является, как было выше указано, присутствие в номенклатуре деревень суффикса «кари», а также патронимического префикса «са» в таких названиях, как Сашабуро, Сатчилао, Сагурамо, Саломинао, Салипартиано, Сamикелао и т. д.

В первоначальную эпоху ввиду расселения по родам «мамасахлис»ом деревни должен был являться старший член в роде, но долго ли это продолжалось и какие изменения претерпел этот институт в позднейшее время, сказать за отсутствием данных невозможно. Приведенный в первой главе эксцерпт соборного постановления при ц. Баграте показывает, во всяком случае, что в старину мамасахлисы деревень не имели судебных полномочий и что только с XI века ц. Багратом были им таковые предоставлены.

У древнегреческих историков сохранилось несколько весьма интересных описаний деревень в местностях, населенных картвельскими племенами. Эти описания относятся преимущественно к IV веку до Р. Х. и дают нам возможность представить себе картину сельской жизни.

Из описания Ксенофонта видно, что в противоположность укреплениям все деревни, через которые только приходилось совершать путь эллинам, были преимущественно расположены на горных равнинах. Так, напр., в главе о походе на страну кардухов он рассказывает, что «Хейрисоф достиг вершины... а потом двинулся... в деревни, которые были расположены в долинах и ущельях гор» (Anab. Lib. IV, cap. I, 7); дальше он продолжает: «было уже темно, когда последние греческие войска спустились с вершины (гор) в деревни» (Anab. Lib. IV, cap. I, 10). Но не только в этой местности, двигаясь далее, Ксенофонт опять застал поселки в равнине: «в этот день, говорит он, греки остались в деревнях в равнине, которая лежит у реки Кентрита»... (ib. Lib. IV, cap. 3, 1).

Перед вступлением в землю таохов, передает тот же автор, «эллины, взобравшись на вершину, совершили жертвоприношение и поставили Трофей, а затем спустились в равнины и вступили в деревни» (ib. Lib. IV, cap. 6, 27).

На плоскости находились точно также и поселения скифинов; «эллины пришли, — рассказывает Ксенофонт, — к реке Аарпадзу в 4 плетра ширины: а оттуда по земле скифинов по равнине и прибыли в деревни, в которых пробыли 3 дня» (ib. Lib. IV, cap. 7, 18).

Точно также, когда Ксенофонт рассказывает о разграблении греками колхских деревень, то он сообщает, что трапезундские горожане «ходатайствовали за соседних колхов, живших преимущественно в равнине» (ib. Lib. IV, cap. 8, 24), чтобы их деревни не опустошались.

В туземных городах и селах постройки были деревянные; это объясняется обилием в этих местностях лесов. Не только дома, но даже башни и крепостные стены были построены из этого материала. У дриллов, напр., кругом укрепления «был проведен широкий ров, на на-

сыпи которого были натыканы колья и было выстроено множество деревянных башен» (Xenophon. Anab. Lib. V, cap. 2, 5). Царь, или предводитель моссинойков, жил также в деревянной башне (ib. Anab. Lib. V, cap. 4, 26), а обыкновенные дома были двухэтажные, причем в верхних этажах хранились съестные припасы, каштаны и т. п., внизу жили сами (ib. Lib. V, cap. 4, 27—29).

Из описания Страбона видно, что в Иберии поселения были обставлены лучше и преобладали каменные постройки даже с черепичными крышами (Georg. Lib. XI, cap. III). Но так как еще до последнего времени в различных местах можно было видеть наполовину или совершенно подземные постройки жилищ крестьян, которые напоминают по описанию Ксенофонта подобные же постройки в Армении (Anab. Lib. IV, cap. 5, 25), то можно предполагать существование построек этого типа в эпоху Ксенофонта и Страбона и в некоторых областях Иберии.

ГЛАВА ТРЕТЬЯ

НАСЕЛЕНИЕ

Из описания Страбона можно было убедиться, что основной единицей социального деления грузинского народа был род; на грузинском языке существует несколько названий для передачи этого понятия: გვარი, ნათესავი, ტოჰმი или ტომი — «гвари», «натесави», и «тоhми» или «томи», — причем последнее слово представляет из себя заимствование персидского via armeniaca слова թոհմ, tuxm, что обозначает семья, род; это слово было, видимо, общепринятым у всех народов, находившихся под влиянием иранской культуры; оно вошло также в сирийский ܛܘܗܡܐ как terminus technicus для обозначения фамилии, рода. В грузинском хотя оно и было распространено, но преимущественно в переводных с армянского памятниках, и потому для древних оригинальных произведений не может считаться обычным; есть, например, произведения, притом наиболее древние, в которых это слово почти ни разу не встречается, вместо него там употреблено другое слово: так, напр., в хронике *Обращения Грузии* и *Истории Багратидов* Сумбата Давидовича, истории Леонтия Мровели для передачи понятия род всегда употребляется ნათესავი «натесави», а не ტოჰმი «тоhми».

Даже в евангельском тексте это последнее слово необычно, оно встречается только пять раз (Мат. XIX, 28 XXVI, 30; Лука I, 27; II, 4 и 36; XXII, 30), во всех остальных случаях грузинские переводчики употребляют слово «натесави»; это последнее—настоящее грузинское слово и обозначает «посеянное», так что по смыслу равнозначуще заимствованному «тоhми». Первое из грузинских названий рода — გვარი «гвари» тоже коренное туземное слово, но оно совершенно не встречается в древнейших памятниках письменности: оно не употребляется вовсе, напр., в *Евангелии*, в *агиографических памятниках* начального периода, в *хронике Обращения Грузии* и *Истории Багратидов* Сумбата Давидовича; появляется оно довольно поздно, приблизительно в IX—X веках, но затем

вытесняет почти совершенно другие наименования рода; это обстоятельство, вероятно, нужно объяснить диалектическим происхождением слова г в а р и; оно появилось с момента выступления на арену государственной жизни одного из грузинских племен и, получив право гражданства, стало обычным в законодательных памятниках. Кроме вышеприведенных названий рода на грузинском существовало еще одно наиболее архаическое; это именно სახლი «сахли» — дом, тот же самый термин, который употреблялся для обозначения территориальных единиц; в древнейший период род назывался «сахли» домом; это сохранилось еще до сих пор в том слове, которое употребляется для обозначения сородичей, однофамильца: по-грузински они называются სახლის-კაცნი «сахлис кацни», т. е. «люди дома»; очевидно, тут дом «сахли» обозначает род; затем это же название показывает, что сородичи или однофамильцы, жившие позднее обыкновенно отдельно, составляли в древности один дом, жили одной семьей.

Выше было указано, что к первому веку нашей эры, согласно описанию Страбона, в Грузии частная собственность еще не была известна; имения были общи по родам; во главе рода стоял самый старший член данной фамилии, который и распоряжался всем родовым имуществом; как уже было установлено, эти старшие родов носили название «мамасахлис»ов. Это видно и из одного места произведения армянского историка Лазаря Парпского, где он говорит, что

«Յաշխարհէն Վրաց բդեշխն Աշուշա եւ այլ տանուտեարք աշխարհին (Պատմութիւն Հայոց, Դրուակ դ, իե)»[77].

«во дворец персидского царя из страны грузин (прибыли) бдэшх Ашуша и другие т а н у т е р ы с т р а н ы».

Ввиду того, что армянское слово «танутер» вполне равняется и передает по значению грузинское «мамасахлиси» и так как данной фразе предшествует список глав или танутеров армянских нахарарских родов, отправившихся совместно с грузинской и албанской знатью ко двору царя царей, вследствие этого приходится прийти к заключению, что в интересующей нас фразе упоминаются мамасахлисы, или главы грузинских привилегированных родов.

Совершенно иное представление имеется о правопорядке и условиях пользования имениями, царивших в древнейшем грузинском обществе, у историка Леонтия Мровели, автора начальной части «Картлис Цховреба». Достойно прежде всего внимания то обстоятельство, что все члены семьи родоначальника грузин и его потомков делятся тотчас по смерти отца; они делят между собой всю недвижимость: так, напр., поступают сыновья Картлоса — Мцхетос, Гардабос, Кахос, Кухос и Гачиос; характерно при этом, что делит братьев их мать («Картлис Цховреба», ред. ц. Марии, стр. 6): точно так же делят и сыновей Мцхетоса (ibid. 7). Любопытно также, что братья делят между собой не только землю, но и жилое помещение, причем дом достается всегда старшему сыну, так напр., Мцхетос наследует местопоселение отца (ibid. 6) точно так же как и Уплос (ibid. 7). Очевидно, историк имел совершенно превратное представление о правовых отношениях, существовавших в древнейший период в Грузии; на его взгляд, частная собственность была известна еще тогда; по смерти отца происходил немедленно дележ; очевидно, автор переносит современные ему правовые нормы в первобытную эпоху Грузии. Нужно указать при этом,

что во всей этой картине встречается одна интересная, быть может более или менее архаическая черта: это именно факт наследования дома отца старшим сыном: дело в том, что по законам царя Вахтанга VI (см. § 103) дом отца должен перейти именно к самому младшему брату; поэтому, если только представление Леонтия Мровели в данном вопросе не является книжной правовой рецепцией, оно должно отражать теперь уже утерянный правовый институт древней Грузии.

Была ли должность мамасахлиса выборна, существовали ли родовые собрания, контролировавшие действия старшего члена рода по вопросам управления родовым имуществом, каково было взаимоотношение и зависимость между мамасахлисом и остальными членами рода, на все эти вопросы дать ответы за отсутствием каких бы то ни было данных невозможно. Нужно думать только, что для назначения мамасахлиса могли обходиться и без выборов, так как вопрос о том, кто самый старший член в данной фамилии едва ли нужно было подымать, это было всем известно, и вопрос о кандидате решался сам собой. Почти ничего неизвестно также о правах отца по отношению к детям за исключением одного места Жития 9 отроков Колайских, где правитель на предложение жителей судить детей-ренегатов ответил: «они—ваши сыновья власть принадлежит вам. Делайте с ними, что хотите!» (Н. Марр, Тексты и разыск. V, 59); родители, таким образом, властны распоряжаться жизнью и смертью своих детей; но этот пример сравнительно поздней эпохи, времени распространения христианства в Грузии и, как обстояло дело в этом отношении раньше, нельзя ничего сказать.

Отдельный член рода, как было упомянуто, назывался სახლის შვილი «сахлис швили» (см. შიომღ. ისტ. საბ., стр. 55) и სახლის კაცი «сахлис каци», т. е. сын, человек дома, но имеется и другое наименование „გვარი შვილი" «сын рода»; в древнегрузинской литературе встречается еще один термин, имеющий отношение к данному вопросу: это — термин სეფე «сэпэ» или სეფეწული «сэпэтцули»". Слово «сэпэ» заимствовано, как это установлено Н. Марром, из армянского *սեպուհ*, которое с своей стороны представляет из себя заимствованное из персидского языка viçpūr или viço—puthra (см. Н. Марр, Зап. Вост. Отд., т. V, стр. 286—9 и ibid. ,т. XI, стр. 165—170).

Viço—puthra обозначает „сына дома" и равняется арамейскому ܒܪܒܝܬܐ Barbitā и, судя по этимологическому составу, могло бы обозначать любого члена рода, сородича, т. е. равнозначуще часто грузинским терминам სახლის შვილი «сахлис швили», სახლის კაცი «сахлис каци» и გვარის შვილი «гварис швили»; более точное соответствие последнего слова имеется в сирийском ܒܪܬܘܚܡܐ Bartūhma, обозначающем именно сына рода.

Термин სეფე «сэпэ» и სეფეწული «сэпэтцули» встречается в нескольких произведениях: в Мученичестве Евстафия Мцхетского сказано, напр., что на прощание с уезжавшим марзпаном Грузии

„შეკრბეს ქართლის მთავარნი... და	«собрались правители Картли
სამოელ ქართლისა კათალიკოზი	и Самуил католикос Картли и
და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი	Григорий мамасахлис Картли

და არბუბა (არშუშა) ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწულნი"... (изд. Сабинина, Рай Грузии, 315).	и Аршуша питиахш Картли и другие сепуhи»;

выражение «и другие сепуhи» дает основание предполагать, что, по мнению автора, правители (ერისთავნი) мамасахлис и питиахш Грузии также считались сепуhами; заключительными словами «и другие сепуhи» агиограф хотел сказать, что сверх перечисленных, считающихся сепуhами, были и другие, которых он по имени и занимаемой должности не хочет называть. Ввиду этого «сэпэтцули» в данном отрывке должно обозначать членов знатных родов, имевших в своих руках политическую власть: при этом сэпуh'ство, вероятно, не составляло особой должности, так как и мамасахлис и питиахш и остальные эриставы носили это общее наименование: таким образом, интересующий нас термин будет по значению равняться сассанидскому термину «людей домов» اهل البيوتات, сохраненному у Табари, которым, по мнению пр. Нöльдеке, назывались члены семи знатнейших фамилий в сассанидском государстве. (Nöldeke Tabari, Geschichte d. Perser zur Zeit. d. Sass.71, 437, 1. Darmesteter, Études Iraniennes, Mélanges d'histoire et de littérature Iranienne, p. 139).

Для большего подтверждения принятого вывода значения სეფე «сэпэ» или სეფეწული «сэпэтцули» можно привести еще следующее место Мученичества Шушаники

„აზნაურნი დიდდიდნი, სეფექალნი, დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდენ"... (изд. Сабинина, Рай Грузии, 191).	«пришли родовитые (азнаурни) великие, сепуhи женщины, дамы, родовитые и неродовитые страны Грузии».

Очевидно, что в данном отрывке «сэпэкални» женщины сепуh'и может обозначать только членов знатных родов женского пола, так как женщины в то время не занимали никаких должностей: при этом вероятно так назывались незамужние девушки.

Таким образом, термин сэпэ обозначает члена рода, сына или дочь любого рода и равняется грузинским «сахлис швили» (сын дома), «сахлис каци» (человек дома) и «гварис швили» (сын рода); при этом, как культурное иноземное слово, оно употреблялось и применялось в кругу знатных родов и преимущественно относительно членов их семей и вытеснило из обихода благодаря этому туземные равнозначущие названия; этот термин употреблялся, как на это указывает М. Хоренский, и применительно к потомкам царской фамилии,

"զայլս ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս անուամբ արքունի. Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից Թագաւորացն առաջնոց, որպէս է այժմ ի վրաց աշխարհին, որ Սեփծուղն կոչի (Պատմ. Հ. II, է)"	«на место них (т. е. древних) восстановили отряды из других, именуемых (соб. по имени) царскими. Первый же [из этих отрядов] положительно [был составлен] из потомков первых царей, как это теперь

в Грузии, которые называются «сепетцул'ами».

В значении принцессы царского рода употреблено слово სეფექალი «сэпэ-кали» и в жит. св. Нины (см. ახალი ვარ. წმ. ნინოს ცხოვრებისა, გვ. 26)[10].

* *

Конечно, по своему значению роды были не одинаковые: одни пользовались большим весом и уважением, задавали тон, как в обыденной жизни, так и в экстраординарных случаях, другие должны были довольствоваться более скромными ролями; роды могли быть знатные, так называемые дворянские, и незнатные.

Насколько можно судить по описанию Страбона, в Грузии к началу первого века нашей эры сословное неравенство, собственно говоря, еще только начиналось: если оставить в стороне жрецов, должность которых была, видимо, наследственной в известных родах, в наличности оказываются три социальные группы: из них первая это — род, из которого ставили обыкновенно грузинского царя, — о нем была речь раньше, и к вопросу о сословиях непосредственного он отношения не имеет; третье—это τὸ τῶν λαῶν, οἳ βασιλικοὶ δοῦλοί εἰσι — «простолюдины, которые являются царскими рабами»; они, согласно описанию Страбона, считались царскими рабами и доставляли своему господину все необходимое для жизни. О них будет еще речь особо; пока можно лишь сказать, что судя по краткому описанию Страбона, рабство еще не составляло общего явления: ни земледельцы-воины, ни жрецы не владели ими; к началу первого века нашей эры в Грузии рабы имелись еще только у царского рода: остается, одним словом, лишь та социальная группа, про которую Страбон пишет:

«τρίτον δὲ τῶν στρατευομένων καὶ γεωργούντων»

«третий (род жителей) состоит из тех, которые занимаются военным делом и земледелием».

Таким образом, за исключением царских рабов, вероятно немногочисленных, все население в Грузии было свободно само и не владело с своей стороны несвободными; указаний на существование при этом сословных или иных различий в населении у Страбона совершенно не имеется.

Это свободное население Грузии занималось земледелием, а когда того требовали обстоятельства, и военным делом; так нужно, мне кажется, понимать слова Страбона: во всяком случае, ошибочен обычный перевод, в том числе и г-на Латышева (Известия древних писат. греч. и рим., том I, вып. I, стр. 140), по которому выходит, будто «к третьему классу относятся воины и земледельцы», иначе говоря, будто этот «класс» распадался на две группы: на воинов и земледельцев, – ошибочен потому, что если Страбон бы желал выразить подобную мысль, то он вместо данной фразы, нужно думать, употребил бы

τὸ τῶν στρατιωτῶν καὶ γεωργῶν, пользуясь же причастными формами, вероятно, знаменитый географ указывает на то, что *строгой дифференциации и профессионального деления на воинов и земледельцев среди свободного населения еще не существовало*, а это, как будет указано ниже, имеет немаловажное значение.

Лица, принадлежавшие к знатным родам, именуются на грузинском языке აზნაურნი «азнаурни»: это название употребляется во всех древних памятниках; так напр., в *хронике Обращения Грузии* (изд. Такайшвили, 25, 27), в грузинском тексте *Мученичества Шушаники* (изд. Сабинина, Рай Грузии, стр. 182, 191) и других древнейших агиографических памятниках. Достойно внимания, что даже *Леонтий Мровели*, автор начальной части «Картлис Цховреба» *появление привилегированного, т. н. дворянского сословия считает сравнительно поздним явлением*, во всяком случае он *не относит его к изначальным институтам государственной жизни грузинского народа*: у него имеется следующая, хотя и наивная, но все же интересная теория о происхождении этого влиятельного сословия в Грузии: воины, недовольные Азоном, наместником Александра, в количестве

„ათასი მჴედარი... განუდგეს: აზონს: და მოვიდეს: წინაშე: ფარნავაზისა: მაშინ: ყოველნი: ქართველნი: განუდგეს: აზონს:“ (Картлис Цховреба, ц. Марии, изд. Такайшвили, 19).

«1000 всадников отпали,— говорит историк,—от Азона и пришли к Фарнавазу; тогда все грузины восстали против Азона».

После победы и утверждения порядка в стране Фарнаваз

„იგი: რომნი: ათასნი: მჴედარნი: რომელნი: აზონისგან: მოერთნეს: ფარნავაზს:.. განყუნა: კევთა: და ქუეყანათა: შინა: იპყრნა: იგინი: კეთილად: რამეთუ: ბრძოლასა: მას: აზონისსა: მჴნედ: იყუნეს: და: უწოდა: მათ: სახელი: აზნაურნი:“ (ibid. 22).

«тех 1000 римских всадников, которые присоединились от Азона к Фарнавазу... разделил по ущельям и областям; он обращался с ними хорошо, так как в битве с Азоном они были мужественны, и назвал их *Азнаурами*».

Но только при царе Саурмаге, получившем суверенную власть благодаря «азнаурам», они усилились, так как, по словам историка, Саурмаг

„დაამდაბლნა: ქართლოსანნი: და: წარჩინებულყუნა აზნაურნი:“ (ibid. 23).

«*унизил потомков Картлоса и выдвинул вперед Азнауров* (Азонидов=родовитых)».

Во всей этой теории интересно, конечно, не то объяснение, безусловно ошибочное и наивное, которое дает Леонтий Мровели относительно происхождения привилегированного сословия, а сама точка

зрения автора. Из вышеприведенных отрывков явствует, что грузинский историк считает сословные преимущества и различия более или менее поздним явлением, что вначале, в древнейший период исторического существования грузинского народа, все жители, все потомки Картлоса были равны и свободны; более того, дворянские роды автор считает даже не туземного, а иностранного происхождения. Основательно ли это и в чем источник сословных различий родов, покажет дальнейшее изучение.

Обратим внимание на самый термин, употребляющийся в грузинском для обозначения членов знатных, именитых родов, именно на слово აზნაური «азнаури». Еще покойный грузиновед М. Броссе указал на зависимость этого термина от армянского ազն «азн» род (Description géographique de la Géorgie, 7): „აზნაური" aznauri из aznaveri представляет слово, произведенное с суффиксом ur=ver сын, от армянского ազն azn «род» (Н. Марр, Тексты и разыск., книга VI, Физиолог", 81); таким образом, «азнаури» будет собственно обозначать «сын рода», родовитый. Население Грузии в V в. по Р. Х. распадалось в общем, как это видно из Жития Шушаники, на „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი" (изд. Сабинина, Рай Грузии, 191) «азнаурни да уазнони соплиса картлисани».

Итак, были люди უაზნონი «уазнони» или, как историк ц. Тамары говорит, „გვარითა უაზნონი" родом безродные (см. ქართ. ცხ., изд. Чичинадзе, 408: „გვართა უაზნოთა აღამაღლებს სიმდიდრე"); выражениям «уазно» и «гварита уазно» соответствует слово უგვარო «угваро», слово, употребленное тем же автором (ibid., 407), так как и «уазно» и «угваро» оба обозначают «безродный»: разница заключается только в том, что в первом случае для образования взято иностранное слово, а во втором туземное.

Понятие, противоположное «угваро» и «уазно» (безродный), было «азнаури» или, как историк Тамары выражается, „გვარტომობითა არა უაზნო" (ibid. 444) «родом небезродный», а еще чаще „გვარიანნი" «гварнани» и все обозначают «родовитый» (ibid. 407): разница между двумя терминами «азнаури» и «гварнани» заключается опять-таки только в том, что первое образовано от заимствованного, второе—от чисто грузинского слова.

Но есть еще более высшая градация, чем «гварнани» и «азнаури», это დიდგვარიანნი «дидгварнани», термин, употребляемый историком ц. Тамары (см. ქართ. ცხ. изд. З. Чичинадзе, 410); название «дидгварнани» прилагалось к человеку самого знатного происхождения и обозначало собственно «члена большого рода», т. е. члена многочисленного рода.

Таким образом, мы имеем три ступени: დიდგვარიანნი «дидгварнани», გვარიანნი или აზნაური «гварнани» или «азнаури» и უგვარო или უაზნო «угваро» или «уазно».

При этом термин «дидгварнани», обозначающий самую высшую градацию знатности, показывает, что в древнейшую эпоху Грузии как род, так и его отдельный член стоял тем выше, был тем влиятельнее, чем многочисленнее, чем больше был род: это и понятно, ведь сила была всегда на его стороне. Это

социально-правовое понятие было настолько прочно укреплено в общественном сознании, что чувствовалось даже в XVIII веке: так напр., царь Вахтанг говорит:

„დიდებული თავადი ეს არის: გაუყრელი ერთი თავი თითონ არაგვის ერისთავი. გაუყრელი ერთი თავი თითონ ქსნის ერისთავი, გაუყრელი ერთი თავი თითონ ამილახორი, გაუყრელი ერთი თავი, თითონ ორბელიშვილი, როცა გაუყრელი ყოფილა ციციშვილიც“. (Законы, § 35).

«вельможные князья следующие: глава неразделенного [рода] сам Эристав Арагвский, глава неразделенного [рода] сам Амилахори, глава неразделенного [рода] сам Орбелишвили и, когда неразделенными были, и Цицишвили».

Только до тех пор, пока род оставался неразделенным, члены его могли быть причисляемы к «дидебулам», вельможам: стоило лишь, напр. роду Цицишвили, разделиться, как он потерял это достоинство. Почему? Потому, что он уже не был членом многочисленного рода, не был დიდგვარიანი «дидгвариани».

Если перейти к рассмотрению термина «уазно» или «угваро», которыми обыкновенно называли лиц, стоявших на самой низкой ступени социальной жизни, то и тут на первом плане выступает властное значение рода: достойно внимания именно то обстоятельство, что грузинским термином «уазно» в переводных памятниках с армянского передается армянское անազատ «аназат», слово, обозначающее несвободного. Так, напр., в грузинском тексте Мученичества Шушаники выражение „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“ (изд. Сабинина, 191), соответствует армянской фразе *ազատք և անազատք աշխարհին վրա (Սոփ. Հայկ. Բ.* стр. 52)[12], «свободные и несвободные [жители] страны Грузии». Таким образом, лицо «без рода» не пользовалось никаким значением, было лишено даже гарантий свободы, так как у него не имелось защитника в лице рода; в то время как член рода, родовитый, называвшийся по-грузински გვარიანი «гвариани», или «азнаури» мог быть уверен в своей независимости и он оставался свободным: это и отразилось на самом термине, употребляемом для обозначения членов привилегированных родов, на слове «азнаури», которое этимологически имеет смысл «сына рода», родовитого, но употреблялось в значении «свободный». Выше был приведен лишь один пример; здесь можно указать еще несколько из массы подобных случаев.

В агиографических памятниках армянской церкви, переведенных на древнегрузинский, термином აზნაური «азнаури», передается всегда армянское слово *ազատ* «азат», имеющее смысл свободного, так напр.: Муч. Атома, его сына и друзей:

ქუ̃ნით სომხითით მოწევნულ არიან აქა აზნაური (л. 233, b)=*յաշխարհէն հայոց այսր հասեալ են ազատք (ԱՀ.* т. XIX, стр. 71)[13].

ამხილა... გუნდისათჳს აზნაურთა სომხითისათა (ibid., л. 234, a) = *յուշ արարեալ... զազատագունդ հայոց* ibid., стр. 72).

მონათა ჩემთა აზნაურთა და ჩინებულთა მჴედართა მიმართ ქუ͞ნისა სომხითისათა (ibid. 234, a) = *որ... յառաջս մեր, որ ազատս եւ ամրիկ հեծեալ Հայոց աշխարհիդ* (ibid., стр. 72).

შეიკრიბნა ო͞ნ ანტომ (sic) გნუნამან თჳსნი აზნაურნი (ibid. л. 234, b) = *ժողովեցաւ տէր Աստուծ գնունի իւրովք ազատօքն* (ibid., стр. 73).

В Муч. Давида Двинского:

არტავასტ ძმაჲ მისი თანა აზნაურთა მრავალთა (ibid., л. 177, b) = *Արտաւազդ նորին եղբայր բազում ազատօք* (*ԱՀ.* т. XIX, стр. 95).

Таким образом, если вникнуть в смысл терминологии, то в древнейшую эпоху Грузии основным и существенным значением в сословных преимуществах пользовались родовые достоинства и качества: тот, кто являлся членом многочисленного, могущественного рода, тот пользовался и большим почетом и влиянием среди лиц, принадлежавших к обыкновенному, небольшому роду, именовавшихся «гвариани» или «азнаури» и пользовавшихся независимостью и свободой. Люди «без рода», «угварони», «уазнони» не пользовались никаким значением и, ввиду того, что были лишены защиты в лице сородичей, считались несвободными. Сообразно с этими правовыми нормами, конечно, и понятие о чести в древней Грузии зиждилось на родовых, а вовсе не на индивидуальных достоинствах; ведь даже само слово გვარისშვილობა «гварисшвилоба», употребляющееся по-грузински для ее передачи, обозначает, собственно, ничто иное, как «сыновность рода», принадлежность к роду. Данные анализа сословной терминологии показывают, таким образом, что нет никакой необходимости искать причину возникновения в Грузии социального неравенства в иноземном влиянии. Древнейшее указание на существование в Грузии некоторого сословного различия в среде свободного населения относится ко второму веку нашей эры и имеется у Диона Кассия, который сообщает, что Фарсман Иберский прибыл с супругой в Рим к императору Адриану, который поставил грузинскому царю на Марсовом поле конную статую. По словам историка император

γυμνασίαν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ υἱέος τῶν τε ἄλλων πρώτων Ἰβήρων ἐν ὅπλοις εἶδεν (Epit., LXIX, 15, Латыш. Изв. 622).	«смотрел упражнения с оружием его самого и сыновей других первых Иберов».

Кого, собственно, подразумевал Дион Кассий, употребляя слово πρῶτοι первые, знатные? Вероятнее всего, что тут речь идет о лицах, стоявших на высшей ступени социального строя; в грузинском переводе Евангелия греческое πρῶτοι и армянское *մեծամեծք* передается словом აზნაური «азнаури» (Марк, VI, 21). Можно думать поэтому, что в тексте Диона Кассия под выражением τοῦ υἱέος τῶν τε ἄλλων πρώτων Ἰβήρων нужно понимать «сыновей других знатных или вернее родовитых (=азнауров) Иберии». С усилением центральной власти роды стали выдвигаться также благодаря службе; они назывались მსახურეულნი «мсахуреулни», служилые; таким образом, наряду с родовой честью стала выступать служилая честь, но изучение этого выходит за пределы данного тома нашего труда. С течением времени «родовитые», или «азнауры» начали усиливаться и приобрели, видимо,

сословно-политическую организацию. По крайней мере, согласно описанию автора Хроники Обращения Грузии они выступают в своих действиях вместе, так, напр., историк про постройки храмов говорит:

„აღაშენეს აზნაურთა წმიდაჲ იგი ეკლესიაჲ მცხეთას" (Три Хроники, стр. 25).
„აზნაურთა სტეფანე-წმიდაჲ აღაშენეს არაგუსა ზედა" (ibid. 27)

«построили азнауры святую церковь во Мцхете».
«азнауры на Арагве построили [церковь] св. Стефану».

Более важно то, что власть над страной после уничтожения царской власти в Грузии (т. е. с VI в., по Р. Х.) перешла, по словам историка Багратидов, к сословию азнауров:

„ვინათგან მოაკლდა მეფობა შვილთა გორგასლისათა, მით ქამითგან ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა ვიდრე ამათამდე» (ibid., стр. 44).

«с того времени, как потомки Горгасала лишились царства, власть держали в руках азнауры Картли вплоть до (владычества) этих (Багратидов»).

К сожалению, у историков нет никаких данных, по которым можно было бы изучить сословно-политическую организацию «родовитых» и вопрос до поры до времени должен остаться открытым.

* * *

Выше было указано, что, согласно описанию Страбона, все свободное население Грузии занималось в древнейшую эпоху земледелием, а в необходимых случаях выступало на поле брани; такое положение дел заставляет предполагать, что страна еще не знала строгой специализации, что еще не существовало лиц, занимавшихся весь свой век военным делом, не было организованного войска, а имелось налицо только народное ополчение: вчерашний земледелец превращался сегодня, в минуты опасности или предпринимаемого похода, в воина. Подобное положение вещей застал и Ксенофонт среди всех картвельских племен, живших по юго-восточному побережью Черного моря: стоило только появиться эллинскому войску в той или иной местности, как все мирное мужское население вооружалось и становилось в ряды сражающихся. Таким образом, народ становился войском, и войско представляло из себя народ. Подобное положение дела ясно отражается и в самой терминологии: грузинский язык для обозначения понятия народ имеет в своем распоряжении только слово ერი «эри».

Так, например, в Евангелии словом ერი «эри» передается армянское *ամբոխ* и греческое ὄχλος (Мат. 26, $_{47; 55}$, Марк 14, $_{43}$) или же армянское *ժողովուրդ*, а греческое ὄχλος и λαός (Лука 8, $_{4}$; 19, $_{47}$; Иоанн 11, $_{50}$). В то же самое время данное слово «эри» в древне-

грузинской литературе употребляется для передачи понятия «войско», так, напр., в переводе Муч. Сукаветских фраза армянского текста: *այնուհետև զօրս գումարեաց* (*ԱՀ.* том XiX, стр. 34), обозначающая «после этого собрав войско» передана (л. 239, а): „ამიერითგან ერის კრება იყო“ (эри=зор), или еще фраза *«Համար առնէր զօրացն»* (ibid., стр. 39), что обозначает: сделал подсчет войскам, переведена на грузинский (л. 240, а) „აღრიცხვა ყო ერისა“ (эри=зор) и т. п. Равным образом единственный термин, известный Евангелию для перевода слова воин, ერისაგანი «эрисагани» (см. Мат. гл. 8, 9=гр., στρατιῶται, арм. *զինուորք* гл. 28, 12=гр., στρατιώτης, арм. *զօրական*; Иоанна гл. 19, 2, 32, 34=гр. οἱ στρατιῶται, арм. *զինուորք*) обозначает одновременно и «из войска» и «из народа», в каком смысле данный термин употребляется даже в Евангелии (см. Луки гл. 12, 13 ერისაგანი — гр. ἐκ τοῦ ὄχλου, арм. *ժողովրդոց*). Понятно, что подобное двоякое значение слова «эри» может объясниться только тем, что народ и войско составляли одну и ту же величину. С другой стороны, то обстоятельство, что в Иберии народ составлял войско и существовало народное ополчение, и может дать объяснение, почему страна могла выставить такое многочисленное войско (по словам Страбона около 60.000 пехоты и 22.000 всадников, численность войска у Албанцев, см. Geographica, Lib. XI, cap. IV, 5 и Латыш., Изв., стр. 142).

Относительно вооружения и военной организации картвельских племен у классических писателей имеется довольно много сведений, особенно у Ксенофонта; это и понятно: ему приходилось видеть всех их только во время военных действий или же готовыми к бою. Как холодного оружия, так и оборонительного было у них достаточное количество: «у кардухов были хорошие луки и стрелы, которые были более двух локтей длины и пробивали не только щит, но и панцырь; тетива их громадных луков натягивалась левой ногой» (Xenoph. Anab. Lib. IV, cap. 2). «Халибы носили льняные панцыри, доходившие до живота, а вместо оперения к панцырям были густо прикреплены крученые шнурки; они носили также поножи и шлемы, а у пояса нож в роде лаконского меча... У них были также копья локтей 15 длины с одним острием» (Xenoph. Anab., Lib. IV, cap. 7, 15—16). Макроны выступали на войну «с плетеными щитами и копьями в волосяных хитонах» (ib., Lib. IV, cap. 8, 3) точно так же как и дриллы «с плетеными щитами и копьями, в поножах и пафлагонских шлемах» (ib. Lib. V, cap. 1, 22). Лучше всех этих племен были вооружены моссинойки: у них «у всех были плетеные щиты, обтянутые воловьими шкурами с белой шерстью и имевшие форму плющевого листа, а в правой руке дротики длиною около 6 локтей, спереди снабженные острием, а спереди древка деревянным шаром; они были одеты в небольшие хитоны, не доходившие до колен, такой толщины, как мешочный холст, на головах имели кожаные шлемы, вроде пафлагонских, с пучком волос посередине, видом очень напоминающие тиару; кроме того у них были и железные секиры» (ibid., Lib. V, cap. 4, 12—14); иберы, по описанию Страбона, носили панцыри и большие щиты и шлемы из звериной кожи (Geogr. Lib. XI, стр. IV, 5; Латыш. Изв. 142). Со времен Геродота в вооружении туземцев не произошло больших перемен; в его время «мосхи имели на головах деревянные шапки, а оружием им служили небольшие щиты и копья; наконечники на копьях были большие. Тибарены, мак-

роны и моссинойки были вооружены, — говорит Геродот, — подобно мосхам» (Herodoti histor[81]. VII, 78 и 79).

Колхи носили на головах деревянные шлемы и имели небольшие сыромятные щиты и короткие копья, а кроме того ножи (ib., VII, 78). Достойно внимания, во-первых, преобладание в вооружении дерева и воловьих шкур: во времена Геродота не только щиты, но и шлемы были деревянные; при этом в выделке их можно установить две стадии развития: в древнейшую эпоху щиты были плетеные из деревянных прутьев, как это было у макронов и дриллов. Щиты подобного типа были, видимо, повсеместно у всех картвельских племен; к такому выводу приводит тот факт, что на таком крайнем северном пункте расселения картвельских племен, как Хевсуретия, еще до сих пор мальчики выходят на поединок «с длинною деревянною саблею и щитом, сплетенным из облупленных ивовых ветвей» (Радде, Хевсурия и хевсуры, Записки Кавк. Отд. И. Р. Геогр. общ., 1880, книга XI, вып. 2, стр. 140); очевидно, в данном случае мы имеем дело с переходом древнего способа приготовления оружия в детскую забаву и игру — факт нередкий в истории предметов материальной культуры и обычаев.

Дальнейшее усовершенствование заключалось в том, что деревянные части стали обтягивать невыделанной воловьей шкурой. Не только во времена Ксенофонта, но и при Геродоте некоторые из племен носили уже щиты подобного типа: единственно только макроны и дриллы употребляли еще в IV веке при Ксенофонте примитивной формы — плетеные. Точно таким же образом вместо деревянных шлемов, бывших у этих племен при Геродоте, Ксенофонт видел уже кожаные. Ни на шлемах, ни на щитах металлические части не употреблялись еще. Даже панцыри и те делались то из льна, то из шерсти; металлические панцыри у них не употреблялись. Вообще, в оружии из металла делались наконечники копья и ножи.

Дальнейшие усовершенствования и улучшения в области изготовления оружий не могут быть прослежены по свидетельствам греческих писателей, а туземные источники для древнейшей эпохи не сообщают реальных данных. Можно только сказать, что, судя по терминологии, иранское влияние в этом отношении должно было играть значительную роль.

Какова же была военная организация в Грузии: как выступало народное ополчение на поле битвы, прямых указаний относительно этого у классических и туземных писателей не имеется, но вопрос можно решить, судя по положению вещей в исторически хорошо известное время. Не может быть, напр., никакого сомнения, что народное ополчение не должно было составлять единого воинства, а собиралось и выступало отдельно по племенам: подобный порядок строго соблюдался еще в эпоху Давида Строителя и Тамары: историк великой царицы, напр., рассказывает:

„განაწყვეს რაზმი წესისა-ებრ, ვითარცა განჩენილ არს თემთა და თემთა" (ქართ. ცხ., 445).

«Построили отряд согласно правилу, как это установлено, по племенам».

Не только боевой строй, но даже осада и штурм крепости, по словам того же писателя, производились по племенам; при осаде города Зенджана (=Зангана).

„ვითარცა განგრძელდა ომი, განიყვეს თემთა და თემთა ზღუდე ქალაქისა, რათა შესთხარონ“ (ibid., 481).

«когда война затянулась, то племена (=войска) разделили между собой стены города, дабы сделать брешь в ней».

Раз так строго выполняется принцип племенного разделения в военной организации в эпоху, когда почти все картвельские племена были объединены под общей государственной властью, то тем более основания предполагать властное значение данного принципа в военной организации Грузии древнейшего периода. Более того, ополчения выступали на войну и действовали по племенам, но, вероятно, и по родам и ущельям: к такому выводу приводит то всеобъемлющее значение, какое имел в государственном и социальном строе Грузии род.

Классические писатели сохранили нам также данные о тактике, известной в древности картвельским племенам: выше было описано, каково было их вооружение.

Все несовершенства вооружения, как это видно из описания Ксенофонта, скрашивались и были мало ощутимы благодаря природной защите и неприступности принадлежавших им местностей: с ними и с невооруженными трудно было бороться, особенно, когда приходилось вести осаду или атаковать: так, напр., таохов, с которыми эллинам пришлось вести борьбу, было по словам Ксенофонта, мало, да и то из них только двое или трое вооружены (Xenophon. Anab., Lib., IV, cap. 7), и тем не менее взять место, где они были собраны, стоило больших усилий, так как при первой же попытке со стороны эллинов подняться на скалу, таохи тотчас начинали скатывать камни и заграждать путь (ib., Lib. IV cap. 7, 4). Эта — обычная тактика, единственный способ ведения войны: как только начинались враждебные действия, туземцы, подобно дриллам, принимались «поджигать и покидать все деревни, которые, по их мнению, могли быть взяты неприятелями» (ib., Lib., V, cap. 2, 3 также Lib. V, cap. 4, 30), и собирались в одном укрепленном и малодоступном месте; так поступили напр., кардухи; когда эллины спустились в равнины, населенные кардухами, то те «покинули свои жилища и, взяв с собой жен и детей, бежали в горы» (ib., Lib. IV, cap. I, подобные же случаи Lib. IV, cap. 7, гр. 2). После того, как они укреплялись таким образом, все их внимание было обращено только на заграждение пути неприятелю; для этого они скатывали громадные обломки скал, камни (ib., Lib. IV, cap. 2; Lib. IV, cap. 7. 4; Lib. IV. cap. 8, 3) и бревна (ib., Lib. V cap. 2, 23) Это был единственный способ защиты: ни осадные орудия, ни метательные машины баллисты и катапульты им не были тогда еще известны; таким образом, оборонительные средства их и тактика были в IV в. до Р. Х. еще примитивного свойства; поэтому, когда неприятель, несмотря на камни и бревна, все же взбирался на вершину, тогда туземцы становились совершенно беспомощными: они тотчас пускались бежать, так, напр., Ксенофонт рассказывает, что при приближении греков враги их (кардухи) к всеобщему удивлению без битвы оставили высоты (ib., Lib. IV, cap. 2. § 15; также Lib. IV, cap .8, гр. 19). При этом у племени таохов, когда греки взобрались на гору, перестали бросать камни, и вместо того, чтобы обороняться, «женщины» — так как нельзя было уже бежать, — «стали бросать своих детей с утесов и затем бросались сами»; то же самое делали и мужчины» (ib., Lib.

IV, cap. 7, 12), очевидно, чтобы только не попасть в плен. Подобное неумение выдерживать натиск и вести битву на открытом поле объясняется примитивным состоянием тактики. Хотя у одного из племен, у моссинойков уже заметны первые признаки тактических действий; так, напр., они уже не действуют врассыпную перед началом битвы; они, рассказывает Ксенофонт, «построились в ряды следующим способом: они стали по сотням, не больше, один против других подобно хорам... После этого один из них запел, и все остальные пошли в такт с пением* и, прошедши сквозь ряды эллинского войска и лагерь, сразу двинулись против неприятелей» (ib. Lib., V, cap. 4, гр. 14), тем не менее натиска правильно организованного, действовавшего по всем требованиям тактического искусства греческого войска они не были в состоянии выдержать (Xenoph. Anab. Lib. V, cap. 4, гр. 26); на это не хватило им опытности; конечно, в этом отношении в Иберии дело обстояло лучше: большой опыт и культура сказывались и на военном деле. Тем не менее и иберы не могли выдержать борьбы против римской стратегии. Так напр., Дион Кассий рассказывает, что иберийское войско во главе с царем Артоком на равнине не могло выдерживать натиска хорошо организованного римского войска Помпея, но, рассеявшись по лесу, оно в состоянии было держаться несколько дней, пуская стрелы с деревьев: (Ῥωμαϊκὴ ἱστορ. XXXVII, 2; Латышев, 613). Как позднее усовершенствовалось военное дело, проследить не удается.

Страбон сообщает, что командование над всеми войсками Иберийского царства было сосредоточено в руках ближайшего после суверена члена царского рода; кроме войска в его компетенцию входила и гражданская сфера деятельности, а именно отправление правосудия. Хотя из слов Страбона и можно было заключить, что царь не предводительствовал войсками, но из приведенного у Диона Кассия рассказа о борьбе Помпея с иберийским царем Артоком или Артагом видно, что и царь также принимал на себя командование над войсками (см. ibid. XXXVII, 1 и 2; Латышев, Изв. 613). Сверх главнокомандующего существовали еще военачальники, вероятно, особые для каждого племени: три военачальника иберов («ἡγεμόνες τρεῖς Ἰβήρων») были взяты в плен и шли за триумфальной колесницей Помпея (Appian, Historia Romana de bell. Mithr., CXVII; Латышев. Известия, 537).

Древнегрузинские исторические памятники, в числе них и начальная часть Картлис Цховреба, собственно говоря, не знают отдельной должности военачальников, они всегда являются и административными чинами; так напр., Леонтий Мровели рассказывает, что

„მეფე: იქმნა: ყოველსა: ქართლსა: და: ეგურს: ზედათ (sic.) განა მრავლნა: ყოველნი: მჴედარნი: ქართლოსანნი: განაწესნა: ევ´ნი: რვანი: და: და: სპასპეტი: ერთი:.. ესე: სპასპეტი: იყო: შემდგომადვე: წინაშე: მეფისა: მთავრობით: განა-	«стал царем во всей Картли и над Эгуром и умножил [число] всяких всадников Картлосидов; учредил [должность] восьми эриставов и одного спаспета... этот спаспет был вторым после царя по влас-

* Пение, видимо, было распространено среди тамошних картвельских племен; так напр., и кардухи (ib. Lib. IV, cap. 3) и халибы (ib. Lib. IV, cap. 7, гр. 16) пели перед и после сражений, причем ритм песен был своеобразный.

გებდის: ევთა: ზედა: ხოლო: ამათ: ევთა: ქუეშე: ადგილთა: და: ადგილთა: განაჩინნა: სპასალარნი: და ათასის: თავნი: და: მათ: ყოველთაგან: მოვიდოდა: ხარკი: სამეფო: და: საერისთაო: ესრეთ: განაწესა: ესე: ყოველი: ფარნავაზ: მიმსგავსებულად: სამეუფოსა: სპარსთასა" (Картлис Цховреба, ред. ц. Марии, 20 и 21).

ти, управлял эриставами, а под властью этих эриставов в различных местах он назначил спасаларов и тысяченачальников, и через них всех поступали подати царские и эриставские; так учредил все это Фарнаваз по подобию персидского государства».

Должности, учреждение которых по персидскому образцу историк приписывает царю Фарнавазу, действительно известны были в древней Персии: так, напр., «спаспети» соответствует Eran Spahpat, «спасалари» равняется Sipahsalar и «атасистави» соответствует Hasarapat, передаваемое греческими историками через ἀζαραπατεῖς (Spiegel, Eranische Alterthumskunde, III, 635) остается одно наименование ერისთავი «эристави»; оно чисто грузинского происхождения и единственное туземное название, употребляемое в древнегрузинской литературе переводчиками Библии для передачи слова военачальник, так, напр., фраза грузинского текста Бытия (I Моис. XXI, 22 и 32) ერის მთავარი ძალისა მისისა равняется сирийскому ܪܒ ܚܝܠܐ; армянскому *սպարապետ*; точно так же в грузинском переводе муч. Сукавтских эристави стоит в значении военачальника, так напр., მიუგო ერისთავმან (л. 240, а) = *առ. զաւրավարն* (*ՍՀ.* т. XIX, стр. 41) ვ̃ა იხილა ერისთავმან (*241*, b) = *իբրև նոնս զաւրագլուխ* (ibid., стр. 42).

Поэтому, если только командующий войсками Иберии носил туземное название, то он мог именоваться «эристав»ом.

Описание Страбона показывает, что правосудие не составляло прерогативы царя — мамасахлиса, а было отделено и входило в сферу деятельности командующего войсками. Это сведение греческого географа может, пожалуй, найти косвенную поддержку в том обстоятельстве, что и мамасахлис деревни в древнейшую эпоху, до царя Баграта, не имел судебных функций: очевидно отправление правосудия было сферой деятельности другого лица: так как выше (гл. первой) было выяснено, что вся административная иерархия вышла из одного и того же института, то весьма возможно, что это совпадение сведения Страбона об отправлении правосудия не царем с подобным же фактом по отношению к мамасахлису деревни отражает положение вещей в Грузии древнейшей эпохи.

Нужно, однако, указать, что картина, которую рисует начальная часть «Картлис Цховреба», значительно разнится от изложения греческого географа. Грузинскому историку неизвестно вовсе отдельная должность командующего войсками: как «спаспети», считавшийся начальником «эриставов», был, собственно говоря, «эриставт эриставом» и к царскому роду не принадлежал, так и обыкновенные «эриставы» представляли из себя административные чины, причем им подчинялось и войско; между тем из описания Страбона не видно, что командующий войсками Иберии, кроме правосудия, ведал какими-либо административными делами; сверх того он считался членом царского рода, притом самым близким и старшим после царя, следовательно, являлся пер-

вым кандидатом на престол. Ввиду столь существенного разногласия, сказать определенно о происхождении эриставской власти, существовала ли она в эпоху родового строя, если да, то в каком отношении находилась к мамасахлису и какова была дальнейшая история этого института, невозможно.

Оставляя в стороне вопрос о происхождении эриставской должности, можно на основании грузинских исторических произведений установить, что в историческую эпоху они являются правителями областей, почти самыми важными членами администрации, в их компетенцию входили как военные, так и гражданские дела. В их пользу поступал определенный налог, называвшийся საერისთავო «саэриставо». В то время, когда царская власть в Грузии была уничтожена, прежде сассанидским, а позднее и арабским правительством, первенствующее положение занимал, являясь как бы заместителем туземного суверена; «эристав» или эристав эриставов (см. напр., Жития Евстафия Мцхетского и Або Тифлисского, Хронику Сумбата Давидовича); из эриставского достоинства, наконец, вышла реставрированная в IX веке царская власть в Грузии (см. Хронику Сумбата Давидовича, Три Хроники, изд. Е. Такайшвили, на груз., яз., стр. 9). Имеются также данные о том что «эриставское» достоинство было выборно, но суждения об этом, как и по вопросу об эриставской власти после эпохи уничтожения царского достоинства, выходит за пределы данной части нашего труда.

* *

На самой низкой ступени социального строя древнегрузинского общества стояли, согласно описанию Страбона, οἱ λαοί. Кто такие эти οἱ λαοί? По словам знаменитого географа они были царскими рабами «οἱ βασιλικοὶ δοῦλοι εἰσί», то есть находились в личной зависимости от царя Грузии; нигде в другом месте описания Страбона не указано, чтобы в Грузии οἱ λαοί являлись также рабами жрецов или свободного населения, занимавшегося земледелием и военным делом; таким образом, эта группа людей была в правовой зависимости только от царя; в отличие от остального населения государства οἱ λαοί были обязаны царю или вернее царскому роду определенной службой: на это указывает сам Страбон, так как он сообщает, что

«πάντα διακονοῦνται τὰ πρὸς τὸν βίον».	«они всем (необходимым) для жизни обслуживают царя».

Очевидно, это составляло их повинность по отношению к царскому семейству. Таковы выводы, к которым можно прийти на основании сообщаемых Страбоном сведений; для того, чтобы получить более ясное представление об интересующей нас социальной группе, необходимо обратиться к сравнительному изучению ее положения в других странах, так как этим путем можно установить, что мог подразумевать Страбон под словом οἱ λαοί. Данный вопрос возник недавно, но все же имеются уже несколько эпиграфических памятников, которые могут пролить некоторый свет на институт λαοί в Грузии; так, напр., из изданной В. На-

ussoullet надписи в Дидимейоне видно, что жившие в сел. Пана (Πάν [γω κώμη), οἱ λαοί также должны были давать владельцу селения царю Антиоху II ежегодный доход, причем, уступая это селение Лао дике, он передает землю с жившими на ней λαοί и «σὺν ταῖς [τοῦ ἐνάτου καὶ πεντηκοστοῦ ἔτους προσόδοις» (см. Revue de Philologie... nouvelle série, année et tome XXV, 1901, p. 9) „с доходами 59 года“, разница заключается только в том, что λαοί сел. Пана платили ежегодно деньгами, а именно 30 талантов серебром („ἀργυρίου ταλάντων τριάκοντα“ ibid.), в то время как в Грузии они отбывали свои повинности не деньгами, а натурой; к такому выводу приводит фраза Страбона, что λαοί „обслуживают [царя] всем [необходимым] для жизни“, то есть всем: пищевыми продуктами, напитками и т. д.; а это заставляет предполагать, что οἱ λαοί в Грузии должны были сидеть на земле, они должны были владеть имениями. Из изданной и изученной г-ном B. Haussoullet надписи также видно, что и малоазийские λαοί сидели на земле (ὑπαρχόντες τοῖς τόποις, ibid., p. 34) и владели землей, домом и другим имуществом („λαοὺς πανοικίους σὺν τοῖς ὑπάρχουσιν πᾶσιν“ ibid. 9, стр. 45 и τοὺς λαοὺς πανοικίους σὺν τοῖς ὑπαρχουσιν αὐτοῦς πᾶσιν“ ibid. 9, строчка 22—23, см также стр. 34).

Каково было правовое положение λαοί в Грузии, невозможно установить. Страбон называет их царскими рабами βασιλικοὶ δοῦλοι и это показывает несостоятельность высказанного г-ном Хилинским при оспаривании мнения Fränkl'я предположения, будто «древние... называют «рабами» — λαοί частных лиц» (Журн. Мин. Народ. просв., 1904 г. Март, стр. 108, 111, 112; λαοί Малой Азии); но одно название, конечно, не дает твердых оснований для выяснения правовых отношений между царским родом и λαοι: можно ли было их продавать отдельно от земли, имели ли владетели право над их жизнью и смертью? На основании всего вышесказанного явствует, что οἱ λαοί в Грузии представляли группу населения, которая жила на земле царского рода и была обязана определенными натуральными повинностями; некоторое, только приблизительное представление об ее правовом положении может дать то обстоятельство, что географ называет лиц, принадлежащих к этой социальной единице, «рабами» δοῦλοι: прилагаемое к ним название показывает, что они во всяком случае должны были быть ограничены в своих правах, но это ограничение, видимо, было неполное, как это наблюдалось, напр., в положении рабов, — так как в таком случае знаменитый географ прямо назвал бы их δοῦλοι, рабами, а не λαοι. В общем, положение οἱ λαοί приближается к колонату*, — в них нужно видеть первоначальную стадию развития социального неравенства в Грузии; заслуживает внимания то обстоятельство, что к началу I в. нашей эры οἱ λαοί не имелись еще ни у жреческих родов, ни у всей массы остального населения, занимавшего-

* Beloch, Griechische Geschichte, III, B. 1. Abt., S. 310.

ся земледелием и военным делом, а только у царского рода, — следовательно, этот институт не представлял еще общего явления в стране, перед нами картина возникновения данного института, его начальная стадия развития.

Откуда происходит интересующий нас институт, возник ли он самостоятельно или заимствован? Некоторые указания относительно этого могли бы дать термины данного института: обычными грузинскими названиями господина — сеньора и крепостного—клиента являются პატრონი или ბატონი—«патрони» или «батони» и ყრმა, или ყმა «крма», или «кма»: первое из них не грузинского происхождения и представляет из себя заимствованное patronus; несмотря на обычность и исключительное господство, можно документально установить, что это слово входит в употребление сравнительно поздно, как это будет указано во втором томе данного исследования*, с момента распространения суверенной власти таокларджетских и абхазских Багратидов на Восточную Грузию; в древнейший период грузинской литературы, наприм., ни в Евангелии, ни в Библии, ни в Муч. Евстафия Мцхетского, ни в древних переводных агиографических памятниках оно ни разу не встречается; древнегрузинской литературе известно совершенно другое название «господина», при этом, — что особенно важно, — чисто туземное слово უფალი «упали»; в Евангельском тексте во всех тех местах, где говорится о господине и слугах или рабах, постоянно переводчики употребляли термин «упали», тогда как позднее в подобных случаях всюду было бы поставлено слово «патрони» или «батони»; так, напр., в XXIV гл. Мат. стих 46 «блажен тот раб, которого господин его ...найдет» переведено на грузинский ნეტარ არს მონისა მის, რომლისა მოვიდეს უფალი მისი და პოვოს... в данном месте «упали» соответствует греческому κύριος и арм. տէր.

Подобных случаев в Евангелии, где слово «господин» передано на грузинский термин «упали» и равняется армянскому տէր и греческому κύριος, много (Мат. X, 24, 25; XV, 27; XVIII, 26; XXIV, 48, 50; XXV 14, 19, 21, 22, 23; Марка II, 27; Лука X, 2, XII, 42, 43, 46; XIV, 21, 23). В Библии так же, как и в древнейших агиографических памятниках, следовательно, в период от IV—V вв.,—VII—VIII в., употребляется единственно только «упали» и термин «патрони» совершенно не известен. Таким образом, независимо от внесенного с запада термина patronus существовало уже задолго свое туземное наименование господина — сеньора и ввиду этого, понятно, ошибочно было бы на основании термина «патрони» и «батони» заключать о чужестранном происхождении данного института.

Название «крма», или «кма» грузинского происхождения, но и оно в древнейший период в значении крепостного—клиента почти не употребляется, хотя и встречается часто в Евангелии и Библии, но в первом исключительно для перевода дитяти либо отрока и соответствует армянскому մանուկ и греческому παῖς (см. Мат. XIV, 21; XV, 38; XVIII, 2; XIX, 13; XXI, 15; Марка V, 40, 41; IX, 37; X, 13, 14; Луки I, 66, 80; II, 12, 16, 27, 40, 43; VII, 32; IX, 42), а во втором, хотя и имеется несколько мест, где «крма» обозначает раба, но часто употребление именно данного слова объясняется тем, что и в других текстах стоит слово, обозначающее отрока (напр., Т. Моис. XIX, 12 = παιδίον,

арм. *որդիք և կամ դստերք*; XXII, 3, 5 = греч. παῖς; арм. *որդի պատա-նեակ*, XXII, 12 = греч. παιδάριον; арм *պատանեկան* сир. ܛܠܝܐ XXIV, 2 = παῖς; арм. *զծառայն* сир. ܥܒܕܐ XXIV, 9 παῖς; арм *ծառայ* сир. ܥܒܕܐ XXVI, 18 = παῖς; арм. *ծառայք*).

Во всеобщее употребление термин «кма» в значении крепостного входит значительно позднее, приблизительно с VIII—IX века". В древнейшую эпоху обычное грузинское название раба — это მონა «мона», оно в переводных памятниках с армянского соответствует слову *ծառայ* так, напр., в муч. Атома, его сына и друзей; მონათა ჩემთა (афон. Сбор. 234, a) = *ար... ծառայս իմ...* (*ԱՀ.* XIX, стр. 72), აღუთქუა... მონათა თჳსთა მიერ (ibid. 234, b) = *խոստացաւ... իւրոց ծառայից* (idid. *73*); в муч. Давида Двинского: არა არს... მონება და აზნაურება (ibid. 176, a) = *չիք խտիր... ոչ ծառայի և ոչ ազատի* (ibid., стр. 87). В грузинском переводе Евангелия слово «мона» стоит в большинстве случаев в соответствии арм. *ծառայ* и греч. δοῦλος (напр. Мат. X, 24, 25; XIII, 27, XVIII, 23, 26, 27, 28; XXI, 34, 35; XXII, 6, 8, XXIV, 45, 46, 48, 49; XXV, 21, 23, 26; XXVI, 51 и др.,) попадается случай, где «мона» передает арм. *ծառայ* и греч. παῖς (Мат. VIII, 13), если только тут нет в каком-нибудь из переводов позднейшего исправления. Какого происхождения термин «мона», туземного или заимствован, сказать определенно невозможно: быть может это слово имеет что-либо общее с древнеперсидским mānijam*, которое г-н Justi производит от māna = «дом» и считает образованным в качестве прилагательного на подобие οἰκεῖος; это суть, говорит автор, таким образом mānija, с которым идентично вероятно критское μνῴα рабы, люди, власть над которыми принадлежала Дихканам и родовой земельной аристократии, вместе с которыми он присоединяется к государственной армии, на которых и опирается его почетное положение в государстве (ZDMG. 53. B. H. I).

Если только толкование г-на Justi правильно, то тогда возможно признать сходство между персидским manija, критским μνῴα и грузинским მონა «мона», причем нужно было предположить, что оно имело и в древнегрузинском значение клиента-крепостного, а не только раба; в таком случае пришлось бы признать данный термин заимствованным в грузинском из древнеперсидского, что с своей стороны может указывать на чужестранное происхождение и источник заимствования самого института.

Выше было указано, что οἱ λαοί были к началу первого века нашей эры только у царского рода, т. е. мы застаем этот институт в начальной стадии развития, но агиографические памятники показывают, что он получил широкое распространение и что несвободные имелись уже и у азнауров; к сожалению, ввиду отсутствия данных исследователь лишен возможности проследить этот процесс; правовое состояние же крепостных в более позднюю эпоху составит предмет изучения второго тома данного исследования.

---

* Это сопоставление, как и сама статья г-на Justi, указаны мне любезно проф. Н. Я. Марром.

Часть II

АРМЕНИЯ

ВВЕДЕНИЕ

Занимаясь изучением истории напряженной борьбы, которая шла в V и VI веках в Армении между сассанидским правительством, его сторонниками из местных жителей, с одной стороны, и армянскими нахарарскими родами, противниками политики персидского государства—с другой стороны, пришлось убедиться, что для уяснения действительной причины этой борьбы и того направления, которую приняла она, непременно необходимо прежде всего знать государственный строй древней Армении; иначе разобраться в описаниях историков не было никакой возможности. Как известно, эта борьба нашла свое отражение в произведениях двух источников Елисея и Лазаря Парпского. Хотя данный момент исторической жизни армян и привлекал постоянно к себе внимание специалистов, бывали попытки выяснить причины столкновения, установить ход событий и их характер, но эти опыты дальше более или менее подробной передачи двух вышеназванных историков не шли[1]. Конечно, это происходило главным образом вследствие того, что разобраться в изложении историков без определенного исходного пункта невозможно: начать хоть бы с того, что Елисей изображает данный момент, как религиозную борьбу: дело шло т. е. между христианством и маздеизмом; армянские нахарары, находившиеся в рядах повстанцев, только и думали, что о спасении души: с псалтырями в руках и молитвами на устах они, подобно св. исповедникам, стремились к будущей жизни. Религиозный мотив и окраска являются характерными чертами изложения Елисея. Лазарь Парпский представляет дело несколько иначе; хотя и у него до известной степени эта борьба носит религиозный оттенок, но в его передаче событий имеется столько подробностей и мотивов столкновений между персидскими властями и армянскими повстанцами, что при внимательном изучении его произведения религиозные мотивы борьбы оказываются не исключительной причиной этих исторических событий. Кто же прав, который из историков вернее передает и освещает факты? Ясно, что для решения интересующего нас вопроса нужно иметь сведения о социальном строе страны: так как, когда мы уясним себе склад армянской общественной жизни, затем политику сассанидского правительства по отношению к подчиненным народам, тогда основные причины столкновения и борьбы и направление, которое могла принять она благодаря социальным условиям, станут значительно яснее. Это первоначально заставило взяться за самостоятельное изучение государственного строя древней Армении. Изучать вопрос приходилось по первоисточникам, потому что существующие опыты изучения государственного строя древней Армении совершенно неудовлетворительны. Первый опыт в изучении данного вопроса принадлежит Инджиджьяну; во второй книге своей *«Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի»* он довольно пространно и детально излагает общественную и государственную организацию Армении: управление патриархальное *(տանուտիրական)*, монархическое, должностные лица нахарары, азаты, танутеры, ишханы, наhапеты, сепуhи и т. д.: у автора имеется немало правильных наблюдений, приведены соответствующие выписки из историков, но наблюдения неглубокие, редко доходящие до изучения природы институтов; затем автор изу-

чает вопросы о должностных лицах и придворных чинах без достаточной исторической перспективы и ясной классификации. Как постановку вопроса, так его освещение нельзя признать удовлетворительными. Другая попытка изучения социального строя Армении принадлежит перу французского ученого В. Ланглуа в его „Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de L'Arménie sous les rois de la dynastie Roupénien (напеч. в Mémoires de L'Academie impériale des sciences de St.-Pétersbourg." VII série, Tome III, № 3). Хотя в задачу В. Ланглуа и не входила разработка вопроса о строе Армении в докиликийскую эпоху, тем не менее он касается и этого периода в первом параграфе своего труда под заглавием „Condition sociale et politique de L'Arménie avant les Roupéniens“; на 4 больших страницах (38—42) автор старается нарисовать картину социальной жизни Армении за период времени минимум 12 веков. Единственный источник, на основании которого г-н Ланглуа пытается выяснить социальные институты древнейшей эпохи, это — Моисей Хоренский; он повторяет известие Хоренского, будто Вагаршак установил однообразную систему общественных институтов, создал должность нахараров и во главе родов поставил потомков Аайка. Вагаршак одних назначает возлагателями венца, других аспетами; он создал целый штат телохранителей, разделил государство на округи и поставил во главе управления округами членов знатных родов. Вагаршак установил сословные различия в Армении и создал иерархическую лестницу родов. Так было, по словам Ланглуа, до конца IV века, после чего борьба персиян с Арменией, окончившаяся для последней неудачно, заставила ее подчиниться сассанидскому правительству; царская власть была уничтожена и Армения стала провинцией, марзпанством персидской империи. Другая часть страны, отошедшая к Византии, подпала под влияние государственного строя восточно-римской империи и усвоила некоторые институты, вроде куропалатов, патрикиев и т. п. Из вышесказанного нетрудно видеть, что г-н Ланглуа относился с полным доверием к своему источнику и повторял даже такие места и мнения, неосновательность которых вполне очевидна; другой недостаток работы г-на Ланглуа заключается в том, что автор, собственно говоря, ограничивается только перечнем одних названий должностей или сословий и не указывает, в чем именно состояли их права, их отношения друг к другу и к правительству: одним словом, вопрос изучен г-ном Ланглуа поверхностно.

Существует также по интересующему нас вопросу работа, принадлежащая отцу Алишану; она помещена в его большом произведении *«Այրարատ»*, в главе, посящей заглавие *«Դուռն Հայոց արքունեաց»*[10] (стр. 414—434). Несомненно, Алишан поработал над темой гораздо больше: у него собраны почти все названия должностей и сословий, какие только встречаются у армянских историков, он привлекает, наконец, впервые к делу местнический список нахараров. Однако в качественном отношении работа Алишана выполнена нисколько не лучше, чем у г-на Ланглуа: и он также повторяет слова М. Хоренского об учреждениях Вагаршака, так что тридцать лет, прошедших между этими двумя трудами (Ланглуа в 1860 г., Алишан в 1890 г.), не оказали, видимо, никакого влияния на постановку и изучение социального строя древней Армении. Наоборот, в работе Алишана замечается даже некоторый регресс: в то время, как г-н Ланглуа ясно различает после-

логательно периоды социальной жизни Армении (до 4 века, сассанид., визант., араб. и киликийский), Алишан настолько подавлен обилием названий различных должностей, что у него многое перемешалось и вынести отчетливое представление о социальном строе Армении в известный исторический момент совершенно невозможно. К тому же и у Алишана дело сводится чуть не к простому перечню названий должностей и сословий и вопроса о сфере их деятельности для него почти не существует. Весь правовый и государственный строй Армении представляется ему установленным изначала еще царем Вагаршаком.

Основная и общая у обоих ученых Ланглуа и Алишана ошибка заключается в том, что они на наивном рассказе М. Хоренского относительно установления сословного и административного порядков царем Вагаршаком хотели построить исследование и не считали нужным проверять сообщения своего единственного источника по данным других историков: тот строй государственной жизни Армении, введение которого приписывается Хоренским царю Вагаршаку, может являться, само собой ясно, результатом долгой исторической жизни народа, продолжительной эволюции его общественного строя и, безусловно, не мог существовать в то время, когда должен был жить по традиционному представлению Вагаршак.

Нельзя найти удовлетворительного освещения государственного строя древней Армении и в «Критической истории Армении» (*Քննական պատմութիւն Հայոց,* Тифлис, 1895 г.) г-на Гараганьяна; более того, автор хотя и имеет намерение критически относиться к источникам, но благодаря шаблонному представлению о восточном деспотизме и т. п., еще больше осложняет и затемняет понимание государственного строя Армении (см. напр., о царской власти *մասն բ.* стр. 2 и след.).

Бесплодность вышеуказанных опытов объясняется главным образом, тем, что исследователи не давали себе ясного отчета, во-первых, на основании каких материалов должно и можно изучить социальный строй древней Армении, и во-вторых, как нужно подступить к выяснению вопроса, т. е. ошибками методологическими. До тех пор, пока будут, например, брать какой-либо источник и по нему одному излагать, по интересующему вопросу ожидать каких-либо существенных результатов нельзя; кроме того, и одно механическое собирание названий или сведений о должностных лицах или сословиях из произведений даже всех армянских историков не может двинуть дела вперед. Нужно прежде всего понять текст историков так, как они понимали, когда сами писали, т. е. нужно выяснить, что подразумевали писатели под различными названиями должностей и сословий, как они представляли себе, напр., нахарара, танутера, какой величиной был для них сепуһ и т. д. Когда историк писал свое произведение, то, очевидно, он, в какое бы время ни жил, должен был так или иначе представлять себе упоминаемых им должностных лиц и членов различных сословий: необходимо установить прежде всего это понимание или представление историка, содержание понятий танутер, наһапет, тун и т. п. Если бы вышеупомянутые исследователи попытались проделать подобную работу, хотя бы даже на основании одного исторического текста, то они сразу почувствовали бы под ногами почву, и их изложение из сухого и пустого перечня названий и терминов обратилось бы в более или менее жизненную картину социального строя. Но работа, как это было выше указано, не должна для большей продуктивности и правильности выводов ограничиваться изучением одного историка, необходимо проштудировать одновременно несколько исторических памятни-

ков и при этом сравнительно. Кроме того, сведения древнегреческих писателей, особенно Геродота, Ксенофонта и Страбона должны быть по мере надобности утилизированы. К сожалению, эти авторы не дают об Армении таких ценных, решающих вопросы фактов, как о Грузии; тем не менее сведения их, как очевидцев и побывавших в Армении, могут в некоторых случаях дать руководящую нить для суждений. Только при подобной постановке изучения вопроса о государственном строе Армении возможно разобраться в той массе административных и сословных терминов, которые встречаются у туземных историков. Предварительные штудии и знакомство с социальным строем Грузии и сравнительное изучение добытых результатов по общественному строю Армении с таковыми же выводами о Грузии дали возможность многое уяснить и оценить с соответствующей точки зрения.

При изучении государственного строя древней Армении автором данного исследования были привлечены произведения троих историков: Фавста Византийского, Елисея и Лазаря Парпского. Критических научных изданий их сочинений не существует; только недавно появилась статья, которая содержит в себе данные о рукописях, легших в основание различных изданий истории Лазаря Парпского; она принадлежит отцу Галусту Тер-Мкртычяну и появилась в журнале «Арарат» за 1901 г. под заглавием *«Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը»*. В этой интересной статье автор приводит несколько весьма важных данных относительно рукописей, на основании которых издавался текст произведения Лазаря. Он устанавливает, во-первых, что все 8 рукописей, в которых имеется сочинение Парпского, восходят к одной, теперь неизвестно где находящейся рукописи. Далее он же выясняет, что древнейшая из этих рукописей не идет дальше XVII века, а именно 1642 года. Дело рисуется еще в более мрачном свете, когда прочтете запись, находившуюся в ныне уже утерянной рукописи 1642 года:

Ով սուրբ ընթերցաւղք եւ եղբարք գիրքս հին էր եւ աւրինակս... եւ Նորոգեալ եւ պակասութիւն թղթոցն՝ որ պակասէ ոչ էր գտեալ ի ես ոչ կարացի գտանել (Արարատ, 1901 г., стр. 542).

«Святые читатели и братья, книга и оригинал был ветхий... и восстановлен (Унаном) и недостачи в книгах, которые не достают, он не нашел и я так же не смог отыскать».

Итак, оригинал, с которого были списаны все дошедшие до нас рукописи, был старый, попорченный, нуждавшийся в восстановлении, а в тексте имелись даже дефекты. А сколько раз в продолжении веков мог подвергнуться текст истории Лазаря Парпского порче, сколько раз при списывании одни административные и сословные термины могли быть заменены переписчиками другими, им более понятными и привычными? Например, вместо танутер—тер или ишхан и т. п. Вполне понятно, что при таком состоянии текстов армянских историков детальное изучение социального строя древней Армении дело нелегкое. Любопытно то, что все трое вышеупомянутые историки характерно отличаются друг от друга употреблением излюбленного каждым из них термина: Лазарь, напр., чаще всех называет глав армянских родов «танутер»ами, реже «ишхан»ами и почти никогда «наһапет»ами. Фавст же наоборот, их величает «наһапет»ами; только он один употребляет так часто данный термин. Елисей с своей стороны пользуется предпочтительно названиями «нахарары» и «ишханы», почти никогда «танутер»

ами. Очевидно, такая резкая разница в употреблении названий для одной и той же должности должна иметь глубокое и реальное основание. Необходимо указать также, что эти историки в употреблении терминологии не выдержаны: одного и того же деятеля один и тот же автор в различных местах величает различно: является естественно вопрос, есть ли эта невыдержанность исконная, вышло ли сочинение в таком виде из-под пера автора или это явление нужно отнести к искажениям и порче текста? То, что читается в вышеприведенной записи в рукописи Лазаря Парпского, склоняет нас больше ко второму предположению.

Источники, на основании которых приходится изучать государственный строй древней Армении, дают очень мало сведений, непосредственно относящихся к интересующим нас вопросам: историки никогда почти не выходят из сферы описаний военных действий и церковно-религиозных интересов. При таком положении дела естественно, конечно, что далеко не все социальные институты могут быть в достаточной степени изучены, что по некоторым вопросам придется довольствоваться только более или менее близкими к действительности предположениями, так как по большей части исследователь принужден судить о предмете на основании обрывочных, случайно и мимоходом упоминаемых историком сведений.

Данное исследование содержит в себе изучение армянского государственного строя только древнейшего периода, исключительно туземных социальных институтов; учреждения, заимствованные у персов или у греков, вопросы о политике тех и других по отношению к Армении и влияние этой политики на строй народа почти совершенно не затронуты; это может стать темой отдельного самостоятельного исследования. Автор, насколько ему силы и материалы давали возможность, старался с должной полнотой исследовать армянский государственный строй, но он заранее указывает, что при изучении государственных институтов Армении возможно было установить лишь их эволюцию, стадии развития, но приурочить к какому-либо определенному времени даже по основным вопросам, как это сделано, напр., по отношению к Грузии, совершенно не удавалось; классические писатели, неоценимые свидетели в этих случаях, не дают для данной стороны дела необходимых сведений.

ГЛАВА ПЕРВАЯ

ТЕРРИТОРИЯ

Несмотря на многочисленные иноземные влияния на государственную жизнь Армении, следы древнейшего, исконного строя, на котором покоилась социальная жизнь этого народа, сохранились с достаточной ясностью; эта социальная «ячейка», или «эмбрион», если так можно выразиться, которая жила в продолжение веков доисторической, изучение которой дается нам при помощи лингвистического анализа, и исторической жизнью, разрасталась и от примитивно-общественных форм перешла к формам государственного организма, есть «тун» տուն «дом».

«Тун» տուն есть эмбрион одновременно как социальных, так и территориальных единиц и групп.

Тун *տուն* обозначает, во-первых, круг лиц, связанных кровными родственными узами, напр.:*

«Նոքա փեսայք էին տանն Մամիկոնեան տոհմին» (Փաւս. III, *ժա.* стр. 28).

«Они были зятьями дома рода Мамиконьянов».

Или еще:

«Զօրն եւ տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց»... (ibid. IV, *ժ*, стр. *163).*

«Войско и дом рода Агдзнийской области восстали против царя армян».

«Գումարէր զօրսն ամենայն տանցն աւագանւոյն ընդ զօրսն արքունի» (Փաւս. III, *ը,* стр. *20).*

«Он собрал войско из всех домов вельмож (знати) вместе с царскими войсками».

Очевидно, такой же смысл имеет «тун» и в следующей фразе:

«Եւ նորա խօսեցեալ զամենայն այսպէս ընդ ընտանիս տանն իւրոյ» (Ղազ. Փարպ. գլ. լ. стр. 57).

«и он говорил все это так с домашними своего дома».

Слово это обозначает также дом, жилое помещение, постройку, как это видно из того места, где Меружан Арцруни обещает сассанидскому царю Шапуhу:

«Թէ... ինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն եւ տունն, նախ ես, ասէ, շինեցից ատրուշան յիմում տանն սեպհականին». (Փաւս. IV, *ծզ,* стр. 144).

«если... мне будет [дано разрешение] вернуться в свой дом, то прежде всего, мол, я построю жертвенник в моем собственном доме (тун)».

Но это же слово «тун» означает и территорию, на которой жила, которую занимала семья; оно обозначает имение семьи или рода, например:

«այսպէս բարձաւ ազգատոհմ նախարարութեանն այնորիկ եւ զտունն նոցա յարքունիս կալան» (Փաւս. III, *ը.* стр. 20).

«Так исчез этот нахарарский род (Рштуни)... и дом (тун=имение, территория) их взяли в казну».

...«զի բնաւ այլ որ ոչ էր մնացեալ յազգէն, եւ արքայ վաղնիկ

Так как (когда) никто из того (агдзнийского) рода не

---

* Страницы историков указывают: Фавст по венецианскому изданию 1889 года, Лазарь Парп. по Тифлис. изд. 1904 г., а Елисей по Московскому изданию 1892 г.

կնութիւն սիրելւոյն արքայի Վաղինեկայ սիւնւոյ եւ զտունն Աղձնեաց»(ibid. III, *բ*. стр. 21).

остался [в живых], то царь отдал в жены девицу и дом (тун) Агдзнийцев [в приданое] любимцу царскому Вагинеку сюнийцу».

«Բայց յորդւոցն Բակուր բդեշխի պատանեակ մի փախեաւ… որ առ յապայն ժառանգ տան նորա լինէր. որ յայլում ժամանակի դարձաւ կալաւ զտունն իւր. որոյ անուն Խեշա կոչէր» (ibid. III, *բ*. стр. *21*).

«Но из сыновей Бакура бдешха убежал один юноша... который потом сделался наследником этого дома (тун): имя того, который впоследствии вернулся и взял дом (тун=имение) свой, было Хеша».

…*«զբազմաց տունս Հատանէր յարքունիս»* (idid. IV, *ժբ*, стр. *133*).

«Дома (тун) многих (нахарарских родов) отобрал он в казну».

Термин тун *տուն* может быть употреблен и употреблялся также в том случае, когда речь шла о каком-нибудь ущелье или округе, например:

…*«պաշար արկանէին շուրջ զԱնգեղ յամուր բերդաւն որ է յԱնգեղատուն գաւառին»* (*Փաւս.* IV, *իգ*, стр. 146).

«Осадили кругом крепость Ангег, которая находится в области Ангег-тун (дом)».

Или же:

…*ի կողմանսն ատորին գաւառաց յԱնգեղ տանն էր…* *է* (idid, IV, *իգ*, стр. *144*).

«в высочайших местах областей Ангег-туна было».

В этих двух предложениях область Ангег *Անգեղ գաւառ* употребляется с приложением «тун», который равняется по значению области; такое же значение имеет слово «тун» во многих других случаях, как, например, область Двинская именуется *«Ոստան տուն»*(*Ղազար. Փ. գլ լբ*, стр. 61 и др), местность Вананд зовется *տուն վանանդեաց* (ib. *խր*, 75), в анонимной армянской географии упоминается одна область четвертой Армении, именовавшаяся Пагнатун *Պաղնատուն*, и в данном названии вторая часть несомненно составляет слово «тун»; это видно из того, что Корюн, говоря об Иосифе, указывает местом его происхождения эту же область, но в форме *'ի Պաղանական տանէն* (стр. 19) из дома Паганакского.

Тун *տուն* обозначает также область или район, находящийся под чьей-либо административной властью; так, напр., в уста грузинского католикоса Кириона Ухтанес влагает следующую речь:

...Եւ աւագ եմ քան զնա եւ մեծ ի տան իմում եւ այդս տանս զահերէցութիւնս նախ իմ էր եւ ապա զորա (Ուխտանէս, Вагарш. изд. *Գ. Բաժ 116).*

«Я старше него (т. е. албанского католикоса) и велик в д о м е моем ввиду старшинства престола моего д о м а место это принадлежало прежде мне, а потом ему».

Поэтому в большей части случаев, где мы встречаем сочетание вроде ишхан (властитель) «дома» *իշխան տան*, слово «тун» имеет преимущественно территориальное значение; оно представляет из себя тогда или имение, или область, подчиненную и находящуюся под властью какого-либо лица, либо рода, так, напр.,

«Կումարեաց ընդ նմա Թագաւորն Տիրան զմեծամեծ նախարարսն ըստ սովորութեան օրինակին... յիշխանն Մաղխազունեան տանն» (Փաւս. III, *ժը,* стр. *29).*

«собрал царь Тиран вокруг себя великих нахараров согласно обычному установлению... в л а с т и т е л я д о м а Магхазунийцев».

Вероятно в смысле области нужно понимать слово тун и в этом отрывке.

...«տայր խաղացուցանել 'ի դուռն Արեացն... զիշխանն տանն Արշարունեաց զԱրշաւիր եւ զիշխանն տանն Անձեւացեաց զՇմաւոն եւ զիշխանն տանն Ամատունեաց զՎահանն...» (Ղազ. Փար. գլ. խը, стр. *75).*

«дал повести во дворец [царя] арийцев... в л а с т и т е л я д о м а аршарунийцев Аршавира и в л а с т и т е л я д о м а андзевацийцев Симеона и в л а с т и т е л я д о м а аматунийцев Ваhана».

«ամենայն նախարարք զօրին Յունաց կարմէին զիշխանն տանն Ամատունեաց Վահան» (Ղ. Փար գլ. լգ. стр. *63).*

«приготовив, снарядили в дорогу к грекам в л а с т и т е л я д о м а Аматунийцев Ваhана».

В значении области употребляется тун и в следующем случае:

«ամենայն նախարարք զօրօքն իւրեանց յիւրաքանչիւր տանէ ի մի վայր գային համանէին վաղվաղակի. բազում եւ այլ այրուձի, որ յարքունի տանէ անտի էր» (Եղիշէ. 68).

«все нахарары со своими войсками из каждого д о м а поспешно сошлись в одно место, много и прочей конницы, которая была из ц а р с к о г о д о м а, находилось там.

Про Васака историк говорит:

«Եւ զայլ բազումս զօրս յարքունի տանէն արկ յինքն եւ

«и много другого войска из ц а р с к о г о д о м а перема-

սեպուհս ոմանս յայլմէ տոհմէ» *(Եղիշէ 69)*.

нил он к себе и некоторых сепуhов из других родов».

В смысле области, мне кажется, что нужно понимать это же слово и в одном отрывке, где перечисляются павшие на поле брани:

Այս երկերիւր ութսուն և եւթն նախարարքն ընդ ինն մեծա-մեծ նախարարսն անդէն ի տեղ-ւոջն կատարեցան. և յարքունե-տանէն և ՚ի տանէն Արծրունե-աց. և յիւրաքանչիւր նախա-րարաց տանէն. Թող զայս երկե-րիւր ութսուն և եւթն և այլ ևս եւթն հարիւր և քառասուն այր, որք զանուանս իւրաքանչիւր ՚ի դպրութիւն կենաց գրեցին ՚ի նմին աւուր ՚ի մեծ պատերազ-մին», (Եղիշէ 110).

«эти 287 подвижников вместе с 9 великими нахарарами умерли там же на месте: и из ц а р с к о г о д о м а и из д о м а Арцруни и из каждого дома нахараров кроме тех 287 было еще других 740 человек, которые вписали в этот день во время великого сражения каждый свое имя в книгу жизни».

Во всех вышеприведенных отрывках «аркуни тун» царский дом, конечно, не может обозначать царского рода, так как в это время армянского царского рода уже не было, а имеет смысл области, бывшей некогда удельным владением армянских царей.

В дальнейшем своем развитии «т у н» получает значение ц е л о й с т р а н ы, даже ц е л о г о г о с у д а р с т в а:

...«առանց աստուծոյ շրջէին յաշխարհն կամակոր ազգ տանն Հայոց երկրին» (Փաւս. III, *ժդ,* стр. 33).

«безбожно совершал кругом в стране наезды своевольный род д о м а з е м л и а р м я н с к о й».

...«խաղացոյց տանել գնալ ՚ի սահմանս Հայոց ՚ի Գանձակէ կուսէ յատրպատական տանէ» (ibid. V, *ե,* стр. *205).*

«он заставил пойти и повести (войска) из края Гандзака, из д о м а А т р п а т а к а н в пределы Армении».

...«Մամիկոնեան Վահան մօտ է ՚ի նա Վարայրվարոյն ՚ի Հոռոմ-տանն» (Ղ. Փար. գլ. ԼԹ, 145).

Ваhан Мамиконьян находился вблизи Варайрвара в д о м е р о м е й е в (=Греции)».

...«կալաւ Կիւրոն զաթոռ կաթուղիկոսութեանն տանն Վրաց» (Ուխտանէս. Գ. Բաժանման 6).

«католикосский престол д о м а г р у з и н (=Грузии) занял Кирион».

Итак, мы видели, что язык сохраняет одно и тоже слово для обозначения понятий хотя и одного порядка, но все же резко друг от друга отличающихся, «т у н» — з н а ч и л о д о м, и м е н и е, в л а д е н и е, о б л а с т ь и, н а к о н е ц, с т р а н у. Все террито-

риальные единицы деления от самого маленького вплоть до большого организма, как страна, носили одно имя. Уже это единство и строгая выдержанность системы названия для всех территориальных единиц *указывает на исконный характер подобного деления;* оно, видимо, является выражением того состояния социальной жизни, когда первоначальный строй был еще в полной силе и не подвергался чужеземному воздействию, когда язык еще был недостаточно богат и пользовался одним словом для обозначения нескольких однородных понятий. Очевидно в это время *исходным пунктом социального строя и социального мышления являлся «тун», из него развился весь позднейший общественный строй.* Достойно внимания, что из самого термина «тун» не видно, жил ли в нем род или одна семья, так что полное содержание понятия «тун» нуждается еще в выяснении.

Но рядом с этим стройным делением, носившим название «тун»а, у историков попадаются еще много других названий территориальных делений. Всю эту остальную группу можно было разделить на две части: одна представляет из себя деление страны сообразно с природными особенностями, топографическими условиями, — другая же является продуктом административной, государственной жизни Армении. Последняя должна быть, естественно, по времени более позднего происхождения и может отражать в себе сильнее следы иноземного влияния.

Местности делились сообразно с топографическими условиями на ущелья «дзор» *ձոր*.

Названий с приставными «дзор» *ձոր* известно в армянской исторической литературе довольно много: в географии, приписываемой М. Хоренскому, упомянуты Азновадзор, Санодзор, Арувеницдзор, Джермадзор, Андзахадзор, Вайопдзор, Бердадзор, *Ազնուաձոր, Սանոձոր, Առուենիցձոր, Ջերմաձոր, Անձախաձոր, Վայոցձոր, Բերդաձոր* (ibid., 19) (изд. Патканова, стр. 18).

У Фавста упомянут в двух местах Гардманацдзор *Գարդմանացձոր* (45, 163) и раз Рендзор *Հրոփձոր* (ibid. 106).

В административном отношении страна делилась на области *գաւառ*, но эти области носили часто названия также от преобладающего рода этой местности или от нахарарского рода, в управлении которого был этот район.

...«Յանկարծակի գուշակ հասանէր առ Խոսրով 'ի Հերև զաւրաւանդ գաւառն» (Փաւս, III, ը, стр. *18).*	«внезапно пришел вестник к Хосрою в области Эр и Зараванд».
*...ապա եկն էջ Հայր Մարդպետն ի գաւառն Տարօնոյ» (*ibid. IV, *ժզ,* стр. *117).*	«затем пришел и спустился отец Мардпет в область Тарон».

...«գտանէին զնա յիւրում գաւառին 'ի Տայս»... (ibid. IV, ժբ, стр. 132). — «нашли его в своей области Тао».

...«Թագաւորն Արշակ հրաման տայր յԱրշարունեաց գաւառին շինել (ibid. IV, ժԹ, 133). — «царь Аршак дал приказание построить в области Аршаруниййцев».

...«Եւ եղեւ իբրեւ 'ի վերայ հասանէր իրացն Անդովկ նահապետն Սիւնեաց գաւառին» (Փաւս. IV, իլ, стр. 137). — «и случилось, когда Андок, наhапет области Сюнийцев понял дело»...

...«Եւ գային պահ արկանէին շուրջ զԱնգեղ ամուր բերդաւն, որ է յԱնգեղտան գաւառին». (ibid. IV, իգ, стр. 146). — «и прибыли и осадили кругом крепость Ангег, которая находится в области Ангегдом».

Более высшей единицей территориального деления является աշխարհ· երկիր, последнее обозначает «землю» и употребляется как общее название для всей страны: нельзя того же сказать о слове աշխարհ, при разрозненности и обособленности отдельных местностей древним жителям Армении их родина представлялась совокупностью стран; Егише на 83 странице своего труда, например, восклицает:

...«յայսմ տեղւոջ ոչ միայն ի վերայ միոյ ազգի է ողբումն մեր, այլ 'ի վերայ ազգաց եւ աշխարհաց». — «В этом месте плач наш не об одном только роде, но об родах и странах (Армении)».

И такое выражение не есть исключительная особенность Егише, так выражается и Фавст «իշխանութիւն աշխարհացն Հայոց մեծաց (III, ձԲ, стр. 29) «власт над «странами» великой Армении» или еще «լային ամենայն սահմանք աշխարհաց գաւառաց Հայոց մեծաց» (28) «рыдали все пределы стран, областей великой Армении».

А в том случае, когда писатель хотел употребить это слово в значении всей страны Армении, то он прибавлял к слову աշխարհ ամենայն, «весь», так, например,:

...«Թագաւորն Տիրան եւ այլ մեծամեծ աւագանին նախարարացն, կամ աշխարհն ամենայն, ոչ ինչ... ի շաւտուն ինչ գնացեալ լինէին» (Փաւս. III, ճը, стр. 31). — «царь Тиран и другие вельможи-нахарары, или вся страна, ничуть себя не вели разумно».

Город по-армянски называется քաղաք «кагак»: это слово не туземного происхождения, а заимствовано из сирийского. Достойно внимания то, что «кагак» в армянском удержало свое первоначальное значение ограды, так, например., у Фавста Византийского имеется такая фраза о зверинце-парке царя Хосроя:

«զամենայն երէս եւ զգազանս հարայեաց ժողովեն թագաւորն եւ լնուլ քաղաքորմն, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց»... (Փաւստ. III, *ը).*

«царь приказал собрать зверей всякой породы и сделать стену-ограду (*քաղաք*), чтобы эти места были бы местами для охот».

Несомненно, в данной фразе «кагак» не может обозначать «города», так как речь идет о зверинце-парке и единственное, что подходит по смыслу, это ограда*.

Что представляли из себя города в древней Армении, чем они отличались от деревень, какое устройство имели они, сказать трудно за скудостью данных. Есть только одно интересное место у Елисея, на основании которого можно заключить, что каждый город был как бы центральным пунктом, к которому тяготели окружные деревни, они даже и рассматривались как села, принадлежащие городу. На чем основывалось, из чего вытекало это тяготение деревень к городу, было ли это вследствие экономических причин, тяготения к рыночному месту, или административных, сказать с уверенностью пока что-либо определенное рискованно: можно склоняться только скорее ко второй причине; это было вероятно тяготение окружных деревень к крепости, которая находилась всегда в городах и в которой спасались во время войны и жители определенных ближайших деревень: в этом отношении вся страна делилась на маленькие оборонительные единицы с крепостями.

«Յայն ժամանակի դարձեալ յարձակեցան 'ի բերդիցն եւ աւանացն, զոր ունէին Պարսիկք 'ի տեղիս տեղիս յամրոցս աշխարհին... Առաջին զմեծ Արտաշատ հանդերձ աւանօք իւրովք եւ առնուին զանմատոյց ամուրսն, զԳառնի քաղաք, զԱնի, զԱրտագերս եւ զաւանս իւրեանց զԵրկայնորդսն եւ զԱրհնիսն եւ զաւանս իւրեանց, զԲարձրաքուղն, զԽորանիստ, զՄխանիստ, զԱնկասկածելի, Ողականն եւ ընդ նոսա եւ զաւանս իւրեանց, զԱրփանեալն, զՎանաւան ընդ նմին եւ զաւանսն իւր, զԳռեալն, եւ զԿապոյտն, զՈրոտն եւ զՎասակաշատն զամենեսին զաս իւրաքանչիւր դեղիւք եւ ագարակօք»... (стр. *64*).

«В это время, говорится у Елисея, вновь направились на крепости и деревни, которыми владели Персы в различных местах, на укрепление страны этой... Прежде всего Великий Арташат с деревнями своими и взяли неприступные крепости: Гарни город, Ани, Артагер и села их, Бардзрабух, Хорарист, Цханист, Анкаскацели, Вогакан и с ними села их, Арпаниал, село Вани и с ними село его, Гриал и Капуйт, Вороти и Васакашат все эти со своими деревнями и агараками».

Тут достойно внимания то, что все эти места названы крепостями, между тем при перечислении видно, что эти пункты были в то

---

* Это значение слова установлено впервые проф. Н. Марром.

же время и городами, как, например, Г а р н и к а г а к, Ани и другие, к ним то, как «укреплениям страны» относятся и тяготеют эти села.

Еще во времена Ксенофонта была заметна подобная концентрация, тяготение деревень к одному главному пункту. Он рассказывает, например, что кругом того места, где находилась резиденция сатрапа персидского правительства, было много богатых деревень (Xenophon., Anab. 4,7); трудно решить, вызывалось ли в данном случае тяготение экономическими причинами или теми же, какими в вышеприведенном случае: описание и сведения чрезмерно краткие, чтобы можно было судить с уверенностью. Во всяком случае это тяготение должно быть не без влияния экономических причин.

Судить о городах, их отличии от деревень, как было указано выше, весьма трудно потому, что исторические произведения не дают определенных сведений о них. Очень часто даже не известно, город ли тот или другой пункт или селение: один историк называет городом, даже большим или великим городом, другой то же самое именует деревней, а то и просто крепостью. Есть случаи, когда один и тот же автор в двух местах дает различные определения; напр., Фавст Византийский на 113 стр. (IV, *ժգ*) своего сочинения Аршакаван *Արշակաւան* называет городом, на 110 стр. (IV, *ժբ*) прилагает к нему эпитет *աւան*, а на 115 стр. (IV, *ժդ*) уже *գեղաքաղաք*. Что же представлял из себя на самом деле Аршакаван? То же самое нужно сказать относительно *Զարեհաւան* Зарehана, который у Фавста на 179, 181 и 239 стр. (IV, *ծե*) назван городом *քաղաք*, а у Лазаря П.—селом *գեաղ* (*գլ, լբ* стр. 63). В то время, как Нахичевань *Նախճաւան* по Лазарю П. (*գլ. կե*, стр. 121) представлял из себя деревню *գեղ*, по Фавсту он был городом (стр. 178, IV, *ծե*) и т. д.

Достойно внимания, что большая часть названий армянских городов представляет из себя composita, по образцу персидских названий и с суффиксами, употребляющимися в древнеперсидском для названий городов: второй частью собственных имен городов бывают или «керт» *կերտ*, или «шат», *շատ* или «аван» *աւան*, или же еще «апат» *ապատ*, напр., Тигранакерт, Аламакерт, Ерович Ерованакерт, Наракерт, *Տիգրանակերտ* (*Փաւստ.* IV, *ժդլ* стр. *146*, V, *ժէ*. стр. *227*), *Հաղամակերտ* (*Ղ. Փար. գլ. դ*, стр. 5) *Երանգակերտ*, *Նարակերտ* и т. д.: керт, *կերտ*, как известно, пехлевийское слово kert, обозначающее сделанный (Hübschmann, Arm. Gram. I, 168), поэтому composita с этим суффиксом могут по смыслу обозначать не только город; так оно и есть на самом деле: известно, напр., селение *գեղ Մանաւազակերտ* (*Փաւ.* V, *բ*, стр. 271), селение Манавазакерт, *գեղ Վարազկերտ* (*Ղ. Փար. գլ, կբ*. стр. 122) сел. Варазкерт и т. д. Название городов с «шат»: великий город Арташат, великий город Еровандашат, *Մեծ քաղաք Արտաշատ* (*Փաւ.* III, *ը*, *ժբ*, IV, *ծե* стр. 18, 30, 176, 177), *Մեծ քաղաք Երուանդաշատ* (*Փաւ.* IV, *ծե*, стр. 177) и др. *շատ*=phl. šat радость, увеселение (Hübschmann, Arm. Gram. I, 211).

Города с «аван»: А р ш а к а в а н, З а р е h а в а н, Н а х ч а в а н и др. *Արշակաւան* (*Փաւ.* IV, *ժգ*, стр. *113*)։ *Զարեհաւան* (*Փաւ.* IV, *ծե*, стр. *177*)։ *Նախջաւան* (*Փաւ.* IV, *ծե*, стр. *178*)։ «аван» *աւան*=дрв. перс. avahana, Slecken oder Dorf (Hübschmann, Arm. Gram., I, 112): быть может, поэтому все три пункта, упомянутые Фавстом в качестве городов, им же самим и другим историком и называются селами.

Города с «апат»: Вагаршапат *Վաղարշապատ* (*Փաւս.* III, *է*, стр. 17; IV, *ծե*, стр. 177).

Итак, обозначения городов как по своему общему имени *քաղաք*, так и по названиям отражают в себе чужеземное влияние, именно сирийско-древнеперсидское.

Деревня по-армянски называлась «гег» и «аван» *գեղ* и *աւան*. Последнее слово, как известно, персидского происхождения и обозначает селение, деревню, первое — настоящее армянское. Есть ли между ними какая-либо разница? Имеется много случаев, когда названия села «гег» *գեւղ* представляют из себя composita, вторая часть которых *աւան* как, напр., *գեւղ* деревня Багаван, Нахичеван *Բագաւան*, (*Գ. Փար. գլ. Հղ*, стр. 139), *Նախճաւան* (ib. *գլ. Կէ*, стр. 121); так что тут как будто *գեւղ* и *աւան* равнозначущие величины, хотя могло случиться, что местечко, бывшее прежде *աւան*-ом, стало позднее *գեւղ*; произошло своего рода возвышение его или падение; но для того, чтобы решить этот вопрос, необходимо знать реальный смысл обоих названий.

Что такое *գեղաքաղաք*? Смысл такого compositum, где село стоит в соединении с городом, может быть понято так: если предположить, что вторая часть слова «кагак» *քաղաք* имеет еще свое первоначальное значение ограды, то тогда «гёгакагак»ами могли называться в отличие от обыкновенных сел такие, которые были снабжены оградами, укреплениями: это были в позднейшее время укрепленные поселки, не достигшие и не имевшие еще всех характерных особенностей города; быть может «гёгакагак»и и «гёг» *գեւղաքաղաք* и *գեւղ* вернее всего рисуют нам первоначальное состояние разницы между городами и селениями: первые отличались от вторых только тем, что имели «кагак» *քաղաք* ограду, укрепление; постепенно с возвышением «гёгакагак»ов *գեւղաքաղաք* и приобретением самостоятельного значения, отпадает первая часть compositum *գեւղ* и остается одно название *քաղաք* город.

Что под «агарак»ом *ագարակ* подразумевалось, какая именно реальная величина, нам не удалось выяснить. *բերդ* и *ամուր* «берд» и «амур» употребляются для обозначения крепости, но памятники не дают никаких сведений об их организации и положении; известно только, что крепости имелись у каждого из правителей танутеров, но об этом говорится в главе о населении.

ГЛАВА ВТОРАЯ

НАСЕЛЕНИЕ

В первой главе было указано, что основной единицей как территориального деления, так и социального был дом «тун». Само название не дает никаких данных для выяснения внутреннего содержания этой единицы: представлял ли «тун» моногамную семью или род. В этом отношении делу не помогают и классические писатели, так как у них нет никаких сведений по этому вопросу. Вследствие такого положения приходится довольствоваться косвенными доводами и соображениями. Несомненно, в ту эпоху, когда благодаря памятникам письменности становится возможным изучать социальную жизнь Армении, так называемая малая семья уже существовала, но даже в это время решающей силой, основным фактором является только род: вся армянская история этого периода проходит перед глазами исследователя в борьбе между родами, затем родовая, а не личная ответственность, родовая кровная месть — все это указывает на род, как на основу социального строя древней Армении.

Более определенное значение, чем «тун», имеют термины «тоhм» и «азг» տոհմ и ազգ. Что значит как одно, так и другое? «Тоhм» տոհմ является в армянском заимствованным словом из древнеперсидского phl. tuhm, tohm, означающим семью, род; слово же «азг» ազգ настоящее армянское и имеет также смысл рода. Поэтому случается очень часто, что эти два слова заменяют друг друга и употребляются один вместо другого: так, напр., Лазарь П. на 45 стр. своей истории Арцруни называет «азг Арцруняиц» Հազգ Արծրունեաց, а несколько ниже (գլ. իե, стр. 47), уже «тоhм Арцруняиц» տոհմ Արծրունեաց на 47 стр. у того же автора Хорхоруни называется «тоhм» տոհմ, а на 72 «азг» ազգ; очевидно оба слова имели одно и то же значение и могли безразлично употребляться: у Фавста сказано:

«Հարկանէր վանէր ազգսն երկոսեան եւ ոչ թողոյր զեր-կոցունց տոհմացն զորձ կորիւն եւ ոչ մի» (III, *դ*, стр. 9).

«совершенно истребил оба рода (азг) и не оставил из обоих родов (тоhм) ни одного младенца мужского пола».

Род есть высшее деление, которое известно древней Армении; это, так сказать, базис и исходный пункт также и для зародившейся государственной жизни. Древнеармянской литературе, её историческим памятникам неизвестно общее название, под которое подходили все жители, все население страны, нет слова, равного по значению слову «народ»; если историк хотел сказать обо всех своих соотечественниках, обо всем народе, то он бывал принужден употреблять или описательные выражения вроде вышеупомянутого «плач наш... об родах и странах (Армении)», или же он пересчитывал все сословия и чины и тем давал понять, что речь идёт обо всем населении, например:

«Ժողով լինէր նախարարացն եւ իշխանացն գործակալաց եւ զօ-րագլուխք, ցեղոց եւ ամենայն աշխարհաժողովք» (Փաւ. III, *ի,* стр. *54).*

«было собрание нахараров, властителей, служилых, военачальников, глав и всего веча страны».

«եկին առ մեծ եպիսկոպոսա-պետն Հայոց Ներսէս մեծամեծք նախարարք, կուսակալք, կողմա-նակալք, դաւառատերք, գործա-կալք, եւ դասապետք, շինակա-նաց» (Փաւ. IV, ժա, стр. *165).*

«прибыли к великому архиепископу армян Нерсесу: великие нахарары, краеначальники, начальники провинций, правители областей, служилые и главы поселян».

Это обстоятельство — чрезвычайно характерное и знаменательное явление, оно как нельзя лучше характеризует состояние общества; первое выражение показывает, насколько сильно весь социальный строй в древней Армении был проникнут родовым началом, в чем мы убедимся немного ниже, последние два случая иллюстрируют нам рельефно сословную основу позднейшей государственной жизни: в Армении были только отдельные социальные группы, связь между которыми была ещё очень слаба, она иногда даже мало чувствовалась.

* *

Мы очень мало знаем, какова была жизнь при родовом строе, источники по обыкновению обходят молчанием такие вопросы, но и то немногое, что случайно сохранилось у историков, рисует нам характерные картины. Нескончаемая борьба родов друг с другом с ожесточением и неудержимой страстью к мести, непрекращавшаяся часто и при вмешательстве духовных властей и царя, была обычным явлением. Добавьте к этому то, что во время такой борьбы не было пощады никому из членов, что каждый был ответствен за проступки и грехи своего сородича; несколько мест из Фавста, которые мы приведем ниже, лучше всего иллюстрируют эти темные стороны родовой жизни древнейшей эпохи:

«պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշխանն Մանաւազեան տոհմին եւ միւս նահապետն Որդունեաց տոհմին. Կռուեցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ եւ բազում մարդկան լինէր ծախումն կոտորածոյ... (Փաւստ., III, *գ.* стр. *9).*

«ишхан рода Манавазянов и ещё также наһапет рода Вордунийцев мутили великую землю армян, боролись, сражаясь друг с другом, и много людей погибло убитыми».

После неоднократных, но совершенно безрезультатных попыток своим вмешательством и посредничеством положить конец распре и примирить враждующих,

*Մեծ ցասմամբ եւ բազում սրտմտութեամբ արձակեաց թագաւորն ի վերայ նոցա զՎաչէ որդի Արտաւազդայ, զնահապետ Մամիկոնեան տոհմի յազգէ սպարապետութեան Հայոց... սատակել կորուսանել զազգն երկուեանն. Ապա երթեալ հասանէր ՚ի վերայ նոցա զօրավարն Վաչէ, հարկանէր, վանէր զազգսն երկոսոեան եւ ոչ թողոյր զերկոցունց տոհմացն զորձ կորիւն եւ ոչ զմի...» (*ibidem III, *գ,* стр. *9).*

«в великом гневе и большом негодовании послал царь на них Вачэ сына Артавазда, наһапета рода Мамиконьянов из рода главнокомандующих армян... [с повелением] погубить, истребить оба [враждующих] рода; отправившись, полководец Вачэ захватил их и совершенно истребил [членов] обоих родов и не оставил из обоих родов ни одного младенца мужского пола».

Царский гнев и пыл был не умереннее, чем этих двух заклятых враждующих родов: и у царя и у подданных чувства проявлялись в очень бурной форме; из этого эпизода особенно знаменательно и достойно внимания то, что за двух своих сочленов должны были поплатиться жизнью все их сородичи с обеих сторон; очевидно, по тогдашним понятиям они были ответственны за проступки своих необузданных родственников. Такой же способ суда был применен к Датабену; он изменил армянскому царю и перешел на сторону персов

«...ձերբակալ արարեալ զԴատաբէնն Վաչէ սպարապետն եւ քաջ Վահան Ամատունի, ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու եւ քարկոծ առնէին զնա, քարամբք իբրեւ զայր, որ աշխարհի եւ գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ, եւ զազգ նորա եւ զկին եւ զորդիս գտանէր յամրոցի անդ աշխարհն Ռշտունեաց յանուանեալն յԱղթամար կղզւոջ... անցեալ ՚ի կղզին առ հասարակ ոչ զէգ թողոյր եւ ոչ զարու· եւ այսպէս բարձաւ ազգատոհմ նախարարութեան այնորիկ» (Փաւ. III, *ը*, стр. *20).*

«связав Датабена, военачальник Вачэ и храбрый Ваhан Аматуни привели его к великому царю Хосрою и побили его камнями, как человека, который строил козни против страны, отряда и войск своего господина; он [т. е. Вачэ] весь род его и жену и сыновей нашел в укреплении страны Руштунийцев, в называемом острове Агтамб... переправившись на остров, он не оставил вообще ни мужского потомства, ни женского; таким образом исчез этот нахарарский род».

Так дорого обошлась измена Датабена всему несчастному его роду: невинные с виновными понесли одну и ту же кару за то только, что имели несчастье быть сородичами изменника.

Также сурово и безжалостно был истреблен род Агдзнийцев потому, что Бакур бдэшх их в борьбе с царем призвал к себе на помощь персиян, явление нередко встречавшееся в древней Армении.

առաքէլ թագաւորն Հայոց զբարեկիր զծառայս իւր... եւ սպանին զբդեաշխն, եղբարբք եւ որդւովք իւրովք հանդերձ. բայց զաղջիկ մի դուստր նորածին եւ զգլուխն Բակուր բդեշխին բերին առ արքայ եւ... այլ որ ոք ոչ էր մնացեալ յազգէն» (Փաւ. III. *թ*, стр. *21).*

«армянский царь послал хороших рабов своих... и они убили бдэшха с братьями и сыновьями своими. Но одну девочку, новорожденную дочь и голову бдэшха Бакура принесли к царю и... никого больше не осталось в живых из этого рода».

Такая ответственность всех членов рода за действия одного из них может быть понятна только тогда, если мы представим себе родовой строй, когда единицей являлись целые роды, а не отдельные личности, когда, следовательно, и действия, направленные против одного из членов любого рода, являлись враждебным шагом по отношению ко всему роду в целости. Одним словом, родовые принципы и кровная родовая месть лежали в основании всех действий, описанных выше Фавстом. Сами происшествия могут быть и недостоверны, но тут важно уже и то, что историк при измышлении не мог себе представить ответственности за действия одного члена рода иначе, как он нарисовал читателям: это показывает его правовые понятия и миросозерцание.

* *

Переходя к изучению внутренней жизни родов, необходимо выяснить взаимоотношение всех членов одного рода друг к другу и те условия и способы, которыми достигалась возможность единой родовой жизни и хозяйства. Первый вопрос, который приходится ставить, касается управления родом и родовым имуществом. Кто заведывал всеми делами и в каком отношении находилось такое лицо к остальным членам своего рода? Второй вопрос касается той стороны дела, на чем основывалась власть лица, заправлявшего делами рода?

Органом управления при родовом строе был т а н у т е р *տանուտէր*, лицо, в ведении которого было все, что касалось общих всем членам рода дел; о роли, какую играли все остальные члены рода при разрешении дела, нам почти ничего не известно; мы не знаем, было ли для танутеров обязательно при каком-либо предприятии мнение остальных сородичей; есть несколько случаев, когда танутер советуется с членами своего рода, но решить на основании этих данных вопрос, было ли это для него необходимо и существовало ли в обращении общее родовое собрание, контролирующее и направляющее действие танутеров, невозможно.

Т а н у т е р о м б ы в а л с т а р ш и й ч л е н р о д а и с о о б р а з н о с э т и м д о л ж н а б ы л а п е р е х о д и т ь э т а д о л ж н о с т ь п о с м е р т и о д н о г о к д р у г о м у. Этим принципом старшинства, действовавшим при замещении вакантной должности танутера, исключалась, конечно, возможность существования выборного начала и влияние остальных членов, очевидно, должно было быть в этом вопросе при нормальном течении дела ничтожно, тут властвовали, следовательно, обычай и старина; кто именно был самым старшим в роде всем бывало, конечно, хорошо известно и едва ли этот вопрос мог вызывать существенные споры. Кто по смерти одного танутера, следовательно, должен был вступить в исполнение его обязанностей, было как бы заранее определено.

Но есть одно место у Фавста, которое легко может быть понято неправильно; оно нуждается в рассмотрении и комментировании: при первом взгляде это место, как бы указывает на то, будто танутерство было введено впервые армянскими царями с целью подчинения себе нахарарских родов, но это первое впечатление не основательно и остальные места у того же историка уясняют, что именно хотел сказать автор в данном месте. Возьмем вышеупомянутый отрывок и рассмотрим его:

...«կացոյց արքայն զՎարդան զերէց եղբայրն 'ի նահապետութեանն ազգին իւրեանց եւ զՎասակ զմիջին եղբայր զիւր դաե-ակն 'ի սպարապետութիւնն զօրավարութեան յիրս պատերազմացն. սոյնպես եւ զկրտսերն 'ի պէտս զօրացն կացուցանէր: Նոյնպէս եւ յամենայն ազգսն զօրացն մեծամեծացն նահապետացն, որ-

«**Ц а р ь н а з н а ч и л В а р д а н а**, старшего брата **наhапетом р о д а и х**, а Васака, среднего брата, своего воспитателя спарапетом **д л я п р е д в о д и т е л ь с т в о в а н и я в в о е н н ы х д е л а х**, **т а к и м** же образом назначил младшего для военных нужд (или начальником войск). Так же [организовал] все ро-

պէս առաջին թագաւորքն նուաճե-ալք յիւրաքանչիւր չափու» (Փաւ. IV, *բ*, стр. *67*).

ды **вельможных** войск наhапетов, подобно первым царям, [имевших] подчиненными себе каждый [в своей] мере».

Из этого места можно заключить, будто армянские цари для подчинения себе родов назначили танутеров и наhапетов, как это случилось и при Вардане: танутерство, однако, создано не армянскими царями, оно было раньше, чем сами цари появились: им принадлежит только одна мера, а именно вмешательство в родовые порядки и узурпация права назначать или утверждать танутеров; последнее, конечно, предшествовало первому, оно представляло переходную степень к полному присвоению царем права назначать по своему усмотрению любого члена рода; в этом заключалась политика царей, они достигали этой мерой подчинения часто непокорных и самостоятельных родов. Обратим внимание на то, что собственно сделал царь при Вардане: он **старшего брата** назначает танутером (=наhапетом), второго **брата спарапетом, такому же принципу и порядку** в замещении родовых должностей **следует** царь и **при назначении во всех других родах**; очевидно, он следовал при этом чему-то вполне определенному и установленному исстари: трудно допустить, чтобы верными ему оказывались во всех родах **именно** старшие члены; старшинство тут правовой порядок, освященный и установленный обычаем: царь только утверждает их, он должен был довольствоваться и этим; собственно, уже это было много и важно, остальные шаги по пути подчинения сделать было гораздо легче, так как в самом факте утверждения танутеров царем давалась возможность постепенно вмешиваться в установленный порядок и нарушать его в удобные моменты. Несколько других случаев ещё больше убеждают нас в исконности принципа старшинства при занятии должности танутера.

Армянский царь Вараздат назначил танутером рода Мамиконьянов Вачэ, из того же рода (*Փաւստոս*, V, *լէ*, стр. 245), но вот

...«իբրեւ եկն եհաս յերկիրն Հայոց Մանուէլ եղբարքն իւրով Կոմսիւ հանդերձ, իբրեւ ետես զնա Վաչէն, որ յառաջ էր լեալ նահապետ, մինչեւ եկեալ էր ի նա նա զնա զպատիւ իշխանութեանն, զոր առեալ էր ի թագաւորէն... քանզի նա էր երէց յազգին եւ Մանուէլն ունէր զնահապետու-թեան ազգին տանուտէրութեան պատուին եւ Վաչէ լինէր երկրորդ» (ibid. V, *լէ*, стр. *246*).

«когда Мануэль вместе с братом своим Комисом прибыли в землю Армянскую, и Вачэ увидел его (Мануэля), то хотя Вачэ и был назначен наhапетом раньше, чем Мануэль прибыл к нему, **передал ему должность и власть**, которую он имел от царя, так **как он был старшим в роде**, — и Мануэль **принял** (соб. имел) наhапетство рода, должность **танутера**, а Вачэ стал **вторым** [лицом в роде]».

Итак, достаточно было только появиться старшему брату, как его второй брат, назначенный царем танутером, должен был уступить ему занимаемую должность: старшинство имело более решающее значение, чем утверждение царя. Очевидно, поступая так, сам Вачэ был убежден, что то же сделал бы царь, если бы старший его брат не был бы в плену у персиян, т. е. царь назначил бы танутером его брата Мануэла по его праву старшинства, таков был обычный порядок «карг» «կարգ», перед которым должны были преклоняться не только отдельные члены рода, но и сам царь. Старшинство, видимо, считалось по всем членам рода, а не по одному семейству; был жив дядя, он должен был по праву старшинства занять должность танутера, и если кто-либо таким или иным путем обходил это и нарушал, про того говорили, что он занимает танутерство не по порядку «ոչ ըստ կարգի», как это было сказано про Васака

«...ոչ ըստ կարգի ունէր նա զտէրութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ եւ բանսարկութեամբ ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղինակ եւ յինքն առաւ զտէրութիւնն իբրեւ քրտիկեար յարքունիս» (Եղիշէ. 125).

«не согласно порядку имел он должность танутера страны Сюнии, но злокозненно и доносами заставил убить дядю своего Вагинака и взял себе, как всемогущий, власть [тану]терскую из царского дворца».

Принцип старшинства при замещении вакантного места был, видимо, и в Армении всеобщим; в этом легко убедиться, если проанализировать одно весьма интересное предание, так счастливо попавшее в произведение Моисея Хоренского; у историка говорится, что

...«յետ հօրն վախճանելոյ, կամ եղեւ Արտաշիսի ազգաւ 'ի վերայ եղբարցն թագաւորել. զոր յանձն առեալ եղբարցն, ոչ առաւել ողոքական բանիւք եւ պատրողօք, քան թէ սաստիւ նուաճեալ նորա։ Եւ Աբգարու պայման ուխտի եւ կաշինս 'ի միջի հաստատեալ թագաւորել Արտաշիսի ծննդովք իւրովք։ Իսկ եթէ հատցին զարմք նորա, եղբարցն մատչել 'ի թագաւորութիւն ըստ կարգի աւագութեան» (II, ԿԸ).

«после смерти своего отца Арташес захотел сам потомственно царствовать над братьями, на что братья согласились, вынужденные на это более угрозой, чем убедительными и обманчивыми речами; и Абгар заключил с ним условия согласия и договора о том, что Арташесу [должно] царствовать со своими потомками, но если его потомство пресечется, то царская власть должна пере-

ходить к братьям по порядку старшинства».

Обратим внимание, что дает нам данный отрывок для выяснения порядка царского престолонаследования до и после договора между Арташесом и его братьями. Условия договора вполне определенно устанавливают прямое престолонаследование в потомстве Арташеса; *раз для этого нужно было заключать специальные условия с братьями*, то, очевидно, *до этого времени должен был существовать совершенно противоположный порядок*, а именно тот, конечно, который вступал в свои права с момента прекращения потомства царя Арташеса, то есть, *наследование царского достоинства по порядку старшинства в роду*, а не в одном семействе; характерно при этом сообщение о том, что *братья отказались* от прежнего порядка престолонаследования только *будучи вынужденными угрозами и насилием*. *Выше было* установлено, что по старшинству замещались вакантные места танутеров: теперь выяснилось, что *тот же самый порядок был принят и в царском роде*, следовательно, *принципы, как в обыкновенных, так царском родах властвовали одинаковые*. Таковы выводы, которые можно извлечь из приведенного у Моисея Хоренского сообщения; конечно, оно есть не что иное, как предание, в котором кристализировался продолжительный вековой процесс перехода порядка престолонаследования от древних форм родового быта с принципом замещения по старшинству к принципу наследования по прямой линии.

Достойно внимания, что тот же самый Хоренский, который приводит вышеуказанное сведение, излагая родословную армянских царей, подобно всем остальным историкам, утверждает, будто всегда на царском престоле сын наследует отцу, т. е. по принципу прямого престолонаследования: так, напр., по Фавсту Византийскому Традат был *сыном* Хосроя (III, ը), Традату наследовал *его сын* *Хосрой Котак* (младший) (III, զ), а ему *сын* его *Тиран* (III, ժը), затем Аршак *сын* Тирана (IV, ա); по Хоренскому, напр., Арташес наследует своему *отцу* Аршаку (II, ժա)—Арташесу наследовал *сын* его Тигран (II, ժդ), после него на армянском престоле сидел *сын его* Артавазд (II, իը), который был взят в плен (II, իզ) и т. д. Одним словом, армянские историки, в числе их и Моисей Хоренский, ведут царскую генеологическую таблицу по прямой линии, хотя Хоренский сам приводит у себя такое предание, которое явно противоречит этому; очевидно армянские авторы впадают в заблуждения, перенося позднейшие порядки и шаблонную схему в начальный период государственной жизни своей страны.

Мы видели, что принципы старшинства в роде при замещении вакантной должности танутера устанавливаются вполне определенно: в первой части данного исследования было выяснено, что то же самое было, как это видно из описания Страбона, и при назначении мамасахлисов в Грузии. С другой стороны и вышеприведенное известие Фавста Византийского, по которому вторые по старшинству после танутеров были назначаемы для предводительствования на войне, находит в себе прекрасную аналогию в том принципе разделения обязанностей в Грузии, по которому второе лицо после царя — мамасахлис —отправляло функции главнокомандующего всего грузинского войска.

Это сходство и единство принципа социального строя и изучаемого института указывает на исконное существование данного обычая назначать второго по старшинству члена рода начальником войска и убеждает нас, что вышеупомянутый армянский царь, как это мы и предполагали, ничего нового в государственный строй своей страны не вносил, а поступал по старинке.

Невольно напрашивается сравнение положения царской власти в Грузии и Армении: в Армении, как это было установлено на основании анализа одного предания, в вопросе о царском престолонаследии в древности действовал принцип старшинства; в первой части этой книги было выяснено, что ещё в I веке нашей эры, согласно описанию современника географа Страбона, в царском роде для замещения вакантного престола была принята именно система старшинства; аналогия таким образом получается ясная; разница заключается только в том, что армянские памятники не указывают на то, чтобы их цари когда-либо носили то же название «танутеров», которое употреблялось для главы родов, подобно тому, как это было в Грузии. Трудно сказать, объясняется ли это отсутствие тем фактом, что армянские историки о древнем строе своей родины не имеют вообще реального представления, или это указывает, что подобной общности наименований армянская старина не знала. Можно склоняться скорее к положительному ответу, чем к отрицательному, так как и в Армении, подобно тому, как это было в Грузии, старшины деревень назывались тем же термином, каким и правители области и главы родов, а именно танутерами (см. *Ստեփան. Օրբ. գլ. խբ.*, грамоту о границах сюнейск)· это единство терминологии, происходящей из эпохи родового строя, дает основание предполагать, что и в Армении цари могли называться танутерами.

Необходимо однако указать, что в то время как по отношению к Грузии совершенно точно устанавливается эпоха, когда принцип старшинства как в царском, так и в обыкновенных родах был ещё в полной силе, по отношению к Армении установить это точно и вполне достоверно нет возможности.

Армянский царь, как передает Дион Кассий, носил белый хитон, пурпуровую мантию, тиару и повязку. По местному обычаю он верхом въезжал в укрепления (Ρωμαϊκή ἱστορία, XXXVI, 52).

* *

После установления принципа старшинства для получения танутерского достоинства и принципа поручения военного дела, командования войском другому лицу, а не танутеру, необходимо выяснить вопрос о основе власти танутера. Нужно установить, как в этом отношении обстояло дело в эпоху, описываемую армянскими историками; иными словами, должно быть так или иначе определено, как понимали некоторые касающиеся танутеров или теров выражения, которые встречаются в произведениях Фавста Византийского, Лазаря Парпского и Елисея.

На 45 странице истории Лазаря, напр., приводится следующий список танутеров:

...որոց ի նախարարացն էին ժողովեալք՝	«из нахараров, которые собрались, были следующие:
տէրն Սիւնեաց Վասակ և	тер Сюнийцев Васак

« *Արծրունեաց Ներշապուհ,*	тер Арцрунийцев Нершапуһ
Վրիւ Մաղխազ,	Врив Магхаз
« *Մամիկոնէից եւ սպարապետն Հայոց Վարդանն,*	» Мамиконьянов и армянский главнокомандующий Вардан
» *Վահեւունեաց Գիւտ,*	» Ваһевуниийцев Гют
» *Մոկաց Արտակ,*	» Мокцев Артак
Անձեւացեաց Շմաւոն,	» Андзеваціийцев Семон
« *Ապահունեաց Մանէճ,*	» Апаһуниийцев Манеч
» *Վանանդեայ Առաւան,*	» Ванандийцев Араван
» *Արշարունեաց Արշաւիր,*	» Аршаруниийцев Аршавир
» *Ամատունեաց Վահան,*	» Аматуниийцев Ваһан
» *Գնունեաց Ատոմ,*	» Гнуниийцев Атом
« *Պալունեաց Վարազշապուհ,*	» Палуниийцев Варазшапуһ
» *Աշոցայ Հրահատ,*	» Ашоца Раһат
« *Դիմաքսենից Հմայեակ,*	» Димаксениійцев Майяк
» *Աբեղենից Գազրիկ,*	» Абегениийцев Газрик
« *Առաւեղենից Փափագ...*	» Араваганиийцев Папаг...

Այսոքիկ ամենեքեան առաջ տանուտերք հանդերձ առաջ սեպուհօք եւ բարեպաշտ եպիսկոպոսօք եւ առաջ քահանայիւք եւ վանականօք պատասխանի հրովարտակին գրեցին»... (Ղազար Փար. գլ. իզ, стр. *45).*

«Все эти — старшие танутеры вместе со старшими сепуһами и благочестивыми епископами и протоиереями и настоятелями монастырей написали ответ на рескрипт».

Является естественно вопрос, как следует понимать в этом списке слово тер или танутер *տէր* или *տանուտէր* и такие выражения, как тер сюниийцев *տէր Սիւնեաց*: являлись ли эти лица танутерами господами рода, фамилии или чего-либо другого, одним словом, на чем зиждилась их власть? Если взять второе лицо из данного списка танутеров, тер Мамиконьянов Вардан *տէր Մամիկոնէից սպարապետն Հայոց Վարդան* и поискать сведения о нем у того же автора, то на 52 стр. можно найти следующее:

...փութացուցանէին... խօսել ընդ սպարապետին իւրեանց տեառն Մամիկոնէից տոհմին».

«спешили... переговорить со своим военачальником, тером рода Мамиконьянов» *(գլ. իէ)*.

Из этого места видно, что Вардан был танутером рода Мамиконьянов, а не имения или области. Но нижеследующие примеры убеждают, что в данном отрывке, мы имеем неточное, неполное выражение и что это место должно быть понято сообразно с тем, как понимаются и все остальные подобные выражения.

Вернемся опять к танутеру Сюниийцев Васаку; о котором у того же автора сказано в другом месте

...«՚ի տոհմէն Սիւնեաց Վասակ Սիւնեաց տէրն» (*գլ. բե,* стр. *47*). — «из рода Сюнийцев Васак, тер Сюнийцев».

На основании этого предложения можно было вывести такое же заключение, какое было сделано о Мамиконьяне Вардане, но и это было бы ошибочно. Возьмем, что говорит Елисей; армянские нахарары докладывают по его словам персидскому царю:

...«ետուր դմա (Վասակայ) զտէրութիւնն Սիւնեաց» (стр. *123*). — «вы дали ему [т. е. Васаку] власть [тану]тера Сюнийцев».

Двумя страницами ниже мы встречаемся с одной фразой, которая вполне определяет, что понимал сам автор и что понимали нахарары под терством или танутерством

«ետուր դմա (Վասակայ) զտէրութիւնն Սիւնեաց» стр. *123*). *«ոչ ըստ կարգի ունէր նա (Վասակ) զտէրութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ եւ բսութեամբ եւ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղինակ»* (стр. *125*). — «не согласно порядку имел он должность [тану]тера Сюнийской страны, но злокозненно и доносами, поясняет Елисей, заставил убить дядю своего Вагинака».

Этот отрывок не оставляет никакого сомнения, что танутерство, господство простиралось на область Сюнийцев, поэтому, значит, слова нахараров «вы дали ему, т. е. Васаку власть [тану]тера Сюнийцев» следует понимать в смысле *տէրութիւն Սիւնեաց աշխարհի* власть танутера над областью Сюнийцев. Сообразно с этим и выражение Лазаря П. тер сюнийцев Васак *տէր Սիւնեաց Վասակ* как scriptio plaena будет звучать тер страны или области или дома рода Сюнийцев Васак *տէր Սիւնեաց աշխարհի եւս զաւրօքն տանուտէրին Վասակ,* что это действительно так и сам Лазарь иначе и не понимал, может нам уяснить та фраза, которую употребляет он относительно назначения на танутерское достоинство Сюнии вместо отставленного Васака ренегата Вараздвагана:

...«՚ի նմին աւուր զԹշնամին նորա (Վասակայ) զսեպուհն սիւնի զուրացողն զՎարազվաղան տէր ՚ի վերայ աշխարհին Սիւնեաց կացուցանէին» (*գլ. խզ,* стр. *85*). — «в тот же день врага его (т. е. Васака) сепуhа сюнийского ренегата Вараздвагана назначили тером над сюнийской страной».

Раз Вараздваган, бывший сюнийский сепуh, став заместителем танутера Васака, получил танутерство, власть над сюнийской областью, очевидно такого характера должна была быть власть и самого Васака, следовательно *տէր Սիւնեաց Վասակ* = по scriptio plaena *տէր Սիւնեաց աշխարհին Վասակ.*

Поэтому во всех тех случаях, когда сказано танутер или тер каких-то родов или даже без этого определения, как тер Ваhевунийцев, тер Мокцев, тер Андзевацийцев, тер Аматунийцев и т. д. *տէր Վահեւունեաց, տէր Մոկաց, տէր Անձեւացեաց, տէր Ամատունեաց, տէր Գնունեաց, տէր Պալունեաց, տէր Դիմաքսենից, տէր Սրճղենից, տէր Առաւեղենից* и многие другие, нужно всегда предполагать, что это не полное и точное выражение и что всегда подразумевается тер или танутер области, страны или дома, рода *տէր* или *տանուտէր գաւառին, աշխարհին* или *տանտոհմին*. И действительно, у историков встречаются полные выражения вместо тер Андзевацийцев *տէր Անձեւացեաց*. — тер области Андзевацийцев *տէր գաւառին Անձեւացեաց (Փաւ. V, գոլ* стр. 208), вместо тер Рштунийцев *տէր Ռշտունեաց (Փաւ.* V, *լէ*, стр. *250)*, тер области Рштунийцев *տէր գաւառին Ռշտունեաց* (ibid., V, *լէ*, стр. 249) и т. д.

У историков приходится часто встречать название танутера и нахарара с определением «аваг» *աւագ* старший. Является естественно вопрос, какое значение имело такое словоупотребление и являлось ли оно обозначением особого понятия, особой должности?

Насколько материалы позволяют заключать, «аваг танутер» *աւագ տանուտէր* не должно было быть названием чего-либо особенного, отличного от обыкновенного танутерского достоинства: хотя между старшими и простыми или младшими танутерами существовала, конечно, разница; эта разница была не иерархическая, а скорее по значению и влиянию, нередко и по возрасту и богатству. У Лазаря П. на 58 стр. *(գլ. լ)* сказано:

«...արս աւագս 'ի տանուտերացն Հայոց զիշխանն Արշարունեաց Արշաւիր եւ զիշխանն Դիմաքսենից զՄայեակ եւ զիշխանն Աբեղենից զԳազրիկ».

«старших мужей из армянских танутеров ишхана Аршарунийцев Аршавира и ишхана Димаксенийцев Майака и ишхана Абегенийцев Газрика».

В данном отрывке выражение «старших мужей из танутеров армянских» употреблено вместо *աւագ տանուտէրք* старшие танутеры; следовательно, эти последние, согласно вышеприведенному отрывку, были старшими из танутеров; остается выяснить, на чем основывается это старшинство, давалось ли оно царской властью или тут играли другие обстоятельства? Одна часть речи Вардана Мамиконьяна, которую он держал перед сассанидским царем, может дать ответ и на эту сторону вопроса:

«...Բազումք են երից աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ քան զիս եւ գահու եւ աւուրբք»... (ib. *գլ. իգ.* стр. *49)*.

«Много есть из знати этих трех стран, говорил он, которые старше меня и «гаh»ом (местом) и годами».

Следовательно, старшими могли быть или годами, или же гаh'ом. Гаhом называлась, как мы потом увидим, та территория, которой танутер или ишхан управлял. Значит танутер мог быть или считаться старшим сообразно с важностью той провинции или области, которая была ему подчинена, при этом иерархически его это нисколько не возвышало; мы видим, что хотя у персидского

царя были собраны старшие танутеры, тем не менее действовал и говорил Вардан.

Что касается старших нахараров, то под ними, сообразно широкому, общему значению этого термина могут подразумеваться и старшие из танутеров и старшие из сепуhов и из ишханов.

Танутер в доступную нам для изучения эпоху, как это установлено выше, был не только главой определенного рода, но вместе с тем начальником и управляющим известным округом, районом; район этот — всегда совпадал с местностью, где жил его род и носил в большинстве случаев имя этого рода; собственно представлялось так, как бы весь определенный род являлся правителем области: про род Камсараканов у Фавста, напр., сказано:

«զատոհմն Կամսարականացն, որ էին գաւառաց տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց... (IV, *ժբ*, стр. *133*).

«роды Камсараканов, которые были господами областей Ширака и Аршарунийской».

Это и понятно, хотя фактически власть сосредотачивалась в руках танутера, но она принадлежала ему временно, она могла перейти не к его сыновьям, а к какому-либо другому члену этого рода; должность правителя области была, так сказать, наследственна в роде, она не могла перейти (хотя нарушения и бывали) только к члену другого рода.

Итак, танутеры постепенно превращаются в правителей, господ областей, впоследствии это становится даже их преимущественной обязанностью; это проглядывает и в языке: они часто называются уже не полно танутерами, или тер'ами дома такого-то, а просто господами (терами), притом господами области, ущелья, и только название ущелья по роду, которому принадлежит этот танутер, указывает ещё на происхождение из родового строя власти этих правителей; на примерах, которые приводятся ниже, видна именно территориальная основа власти танутеров и наhапетов;

«Անդովկ նահապետն Սիւնեաց գաւառին (Փաւստոս, IV, *ի*, стр. *137)*.

«Андок — наhапет области Сюнийцев».

У того же историка пересчитываются:

«Գուգարաց բդեաշխն, եւ յետ նորա Ձորայ գաւառին տէրն, եւ Կողբայ գաւառին տէրն եւ ընդ նոսա Գարդմանաձորոյ տէրն» (IV, *ծ*, стр. *163*).

«Бдеашх Гугарка, за ним [тер] господин области Дзор и господин области Когб и с ними господин Гардманского ущелья».

«Գնէլն, տէր գաւառին Անձեւացեաց» (ibid. V, *գ*, стр. *208*).

«Гнел, господин областей Андзевийцев».

«Ներսեհ, տէր Շիրակայ» (Ղ. Փար. գլ. կբ, стр. *122)*.

«Нерсес, господин Ширака».

Во всех этих случаях правители не названы танутерами, потому что это уже не подходило и не соответствовало действительности, так как под властью их были и другие роды, и административные термины «область», «ущелье» точнее обозначали районы, находящиеся под их управлением.

Сообразно с этим существовал даже специальный термин, областной начальник, который и выражал это понятие: *գաւառատէրք* так напр. у Фавста сказано: католикос Нерсес говорит армянским нахарарам:

«ամենեքեան դուք կեցեալ էք յազգէդ Արշակունւոյ. ոմանք ՚ի ձէնջ գաւառատերք լեալք ՚ի նոցանէն, ոմանք մեծամեծք աշխարհացդ»... (IV, *ծա*, стр. *166*).

«все вы жили благодаря аршакидскому [царскому] роду, некоторые из вас были назначены ими т е р а м и о б л а с т е й (начальниками областей), некоторые же вельможами страны».

• •

Как правители эти господа (т е р ы) имели в л а с т ь н а д о б л а с т ь ю и поэтому называются е щ ё в л а с т и т е л я м и и ш х а н а м и (*իշխան*).

Слово «и ш х а н» «ишханутюн» не прибавляет ничего нового к понятию т е р а: вначале оно обозначало вообще всякую власть, полномочие, безразлично, шла ли речь о царе или нахараре, или эпископе; например, Егише персидского царя в двух местах называет ишханом:

«Իբրեւ ետես անօրէն իշխանն եթէ յաջողեցաւ հնարութիւնն նորա» (стр. *13*)...

«когда безбожник ишхан увидел, что злодеяние удалось ему»...

«Իսկ անօրէն իշխանն իբրեւ գիտաց եթէ յայտնեցաւ խորամանկութիւն խորհրդոյն» (ib. *21*)...

«когда же безбожник и ш х а н узнал, что его вероломный замысел обнаружился...».

В л а с т ь епископов именовалась также ишханутюн, напр.:

«Եպիսկոպոսաց հրաման տայր ունել զիւրաքանչիւր իշխանութիւն» (ibid. 119).

«дал приказ епископам пользоваться каждому своей властью».

Ишханутюн обозначает, наконец, право, полномочие, например:

«Եթէ որ ՚ի հեռի աշխարհ՞, ուր որ գնացել իցեն, ունին իշ խանութիւն յարքունուստ եթէ յազատաց իցեն, եթէ ՚ի շինականաց իցեն, եթէ յեկեղեցւոյ, զինչ կեանս եւ թողեալ իցէ. եկեսցեն

«если кто-либо отправился в какую-нибудь отдаленную страну, то я имею полномочие (ишханутюн) из царского дворца (объявить), что пусть они, будут ли из свободного [сословия] или поселян, либо лицо

եւ կալցեն զիւրաքանչիւր զարա-րսն» (ibid. *120*).

из церкви (клериков), приидут и ведут такой образ жизни, какой они оставили [перед выселением] и пусть владеют своим достоянием».

Поэтому естественно, что ишхан и тер, ишханутюн и терутюн употребляются безразлично часто один вместо другого; одно и то же лицо в одном месте и один раз может быть назван тером, в другом ишханом, наприм.: у Лазаря Парпского про Артака на одной и той же (52) странице рассказано *«իշխան Մոկաց Արտակ* ишхан Моков Артак, другой раз уже *տէր Մոկաց Արտակ»* тер Моков Артак; у того же автора Камсаракан Аршавир на 64 странице (*գլ.լգ*) назван танут е р о м, а на 65 и 66 (*գլ. լէ*) и ш х а н о м; Гют Ваhевунийский у того же Лазаря Парпского на 64 странице упоминается т а н у т е р о м, но на 67 (*գլ. լդ*) и ш х а н о м и таких случаев не мало. Приведем один пример ещё безразличного употребления слова терутюн и ишханутюн:

«խոստացաւ (Միհրներսեհ) նմա (Վասակայ) իշխանութիւն աւելի քան զոր ունէր, եւ հոգե-ցոյց զնա ՝ի կարծիս սնոտիս՝ որ ՝ի վեր էր քան զիւր տէրութիւնն» (*Եղիշէ 83*).

«обещал (Миhрнерсеh) ему (Васаку) в л а с т ь (ишханутюн) большую, чем он имел и направил его взоры на обманчивые иллюзии, которые были выше его в л а с т и (т е р у т ю н)».

Такое безразличное употребление этих двух терминов было вначале: позднее ишхан начинает постепенно вытеснять из употребления слово тер, как некогда оно вытеснило со своей стороны слово танутер; тер, как происшедшее из института родового строя, должен был естественно уступить место слову ишхан, понятие власти которого вполне выражало отличительное качество господина-правителя позднейшей формации.

Нужно установить, над кем или чем являлись властителями ишханы. Два, три случая дают основание думать, что ишханы были над родами, так, напр., у Фавста сказано:

...«իշխանն Մանաւազեան տոհմին եւ միւս եւ նահապետն Որդունեաց տոհմին» (III, *գ*, стр. *9*).

«ишхан» р о д а Манавазьянов и наhапет р о д а Ворлунийцев».

То же самое можно заключить и из другого места того же труда, где сказано

«զոմն իշխանն Սահառունեաց տոհմին եւ զՎարէն իշխանն Ամատունեաց տոհմին եւ զՎարազ իշխանն Դիմաքսենից տոհմին» (ibid. III, *ժգ*, стр. *38*).

«одного ишхана р о д а Саhрунийцев и Карена и ш х а н а р о д а Аматунийцев и Вараза и ш х а н а р о д а Димаксенийцев»...

Но было бы ошибочно, если бы мы остановились на этом заключении; все подобные выражения, как те, с которыми мы познакомились при изложении о характере власти танутеров, не полны и не точны. То же самое нужно сказать о тех случаях, когда сказано только ишхан Сюнийцев *իշխան Սիւնեաց* или что-либо подобное; это ясно видно из одного места Фавста, где перечислены властители:

«զԱնդովկ իշխանն Սիւնեաց եւ զԱրշաւիր իշխանն Շիրակայ եւ Արշարունեաց եւ զՆոյն իշխանն Միւսոյ Ծոփաց եւ զՊարգեւ իշխանն տանն Ամատունեաց» (IV, *դ*, стр. *73*).

«Андука ишхана Сюнийцев и Аршавира ишхана Ширака и Аршарунийцев и Нуйна ишхан вторых Тцопк и Паргева ишхана дома Аматунийцев».

Последнее выражение *իշխանն տանն Ամատունեաց* властитель области (дома) Аматунийцев есть полное и точное, тут ясно видно, что власть ишхана простирается на территорию. По аналогии нужно и во всех других случаях подразумевать тун *տուն* дом, так, напр., ишхан Сюнийцев *իշխան Սիւնեաց* по смыслу = ишхан дома или области Сюнийцев *իշխանն տանն* или *գաւառին Սիւնեաց* и т. д. Это видно из следующих примеров.

«իշխանն Ծոփաց աշխարհին եւ զԳնիթ իշխան Հաշտենից գաւառին ՚ի Կամսարական տոհմէն զՎորոտ իշխանն Վանանդայ գաւառին... զԳորուտ իշխանն Ձորոց աշխարհին եւ զՄանասպ զԽորխոռունեաց զիշխանն Մաղխազունեան տանն» (ibid. III, *ժր*, стр. *29*).

«властитель (ишхан) страны Тцопк и Гнит властитель (ишхан) Аштенийской области из рода Камсаканского, Ворот властитель (ишхан) Ванандской области... Горут властитель (ишхан) области Дзор и Манасп Хорхорунийский, властитель (ишхан) дома Магхазунийцев».

Выше было указано, что замещение должности танутера происходило согласно принципу старшинства в роду; до тех пор пока социальная организация древней Армении зиждилась на родовом строе, в вопросы о назначениях танутеров не мог никто вмешиваться кроме определенного рода или группы родов, но по мере того как власть танутеров становилась административной и они превращались в правителей областей, естественно было ожидать все большее и большее вмешательство короны в вопросы о кандидатуре на танутерскую должность; царю, конечно, было важно захватить в свои руки право утверждения или даже назначения танутеров; то место Фавста о назначении царем танутеров нахарарских родов, которое выше было приведено, является одним из случаев такой тактики. Конечно, при существовании принципа старшинства для замещения вакантных должностей танутера, право царя могло только сводиться к праву утверждения; но цари могли этим не довольствоваться и нарушать обычный порядок, что и делали в угоду своей политики сассанидские государи.

Танутеры местностей, или ишханы в последующую эпоху призываются к танутерской должности царской властью, будет ли это национальная или иноземная, господствовавшая тогда в Армении; приведем примеры:

«ազգին Մամիկոնեան տոհմին տանուտէր նահապետ կացոյց թագաւորն Վաչէ անուն, 'ի նմին տոհմէ» (Փաւս. V, լէ. стр. *245).*

«царь назначил танутером наhапетом р о д а Мамиконьянов (члена) из того же рода по имени Ваче».

Восставшие армянские нахарары обращались к персидскому правительству с такими словами:

«Տուք դմա զտէրութիւն Սիւնեաց, լուարուք յազգականաց այտի դորա, զինչ պատմեն զդմանէ»... (Եղիշէ 123).

«в ы д а л и е м у (В а с а к у) г о с п о д с т в о С ю н и й с к о е, выслушайте теперь от его сородичей, что они о нем рассказывают».

Лазарь Парпский передает, что

«Խորհեալ աւագանւոյ դրանն Թագաւորին Վաղարշու... տալ Մամիկոնէին Վահանայ զտէրութիւն Մամիկոնենից» (ղլ. ղզ. стр. *174).*

«п о д у м а в [р е ш и л и] д а т ь в е л ь м о ж и д в о р а царя Валарша Ваhану Мамиконьяну т е р с т в о М а м и к о н ь я н о в».

Тот же историк рассказывает, что персидское правительство

...«'ի նմին աւուր զթշնամին նորա, զսեպուհն Սիւնի, զուրացողն զՎարազվաղան տէր 'ի վերայ աշխարհին Սիւնեաց կացուցանէին, որոյ որքան ժամանակս կալեալ զիշխանութիւնն Սիւնեաց, բազում արարեալ անիրաւութիւնս... (գլ. խզ, стр. *85).*

«в тот же день врага его (Васака) сепуhа Сюнийского, ренегата (христианства) В а р а з в а г а н а н а з н а ч и л и т е р о м н а д с т р а н о й С ю н и й ц е в; о н в о в р е м я своего управления [и ш х а н с т в а] сотворил много несправедливости».

На официальном языке того времени назначение танутеров выражалось словом *անուանեալ*, они «назывались» терами, так, Лазарь П. сообщает, что

«որք առ վտանգի ժամանակի տանուտեարք Հայոց անուանեալ էին» (գ.. կգ. стр. *112).*

«те, которые в страдное время (персидскими властями) были н а з в а н ы танутерами армянскими, боялись возвышения Ваhана Мамиконьяна».

Так как армянскими нахарарами не оспаривается право государя (в данном случае персидского) назначать танутеров, то из этого ясно, что они считали это уже обычным порядком, существовавшим, видимо, ещё при армянских царях; нахарары были только против того, что танутерство давалось не по обычному порядку (*ոչ ըստ կարգի*), самое же право царя назначения, судя по историкам, тогда уже не оспаривалось.

• • •

Правители областей, или ишханы, выражаясь обычным языком древней Армении, имели «п а т и в» *պատիւ* и «gah» *գահ*, и то и другое слово умышленно оставлено без перевода, так как до сих пор ещё действительное значение их не выяснено. Что такое «патив»? «Патив» по терминологии того времени означает прежде всего должность, например, Лазарь Парпский рассказывает, что священник Гевонд

«Կոչէր զնա պատույն անուամբ մեծաձայն «Սիւնեաց տէր, Սիւնեաց տէր» (Ղ. Փրպ. стр. *77).*

«позвал его (Васака) громко по и м е н и д о л ж н о с т и (п а т и в): т е р Сюнийцев, тер Сюнийцев»!

В этом случае имя или н а з в а н и е п а т и в а соответствует т а н у т е р с к о й д о л ж н о с т и, следовательно, под п а т и в о м п о н и м а л и д о л ж н о с т ь, это ясно и из нижеследующего примера:

«Իբրեւ ետես զնա Վաչէ, որ յառաջն էր լեալ նահապետ, մինչեւ եկեալ էր 'ի նա, ետ զնա զպատիւ իշխանութեանն, որ առեալ էր 'ի թագաւորէն Վարազդատայ... եւ Մանուէլ ունէր զնահապետութեան ազգին տանուտէրութեան պատիւ» (Փաւս. V, լէ, стр. *246).*

«Когда Ваче, который ещё до прихода к нему Мануэля был назначен наhапетом, увидел его, то он передал ему д о л ж н о с т ь (п а т и в) и ш х а н с т в а (=танутерства), полученную им от царя Вараздата... и Мануэль [после этого] имел д о л ж н о с т ь («патив») танутера наhапета этого рода».

Католикос Нерсеh говорил армянским нахарарам, строившим козни против своего суверена, царь

«զձեզ կեցուցեալ զամենեսեան... զոմն գործով, զոմն պատուով, զոմն իշխանութեամբ, զոմն գործակալութեամբ (Փաւս. IV, ծա. стр. *166).*

«всем вам давал [средства] жить... кому делом, кому д о л ж н о с т ь ю (патив), кому властью, кому службой».

В данном предложении имеется параллелизм: «гортц» *«գործ»* дело соответствует «гортцакал» *գործակալ* заведующий делами, служилый, — «пативу» *պատիւ* соответствует «ишханутюн» *իշխանութիւն* власть, поэтому «патив» должно обозначать административную должность.

Но патив обозначал также те отличия, украшения и соответствующие наряды, которые жаловались царем тому или иному лицу при назначении на должность танутера или ишхана и которые были преимущественными атрибутами их власти, напр.:

Про персидского царя и его политику по отношению к армянским нахарарам у Елисея говорится:

«պատրէր... զոմանս ապարահօք եւ մեծամեծ գեղօք, զոմանս պատուովք եւ իշխանութեամբ մեծամեծօք» (стр. *21*).

«он соблазнял... одних пашнями и большими селами, других знаками отличия (патив) и большой властью».

Относительно Васака у того же автора рассказывается, что

«կոչեցին եւ զուրացեալն եւ նա ըստ առաջին կարգի որինաց արքունի արկանէր զպատուական հանդերձ զոր ունէր 'ի թագաւորէն. կապէր եւ զպատիւ վարսին (Եղիշէ, 124).

«позвали и ренегата (Васака). Он накинул на себя согласно древнему установлению царского этикета почетную (патовакан) одежду и почетную головную повязку (соб. почет волос)».

Лазарь П. передает, что для выяснения дела о восстании

«Թագաւորն հրամայեաց 'ի վաղիւն ատեան մեծ լինել առաջի իւր, եւ ամենայն այր, Արի եւ Անարի եւ զոր ինչ եւ ունէր որ զպատիւ թագաւորին կազմ առաջի իւր եկեսց... եւ լուեալ զայս ամենայն զինուորքն, որ որ ունէր զպատիւ թագաւորին, վաղանդը հասանէին յատեանն» (զլ. խե, стр. *82).*

«государь приказал собраться по утру перед ним великому совету и Арийцу и Неарийцу и всякому, кто только имел [знаки] отличия (патив) от царя, и предстать (им) перед ним украшенным... и все которые только имели от царя [знаки] отличия, рано утром прибыли на собрание».

Парпский рассказывает далее, что когда Васак был призван ко двору,

«ուխտանենգ իշխանն Սիւնեաց Վասակ արկեալ զիւրեաւ զամենայն պատիւն, զոր ունէր 'ի Թագաւորէն, այր մտանէր» (ih. *գլ խե,* стр. *82).*

«вероотступник ишхан Сюнийцев Васак, накинув на себя все отличия, какие он имел от царя вошел во дворец».

Но счастье не улыбнулось на этот раз Васаку, он попал в опалу и царь, как передает историк, закричал ему:

«զայս գիտեա, զի յայսմհետէ Սիւնեաց տէր նես... Հրաման մատայր թագաւորն Յազկերտ անդէն զառաջեաւ կողոպտել 'ի նմանէ... պատիւն զոր ունէր եւ ծաղկեալ զնա պայկացն, մերկացուցին զնա, մերկացուցեալ 'ի նմանէ զարդարանս պատուոյ տէրութեանն» (ib. стр. *85, դլ. իգ*).

«знай это, что ты отныне не тер Сюнийцев... царь Ездигерд приказал там же перед собой сорвать с него отличие, которое он имел; и стражи лишили его, отняв (отличия) украшения должности [тан у]терства.

Описывая придворный церемониал армянских царей, Фавст передает, что

«այլ յայսմ ազգաց եւ 'ի խոնարհ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ 'ի գլուխ բազմէին» (Փաւ. IV, *բ,* стр. *68)*.

«также и из этих родов, и из низших, которые называются служилыми, восседали на подушках с почетными [повязками] на голове перед царем».

• • •

«Гаh» *գահ* персидское слово; в армянском оно обозначало вообще место, потом территорию, находящуюся под властью и управлением какого-либо должностного лица; «rah» в более тесном смысле означало административный центр, резиденцию, где пребывал каждый правитель области; у Фавста, например, рассказывается про жену Вардана, что

«մինչդեռ 'ի վեր 'ի բերդին նստէր 'ի գահոյս իւրում, եղեւ գոյժ սաստիկ... վազէր 'ի գահուից անտի» (IV, *ծը*, стр. *132*).

«в то время как она сидела на своем месте (rah) и получилось ужасное известие... (то) она вспрыгнула на месте (от ужаса)».

Тот же историк пишет, что по истреблении всего рода

«ետ զաւանն եւ զբուն գահույից զեւղն նահապետին Մանաւազենից եպիսկոպոսին... յեկեղեցի» (III, *դ*, стр. *10*).

«дал епископу... в церковь село и главную (исконную? родовую) деревню место [пребывания] (=резиденцию) наhапета Манавазянов».

В Армении, по словам историков Фавста (IV, *բ* стр. 68) и Хоренского (III, *ծա*) существовало во время придворных выходов местничество: каждое должностное лицо могло занимать только определенное место «rah» сообразно со своей родовой честью. В прошлом столетии был найден один документ, заключающий в себе местнический список; он был издан Эмином в его переводе М. Хоренского (изд. 1858 г., стр. 358—360) и фототипическим снимком О. Алишаном в своем *Այրարատ*'е, г. Халатьянц пробовал интерпретировать тот памятник (Армянские

Аршакиды, стр. 294—297), но не с большим успехом. Местнический список, вероятно, существовал в древней Армении, но дошедший документ несомненно подложен; во-первых, это не местнический список, как он себя выдает, а простой перечень должностей, при этом названия должностей не носят в себе **ни одной архаической черты**. Кроме того само введение к памятнику такое путанное и содержит такие невероятные подробности о том, как и кем добыт он, что ещё больше усиливает убеждение в его подложности.

* *

Чем же владели танутеры или ишханы, как лица облеченные административной властью: это можно выяснить на основании слов, которыми характеризуют свое положение некоторые из армянских нахараров, лишенные танутерства благодаря правительственной политике сасанидского государства. В своих речах они рисуют правовое положение армянских нахараров, добившихся, благодаря измене религии, должностей танутеров. То, что говорится об их правах и владениях, может быть распространено на всех вообще нахараров, так как компетенция их была одинакова, разница заключалась только в том, что они добивались должности ценой отщепенства. Лазарь влагает в уста оратора следующую речь:

փորձեցիք, զի զորեարն զայն, որ զամ մի Պերոզի յիւրում թագաւորութեան մոգութեամբ տէր եր արարեալ. և այժմ զահ ունին և պատիւ և յիւրաքանչիւր գաւառի իշխան են, և ձիոյ տէր են և զինու և գնդի... (Ղ. Փար. գլ. ղր., стр. *168).*

«рассудите, эти люди, которые однажды Перозом в свое царствование были из-за [принятия] магства сделаны [тану]терами и теперь имеют область (rah) и должность и являются **каждый в своей области властителями** (ишхан) и **господами конницы, оружия и отряда**».

Итак, они имеют «патив» **должность** (но, может быть, и знаки своего достоинства), имеют место «rah», **резиденцию** или территорию и являются **властителями каждый в своей области**, господами над **конницей** и **пехотой**, над войском.

И действительно в **Армении войска различных танутерств, или областей не соединялись вместе под начальством одного главнокомандующего, но выходили всегда со своими танутерами или ишханами и сообразно с областным делением и по танутерствам выстраивались они также в боевой порядок**. Нет почти случая, чтобы войско одного танутерства было разделено на две части и одна находилась на левом крыле, напр., а другая на правом. Та область, которая была раньше подчинена армянскому царю, выходила с военачальником назначенным государем: когда же царство было уничтожено, и эта область была подчинена персидскому правительству, то этими войсками командовали персидские должностные лица. Во время сассанидского владычества в Армении

находились кроме того и войска царя персидского, которые занимали большей частью главнейшие укрепления страны. Итак, войска выходили по нахарарствам или танутерствам, это видно из многих мест армянских историков; напр. Елисей говорит, что выступили на войну

...«ամենեցին զօրականք արքունի իւրաքանչիւր զօրօքն հանդերձ» (стр. *92*).

...«ամենայն նախարարքն զօրօք իւրեանց յիւրաքանչիւր տանէ 'ի մի վայր գային հասանէին վաղվաղակի. բազում և այլ այրուձի, որ յարքունի տանէ, անտի էր» (ib. *68*).

«все царские служилые каждый со своими войсками»... «все нахарары со своими войсками каждого дома рано утром прибыли к одному месту, много также и другой конницы, которая была из царского дома, находилась на той стороне.

Про Васака, властителя области Сюнийцев, тот же автор передает, что

«ընտրեաց և առ նա ընդ իւր զորոց գիտէր զթուլութիւն հաւատոց նոցա. զիշխանն Բագրատունեաց զօրօք իւրովք, զիշխանն Խորխոռունեաց զօրօք, զիշխանն Ապահունեաց զօրօք իւրովք, զիշխանն Վահեւունեաց զօրօք իւրովք, զիշխանն Պալունեաց զօրօք իւրովք, զիշխանն Գաբեղենից զօրօք իւրովք զվշխանն Ուրծայ զօրօք իւրովք և զայլ բազում զօրս յարքունի տանէն արկ յինքն» (Եղիշէ, 69).

«он выбрал и взял с собой тех, о колебании которых в вере ему было известно: властителя Багратидов со своими войсками, властителя Хорхоруннйцев со своими войсками, властителя Апаһунийцев со своими войсками, властителя Ваһевуннйцев со своими войсками, властителя Палунийцев со своими войсками, властителя Габегенийцев со своими войсками, властителя Уртца со своими войсками и много других войск из царского дома перевел на свою сторону».

У Фавста про главнокомандующего армянской армией говорится:

...«գումարէր զօրսն ամենայն տանցն ազատանոյն ընդ զօրսն արքունի» (*Փաւս.* III, *ը*, стр. *20*).

«он собрал войска всех домов вельмож вместе с царскими войсками».

Тот же автор сообщает:

...«Յայնմ ժամանակի ազատազօրք նախարարացն Հայոց առեալ զիւրաքանչիւր ընդանիս,

«в это время азатные войска армянских нахараров, взяв каждый своих до-

լինէին փախստականք» (ib. III, *խա*, стр. *55*).

машних, обратились в бегство».

Фавст передает, наконец, что

...«ժողովեաց զամենայն զօրս նախարարացն Վասակ սպարապետն Հայոց» (ibid. IV, *լզ*, стр. *155*).

«Васак, армянский главнокомандующий, собрал все войска нахараров».

...«Թողոյր անդէն զՇապուհն պարսիկ այրուձիով, այր ընտիր գնդաւ, զտէրն Սիւնեաց զԳդիհոն առ նմա ամենայն գաւառին Սիւնեաց գնդաւն... (Ղ. Փար. գլ. ձ, стр. *146*).

«оставил здесь Шапуhа с персидской конницей, избранным отрядом, вместе с ним [тану] тера Сюнийцев Гедеона со всем отрядом Сюнийской области».

Танутеры —ишханы имели собственные крепости, в которых и жили обыкновенно. Фавст рассказывает, что во время поисков Вардана, танутеры области Мамиконьянов,

...«երթեալ, գտանէին զնա յիւրում գաւառին ՚ի Տայս, յիւր ամուր բերդին որում անուն Երախանի կոչի». (Փաւս. IV, *ծը*, стр. *132*).

«отправившись, нашли его в своей области Тао, в своем укреплении, которое называется Эрахан».

Лазарь Парпский упоминает также

...«Սագրայ բերդ, որ էր բերդ ամուր իշխանութեանն իւրեանց» (Ղ. Փար. գ., կէ, стр. *121*).

«Сагра крепость, которая была крепостью [области, подчиненной] их власти»...

Тот же историк рассказывает, что детей нахараров отправили

...«յամուրս բերդից իշխանութեանն Սիւնեաց» (ibid. *գլ. լգ*, стр. *67*).

«в крепости [области, подчиненной] власти Сюнийцев».

• • •

Все танутеры и сепуhи имели печати, которые и прикладывали они к документам и письмам в знак своего согласия и утверждения. Лазарь П. рассказывает, напр., что

«Եւ արարեալ նամակ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ իւրով մատանեաւ, հրամայէր նամականի առնել եւ այլ ամենայն աւագ տանուտերացն Հայոց եւ կնքեալ

«властитель Сюнийский Васак составил письмо, [снабженное] его печатью, и приказал он составить письма и всем другим старшим

զնամականին իւրաքանչիւր ուրուք մատանեաւ» (*գլ. լ.* стр. *58*).

танутерам армянским и приложить к письмам каждому свою печать.

Тот же историк продолжает:

...«Եւ գրեալ զայս ամենայն բանս հաւատոյ ուխտին եւ կնիք եալ նախ մատանեաւ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ եւ ապա մատանեօք ամենայն տանուտերացն Հայոց եւ աւագ սեպհացն... ետուն ցպատուական եպիսկոպոսսն» (*գլ. լբ*, стр. *62*).

«написав такие слова о доверии к союзу и приложив прежде печать сюнийского властителя Васака, а потом печати и всех [других] танутеров армянских и старших сепуhов... дали почтенным епископам».

«Եւ զայս ամենայն թղթեան կնքէր նախ ինքն իշխանն Սիւնեաց Վասակ իւրով մատանեաւ եւ ապա ամենայն տանուտեարքն Հայոց (*գլ. լգ*, стр. *63*).

«ко всем этим письмам приложил печать прежде сам сюнийский властитель Васак своей печатью, а потом и все армянские танутеры».

* * *

Наряду с названиями танутер и ишхан у армянских историков постоянно можно встретить термин сепуh. Кто же такие были «сепуh»и и какое они имели отношение к главе рода, танутеру? Лингвистический анализ слова был произведен, как указано в первой части этого труда, проф. Н. Я. Марром.

По толкованию проф. Н. Марра реальное значение этого термина должно быть «главный наследник княжеского рода». Для выяснения занимающего нас вопроса необходимо установить, имело ли оно смысл наследника дома, притом с определением старшинства. Для этого следует выяснить, бывал ли в роду один сепуh, или их имелось несколько. Если мы обратим внимание на этимологический смысл слова сепуh visaputhra, то заметим, что в момент возникновения этого термина главное значение имело принадлежность к определенному дому; тот, кто был членом, сыном дома, мог, вероятно, называться visaputhra, сепуh; старшинство, насколько можно судить по составу слова, не играло роли; всякий член являлся visaputhra. Подразумевалось ли при этом право наследования княжеского дома на основании состава этого термина, решить невозможно; есть основание предполагать, что не подразумевалось. Такое значение, однако, слово могло иметь у себя на родине, но несколько иное в армянской жизни: поэтому нужно на основании данных армянских историков выяснить, один ли сепуh бывал в роду, либо доме, или их бывало несколько?

В сочинении Лазаря Парпского из каждого рода упомянуты по несколько сепуh'ов; напр., из рода Мамиконьянов одновременно названы два сепуhа; из них один Васак, про которого на 122 стр. (*գլ. կբ*) сказано *«քաջ սեպուհն Մամիկոնէից Վասակ, եղբայր սպարապետին*

Վահանայ (см. также стр. 125, 132, 134, 135, 141, 171), а другой Мушег, который на 143 стр. назван сепуhом, но очевидно и раньше носил данное имя, как это видно из страницы 86, где он называется нахараром; а ниже будет показано, что под нахарарами подразумевались или танутеры, или иихаиы, или сепуhи. Раз он потом называется сепуhом, то, очевидно, это же подразумевалось и в том случае, когда историк называл его нахараром.

И из рода Вананд упомянуты также одновременно два сепуhа, один из них Атген назван на 153 стр., другой Врен на 172 стр.

Итак, сепуhом назывался не исключительно старший наследник дома. Сепуhом повидимому и в Армении назывался каждый член нахарарского рода, знатной фамилии, он равняется по значению грузинским гварисшвили, сахлискаци и сирийскому ܒܪ ܚܐܪܐ, ܒܪ ܛܘܗܡܐ. Следовательно, сепуhов могло быть столько, сколько членов имелось в данном роду. Название «сепуh» не было термином, обозначающим особую должность, особенное достоинство; поэтому историки часто одно и то же лицо в одном месте называют сепуhом, в другом месте только по имени, как случится, то так, то иначе:

Напр., об Варазвагане Сюнийском Лазарь говорит:

«այր մի 'ի տոհմէն Սիւնեաց... Վարազվաղան (ղ. ի, стр. *39).*	«некий муж, сепуh рода Сюнийцев ,...Варазваган».

Этот некий муж из рода Сюнийцев на 40 стр. уже называется *զպիղծ սեպուհ Սիւնեաց զՎարազաղան,* на 42 стр. тот же Варазваган упомянут только по имени, а на 85 странице автор вновь придает ему эпитет сепуhа.

Тоже самое можно сказать об Майаке Мамиконьяне: на 37 стр. написано только, что он брат Вардана, на 63 стр. говорится *սեպուհն... 'ի Մամիկոնէից տոհմէն* сепуh из рода Мамиконьянов, а на 73 и 74 указано только его имя без эпитета, между тем на 74 он вновь назван сепуhом.

И про ВренаВанандского на 171 стр. сказано только *«կարգեալ զգունդ 'ի ձեռն Վրենայ Վանանդացւոյ,* образовав отряд при помощи Врена Ванандского, а на 172 *«սեպուհ Վանանդացի Վրէն»* сепуh Ванандский Врен; или ещё о Григории Мамиконьяне говорится: «отправил и своего племянника одного... Григория» *առձակէր եւ զիւր եղբօրորդի մի... զԳրիգոր* (стр. 171) несколькими строками ниже на 172 странице сказано *«սեպուհ Մամիկոնէից Գրիգոր»* «сепуh» Мамиконьянов Григорий и т. д.

У Лазаря Парпского приводится одно интересное предложение, в котором встречается выражение, могущее быть истолкованным не в обычном смысле.

«Որդիս տոհմին Մամիկոնէից եւ Կամսարականաց եւ դայլոց տանուտերացն ժողովեալ յիւրաքանչիւր դայեկաց յամուրս բերդից իշխանութեանն Սիւնեաց ետ անցուցանել» (ղ. լգ, стр. *67).*	«собрав сыновей родов Мамиконьянов и Камсараканов и других танутеров от каждого из воспитателей, приказал повести их в крепости [области, находящейся под] властью Сюнийцев».

Хотя тут выражение сыны рода որդիք տոհմին и употреблено о детях, тем не менее по значению может соответствовать грузинскому выражению «гварис-швилни», а сирийскому ܒܢܝ ܫܪܒܬܐ и есть, быть может, настоящее армянское слово, равное по значению заимствованному сепуһу.

Теперь нужно выяснить, была ли какая-либо разница между старшими сепуһами и младшими? Выражение «аваг сепуһ» աւագ սեպուհ встречается довольно часто в исторических произведениях, напр., у Лазаря П. на 47 стр. ամենայն տանուտերարք եւ աւագ սեպուհք то же на 58 стр., 62, 65, 81 и т. д. Непосредственных данных, по которым можно было бы разрешить этот вопрос, нет: ни у одного историка нельзя встретить такого места, на основании которого можно было бы установить хоть приблизительно, на чем именно основывалась разница. По аналогии с тем, что удалось установить о существенных чертах различий между старшими и обыкновенными танутерами, различие старшинства и между сепуһами могло основываться на возрасте и важности рода, членами которых сепуһи считались; но в то же время это не исключает существования и разницы компетенций их и обязанностей; с этой точки зрения можно было бы предположить, что старшие сепуһи могли быть первыми лицами в роду после танутера, что вполне согласовалось бы и с их старшинством по возрасту; при этом эти первые лица —աւագ սեպուհ могли быть командующими теми войсками, которые выходили с нахарарским родом; в таком случае, старшие сепуһи — были бы родовыми военачальниками; хотя нужно опять повторить, что непосредственных указаний в пользу такого толкования данного термина нет; нигде не сказано, напр., что во время войны войсками командуют только старшие сепуһи, наоборот, из описаний видно, что очень часто начальниками нахарарских войск являются сами танутеры.

Это о роде, его организации и связанных с ними институтах, которые имели основное значение для государственного строя древней Армении.

* *

Не все, однако, роды были одинаковы по своему значению даже в самую первобытную эпоху; из среды общей всегда выдавались некоторые родовые группы своими исключительными качествами и заслугами перед родными племенами: в большинстве случаев заслуги и качества эти были основаны на военных действиях; в древности за такие свойства роды пользовались большим, чем остальные, почетом, большим весом и влиянием в общественных делах; им принадлежало обыкновенно и общее предводительство на войнах; в древней Армении такая привилегия предводительствования соединенными войсками принадлежала, как известно, роду Мамиконьянов. При государственной же организации отдельные роды, отличенные своими воинскими доблестями, ещё больше выделялись из общей группы, так как заслуги их оценивались государями, в глазах которых эти роды становились заслуженными «Վաստակաւորք»; цари старались сообразно с заслугами одарять их и оказывать во всем перед другими предпочтение, — эти роды были «заслуженные роды» Վաստակաւոր ազգք, տոհմիկք, так, например, Фавст рассказывает, что

«առաջի թագաւորն զհօրն պատիւն 'ի գլուխն դնէին... զի կարի որդի կատակաւորի էր եւ 'ի վաստակաւոր ազգէ» (III, *ժա*, стр. *28*).

«Пред царем возложили повязку (патив) отца на голову (сына)... ибо он был сын заслуженного (отца) да и из заслуженного рода»...

В противоположность этим заслуженным стояли незаслуженные, низшие роды, это так называемые *խոնարհք, անտոհմիկք* или *վատտոհմիկք*. Таким образом, мы переходим к изучению сословий в древней Армении.

Сообразно с сословными различиями, — в каковом только состоянии и можем мы изучать по памятникам письменности социальный строй армянского народа, — роды были нахарарские и ненахарарские *«ազգք նախարարաց»*; на них-то и яснее сказывались заслуженность или незаслуженность, среди них различались роды великих нахараров *ազգք մեծ նախարարաց (Եղիշէ, 115)*, старшие роды *աւագ տոհմք* или именитые роды *ականաւոր ազգք (Ղազ. Փարպ. գլ. հ*, стр. 126), родовитые *տոհմիկք* и неродовитые *վատ* или *անտոհմիկք* (ibid. V, *գլ. հե*, стр. 128).

Итак, в Армении существовали роды нахарарские, напр.:

«բայց քան զամենեսին աւելի այր մի անօրէն եւ այսմոլ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան» (*Փաւս.* III, *ժբ*, стр. *46*).

«но более всех других один человек безбожник и бесноватый, который подстрекал царя Тирана против нахарарских родов».

«սա կորուսեաց զամենայն ազգս նախարարացն 'ի ժամանակս թագաւորութեանն Տիրանայ արքային» (ibid. IV, *ժգ*, стр. *116*).

«он погубил все роды нахараров во время царствования царя Тирана».

...*«հանէր ընդ սուր զամենայն ազատս եւ ազգս նախարարացն զոր էգիտ»*... (V, *ժե*, стр. *216*).

«предал мечу всех свободных и рода нахараров, каких только он знал».

Итак, роды бывали нахарарские; что же значит нахарар? Единственное приемлемое объяснение этого слова принадлежит проф. Н. Марру. Слово это является заимствованным из древнеперсидского и представляет из себя сложное образование: первая часть «nah» *նախ, նահ* имеет вероятно значение области и произошло из персидского mah= *ահն*, а вторая половина слова rar наверное иранское слово radh (сир. ܪܫ) и имеет смысл начальника, главы. Таким образом нахарар *նախարար* должно было обозначать главу, начальника области (см. Н. Марр, Этимология двух терминов армян. феодальн. строя, Зап. Вост. Отд. Р. Арх. О., том XI, стр. 170—3). Это так сказать лингвистический анализ слова, его первоначальный смысл. Нам нужно установить, какое значение имело интересующее нас слово в армянской речи, в общественной жизни; нужно выяснить, кого называли нахарарами и что они из себя представляли. Единственный способ достичь этого— обратиться к самим историческим памятникам и проследить оттенки в

'его употреблении. Первым возникает вопрос, являлось ли это слово названием общего характера или оно имело более узкий, конкретный смысл. Материалы не оставляют никакого сомнения, что нахарар употреблялся с широким, общим значением: у Лазаря Парпского, напр., сказано:

«ոմն յԱնձեւացի նախարարացն սեպուհ մի, որում անուն էր Յոհան» (գլ. Հ, стр. *127).*	«некто из нахараров Андзеваци, один сепуh, имя которого было Иоанн».

Тут сепуh назван нахараром, очевидно, последнее является более общим обозначением, под которое подходит и сепуh; то же самое видим мы у цитированного нами автора, у него упомянут

«սեպուհ մի յազգէ Ամատունեաց, որում անուն էր Արանձար» (գլ. ժը, стр. *69).*	«один сепуh из рода Аматунийцев, имя которого было Арандзар».

На 286 стр. он оказывается нахараром, как это видно из следующего отрывка:

«ըմբռնեալք կարգեալ նախարարքն Հայոց, որոց անուանք են այսոքիկ... 'ի տոհմէն Ամատունեաց... Արանձար» (գլ. իէ, стр. *86).*	«пойманные христолюбивые нахарары армянские, имена которых следующие... из рода Аматуни ...Арандзар».

Подобный пример можно привести и касательно Мушега, который на 143 стр. произведения Лазаря П. называется сепуhом *«սեպուհ Մամիկոնէից Մուշեղ»*, в то время как на 86 стр. он именуется нахараром. Однако есть не мало и таких случаев, когда ишханы также называются этим словом, например, ишхан дома Аматунийцев Ваhан *«իշխանն տանն Ամատունեաց զՎահանն»* (ib. *գլ. իբ,* стр. 75) был нахараром, как это видно из 86 страницы того же труда. То же самое нужно констатировать и по отношению Семсона Андзеванийца *Շմաւոն Անձեւացի,* которого на 75 стр. Лазарь именует ишханом дома Андзеваци *«իշխանն տանն Անձեւացի»,* на 86 уже нахараром. Точно также как и по отношению к Аршавиру Камсаракану, который там же на 71 стр. упомянут ишханом *իշխանուն Արշարունեաց Արշաւիր,* тогда как на 86 он назван в числе нахараров; что нахарар в сравнении с ишханом имеет более общее значение, это видно из заключительных слов списка ишханов, командовавших различными отрядами; там сказано:

*«Եւ աՀեկէ կողմանէ պատրաստէր զինքն հիւրով գնդովն եւ իշխանաւն. Առաւեղենից Փափագաւ եւ այլ իշխան նախարարօքն Հայոց» (*ibid. *գլ. լբ,* стр. *72).*	«по левой стороне расположился сам со своим отрядом и с ишханом Аравегенцев Папагом и с другими армянскими ишханами — нахарарами».

В этом случае слово ишхан употреблено как бы для того, чтобы более точно определить широкий смысл и значение другого термина нахарар.

Есть ещё случаи, когда слово нахарар употребляют историки относительно танутеров, как напр. [тану]тер Гнунийцев Атом *տէր Գնունեաց Ատոմ* (ibid., стр. 45) на 86 странице Истории Лазаря Парпского назван **н а х а р а р о м**; притом и подобные выражения вроде *նախարարաց ամենեցուն եւ սեպհացն* (ibid., стр. 50)показывают, что иногда слово нахарар употреблялось в смысле танутера. Это совершенно ясно видно особенно из приведенного у Лазаря Парпского на 45 стр. (*գլ. իզ*), списка нахараров, которые тут же внизу у него названы танутерами. Итак, нахарар **м о ж е т о б о з н а ч а т ь и с е п у һ а**, **и и ш х а н а, и т а н у т е р а**; это не что иное, как название одного общего понятия, под которое подходили все три и которое противополагается только *ստանիկ*-ам, *ռամիկ*-ам и *շինական*-ам; об этих группах никогда не говорится у историков, как об нахарарах или нахарарских родах; наоборот, нахарары и шинаканы—это два крайних полюса: у историка, напр., говорится:

«եկին... մեծամէծք նախարարք, կուսակալք, կողմանակալք, գաւառատեարք, գործակալք. եւ դասապետք շինականաց» (*Փաւ.* IV, *ծա*, стр. *165*).

«пришли... великие нахарары, окраинноначальники, краеначальники, областные начальники, служилые и главы **г р у п п** (дас) **п о с е л я н** (шинаканов).

Итак, слово **н а х а р а р д о л ж н о б ы т ь о б щ и м н а з в а н и е м в с е х ч л е н о в р о д о в о й а р и с т о к р а т и и**, в руках которой была сосредоточена высшая власть по управлению страной; поэтому-то и сепуһ, один из членов рода, и танутер, и ишхан могут носить общее имя нахарар. Было, однако, различие между нахарарами, одни назывались просто, другие *աւագ նախարարք* старшие нахарары, но его значение уже разъяснено в связи с танутером.

Переходя к изучению остальных социальных групп или сословий, существовавших в Армении, нужно оговориться, что скудость материалов не дает возможности выяснить в достаточной степени их правовое положение; удается только устанавливать, которое из них считалось свободным, которое зависимым, либо крепостным. Из нескольких отрывков из историков можно выбрать все названия сословий: у Елисея, напр., говорится:

«գունդ կազմէր 'ի Հայոց Մեծաց զազատ եւ զազատորդի եւ յարքունի տոհմէ զոստանիկ մարդիկ»... (стр. 16).

«он формировал отряды из Великой Армении: **и з с в о б о д н ы х** («азат») **и д е т е й — с в о б о д н ы х** («азатворди») **и и з ц а р с к о г о д о м а и л ю д е й в о с т а н с к и х**».

Тут достойно внимания термин «**а з а т в о р д и**» *ազատորդի* «сын **с в о б о д н о г о**», употребляемый отдельно от термина «азат» *ազատ* «**с в о б о д н ы й**» и имеющий аналогию в грузинском აზნაური и აზნაურისშვილი «азнаури» и «азнаурисшвили».

К сожалению, это слово очень редко попадается у историков и определить, чем отличались «азатворди» *ազատորդիք* дети свободных от

«азатов» *ազատ* и в каких они родственных и социальных отношениях находились друг с другом, невозможно.

Достойно внимания, что «а з а т ы» *ազատք* «свободные» составляли особую от нахараров сословную группу; это видно из того, что при пересчитывании сословий историки эти два термина называют отдельно один от другого, напр., Лазарь Парпский говорит:

«առեալ ընդ իւր զնախարարսն եւ զազատս եւ զամենայն ռամիկն որք կամաւորութեամբ երթային ի գործ պատերազմի (Ղ. Փար. գլ. Հա, стр. *128).*

«взяв с собой н а х а р а р о в и а з а т о в и всех рамиков, которые охотно шли в военное дело»...

Тот же автор рассказывает:

«ժողովէր առ ինքն զամենայն հաւատարիմն ուխտապահաց զունդ զնախարարս եւ զազատս եւ զամենայն այրուձիոյն... (ibid. *գլ ձԹ*, стр. *160),*

«собрал около себя весь отряд доверенных охранителей союза: н а х а р а р о в и а з а т о в и всю конницу».

Правовое и социальное положение их невозможно установить; ясно только одно, что «а з а т ы»* «с в о б о д н ы е» с о с т а в л я л и с р е д н ю ю г р у п п у м е ж д у н а х а р а р а м и и р а м и к а м и.

Немного можно сказать и об «р а м и к а х» *«ռամիկք»*. Единственно что удается выяснить, это вопрос, были ли они свободными, или зависимыми? Материалы, имеющиеся у историков, убеждают, что «р а м и к и» д о л ж н ы б ы л и с ч и т а т ь с я с в о б о д н ы м и; это видно из того, что на совет по поводу положения страны персидский высший сановник приглашает и «р а м и к о в», так, напр. Лазарь передает, что

«Հրաման տայր Նիխոր ամենայն եկելոց ընդ Մամիկոնենին Վահանոյ նախարարացն եւ ռամկայ մտանել յատեան առ նոսա» (Ղ. Փար. գլ. ղդ, стр. *169).*

«Нихор дал приказание всем, пришедшим вместе с Ваћаном Мамиконьяном, н а х а р а р а м и р а м и к а м, в о й т и к н е м у н а с о в е т».

И после того, как все приглашенные вошли, и началось обсуждение, то Ваћан, по словам того же историка, сказал Нихору:

«այժմ աստ են առաջի քո նախարարք եւ ազատք եւ այլք յոստանիկք մարդկանէ եւ այրուձիոյ որեւրոյ» (ididn *գլ. ղզ*, стр. 170).

«Теперь перед тобой находятся нахарары, и азаты, и другие из людей востаников и и з к о н н и ц ы».

Под к о н н и ц е й В а ћ а н вероятно подразумевает «рамиков». Что «рамики» с ч и т а л и с ь с в о б о д н ы м и, это м о ж н о в и д е т ь и з т о г о, ч т о д р е в н и й г р у з и н с к и й п е р е в о д ч и к а р м я н с к и х а г и о г р а ф и ч е с к и х п а м я т н и к о в «ра-

* Этот термин заимствован из древнеперсидского (Hübschman, Arm. Gram I, 91).

ник» передает словом «чинебули», выдающийся, напр., в муч. Атома и сына его и друзей *առ... ծառայս մեր, առ ազատս և ռամիկ. հեծեալս հայոց* (ԱՀ. XIX, стр. 72) = მონათა ჩუენთა აზნაურთა და ჩინებულთა მჴედართა მიმართ ქ̃ყნისა სომხითისათა" (Афон. сборн. л. 234 а).

Востаниками *ոստանիկ* назывались те жители, которые происходили из области *արքունի տուն*, принадлежавшей прежде лично армянскому царю. Каково было правовое положение «востаников» *ոստանիկ* удельных, были ли они свободными или зависимыми. Одно место из сочинения того же Елисея дает совершенно ясное разъяснение вопроса. Он говорит:

«...բազում և այլ ազատմարդիկ, որ Ոստանիկս անուանեն յարքունիտանէ» (стр. *85*).

«много и других свободных людей из царской области, которых называют востаниками».

Следовательно, востаники свободны; является однако вопрос, все ли жители царской удельной области были свободными, или только свободные из них назывались востаниками; были ли они и при армянских царях свободными, или получили свободу только тогда, когда армянская царская власть была уничтожена персидским правительством? Все эти вопросы должны остаться до открытия новых материалов нерешенными.

В истории Елисея имеется ещё одно место, которое содержит сведения об остальных сословиях. Он рассказывает, что представитель царя персидского от имени своего повелителя объявлял всем:

...«եթէ ոք 'ի հեռի աշխարհ ուրուք գնացեալ իցեն... եթէ յազատաց իցեն, եթէ 'ի շինականաց իցեն, եթէ եկեղեցւոյ... եկեսցեն»... (стр. *120*).

«если кто-либо отправился в какую-нибудь отдаленную страну... будут ли они из свободного [сословия], или «шинакан»ов поселян либо [лиц] из церкви... то пусть вернутся».

Лица из церкви были, конечно, клерики: тут нужно обратить внимание на термин «шинакан» *շինական* поселяне. Прежде всего об их правовом положении: были ли они свободными, или нет? Можно с уверенностью сказать, что «шинаканы» были несвободными, зависимыми от знати; они противополагаются у историков свободным, как это видим у Фавста; про Нерсеса католикоса сказано:

...«զՀոգևոր սիրոյն եռանդն ածէր առ ամենեսին առ մեծամեծս և առ մանկունս, առ պատուականս և առ անարգս, առ հարուստս և առ աղքատս առ

«горячую духовную любовь проявил по отношению всех, и к большим и к малым, и к почетным лицам и презренным и богатым и к бедным,

ազատս եւ առ շինականսն» (IV, դ, стр. *80).*

и к свободным и к шинаканам (поселянам)».

У того же автора про смерть военачальника Самуила говорится:

*«լային զնա առ հասարակ ազատք եւ շինականք» (*ibid. V, *խդ*, стр. *266).*

«его оплакивали все одинаково и свободные и шинаканы (поселяне)».

Более точное определение положения шинаканов невозможно за неимением данных. Они жили в деревнях, занимались видимо обработкой земли, но имели как кажется известную организацию; это можно заключить из того места Фавста, где пересчитываются представители страны, которые собрались у архиепископа Армении Нерсеса:

*«Եկին առ մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներսէս մեծամեծք նախարարք, կուսակալք, կողմնակալք, գաւառատեարք, գործակալք եւ դասապետք շինականաց», (*IV, *ծա*, стр. *165).*

«пришли к великому армянскому архипастырю Нерсесу великие нахарары, окраиноначальники, краеначальники, областные начальники, служилые и главы групп (дас) поселян (шинаканов)».

Что из себя представляли эти группы или отряды *(դաս)*, какова была их организация, её происхождение, власть глав таких групп, пока невозможно определить. Историки ни одного слова не проронили об этом, чтобы можно было вывести хотя бы приблизительное заключение; шинаканы составляли во всяком случае самую низшую социальную ступень тогдашнего армянского общества: это видно из следующего соображения: Лазарь П., чтобы показать как плохо относились все к ренегатам, говорит

«ընդ որս կրտսեր շինականք մարդիկք աշխարհին Հայոց հաց զարշէին, ուտել» (գլ. ղե, стр. 173).

«с которыми даже мелкие люди поселяне (шинаканы) земли армянской гнушались вместе есть».

Это была так сказать самая сильная обида.

Упоминаются кое-где и рабы *ծառայ*, но судить об их правовом положении и количестве нет пока никакой возможности.

Вот всё, что удалось нам выяснить относительно сословий в древней Армении; приходится сожалеть, что греческие писатели, хоть бы, напр., Страбон не сохранил описания социального строя Армении: при отсутствии подобных сведений мы лишены возможности выяснить, когда и при каких условиях возникло в Армении социальное и правовое неравенство; исследователь принужден довольствоваться одним установлением факта существования сословных различий, их количества и правового положения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По мере того, как изучение государственного строя древней Грузии и древней Армении приводило автора данного исследования к определенным и в основе тождественным результатам, он все более и более чувствовал потребность в сравнении добытых данных с государственными институтами других древних народов Востока; иногда подобного рода сравнения как-то естественно шли на ум, сами собой напрашивались. Хотя это и не входило в непосредственную задачу, тем не менее автор попытался произвести необходимые для сравнительного изучения вопроса разыскания в доступных ему областях; это было важно отчасти и для основной темы исследования, так как в перспективе представлялась возможность установить, было ли в достигнутых результатах о государственном строе Грузии и Армении что-либо исключительное, только этим двум народам присущее или перед нами раскрывались явления общего характера. Автора интересовал именно вопрос, насколько отражается в терминологии государственного строя других народов Востока общинно-родовая организация. Разыскания мог он произвести только в персидском, сирийском и лишь отчасти в арабском. Ввиду того, что ещё изучение государственного строя грузин и армян показало, как архаические черты у одного народа лучше сохраняет административная терминология, у другого—территориальная, необходимо было собирать материалы в этих двух направлениях.

У **г р у з и н** **в с е** административные чины и даже сам царь в древнейшую эпоху носили одно и то же название «мамасахлиси», что, как уже было выявлено, обозначает «отец дома», **у а р м я н** они именовались «танутерами», слово, имеющее значение «господин дома»; неизвестно, однако, носили ли у армян и цари это же название: — зато у них прекрасно сохранилась территориальная терминология: все территориальные единицы именовались у них «тун»ом домом, между тем как у грузин в этой области сохранились только весьма слабые следы.

То же самое нужно сказать и о **п е р с и д с к о м** языке: насколько возможно выяснить, слово «дом» کَد или کَدَ «кэд» или «кэдэ» в качестве термина для всех территориальных единиц не употребляется, тогда как административная терминология прекрасно сохранила архаические черты; именно слово کَدخُدا или کدخدا «кэдхуда», обозначающее «господина дома» («кэд»—дом, «худа»—господин) употребляется прежде всего, конечно, в смысле родовладыки или отца семейства, но одновременно и как **с т а р ш и н а д е р е в н и** (см. J. Vullers, Lexicon приводится из Bahari دهخدا) и как **п р а в и т е л ь о б л а с т и** (کشورخدا bld.). Далее Вуллерс из Glosarium Schahnamianum приводит, что это слово употребляется для обозначения лица уважаемого, человека, занимающегося делами и **у п р а в л е н и е м**, а также **г о с у д а р я** (در اصطلاح وعرف شخصی را گویند که موقور و معتبر و کار ساز و مهم گذار مردم باشد و پادشاه را هر کدخدا میگویند)

И действительно, у Нершахи говорится, что

«یکی وزیر از ترکستان آمد بود نام او وردان خداة و ناحیت وردانه اورا بود (Public. de l'école des lang. III série vol. XIII, стр. ۸)». — «прибыл один визирь из Туркестана, звали его Вардан-худат и область была у него Варданэ».

В данном наименовании визиря Вардан-худат Варданэ, название области разнится «кэд», Вардан-худат=«кэдхуда». У того же историка упоминается سامان خدات (ibid. стр. ۰۷) Саман-худат и правители Бухары называются بخار خدات (ibid., стр. ۳٥ ۵۷ и др.). Бухар-худат. Владетель Гузана тоже носил имя «Гузан-худат» (см. В. Бартольд, Историко-географ. обзор Ирана, 24). Наконец, известно, что прототип Шахнамэ Фирдоуси носил название خدای نامه Худайнамэ, т. е. «книга об худа», очевидно, «кэдхуда», или «Иранхуда». Одним словом, из всех этих случаев видно, что лица, облеченные властью, вплоть до самого государя, в древнейшую эпоху именовались «кэдхуда»; правда, в вышеуказанных примерах они называются просто «худа» (Вардан-худат, Саман-худат, Бухар-худат, Худа-шах), но это, можно думать, не полное название, а сокращенное, так как ещё у Фирдоуси Кейюмерс повелитель Ирана именуется «Кэдхудо»: (изд. Вуллерса, I, ср. 14, 8)

کیومرث شد برجهان کدخدای

بدو گفت جزتو کسی در سرای

چرا باید ای نامور کدخدای (ibid. I, 29,4)

بجنند حورشیدرویان زجای

ازان غلعل نامور کدخدای (ibid. I, 37. 14)

Название «господин дома» «кэдхуда» вполне подходит к древнему повелителю Ирана, ведь цари ахеменидской династии были ничем иным, как «родовладыками» (см. Spiegel, Eran. Alter. II, 238—9).

Более того, в персидском даже государство, царство называлось, как это устанавливает, основываясь на старых персидских лексикографах, Вуллерс термином کَدخدائی (Lexicon), т. е. «кэдхудство». Одним словом, общинно-родовая организация весьма ярко отражается в государственном строе Персии, именно в административной терминологии.

Историк Бируни основание института «кэдхуда» приписывает Феридуну, при этом он указывает попутно и пределы власти «кэдхудов»; Бируни говорит: Феридун «приказал «людям» (الناس) стать властителями над «домами» своими (دورهم) и «семьями» своими (أهاليهم) и «сыновьями» своими (أولادهم) и [дал] им название «кэдхуда», что

значит «господин этого дома», и назначил его (т. е. кэдхуда) правителем «семьи» его и «сына» его (ولده) так у Sachau* и «власти» (مُلكه так чит. у Sachau, не лучше ли مِلكه «владения» его) его (см. изд. Sachau, Chronologie, ۲۲۴ его же английский перевод стр. 210, по русск. часть этого места приводится у В. В. Бартольда, Туркестан во время монг. нашествия, II, 221). Таков буквальный перевод текста Бируни, но нетрудно заметить, что подобный перевод совершенно не может уяснить нам, что собственно сделал Феридун; тут, что ни слово, то нуждается в комментировании; так, напр., что значит: «Феридун приказал «людям» (الناس), какие это были люди, которые должны были стать властителями? Очевидно, тут имеются в виду не все люди безразлично, и слово الناس является переводом какого-то персидского технического выражения, определенного термина; поэтому нужно думать, что это неполное выражение и под словом «люди» الناس подразумевается «люди домов», те самые, что у Табари именуются اهل البيوتات (Nöldeke, Tabari Gesch. d. Perser, 71, 437); это были, как известно, члены знатнейших родов в сассанидском государстве; они упоминаются по-видимому в надписи Шабура I (см. Darmesteter, Études iraniennes, II, 139). Кроме того, очевидно, под «домами» (دورهم) и «семьями» (أهاليهم) и «сыновьями» (أولادهم) подразумеваются тоже вполне определенные персидские технические выражения; особенно это бросается в глаза, если сравнить два последних слова «семьи» и «сыновья», если бы в тексте Бируни эти слова были употреблены в тесном смысле, тогда совершенно непонятно, почему «сыновья» названы отдельно от «семей», ведь они входят в её состав. Тут термин «дома» обозначают вероятно о б л а с т и, к о т о р ы е н а х о д и л и с ь п о д в л а с т ь ю «кэдхуда», а слово «семьи» обозначает н а с е л е н и е и л и р о д ы т о й ж е о б л а с т и; о б а слова и دورهم и أهاليهم, как известно, могут иметь в арабском подобный широкий смысл; во всех этих случаях могут смущать лишь местоименные суффиксы «их» и «его», но данные местоимения употреблены по тому лишь, что перед нами административная терминология родовой организации; области назывались, как это было между прочим и в Армении, «домами» рода, к которому принадлежал «кэдхуда», «домами» танутерского рода. Одним словом, интересующий нас отрывок из Бируни касается объяснения происхождения административных функций деятельности «кэдхуда», как правителя области, а не происхождения власти «кэдхуда», как

* К. А. Иностранцев предлагает более правильное чтение وُلْده — множ. число вместо единственного.

обыкновенного родовладыки. Конечно, для окончательного уяснения текста Бируни необходимо также изучить государственную терминологию этого историка, как это пытались мы сделать по отношению к грузинским и армянским историкам; а это не входило в нашу задачу и слишком трудно, чтобы при столь недостаточном знании арабского языка, каким обладаем мы, можно было на это отважиться. Нам хотелось лишь возбудить вопрос, чтобы этот весьма важный для уяснения государственного строя Персии отрывок заслужил бы должного внимания специалистов.

В сирийском языке территориальная терминология сохранилась превосходно: ܒܝܬ то слово, которое обозначает «дом», употребляется в качестве термина для всех территориальных единиц; так, города и местности называются ܒܝܬ «бэт», напр.: в хронике Иисуса Столпника* говорится, что саранча

ܐܟܠ... ܘܟܠܗ ܒܝܬ ܪܝܫܥܝܢܐ ܘ
ܒܝܬܬܠܐ ܘ ܒܝܬ ܐܘܪܗܝ ... ܢܦܠ
ܥܕܡܐ ܠܬܚܘܡܐ ܕܒܝܬ, ܐܪ̈ܬܝܐ
(XXXIX).

«пожрала... весь «дом» Риш-Айна и «дом» Тэлла и «дом» (=городу) Урhи (Эдессы)... проникла вплоть до границ «дома» (=области, стране) Артейцев».

В мученичестве Маhдука и его братьев сказано:

ܡܕܝܢܬܐ ܡܠܟܐ ܕܒܝܬܓܪܡܝ, ܕܒܝܬ
ܠܐܬܪܐ ܠܡܕܝܢܬܐ, ܕܒܝܬ ܣܠܘܟ
(Bedjan. Acta mart. et sanct. II, 3—4).

«главный город, который [находится] в местности «бэт» (=области) Гармай, город «бэт» (=городу) Слук»...

В мученичестве мар Милеса говорится:

ܢܦܩ ܕܝܢ ܡܢ ܒܝܬ ܠܦܛ ܡܕܝܢܬܐ
(ibid. II, 262).

«вышел из города «бэт» (=городу) Лапат»

Слово «бэт» употребляется в сирийском и для страны, даже целого государства; так, напр., в хронике Иисуса Столпника рассказывается, как император Анастасий приказал (Руфину), чтобы он

ܩܘܒܕ ܕܝܢ ܗܘ ܕܩܐܡ ܗܘܐ
ܬܚܘܡܗ ܢܬܠ ܗܘ: ܕܗܒܐ ܠܐ
ܥܒܪ ܠܒܝܬ ܪ̈ܗܘܡܝܐ. ܐܠܐ
ܕܗܒܐ ܠܗ (ibid. LI)

«Каваду, который стоял у границы, дал золото, если только тот ещё не перешел в дом Ромеев (=Византийское государство)».

* Цитируется по изд. L'abbé Paulin Martin'a.

Сирия также называется дом Арамейцев, напр.:

ܥܕܬܐ ܪܒܬܐ ܕܣܠܝܩ ܡܕܝܢܬܐ ܕܒܝܬ ܐܪܡܝܐ (Муч. мар Посси, Bedjan Acta mar. et sanct. II, 211, см. еще Хрон. Иисуса Столп. LXV).

«великая церковь Селевкии, города дома Арамейцев».

Персия называется «домом Персиян», напр.:

ܫܕܪ ܐܝܙܓܕܐ ܠܒܝܬ ܦܪܣܝܐ (Хроника Иисуса Ст. XVI и LXXVI).

«отправил послов в дом Персиян».

Сузиана или Хузистан называется «домом Хузийцев», напр.:

ܡܠܟܐ ܕܒܝܬ ܗܘܙܝܐ ܗܘܐ ܒܡܕܝܢܬܐ (Bedjan, Acta mar. et sanc. II, 299).

«царь дома Хузийцев был в городе»...

Страна Разиков называлась «домом Разиков», напр.:

ܐܙܠ ܗܘܐ ܠܗ ܠܐܬܪܗ ܠܒܝܬ ܪܙܝܩܝܐ (муч. мар. Милеса, Badjan, Acta mar. et sanct. II, 268).

«пошел в страну дом Разиков».

Подобно тому, как грузинское слово სახლი «сахли» обозначает одновременно и дом—постройку, территорию и дом—семейство, население, точно так же и сирийское ܒܝܬ «бэт» употребляется в значении семейства, населения; так, жители города называются «домом» ܒܝܬ, напр., Иисус Столпник в своей Хронике пишет:

ܫܒܩܘ ܠܡܣܩܐ ܒܟܠܗ ܠܒܝܬ ܐܡܝܕܝܐ ܟܠܗ ܘ ܠܒܝܬ ܐܘܪܗܝܐ ܦܠܓܗ. (ibid. CI).

«они (магистр и Каллиопиус) решили скинуть налоги с дома Амидийцев (=жителей гор. Амида) [целиком], а с дома Урhайцев (=жителей г. Эдессы) на половину».

Точно также и племя, и население всего государства называлось «домом», напр., у того же автора рассказывается, что

ܛܝܝܐ ܕܝܢ ܕܦܪܣܝܐ ܡܛܘ ܠܚܒܘܪ. ... ܛܝܝܐ ܕܒܝܬ

«арабы [служащие] персам достигали Хабура... [с своей стороны] и арабы дома

ܖ̈ܗܘܡܝܐ ܕܡܬܩܪܝܢ ܗܘܘ ܒܝܬ ܛܠܝܒܐ
(ibid. LVIII) ܐܬܘ ܠܘܬ ܚܐܪܬܐ

Ромеев (=византийцев), которые именовались домом (=родом) Талиба приходили к Херте».

Даже войско, находившееся под начальством Ареобинда, называется «домом», напр., Иисус Столпник пишет:

ܟܕ ܕܝܢ ܚܙܐ ܩܘܐܕ ܕܒ̈ܢܝ ܒܝܬܗ ܕܐܪܝܘܒܝܢܕܐ
ܙܥܘܪܝܢ ܫܕܪ ܥܠܝܗܘܢ ܚܝܠܐ
(ibid. LVI)

«когда Кавад увидел, что [сынов] «дома» Ареобинда (=солдатам) мало, послал на них войско».

Это и ряд подобных выражений показывает, что и в древней Сирии войска должны были выходить по родам и племенам.

После того как выяснилось, что все территориальные единицы древней Сирии именовались «домом», и это же название употреблялось для обозначения населения деревни, города, страны и даже государства, что одним словом, родовая организация властвовала и давала тон социальной жизни арамейцев, некоторые употреблявшиеся у сирийцев выражения становятся вполне понятными и логически осмысленными: вместо того, чтобы, напр., сказать: житель или жители деревни, города, страны, сириец говорил: сын или сыновья деревни, города, страны; раз все эти территориальные единицы представлялись «домом», то, конечно, жители их должны были именоваться сыновьями». Приведем примеры: в хронике Иисуса Столпника говорится:

ܒ̈ܢܝ ܩܘܪ̈ܝܐ ܢܦܩܝܢ ܗܘܘ
ib. LIII).

«сыны деревень» (=сельчане) вышли».

У того же автора горожане именуются «сынами города», напр.,

ܣܘܓܐܗܘܢ ܕܒ̈ܢܝ ܡܕܝܢܬܐ
(ibid. ܣܒܪܐ ܕܚ̈ܝܝܗܘܢ ܦܣܩܘ
XXVIII).

«большинство «сынов города» (=горожан Эдессы) потеряли надежду на жизнь»...

(ib. ܒܛܝܠܘܬܐ ܠܒ̈ܢܝ ܡܕܝܢܬܐ
XXIX).

«забота об «сынах города» (горожанах)».

(Подобный же пример см. апокр. деяния Wright, Apocr. act. of Ap. стр. ܪܣܗ).

Даже жители страны назывались «сынами»; напр. Иисус Столпник рассказывает, что Тамурийцы

ܣܚܦܘ ܠܩܘܪܝܐ ܕܚܕܪܝܗܘܢ ܘܠܬܓܪܐ ܘܠܢܘܟܪܝܐ ܘܠܒܢܝ̈ ܐܬܪܐ (ibid XXIII). «грабили окружные деревни и купцов и чужестранцев и «сынов страны» (=местных жителей)».

После всех вышеупомянутых примеров является убеждение, что и ܒܪ ܒܝܬܐ должно было, первоначально по крайней мере, обозначать «сына дома», а не «раба» или «клиента», как это было обыкновенно потом и каковое значение единственно принятое во всех сирийских лексиконах. Если «сын деревни», «сын города», «сын страны» (см. Апок. деян. апост. изд. Wright, Apocr. act. of. Ap. стр. ܡܠܝ и ܡܠܝܐ) обозначали свободного, просто сельчанина, горожанина, туземца, а не раба, совершенно непонятно, почему ܒܪ ܒܝܬܐ «сын дома» должно было иметь смысл раба, несвободного? По своему образованию оно ничем не отличается от всех вышеприведенных терминов. Нужно думать поэтому, что значение слова ܒܪ ܒܝܬܐ как раб не основное, а второстепенное: быть может, далеко не во всех тех случаях, где в сирийских текстах принято теперь понимать данное слово в смысле клиента и раба, имеет это значение. Что интересующий нас термин первоначально действительно имел значение свободного, это доказывает пехлевийская надпись Шабура I, в которой упоминаются barbita и именно в значении членов свободного, привилегированного сословия (см. Darmesteter, Etudes iraniennes, II, 139).

Раз у сирийцев территориальная терминология и названия населения так хорошо сохранили следы общинно-родовой организации, то можно было ожидать столь же обильную жатву и в области административной терминологии: после названий: сын дома, сын деревни, сын города и т. д. как-то естественно ждать термина «отец или господин дома» для всех административных должностей, но надежды не оправдываются. Правда, в сирийском известно название «господин дома» ܡܪܐ ܒܝܬܐ (Матф. XIII, 52, XX, I, II; Марк XIV, 14 и др.; цитировано по The pour Gospels in Syriac tranc from the Sinaitic Palimpsest), но только в тесном смысле patarfamilias: чтобы это же слово употреблялось для старшины деревни, головы города, правителя области и даже царя, как это было, напр., у грузин, персиян и армян нам не удалось найти в сирийских текстах; подобные значения неизвестны и Payne Smith'y.

Конечно, если специально с данной целью изучить большее количество сирийских текстов, быть может ещё удастся найти такие примеры, но пока разыскания оказались безрезультатными. Имеются только названия старшины деревни ܡܕܒܪܢܐ (Хрон. И. Столп. XXIX, XCIII), правителя местности ܡܕܒܪܗ ܕܐܬܪܐ (муч. мар Милеса, Bedjan, XCII, Acta mar. et sanct. II, 268), но все эти названия не ха-

рактерны, хотя дают основание предполагать существование более архаического и всеобъемлющего термина административных должностей.

В арабском языке, как в сирийском, хорошо сохранилась территориальная терминология и название различных групп населения: так, напр. слово «дар» دار обозначает дом, но в то же самое время употребляется и по отношению к городу и по отношению к стране; то же самое нужно сказать и об أهل «аhль», оно имеет смысл семьи, но употребляется и по отношению к городу, так, напр., говорится о семье (= населении) города (см. Otto Prockesch, Über die Blutrache bei den vorislamischen Arabern, S. 22).

Административная терминология, насколько я мог уяснить себе, не дает характерных фактов; но, конечно, для того, чтобы вопрос считать окончательно решенным, необходимо предварительно проштудировать всех арабских историков так же, как это сделано по отношению к грузинским и армянским памятникам; а это при моих знаниях арабского было бы затруднительно; это входит скорее в задачу арабиста: мне хотелось только указать, что и в данной области могут оказаться любопытные, тождественные факты.

Таким образом, наблюдения показывают, что общинно-родовой строй в территориальной и административной терминологии персиян, сирийцев и арабов нашел себе яркое отражение, что результаты, к которым мы пришли при изучении государственного строя грузин и армян, не представляют из себя особенности, присущей только этим двум народностям.

В своем последнем труде «Право современного государства» проф. Еллинек говорит, что «все попытки подробно определить превращение орд, племен и семей в государства должны оказаться тщетными уже потому одному, что один и тот же результат мог быть достигнут весьма разнообразными путями и представляется весьма маловероятным, чтобы процесс образования государств повсюду был один и тот же. Здесь могут быть установлены только самые общие типы» (русск. пер., стр. 172)".

Изучение грузинского и армянского государственного строя и сравнение с соответствующими институтами персиян, сирийцев и отчасти арабов может, пожалуй, привести ученого к не столь пессимистическому выводу. Задача разрешения этого вопроса перестала бы быть может казаться тщетной, если сойти с почвы гипотез и предположений и отказаться от намерений доискаться причин превращения орд, племен и семейств в государства, а опираться на изучение государственной терминологии.

Как социологам при выяснении вопроса об универсальности матриархата неоспоримую услугу оказал анализ терминов, употребляющихся для обозначения кровных родственных отношений, точно так же при выяснении вопроса о «происхождении» государства решающее значение может быть предоставлено анализу и наблюдению над государственно-административной терминологией; тут найдутся надежные факты.

Изучение государственного строя древней Грузии показывает, что организация царского рода была совершенно такая же, как обыкновенных родов, что вся административная система зиждилась на тех же основаниях; то же самое наблюдается и в древней Армении, Пер-

сии, у сирийцев и т. д. Именно анализ государственной терминологии дал в этом отношении существенно новые и любопытные результаты. Этот анализ устанавливает, что и старшина деревни, и глава города, и правитель области все носят одно и то же название, обозначающее «отца дома» или «господина дома». у грузин — «мамасахлиси», у армян «танутер», у персиян «кэдхуда».

Более того, изучение терминологии Грузии и Персии показывает, что это же название употреблялось и для царя; у армянских писателей сведений об этом не сохранилось.

Если перейти теперь к изучению территориальной терминологии, то тут факты вырисовываются еще ярче: все административно-территориальные единицы, начиная от самой маленькой вплоть до самого большого организма: деревня, город, область, даже государство носили название «дома»; на грузинском —«сахли», армянском — «тун», сирийском «бэт», арабском «бэйт» и «дар».

Одним словом, государственный строй первичных, употребляя выражение проф. Еллинека, государств есть ни что иное, как родовой строй; поэтому нужно ли ещё ставить вопрос о превращении орд и племен в государства? При родовой организации уже имеется государство, где есть родовая организация, будут ли это кочевые племена или оседлые, там уже существует государство; этим устранится то по меньшей мере несправедливое заключение, по которому «организация кочевых племен значит и так называемые «кочевые монархии», приходилось считать «еще организациями негосударственного характера» (Еллинек, ibid., стр. 171).

Конечно, для того, чтобы за этим выводом можно было признать универсальное значение, необходимо с данной точки зрения изучить государственную терминологию и всех других первичных государств, чтобы выяснилось, приведут ли изыскания к аналогичным выводам; но это уже дело отдельных специалистов: нам хотелось только указать на любопытные результаты, к которым приводят наблюдения над государственной терминологией грузин, армян, персиян и сирийцев, и на ту перспективу, которая открывается впереди, если бы подобные наблюдения над терминологией и других народов привели бы к тождественным выводам[17].

საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია**

თავი I

მეფობის აღდგენის ისტორია და ქართული მოდგმის ტომთა შეერთება

საქართველოს მეფის უფლების შესწავლას ამ გამოკვლევაში ჩვენ უძველეს ხანიდან არ დავიწყებთ იმიტომ, რომ ამ ხანის შესახებ ჩვენი გამოკვლევა უკვე დაიბეჭდა ცალკე წიგნად და ვისაც სურს, შეუძლია იქ ამოიკითხოს თუ რა ნიადაგზე იყო დამყარებული უძველეს ხანაში მეფის უფლება და ქართველი ერის საზოგადოებრივი წესწყობილება.[94] აქ ვიტყვი მხოლოდ გაკვრით, რომ მეფის უფლება საგვარეულო წესწყობილებაზე იყო დაფუძნებული და IX—XIII საუკუნეების დროინდელ საქართველოს მეფის უფლებასთან პირდაპირი დამოკიდებულება არა ჰქონდა. ისტორიულ საბუთებიდანა ჩანს, რომ ის საგვარეულო წესწყობილებაზე დამყარებული მეფის უფლება სპარსელებმა გააუქმეს კიდეც და ამის გამო მერმინდელი მეფობის უფლებასა და პირვანდელი დროის მეფის უფლებას შორის კავშირი არ არსებობდა. საგვარეულო წყობილებაზე დამყარებულ მეფის უფლების გაუქმებას ჩვენი უძველესი მემატიანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ასე მოგვითხრობს: „მეფობდა ბაკურ და კათალიკოზი იყო მაკარი... და ამის ბაკურისზედა დაესრულა მეფობაჲ ქართლისაჲ“ (ე. თაყაიშვილი, სამი ისტ. ქრ., 33)... „სპარსნი უფლებდეს ქართლს და სომხითს და სივნიყოს და გუასპურაგანს“ (ibid., 34); შემდეგ მემატიანე უმატებს: „და ნელადრჩ შეკრბა ქართლი და განაჩინეს ერისთავად გურამ“ (ibid., 34); ამ ამბის მოთხრობის შემდეგ იგი მხოლოდ ერისთავებზედა ლაპარაკობს და მეფეების შესახებ კრინტიც არა აქვს დაძრული. ამგვარად, ჩვენი უძველესი მემატიანეს სიტყვით, სპარსელებმა მეფის უფლება მოსპეს საქართველოში და ქვეყანას კარგა ხანს საკუთარი ხელმწიფე არა ჰყოლია. ჩვეულებრივ მიღებული წელთა აღრიცხვით ბაკური 557—570 წლამდე მეფობდა. მაშასადამე, 570 წლის შემდეგ ჩვენი სამშობლო უმეფოდ დარჩენილა. მაგრამ ევსტატე მცხეთელის მარტვილობა გვიჩვენებს, რომ ზემომოყვანილი თარიღი სწორი არ უნდა იყოს; ამ მარტვილობაში საქართველოს მეფე სრულებით მოხსენიებული არ არის და ქვეყნის გამგედა და პატრონად სპარსეთის მთავრობის დანიშნული მოხელე მარზპანი ითვლებოდა; ამ გამგეს ექვემდებარებოდა საქართველოს ყველა წარჩინებული პირი, რომელთაც მარტვილობის ავტორი „ქართლის მთავრებს“ ეძახის (იხ. საქართველოს სამოთხე, 315); ეს პირები ბრძანდებოდნენ: „ქართლისა კათალიკოსი, ქართლისა მამასახლისი, ქართლისა პიტიახში და სეფე წულნი (ibid,. 315). ევსტატე მცხეთელის მარტვილობა როგორც საისტორიო წყარო უმაღლესი ნდობის ღირსია (იხ. ამის შესახებ ჩემი და პროფ. ჰარნაკის გამოკვლევა Das Martyrum d. heiligen Eustatius von Mzchetha, ბერლინის სამეცნიერო აკადემიის მოამბეში დაბეჭდილი.

Z.K. P. A. W. 1901, XXXVIII), იგი 600 წ. ახლო ხანებშია დაწერილი, ხოლო ევსტატე მცხეთელი 544—5 წ. აწამეს (ibid., გვ. 21). მაშასადამე, 545 წელს ეტყობა მეფის უფლება საქართველოში უკვე გაუქმებული ყოფილა და „სპარსნი ქართლს უფლებდეს" ამის გამო ზემომოყვანილი მეფობის მოსპობის თარილი (570 წ.) სწორე არ უნდა იყოს, სპარსეთის მთავრობას, ჩანს, იგი მეექვსე საუკუნის პირველ ნახევარშივე მოუსპია. საქართველოში მეფობის გაუქმების შემდეგ თითქმის ორმა საუკუნემ გაიარა, სპარსეთის მთავრობამ, სასანელთა სამეფო გვარმაც თავისი დრო მოჭამა და დაემხო; აღმოსავლეთით მომავალმა გამაპმადიანებულმა არაბებმა ეს ერთ დროს შიშის ზარის დამცემი სახელმწიფო დაამარცხეს და დაიმორჩილეს. ბედმა საქართველოსაც იგივე ხვედრი არგუნა და ახლა არაბებს ჩაუგდო ხელში. არაბების ბატონობის დროსაც ჩვენი ქვეყანა კარგა ხნის განმავლობაში უმეფოდ იყო: ეს ცხადადა ჩანს როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ-დან", ისე სუმბატის ქრონიკიდან და აბოს ცხოვრებიდან; ქვეყნის გამგედ ხალიფას წარმომადგენელი ამირა ითვლებოდა; იგი ტფილისში იჯდა ხოლმე, ხოლო ადგილობრივ მკვიდრთა შორის უმთავრეს პირად ერისთავი ითვლებოდა (იხ. იგივე წყაროები). აბო თბილელის მარტვილობა საუცხოოდ გვისურათებს, თუ რა შევიწროებულ მდგომარეობაში იყვნენ ჩაცვივნული ერისთავები: დევნა, საპყრობილე და თანამდებობის ჩამორთმევა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო მაშინ (საქართველოს სამოთხე, გვ. 338, 339). საქართველოს მეფის გაუქმებული უფლება, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, 888 წლის ახლო ხანებში აღადგინეს. მაშასადამე, VI საუკ. პირველი ნახევრიდან მოყოლებული მეცხრე საუკუნის დამლევამდე საქართველოს საკუთარი მეფე არა ჰყოლია; სამი საუკუნე ნახევრის მანძილი სრულიად საკმარისია, რომ აღდგენილი მეფობისა და უძველესი დროინდელი მეფის უფლების შორის პირდაპირი კავშირი და დამოკიდებულება შეწყვეტილად ჩავთვალოთ. ამ დროის განმავლობაში საზოგადოებრივ ცხოვრების პირობებიც თვალსაჩინოდ შეიცვალა. უმეფობის დროს პირველი ალაგი, როგორც უკვე მოხსენიებული იყო, ერისთავებმა და აზნაურებმა დაიჭირეს. ამ ერისთავებს ბიზანტიის იმპერატორები მოწყალების თვალით უყურებდნენ და ეხმარებოდნენ ხოლმე: ეს იქიდანა ჩანს, რომ თითქმის ყველა ერისთავი ბიზანტიის კეისრების ან ხელისუფლებად, ან არა და კარისკაცებად ითვლებოდნენ: მაგალითად, სუმბატის ქრონიკაში ბაგრატიონთა გვარის პირველ ერისთავის შესახებ ნათქვამია: „მოსცა მას მეფემან ბერძენთამან პატივი კურაპალატობისა" (იხ. მარიამ დედ. ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 339). სტეფანოზის შვილს გუარამსაც კურაპალატობის პატივი ჰქონდა (ibid., 432). ამ გვარადვე გუარამის შვილს ვარაზბაკურსაც ანთიპატრიკის პატივი ჰქონდა ნაბოძები იმპერატორისაგან; დასასრულ, თვითონ აშოტ ერისთავთერისთავიც ხომ კურაპალატად იწოდებოდა (ibid., 342). რომ ბიზანტიის იმპერატორები მარტო ცარიელ მეხელეობით არ ეხმარებოდნენ ქართველ ერისთავებს და საქმითაც ძალიან ეწეოდნენ პირველ ხანებში, ამას ხომ აშოტ კურაპალატის თავგადასავალიც ამტკიცებს: არაბების მკაცრმა ბატონობამ ისე შეაწუხა იგი, რომ იძულებული იყო ბიზანტიაში გახიზნვა დაეპირებინა. ამის გამო იგი დასავლეთ საქართველოსაკენ გაემგზავრა, მაგრამ მერე მას იქ ერთი ადგილი მოეწონა და შავშეთში დარჩა; „დაემკვიდრა მუნ, მოგვეითხრობს მემატიანე, — და მისცა ღ῀თნ გამარჯვება; და ახელმწიფა იგი შავშეთ კლარჯეთსა ზედა და მან სოფლები ზოგი იყიდა საფასითა და ზოგი ოხერი ალაშენა და განამრავლა სოფელი აშოტ კურაპალატმან ქვეყანათა მათ შინა და მისცა ღ῀თნ და განამტკიცა

ხელმწიფება მისი ნებითა ბერძენთა მეფისათა" (მარიამ დედ. ვარიანტი, ibid., 343).

თანდათან ერისთავნი, რომელნიც ქართლსა, კახეთსა, შავშეთ-კლარჯეთსა; და აფხაზეთში ერსა პატრონობდნენ, ღონეს იკრებდნენ და ძლიერდებოდნენ; არაბთა ბატონობა კი თანდათან სუსტდებოდა და ქართველებისათვის ისე საშიში აღარ იყო. ეს გარემოება, რასაკვირველია, ერის მოსულიერებასა და მოღონიერებას ხელს უწყობდა. დიდი ხნის წინათ გაუქმებული ქართლის მეფის უფლება 888 წლის ახლო ხანებში აღადგინეს; ბაგრატიონთა გვარის მემატიანე ამ ფრიად საყურადღებო ამბავს ძალიან მოკლედ მოგვეითხრობს: „მოკლეს ნასრა, — წერს იგი, ხევსა მცხეთისასა, სოფელსა ასპინძას, ქრონიკონსა რმ და არა დაუშთა შვილი ნასრას და აღიხოცა სახსენებელი მისი. ადარნასე ძე დავით კურატპალატისა დასუეს ქართუელთა მეფედაო" (სამი ისტ. ქრ., 59). რასა ნიშნავს ეს უკანასკნელი წინადადება, ვინ დასვა ადარნასე მეფედ? ამის შესახებ ჩვენი მემატიანე სდუმს. ამიტომ მკვლევარი იძულებულია ამ საკითხს ჯერჯერობით გვერდი აუქციოს.

როგორც მემატიანე მოგვეითხრობს, „ადარნასე დასუეს ქართუელთა მეფედ", იგი მაშასადამე იქნებოდა „მეფე ქართუელთა". ამაზე უფრო ადრეც მეფობა აფხაზეთშიც დაფუძნდა და ადარნასეს დროს, რასაკვირველია, უკვე არსებობდა „მეფე აფხაზთა"; კახეთსაც თავისი საკუთარი მეფე ჰყავდა, იგი იწოდებოდა „მეფედ კახთა"*. ერთი სიტყვით, ამ დროს ქართველი ერი ჯერ კიდევ რამდენიმე ტომობრივ ჯგუფად იყო დაყოფილი, და ცალკე, თვითმმართველ, ერთი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ სახელმწიფო სხეულს შეადგენდა. თანდათან ეს განცალკევებული სამეფოები და საერისთავოები ერთი ერთმანეთს უერთდებოდნენ, ანუ უფრო სწორე იქნება რომ ვთქვათ, ერთი რომელიმე უფრო ძლიერი და მოხერხებული მეფე თავის საბრძანებელს სხვათა სამფლობელოებსაც შემოუერთებდა ხოლმე. ამ ხანას და თვით ამ მოღვაწეობას გაერთიანების ხანა და გაერთიანების პოლიტიკა უნდა დაერქვას; ვიდრე დავით აღმაშენებელი თბილისს არ აიღებდა და სამეფოს სატახტო ქალაქად არ აქცევდა, ყველა ჩვენი მეფე ამ გაერთიანების განხორციელებასა ცდილობდა. ცდით კი რამდენჯერმე უცდიათ სხვებსაც, მაგრამ ბედი, პირადი გამჭრიახობა და გარემოება ისე არავისა სწყალობდა, როგორც ტაო-კლარჯეთის მფლობელთ, აშოტ კურაპალატის ჩამომავლობას. პირველად ქართლისა და აფხაზეთის მეფობა შეუერთდა. ბაგრატიონთა გვარის ისტორიკოსი ასე მოგვეითხრობს ამ ამბავს: „გარდაიცვალა ბაგრატ რეგუენი ქართუელთა მეფე... და დაუტევა ძე თვისი უხუცესი გურგენ, რომელსა უწოდეს მეფეთა მეფე... და ამას გურგენს ესვა ბაგრატ დედით აფხაზთა მეფისა დისწული... ვიდრე გურგენის გამეფებამდე ესე ბაგრატ მეფე იქმნა აფხაზთა და ამისთვის გურგენს მეფეთ მეფობა ეწოდა" (მარიამ დედ. ვარიანტი, გვ. 351—2). როცა მეფე გურგენი გარდაიცვალა და 1008 წელს იმისმა შვილმა ბაგრატმა მამის ტახტიც დაიმკვიდრა, ამის შემდეგ იგი შეიქნა „მეფეთ მეფე, მეფე აფხაზთა და ქართუელთა". ასე მოგვეითხრობს მემატიანე სუმბატ დავითის ძე, მაგრამ „ქართლის ცხოვრებიდანა" ჩანს, რომ ბაგრატის აფხაზეთში და ქართლში გამეფებაში აზნაურებსაც სდებიათ წილი, მეტადრე შესანიშნავ მამულიშვილს იოანე მარუშისძეს, რომელსაც ეტყობა დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართლისა

---

* ჩვენ არ ვეხებით აქ იმ საკითხს, თუ როგორ დაარსდა თითოეულ ამ ქვეყანაში მეფის უფლება: ამას ჩვენ ცალკე განვიხილავთ. ახლა ჩვენ მხოლოდ შეერთებულ საქართველოს მეფის უფლების ისტორიის შესწავლა გვსურს.

და აფხაზეთის გაერთიანებაში. „ქართლის ცხოვრებაში" ნათქვამია: „განირყუნა ქვეყანა იგი და შეიცვალა ყოველი წესი მისი და განგება პირველთა მეფეთა გან წესებული და იყუნეს ყოველნი წარჩინებულნი მის ქუეყანისანი მწუხარებასა შინა ლიდსა მაშინ... იოანე მარუშისძემან ინება რათა მოიყვანოს ბაგრატ მეფედ აფხაზეთისა და მისთასა ყოველთა ღიდებულთა ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა გამოითხოვეს ბაგრატ მეფედ" (ქართ. ცხ. ჭიჭინაძის გამოცემა, 301). ბაგრატი ქართლსა და აფხაზეთს არა დაკმაყოფილდა; იმავე წელს იგი თავისი შეერთებული სამეფოს ჯარით საქართველოს თიანეთში გადავიდა და იქიდან კახეთს რბევა დაუწყო; დავით კახთა მეფემ წინააღმდეგობა ვერ გაუწია და ბაგრატმა კახეთი და ჰერეთი დაიპყრო (ქართ. ცხ. ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, 305); ამის შემდეგ იგი გახდა „მეფეთა მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართუელთა, კახთა და რანთა". ახლად შემოერთებულ ქვეყანაში ბაგრატმა ერისთავად აბულალი დანიშნა, თვითონ კი თავის საქმეებს დაუბრუნდა (ქართ. ცხ., ibid, 305). თავის სამფლობელოს გასაფართოებლად და ქართველ მოდგმის ტომების შესაერთებლად იგი არაფერს არა ზოგავდა, არავის არ დაინდობდა ხოლმე. მაგალითად, ბაგრატმა თავის მამიდაშვილების, კლარჯეთის მფლობელთა საბრძანებელის ხელში ჩაგდების გულისათვის, მასპინძლობისა და სტუმართმოყვარეობის წმინდა მოვალეობაც კი დაივიწყა და საზარელი ცბიერება და სივერაგე გამოიჩინა. „ბაგრატმა მოიყუანა, — მოგვითხრობს მემატიანე, — კლარჯნი ხელმწიფენი: სუმბატ და გურგენ, ძენი არტანუჯელისანი. თვისნი მამის დისწულისანი, დარბაზობად მის წინაშე ციხესა შინა ფანასკერტისასა და მუნშინა შეიპყრნა იგინი და აღიხუნა ქვეყანანი და ციხენი მათნი, რამეთუ იგინი პატიმარ ყუნა ციხესა შიგა თმოგვისასა და მუნ ციხესა შინა თმოგვისასა გარდაიცვალა სუმბატ არტანუჯელი და აგრეთვე მასვე წელსა შინა გურგენცა გარდაიცვალა ძმა სუმბატისა... და მათნივე შვილნი კლარჯთა მეფეთანი, რომელ დაშთეს ამათ ქვეყანასა, მოისრნეს ყოველნი სიკუდილითა პატიმრობასა შინა" (მარიამ დედ. ვარიანტი, 353). ასეთი ულმობელობითა და გულქვაობით იმსხვერპლა ამოდენა მახლობელ ნათესავების სიცოცხლე სახელმწიფოს გაფართოებისა და ერის გაერთიანების გულისათვის მეფე ბაგრატმა.

აკი თავისი გულისნადები აისრულა კიდეც: მეფე გაძლიერდა, დიდი საბრძანებლის ბატონად გახდა და მოსაზღვრე სახელმწიფოებზედაც ძლიერი გავლენა ჰქონდა. ბაგრატიონთა გვარის მემატიანე ამ მხნე და გაბედულ მეფეზე ცოტა არ იყოს გაზვიადებით ამბობს: „დაიპყრა ყოველი კავკასია თვითმყრობელობით ჯიქეთიდან ვიდრე გურგენამდე, ხოლო ადარბაგანი და შირვანი მოხარკე იყო, სომხითის ხელმწიფებითა ნებიერად განაგებდა, მეფე სპარსთა თვის მეგობრად და ერთგულ ყო სიბრძნითა და ძლიერებითა თვსითა უფროს სახლეულთა თჳსთასა"... (ibid., 352).

ასე შეაერთა სახელოვანმა ხელმწიფემ ერთ-დროს განცალკევებული და ზოგჯერ ურთიერთის მოწინააღმდეგე ქართველი მოდგმის ტომების სამეფოები. ასე შეითხზა და დამყარდა აგრეთვე ქართველ მეფეთა ჩვეულებრივი სახელწოდება „მეფეთა მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა" და სხვა და სხვა. ამ სახელწოდებაში საუცხოოდ გამოიხატება საქართველოს თანდათანი გაერთიანების ისტორია და ის ნიადაგი, ის საფუძველი, რომელზედაც საქართველოს ხელმწიფის უფლება იყო დამყარებული. ეს ნიადაგი და საფუძველი ადგილობრივი და ტომობრივი განცალკევება და კერძოობა გახლავთ. საქართველოს სამეფო გვარი. მაშინაც კი, როცა მთელი კავკასია მას დაპყრობილი ჰქონდა, შეერთებულ,

ეროვნულ სახელმწიფოს მბრძანებლად ითვლებოდა და სამეფო საყდარი თბილისში იყო გადმოტანილი, მაშინაც კი მათ საზოგადოდ „აფხაზთა მეფეებს“ ეძახდნენ; ასე უძახიან მათ, სხვათა შორის, არაბებისა და სპარსელების ისტორიკოსებიც. ეტყობა, მაშინდელ საზოგადოებას კარგად ახსოვდა, რომ თავდაპირველად საქართველოს მეფეები მხოლოდ აფხაზთა მეფეები ბრძანდებოდნენ. წარმოიდგინეთ, მეთორმეტე საუკუნის უმაღლესმა სახელმწიფო ძლიერებამა და პოლიტიკურმა ხანგრძლივმა ერთობამაც კი ვერ გააქარწყლა სამუდამოდ სათემო განცალკევებისადმი მიდრეკილება, დრო გამოშვებით ამგვარი კერძოობის გრძნობა და პროვინციალური განცალკევების წადილი თავს ამოჰყოფდა და თავისს გესლიან ნაყოფს გამოიტანდა ხოლმე. ქართველმა ერმა თავისი ხანგრძლივი ისტორიული ცხოვრების განმავლობაში დიდი ძალღონე შეალია ამ განცალკევების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს. დიახაც, უნაყოფოდ არ ჩაუვლია ამ სახელოვან მოღვაწეობას, ბევრ მამულიშვილს უმუშავნია თავგამოდებითა და ღრმა სიყვარულით გამსჭვალულს, რომ თანამოძმეების ეროვნული თვითშემეცნება გაეღვიძებინა და მკვიდრ ნიადაგზე დაემყარებინა. ამ საკითხის შესწავლა ჩვენი ახლანდელი კვლევის საგანს არ შეეხება პირდაპირ და ამის გამო აქ ამაზე ლაპარაკს არ დავიწყებთ, მით უმეტეს, რომ ამ საკითხის შესახებ ჩვენ ცალკე გამოკვლევა („ეროვნული თვითშემეცნების ისტორია საქართველოში“) გვაქვს დამზადებული.[95]

ახლა კი აღძრული თემისათვის სწორედ ამ პროვინციალურ განცალკევების მიდრეკილების შესწავლაა საჭირო. საკმარისია გავიხსენოთ რა მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა კახელობა საქართველოს მეფეებს, მათი გაერთიანების წადილის განხორციელების დროს, რომ თვალწინ განკერძოების მიდრეკილების ძლიერება ნათლად წარმოგვიდგეს; გარდაიცვალა თუ არა 1012 წელს ბაგრატ მეფე და ტახტზე მისი მცირეწლოვანი შვილი გიორგი ავიდა, მაშინვე „განდგა ამას ქვეყანასა ჰერეთ-კახეთისა (მჭირავნი) და ღადრობითა აზნაურთა შეპყრობილ იქმნეს ერისთავნი; მათ ქვეყნად კუალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, რომელთა პირველ აქუნდა იგი“ (მარიამ დედ. ვარიანტი, 353—4). ჰერეთ-კახეთის აზნაურობამ ეტყობა ვერ შეიგნო, რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ეროვნების ძლიერებისათვის საქართველოს გაერთიანებას, და თავისთვის განცალკევება ირჩია. მეფე ისე ილაჯგაწყვეტილი და შევიწროებული იყო ბიზანტიის კეისრისაგან, რომ ჰერეთ-კახეთის დაბრუნებისათვის არა სცალოდა. ეს ორივე ქვეყანა მეფე ბაგრატ IV-ის დროსაც ცალკე სამეფოს შეადგენდა; ბაგრატი იმისიც კმაყოფილი იყო, რომ თბილისის აღების შემდეგ „მოვიდეს კახთა მეფე გაგიკ და ერისთავთ-ერისთავი გოდერძი და ყოველნი დიდებულნი კახეთისანი დარბაზობად ბაგრატ მეფისა წინაშე და მშვიდობისა ძებნად“ (ქართ. ცხ., 326). სანამ დავით აღმაშენებელმა ჰერეთ-კახეთი არ შემოუერთა დანარჩენ საქართველოს, მანამდისინ ცალკე დამოუკიდებელ სამფლობელოს შეადგენდა, ამგვარად, ჩვენა ვხედავთ, რომ, თუმცა ქართველ ტომების სხვადასხვა პატარა სამეფოები თანდათან შეერთდნენ, მაგრამ ეს გაერთიანება მტკიცე და მკვიდრ ნიადაგზე ვერ იყო დამყარებული. როცა საქართველოს მეფე რომელიმე ახალ სამფლობელოს შემოუერთებდა ხოლმე თავის საბრძანებელს, იგი შეძენილ ქვეყანაში მართვა-გამგეობის წესს სრულებით არ ეხებოდა და უფრო ხშირად ყველაფერს წინანდებურად ტოვებდა ხოლმე; განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობდა, რომ ადგილობრივ მეფის მაგიერ საქართველოს ხელმწიფე ხდებოდა ქვეყნის ბატონად, ზოგჯერ კიდევ წი-

ნანდელ ერისთავთ-ერისთავის მაგიერ ახალ ხელისუფალსა ნიშნავდა ხოლმე საქართველოს მეფე. ასე მოიქცა, მაგალითად, ბაგრატ III, კახეთი რომ დაიჭირა და თავის საბრძანებელს შემოუერთა. ერთი სიტყვით, მაშინ გამგე პირებსა სცვლიდნენ ხოლმე და გამგეობის წყობილებას თითქმის არც როდის ხელს არ მიაკარებდნენ. იმ დროს ჯერ კიდევ კარგად შეგნებული არა ჰქონდათ, თუ რამდენად საჭიროა ერის გაერთიანებისათვის, რომ მთელ სამეფოში თანაბარი და ერთნაირი დაწესებულება სუფევდეს ხოლმე. ამას ცხადად შემდეგ მაგალითიდანაც დაინახავს ადამიანი; როცა დავით აღმაშენებელმა თბილისი და მისი მიდამოები თავის საბრძანებელს შემოუერთა, მან „თბილისისა და ქართლის ამირას" თანამდებობა არ გააუქმა, არც მის შემდგომად მყოფ მეფეებს მოუსპიათ ეს მოხელეობა, თუმცა ამ თანამდებობის არსებობას მაშინ, როცა დედაქალაქი საქართველოს კვლავინდებურად დაუბრუნდა, ალარავითარი მნიშვნელობა არა ჰქონდა, იმიტომ რომ საქართველოში უძველესი დროიდანვე ქართლის ერისთავთ ერისთავის თანამდებობა არსებობდა და მეორე მოხელე იმავე ადგილის გამგედ, რასაკვირველია, სრულებით საჭირო არ იყო. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ქართლის ამირობაც, ქართლის ერისთავობაც, კვლავინდებურად არსებობდა და ისედაც რთულ სახელმწიფო მართვა-გამგეობას უფრო მეტად აძნელებდა.

თვით გაერთიანებულ სახელმწიფოს წესწყობილებასაც ცხადად ეტყობოდა სათემო განცალკევება. ადამიანს ეგონება პირველის შეხედვით საქართველო თითქოს გარეგნობით არის შეერთებულიო, იგი „სამეფოები"-საგან შედგებოდა; მაგ. დავით აღმაშენებელზე მემატიანე მოგვითხრობს: „აქვნდა ყოველით კერძო მშვიდობა და დაწყნარება სამეფოთა მისთა"-ო (ქარ. ცხ., 379); ამავე ხელმწიფის პირუთვნელობას იგივე ავტორი ამნაირად ახასიათებს: „ვითარცა ღმერთი ჰრჯიდა სამეფოთა თვისათა"-ო (ibid., 371), მაგრამ „სლვასა შინა თჳსთა სამეფოთასა სიმრავლით სპათათა... ვერ ადვილად მიემთხვეოდიან მომჩივარნი"-ო (ibid., 373); თამარ მეფის მამის შესახებ „ქართლის ცხოვრებაში" ნათქვამია, რომ მან „იპყრნა მეფობისა შარავანდედი შვიდ სამეფოდ განწესებული" (ibid., 385); თამარ მეფის მამის სიკვდილის შემდეგ მემატიანეს სიტყვისამებრ „შემოკრბა შვიდთავე სამეფოთა დიდებული" (ibid., 401) და სხვა და სხვა. ყველა ზემომოყვანილი მაგალითიდან ჩანს, რომ მაშინდელ შეხედულების თანახმად, სამეფოები ჯერ ისევ არსებობდნენ, თუმცა ისინი ყველა ერთ ხელმწიფეს ემორჩილებოდნენ; ყურადღების ღირსია, რომ ისტორიკოსი ზემოჩამოთვლილ შემთხვევებში მხოლოობით რიცხვს კი არ ხმარობს, არამედ მრავლობითს, იგი ყოველთვის ამბობს ხოლმე სამეფონით, შვიდი სამეფოო, და არა სამეფო. ერთი სიტყვით, საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაში ცალკე სამეფოები კვლავინდებურად ცოცხლობდნენ. რომ ეს მართალია და გაერთიანებულ საქართველოს სახელმწიფო წყობილება ადგილობრივ და სათემო განცალკევების პრინციპზე იყო დამყარებული და მემატიანეს მიერ ნახმარი „სამეფონი" მაშინდელ ცხოვრების ვითარების ჭეშმარიტი გამომხატველია, ადვილად დავრწმუნდებით მაშინვე, როცა იმ დროის სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წეს-რიგს გავითვალისწინებთ. დავით აღმაშენებლის დროიდან მოყოლებული თამარის სიკვდილამდე, ე. ი. ჩვენი სამშობლოს ერთობისა და ძლიერების უმწვერვალეს ხანაში, საქართველოს თითოეულ „სამეფოში" ცალ-ცალკე განაგებდნენ ხოლმე საქმეებს და არა ერთად, ე. ი. მართვა-გამგეობა საუწყებო პრინციპზე კი არ იყო დამყარებული, არამედ სათემო პრინციპზე. მეფე ერთ „სამეფოდან" მეორე „სამეფოში", ანუ ახლო-მახლო ადგილას გადადიოდა ხოლმე და ყველა საქმეს ადგილობრივ ისმენდა და განაგებდა ხოლმე. მაგ., ბაგ-

რატ III-ის შესახებ მემატიანე მოგვითხრობს: „იყო... ღლივს და განაგებდა საქმეთა ტაოსსა და ქართლისასაო" (ქართ ცხ., 304); დავით აღმაშენებელზე ნათქვამია: „ჩავიდა აფხაზეთს ბიჭვინტამდე და განაგნა საქმენი მანდაურნიო" (ibid., 361). შემდეგ მეფე სთველთა „გარდავიდა გეგუთს... განაგო მანდაური ყოველი" (ibid., 365). როცა დავით აღმაშენებელმა ახლად დაპყრობილ შირვანის საქმეების მოწესრიგებისაგან მოიცალა, იგი „მოვიდა ქართლად და განაგო ყოველი საქმე ქართლისა, სომხითისა" (ibid., 366). თამარის დროსაც კი ამ გვარივე წესი იყო მიღებული: „ჟამ გადვიდიან, მოგვითხრობს ისტორიკოსი, (იმერეთს) და განაგნიან საქმენი მანდაურნი... და მერე გადმოვიდიან ქართლს, სომხითს და მერმე დადგიან, მოვიდიან ხარაჯითა განძელნი და აღთამარ ქალაქელნი (ქართ. ცხ.-ში შეცდომით „ალმართქალაქნია"), გაზაფხულ აღმოვიდიან სომხითი, მოიღიან ხარაჯა ნახჭევნელთა, — და წარვიდიან კოლიას, თავსა არტანისასა და მუნით მოიღიან ხარაჯი კარნუქალაქით და ერზინკით და სხვათა გარემოთა ქალაქთაო" (ibid., 374). ერთი სიტყვით, ჩვენა ვხედავთ, რომ საქმეების მოსაწესრიგებლად მცხოვრებნი კი არ ჩადიოდნენ თვითონ სატახტო ქალაქში, ან არა და ხარაჯას სამეფო მოხელეები კი არა ჰკრებდნენ ადგილობრივ და მერე თვითონა გზავნიდნენ სახელმწიფო საჭურჭლეში, არამედ მეფე თვითონ მიდიოდა და ადგილობრივ არჩევდა ხოლმე საქმეებს, ხარაჯასაც მკვიდრნი იქვე ადგილობრივ მოართმევდნენ ხოლმე მეფეს, თითქოს სახელმწიფო ცალ-ცალკე სამეფოებისაგან იყოსო შემდგარი. ამგვარად, საისტორიო წყაროები გვიჩვენებენ, რომ საქართველოს მეფის სახელწოდება „მეფეთ მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართუელთა, კახთა და რანთა" საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების უტყუარი გამომხატველი იყო და რეალური მნიშვნელობა ჰქონდა.

თავი II

საქართველოს მეფეების სახელმწიფოს იდეალი: თვითმპყრობელობა, მეფობის ღვთისნიერება და ხელმწიფის გაღმერთება

წინა წერილში ვეცადეთ გამოგვერკვია, თუ როგორ განახლდა საქართველოს მეფის უფლება, რომელიც ერისთავობის ნიადაგზე აღმოცენდა, და როგორ შეერთდნენ განცალკევებული სხვადასხვა ქართული მოდგმის ტომთა სამეფოები. ამგვარად, გამოირკვა, როგორ შედგა ის მეფის სახელწოდება, რომელიც მრავალ საუკუნეთა განმაელობაში თითოეულ მეფის მიერ ნაბოძებ სიგელს ამშვენებდა ხოლმე. ჩვენ დავინახეთ, აგრეთვე, რომ ის პოლიტიკური პირობები, რომელთა წყალობითაც მეფის ზემოაღნიშნული სახელწოდება დაიბადა, შემდეგშიაც, სამეფოს უმაღლესი ძლიერების დროსაც კი, ცხოვრებამ ვერ მოსპო და ვერ გააქარწყლა; ამის გამო მეფის სახელწოდებას რეალური მნიშვნელობა არც როდის არ დაჰკარგვია. ცხადია, რაც უფრო მეტად გაიზრდებოდა და გაფართოვდებოდა ქართველ მეფეების საბრძანებელი, მით უფრო მეტად საჭირო იქნებოდა მათთვის მეფობის უფლებისათვის მტკიცე და შეურყეველი ნიადაგი მოეპოვებინათ, იმიტომ რომ ქართველი მეფეები, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, თავიანთი ძლიერებისა და უფლების დასამყარებლად აზნაურებს ებრძოდნენ ხოლმე. რაში მდგომარეობდა ეს ბრძოლა, როგორ მიმდინარეობდა იგი და ვის გაუღიმა ბედმა ამ მეტოქეობაში, ამაზე დაწვრილებით ქვემოთ იქნება ლაპარაკი. ახლა საჭიროა აღვნიშნოთ მხოლოდ, რომ

ამ გამწვავებულ ბრძოლის მოსაგებად მარტო მკლავ-ხმლის ძალა არა კმაროდა. ქართველ მეფეებს კარგად ესმოდათ, რომ ამისთვის აუცილებლად საჭირო იყო ზნეობრივი ძალაც. რაში მდგომარეობდა მერე ეს ზნეობრივი ძალა? ბრძოლის გასაადვილებლად საჭირო იყო, რომ მეფობის უფლების არსებობის აუცილებლობა და სარწმუნოებრივი მნიშვნელობა დაესაბუთებინათ. ეს კი არც თუ ძალიან ძნელი საქმე იყო: ახალ აღთქმაში ამის შესახებ საუცხოო წინადადება მოიპოვება, პავლე მოციქულის ეპისტოლეში სახელდობრ.

ამ მოციქულის სიტყვების თანახმად, ბრძოლის დროს ბერმონაზვნები მეფეს მხარს უჭერდნენ ხოლმე და ეხმარებოდნენ ხან საქმით ხან კიდევ სულიერი გავლენით. ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა გვარის ერისთავობის დროსაც კი მთავრობის პატივისცემა ღვთისნიერ საქმედ იყო აღიარებული. აი რა სიტყვებით დალოცა კლარჯეთის მონასტრების დიდმა არქიმანდრიტმა გრიგოლ ხანძთელმა აშოტ კურაპალატის შვილები: „გაკურთხნენ ყოველნი პირმას ქრისტესმან და ყოველთა წმიდათამან: რამეთუ ჭეშმარიტად სამართალ არს სიტყვა ესე: „სადა არს პატივი მთავრობისა, მუნ არს მსგავსება ღმრთეებისაჲ", რამეთუ თქუენ ხელმწიფენი უფალ გყვნა ღმრთმან ქუეყანისა განგებისა" (ნ. მარის გამოცემა „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთ." Тексты и Разыск. წიგნი VII). მაშასადამე, გრიგოლის აზრით, სადაც მთავრობას პატივსა სცემდნენ, იქ სუფევდა ღვთაების მსგავსება; თვით ზეციურმა მამამ გახადა ხელმწიფენი ქვეყნის გამგეებად; ამის გამო მეფეები უნდა ყოფილიყვნენ ხელმწიფენი „ნებითა ღვთისათა"; სწორედ ასეთ წინადადებას ხმარობდნენ ხოლმე ქართველი მეფეებიც, მაგალითად, გიორგი მეორე თავის შიო მღვიმესადმი ნაბოძებ სიგელს ასე იწყებს: „ნებითა ღვთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა" (1088 წ. სიგელი, შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 13); დავით აღმაშენებელი თავის წყალობის წიგნს ასეთივე წინადადებით იწყებს: „ნებითა ღვთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისა" (ibid.).

მაგრამ ჩვენმა მეფეებმა ეს არ იკმარეს და თავიანთ უფლებას ღვთაებრივ ძალის მფარველობა და ხელმძღვანელობა მოუპოვეს; საყურადღებოა ამ მხრივ ის, რას ამბობს დავით აღმაშენებელი თავის ანდერძში: „თვით იგი, ბრძანებს სახელოვანი მეფე, ოდეს მარწმუნა მის მიერ განგებულსა მეფობასა, თვისითა რათამე განგებითა არა ულირსმჩენელმან შარავანდსა შინა პატიოსანსა უპატოებისა ჩემისაჲსან აქათგანვე აღიღო ხელი სიტკბოებითა თვისითა განძლებად ჩემდა და თვით მეფე მეფეთაჲ იქმოდა საჭირველთა უჭირველად: ცხადთა წინაალმდგომთა ვამგეობისა თვისისათა მისცემდა მოსასრველად" (შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 15). ამ საყურადღებო წინადადებიდან ცხადად შეიძლება დაინახოს მკითხველმა, რამდენად დარწმუნებული იყო დავით აღმაშენებელი, რომ მეფის უფლება თვით ღმერთმა პირადად „არწმუნა" მას, რომ ეს მეფის უფლება „მის მიერ", ე. ი. ღვთის მიერ, განგებული და დაფუძნებული იყო, მაგრამ ამას კიდევ არა უჭირს რა; იგივე ამტკიცებდა, რომ საქართველოს მართვა-გამგეობაში მას თვითონ ღვთაება ეხმარება ხოლმე, რომ თვით მეფე მეფეთაჲ იქმოდა საჭირველთა უჭირველად და მეფის გამგეობის წინაალმდგომთა ანუ იმის მტრებს მისცემდა ხოლმე მას „მოსასრველად", იმიტომ რომ თუმცა სამეფოს ხორციელად დავით აღმაშენებელი მართავდა, მაგრამ უხილავად იმ ძნელ საქმეში მას თვით ღმერთი უძღოდა ხოლმე წინ; მაშასადამე, საქართველოს გამგეობა ღმერთსვე ეკუთვნოდა; სწორედ ამის გამო ამბობდა კიდეც ჩვენი სახელოვანი ხელმწიფე „ცხადთა წინაალმდგომთა გამგეობისა თვისისათა"-ო, ე. ი. ღვთის გამგეობის წინაალმდგომ-

თაო. ამგვარად, ვინც მეფის გამგეობის წინაალმდგომი იყო, ის ღვთის წინაალმდეგ მიდიოდა, თვით ზეციერ მეუფის მტერი გახლდათ! ასე ფიქრობდა, ამას ამტკიცებდა დავით აღმაშენებელი. მაშასადამე, საქართველოს მეფის გამგეობა ღვთისმიერი გამგეობა იყო. ასეთი შეხედულების შემდეგ მოსალოდნელიც იყო, რომ საქართველოს მეფის პირადობა ღვთაებრივი ბუნების პატრონად, თვით ღვთაებად ეღიარებინათ. დავით აღმაშენებელის ზემომოყვანილი სიტყვების შემდეგ, რასაკვირველია, მკითხველის ყურთასმენას ისე აღარ ეხამუშება და არც ძალიან გაოცდება, როცა მწიგნობართუხუცესისასა და ვაზირ ანტონ ჭყონდიდელის სიტყვებს წაიკითხავს „ღვთისა სწორსა" მეფეთ-მეფესა თამარს შევეხვეწეო (სიგელი 1202 წ., შიომღვ. ისტ. საბ, გვ. 27). საქართველოს მეფე „ღვთისა სწორი", „სამებისაგან ოთხად თანაალზავებული" იყო, როგორც თამარ მეფის ისტორიკოსი ამტკიცებს (მარიამ დედ. ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 363), ე. ი. სამებასთან მეოთხე სახედ, მეოთხე ღვთაებად აღზევებული, „ერთი სამებისაგანი აქა კულა სამებისათანა იხილვების თამარ მოსწორებული და აღმატებული" (ibid. 398), როგორც იგივე მემატიანე ამბობს თავის თხზულებაში. შესანიშნავი მეხოტბე ჩახრუხაძე ამბობს: მინდა „დაუსაბამო თამარ ვსთქვა ნათლად და ძედა მისად.

მზეებრ სავანე, სულის სავანე, თანგამწყოდ ძისა; სწორად მამისად" (პროფ. ნ. მარის გამოც. Тексты и разыск. IV წიგნ. გვ. პვ.). ერთი სიტყვით, ჩვენ ვხედავთ, რომ საქართველოს მეფის პიროვნება მთავრობის მომხრე წრეებმა გააღმერთეს, ხოლო მის უფლებას ზეციური ძალიერება და უცოდველობის თვისება მიანიჭეს. რაკი საქართველოს ხელმწიფეები და მათი თანამოაზრენი ასეთ შეხედულებას დაადგნენ, ცხადია, ისინი თავიანთ თავს სრულ თვითმპყრობელებად ჩასთვლიდნენ და კეისრობის ძლიერების მოხვეჭას მოინდომებდნენ. სწორედ ასეც გახლავთ კიდეც. უკვე 1082 წელს შიომღვიმისადმი ნაბოძებ წყალობის წიგნში, გიორგი II თავის თავს „ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელად" აღიარებს (შიომღვ. ისტ. საბ.).

თავი III

„პატრონყმობა" საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წესწყობილების დამახასიათებელია

ეს თვითმპყრობელობა და ღვთისნებითობა (უფრო) მეფეებისა და მთავრობის მომხრეთა დასის იდეალი და მისწრაფება იყო, ვიდრე სახელმწიფო ცხოვრების უტყუარი მოვლენა. ქვემოთ ვნახავთ ჩვენ, რომ საქართველოს მეფეები ხშირად ისე შევიწროებული იყვნენ ხოლმე დიდებული აზნაურებისაგან, რომ არც თვითმპყრობელის უფლება ჰქონდათ შერჩენილი, არც „ნებითა ღვთისათა" ბრძანდებოდნენ სახელმწიფოს ბატონად. ვიდრე ჩვენ საქართველოს მეფის უფლების გამორკვევას შევუდგებოდეთ, აუცილებლად საჭიროა გაკვრით მაინც ჩამოვაგდოთ სიტყვა იმ უმთავრეს საზოგადოებრივ დაწესებულებაზე, რომელზედაც საქართველოს წესწყობილება დამყარებული იყო. ეს დაწესებულება — პატრონყმობა გახლავთ, ის პატრონყმობა, რომელიც შემდეგ ბატონყმობად გადაიქცა. პატრონყმობა მთელ სახელმწიფო და კერძო ცხოვრებას თავისებურ მი-

მართულებასა და ელჟერს აძლევდა. სიტყვა „პატრონი“ ქართული არ არის და რომაელების ენისა და სამართლის საკუთრებას შეადგენს.

ჩვენი სიტყვა „პატრონი“ რომაელების patronus'-ი არის. იტალიაში პატრონის სახელს ისეთ გავლენიან და შეძლებულ ადამიანს დაარქმევდნენ ხოლმე, რომელსაც წვრილი ერი, მდაბიო ხალხი სასამართლოში მფარველობისა და გადასახადებისაგან თავის დაღწევის გულისათვის მიმართავდა და თავის მამულს გადასცემდა ხოლმე. ეს „პატრონი“ მამულის მფლობელებს ნებას აძლევდა თავიანთი მიწებით კლავინდებურად ესარგებლათ, მხოლოდ კანონიერად მამული უკვე იმ „პატრონის“ საკუთრებად ითვლებოდა, ამისთანა პატრონობას რომაელები fundorum patrocinia'-ს ეძახდნენ. სალვიანე მარსელიელი, V საუკ. მწერალი, ასე გვიხატავს მაშინდელ „პატრონობის“ სურათს. „წვრილი ერი მფარველობისა და დახმარების გულისათვის დიდებულებს მიანდობდნენ თავის თავს; ყველანი, რომელნიც მფარველობას ეძებენ. მთელ თავიანთ ქონებას ვიდრე მფარველობას მიიღებდნენ, თავიანთ „პატრონებს“ განუთვისებენ (გადასცემენ) ხოლმე; ამგვარად, იმის გულისათვის, რომ მამებმა მფარველობა ჰპოვონ, შვილები მემკვიდრეობასა კარგავენ... ასეთია დიდებულთა შველა და პატრონობაო“ (Migne, Patrologia Lat. LIII, 202), დასძენს სალვიანე. ეს რომაელების საზოგადოებრივი დაწესებულება ფრანკებმა და გერმანელებმაც შეითვისეს. უძველეს დროს, IX—X საუკუნემდე საქართველოში სიტყვას „პატრონი“ სრულებით არა ხმარობდნენ; არც ერთ ჩვენ მწერლობის ძეგლში იგი იმ ხანაზე ადრე არ მოიპოვება. ცხადია, მაშასადამე, რომ ეს სიტყვა დასავლეთიდან უნდა იყოს შემოტანილი; მხოლოდ საიდან სახელდობრ — ამ საკითხის გადაწყვეტა თითქმის შეუძლებელია. პირდაპირ რომიდან, ან ფრანგებისა და გერმანელებისაგან ხომ ვერ შეითვისებდნენ ქართველები ამ დაწესებულებას. მეტად დიდი ზღვარი ძევს ჩვენსა და იმ ქვეყნებს შორის. რასაკვირველია, დასავლეთით საქართველოსთვის ყველა ქვეყანაზე უფრო მახლობელი ბიზანტია იყო; მაგრამ იქ ეს საზოგადოებრივი დაწესებულება ისე გაბატონებული არ იყო, როგორც, მაგალითად, რომში, საფრანგეთში, გერმანიაში და თვით საქართველოშიაც. ბიზანტიაში მფარველობას მონასტრები ეძებდნენ ხოლმე განსაკუთრებით: შეეფარებოდნენ რომელიმე გავლენიან პირს და თავიანთ მამულების საკუთრების უფლებას მათ დაუთმობდნენ ხოლმე. მაგრამ საკითხის გადაწყვეტა საშინლად ძნელდება იმის გამო, რომ თვით ბიზანტიელები ამგვარ მონასტრის მფარველს „პატრონს“ კი არ ეძახდნენ, არამედ „ხარისტიკარს“; სიტყვას „პატრონი“, რამდენადაც ჩვენ ვიცით, ბიზანტიაში არა ხმარობდნენ. რაკი ეს საქართველოს „პატრონყმობის“ დაწესებულების უმთავრესად გამომხატველი სიტყვა ბიზანტიაში გავრცელებული არ იყო, მკვლევარს ამის გამო არ შეუძლია იმ დასკვნას მიემხროს, ვითომც პატრონყმობა ბიზანტიის ზედგავლენის წყალობით გაჩენილიყოს საქართველოში. მართალია, პირადად რომაელებსაცა ჰქონდათ გავლენა საქართველოზე, ჩვენი სამშობლო ერთ დროს მათ მფარველობის ქვეშე იმყოფებოდა, მაგრამ ეს დიდი ხნის (I ს. ქრისტეს წინ და I ს. ქრისტეს შემდეგ) ამბავია. სიტყვა „პატრონი“, როგორც ზემოთ მოხსენებული იყო, მხოლოდ IX—X საუკუნეებში ვრცელდება ქართულ მწერლობაში. ამგვარად, საკითხი გამოურკვეველი გვრჩება; დანამდვილებით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ სიტყვა „პატრონი“ რომაელების ენასა და სამართალს ეკუთვნის და IX საუკუნემდე ქართულ მწერლობის ნაშთებში სრულებით არ მოიპოვება.

ვის ეძახდნენ მერე მაშინდელ საქართველოში „პატრონის“ სახელს? პატრონი ნიშნავდა კერძო მესაკუთრეს და მფლობელს; მაგ., მიქელ მეძლევიმე,

რომელმაც თავის მამულში ციხე ააშენა, თავის თავს ამ ციხის „პატრონადა“ სთვლის (შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 2). კერძო მფლობელისავე მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელში, სადაც „მიწის პატრონია“ მოხსენიებული (შიომღვ. ისტ. საბ. 60). „ქართლის ცხოვრებაშიც“ აღნიშნულია „აბუსერი... ციხისჯვარისა და აწყვერისა ციხისა პატრონი... გვარამ გოდერძისძე ბეჭის ციხის პატრონი“ (ზ. ჭიჭინაძის გამოც., 326). თამარ მეფის მემატიანე სახელოვან დედოფლის შესახებ ამბობს — „პატრონმან ხმელთამან და ზღვისამან“-ო. სიტყვა „პატრონი“ ნიშნავდა აგრეთვე მფარველს, მზრუნველს, პირად პატრონს. მაგ. ატენის ტაძრის XI საუკ. წარწერაში ნათქვამია. „ძლიერმან მეფეთ მეფემან ბაგრატ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა, სეფესა ზუარსა შიდა ქალაქისა შენებად... ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგჳწყალნა მეფობამან მათმან, სასახლენი ადგილნი და საქულბაქენი მკჳდრად... გჳბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა... და შევწირე წმიდასა სიონსა ატენისსა... სალოცველად... ჰგიანმცა უკუნისამდე ძლიერი მეფეთა მეფჱ ბაგრატ სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კურაპალატი და სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳს“* (Brosset, Voyage VI, 22). ამ წარწერაში, რასაკვირველია, პირად პატრონობაზე, პირად დამოკიდებულებაზეა ლაპარაკი; ამას ამტკიცებს სიტყვები „გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათვის“. ეს წარწერავე გვიჩვენებს, რომ მამულის შემწირველი მირიანის „ყმა“ ყოფილა; ამნაირივე ყმები მირიანს, როგორც ეტყობა, რამდენიმე კიდევ უნდა ჰყოლოდა, ამიტომ, იქნებ, წარწერაში ნათქვამი „ყმათა მისთაო“, მრავლობითი რიცხვია და არა მხოლოობითი. სიტყვა „ყმა“, რომელსაც ჩვენში ამგვარ პირად და უფლებრივ დამოკიდებულების აღსანიშნავად ხმარობდნენ ხოლმე, წარმომდგარია სიტყვისაგან „ყრმა“, რომელიც ნიშნავს ბავშვს, ჭაბუკს. ეს სახელწოდება გვიჩვენებს, რომ „ყმების“ პირადი უფლებები უნდა შეზღუდული ყოფილიყო. წარწერაში მოხსენიებულ მირიანსავით ყველა შეძლებულ აზნაურს ყმები ჰყავდათ ხოლმე. მემატიანეს სიტყვებიდან ჩანს, რომ ომის დროს ამ პატრონებს ყმები აჵალასავით თან ახლდნენ ხოლმე; იხარებდეს, ამბობს მაგალითად იგი, „ვითარ მპოვნელნი... პატრონი ყმისა და ყმა პატრონისა“ (ქართ. ცხ. 389), ან კიდევ „უსწრობდა პატრონი ყმასა და ყმა პატრონსა“ (ihid, 417). ერთი სიტყვით, მასალებიდან ცხადადა ჩანს, რომ პატრონყმობა მაშინდელ საქართველოს სოციალურ და ქონებრივი წესწყობილების გამომხატველია.

მაგრამ იმავე დროს „პატრონყმობას“ სახელმწიფო წესწყობილებაზედაც დიდი გავლენა ჰქონდა, სახელმწიფო წესწყობილების გამომხატველიც იყო. ეს იქიდანა ჩანს, რომ სიტყვა „პატრონი“ მარტო კერძო მესაკუთრეს და მფარველს კი არა ნიშნავდა, ე. ი. მარტო ცხოვრების სოციალურ და უფლებრივ განწყობილებათა დამახასიათებელი კი არ იყო, არამედ მეფესაც, ხელმწიფესაც ნიშნავდა, მაგალ., როცა მემატიანეს სურს გვაცნობოს, რომ მწიგნობართუხუცესი გიორგი ჭყონდიდელი მეფე დავით აღმაშენებელთან იყო ერთად აღზრდილი, იგი ამბობს: „თანაალზრდილი პატრონთანაო“ (ქართ. ცხ., 358), ან არადა თანა აუდგა აღზრდილი სიყრმითაგანთა პატრონის მსახურებათა.“ (ქართ. ცხ., 359). მეორე ისტორიკოსიც „პატრონს“ მეფის მაგიერ ხშირადა ხმარობს ხოლმე, მაგ. იგი მოგვითხრობს ძლევამოსილ თამარ მეფის ლაშქარი ბრძოლის ველიდან დაბრუნდა და „მოვიდეს წინაშე პატრონისა ღვთივ-განათლებულისა“-ო (ქართ. ცხ., 415). სხვა ადგილას იგივე მემატიანე ამტკიცებს, რომ „არცა ძველთა ჟამთა შინა და არცა

ახალთა სადამე სმენილ არს, უკეთუ სადამე ქმნილ იყოს ნებსით ანუ უნებლიეთი განდგომილება მეფეთა დაწყობითგან სოფლისათ არა სადავის უხილავს თუმცა წარმართებოდეს, ანუ გამარჯვებოდეს პატრონთა ზედაო" (ქართ. ცხ., 427). ყველა ზემომოყვანილ და სხვა კიდევ მრავალი მაგალითიდან, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა, ცხადადა ჩანს, რომ სიტყვა „პატრონი" მეფესაცა ნიშნავდა. მაგრამ, როგორც პატრონი ერთსა და იმავე დროს მესაკუთრეს, მფარველს და მეფეს, ანუ ხელმწიფესა ნიშნავდა, თავის მხრივ სიტყვა „ყმა", ანუ „მოყმე" ქვეშევრდომსა ნიშნავდა, თუნდა ეს ქვეშევრდომი დიდებული აზნაური და მოხელე ბრძანებულიყო. მაგალითად, თამარ მეფის მემატიანე თამარის მომხრე დიდებულების შესახებ ამბობს: „მიეცა ძლევა მოყმეთა თამარისათაო" (ქართ. ცხ., 429). სხვა ადგილას იგივე ავტორი მოგვითხრობს: „მოვიდეს მოეგებნეს წინა ფანასკერტელი ზაქარია და ძინიელი, კალმახელნი, ყმანი კარგი, პატრონთაგან შეწყალებულნი-ო" (ქართ. ცხ., 432). ცხადია, რომ ორივე შემთხვევაში ყმანი, ანუ მოყმენი ქვეშევრდომებსა ნიშნავენ, ე. ი. სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენას ახასიათებენ. რომ სიტყვა „ყმას" „პატრონი"-სავით პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა და სახელმწიფო ცხოვრების დამოკიდებულებათა გამომხატველი იყო, ნათლად შეიძლება დავინახოთ შემდეგ გარემოებიდან: ჩვენი მემატიანენი ათაბაგსა და შირვანშაჰს, რომელნიც საქართველოს მეფის მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ, თამარ მეფის „ყმებს" ეძახიან (ქართ. ცხ., 448). ამ შემთხვევაში სიტყვა „ყმა" დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეების განმავლობაში ძალიან გავრცელებულ სახელწოდებას vassus, vassalus (ვასსუს, ვასსალუს) ეთანასწორება. ამგვარად, ყველა საისტორიო საბუთიდან ნათლადა მტკიცდება, რომ პატრონყმობა ერთსა და იმავე დროს სოციალურ ცხოვრების დამახასიათებელი იყო, სახელმწიფო ცხოვრების წესწყობილებისაც: პატრონი -- მეფესაც ნიშნავდა, მესაკუთრეს, მზრუნველსაც; — მოყმე, ანუ ყმა ქვეშევრდომსაც დაერქმეოდა ხოლმე და ყმასაც. ერთი სიტყვით, კერძო და სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენანი და დაწესებულებანი ერთი ერთმანეთზე იყვნენ გადაბმული და შედუღებული, თითქოს სახელმწიფო წესწყობილება საქართველოში კერძო ცხოვრების განწყობილების „პატრონყმობი"-საგან ყოფილიყო წარმომდგარი. ერთ დროს მაინც ჩვენი ქვეყნის ცხოვრების ღერძს სწორედ ეს პატრონყმობა შეადგენდა. ამ მხრივ საყურადღებოა აშოტ კურაპალატის მოქმედება თავის ახალ სამფლობელოში — შავშეთ-კლარჯეთში; მემატიანე მოგვითხრობს, რომ „ხევი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირეთა სოფელთასა, რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლობისასა აოხრდა... კვალად შემდგომად მისსა სლვამან სალმობისამან მოაოხრა შავშეთი და კლარჯეთი და მცირედღა დაშთნეს კაცნი ადგილ ადგილ, ხოლო დაშთომილთა მათ მკვიდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგივ სიხარულითა და სიყვარულითა და დაემკვიდრა მუნ და მისცა ღმერთმან გამარჯვება და ახელმწიფა იგი შავშეთ კლარჯეთსა ზედა და მან სოფელნი ზოგი იყიდა საფასით და ზოგი ოხერი აღაშენა და განამრავლა სოფლები კურაპალატმან ქუეყანათა მათ შინა" (სამი ისტ. ქრონ., სუმბატის ქრონ., 52). ეს პატარა ნაწყვეტი მაშინდელი საზოგადოების ცხოვრების სურათს საუცხოოდ გვიხატავს; აშოტ კურაპალატი, როგორც მემატიანე მოგვითხრობს, აოხრებულ ქვეყანაში მისულა და სპარსეთის განადგურებისა და შავი ჭირის მუსრისაგან გადარჩენილ ადგილობრივ მცხოვრებთ იგი სიხარულით მიუღიათ, ხოლო მისი უფლება და მფარველობა ნებაყოფლობით შეუწყნარებიათ; აშოტი მათ მფარველობას გაუწევდა, დაიცავდა განსაცდელისაგან, მცხოვრებნი კი, თავის მხრივ, მის უფლებას დაჰყაბულდნენ და ამით,

რასაკვირველია, პირადი თავისუფლება შეეზღუდათ და დამოუკიდებელ მკვიდრთ ბატონი გაიჩინეს; ამას ლათინურად fundorum patrocinia ერქვა, ქართულად კი შეიძლება „შეწყნარებული პატრონობა" დავუძახოთ ამავე დროს, მემატიანეს სიტყვით, აშოტს ზოგი სოფლები ფასად გაუყიდია, ესე იგი პირად კერძო საკუთრებად განუთვისებია და ზოგი კიდევ ოხერი მიწები და ნასოფლარები, რომელნიც მის საპატრონო საკუთრებას შეადგენდნენ, აღუდგენია და გაუშენებია საქართველოს სხვა ადგილებიდან გადმოყვანილი ხალხით; ამგვარად, აშოტს თავისუფალი და ცარიელი მიწები მათთვის უწყალობებია; ასეთ საქციელს რომაელები beneficia'ს ეძახდნენ, ხოლო ქართულად შეიძლება „წყალობითი პატრონობა" დავარქვათ სახელად ამნაირად, ზემომოყვანილ მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს, რომ აშოტის სახელმწიფო უფლება fundorum patrocinia'-სა და beneficia-ზე იყო დამყარებული, ანუ, ქართულად რომ ვთქვათ „შეწყნარებულ და წყალობით პატრონობაზე", ერთი სიტყვით, აშოტის უფლებას კერძო უფლებრივი თვისება ჰქონდა. საქართველოს სამეფო მთლიანად პატრონყმობაზე იყო დაფუძნებული: როგორც მეფე თავის დიდებულ ქვეშევრდომ „მოყმეების" პატრონად ითვლებოდა, ისევე, თავიანთ მხრივ, ეს მეფის ყმები საკუთარ ხელქვეითების პატრონებად ითვლებოდნენ, ხოლო ხელქვეითნი, როგორც ჩვენ ზემოთ მოყვანილი ატენის წარწერიდან დავინახეთ, ყმებად იწოდებოდნენ: ამ ყმებსაც, თავიანთ მხრივ, საკუთარი ყმები ჰყავდათ ხოლმე, რასაკვირველია, ისინი მათ პატრონებად ითვლებოდნენ. ამნაირად, მთელი მაშინდელი საქართველო, მეფიდან მოყოლებული უბრალო მდაბიომდე, პატრონყმობის უღელში იყო შებმული და ცხოვრების ტვირთს ეწეოდა: რომ დიდებული მოხელეებიც მეფესავით პატრონებად იწოდებოდნენ, ცხადად ჩანს ჩვენი მემატიანეების თხზულებებიდან. დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსები, მაგალითად, შემდეგ პირებს ასახელებდნენ: გუზან „პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა" (ქართ. ცხ., 426), ვარდან დადიანი „პატრონი ორბეთისა და კაენისა და ლიხთიქით ნიკოფსიამდის უცილობლად ქონებისა." (ქართ. ცხ., 426), მხარგრძელი „პატრონი ლორისა" (ქართ. ცხ., 431), აფრიდონ „თმოგვისა და სსვათა ციხეთა პატრონობითა აღზევებული" (ქართ. ცხ., 408), იოანე ვარდანისძე „პატრონი გაგისა" (ქარ. ცხ., 428) და მაყა „პატრონი კაიწონისა" (ქართ. ცხ., 428).

თავი IV

საქართველოს მეფის უფლება; რა საქმეები შეადგენენ მის „მართებასა" და „განსაგებელს"

რის უფლება ჰქონდა საქართველოს მეფეს და რა საქმეებს განაგებდა ხოლმე იგი? მეთორმეტე საუკუნეში ჩვენი მეცნიერები იტყოდნენ ამაზე — „რაოდენნი საქმენნი ეთხოებიან მეფობასა"-ო? რასაკვირველია, ამ საკითხის გადასაწყვეტად ყველას ის ემჯობინებოდა ამის პასუხი იმდროინდელ თხზულებებში ამოგვეკითხა, მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენ დრომდე არც ერთ ისეთ ქართულ თხზულებას არ მოუღწევია, სადაც საქართველოს მაშინდელ სახელმწიფო წესწყობილებაზე იყოს ლაპარაკი.[37] მართალია, თუმცა ჩვენ არავითარი პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, რომ ამგვარი თხზულებები ოდესმე ქართულად დაწერილიყოს, მაგრამ ერთი გარემოება ნებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს ასე უნდა

ყოფილიყო: მაშინდელ ჩვენ მეზობელ ერებს, სპარსელებსა და განსაკუთრებით არაბებს, დიდი მწერლობა ჰქონდათ თავიანთ სახელმწიფოთა წესწყობილებისა და მოხელეთა უფლების შესახებ; სპარსულად დაწერილ გამოკვლევას „სიასეტ ნამეს" ავტორი ნიზამ-ულ-მულკი ჩვენი სახელოვანი მეფის დავით აღმაშენებლის უფროსი თანამედროვე იყო; ცოდნით და მწერლობით მაშინ ქართველები თავიანთ მეზობლებს თითქმის არაფრით არ ჩამოუვარდებოდნენ, ამიტომ მოსალოდნელია, რომ ჩვენშიაც ყოფილიყო გავრცელებული სასჯულთმეცნიერო გამოკვლევათა წერა, — სხვადასხვა თხზულებები საქართველოს წესწყობილებისა და კანონმდებლობის შესახებ. ჩვენი ძველი მწერლობა ძალიან ნაკლებად არის შესწავლილი, ამიტომ შესაძლებელია ოდესმე ამგვარი თხზულებები აღმოჩნდეს კიდეც. მანამდისინ კი მკვლევარი იძულებულია მაშინდელ საისტორიო მასალებს და მთავრობის მიერ გამოცემულ სიგელებს მიმართოს: იქაც საკმაო და საყურადღებო ცნობების პოვნა შეიძლება. დავით აღმაშენებელის მემატიანე, მაგალითად, ერთ საუცხოო ცნობას შეიცავს მეფის უფლებათა შესახებ: „ვინ აღრაცხნეს, ამბობს ისტორიკოსი, რაოდენნი საქმენი ეთხოებიან მეფობასა, რაოდენი მართებანი და განსაგებელნი: კიდეთაპყრობანი, სამეფოსა წყნარობისა ღონენი, ლაშქრობათა მეცადინეობანი, მთავართ ზაკვისა ცნობარი, მხედართა განწესებანი, საეროთა შიშნი, სახელოთა და საბჭოთა სჯანი, საჭურჭლეთა შემოსავალნი, მოციქულთა შემთხვევანი და პასუხნი, მეძლვნეთა ჯეროანნი მისაგებელნი, შემცოდეთა წყალობითნი წვრთნანი, მსახურებელთა ნიჭმრავლობანი, მოჩივართა მართალნი გამოძიებანი, მოსაკითხავთა შესატყვისნი მოკითხვანი, სპათა დაწყობანი და ღონიერნი მიმართებანი, და რაოდენნი ვინ აღმოწყნეს სიტყუთა უფსკრულისაგან სამეფოთა საქმეთასა" (ქართ. ცხ., 371). ეს შესანიშნავი ნაწყვეტი გვიჩვენებს, რომ მაშინდელ ქართველ განათლებულ საზოგადოებაში სჯაბაასი ჰქონიათ ხოლმე სამეფოს წესწყობილების სხვადასხვა ძირითადი საკითხების შესახებ, იმაზე თუ „რაოდენნი საქმენნი ეთხოვებიან მეფობასა, რაოდენი მართებანი და განსაგებელნი". მაგრამ მემატიანეს სიტყვები აგრეთვე ცხადად ამტკიცებს, რომ საქართველოს მეფეების „მართებანი" და „სათხოვარნი საქმენი", ანუ მეფეთა უფლება და მოვალეობანი მაშინდელ ისეთ განათლებულ და ნასწავლ მწერლებს, როგორიც, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის მემატიანე იყო, ჯერ კიდევ სავსებით გამორკვეული არა ჰქონდათ. ეს გამოურკვევლობა ისტორიკოსის სიტყვებს ნათლად ეტყობა: „ვინ აღრაცხნის რაოდენნი მართებანი და განსაგებელნი ეთხოვებიან მეფობასა"-ო, გაოცებული კითხულობს ჩვენი მემატიანე და კაცი ამ კითხვის კილოზევე შეატყობს, რამდენად დარწმუნებულია იგი, რომ მეფობის ყველა განსაგებელ საქმის ჩამოთვლას ვერავინ ვერ შეძლებს. ისტორიკოსი თვითონაც ცდილობს, აღნუსხოს საქართველოს ხელმწიფის მართებანი და მოვალეობანი, მაგრამ ბოლოს თვითონ გრძნობს, რომ ამ საკითხის გამორკვევა სავსებით არ ძალუძს და ამის გამო ისევ კითხულობს — „რაოდენნი ვინ აღმოწყნეს სიტყვითა უფსკრულისაგან სამეფოთა საქმეთა"-ო, მაშასადამე, ჩვენი მემატიანის სიტყვით, მეფის მოვალეობანი უფსკრულსა ჰგავდა, და ვინ უგუნური იქნებოდა, რომ ამ უფსკრულისა ძირი ეპოვნა და სიღრმე აღმოეწყო?.. ამგვარი მემატიანის უძლურება ამტკიცებს, რომ მაშინდელ მეცნიერებს ძალა არ შესწევდათ ცხოვრების მრავალმხრივი და ყოველდღიური შემთხვევანი რამდენიმე უმთავრესი ერთნაირი ცხოვრების მოვლენად ჩაეთვალათ: ისინი თითოეულ სახელმწიფო ცხოვრების შემთხვევას ცალ-ცალკე ასახელებდნენ და, ეტყობა, ფიქრადაც არ მოსდიოდათ რამდენიმე ერთგვარი მოვლენა ერთად დაესახელებინათ; მემატიანე,

მაგალითად, ზემომოყვანილ ნაწყვეტში სხვადასხვა სახელით ერთსა და იმავე საგანზე ლაპარაკობს: სამეფოსა წყნარობისა ღონენი, მთავართა ზაკვისა ცნობანი, საეროთა შიში, შემცოდეთა წყალობითნი, წვრთნანი და მსახურებელთა ნიჭმრავლობანი. ჩვენთვის ახლა, რასაკვირველია, ცხადი არის, რომ მთავართა ზაკვის გაგება და სამეფოს დაწყნარებისა და მშვიდობიანობის დასამყარებლად ღონისძიების ხმარება ერთსა და იმავე საგანს, სახელდობრ სამეფოს გამგეობას შეეხება; როცა მეფე იმის ცდაში იყო, თავის სამფლობელოში მყუდროება როგორ ჩამოეგდო, უეჭველია იგი „შემცოდე" მეამბოხეებს დასჯიდა, ხოლო ერთგულ მოყმეებს წყალობას გაუმრავლებდა; ამგვარად, ესეც გამგეობას შეეხებოდა, ჩვენმა მემატიანემ კი თითქოს ეს არ იცის. იმავე ნაწყვეტში ისტორიკოსი სამ სხვადასხვა ალაგას სამხედრო, ანუ სალაშქრო საქმეებზე ლაპარაკობს: მაგალითად, ლაშქრობათა მეცადინეობანი, მხედართა განწესებანი, სპათა დაწყობანი და ღონიერნი მიმართებანი; ყველა ეს საზრუნავი სამხედრო საქმეებს შეეხება და ჩვენ ახლა, რასაკვირველია, თითოეულ კერძო სალაშქრო მეცადინეობისა და ვარჯიშობის ჩამოთვლას არ დავიწყებდით, არამედ აღვნიშნავდით მხოლოდ საზოგადოდ „სამხედრო საქმეებიო". იგივე უნდა ვთქვათ საერთაშორისო საქმეების შესახებაც: მემატიანე რამდენიმეჯერ ლაპარაკობს ერთსა და იმავე საგანზე, მაგალითად: მოციქულთა შემთხვევანი და პასუხნი, მეძღვნეთა ჯეროანნი მისაგებელნი და მოსაკითხავთა შესატყვისნი მოკითხვანი. ერთი სიტყვით, ჩვენა ვხედავთ, რომ მაშინდელ მეცნიერთა წრეებში სინტეტიურ მსჯელობას ჯერ კიდევ საკმაოდ არა ჰქონდა ფეხი მოკიდებული, თვით სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესიც ვერ იყო ამ მხრივ საკმაოდ განვითარებული. მაშინდელ საქართველოში, როგორც ყველგან საშუალო საუკუნოების დროს, შრომისა და მოვალეობათა კანონიერი განაწილება და განსაზღვრა არ არსებობდა.

თუმცა ზემომოყვანილი მეფობის მართებანი და განსაგებელი საქმეები ხეირიანად და თანამედროვე მოთხოვნილებათა შესაფერისად ვერ არის ჩამოთვლილი, მაგრამ მაინც საყურადღებოა, რადგან მაშინდელ პოლიტიკურ სიბრძნესა და მსჯელობას ახასიათებს. ამასთანავე იმ ნაწყვეტის საშუალებით მკვლევარს შეუძლია დაახლოებით მაინც გამოარკვიოს, რა და რა შეადგენდა საქართველოს მეფეების უფლებასა და მოვალეობას; სამ ზემოთ დასახელებულ საგამგეო, სამხედრო და საერთაშორისო საქმეების გარდა, ხელმწიფის განსაგებელ საქმეთა ჯგუფს ეკუთვნოდა აგრეთვე „საჭურჭლეთა შემოსავალნი", ანუ საფინანსო საქმეები, — „მომჩივართა მართალნი გამოძიებანი, ანუ მართმსაჯულება, — და „საკელოთა და საბჭოთა სჯანი", ანუ საკანონმდებლო (და საგამგეო, რა მხრივ?) მოღვაწეობა. იქ სრულებით მოხსენებული არ არის საეკლესიო საქმეები, მაგრამ ეს, რასაკვირველია, შემთხვევით იქნება გამოტოვებული მემატიანის ნუსხაში.

რასაკვირველია, მეფეს პირადად ყველა საქმის განგება არ შეეძლო. მართვა-გამგეობის ტვირთის გასაადვილებლად მას თანამშრომლები ჰყავდა. ჩვენში მაშინ მეფის თანამშრომლებს „დიდებულ მოკელებს" ეძახდნენ. საგამგეო საქმეები ეკითხებოდა ხოლმე ვაზირსა და მწიგნობართუხუცესს, იგი ყველა მოხელეზე უფრო დაწინაურებული იყო და სამეფო დარბაზის მწიგნობართა უფროსად ითვლებოდა; იგივე მოახსენებდა ხოლმე მეფეს ეკლესიის საქმეებისა და საჭიროებათა შესახებ. ვაზირი და მწიგნობართუხუცესი უეჭველად სამღვდელო პირი უნდა ყოფილიყო, სახელდობრ ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი; ამგვარად იგი დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნოების სახელმწიფოების კანცლერს მოგვა-

გონებს. ლაშქრის გამგეობა, მოწყობა და ომიანობას დროს წინამძღოლობა ამირსპასალარის საქმეს შეადგენდა. სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავალი მეჭურჭლეთუხუცესს ეკითხებოდა ხოლმე. ახლა ჩვენ არ შეგვიძლია საქართველოს სახელმწიფოს მოხელეთა უფლებანი და მართებანი უფრო ვრცლად განვიხილოთ, იმიტომ რომ ამ საგანს ჩვენს დღევანდელ გამოკვლევასთან პირდაპირი კავშირი არა აქვს. ჩვენ გვინდა აღვნიშნოთ მხოლოდ, რომ თუმცა ზემომოყვანილ ისტორიკოსის სიტყვების თანახმად „მომჩივართა მართალნი გამოძიებანი", ანუ მართმსაჯულება მეფის განსაგებელ საქმეთა ჯგუფს ეკუთვნოდა, მაგრამ საბუთებიდანა ჩანს, რომ მუდმივ ასეთი წესი არა ყოფილა და ერთ დროს მართმსაჯულება მეფის პირდაპირ განსაგებელ საქმეთა ჯგუფს აღარ ეკუთვნოდა. რასაკვირველია, როცა მემატიანე ამბობს მეფეს „მომჩივართა მართალნი გამოძიებანი" ეკითხებოდაო, ის ამას ნიშნავს, რომ მეფე უმაღლესს მსაჯულად ითვლებოდა ხოლმე; მისი წამდაუწუმ, წვრილმან საჩივრებით შეწუხება არ იქნებოდა, ამისათვის განსაკუთრებული მოსამართლეები იყვნენ დაყენებული. მეფე, მაშასადამე, უზენაეს მსაჯულად ითვლებოდა; იგი პირადად ისმენდა გაჭირვებულის საჩივარსა და სათხოვარს და თვითონვე სდებდა ხოლმე განაჩენს. მაგრამ მუდამ ასე არა ყოფილა. ძველი წესი დავით აღმაშენებლის დრომდე მოქმედებდა, ხოლო ამ სახელოვანმა მეფემ მართლმსაჯულებას ახალი გზა გაუკვლია. დავით აღმაშენებლის მემატიანე ჩვენ სამართლის ამ თვალსაჩინო წარმატებისა და გაუმჯობესების ამბავს ამნაირად მოგვითხრობს: „სლვასა შინა თჳსთა სამეფოთასა სიმრავლითა სპათათა და სიმალითა სლვისათა", —წერს ისტორიკოსი, — მეფეს „ვერ ადვილად მიემთხვეოდიან მომჩივარნი და დაჭირვებულნი, განაღა ვიეთგანმე რომელთა საჭიროდ უხდის განკითხვა და შეწევნა მეფობრივი, ნუ უკუე და ვინმე აღვიდის ბორცვსა ზედა რასამე გზისა მახლობელსა, ანუ კლდესა, გინა თუ ხესა, ვითარცა ზაქე, უკეთუ ოდენ ეპოვოს ესე ვითარი საქმე და მუნით საცნაურ ყვის ჭრტინვა თჳსი, ამისთჳს დაედგინნეს კაცნი მართლიად მცნობელნი და განმკითხვარნი მომჩივართანი, რომელთა მიერ მიიღებდეს კურნებასა" (ქართ. ცხ., 373). როგორც ამ შესანიშნავი და ძვირფასი ცნობიდანა ჩანს, ვიდრე დავით აღმაშენებელი ამ ახალ წესს შემოიღებდა, თვითონ მეფე ყოფილა პირადად მსაჯულად, მაგრამ როცა სახელმწიფო გაფართოვდა და სახელმწიფოს საზღვრებმა შესამჩნევლად გაიწია, ცხოვრებაც, რასაკვირველია, გართულდა, სამეფოს მართვა-გამგეობა გაძნელდა. მეფე იძულებული იყო თავისი განთქმული მხნეობა და თავისუფალი დრო გაერთიანებულ საქართველოს პოლიტიკურ ძლიერების დამყარებისათვის მოეხმარებინა. ამისთვის კი სწრაფი ლაშქრობა და მუდმივი სამხედრო სამზადისი და მოქმედება იყო ხოლმე საჭირო. მეფეს, რასაკვირველია, დრო და მოცალება არ ექნებოდა და ამის გამო „მომჩივართა" საქმეების გარჩევას ველარ მოასწრებდა. მეფე რომ ერთ ალაგას არ ეგულებოდათ ხოლმე, მომჩივარნი და მთხოვნელები ცდილობდნენ სადმე გზაში მაინც დახვედროდნენ მას და თავიანთი ჭირ-ვარამი და დარდი შეეჩივლათ; ისინი, მემატიანეს სიტყვით, გზის პირას გორაკებზე, ან მაღალ კლდეებზე ავიდოდნენ ხოლმე, ან არა და ხის კენწეროზე მოექცეოდნენ, ოღონდ კი მეფემ როგორმე შეგვამჩნიოს და ჩვენი ამბავი იკითხოსო. ნიჭიერმა და შორსგამსჭვრეტავმა ხელმწიფემ მომჩივართა და მართლმსაჯულების ასეთ გაჭირვებულ მდგომარეობას ყურადღება მიაქცია და საქმის მოწესრიგება დააპირა. რაკი თვითონ მეფეს მოცალეობა არა ჰქონდა, ამიტომ ყველა მეფესთან ნაჩივლ საქმეების გამოსაძიებლადა და გასარჩევად მან ახალი დაწესებულება დააარსა, სადაც „კაცნი მართლიად მცნობელნი" დაადგინა; ამიერიდან უზენაესი მართლმსაჯულე-

ბა საქართველოში ამათ ეკითხებოდა, ეს მეფის პირადი განსაგებელი საქმე აღარ იყო; შესაძლებელია მხოლოდ მისთვის უზენაეს მოსამართლეთა განაჩენი დასამტკიცებლად წარედგინათ ხოლმე.

ჩვენ არ შეგვიძლია ახლა უფრო ვრცლად განვიხილოთ ის საკითხი, თუ რა და რა საქმეები ეკითხებოდა ამა თუ იმ დიდებულ მოხელეს, იმიტომ რომ ამ საკითხისათვის ცალკე გამოკვლევა იქნებოდა საჭირო, თუკი ჩვენ მოვინდომებდით ჯეროვნად შეგვესწავლა იგი, — აგრეთვე იმის გამო, რომ ჩვენ აწინდელ კვლევის საგანთან მჭიდრო კავშირი არა აქვს. საქართველოს მეფეს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მრავალი სხვადასხვა საქმე ეკითხებოდა ხოლმე, მაგრამ მეფის უფლების თვისება რომ უკეთესად გავითვალისწინოთ, უკეთესი იქნება, თუ მეფის თითოეულ განსაგებელ საქმეს ახლა თავს დავანებებთ და უმთავრესის საზოგადო საკითხის გამორკვევას შევუდგებით, სახელდობრ, — თუ რა უფლებები ჰქონდა საქართველოს მეფეს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში, სრული, განუსაზღვრელი თვითმპყრობელი ბრძანდებოდა იგი, თუ მისი მოქმედება ცოტათი მაინც შეზღუდული იყო?

თავი V.

საქართველოს მეფე თვითმპყრობელი იყო თუ არა?

თვითონ მეფეებისათვის რომ გვეკითხა, უეჭველია, ისინი დაუყოვნებლივ გვიპასუხებდნენ, „ნებითა და შეწევნითა ღვთისათა“ — სრულის უფლებითა ვართ აღჭურვილიო; აკი გიორგი II ერთ თავის სიგელში „აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელის“ სახელი უწოდა თავისთავს. ჩვენთვის ამ მეფეთა შეხედულებას ახლა, როცა მათ უფლების ჭეშმარიტ თვისებისა და სივრცის გამორკვევას უნდა შევუდგეთ, არსებითი მნიშვნელობა აღარა აქვს; მაშინდელ მეფეების ბრძანება-სიგელები და მემატიანეთა მიერ მოთხრობილი ამბები უფრო მიუდგომელ და პირუთვნელ საბუთებს შეგვქმნენ ამ საკითხის გამოსარკვევად. დიდი ხანია როგორც სიტყვაკაზმულ მწერლობაშა, ისე განათლებულ საზოგადოებაში ერთი ახირებული და შემცდარი აზრია გავრცელებული, ვითომც საშუალო საუკუნეებში და ქრისტეს წინა დროს აზიის ყველა სახელმწიფოში განუსაზღვრელი, სრული თვითმპყრობელობა იყო გაბატონებული, ვითომც იქ მეფის სურვილსა და განზრახვას კანონის ძალა და გასავალი ჰქონდა და დაუყოვნებლივ, სიტყვის შეუბრუნებლივ უნდა აესრულებინათ ქვეშევრდომებს. ამისთანა სახელმწიფო წესწყობილებას, როგორც მოგეხსენებათ, აზიურ დესპოტიის, ანუ აზიურ მტარვალობის სახელიც კი დაარქვეს. რასაკვირველია, ყველა აღმოსავლეთის სახელმწიფოზე ლაპარაკის ჩამოგდებას ჩვენ ვერ გავბედავთ, მაგრამ საქართველოს ისტორიის შესწავლა და ქვემორე დაწერილიც, იმედია, საკმაოდ შეარყევს ამ ყალბ და უსაფუძვლო აზრს.

საქართველოს მეფის უფლებათა სივრცის გამორკვევას ჩვენ მისი ტახტზე აბრძანების პირველ მოქმედებიდანვე შევუდგებით. უძველესი ქართული იურიდიული საბუთები გვიჩვენებენ, რომ ხელმწიფე ტახტზე აბრძანდებოდა თუ არა, ყველა დაწესებულება და კერძო პირი, რომელსაც განსვენებულ მეფეთა მიერ წყალობის, ან კიდევ ბრძანების წიგნები ნაბოძები ჰქონდა, მოვალე იყონ ახალი ხელმწიფისათვის მიერთმია და საბუთების დამტკიცებას შევედრებოდა. როცა

მეფე თავის მოყმეს ისეთ წყალობის წიგნს აძლევდა ხოლმე, რომელიც „საუკუნოდ“ უშლელად უნდა დარჩენილიყო, იგი თავის ნაბოძებ ბრძანებაში უეჭველად ჩაუმატებდა ხოლმე: „აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაჲ და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა... დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უმალავთ ბრძანებულსა და გაგებოვილსა მას ჩუენსა“-ო (იხ. ბაგრატ. IV, 1058 წ. სიგელი, ჟორდანია, შიომღ. ისტ. საბ., 4) ასეთი თხოვნა ყველა უძველესს მეფეთა სიგელსა აქვს ჩართული (იხ. ibid, მეორე სიგელი ბაგრატ IV, გვ. 9; გიორგი II, გვ. 12; დავით აღმაშენებლისა, გვ. 19 და სხვა). ჩვენამდე სწორედ ერთმა ასეთმა საბუთმა მოაღწია, სადაც მეფე გიორგი II შიომღვიმისადმი წინანდელ მეფეთა ნაწყალობევ უფლებებს უმტკიცებს. მეფე ბრძანებს: „მოჴდეს მღვიმესა ჩუენ წინაშე წმიდა მამა მიქელ და ყოველნი მამანი, მჴდრნი მღვიმისანი და მოიხვნეს სიგელნი მამათა და პაპათა ჩუენთანი და დაწერილნი მთავართ ყოველთა და აზნაურთა... რათა იგი სიგელნი გაუახლენით და დაწერილნი დაუმტკიცენითო“ (ibid., გვ. 10). ამ დამტკიცების და უფლებათა განახლების საბუთის ბოლოს ნათქვამია: „დაიწერა ბრძანებაჲ და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩემისასა პირველსა (ა)“ (ibid., გვ. 12). რასაკვირველია, შიომღვიმის მამებს გიორგი II-სათვის, იმის მეფობის პირველ წელს, ამიტომ წარუდგენიათ დასამტკიცებლად, რომ მათ საბუთებს ძალა და მნიშვნელობა არ დაეკარგოდათ. ჩავუკვირდეთ ახლა ამ მოვლენას და გამოვარკვიოთ, თუ რას მოასწავებს იგი. მეფეებს საჭიროდ მიაჩნდათ რომელიმე მოყმეს მამულს, ან სხვა უფლებას რომ უწყალობებდნენ, სიგელში აუცილებლად უნდა ჩაემატებინათ ხოლმე შემდგომად მომავალ მეფეების მიმართ თხოვნა, ჩემი ბრძანება და წყალობის წიგნი დაამტკიცეთ და ნუ გააუქმებთო. უეჭველია, ისინი დარწმუნებულნი უნდა ყოფილიყვნენ, რომ მათ მემკვიდრე მეფეებს შეეძლოთ წინაპართა ნაბრძანები და წყალობის წიგნი მოეშალათ. რამდენად დარწმუნებულნი იყვნენ საქართველოს ხელმწიფეები, რომ მათ მოადგილეებს მათის ბრძანების დარღვევა შეეძლოთ, იქიდანა ჩანს, თუ რა საშუალებასა ხმარობდნენ ხოლმე მეფენი, ოღონდ კი თავიანთ წყალობის წიგნისათვის საუკუნო უქცეველობა მიენიჭებინათ; თხოვნის გარდა ისინი სიგელში ყოველთვის ჩაურთავდნენ ხოლმე: „უკუეთუ ვინმე, რასაცა ჟამსა რაიცა გვარი კაცი, დიდი გინა მცირე აღგეს და ამა ნაქნარსა ჩუენსა აქცევდეს გამცაურისხდების მამაჲ, ძე და სული წმინდაჲ და ესემცა წმიდანი მოციქულნი არიან მსაჯულნი სულისა მათისანი დღესა მას განკითხვისასა“ (შიომღვ. ისტ. საბ. 9, ბაგრატ IV, 1058 წ. სიგელი). ამგვარივე წყევლა-კრულვა ყველა საბუთში მოიპოვება (იხ. შიომღვ. ისტ. საბ.). მაგრამ, მეფეების აზრით, არც ესა კმაროდა; რომ წყევლას გაეჭრა და მომავალში საბუთი ვინმეს არ დაერღვია, ამისათვის ისინი თითოეული თავიანთი სიგელის ბოლოს მიამატებინებდნენ ხოლმე: „თქვენ ქრისტეს მიერ... ქართლისა კათალიკოზმან და წმიდათა მღვდელთ მოძღუართა დაწერილი ესე ჩუენი დაამტკიცეთ, ვითა წესი არს წყევლანი და შეჩუენებანი დაწერენაცა ვინცა ოჴქციოს და შეჴცვალოს“-ო. (ბაგრატ IV-ის სიგელი. 1058 წ. ibid., 4). ასეთივე თხოვნა ჩართულია ბაგრატ IV მიერ. (სიგ. ibid., 9; გიორგი II 1072 წ. სიგელში ibid., 12; დავით აღმაშენებლის ანდერძში, ibid, 19). კათალიკოსებიც გულმოდგინედ ასრულებდნენ ხოლმე მეფეთა თხოვნას; აი, მაგალითად, როგორა წყევლის და შეაჩვენებს მეფის სიგელის უარისმყოფელთა და გამაუქმებელთ გიორგი კათალიკოსი: ვინც ბაგრატის სიგელს დაარღვევს, „ჰრისხვამცა მამაჲ, ძე და სული წმიდაჲ, ღვთისმშობელი, კრულმცა არიან დაუსაბამოჲსა უფლისა სიტყუითა, ათორმეტთა წმიდათა მოციქულთა მადლითა, ექუსთა კრებათა

მადლითა, ხუთთა პატრიარქთა ჯუარითა, წმიდისა დედაქალაქისა და სუეტის ცხოველისა მადლითა, ჩემ ვლახაკის ჯუარითა გაუხსნელად სულით და ხორცით ამას ყოფასა და მას საუკუნესა არსმცა ნაწილი მისი იუდასთანა ისკარიოტელისა და ყოველთა მწვალებელთა და უფლის უარისმყოფელთა თანაშერაცხილი"-ო (შიომღვ., ისტ. საბ., 5; იხილე ასეთივე კრულვა სხვა სიგელებშიაც, ibid., გვ. 12, 22 და სხვა). ასეთი საშინელი და უზარმაზარი ცხრაკლიტური კრულვა-შეჩვენება იყო ხოლმე საჭირო, რომ მეფე დარწმუნებული ბრძანებულიყო, ჩემი მოადგილეები სიგელს არ გააუქმებენ და არ მოშლიანო. მაგრამ არც ეს უზარმაზარი წყევლა-კრულვა შველოდა ხოლმე რამეს. ეხლაც კი აუარებელი საბუთი მოიპოვება, საცა ნათქვამია, რომ განსვენებულ მეფეთა სიგელი არ დაამტკიცეს და მოშალესო. ამნაირად, ყველა ზემომოყვანილი მასალიდან ცხადადა ჩანს, რომ საქართველოს მეფეთ-მეფის ბრძანებას მნიშვნელობა და გასავალი მხოლოდ მისი სიცოცხლის დროსა ჰქონდა, ესე იგი თითოეულ მეფის ბრძანებისა და განკარგულების მოქმედებას საზღვარი ედო. ეს საზღვარი მეფის სიკვდილი იყო; თითოეული განსვენებული მეფის ბრძანებასა და წყალობის წიგნს მხოლოდ მაშინ შერჩებოდა ხოლმე ძალა და მნიშვნელობა, თუ სამეფო ტახტის მოადგილეები შეიწყნარებდნენ და უქცეველობას დაუმტკიცებდნენ.

ჩვენამდე ერთმა საყურადღებო საბუთმა მოაღწია, რომელიც საუცხოოდ გვიხატავს, რა გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩაცვივდებოდნენ ხოლმე ის პირები, რომელთაც თითოეულ ტახტზე ასლად აბრძანებულ ხელმწიფისათვის თავის მფლობელობის, ან წყალობის წიგნი დასამტკიცებლად არ წარუდგენიათ. ეს საბუთი ბაგრატ IV-ის სიგელი გახლავთ: „მოვიდეს ჩვენ წინაშე, ბრძანებს მეფე, ქუთათის, სახლსა სამკჳდრებელსა ჩუენსა, ესე მამანი მიჯნაძორიელნი და მამანი ოპიზარნი... და მოიხვნეს სიგელნი გურგენ ერისთავთ ერისთავისა, გურგენ მეფეთ მეფისა, პაპისა ჩემისა ბაგრატ კურაპალატისა და მამისა ჩემისა გიორგი მეფისა, რომლითა იგი ტყენი და ზღვარნი მიჯნაძოროისთვის დაემტკიცნეს და კრულობით მოწმობანი კათალიკოზთა და მღდელთმოძღუართანი,—და მოიღეს ოპიზართა დაწერილი გუარამ მამფლისა († 889), რომლითა მას ტყესა და ზღვარსა მიჯნაძოროელთა ერჩოდეს და ამათ მიჯნაძოროელთა სიგელთა შინა გუარამ მამფლისა დაწერილი, რომელ ოპიზართათვის დაუწერია არა ხსენებულ იყო არცა დამტკიცებულად და არც გარდაგდებულად" (შიომღვ., ისტ. საბ. 8). ოპიზას მონასტრის ბერებს, როგორც ამ საბუთიდან ჩანს, გუარამ მამფლისაგან მამული საჩუქრად მიუღიათ, მაგრამ უთაურობისა და დაუდევრობის გამო, თუ სხვა რამე მიზეზით, გუარამ მამფლის († 882) სიკვდილის შემდეგ ოპიზელ ბერებს თავიანთ წყალობის წიგნი არ წარუდგენიათ ხელმწიფეებისათვის დასამტკიცებლად და ის მამული, რომელიც მათ გუარამ მამფლისაგან ჰქონდათ ნაბოძები, გურგენ ერისთავთა ერისთავს მიჯნაძოროელთათვის გადაუცია. მიჯნაძორის მამებს თავიანთი უფლება კანონიერად დაუცავთ. და ყველა შემდგომად მომავალ მეფეებისათვის სიმტკიცისა და მოუშლელობის ხელწერილი, ხოლო კათალიკოსებისათვის კრულობითი მოწმობანი უთხოვნიათ და მიუღიათ კიდეც. მაშასადამე, მიჯნაძორელნი ამ დავაში მართალნი იყვნენ, ოპიზელების საქმე კი წაგებული იყო. ასეთივე მსჯავრი დასდო ამ საჩივრის განხილვის შემდეგ უმაღლეს დარბაზის კართან მოწვეულმა საბჭომაც. მეფე ბრძანებს: „ხელნი ამათნი (ე. ი. მიჯნაძოროელთანი) მრავალნი და მტკიცენი იყუნეს და ჩუენგან მათი გატეხა არა ჯერ იყო და სულსა მათ პირველთა მეფეთა ვერ დავიმძიმებდით"-ო (ibid., 8). მართალია, მამული

საჩუქრად თავდაპირველად ოპიზელებმა მიიღეს, მაგრამ რაკი წყალობის წიგნი შემდგომად მომავალ მეფეებს არ დაამტკიცებინეს, ამიტომ ნაჩუქარ მამულის მფლობელობის უფლებაც დაკარგეს. სასამართლომ მამული მიჯნაძოროელთ მიაკუთვნა, ხოლო ოპიზელნიც რომ გულნაკლულნი არ დარჩნენ და დავიდარაბა საბოლოოდ მოისპოს, ამიტომ იმათაც სხვა მამული ეუბოძეთო, — ბრძანებს ბაგრატ მეფე.

ეს საბუთი ცხადად გვიჩვენებს, რანაირად აირ-დაირეოდა და დაიხლართებოდა ხოლმე საქმე, თუ რომ წყალობის წიგნს, ან სხვა რაიმე მფლობელობის საბუთს, თითოეულ ტახტზე ახლად ასულ ხელმწიფეს არ წარუდგენდნენ დასამტკიცებლად. ამგვარად, იურიდიული საბუთები გვიმტკიცებენ, რომ საქართველოს მეფის უფლებას მხოლოდ მის სიცოცხლის დროს ჰქონდა ძალა და მნიშვნელობა, სიკვდილის შემდეგ კი — მარტო იმ შემთხვევაში, როცა მოადგილე დაამტკიცებდა. ეს გარემოება, რასაკვირველია, თვალსაჩინოდ და არსებითად ავიწროვებდა და ზღუდავდა მეფის უფლებას; რამდენად შეზღუდული იყო ამ მხრივ საქართველოს ბატონობის უფლება, შემდეგი შედარება დაგვანახვებს: თანამედროვე სახელმწიფოებში თითოეულ მეფის ბრძანებას იმ დრომდე აქვს ძალა და მნიშვნელობა, მანამდისინ რომელიმე მომავალი მეფე არ გააუქმებს, მაშინდელ საქართველოში კი მხოლოდ მაშინ ჰქონდა ძალა, თუ თითოეული მოსახლი ხელმწიფე დაამტკიცებდა მას.

თავი VI.

ბრძოლა აზნაურთა და საქართველოს მეფეებს შორის ქვეყნის მართვა-გამგეობის უფლების გამო

რა უფლებითღა იყო აღჭურვილი საქართველოს მეფე სიცოცხლის დროს, სრული თვითმპყრობელი ბრძანდებოდა იგი, თუ მისი მოქმედების თავისუფლება როგორმე შეზღუდული იყო? მას შემდეგ, რაც სასანელთა გვარის სპარსეთის ხელმწიფეებმა მეფის უფლება საქართველოში მოსპეს „მით ჟამითაგან, როგორც ჩვენი მემატიანე მოგვითხრობს, ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა ვიდრე ამათამდე“-ო (მოქცევაჲ ქართლისაჲ, სამი ისტ. ქრ. 44), ე. ი. ბაგრატიონთა გვარის მეფეების გაბატონებამდეო. მაშასადამე, ჩვენი ქვეყნის მართვა-გამგეობის უფლება, რამდენადაც მათ მებატონე სპარსეთის მთავრობა ნებას მისცემდა, აზნაურების ხელში ყოფილა. სამწუხაროდ, ჩვენ ამ ხანის შესახებ ჯერჯერობით ძალიან ცოტა ცნობები მოგვეპოვება და ამის გამო მკვლევარს სათანადოდ არ შეუძლია მაშინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების ვითარების შესწავლა. მემატიანეს აქვს მხოლოდ ერთი გაკვრით ნათქვამი წინადადება, რომელიც საქართველოს ისტორიის აზნაურთა უფლების ხანას ახასიათებს. ბაგრატიონთა გვარის ისტორიკოსს სუმბატ დავითის ძეს ეკუთვნის ეს წინადადება, რომელსაც ოდნავ პირადი სიძულვილისა და მედასეობის კვალი ატყვია; მემატიანე თავმობეზრებული გვაუწყებს: „დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა მათთაგანა“-ო (ibid., 44). ჩვენის თემისათვის ახლა საჭირო არ არის გამოვარკვიოთ, თუ რამდენად მართალია ისტორიკოსი: ჩვენთვის ისიც კმარა, რაკი დამტკიცდა, რომ ვიდრე საქართველოში მეფობა აღდგენილი იქნებოდა, ქვეყნის უმთავრესი უფლე-

ბა აზნაურებს ეკუთვნოდათ. „ქართლის ცხოვრებიდან“ ჩანს, რომ შემდეგშიაც, ვიდრე კონსტანტინე აფხაზთა მეფე ქართლს დაეპატრონებოდა, „დაიპყრობდეს ქართლსა აზნაურნი“ (გვ. 282). ქვეყნის გამგეობა აზნაურთა ხელში ყოფილა. ზემოთ მოთხრობილი იყო, თუ როგორ შეერთდნენ ქართველ მოდგმის ერთა გაცალკავებული პატარა სამეფოები; მატიანედანა ჩანს, რომ გაერთიანება ზოგჯერ ნებაყოფლობით იყო ხოლმე განხორციელებული, ხანდისხან კი ძალდატანებითაც. საბუთები გვიჩვენებენ მხოლოდ, რომ მეფის უფლების აღდგენა საქართველოში ერის სურვილისა და მეცადინეობის წყალობით განხორციელებულა. რასაკვირველია, მეფობის დაარსებისთანავე აზნაურობას თანდათან კვლავინდებური უფლება და მოთავეობა ხელიდან გამოეცლებოდა; ეს ამბავი კი, რა თქმა უნდა, ბატონობას მიჩვეულ უმაღლეს წოდებას არაფრად ეჭაშნიკებოდა. ამის გამო, უეჭველია, გავლენიანი აზნაურობა არც თუ ძალიან მოწადინებული იქნებოდა, რომ საქართველოს ბატონი მეტისმეტად გაძლიერებულიყო. საქმე სწორედ ასეც დატრიალდა. მემატიანე, მაგალითად, გვიამბობს: „გარდმოვიდა ქართლს მეფე ბაგრატ (III), რათა განაგნეს საქმენი დაშლილნი ქართლისანი. მოვიდა და დადგა თილვას. ხოლო მას ჟამსა აზნაურთა ქართლისათა რომელთამე არა ენება გარდმოსვლა მისი, რამეთუ თჳთეულად გააგებდეს საქმეთა ქართლისათა... იწინამძღვრეს ქავთარ ტბელი, მოეგებნეს ბრძოლად და დაუდგეს თავსა ზედა მოღრისასა. იხილა რაჲ ბაგრატ აფხაზთა მეფემან, აღუზახნა სპათა თჳსთა, მივიდეს და შეებნეს, იოტნეს ქართველნი, რომელნიმე დაჴოცნეს, რომელნიმე შეიპყრეს და სხვანი კვალად მეოტნი გარდაიხვეწნეს და დაიფანტნეს; მოვიდა უფლის ციხესა... დაყვნა დღენი მცირედნი, განაგნა საქმენი ქართლისანი“ (ქართ. ცხ., 302), მარიამ დედ. ქართ. ცხ., ე. თაყაიშვილის გამოც., 239). მემატიანეს ეს ცნობა გვიჩვენებს, რომ თუმცა ქართლის აზნაურები მეფობის აღდგენის წინააღმდეგნი არ იყვნენ, მაგრამ მისი საქმეებში და ქვეყნის გამგეობაში ჩარევა არ მოსწონდათ, — ბრძანდებოდეთ მანდ აფხაზეთში და აქაურ საქმეებს ჩვენებურად მოვაწყობთო. ქართლის აზნაურებს, მაშასადამე, ქვეყნის მართვა-გამგეობის უფლების დათმობა არა სურდათ და როცა მეფე ამათ ადგილებში გადმოვიდა, შეიარაღებულნი შეებრძოლნენ კიდეც. ამ დროიდან იწყება შეუწყვეტელი ბრძოლა ქვეყნის გამგეობის უფლების გამო მეფეებსა და აზნაურთა შორის. ხანგრძლივი, სასტიკი, ხშირად დაუნდობელი ბრძოლა იყო ეს მეტოქეობის ხანა; სწორედ ამ ბრძოლის ისტორიის გამორკვევასა და შესწავლას უნდა შევუდგეთ ჩვენ ახლა. საკვირველია, რომ ჩვენი ისტორიის მკვლევრებს აქამდისინ არავითარი ყურადღება არ მიუქცევიათ ამ ფრიად საინტერესო და საყურადღებო საკითხისათვის.

გარდაიცვალა თუ არა მეფე ბაგრატ III და ძე მისი გიორგი ტახტზე აბრძანდა, „ღადრობითა“ (ჰერეთ-კახეთის) აზნაურთა შეპყრობილ იქმნეს (ბაგრატის დაყენებული) ერისთავნი, მათ ქუეყანათ კუალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, რომელთა აქუნდა იგი“ (სუმბატის ქრონ., სამი ისტ. ქრ. 67). აზნაურნი წინააღუდგნენ საქართველოს მეფეთ მეფეს მისი უფლების გაძლიერების შესაფერხებლად და თავიანთი წინანდელი მმართველობა ირჩიეს. შეერთებულ სამეფოს ჰერეთ-კახეთი ჩამოეცალა, მაგრამ შერჩენილ სამფლობელოებშიაც აზნაურები გიორგის დიდ ერთგულებას არ უწევდნენ. იგივე მემატიანე მოგვითხრობს, ბერძნების კეისრის ბასილის შემოსევის დროს გიორგი მეფეს უნდოდა უთანხმოება მშვიდობიანად გაეთავებინა, „გარნა ორკერძოვე მზაკვარნი იგი აზნაურნი არა მოეშვნეს გიორგის ყოფად ზავისა, რამეთუ არა უნდოდათ მშვიდობაჲ“-ო (ქარ. ცხ. 313, მარიამ

დედ. ქარ. ცხ., 356). მამაზე უარესი გაჭირვება აზნაურებისაგან იმისმა შვილმა ბაგრატ IV გამოიარა: „აზნაურნი ტაოელნიო“, — მოგვითხრობს მემატიანე სუმბატ დავითისძე, და ბანელი ეპისკოპოსი (იოანე) და ამათთან უმრავლესნი აზნაურნი ტაოსა, რომელნიმე ციხეთა და რომელნიმე უციხონი, განუდგეს ბაგრატს და მიერთნეს კონსტანტინეს, ძმასა ბასილი ბერძენთა მეფისასა“ (სამი ისტ. ქრ., 75). ხოლო როცა ერთი წლის შემდეგ საქართველოს ბასილ კეისრის ჯარი შემოესია, და ქვეყნის აოხრება დაიწყო და კლდე-კარს გარს შემოერტყა, „სადა იგი იყუნეს, მემატიანეს სიტყვით, მაშინ აზნაურნი ბაგრატისნი და ბრძოლა ყვეს, გარნა არა დიდად, და განდგეს კუალად აზნაურნი და მისცნეს ციხენი, ჩანჩუხამან ერისთავმან მისცა ციხე ცეფთისა და თჳთ წარვიდეს იგინი საბერძნეთს“ (ibid., 76). აზნაურები იმდენად გატაცებულნი იყვნენ მეფის წინააღმდეგ ბრძოლით, რომ ღალატსაც კი არ ერიდებოდნენ ხოლმე, ამისთანა თავგანწირულ ერთგულებით საბა მტბევარ ეპისკოპოსს, ეზრა ანჩელ ეპისკოპოსსა და შავშეთის აზნაურებს რომ არ დაეხსნათ მეფე, მისი საქმე ცუდად დატრიალდებოდა. საზოგადოთ ბაგრატ IV-ს დიდებულ აზნაურთა წინააღმდეგობისა და ღალატისაგან ილაჯი ჰქონდა გაწყვეტილი. ბრძოლა იმდენად გამწვავდა, გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების ავტორის სიტყვით, რომ „აბაზაძენი... კაცნი ძლიერნი და სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თჳსისა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისა აღზავებულნი“, მეფეს მოსვენებას არ აძლევდნენ და, წარმოიდგინეთ, ისტორიკოსი ამბობს — „ყოველთა უწყით ჭეშმარიტებით, ვითარმედ შეწყნარებად მეფისა ეგულვებოდათ“-ო (საეკ. მუზ. გამოც., გიორგი მთაწმ. ცხოვრება, გვ. 319). აბაზაძეებმა ღალად მეფის შეპყრობაც კი განიზრახეს, განა ამაზე მეტიღა შეიძლებოდა? ვინ იყვნენ მერე ეს თავზე ხელაღებულნი აბაზაძენი? „ქართლის ცხოვრებიდან“ ჩანს, რომ ერთი ამ ხუთ ძმათაგანი ქართლის ერისთავადა ყოფილა მაშინ (ქართ. ცხ., 323); მაშასადამე, დიდებულ მოხელეთა და აზნაურთა წრეს უნდა ეკუთვნოდნენ ისინი; ამიტომაც ამბობს გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების ავტორი — „კაცნი ძლიერნი და ახოვანნი“-ო; ხოლო როცა იგი ამტკიცებს, აბაზაძენი „სიმრავლესა ზედა ერისა აღზავებულნი“ იყვნენო. რასაკვირველია, ამ დიად აზნაურთა მრავალი მომხრე და საკუთარი ჯარი უნდა ვიგულისხმოთ. ბაგრატ მეფემ თვითონ შესჩივლა გიორგი მთაწმინდელს, „მრავალ გზის ხელმეყო და ვეროდეს განმემარჯვა“-ო (გიორგის ცხოვ. ibid., 319—20). როგორც იყო, ეს თავგასული აზნაურები მეფემ შეიპყრო და თავიდან მოიშორა (ibid., 319). მეორე დაუძინებელმა მეტოქემ და ძლიერმა მოწინააღმდეგემ ლიპარიტმა კი მეფეს აჯობა. ჯერ იყო და „მოიყვანა ლიპარიტ დემეტრე ძმა ბაგრატისი, სამეფოდ ბერძენთა მეფისა ლაშქრითა და მიერთნეს სხვანიცა ვინმე დიდებულნი აზნაურნი“ (ქართ., ცხ., 324). ლიპარიტი, ეტყობა, ბაგრატ მეფეს ტახტიდან ჩამოგდებას უპირებდა და მის მაგიერ დემეტრეს გამეფება სურდა. ძლივძლივობით მეფე და ლიპარიტი შერიგდნენ; ბაგრატი იმდენად უძლური იყო, რომ ამ თავის მედგარ მოწინააღმდეგესა და მეამბოხეს ლიპარიტს „უბოძა ქართლის ერისთაობა“ (ქართ. ცხ., 325), იქნება ურჩი აზნაურის გული ამით მაინც მოეიგოო. მაგრამ არც ამ წყალობამ გაჭრა: ლიპარიტი რამდენიმეჯერ კიდევ აუშალა მეფე ბაგრატს და ასეთი დღე დააყენა, რომ საბერძნეთში გახიზვნის მეტი აღარა დარჩა რა. რაკი საქმე ასე დატრიალდა, ვიდრე იყო ბაგრატ საბერძნეთს, „ითხოვაო, მოგვითხრობს მემატიანე. ლიპარიტ ძე ბაგრატისა გიორგი მეფედ... მოსცეს იგი დედამან მისმან და დიდებულთა მის ქუეყანისათა, მოიყვანეს რუისს, აკურთხეს მეფედ და მოიყვანეს საზრდელად მისსა ლიპარიტ“ (ქართ. ცხ., 329), ასე გაიმარჯვა ლიპარიტმა: ბაგრატი ხელცარიელი დარჩა; ხოლო

ახალგაზრდა მეფის აღმზრდელად თვითონ ბრძანდებოდა ამორჩეული და მეფის და სამეფოს გამგეობა, რასაკვირველია, ლიპარიტს ჩაუვარდებოდა ხელში. ყველა ზემომოყვანილი ცნობიდან ცხადადა ჩანს, რამდენად უღონო იყო მაშინ საქართველოს ბატონი და რამდენად ძლიერნი იყვნენ აზნაურები, რომელნიც თავგამოდებით და დაუზოგავად ებრძოდნენ ხოლმე მეფეს. რასაკვირველია, ასეთ მეფეებს, რომელთაც საქართველოს ბატონებსავით აზნაურთა წინააღმდეგობითა და ბრძოლით ილაჯი გაწყვეტილი ჰქონდათ, არ შეიძლება თვითმპყრობელის სახელი უწოდოს კაცმა, თუნდაც რომ თვით მეფეებს ჩვენ ხელმწიფეებსავით „აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელებად" ელიარებინათ თავისი თავი. უეჭველია ამ მეფეების სურვილსა და სიტყვას მოყმენი კანონად არ ჩასთვლიდნენ და ადვილადაც დაარღვევდნენ. ხოლო რაკი აზნაურობა ასე ძლიერი იყო და თავის უფლებას თავგამოდებით იცავდა, მეფეს, რასაკვირველია, არ შეეძლო სამეფოს გაჭირვებასა, ან სხვა დიდმნიშენელოვანი საქმეების დროს აზნაურების დაუკითხავად რამე გაეკეთებინა; იგი ჯერ იმათთან ითათბირებდა ხოლმე, მერე საერთო სურვილის თანახმად მოიქცეოდა ხოლმე. როცა მაგალითად, გიორგი II სელჯუკთა შემოსევამ და ქვეყნის დაწიოკებამ თავი მოაბეზრა და საშინელ გაჭირვებაში ჩააგდო, მეფემ მემატიანეს თქმით „ჰყო განზრახვა დიდებულთა თვისთა თანა და დაამტკიცეს წასვლა სულტანსა მალიქშას წინაშე" (ქართ. ცხ., 346). ხელმწიფემ, როგორც ჩანს, თვითონ არ იცოდა რა ექნა და ამის გამო დიდებულ აზნაურებს დაეკითხა რჩევას.

მაგრამ თუ აზნაურები იბრძოდნენ თავიანთ უფლებათა დასაცავად, არც მეფეები შესცქეროდნენ გულხელდაკრეფილნი: ისინი, რაც ძალი და ღონე ჰქონდათ, სულ იმის ცდაში იყვნენ, ზურგი როგორმე გაემაგრებინათ. თითოეული მეფეთაგანი სხვადასხვა ხერხსა ხმარობდა ხოლმე ამისათვის; ბაგრატ მესამე, მაგალითად, „ურჩნი თვისნი შესცვალნა დიდებისაგან და ადგილთა მათთა დაადგინა ერთგულნი და მისწრაფედ მორჩილნი ბრძანებასა მათსა" (ქართ. ცხ., 304). მეფემ ხუმრობა არ იცოდა და ლაღს აზნაურს მალე მოიშორებდა ხოლმე თავიდან, ეს იყო მისი საზოგადო და ჩვეულებრივი ხერხი; თუ შეამჩნევდა რამეს, ჯერ, მემატიანეს სიტყვით, „მცირედ ამხილის ყოველთა, ვინ უკუეპოვის ურჩი და მისსა ადგილსა განადიდნის ერთგული და მისანდობელი თვისი" (ქართ. ცხ., 302). გიორგი მეფე კი (II) უფრო სიფრთხილითა და გულკეთილობით ცდილობდა თავისი მოწინააღმდეგეების გული მოეგო: ისტორიკოსი ამბობს: „ყოველივე ერთგული და ორგული დაფარა წყალობითა და დაიწყნარა მეფობა თვისი გიორგი მეფემან"-ო (ქართ. ცხ., 341). მეტი ღონე რომ არა ჰქონდა, სხვას რას იზამდა? ცხადია მხოლოდ, რომ მოღალატისა და ერთგულის თანაბარი წყალობა და დაჯილდოება სახელმწიფო ცხოვრებაში გამოუდეგარი საშუალებაა და მარტო უძლურ გამგეს თუ მიეტევება, თორემ სხვას არავის; ნაწყალობევი მეამბოხე აზნაური და ურჩი მოხელე თავისას არ დაიშლიდა და როცა იმისთვის ხელსაყრელი იქნებოდა, კვლავინდებურ გზას დაადგებოდა. აკი ასეც იყო ხოლმე. გიორგი მეფის სახელოვანმა შვილმა დავით აღმაშენებელმა ეს კარგად შეიგნო და როცა ლიპარიტმა მამაპაპეული ორგულობა გამოიჩინა, „ინება განწურთა მისი ამისთჳსცა პყრობილ ჰყო იგი ჟამ რაოდენმე, რომელი კმა იყო განსწავლულად გონიერისა ვისისამე და... განუტევა იგი და მითვე დიდებითა ამყოფა და არა შეუცვალა" (ქართ. ცხ., 349). ჩვენა ვხედავთ, რომ უაზრო წყალობის მაგიერ დავით აღმაშენებელი მოღალატეებს საპყრობილეში ამოუკრავდა ხოლმე თავსა. მაგრამ პირველ დანაშაულისათვის მეფე მაინც თანამდებობას არ ართმევდა ხოლმე, მაგრამ

თუ მოხელე თავისას არ დაიშლიდა და ორგულობას შეამჩნევდა, მემატიანეს სიტყვით, „იხილა რა მშვიდმან და ღვთივ განბრძნობილმან მეფემან დავით, რამეთუ კუდი ძაღლისა არა განემართების, არცა კირჩხიბი მართლად ვალს, მეორესა წელსა კვალად შეიპყრა ორწელ პყრობილ ყო და საბერძნეთს გაგზავნაო" (ქართ. ცხ., 349). მეფე, როგორც ჩანს, მოღალატეთა დასასჯელად საუკეთესო საშუალებად საპყრობილესა სთვლიდა. მაინცდამაინც ამისთანა შემთხვევებში დავით აღმაშენებელი ძალიან მკაცრად არ იქცეოდა და სიკვდილით არა სჯიდა დამნაშავეებს, მხოლოდ სამუდამოდ საქართველოდან განაძევებდა ხოლმე. დავით აღმაშენებლის პოლიტიკური სიბრძნე და შორს გამჭვრეტლობა, სახელმწიფოს შინაურ საქმეების მოწესრიგების მოღვაწეობა ჯერ შესაფერისად დაფასებული არ არის. მერე რა დიადი იყო ეს მეფის პოლიტიკა, რა ღრმა წარსულისა და თანამედროვე ცხოვრების დაკვირვებასა და ცოდნაზე იყო იგი დამყარებული. ისტორიკოსი მოგვითხრობს: დავით აღმაშენებელი დაკვირვებამ დაარწმუნაო, რომ „ნათესავი ქართველთა ორგულ ბუნება არს პირველთაგანვე თჳსთა უფალთა-რამეთუ რაჟამს განდიდნენ, განსუქდნენ და დიდება ჰყონ და განსვენება, იწყებნ განზრახვად ბოროტისა, ჳითარცა, — მოგვითხრობს ძველი მატიანე ქართლისა, — და საქმენი აწ ხილულნი"-ო (ქართ. ცხ. 378). რასაკვირველია, აქ უმაღლეს წოდებაზე, აზნაურობაზეა ლაპარაკი. დიახ, შესანიშნავმა ხელმწიფემ დაინახა, რომ აზნაურთა აშლა მეფის წინაამდეგ და ორგულობა საზოგადო მოვლენა იყო და არა შემთხვევითი: საზოგადო მოვლენა იმიტომ იყო, რომ აზნაურები ცდილობდნენ წინანდელი გავლენა და უფლება შეერჩინათ კიდევ როგორმე და მეფისათვის კი არ დაეთმოთ. დავით აღმაშენებელი ხედავდა აგრეთვე, რომ აზნაურები ერთად იკრიბებოდნენ, ერთად მოქმედებდნენ საქართველოს ბატონის წინააღმდეგ: მეფეს კარგად მოეხსენებოდა, რომ აზნაურებს თავიანთი ჯარი — მოყმეები ჰყავდათ და შეერთებულ აზნაურთა ჯარის წინააღმდეგ მეფესაც კი გაუჭირდებოდა. აკი ამიტომაც მოსდიოდათ მარცხი მის წინაპრებს გიორგი I, ბაგრატ IV და გიორგი II. ცხადი იყო, რომ თუ მეფეს სურდა თავის მოწინააღმდეგეებისათვის ეჯობნა, ამისათვის საჭირო იყო მუდმივი ძლიერი და მრავალრიცხოვანი ჯარი ჰყოლოდა დამზადებული; საკუთარი ლაშქარი კი აზნაურთა ჯარის დაუხმარებლივ სამყოფი არ მოეპოვებოდა მეფეს (ქართ. ცხ., 357). თავისი დიადი პოლიტიკური ნიჭი და შორსგამსჭვრეტლობა დავით აღმაშენებელმა სწორედ ამ ძნელ და გაჭირვებულ მდგომარეობაში გამოიჩინა. თავისი თავის გასაძლიერებლად მეფემ ყივჩაყთა 50.000 ჯარისკაცი დაიქირავა, გასწრთვნა და მუდმივ დამზადებული ჰყავდა საბრძოლველად (ქართ. ცხ., 357—8). უეჭველია, ნაქირავები ჯარი დავით აღმაშენებელმა იმიტომ გადმოიყვანა ყივჩაყთაგან, რომ მისი თანამეცხედრე ყივჩაყთა მთავრის ქალი ბრძანდებოდა და ნათესაობის გამო მეფეს იმედი ექნებოდა ერთგულობას გამიწევენ და აზნაურებს მხარს არ დაუჭერენო. ქონებრივად ყივჩაყნი მეფისგან იყვნენ დამოკიდებულნი და მის წყალობის შემაცქერალნი იყვნენ, ამიტომ ისინი ყოველთვის სულ იმის ცდაში იქნებოდნენ, ეგებ ბატონის ყურადღება დავიმსახუროთო. აზნაურთა ჯარს კი, თუნდაც ერთგულ აზნაურთა ჯარი ყოფილიყო, ხელმწიფე მუდმივ ვერ ენდობოდა. როცა დავითმა ასეთი დახელოვნებული და ერთგული მხედრობა გაიჩინა, მას შეეძლო მოწინააღმდეგე აზნაურთა ძალა დაემარცხებინა. რაკი დავით აღმაშენებელმა აზნაურთა ორგულობის ოინები იცოდა, „ამისთვისცა არა ოდეს მოაცალა ამისად განზრახვად, ანუ განსვენებად, ანუ შეკრებად და ქმნად რასამე ესევითარისა" (ქართ. ცხ., 378); გაიგებდა თუ არა მეფე, რომ მისი მოწინააღმდეგენი შეკრე-

ბისა და შეთქმულობის მოწყობას აპირებდნენ, მაშინვე ჯარით თავს დაესხმოდა და საქმეს ჩაუფუშავდა ხოლმე. ისტორიკოსი მოგვითხრობს: „არცა სამეფოთა შინა მისთა, არც ლაშქართა შინა მისთა მყოფთა კაცთა, და დიდთა და მცირეთა საქმეთა ქმნილნი, კეთილნი ვინა ბოროტი სიტყვა თქმული არა რა დაეფარეოდა ყოვლადვე, არამედ რაოდენცა ვის ფარულად ექმნის, ანუ თუ ეთქვის ყოველივე ცხად იყო წინაშე მისსაო“ (ქართ. ცხ., 374). რასაკვირველია, ამგვარ გულთმისნობის გამოჩენა მეფეს მხოლოდ ჯაშუშთა დახმარებით შეეძლო; როგორც ეტყობა, დავით აღმაშენებელს ჯაშუშები ჰყოლია და ამ მხრივ იგი სელჯუკთა შაჰების ჩვეულებას აჰყოლია (სიასეთნამეში). ჯაშუშების დახმარებით მეფე სპობდა „ორგულობასა და ზაკვასა და ღალატსაო“ (ქართ. ცხ., 374), ამბობს მემატიანე: შეატყობინებდნენ თუ არა ისინი, დავითი უეცრად თავს დაესხმოდა ხოლმე შეთქმულთ და დააპატიმრებდა. ისტორიკოსი მოგვითხრობს: „ორგულობისა და ღალატის განზრახვისათვის, მრავალნი განპატიჟებულნიცა იყვნენ“-ო (ქართ. ცხ., 375). ოღონდაც მთელი თავისი ძალღონე დავით აღმაშენებელმა ურჩ აზნაურებთან ბრძოლას შეალია. მეფეს სახელმწიფოს წინაშე იმის ღვაწლი მიუძღვის, რომ აზნაურთა შეერთებულ წინააღმდეგობის დასამხობად მან გარკვეულ, ტაქტიკურ ბრძოლას მიმართა და თავის წინაპრებისავით გზადაბნეული არ მოქმედებდა. გარკვეულმა მიზანმა მტკიცე მოქმედებაც შექმნა: მეფე ყოველ ღონისძიებასა ხმარობდა, რომ დიდებულ და თავგასულ მოხელეებისათვის თანამდებობა ჩამოერთმია და მათ ადგილას დაბალი წოდების წევრი, ანუ, როგორც აზნაურები ეძახოდნენ, „ვინმე უგვაროni“ დაენიშნა; თანდათან უმაღლესი მოხელეობა მეფის ერთგულ, „უგვაროების“ ხელში გადადიოდა (ქართ. ცხ., 378). მართალია, მემატიანეს სიტყვებიდანა ჩანს, რომ დავით აღმაშენებლის მოწინააღმდეგე აზნაური მოხელეები მარტო ძალით არ ებრძოდნენ მეფეს და მას ქვეყნის კეთილდღეობის დამხობასაც აბრალებდნენ ხოლმე: საქართველო მეტისმეტი მოლაშქრეობითა და ომიანობით წელმოწყვეტილია. ყოველთვის ვერ აიტანს ამოდენა ჯარისა და სისხლის ღვრასა. ერთიც ვნახოთ უბედურება დატრიალდეს და სახელმწიფო დაუძლურდესო, გაიძახდნენ ისინი. ისტორიკოსის სიტყვიდანა ჩანს, რომ დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდეგაც კი იყვნენ „მაბრალებელნი მეფისანი, ჯერეთცა ესეოდენ მჭირხედ დამოლაშქრებისათვის და მხედრობათა მისთა განუსვენებელისა მიმოსვლისათვის და ვითარმედ „არცა მშვილდი თავს იდებსო მარადის გარდაცმულობისა, არცა ძალი ორლანოსა მარადის განსხიპულობასა, რამეთუ ჟამსა ხმარებისა მათისასა თვითოეული მათი უხმარ იპოვისო“ (ქართ. ცხ., 376—7). რასაკვირველია, მეტისმეტ ლაშქრობათა, ანუ მილიტარიზმის მოწინააღმდეგეთა შორის ისეთი პირებიც ერივნენ, რომელნიც გულწრფელად ემდუროდნენ დავით აღმაშენებელს, ქვეყანას ღუპავ შენის დაუსრულებელი ომიანობითაო, რომელთაც მარტოოდენ საქართველოს კეთილდღეობის უანგარო სურვილი ალაპარაკებდათ ასე. მაგრამ მემატიანეს სიტყვებიდან ცხადადა ჩანს, რომ ამ საბუთით მეფის მოწინააღმდეგე აზნაურებსაც უსარგებლიათ, მეფის გაძლიერება რომ შეეფერხებინათ და თავიანთი წოდებრივი უპირატესობა და უფლება შეენარჩუნებინათ, იმათ გოდება მოურთავთ ლაშქრობებისაგან ქვეყნის კეთილდღეობა იღუპებაო. ისტორიკოსმა იცის, რა მუცლისტკივილიცა ჰქონდათ იმ აზნაურებს და სახელოვან მეფის მოღვაწეობის გასამართლებლად შესაფერ პასუხს აძლევს კიდეც (ibid). დავით აღმაშენებლის დროს საქართველო გაძლიერებული და უზრუნველყოფილი იყო როგორც მეზობელთა შემოსევისაგან, ისე აზნაურთა განდგომილებათა და ღალატისაგან.

როგორ მიმდინარეობდა საქმე დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდეგ გიორგი III-ის მეფობამდე, არა ვიცით რა, იმიტომ რომ დიმიტრი და დავით მეფეებს საკუთარი მემატიანენი არ ჰყოლიათ, ან თუ ჰყავდათ, მათ ნაწერებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. თამარ მეფის ისტორიკოსი გაკვრით ამბობს მხოლოდ, რომ დიმიტრი პირველის შვილი დავით „ღალატს და განდგომილებასა შინა მამისა თვისისა" (ქართ. ცხ., 395, მარიამ დედ. ვარიანტი, 386) ედო დანაშაულობათ. მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ამ ღალატში მხურვალე მონაწილეობა საქართველოს დიდებულ აზნაურებს მიუღიათ; იქნება მთელი ეს საქმე მათი განზრახული და განხორციელებული ყოფილიყო კიდეც. ისტორიკოსის სიტყვით, დავითის გულისათვის დაისაჯნენ „ამისა სამეფოსა დიდებულნი რომელნიმე ექსორია ქმნით, რომელნიმე სიკვდილით და რომელნიმე განპატიჟებით" (ქართ. ცხ., 395—6, მარიამ დედ. ვარიანტი, 386). რასაკვირველია, ამ მეფის ძის განდგომის ამბავის შესწავლას ჩვენი თემისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა, რომ საკმაო მასალები მოიპოვებოდეს, იმიტომ რომ შესაძლებელია გამოგვერკვეია, თუ როგორ გამოიყენეს მეფის შვილის განდგომა დიდებულმა აზნაურებმა თავიანთი პოლიტიკური წადილის განსახორციელებლად. ასეთივე ამბოხება გიორგი III-ის დროსაც მოხდა, როცა მეფის ძმისწული დემნა ბიძას ტახტიდან ჩამოგდებას უპირებდა. ეს ამბოხება მოაწყეს დემნას სიმამრმა ორბელმა, მისმა გვარმა „და ყოველთა ტომთა და მიმდგომთა მათთა, სამცხელთა, ჰერთა, კახთა და სადა ვინ ნათესავი და ნატამალი მოსმენარ მათდა იყო" (ქართ. ცხ., 396, მარიამ დედ. ვარიანტი, 386). გიორგი III ერთ ხანს დიდ განსაცდელში ჩავარდა და დემნასათვის რომ ზოგიერთებს არ ეღალატათ, იქნება გამარჯვება ძმისწულს დარჩენოდა. თუმცა ამ აზრის შესახებ ცოტა მეტი ცნობები მოიპოვება, სომეხთა ისტორიკოსი სტეფანოს ორბელიანიც საგულისხმიერო მასალებს გვაძლევს ამის შესახებ, მაინც ამ ამბოხების განხილვასაც გვერდს ავუხვევთ, რადგან საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება და განდგომის ამბავი ბურუსით არის მოცული. შეიძლება მხოლოდ საზოგადოდ ვაღიაროთ, რომ გიორგი III დროს დიდებული აზნაურები ისე დაშინებული არ იყვნენ, როგორც დავით აღმაშენებლის დროს და უფრო თამამად იქცეოდნენ ხოლმე. მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს, რომ მეფე თავისდა უნებურად; რამდენჯერმე იძულებული იყო აზნაურთა სურვილს დამორჩილებოდა; მაგალითად, როცა გიორგი მზად იყო ხორასნისა და ერაყის სულთანს, რომელმაც საქართველოს ერთი მხარე აიკლო დიდი ლაშქრით უკან დადევნებოდა, რომ წარამარა ტანტალი მოემლევინებინა, „წინამდგომ და დამახწეველ იქმნნეს დიდებულთაგანნი ვინმე... და არღარა მიუშვეს, მეტყველთა ესრეთ: ვინათგან გაქცეულა სულტანი ყოვლითა სპითა მისითა, ნურღარა აღზავავებული მკადრებლობ ღვთისაგან ესრეთ ამაღლებული". არამედ იყო სიტყუა მათი უსიტყველ, საქმე უსაქმო და მიზეზი უმიზეზო, გარნა ვინაითგან მეფე ცნობითა ბრძენი და მომსმენი იყო, დამორჩილდა..." (ქართ. ცხ., 391). თუმცა დიდებულთა სიტყვებიდან ისე გამოდის, თითქოს ისინი წამდაუწუმ სისხლის ღვრის წინააღმდეგნი ყოფილიყვნენ და მეფისათვის სულთანის დადევნება იმიტომ დაეშალათ, მაგრამ იგივე მემატიანე ერთ შემთხვევას გვიამბობს, რომელიც ცხადად ამტკიცებს, რომ დიდებულნი პირადად ომიანობის დიდი მოტრფიალენი ბრძანდებოდნენ. მემატიანე მოგვითხრობს, სახელდობრ, რომ გიორგი მეფე იძულებული იყო ყველა მოსაზღვრე სახელმწიფოებთან ომი აეტეხა, თუმცა მათ იმ დროს საქართველოსათვის არაფერი დაუშავებიათ, — ჩხუბი აუტეხეს იმიტომ, რომ დიდებულ აზნაურებს ლაშქრობის

საღერღელი აეშალათ. ისტორიკოსი ამბობს: „უღონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი, მკადრებელთა მოახსენეს ესრე სახედ: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩვენისა ოჳნიერ ლაშქრობისა და რბევისა". ხოლო ისმინა მეფემან... და ერთსა დღესა შინა დაასკვნეს პაემანი ლაშქრობისაო" (ქართ. ცხ., 393). მაშასადამე, დიდებულნი ლაშქრობის წინააღმდეგნი არ ყოფილან საზოგადოდ, მაგრამ ჩარხს როგორც უნდოდათ, ისე ატრიალებდნენ ხოლმე და მეფესაც თავიანთ ნებაზე ათამაშებდნენ; ხოლო ასეთი მდგომარეობა, რასაკვირველია, მეფობის დაუძლურებას მოასწავებდა.

თავი VII

დიდებულ აზნაურთა პირველი პოლიტიკური გაფიცვა მთავრობის წინააღმდეგ

მრავალი საბუთი, მაშასადამე, ცხადად გვიჩვენებს, რა გამწვავებული ბრძოლა არსებობდა მთავრობასა და აზნაურთა შორის უფლების გამო და რამდენად შეზღუდული იყო ხოლმე მეფის მოქმედება აზნაურთა ძლიერებისა და წინააღმდეგობისაგან. მაგრამ თუ ამ ბრძოლის ვითარებას ჩაუკვირდებით, უეჭველია შევამჩნევთ, რომ გამარჯვება საბოლოოდ ჯერ არც ერთ მხარეს არ დარჩენოდა, მართალია, დავით აღმაშენებლის დროს მთავრობამ აზნაურებს აჯობა და ურჩი მოხელეები თავიანთ ქერქში ჩააყენა, მაგრამ დავითის მემკვიდრეები თანდათან უკან იხევდნენ და აზნაურებს ყველაფერს უთმობდნენ ხოლმე. ესეც უნდა თქვას კაცმა, რომ დიდებული აზნაურები ბრძოლის დროს თავიანთ წინანდელ უფლებათა შენარჩუნებასა ცდილობდნენ და რაიმე ახალი პოლიტიკური პროგრამა და საკითხი, რამდენადაც ეს საბუთებიდან ჩანს, არ წამოუყენებიათ. ასე გამოურკვეველი იყო ეს ხანგრძლივი ბრძოლა თამარ მეფის დრომდე, თამარის მეფობაში კი ბრძოლამ გარკვეული მიმართულება მიიღო და საქართველო ხელმწიფის უფლების შეზღუდვამდე მიიყვანა. ჯერ როცა თამარის ტახტზე აყვანას აპირებდა, მაშინვე უეჭველია გიორგი მეფე იძულებული იქნებოდა დიდებული აზნაურები თავის სურვილზე დაეყოლიებინა: წინათ ქალი სამეფო ტახტზე არასდროს არ მჯდარა და ახალი წესის შემოღებისათვის, რასაკვირველია, მარტო გიორგი მეფეს სურვილი არა კმაროდა. როცა თამარის მამა გარდაიცვალა, მაშინ კი ცხადად გამოაშკარავდა, რა გამოურკვეველ მდგომარეობაში იყო გვირგვინოსანი ქალწული თუმცა მამამ თავის სიცოცხლის დროსვე აიყვანა იგი ტახტზე და ერთგულება თვითონაც შეჰფიცა და ყველა მოყმეებსაც შეაფიცინა, მაგრამ გიორგი III სიკვდილის შემდეგ თამარმა მაინც უკან დაიხია და მართვა-გამგეობას თავი მიანება, მანამ არ „შემოკრბა შვიდთავე სამეფოთა დიდებულნი, რომელნიცა ღირს იყვნეს განზრახვად და გამორჩევად" (ქართ. ცხ., 401). და ბჭობის შემდეგ თამარის მამიდას რუსუდანს არ მოახსენეს: „აწ ჰკლჳყოს ჴელითა მეფობისა და კურთხევითა გვირგვინოსან ყოფად აღვიდეს და დაჯდეს საყდართა მამათა თჳსთასა"-ო (ქართ. ცხ., 402). თუმცა მემატიანე ცდილობს ეს უცნაური შემთხვევა გამოაკეთოს, მაგრამ მაინც ცხადია, გიორგის სიკვდილის შემდეგ რაღაც ამბავი მომხდარა, რომ ერთხელ ტახტზე ასული დედოფალი ხელმეორედ აუყვანიათ და გაუმეფებიათ. სამწუხაროდ, ისტორიკოსი მხოლოდ გაკვრით იხსენიებს ამ

შემთხვევას და მკვლევარს არ შეუძლია ამის გამოისობით ამ მეტად საყურადღებო მოვლენას ჯეროვნად ჩაუკვირდეს. რაკი თამარი მამის დროსვე გამეფებული იყო, საქართველოში გიორგის სიკვდილის შემდეგ არავითარი ცვლილება არ უნდა მომხდარიყო; მემატიანე კი გვაუწყებს: სამეფოს დიდებული შეიკრიბნენ, „რომელნიცა ღირს იყვნეს განზრახვად და ვამორჩევად"-ო და იმათ გადაწყვიტეს — თამარმა ხელმეორედ დაიდგას გვირგვინი და მამაპაპეულ ტახტზე აბრძანდესო. ყურადღება მიექცეოდეთ ამ პატარა, მაგრამ საგულისხმიერო წინადადებას: თურმე საქართველოში ზოგი დიდებული ღირსი ყოფილა, ან უფლება ჰქონია „განზრახვად და გამორჩევად". ამისთანა სიტყვებს მემატიანე პირველადა ხმარობს, ჩვენი დანარჩენი მემატიანეები არსად არ იხსენიებენ ასეთ პირებს. ეს დიდებულნი შეიკრიბნენ და თამარის ხელმეორედ ტახტზე აყვანა გადაწყვიტეს. მაგრამ თვით თამარის დაგვირგვინების წესი უფრო საგულისხმიერო სურათს წარმოადგენს; ჩვენ აქ მთელ დაგვირგვინების წესს არ შევეხებით და მხოლოდ ერთ წვრილმან, მაგრამ მაინც საყურადღებო, შემთხვევაზე ვაპირებთ სიტყვის ჩამოგდებას. მემატიანე ამბობს: „სრულ ყვეს რა კურთხევაჲ, დალოცეს მაშინ კახაბერი კვირიკეს ძე, ერისთავი რაჭისა და თაკვერისა და სრულ ჰყვეს მოჯელეთა სვიანთა და დიდებულთა: ვარდანის ძეთა, სადირის ძეთა და ამანელის ძეთა მოღებად და დადებად კრმლისა"-ო (ქართ. ცხ., 403). ამ აღწერილობაში განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია ისტორიკოსის სიტყვა „სრულ ჰყვეს"-ო; ეტყობა ამ დიდებულთა გვარის შვილებს უფლება ჰქონიათ (ან — იქნება მიუთვისებიათ) „დაელოცნათ" და „სრულ ეყოთ", ესე იგი ნება დაერთოთ, რომ ერთ-ერთ დიდებულს სამხედრო ძლიერებისა და ჯარის უფროსობის სიმბოლო სახელმწიფო კრმალი თამარ მეფისათვის გადაეცათ; თითქოს დიდებულნი თამარს სიმბოლურად ლაშქრის წინამძღოლობას ულოცავდნენო. რასაკვირველია, შეიძლება ეს ძველისძველად შემოღებული წესი იყოს (მაშინ უფრო მეტი ყურადღების ღირსი იქმნებოდა ეს ჩვეულება), მაგრამ მაინც თამარის დროს დიდებულთა „სრულყოფასა" და „დალოცვას" განსაკუთრებული და გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა; ჩვენ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ თამარი ერთხელ უკვე დაგვირგვინებული იყო და სწორედ ამავე დიდებულთა გადაწყვეტილების გამო ხელმეორედ დაიდგა თავზე გვირგვინი: ყურადღების ღირსია აგრეთვე, რომ დაგვირგვინების წესი ასე დაწვრილებით აუსრულებიათ და ისტორიკოსიც ასე ვრცლად მოგვითხრობს ამ ამბავს. ნუთუ ეს ყველაფერი შემთხვევით მოხდა და რაიმე მიზეზი არ იყო? — შეუძლებელია; თამარ მეფის ხელმეორედ დაგვირგვინების დროს დიდებული აზნაურები უკვე გათამამებულნი იყვნენ. ბევრ ხანს არ გაუვლია, რომ დიდებულნი და გვარიანნი აზნაურები მთავრობას პირდაპირ შეებრძოლნენ კიდეც. როცა საეკლესიო კრება თამარის დამარცხებით გათავდა და კათალიკოსმა მიქელმა მეფეს აჯობა, „მაშინ იწყესო", — მოგვითხრობს მემატიანე, — დაუდგრომელობისა საქმე დიდებულთა ვიეთმე კელისუფალთა: ყვეს ფიცი ესრეთ, ვითარმედ „აღარ ვეგებით ძველთა კელისუფალთა და განმგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქვეშე მყოფნი, ვინათგან მათგან დაძვრცილნი და უპატიოდ დასულნი ვართ, და გვარიანნი და თვთმსახურეულნი სახლნი უპატიოდ და უსასოდ განსულნი ვართ უგვაროთა და უკამთაგან" (ქართ. ცხ., 407) * ამ ძეირფას ცნობიდან ჩანს, რომ

---

* როგორც ამ აზნაურთა გაფიცვისა ისე იმ პოლიტიკურ მოძრაობის შესახებ. რომელზედაც მე-8 თავში გვექნება ლაპარაკი, ბ-ნ. მ. ჯანაშვილსაც აქვს დაწერილი თავის თხზულებაში „Царица Тамара", მაგრამ ყველაფერი გადაურევია ავტორს, (იხ, ჩემი ბიბლიოგრაფიული წერილი „Визант. Врем."-ში, 1904, № 1 და 2).

გვარიან და დამსახურებულ აზნაურთა სახლები, რომელთაც რაიმე მოხელეობა ჯერ კიდევ შერჩენილი ჰქონიათ, შეერთებულან და ერთმანეთისათვის პირი მიუციათ — მთავრობას წინააღმდეგობა გაუწიოთ, რაკი საქართველოს ბატონები სულ იმის ცდაში არიან დიდებული აზნაურები უკან დააყენონ, „უგვარო" კაცები კი დააწინაურონო. ეს „უგვარონი", ანუ დაბალი წოდების წევრნი მეფეებს ერთგულად ემსახურებოდნენ და მათ ბრძანებას დაუყოვნებლივ ასრულებდნენ ხოლმე. მემატიანეს ზემომოყვანილი სიტყვები გვიჩვენებენ, რომ თუმცა დავით აღმაშენებლის მემკვიდრეები სახელოვან ხელმწიფეს ძლიერებით ვერ შეედრებოდნენ და ზოგჯერ იძულებულნი იყვნენ კიდეც დიდებულისათვის დაეთმოთ, მაგრამ მაინც მათაც წინანდებურად ყოველი ღონისძიება უხმარიათ, რომ უმაღლესი მოხელეობა გვარიან აზნაურებისათვის არ მიეცათ და დაბალ წოდების წევრებისათვის ეწყალობებინათ. ეტყობა, ჩვენ მეფეებს თავიანთი წადილი აუსრულებიათ კიდეც; ამას დიდებულ აზნაურთა სიტყვები ამტკიცებს: „აღარ ვეგებით ძველთა ხელისუფალთა და განმგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქვეშე მყოფნიო", — გაიძახოდნენ ისინი; ცხადია მაშასადამე, რომ ძველ მოხელეთა შორის დაბალ წოდებიდან ბლომადა ყოფილან, დიდებულ აზნაურთა გვარის შვილები კი იმათ ბრძანების აღმასრულებელნი და ხელქვეითნი გამხდარან. თამარის გამეფებამდე გულნატკენ დიდგვარიან მოხელეებს თავიანთი დამცირება უთმენიათ, მაგრამ როცა უგრძნიათ, — ახლა კი მარჯვე დრო დაგვიდგაო, ყველანი ერთად გაფიცულან და მეფისათვის გამოუცხადებიათ — დაითხოვეთ ყველა ძველი „უგვარო" ხელისუფალი და მხოლოდ ჩვენ წრიდან დანიშნეთ მათი მოადგილეები, თორემ ჩვენ იმათ ამიერიდან აღარ დავემორჩილებითო. რამდენადაც საბუთებიდან ჩანს ეს, პირველი წოდებრივი გაფიცვა იყო საქართველოში პოლიტიკურ უფლებათა, ან უპირატესობის მოსაპოვებლად. დიდგვარიანი აზნაურები დარწმუნებული ყოფილან, რომ ერთობლივ გაფიცვით და სამსახურის მიწებებით თამარ მეფეს აიძულებდნენ მათი მოთხოვნილება დაეკმაყოფილებინა. გაფიცულებმა პირველად „ერთგული და კარგი მოყმე და ჭაბუკი", „გაზრდილი პატრონთაგან", „ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი" ყუბასარი ამოიღეს ნიშანში; იგი ფილენჯის სენით იყო ავად (ქართ. ცხ., 407). აზნაურებმა ხელმწიფეს გამოუცხადეს ყუბასარი სამსახურიდან დაითხოვეო. ისტორიკოსი ამბობს: „აწვიეს მეფესა თამარს მოღებად ყოვლისა ნაქონებისა"-ო (ქართ. ცხ., 408). „გარნა უქმ იქმნა განზრახვა მათი, ვინათგან თამარ სახიერი იყო და მოწყალე. მოიხსენა სიყვარული და სამსახური და ზრდილობა მისი, თვნიერ კელისუფლობისა და ლორისაგან კიდე არა რაა დააკლო"-ო, —დასძენს მემატიანე (ქართ. ცხ.. 408). მაგრამ მეტი რაღა უნდა დაეკლო? მოხელეობა და სახელო ადგილი ლორე ხომ ჩამოართვა? მართალია, გაფიცულმა აზნაურებმა მოახსენეს ყოველი ნაქონები წაართვიო, მაგრამ იმათი უმთავრესი გულისწადილი ის იყო, უგვარო ყუბასარი დიდებული მოხელე, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი, აღარა ყოფილიყო, თორემ დანარჩენს დიდებული აზნაურები ადვილად დაუთმობდნენ მთავრობას. ამგვარად, გაფიცულმა აზნაურებმა თამარი აიძულეს მათი მოთხოვნა აესრულებინა. მე ვიმეორებ და ვამტკიცებ, რომ თამარ მეფე იძულებული იყო გაფიცულთა გადაწყვეტილება დაეკმაყოფილებინა; ყუბასარი სამსახურიდან იმიტომ კი არ დაითხოვეს, რომ ფილენჯის სენით იყო ავად (იხ. ბ. დ. კარიჭაშვილის „საქართველო მეთორმეტე საუ-

კუნეში“, გვ. 103-4), არამედ მხოლოდ იმის გამოისობით, რომ გაფიცულმა აზნაურებმა ასე გადასწყვიტეს, ხოლო იმათ ის კი არ აწუხებდათ, ყუბასარი ავადმყოფია და საქმეებს ვერ გააკეთებსო, არამედ მარტო ის გარემოება, რომ ყუბასარი უგვაროთა ჯგუფს ეკუთვნოდა და რაკი „ერთგული“, „კარგი მოყმე“ და „პატრონთაგან იყო გაზრდილი“, დიდგვარიან აზნაურებზე უმაღლესი მოხელეობა ჰქონოდა ნაბოძები. მათ უფროსად ითვლებოდა, გაფიცულ აზნაურებს რომ ყუბასარის ავადმყოფობა ჰქონოდათ სახეში როცა მეფეს თავიანთი მოთხოვნილება გამოუცხადეს, მაშინ პირდაპირ იტყოდნენ—ყუბასარი სნეული კაცია და დაითხოვეთო და საზოგადო ლაპარაკს არ გაიბამდნენ — უგვარო დიდებული მოხელეები სამსახურიდან დაითხოვე და მათ ადგილას დიდგვარიანები დანიშნეო. რომ ბრძოლა და გაფიცვა წოდებრივ და პოლიტიკურ ნიადაგზე იყო დამყარებული და აზნაურებს დიახაც უნდოდათ წოდებრივი უპირატესობა მოეხვეჭათ, ამას ცხადად მეორე უგვარო მოხელის დამხობის გარემოება და მიზეზი ამტკიცებს. მემატიანე მოგვითხრობს: „კვალად აფრიდონ აზნაურობის ყმობისაგან ღვთის მობაძავის წყალობით ამაღლებული და განდიდებული ვიდრე მსახურთ-უხუცესობამდი და თმოგვისა და სხუათა ციხეთა პატრონობითა აღზავებული, მოიშალა და დაიმკო ნებითა და განზრახვითა ლაშქართათა“ (ქართ. ცხ., 408). აფრიდონი ხომ მოხუცებული, ან ავადმყოფი არა ყოფილა, მაგრამ ისიც „დაემხო ნებითა და განზრახვითა ლაშქართთა“, ე. ი. იმავე დიდგვარიან მოხელეების სურვილისამებრ. ამ შემთხვევაშიაც გაფიცულმა აზნაურებმა აჯობეს მეფეს. მერე ნიშანში აფრიდონი რალად ამოილეს? ისტორიკოსის სიტყვებიდან ჩანს, რომ მარტო იმის გამო რომ იგი ერთ დროს „აზნაურის ყმა“ იყო; ერთი სიტყვით, ისეთ კაცად ითვლებოდა, რომელიც წოდებრივად გაფიცულ აზნაურებს ექვემდებარებოდა, მეფეს კი აფრიდონი აუმაღლებია, მსახურთუხუცესობის მოხელეობა უბოძებია და სხვა დიდგვარიან მოხელეებისათვის თავზე დაუსვამს.

ერთი სიტყვით, დიდგვარიანი აზნაურები გაიფიცნენ და მეფეს გამოუცხადეს, არც წინანდელ წესს, არც წინანდელ უგვარო დიდებულ მოხელეებს ჩვენ აღარ დავემორჩილებითო, დაითხოვეთ ისინი ყველანიო, თამარ მეფე იძულებული იყო გაფიცულ დიდგვარიანი მოხელეების მოთხოვნილება აესრულებინა. ასე გაიმარჯვა დიდგვარიანმა აზნაურობამ. საქართველოს ბატონს უფლება შეუზღუდეს; მას თავისი სურვილისამებრ მოხელეთა ამორჩევა და დანიშვნა არ შეეძლო. ამიერიდან უმაღლესი მოხელეობა უეჭველად დიდებულ აზნაურთა გვარის შვილებს უნდა რგებოდა. ამგვარად, საქართველოს მეფეების ასი წლის მეღვარმა, მძიმე შრომამ და მეცადინეობამ, რომ თვითმპყრობელობა როგორმე გაემაგრებინათ, ფუჭად და ამაოდ ჩაიარა. რასაკვირველია, აზნაურთა გაფიცვამ და გამარჯვებამ მხოლოდ უმაღლეს წოდების უპირატესობის დამკვიდრებას შეუწყო ხელი და წოდებათა თანასწორობასა და პირად ღირსების მნიშვნელობას ნიადაგი გამოაცალა. ამის გამო, თუმცა გაფიცულ აზნაურთა გამარჯვების შემდეგ საქართველოს მეფის უფლება შეზღუდვილი იყო, მაგრამ პოლიტიკურად მხოლოდ მაღალ წოდებას მიანიჭა ამან უპირატესობა, დაბალი წოდება კი პირიქით, დაიჩაგრა კიდეც. ერთი სიტყვით, ეს აზნაურ-მოხელეთა გაფიცვა უფრო წოდებრივ რეაქციის ნაყოფი იყო, ვიდრე სახელმწიფო წესწყობილების წარმატება.

თავი VIII

პოლიტიკური მოძრაობა და მეფის უფლების შეზღუდვა. პარლამენტის მსგავს დაწესებულების დაარსების მოთხოვნილება

საბედნიეროდ, საქმე აზნაურთა გაფიცვის შემდეგ არ შეჩერებულა. ცოტა ხანმა გაიარა და ახლა მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ-არსლან, მემატიანეს სიტყვით „მომღებ იქმნა წესსა რასამე სპარსთა გონება მაღლობისასა და სილაღით ქცევისასა, ითხოვა დადგმად კარავი ველსა ისანისასა, სანახებსა საგოდებელისასა“, „მუნ შიგან თავისუფლად მსხდომარენი, რათა მივცემდეთ და მოვიღებდეთ, რომელთამე ვრისხევდეთ, რომელთამე ვსწყალობდეთ; ამას ესრეთ ვკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს მეფესა და დედოფალსა და მუნღა სრულ იქმნებოდის განგებული ჩვენი“-ო (ქართ. ცხ., 408). როცა თამარ მეფემ ყუთლუ-არსლანისა და მისი მომხრეების განზრახვა შეიტყო, ისტორიკოსის სიტყვით, „ვითარცა შევენოდა მისსა კელმწიფობასა და სიბრძნესა და მეცნიერებასა, ეგრე ეწყინა და გაიკვირვა“-ო (ქართ. ცხ., 468); მოიწვია საჩქაროდ თავისი „ერთგულნი და საკუთარნი“ და მთავრობის მდგომარეობის შესახებ თათბირს შეუდგა. ბჭობის შემდეგ თამარ მეფემ „იძია ღონე შემსგავსებული სიბრძნისა მისისა, რათამცა კელთ იგდო მომქმედნი ამის საქმისანი... და შეიპყრა ყუთლუ-არსლან მეჭურჭლეთ უხუცესი“ (ibid., 408). როცა მოთავე დაიჭირეს და „ცნეს ესე ლაშქართა მის თანაშემწეთა და თანაშეფიცულთა მისისა მის უკეთურებისა,... შეეყარნეს და უკუაგდეს თამარს სიხიერსა და ბრძენსა და ყვეს ახალი სიმტკიცე და ფიცი, რათა ყუთლუ-არსლან გააშვებინონ, და არა მიუშვან ენებად მისსა, და განემზადნეს ისანისაცა შემოდგომად და კელ ყვეს საქმესა შეუკადრებელსა და ბრძოლად უბრძოლელსა“-ო (ibid., 409). — მოგვითხრობს მემატიანე.

ვიდრე ამ შესანიშნავ შემთხვევის მოთხრობას განვაგრძობდეთ, საჭიროა მემატიანის სიტყვებს ჩავუკვირდეთ და განვმარტოთ. თავდაპირველად, რასაკვირველია, უნდა თანაშეფიცულთა დასის მეთაურს მივაქციოთ ყურადღება: იგი მეჭურჭლეთუხუცესი, ანუ ფინანსთა მინისტრი გახლდათ, უგვარო და დაბალი წოდების ჩამომავალი იყო, მაგრამ სიმდიდრეს იგი აუმაღლებია; მემატიანე უეჭველია სწორედ ამიტომ ამბობს ყუთლუ-არსლანზე: „გვართა უაზნოთა აღამაღლებს სიმდიდრე“-ო (ibid., 408); იქნება იგი დიდვაჭარი იყო, მაინცადამაინც იგი პლუტოკრატიის წარმომადგენლად უნდა ჩაითვალოს. ვინ იყვნენ ამ დასის თანაშეფიცულნი, რომელთა მეთაურადაც ყუთლუ-არსლანი ითვლებოდა? დიდგვარიანი აზნაურები გაფიცვისა და გამარჯვების შემდეგ უეჭველია ამ პოლიტიკურ მოძრაობაში მონაწილეობას არ მიიღებენ; განა იმათ შეეძლოთ ვიღაც „გვარითა უაზნო“ „სიმდიდრით ამაღლებული“ მოხელე ეწინამძღვრათ? მართალია, მემატიანეს სიტყვიდან ჩანს, რომ ამ დროის წევრებად „დიდებულნი“-ც ბრძანებულან, მაგრამ დიდებულის სახელი მარტო აზნაურს ხომ არ ერქვა, დიდებული — ხელისუფალიც იყო, დიდვაჭარიც*. დაბალი წოდების კაცის მეთაურობა და თვით თანაშეფიცულთა მოთხოვნილება და მოქმედება ხომ უფრო მეტს საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ დიდგვარიან აზნაურებს ამ მოძრაობაში მონაწილეობა არ მიუღიათ, პირიქით, უფრო საფიქრებელია, რომ ეს თანაშეფიცულნი განსაკუთრებით მაღალ წოდების მოწინაამდეგენი უნდა ყოფილიყვნენ[98]

---

* ეს ცხადათა ჩანს ყველა საბუთიდან; ამაზე ჩვენ ცალკე გამოკვლევაში გვექნება ლაპარაკი.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რასაკვირველია, ამ თანამეფიცულთა წადილი და სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ცვლილების გეგმა. ისინი თხოულობდნენ, რომ კარავი უსათუოდ ისნის ველზე დადგმულიყო; ისანი იმიტომ იყო ამორჩეული იმ დაწესებულების ადგილად, სადაც „თავისუფლად მსხდომარეებს" სამეფოს საქმეები უნდა განეგოთ, რომ იქვე ისნის ველზე თამარ მეფის სასახლე დარბაზი იდგა. როგორც ეტყობა, მათ სურდათ, რომ ორი საგამგეო დაწესებულება ერთად, ერთი მეორის გვერდით ყოფილიყო.

ერთი სიტყვით, სამეფო პალატის გვერდით კარავში „თავისუფლად მსხდომარენი მივცემდეთ და მოვიღებდეთ, რომელთამე ვრისხევდეთ, რომელთამე ვწყალობდეთ"-ო,—ამბობდნენ თანამეფიცულნი. ყურადღება მივაქციოთ, დასი თავისუფლებას თხოულობდა; რასაკვირველია, მას მეფისაგან დამოუკიდებლობა და თავისუფლება ექნებოდა სახეში; თანამეფიცულთ სურდათ, რომ ბჭობის დროს მეფე არ ბრძანებულიყო და საქმეში არ ჩარეოდა.

რა უნდა გაეკეთებინათ მერე იმ კარავში? — „მივსცემდეთ და მოვიღებდეთო", მოკლედ არის მოჭრილი მათი სიტყვა, ესე იგი მივცემდეთ ბრძანებასა და მოვიღებდეთ მოხსენებასაო, ხოლო ამისდა მიხედვით „რომელთამე ერისხაედეთ, რომელთამე ვწყალობდეთო"; საქმის ერთგულსა და ბეჯითს წყალობას გაუმრავლებდნენ, ხოლო დაუდევარ და დამნაშავე მოხელეებს დასჯიდნენ; შესაძლებელია ამ შემთხვევაში თანამეფიცულთ უმაღლესი მართლმსაჯულების ხელში ჩაგდებაც სურდათ. დასს უნდოდა, ერთი სიტყვით, ქვეყნის უმაღლესი გამგეობა და სამართალი მისი განსაგებელი ყოფილიყო; ყველა ამ საქმეს მაშინდელ დროში „სახელოთა და საბჭოთა სჯა"-ს ეძახდნენ; ხოლო დავით აღმაშენებლის მემატიანის სიტყვებიდან ჩვენ დავრწმუნდით, რომ „სახელოთა და საბჭოთა სჯა" მეფის პირად მოვალეობასა და უფლებას შეადგენდა. ამიერიდან საქართველოს ბატონს ეს უფლება უნდა ჩამორთმეოდა და ახალ საგამგეო დაწესებულებას გადასცემოდა. თანამეფიცულთა სურვილისამებრ, ხელმწიფეს მხოლოდ ამ საგამგეო დაწესებულების გადაწყვეტილების განხორციელების უფლება უნდა შერჩენოდა მხოლოდ. ეს ცხადადა ჩანს მათი სიტყვებიდან: „ამას ესრეთ ვკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს მეფეს და დედოფალსა და მუნღა სრულ იქმნებოდის განგებული ჩვენიო". მაშასადამე, საბჭო, ანუ „კარავში მსხდომარენი", საქმეებს განაგებდნენ, მეფე კი მხოლოდ მათ გადაწყვეტილებას ასრულებდა; ერთი სიტყვით, საქართველოს უმაღლესი მართვა-გამგეობა „კარავში მსხდომარეთა" ხელში უნდა გადასულიყო მეფე კი აღმასრულებელ ორგანოდ გახდებოდა. ამგვარად, თვითმპყრობელობის აჩრდილიც უნდა გამქრალიყო და საქართველოში პარლამენტის მსგავსი დაწესებულება დაარსებულიყო.

მემატიანე ამბობს, თამარმა რომ ეს ამბავი შეიტყო, „ეწყინა და გაიკვირვაო". აბა რას არ ეწყინებოდა ასეთი უფლების შეკვეცა და შეზღუდვა. მაგრამ წყენით, რასაკვირველია, ვერაფერს გააწყობდა. ვერც მოთავის დაჭერამ ჩააქრო და გაანელა ეს საგულისხმიერო პოლიტიკური მოძრაობა, პირიქით უფრო გაამწვავა კიდეც მეფის უფლების შეზღუდვის მომხრეთა დასი, როგორც ჩანს, ძლიერი ყოფილა და საუცხოოდ შეთანხმებული. მემატიანის ნაამბობი გვიჩვენებს, რომ ახალ წესწყობილების მომხრეებს ერთმანეთისთვის შეუფიცნიათ — ჩვენი წადილის განსახორციელებლად ერთად ვიმოქმედებთ და ერთმანეთს დავეხმარებითო; ამის გამო ისტორიკოსი მათ „თანაშეფიცულებს" ეძახის; ეტყობა, ერთგულებისა და ერთსულობის ფიცის სიმტკიცის წიგნიც შეუდგენიათ; ეს იქიდანა ჩანს, რომ მემატიანე ამბობს, ყუთლუ-არსლანის დაჭერის შემდეგ მათ „ყვეს ახალი

სიმტკიცე და ფიციო". ეტყობა, წინათაც ჰქონიათ სიმტკიცის წიგნი, რაკი ახალსა ადგენდენ. თუ რამდენად თავგამოდებულები იყვნენ თანაშეფიცულნი ერთიერთმანეთის გულისათვის, მაშინ გამოაშკარავდა, როცა მთავრობამ მოთავე დააჭერინა; ისინი ფიცხლავ შეიყარნეს ერთად. თამარს გადუდგნენ და ფიცი დასდეს, რომ „ყუთლუ-არსლან გააშვებინონ და არა მიუშვან ვნებად მისა". თავიანთ წადილის ასრულების გულისათვის ისინი უკიდურესს საშუალებასაც კი არ შეუშინდნენ. სამეფო პალატს გარშემოერტყნენ და „ხელყვეს საქმესა შეუკადრებელსა და ბრძოლად უბრძოლელსაო", — ამბობს მემატიანე. როგორც ეტყობა, სამეფო სასახლის აღებას და თამარის დატყვევებას აპირებდნენ. უეჭველია, თანაშეფიცულნი ბევრნი უნდა ყოფილიყვნენ, რაკი ასე გაბედულად და რიხიანად იქცეოდნენ, ხოლო თვითმპყრობელობისა და მთავრობის მომხრენი იმდენად უძლურნი აღმოჩნდნენ, რომ თამარ მეფემ ძალას ძალა ვერ დაუპირდაპირა და განსაცდელის თავიდან ასაცილებლად იძულებული იყო მოწინააღმდეგეებისათვის შუამავლად და შემარიგებლად მანდილოსნები გაეგზავნა. აშკარაა, მთავრობას რომ ბევრი მომხრეები ჰყოლოდა, მაშინ ისინი ალყაშემორტყმულ სასახლეს მიეშველებოდნენ და ხელმწიფეს სამარცხვინო ტყვეობიდან დაიხსნიდნენ, მაგრამ, ეტყობა, თამარმა დაინახა, რომ ძალით ვერას გახდებოდა და ისევ მოლაპარაკება ირჩია. „მშვიდობის მძიებელმან მან წარავლინა ორნი პატიოსანნი დიოფალნი, უბრძანა ფიცით მინდობა და სხვისი არავისი ბრალობა" (ქართ. ცხ., 409). გაგზავნილმა მოციქულებმა დედოფლის მინდობილობა საუცხოოდ აასრულეს: თანაშეფიცულნი „მოვიდნენ წინაშე თამარისა და დაერდომით თაყვანი სცეს და აღიღეს ფიცი პატრონისაგან და მისცეს პირი ერთგულობისა და ნებისყოფისა მისისაო"-ო (ibid., 409), მოგვითხრობს მემატიანე.

განხეთქილება, ერთი სიტყვით, მშვიდობიანად დაბოლოებულა, იმიტომ რომ თამარ მეფემ ისევ მორიგება ირჩია. სამწუხაროდ, ისტორიკოსი არ ამბობს რის ფიცი აიღო ყუთლუ-არსლანის დასმა მეფისაგან; ყურადღების ღირსია მხოლოდ, რომ თვითმპყრობელობის მოწინააღმდეგეებმა ჯერ მეფეს ჩამოართვეს ფიცი, მერე თვითონაც „მისცეს პირი ერთგულობისა". ასე გათავდა ეს ჩვენი წარსული საზოგადოებრივი ცხოვრების საგულისხმიერო და დიადი შემთხვევა.

რა შედეგი ჰქონდა ამ შესანიშნავ პოლიტიკურ მოძრაობას, ნაყოფიერი იყო იგი, გაიმარჯვა თვითმპყრობელობის მოწინააღმდეგეთა დასმა და საქართველოს მეფე იძულებული იყო საგამგეო და საბჭო საქმეები ახალ დაწესებულებისათვის დაეთმო თუ მეფემ აჯობა თავის მოწინააღმდეგეებს და სახელმწიფო წესწყობილება ხელუხლებელი დარჩა? სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ქართული იურიდიული საბუთები ძალიან ცოტაა გამოქვეყნებული და ამის გამო მკვლევარს არ შეუძლია თქვას, დასდეს თუ არა თანაშეფიცულებმა და თამარ მეფემ შეთანხმების ხელშეკრულება. ეხლა კი, რადგან საბუთები ჯეროვნად შესწავლილი არ არის, ჩვენ ამ საკითხის გადასაწყვეტად სხვა რაიმე საბუთებსა და მოსაზრებას უნდა მივმართოთ. ყურადღების ღირსია, მაგალითად, რომ მემატიანე სწორედ ამ პოლიტიკურ მოძრაობის თავგადასავალის მოთხრობის შემდეგ, როცა სიტყვას ახალ მოხელეთა დანიშვნაზე ჩამოაგდებს ხოლმე, ერთ ფრიად საგულისხმიერო წინადადებასა ხმარობს; მაგალითად, ახალ ამირსპასალარის დანიშვნის შესახებ მემატიანე მოგვითხრობს: „თანადგომითა და ერთნებაობითა შეიდთავე სამეფოთა დიდებულთა გააჩინა ამირსპასალარი სარგის მხარგრძელი" (ქართ. ცხ., 410). ვინ დანიშნა ახალი სარდალი? — თამარმა, მაგრამ საქართველოს დიდებულთა „ერთნებაობითა და თანადგომითა", მაშასადამე, ნება და სურვილი, ანუ განზრახ-

ეა, მოხელის მოადგილის დასახელების უფლება, ახლა დიდებულთა ხელშია, მეფე კი მხოლოდ ამ ერთნებაობას ასრულებს; ერთი სიტყვით, ამირსპასალარის დანიშვნა დიდებულთა განსაგებული საქმე იყო, ხოლო თამარ მეფეს სრულ უყვია დიდებულთა განგებული. აქედანა ჩანს, რომ თვითმპყრობელობის შეზღუდვის მომხრეთა დასის გაფიცვას სრულებით ამაოდ და უნაყოფოდ არ ჩაუვლია. ჩვენ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ამნაირი წინადადება არც ერთ ქართველ ისტორიკოსს ამაზე წინათ არასდროს არ უხმარია.

დიდებულთა თანადგომითა და განზრახვითა დანიშნეს აგრეთვე, კაი ხნის შემდეგ, ახალი მწიგნობართუხუცესი და ვაზირი ანტონი საღირისძე; ისტორიკოსი ამბობს: „ყოველთა ადგილთა შვიდთავე სამეფოთა დიდებულთა განზრახვითა ესე დასვეს ვაზირად, მოსცეს ჭყონდიდი, სამთავისი, კისისხევი და მწიგნობართ უხუცესობა"-ო (ქართ. ცხ., 426). დიდებულნივე სწყვეტდნენ ხოლმე ომისა და მშვიდობიანობის საქმეს; მემატიანე მოგვითხრობს, მაგალითად, რომ „ვითარ ესმა ლაშქრად წვევა მხარ-გრძელთაგან პსთნდა ყოველთა თქმული მათი და დასკვნ:ს ლაშქრობა"-ო (ქართ. ცხ., 478). ერთი სიტყვით, ისტორიული მასალები ამტკიცებენ, რომ თანამეფიცულთა პოლიტიკურ მოძრაობას სრულებით უნაყოფოდ არ ჩაუვლია.

დიახაც დიდი ყურადღების ღირსია ეს ჩვენი წარსული სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენა; საყურადღებო და საგულისხმიერო იმიტომაა, რომ ყუთლუ-არსლანის დასი საქართველოს ბატონის თვითმპყრობელობითი უფლების შეზღუდვას იყო მოწადინებული და დიდგვარიან აზნაურთა დასივით წოდებრივ განსაკუთრებულ უპირატესობისა და უმაღლესი მოხელეობის მოხვეჭით არ იყო გატაცებული; მას სურდა ხელმწიფის უფლება შეეზღუდა და საქართველოში ახალი მმართველი დაწესებულება დაფუძნებულიყო, ერთი სიტყვით, ამ პოლიტიკურ მოძრაობას წოდებრივი ხას:ათი არა ჰქონდა და მარტოოდენ სახელმწიფოს წესწყობილების ცვლილების გულისათვის იყო ატეხილი.

ჩვენ არ ვიცით, რა წელს მოხდა ეს ისტორიული მოძრაობა. მკვლევარს მხოლოდ დაახლოებით შეუძლია გამოარკვიოს თარიღი: სახელდობრ, იგი 1200 წლამდე (ან 1195 წლამდე იხ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, 282) უნდა მომხდარიყო; ამ დროს არის დაწერილი თამარ მეფის ისტორიის პირველი ნაწილი, სადაც სწორედ ეს ამბავია მოთხრობილი; მაშასადამე, იგი 1189 და 1200 (ან 1195) წლებს შორის უნდა მომხდარიყო. როგორ მოქმედებდნენ ამ პროგრესული დასის წარმომადგენელნი შემდეგ საუკუნეების განმავლობაში ჯერჯერობით ჩვენ ამას არ შევეხებით, ან კი რა უნდა ემოქმედნათ, როცა მონღოლთა შემოსევამ საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება და წარმატება დიდი ხნით შეაფერხა და დააუძლურა, ხოლო ჩვენი ერი უკიდურეს განსაცდელში ჩააგდო.

პეტერბურგი,

30 მაისი, 1905 წ.

საქართველოს ეკონომიკური ისტორია[99]

თავი პირველი

მიწის მფლობელნი და მიწის მოქმედნი. — აზნაურები და გლეხები

უძველეს ხანაში ქართველებმა არ იცოდნენ, რა იყო წოდებრივი უთანასწორობა. ეს XI საუკ. ქართველმა ისტორიკოსმა ლეონტი მროველმაც[100] იცის და ახსოვს, რომ ერთ დროს ქართველები თავისუფალი იყვნენ მდგომარეობისა და შეძლების განურჩევლად. წოდებრივ დამოკიდებულების პირველი კვალი პირველი საუკუნის დასაწყისს უკვე ემჩნევა, ეს ნათლადა ჩანს ბერძნების გამოჩენილი გეოგრაფის სტრაბონის აღწერილობიდან. მაგრამ ამ დროს მარტო მეფის, ანუ მამასახლისის საგვარეულოსა ჰყავდა ყმები, რომელნიც მიწაზედ ისხდნენ და მათ ჭირნახულით და ყოველგვარი შემოსავლით ემსახურებოდნენ (ამის შესახებ ცნობები იხ. ჩემს გამოკვლევაში: Государст. строй древн. Грузии и Армении, том I). სამწუხაროდ, არავითარი წყარო არ მოიპოვება შემდეგი დროის შესახებ, რომ მეცნიერს შეესწავლა, თუ როგორ მოხდა, რომ ყმობა საყოველთაო და საზოგადო მოვლენად და დაწესებულებად გადაიქცა, ანუ როგორ ღამყარდა საქართველოში წოდებრივი უთანასწორობა. ჩვენი საისტორიო მასალები მხოლოდ იმდროინდელ საქართველოს შესახებ გვაძლევენ ეჭვმიუტანელ ცნობებს, როცა ერი უკვე გარკვეულ წოდებებად იყო დაყოფილი. IX—XIII საუკუნეებში საქართველოს ერთი კუთხეც არ მოიძებნებოდა, მთიან ადგილების გარდა, სადაც აზნაურები არა ყოფილიყვნენ. ქართლის ცხოვრებაში მოხსენიებულნი არიან, მაგალითად, შემდეგი მაზრების აზნაურნი: ქართლისანი (ზ. ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 293, 294, 315, 427), პერეთ-კახეთისანი (ibid., 294, 310, 326, 351, 427, 429), ტაოელნი (ibid., 315, 317, 318), მესხნი (ibid., 295, 327, 343), აფხაზეთისანი (ibid., 426, 427), შავშნი (ibid., 301) და სომხითისანი (ibid., 427). ერთ ჩემს თხზულებაში (Государ. строй др. Грузии и др. Армении, том I) გამოვარკვიე, რომ აზნაურობა უძველეს ხანაში გვაროვნობით თვისებაზე იყო დამოკიდებული, განსაკუთრებით დიდგვარიანობაზე. ამ დიდგვარიან აზნაურებს ჩაუვარდათ ხელში ქვეყნის გამგეობის უფლება მას შემდეგ, როცა სპარსეთის სასანელთა გვარის მეფეებმა საქართველოში მეფობა მოსპეს. ეს პოლიტიკური ძალა აზნაურებს მეფობის აღდგენამდე ხელში ეპყრათ და შემდეგ ხანებშიც, ქართველ ხელმწიფეების დროსაც, ცდილობდნენ იგი კვლავინდებურად შეენარჩუნებინათ; მათ ცდას სრულებით უნაყოფოდ და ამაოდ არ ჩაუვლია. ეს აზნაურები გვარიან აზნაურებად იწოდებოდნენ და შესაძლებელია, რომ ისინი ძველ მამასახლისთა გვარების ჩამომავალნი ყოფილიყვნენ. როცა საქართველოში მეფობა განახლდა და გვარიანი აზნაურები თავიანთი უპირატესობის შერჩენისათვის ებრძოდნენ მეფეებს, მაშინ უკანასკნელებმა დააწინაურეს თავიანთი ერთგული მოხელეები, რომელთაც თავდაპირველად მცირედი თანამდებობა ეჭირათ, მაგრამ

მეფეების მიერ თანდათან ამაღლებულ და განდიდებულ იქმნენ, რომ ერთგულ და მორჩილ ხელისუფლებსა ჰქონოდათ სამეფოს გამგეობისა და მართვის საქმე და გვარიან აზნაურებს მეფის ღალატი ველარ მოეხერხებინათ. ასეთ უგვარო, მაგრამ ნამსახურებ მოხელეებს ქართველი მეფეები აზნაურობასაც უწყალობებდნენ ხოლმე და მამულებითაც უხვად აჯილდოებდნენ. ამნაირად შედგა აზნაურთა ახალი ჯგუფი, რომელთაც **მსახურეულ აზნაურებს** ეძახდნენ ხოლმე (იხ. ამის შესახებ ჩემი გამოკვლევა „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია"). რასაკვირველია, ამ მსახურ აზნაურებსა და გვარიან აზნაურებს შორის დიდი შური და მტრობა არსებობდა და უკანასკნელნი ახლად გააზნაურებულ გვარის შვილებს თავის ტოლად არასგზით არ ჩასთვლიდნენ, იმიტომ რომ თვითონ გვარიანი და დიდი აზნაურები ბრძანდებოდნენ, ისინი კი — უგვარო და მცირე აზნაურები. მაშასადამე, აზნაურობა და აზნაური იყო ხოლმე **დიდი და მცირე** (იხ. შიომღვ. ისტ. საბ. გვ. 28, 1202 წ. საბუთი), **გვარიანი და მსახურეული ანუ მსახური.** რასაკვირველია, როცა დიდგვარიანი აზნაური იმავე დროს მსახურეულიც იყო, მაშინ იგი უფრო ამაღლდებოდა და პატივი მოემატებოდა. **ასეთ დიდებულ აზნაურებს** თვითონაც **თავიანთი** ხელქვეითი ანუ **მსახური აზნაურები** ჰყავდათ; მაგალითად, ვაჰანის მონასტრის დამაარსებელი ერისთავთ ერისთავი მხარგრძელი იხსენიებს **„ჩვენისა სახლისა აზნაურნი და** თუნდა **მსახურნი... ნამსახური** იყოს **და საპატიოდ აზნაურის შვილიო"** (შიომღვ. ისტ. საბ., 41). ასეთი დიდებულ აზნაურის მსახური აზნაური, ცხადია, ღირსებითაც დაბლა იდგა და ვერც მეფის მსახურ აზნაურსა და ვერც გვარიანს ვერ შეედრებოდა. საბუთებიდან ჩანს, რომ გვარიან და მსახურეულ აზნაურებს გარდა ზოგი აზნაური **„მემამულედ"** ითვლებოდა, ზოგი კიდევ **„მოსაკარგავედ"**. მეფე გიორგი II თავის 1072 წელს შიომღვიმისადმი ნაწყალობევ სიგელში ამბობს: **„აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაჲ** და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ ერისთავთა, ერისთავთა, **აზნაურთა მემამულეთა და მოსაკარგავეთა** და ყოველთა საქმის მოქმედთა დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშალავთო". (შიომღვ. ისტ. საბ., 12). უეჭველია, მემამულე აზნაურებად გვარიანი და დიდგვარიანი აზნაურები უნდა ყოფილიყვნენ, რომელთაც საგვარეულო საკუთრება, მამაპაპეულად დამკვიდრებული ჰქონდათ. ქართულ საისტორიო წყაროებში, სახელდობრ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში, აღნიშნულნი არიან აგრეთვე „უმრავლესნი **აზნაურნი** ტაოსა, რომელნიმე **ციხითა** და რომელნიმე **უციხონი"** (ე. თაყაიშვილის გამოც. სამი ისტ. ქრონიკა). მაშასადამე, ზოგი აზნაური ციხიანი ყოფილა, ციხე-სიმაგრეები ჰქონია საკუთრებად, ზოგნი კიდევ უციხონი ბრძანებულან. უეჭველია, ციხიანი აზნაურები მემამულეები იქნებოდნენ. ჩვენამდე მოაღწია მცხეთის საკათალიკოსო სამწყსოს სამცხე-საათაბაგოს აზნაურთა ნუსხამ და იქ, მართლაც, თითოეული გვარის შესახებ ნათქვამია, მამულის გარდა საკუთარი ციხე აქვსო (იხ. Д. Бакрадзе. Археол. путеш. по Гурии и Аджаре, გვ. 79 და შემდეგი). მაგრამ ამ საბუთის ძალით მკვლევარს არ შეუძლია ის დაკვნა გამოიყვანოს, ვითომც თითოეულ მემამულე აზნაურს აუცილებლად ციხე უნდა ჰქონოდეს და ციხიანად ითვლებოდეს. **მხოლოდ დიდგვარიან აზნაურებს ექნებოდათ საკუთარი ციხეები,** მცირე და მსახურ აზნაურებს, თუ მათ მეფისაგან ციხისთავობის თანამდებობა, ან ციხის პატრონობა ნაწყალობევი არა ჰქონდათ, ციხეები არ ეჭირებოდათ. ზემოაღნიშნულ სამცხე-საათაბაგოს საკათალიკოსო სამწყსოს ნუსხაშიაც სწორედ მხოლოდ დიდგვარიანები არიან ჩამოთვლილნი და იმის გამოა აღნიშნული, რომ ციხეები აქვთო.

ვინ იყვნენ „მოსაკარგავე აზნაურნი", რომელნიც მემამულე აზნაურებთან ერთად არიან მოხსენიებულნი? **მოსაკარგავე აზნაურები,** რასაკვირველია, **მემამულისაგან განსხვავებული ყოფილან,** თორემ მეფე გიორგი II თავის სიგელში

მათ ცალკე რად დაასახელებდა. „მოსაკარგავე სხვის დაკარგული საქონელიაო", — ამბობს ბ-ნ. ურბნელი თავისს საინტერესო გამოკვლევაში — „ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი" (გვ. 214) და ეტყობა ეს სიტყვა დაკარგვისაგან ჰგონია ნაწარმოები. მაგრამ, მგონი, რომ უნდა ცდებოდეს. ამ სიტყვის ახსნა ძალიან ძნელია და ჯერჯერობით მხოლოდ დაახლოებით შეიძლება მისი მნიშვნელობის გამორკვევა. საბა ორბელიანი საკარგავს განსაგებელადა ხსნის, ალბათ „განკარგვისაგან" აწარმოებს. ქართლის ცხოვრებაში, დავით აღმაშენებლის ისტორიაში, ერთი წინადადება მოიპოვება, რომლის საშუალებით შესაძლებელია ამ სიტყვის მნიშვნელობა დაახლოებით მაინც შევიტყოთ. ისტორიკოსი ამბობს: მეფემ განათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ ლავრანი **მოსაკარგავეთა მაჭირვებელთაგან**, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოელისა **ჭირისა და ბეგრისაგან**, რათა თავისუფალთ სამღთო მსახურება მიუპყრან ღმერთსაო (გვ. 373). „მოსაკარგავის" მნიშვნელობის გამოსარკვევად საჭიროა, რომ ამ წინადადების აზრი ნათლად გავითვალისწინოთ. მწერალი მოგვითხრობს, დავით აღმაშენებელს მარტო მონასტრები კი არ გაუთავისუფლებია ბეგარა და გადასახადისაგან, არამედ მღვდლებიც, — რომ მარტო ღმერთზე ფიქრობდნენ და მას მხოლოსა ემსახურებოდნენო. ამიტომ წინადადების შინაარსიდან ჩანს, რომ წინადადების პირველ ნახევრის — გაათავისუფლა **„მოსაკარგავეთა მაჭირვებელთაგან"** — მეორე ნახევრის — გაათავისუფლა **„ყოვლისა ჭირისა და ბეგრისაგანს"** უდრის. „ჭირი და ბეგარა" ერთი და იგივეა, ანუ გადასახადსა და ბეგარას ეთანასწორება: ახლა „მოსაკარგავე მაჭირვებელს" რომ დავაკვირდეთ, მაჭირვებელი, რასაკვირველია, „ჭირის" ამღებს ანუ ამკრეფს უნდა ნიშნავდეს; ამგვარად ეს სახელი **გადასახადების მომკრებ მოხელეს ერქმეოდა; მაშასადამე, „მოსაკარგავე" ბეგარის განმკარგველს ანუ მომწესრიგებელს უდრის**. ერთი სიტყვით, ზემომოყვანილი წინადადებიდან ჩანს, რომ საგადასახადო დაწესებულებათა მოხელე უნდა ყოფილიყო, ხოლო ამისდამიხედვით „აზნაური მოსაკარგავე" მოხელე აზნაურს, ანუ მეფის მსახურ აზნაურსა ნიშნავს. იგი, რასაკვირველია, არც თუ დიდი მამულის პატრონი იქნებოდა და მემამულე და გვარიან აზნაურების წრეს დაშორებული უნდა ყოფილიყო.

წოდებრივ მდგომარეობას რომ თავი დავანებოთ, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და შეძლებით ყველაზე მაღლა, უეჭველია, ის დიდგვარიანი აზნაური იდგებოდა, რომელიც მსახურეული იყო და საპატიო სახელმწიფო ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები, იმიტომ რომ საქართველოს მეფეები უხვად აჯილდოვებდნენ ხოლმე მოხელეებს. მაგრამ არც უგვარო, მეფის ერთგული სამსახურით დაწინაურებული მოხელეები ჩამოუვარდებოდნენ შეძლებითა და პატივით გვარიან აზნაურებს, რომელნიც საპატიო სახელმწიფო სამსახურს მოკლებული იყვნენ. მეფენი არაფერს არა ზოგავდნენ, რომ მათი მომხრე მოხელეები ყველაფრით მჯობნი ყოფილიყვნენ თავიანთ მეტოქე დიდგვარიან აზნაურებზე და დიდძალ მამულებს უწყალობებდნენ ხოლმე (იხ. „ქართ. ცხ.", 407—8). მაშასადამე, შეძლებით უგვარო დიდებული ხელისუფლები დიდგვარიან აზნაურებს არ ჩამოუვარდებოდნენ. სამწუხაროდ, ჩვენ საისტორიო და იურიდიულ წყაროებში თითქმის არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ როგორ აწარმოებდნენ მემამულენი თავიანთ საქმეებს, როგორ ამუშავებდნენ მიწას. „გრიგოლ ხანძთელის" ცხოვრებაში ორიოდე ალაგი მოიპოვება, სადაც დიდებულ აზნაურის მეურნეობაზეა სიტყვა ჩამოგდებული, მაგრამ ისიც მეტად ბუნდად, გაკვრით.

აზნაურს „**თავის კაცები**" ჰყავდა (გრიგოლ ხანძთელის ც̄ა, გვ. კ̄ე, პროფ. ნ. მარრის გამოცემა), რომელნიც მას საკუთარ „**ტაძარში ახლდენ**" **ხოლმე** (ibid., გვ. კ̄ე), და „**მსახურების**" სახელი ერქვათ (ibid., გვ. ი̄ვ). მამაკაცებს გარდა „**მსახური დედაკაცებიც**" ჰყავდათ ხოლმე აზნაურებს (ibid. გვ. ლ̄ე). გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ჩანს, რომ მთავრის ანუ ერისთავის სახლში მეურნეობის გამგეობას ქალს აბარებდნენ ხოლმე. მას „**მეჭურჭლე ქალს**" ეძახდნენ და ყველაფერი თვლით ჰქონდა მიცემული და თვლითვე უნდა ჩაებარებინა, როცა სამსახურს თავს დაანებებდა (ibid., გვ. ნ̄ზ). მეჭურჭლე ქალს ხელქვეითი „**მხევლები**" ჰყავდა (ibid., გვ. ნ̄ვ, ნ̄ზ). ზოგჯერ, როცა ქმარი შინ არ იყო ხოლმე, ცოლი განაგებდა მამულის საქმეს (ibid., ნ̄ა). სამწუხაროდ, როგორ უძღვებოდნენ აზნაურები ხვნა-თესვის საქმეს, ამის გამორკვევა მასალების უქონლობის გამო მეტად ძნელია. საბუთებიდან ჩანს მხოლოდ, რომ ზოგი მამულის პატრონი თავის მამულს თვითონ კი არ ამუშავებდა, არამედ გლეხებს აძლევდა ხოლმე მოსახვნელად გადაჭრილი პირობით. მიწის იჯარით გაცემას მაშინ „**ხაბეგროდ გაცემას**" ეძახდნენ (ნიკორწმინდის XI ს. სიგელი, ქრონ. II, 47, 48), ანუ კიდევ „**საკაბალოდ მიცემას**" (ibid., 48).* ერთს თამარ მეფის დროინდელ შიომღვიმის სიგელში აღნიშნულია „ღალა **ნაოთხალი**" (შიომღვ. ისტ. საბ.. 24). ყოველთვის, ყოველშემთხვევაში და ყველგან ასე იყო, თუ სხვაფრივ, საბუთებიდან არა ჩანს. ერთს 1265 წლის სიგელში აღნიშნულია, რომ ვენახებზე „პატრონს" **ხილისა ნახევარსა**" აძლევდნენ (ქრონიკ. II, 153). ასე იყო თუ არა ჩვეულებრივ, სხვა საბუთებიდან არა ჩანს. როცა მოსავალს გასალეწად აძლევდნენ, გამოსავლის მეათედი წილი მლეწავისა იყო. ერთ შიომღვიმის სიგელში ნათქვამია: „თუ (ი)** გრივი გამოვიდეს, **ცხრა** გრივი პატრონსა და **მეათე** ცხევერელთაო" (შიომღვ. ისტ. საბ. 2). სამწუხაროდ, სხვა წყაროები არაფითარ მასალებს არ გვაწვდიან, ჩვეულებრივ ამგვარი პირობა იყო, თუ არა? ამას გარდა მემამულე თავის სამეურნეო საქმეში „**მამითადი**"-თაც სარგებლობდა ხოლმე (რკონის 1259 წლის სიგ., ქრონიკ. II, 135 და შიომღვ. 1250—60 წ. სიგ., ქრონიკ. II, 151). ჩვენ ვიცით, რომ დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს დიდებულ აზნაურებსა და მოხელეებს დიდი შეძლება უნდა ჰქონოდათ; მარტო სახელო და ნაბოძები მიწები, ზოგჯერ მთელი ქვეყნებიც-კი სრულებით საკმარისი იყო რომ აუარებელი ქონება შეეძინა ადამიანს, მაგრამ ამ საკითხს ჩვენი გამოკვლევის საგანთან პირდაპირი კავშირი არა აქვს. საჭიროა ვიცოდეთ, რამდენად შეძლებული იყო უბრალო, გვარიანი აზნაური, რომელსაც მოხელეობით ზურგი გამაგრებული არა ჰქონდა. პირდაპირი ცნობები ამის შესახებ ჩვენ არ მოგვეპოვება. გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში გამოთქმულია ერთი მოსაზრება, რომელიც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ, რა შეძლება ჰქონოდა XI საუკ. ქართულ ოჯახს. ცხოვრების ავტორი ამბობს: „არა უმეცარ ხარო **შვილთა ზრდასა... რამეთუ უკეთუ ვის განუმრავლდენ შვილნი უფროს რიცხჳსა, ვითარ არს შჳდისა გინა რვისა, რაზომ მდიდარი იყოს, დიდსა ჭირსა და ურვასა მთავარდების, ხოლო უკეთუ გლახაკი იყოს, ყოვლითურთ მწარე არს ცხოვრებაჲ მისი და აღსავსე ვაებითა**" (საეკლესიო მუზ. გამოც. გვ. 326)[101]. ცხადია, დიდი შეძლების პატრონი არ უნდა იყოს ის კაცი, რომელსაც შვიდ შვილზე მეტის გაზრდა **ჭირსა და ურვაში ჩააგდებს**. IX საუკ.,

---

* კაბალა არაბული სიტყვაა და იჯარით გაცემასა ნიშნავს.

** აქ „ი" (10) შემთხვევითი იქნება გამოტოვებული და ჩვენ წინადადების შინაარსის მიხედვით ვუმატებთ.

როცა საქართველო ჯერ კიდევ გაძლიერებული არ იყო, როგორც ეტყობა დიდ **აზნაურსაც კი ქონება მოჭარბებული არა ჰქონია**, თორემ განა დიდის აბულასადის ცოლი ბერებს მეუყაითს მკას დაუშლიდა? „მართალია, ჩემი ქმარი ერთს დღიურს ნამკალს დაგპირდათ, მაგრამ თქვენ ისე მარდად მიადექით, რომ ლამის საღამომდის მთელი ყანა გაათავოთო" (გრიგოლ ხანძთელის ც˜ა, ibid., გვ. ნ˜ა).

აზნაურებს პირდაპირი დამოკიდებულება სოფლის გლეხებთანა ჰქონდათ. რომ უკეთესად გავითვალისწინოთ, რა ნაირად და რაზე იყო დამყარებული ეს დამოკიდებულება, საჭიროა თავდაპირველად გლეხების უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობა შევისწავლოთ.

სიტყვა გლეხი ძველი ქართული სიტყვაა. განსვენებულმა მეცნიერმა მ. ბროსემ აღნიშნა უკვე, რომ სომხური სიტყვა *գրեհիկ* („გრეპიკ") ქართულ სიტყვას გლეხს მიეგვანება (Description Géogr. de la Géorgie, გვ. 9). გლეხებს, რაკი ისინი სოფლად და დაბებში სცხოვრობდნენ ხოლმე, **სოფლიონი** ერისკაცნი, (გრიგ. ხანძთ. ც˜ა, ი˜ა), ანუ კაცნი **„მდაბიონი"** (ibid., გვ. ნ˜ე) ერქვათ. თავისუფალი იყო ეს „მსოფლიო" და „მდაბიო" ხალხი, თუ არა? საერთო პასუხის მიცემა, რასაკვირველია, არ შეიძლება: ზოგი თავისუფალი იყო, ზოგი კიდევ ყმებად ითვლებოდა. თავდაპირველად ჩვენ იმის საბუთებს მოვიყვანთ, რომ საქართველოში IX—XIII სს. თავისუფალი გლეხები არსებობდნენ. როცა ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძე აშოტ კურაპალატის შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრების ამბავს მოგვითხრობს, აღნიშნავს, რომ არაბების შემდეგ იქ მცირედღა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ. ხოლო დაშთომილთა მათ მკვიდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულით და სიყვარულითაო (თაყაიშვილის სამი ისტ. ქრ., გვ. 52). ჩვენ ვხედავთ, რომ **შავშეთის ხალხი სრულებით თავისუფალია** და როგორც უნდა ისე წყვეტს თავის ბედილბალს. მაგრამ შეიძლება ეჭვი დაიბადოს, იქნებ ხალხი ამ ქვეყანაში იმიტომ არის თავისუფალი· რომ არაბებმა ნაცარტუტად აქციეს იგი, ერი დააწიოკეს და მემამულენი ამოწყვიტესო. ისტორიკოსი თვითონვე ამბობს „ქვეი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასაო" (ibid., გვ. 52 და გრიგოლ ხანძ. ც˜ა, გვ. ა).

ვთქვათ ზემომოყვანილი ცნობა მართლაც დიდი ნდობის ღირსი არ არის, თუმცა კი ძნელი საფიქრებელია, რომ ყველა მემამულე ერთბაშად ამოეწყვიტათ არაბებს. ჩვენ მოვიტანთ სხვა რამდენიმე საბუთს, რომლებიდანაც ჩანს, რომ გლეხი მიწის სრული მესაკუთრეა, მაშასადამე მებატონისაგან დამოუკიდებელი და თავისუფალია. ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში, სახელდობრ, ნათქვამია: „ჯინჭარაის ძისა **გლეხისაგან ვიყიდე ნათხალი ვენახისაა**. ჩვეუნთანა ედვა და გავისაკუთრე და მივეც ზროხაა... მუნვე მეტეხარას ჯინჯინობისაგან **ვიყიდე ვენაჴი, ჩვენსა გლეხსათანა ედვა და** მივეც ფური..." (ჟორდანია, ქრონიკები II, 45). „საწირესვე ღ˜თის მშობლისა **გლეხისაგან ვიყიდე** ვენაჴი და მივეც ფური"-ო (თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, 48)[102]. ყველა **ეს გლეხი მამულის სრული პატრონია**, თავის ქონებას თავისნებისამებრ ჰყიდის. შეიძლება მხოლოდ უკანასკნელი გლეხი იყო ეკლესიის ყმა იმიტომ, რომ მას მყიდველი ღ˜თის მშობლის გლეხს ეძახის, მაგრამ **ისიც მამულის მესაკუთრე ყოფილა**. ჩვენამდე მოაღწია ერთმა 1250-60 წ. სიგელმა კიდევ, სადაც მოხსენიებულია თავისუფლად მოსიარულე გლეხი, რომელიც სავენახე ადგილებს იღებს გასაშენებლად და თავისი ოფლითა ცხოვრობს. სიგელში წერია: „რუეთს საკურთხევლისა **საგლეხოსა ვენაჴსა ზედა კაცნი ვინმე სხდო-**

მილ, იყვნეს არა მემამულენი. მიწაჲ ვენაჴად აეშენა და იგინი კაცნი კიდე წავი-დეს". (შიომღ. ისტ. საბ., 59)[103]. ყურადღების ღირსია აქ ის ცნობა, რომ ვე-**ნახის გამშენებელნი არამემამულენი ყოფილან**, ე. ი. ის მიწა, რომელიც მონასტ-რისაგან გასაშენებლად აუღიათ, მათი საკუთრება არა ყოფილა, და როცა თავი-ანთი პირობა აუსრულებიათ და უეჭველია შრომის ფასი მიუღიათ, სხვა ადგი-ლას წასულან. ერთი სიტყვით, **ისინი თავისუფალი გლეხები არიან, ხან ერთგან იღებენ მიწას სავენახოდ, ხან მეორე ადგილას და თავიანთ შრომით თავს ირჩე-ნენ**. ამგვარივე **„გარეთ მოსული"** გლეხი თამარ მეფის შიომღვიმისადმი 1202 წ. ნაწყალობებ სიგელშიაც არის მოხსენიებული (ibid., გვ. 27). მაშასადამე ჩვენ დაერწმუნდით, რომ საქართველოში IX—XIII ს. თავისუფალი გლეხები იყვნენ.

მაგრამ ზემომოყვანილ საბუთებშივე შეგვხვდა ცნობები ყმების შესახებაც, მაგალითად, საეკლესიო გლეხების შესახებ. იქ, სადაც ნიკორწმინდის სიგელში ნათქვამია „მუნვე მეტესარას ჯინჯინობისაგან ვიყიდე **ვენაჴი ჩვენსა გლეხსათანა** ედვაო", მოხსენიებულია **„ღმთისმშობლის გლეხი"**. რაკი ეს უკანასკნელი ვენახსა ჰყიდის, ეტყობა იგი მისი საკუთრება იყო. მაშასადამე, **საეკლესიო ყმები მესა-კუთრეები, ანუ მემამულეებიც იყვნენ**. შიომღვიმისადმი 1202 წ. ნაბოძებ სიგელში მოხსენიებულია **სამეფო გლეხი**, რომელსაც **სახელმწიფოს ეძახდნენ** (შიომღვ. ისტ. საბ. 26) და იქიდანა ჩანს, რომ **სახელმწიფო გლეხებსაც საკუთრება ჰქონიათ**. იქ პირ-დაპირ არის ნათქვამი: **ესე მიწანი... ვენაჴი ჰქონდეს მათ გლეხთაო** (ibid., 27). რომ სასეფო და საეკლესიო ყმებს საკუთრება ჰქონდათ, იმითი მტკიცდება, რომ შეწირვის დროს მათ **„მათითა სახლითა მამულითა ნასყიდითა და უსყიდითა** სწი-რავდნენ (ibid., 22). იყვნენ აგრეთვე საბატონო, ანუ აზნაურების ყმებიც, მაგ-რამ მათ შესახებ იმ დროინდელი ცნობები ძალიან ცოტა მოიპოვება.

საბუთებიდან ჩანს, რომ **ყველა ყმა გლეხები არა ყოფილან მემამულეებად, იყვნენ ისეთნიც, რომელთაც პატრონები ჰყიდდნენ ცალ-ცალკე უმამულოდ**. უეჭველია, ამათ საკუთრება არ ექნებოდათ. მაგალითად, ნიკორწმინდის სიგელში წერია: „ვარაზვაჩემ **შემოსწირა ძისა მისისათჳს** ფუთს გლეხი: ბ:... წირქვალელისა ძემან შემოსწირა გლეხი: ზ: და მას თანა შემოატანეს ჯორი: ა: ძოლოჲ: ა: ხრმა-ლი: ა:" (ქრონიკები, II, 45)... „შქმერს ვიყიდე **შქჳლოისგან გლეხი**: ა:... ვიყიდე **ცხილათს გლეხი** აბულახტარისაგან: ა: და მივეც ცხენი ხუადი ორი: სტავრაჲ კაბაჲ ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: და აეშარაჲ რკინისაი" (ibid., 48). ყველა ეს გლეხი **კერძო პირების ყმა არის, იქნებ მემამულე აზნაურებისაც ყოფილიყო** და, როგორც ჩანს, უფლებას ძალიან მოკლებული ყოფილა იმიტომ, რომ მას ისე ჰყიდიან, ვითარცა საგანს და როგორც რომაელები ეძახდნენ, „instrumentum vocale"-ს წარმოადგენდა. ზემომოყვანილ ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ **„გლეხს სხვა-დასხვა ფასი ჰქონდა**, ზოგი ძვირად იყო ნაყიდი, ზოგი კიდევ ერთი ფურის ფასად. სამწუხაროდ, საბუთში აღნიშნული არ არის, რაზე იყო დამოკიდებული ამგვარი ფასების განსხვავება, პირად ღირსებაზე, თუ სხვა რაიმე მიზეზზე.

ყველა გლეხს, მდგომარეობისა და შეძლების განურჩევლად, **„მსოფლიონს"** ეძახდნენ. მაგრამ რას წარმოადგენდა **„სოფელი"**, ვინ განაგებდა მას? ყველა მსოფლიონი ერთ თვითმმართველ საზოგადოებას, ან საგამგეო ერთეულს შეად-გენდა თუ არა? იქნებ თვითმმართველობა თავისუფალ გლეხებსა ჰქონოდეთ, თორემ სასეფო, საეკლესიო და სააზნაურო გლეხებს, როგორც საბუთებიდან ჩანს, ამ დროს (IX—XIII) თვითმმართველობის ნიშანწყალიც არ ეტყობათ. სოფელში ვამგედ **„სოფლის მამასახლისი"** იყო. თუმცა ეს თანამდებობა პირველად გვხვდება

ბაგრატ IV-ის კანონების ერთ ნაწყვეტში, რომელიც ათაბაგ ბექა და აღბუღას სამართალშია შეტანილი და შიომღვიმის 1227—30 წ. სიგელში (შიომღ. ისტ. საბ., 53—54), მაგრამ იგი უძველეს დროიდანვე არსებობდა საქართველოში და საგვარეულო წესწყობილების ნაშთად უნდა ჩაითვალოს (იხ. ჩემი Государ. строй др. Грузии и др. Армении). მამასახლისს გარდა სოფლის გზირიც არის მოხსენიებული ზემოდასახელებულ შიომღვიმის სიგელში (შიომღ. ისტ. საბ., 54). სწორედ ამ საბუთიდან ჩანს, რომ **მამასახლისი მთელი სოფლის საქმეს არ განაგებდა და მას ყველა გლეხის საურავი არ ეკითხებოდა.** სამონასტრო და საეკლესიო ყმების საქმეებს მონასტრისა და სამღვდელოების მიერ დანიშნული გამგე, ანუ ხელისუფალი დაუურვებდა ხოლმე. თუ **ჩვენი კაცი და მღვმისა ჩამოეკიდნენო,** — ამბობს ქართლის ერისთავი გრიგოლ, **„ჩუენისა კაცისაგან სამართალი მამასახლისმან ჩუენმან აიღოს და მღუმისა კაცისა თჳთ მემღჳმისა ჴელისუფალმან აიღოს"-ო (შიომღვ. ისტ., საბ. 53).** რაკი ამ სიტყვებს ქართლის ერისთავი წერს, ამიტომ „ჩვენის კაცისაგან", ან იმის საკუთარ ყმა გლეხებს უნდა ნიშნავდეს, ან სააზნაურო და სასეფო ყმებს, რომელნიც მას, როგორც ქართლის უმთავრეს ხელისუფალს, ექვემდებარებოდნენ. **რაკი საეკლესიო გლეხები ერისთავის მამასახლისს არ ექვემდებარებოდნენ, მაშასადამე, არც შეიძლებოდა, რომ საეკლესიო ყმებს დანარჩენ სოფლელებთან საერთო სახოფლო დაწესებულება ჰქონოდათ.** საბუთებიდან ჩანს, რომ **„მემღვმის ხელისუფალი" თვით ხატის გლეხების არჩეული კი არა, არამედ მონასტრის (მამასახლისისა და ბერების) დაყენებული კაცი იყო** (იაპანის ძეგლი, თავი ე, შიომღვ. ისტ. საბ., 39). ამ გვარად, **ამ სოფლებში, სადაც გლეხები სხვადასხვა დაწესებულებათა ყმებად ითვლებოდნენ, საერთო თვითმმართველობა არ არსებობდა.** მაგრამ, იქნებ სასეფო და საბატონო ყმებსა ჰქონდათ თვითმმართველობა? ამ საკითხზე პასუხის მოცემა ძნელია. ერისთავის სიტყვები: „მამასახლისმან ჩუენმან" (ibid., 53), „მამასახლისი ჩ˜ნი" (ibid., 54) — მგონი, უნდა გვიჩვენებდეს, რომ **სოფლის მამასახლისი ერისთვის დანიშნული უნდა ყოფილიყო და არა გლეხების არჩეული.** მართლაც, სასეფო და საბატონო ყმების არჩეული რომ ყოფილიყო იგი, განა არჩევანში საეკლესიო ყმები კი არ მიიღებდნენ მონაწილეობას, ან არა და, განა მათი სასამართლო და დასაურვებელი საქმე მამასახლისს არ ეკითხვოდა? საბუთებს ეტყობა, რომ სოფლის წესწყობილებაში IX—X ს. გაცილებით უფრო ადრე ბევრი არსებითი ცვლილება უნდა მომხდარიყო. ამის გამო ერთ დროს უძველესს ხანაში, რასაკვირველია, სოფლელებს სამამასახლისო თვითმმართველობა ექნებოდათ, მაგრამ IX—XIII საუკუნეების შესახებ ამის დამამტკიცებელი საბუთები არ მოგვეპოვება. პირიქით, ჩვენ დავრწმუნდით, რომ **სოფლის გლეხების მართვა-გამგეობა რამდენიმე ნაწილად იყო დაყოფილი ყმების კუთვნილების დაგვარად:** სამონასტრო გლეხებს ცალკე მმართველი ჰყავდათ თავზე დაყენებული, სასეფო და სააზნაურო ყმებს ცალკე. ზემოთ გამორკვეული იყო, რომ **სასამართლო საქმეები სოფლად გლეხებს შორის, საეკლესიო ყმებს გარდა, სოფლის მამასახლისს ეკითხვოდა ხოლმე;** მაგრამ ყოველთვის ასე არა ყოფილა. ბაგრატ მეფის კანონების ერთი ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ სამოსამართლო მოვალეობა მას მხოლოდ XI საუკუნეში ჩააბარეს. „ვინც მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი **სოფლის მამასახლისი** იყოს... ის **დასჯით ბჭედ**"-ო (ათაბ. ბექა და აღბუღას სამართალი, § რ˜ა)[104]. ბაგრატ მეფეს, ეტყობა, სასამართლოს წყობილება შეუცვლია და კერძოდ გლეხებს შორის უთანხმოებათა გასარჩევად მამასახლისი დაუნიშნავს. მაგრამ მეფის სიტყვა — „კარგი" მამასახლისი — გვაფიქრებინებს, რომ

იქნებ მოსამართლე თითოეულ სოფელში კი არ იჯდა, არამედ რამდენიმე სოფელში ერთი. ვინ იყო ხოლმე ჩვეულებრივ სოფლის მოსამართლედ, ვიდრე ბაგრატი ზემომოყვანილ წესს შემოიღებდა, საბუთებიდან არა ჩანს. **საეკლესიო ყმები საზოგადოდ კათალიკოსის სამართალს და მის მიერ დაყენებულ მოსამართლეს ექვემდებარებოდნენ.** ეს ცხადადა ჩანს დავით აღმაშენებლის შიომღვიმისადმი ნაბოძებ ანდერძიდან (იხ. შიომღვ. ისტ. საბ.); მაგრამ იქნებ ყოველთვის ასე არ ყოფილიყო. მხოლოდ **ზოგიერთ მონასტერს უპირატესობა მინიჭებული ჰქონდათ საკათალიკოსო სამართლის მაგიერ თავისი „ბჭეები" ჰყოლოდა.** შიომღვიმის მონასტერს ასეთი უფლება დავით აღმაშენებელმა უბოძა (idib.). **როცა უთანხმოება და დავა, ან სისხლი საეკლესიო და სასეფო, ან საამნაურო ყმებს შორის ჩამოვარდებოდა ხოლმე, მაშინ მამასახლისი და ხელისუფალი ერთად არჩევდნენ საქმეს და საერთო განაჩენს დაადგენდნენ ხოლმე.** XIII საუკუნეში სოფლის მოსამართლეებს — **მამასახლისს და ეკლესიის, ანუ მონასტრის ხელისუფალს თვითონვე მოჰყავდათ აღსრულებაში თავიანთი** განაჩენი, ამას მაშინ **სამართლის აღებას** ანუ **„სამართალითა დაურვებას"** ეძახდნენ (იხ. შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 53—54, 1227—30 წ. სიგელი). მხოლოდ, **როცა შეერთებულ სასამართლოს განაჩენი** იყო ასასრულებელი, ან **დასაურვებელი,** მაშინ ის **მოხელე** იღებდა **ხოლმე სამართალს, რომლის გლეხიც გამტყუნდებოდა** (ibid.).

ზემოთ ჩვენ საზოგადოდ გლეხის საკუთრებაზე გვქონდა ლაპარაკი. ახლა საჭიროა ამ საკუთრების რაოდენობის, ან გლეხების ეკონომიურ მდგომარეობის გამორკვევას შევუდგეთ. **იმ მიწას, რომელიც გლეხს ჩვეულებრივ ეჭირა ხოლმე და რომელზედაც იგი იჯდა, „ფუძეს" ეძახდნენ.** შიომღვიმის მონასტრისათვის შეწირულ სიგელში ტოხაძე ასახელებს. **„ერთი ფუძე-გლეხი** დაოთს ვაკშამაისძე... (მწირ) ველოჲმით **ორითა ფუძითა.** ორი ესე მისა მიმდგომი **ორი ფუძე-გლეხი"** (შიომღვ. ისტ. საბ. გვ. 24). თამარ მეფის წყალობის წიგნში ნათქვამია: „მის წლისა... სათავესა ზედა **გლეხი** (სასეფო) ზის მიწად ერთი და **კუამლად ორი"-ო.** (შიომღვ. ისტ. საბ., 26). ცოტა ქვეით იმავ საბუთში წერია: **„გლეხნი ფუძედ ერთი** და კუმლად ორიო" (ibid., გვ. 28). მაშასადამე, ამ ორი წინადადებიდან ცხადად ჩანს, რომ **განსაზღვრული რაოდენობის მიწას, რომელზედაც გლეხი იჯდა ხოლმე, „ფუძეს" ეძახოდნენ.** რაკი ეს მასალები სასეფო გლეხებსაც შეეხება და საეკლესიოსაც, ეტყობა **„ფუძე"** და **„კომლი" გლეხების საერთო ტერმინად უნდა ჩაითვალოს.** რამოდენა იყო ეს ფუძე? ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ **ფუძის რაოდენობა კომლის რაოდენობაზე არ იყო დამოკიდებული, შეიძლება ერთ ფუძეზე ორი კომლი მჯდარიყო ერთის მაგიერ.** ფუძე არ იცვლებოდა, ოჯახი კი, შეიძლება, კომლობრივ გამრავლებულიყო. რამდენი დღიური იყო ფუძე, ამის გამორკვევა, რასაკვირველია, მხოლოდ დაახლოებით შეიძლება. მწიგნობართუხუცესი და ვაზირი ანტონი ზემოაღნიშნულ ორ კომლად მცხოვრებ **ერთ ფუძე** გლეხის შესახებ წერს: **„ამათ გლეხთა ორთავ სწორად მივხცენით მიწანი** მონასტრისაგან სხალტბას სახელდებით ბოტკოს და დიდეალს **დღისა ათისა** და წყაროისა თავსა **ორისა დღისა და ვენახი"-ო** (შიომღვ. ისტ. საბ. 28). მაშასადამე, **ფუძე თორმეტ დღიურ მიწას და ვენახს უდრის,** ანუ **თითო კომლს ექვსი დღიური მიწა და ნახევარი ვენახი ერგებოდა.** იქნებ მონასტერმა ამ შემთხვევაში ჩვეულებრივზე ცოტა მეტი მისცა, მაგრამ ამის კვალობაზე ფუძის რაოდენობის წარმოდგენა დაახლოებით მაინც შეიძლება. ამას **„სრულ ფუძეს"** ეძახდნენ ხოლმე (ქრონიკები, II, 34). ჩვენა ვნახეთ, რომ ზოგჯერ ერთ ფუძეზე უკვე ორი კომლი იჯდა. 1250—60 წ. სიგელში **„არა მემამულე გლეხები" არიან მოხსენებულნი,**

რომელთაც, ალბათ, თავიანთი მიწა არა ჰქონიათ, ან აღარა ჰყოფნიდათ და სხვის მიწებს სავენახედ იღებდნენ იჯარით. ეტყობა ფუძე ისე დაქუცმაცებული იყო, რომ დასამუშავებლად აღარა ღირდა და იძულებული იყვნენ სხვაგან წასულიყვნენ და იქ ეშოვათ ლუკმა პური. **მაშასადამე, XIII ს. საქართველოში უკვე უმიწაწყლო გლეხები ყოფილან, რომელნიც მუშაობით ირჩენდნენ თავსა.** საბუთებიდან ჩანს, რომ ისინი მიწებს იღებდნენ ვენახის გასაშენებლად, ან კორდსა სტეხავდნენ, ე. ი. ახალსახნავ მიწებს აკეთებდნენ. ეს შიო-მღვიმის სიგელიდან მტკიცდება: „რუეთს საკურთხევლისა საგლეხოსა **ვენახსა ზედა კაცნი ვინმე სხდომილ იყვნეს არა მე-მამულენი. მიწაჲ ვენაჴად აეშენა** და იგინი კაცნი კიდე წავიდეს. (შიომღვ. ისტ. საბ. 59). **ვენახის გაშენებაში მემამულეს ან ნახევარი ვენახი უნდა მიეცა, ან ფულით დაეჯილდოებინა** (ilid, გვ. 59, 60).

რაკი ფუძე გლეხის განსაზღვრული მიწის რაოდენობას შეადგენდა, ამიტომ **ფუძეზევე იყო დადებული გადასახადიც.** ეს გიორგი II-ის შემდეგი სიგელიდან მტკიცდება. „მოგუახსენა... იოანე ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსმან... **ხოფლისა აგარისა საქმე... რომელი ჩუენისა ზროხისა შებმაჲ ედვა. ფუძესა ზედა**" (1082 წ. შიომღვ. ისტ. საბ. 13). მაშასადამე, **გადასახადი ფუძეს ედვა. უეჭველია,** მარტო ზროხის შებმა არ იქნებოდა ფუძეზე გაწერილი, **სხვა გადასახადებიც ფუძეზე იქნებოდა დადებული.** მაინცდამაინც ჩვენ ვიცით, რომ **ყველა უმთავრესი გადასახადი და ხარჯი მიწას, უძრავ საკუთრებას აწვა.** მართალია, ამის დასამტკიცებლად საბუთი სამღვდელო კაცს შეეხება, მაგრამ უეჭველია, იგი ჩვეულებრივ წესს გვიხატავს, — არა მგონია რომ ამ მხრივ განსაკუთრებული რამ რიგი სამღვდელოებისათვის შემოეღოთ. რომ გადასახადი მიწას ედვა, შიომღვიმის შემდეგი სიგელიდან ჩანს: „შენ ზოსიმეს **დედულსა,** ზითვად მოცემულსა ზედა სტეფანეს მამულისაგან, **რომელსა მსახური არაჲ ზედა** აც მისსა ნაცვალსა სტეფანე გარდაიხდის: **საეკლესიოსა და სამეფოსა სამსახურსა—კულუხსა, ღალასა და ყოველსავე გამოსაღებელსა, ჰაგრე მოცემულ არს ესე მიწაჲ ზითვად**" (შიომღვ. ისტ. საბ., 1250—60 წ.).

უძრავი ქონება **„მამულისა"** და **„დედულისაგან"** (შიომღ. 1250—60 წ. სიგელი, ქრონ. II, 15) შედგებოდა. მამულ-დედულს **„სახლ-კარის"** (ibid., II, 151) გარდა მიწა შეადგენდა. მიწა სხვადასხვანაირი იყო, ზოგი დაუმუშავებელი, ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე **„კორდთა გაუტეხელი"** და **„უხმარი"** იყო (1250—60 წ. სიგ., შიო-მღ. ისტ. საბ. და ქრონიკები, II, 150), ან გაოხრებული, ამოვარდნილი **„პარტახტი"** (ნიკორწმინდის XI ს. სიგ., ქრონ. II, 45; 1245—50 წ. სიგ., ქრონ. II, 128); ზოგი კიდევ საუკეთესო მიწა, **„თავ მიწა"-დ** (XIII ს. წარწერა, ჯ. თაყაიშვილი, Археол. экскур. I, 58) **„ხოდაბუნად"** ითვლებოდა (რკონის 1259 წ. სიგ., ქრონ. II, 135, 136, 137). მიწები ორ უმთავრეს ჯგუფად განიყოფებოდა — **„ხარწყავ"** და **„ურწყავად"** (1265 წ. სიგ., ქრონ. II, 153). საბუთებში აღნიშნულია ზაფხულის ნახნავი, რომელსაც **„ანეული"** ერქვა (შიომღ. ისტ. საბ., და შავთელის აბდულ მესია. პრ. მარის გამოც. Два груз. олописца, 55, 3,1).

სამეურნეო საქმეში მიწისმოქმედნი ზოგჯერ ერთმანეთს მიუდგებოდნენ ხოლმე, ერთადა ხნავდნენ, ასეთი ნახნავი მიწა **„საზიარო ყანა"** იყო ხოლმე (XI ს. სიგ., ქრონ. II, 47). ამ დროს სთესავდნენ **„ხვარბალს"** (XI ს., ქრონ. II, 46, 47 და რკონის 1259 წ. სიგ.. ქრონ., II, 136),—ხვარბალი იყო **„წმიდა და საერო"** (ibid., ქრონ., II, 136), **„ფეტვს"** (XI ს. სიგ., ქრონ., II, 47), „საწუწეს", **„დიკას"** და **„სელს"** (იოანესი და ევფთიმის ცˉა, საეკლესიო მუზ. გამ. 48).

ნახნავის გარდა მეურნეობა „ვენახისა“, (ibid., გვ. 47), „ხილნარი“-სა (ibid. 50) და „ბოსტნისაგან“ (ibid. 50) შედგებოდა; ვენახი ვაზისათვის იყო და ახალ-გაშენებულს „ახალნერგი ვენახი“ ერქვა (ibid., 47). ვაზს დიდი მოვლა უნდოდა: ჯერ „ასხლვა“, მერე „აჯოჯვა“, რომ მომწიფდებოდა — „მოსთვლა“, „რთველი“, (ibid., 47) და სხვა.

თავი მეორე

ვაჭრები და ხელოსნები. მრეწველობა და ალებ-მიცემა

როგორც სოფელი მიწისმოქმედების კერად იყო და არის ახლაც, ისე ქალაქი განსაკუთრებით ალებ-მიცემისა და მრეწველობის ბუდეა. ვაჭრები და ხელოსნები უფრო ქალაქ ადგილებს ეტანებოდნენ. ვაჭრების გარდა იქ მხოლოდ მოხელეები ცხოვრობდნენ, მაგრამ ისინი ხომ სხვა წოდებას ეკუთვნოდნენ. ქალაქის მუდმივი მკვიდრნი უძველეს დროსვე „მოქალაქეებად“ იწოდებოდნენ (იხ. აბო თბილელის ცხოვრება. საეკლ. მუზ. გამოც. გვ. 33, ქართ. ცხ., გვ. 375, 470 გამ. ჭიჭინაძისა). უკვე სტრაბონი აღნიშნავს, რომ პირველ საუკუნის დამდეგს ქართველებს კარგად მოწყობილი ქალაქები ჰქონდათ, სადაც შენობებს ხუროთმოძღვრების წესის მიხედვით აგებდნენ, კრამიტით ხურავდნენ, მოედნებს კი საზოგადო დაწესებულების სახლები ამშვენებდნენო (Geographica, lib. XI, cap. 3).

იმ დროს, რომელიც ჩვენი გამოკვლევის საგანს შეადგენს, რასაკვირველია, განსაკუთრებით ტფილისი და ქუთაისი იყო განთქმული. ამათ გარდა VIII—XIII საუკუნეების საისტორიო წყაროებში შემდეგი ქალაქებია მოხსენიებული: ოლთისი (ქართ. ცხ., 311), მცხეთა (ibid., 316), არტანუჯი (სუმბატის ქრონიკა, ე. თაყაიშვილის გამ., 73), ახალქალაქი (ქართ. ცხ., 325), ოძრკე (ibid., 428), რუსთავი (ibid., 431), ატენი, XI საუკუნეში ბაგრატ მეფის მიერ აშენებული (იხ. ატენის წარწერა, თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, 206), დმანისი (ქართ. ცხ., 395) და ჟინვანი (ქართ. ცხ., 432). უეჭველია ამ დროს სხვა ქალაქებიც იქნებოდა, მაგრამ რაკი წყაროებში პირდაპირ აღნიშნული არ არის, ამიტომ საბუთებიდან ჩვენ მათი სახელები არ გადმოგვიწერია. პირველი ადგილი სივრცითაცა და სიმდიდრითაც ამ ჩამოთვლილ ქალაქებს შორის ტფილისს ეჭირა, მეორე — ქუთაისს; უკანასკნელი განსაკუთრებით ქართული ქალაქი იყო და ამის გამო მისი სამოქალაქო წესწყობილებისა და ცხოვრების შესწავლა უფრო საინტერესო იქნებოდა. ტფილისი სწორედ ამ ხანის განმავლობაში, სახელდობრ VIII—XI საუკუნეებში, არაბების ხელში იყო. მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა განდევნა ისინი და საქართველოს დედაქალაქი სამშობლოს დაუბრუნა. ამის გამო ტფილისის სამოქალაქო ცხოვრებას არაბების წესრიგის გავლენა ეტყობა. სამწუხაროდ, იმდროინდელი ქუთაისი არც ერთ საისტორიო თხზულებაში არ არის აწერილი, ამიტომ პირდაპირ ტფილისის შესწავლას უნდა შევუდგეთ.

არაბი მწერლების სიტყვით ტფილისი დერბენდზე უფრო პატარა ყოფილა. ქალაქს გარშემო ორი ზღუდე ჰქონია შემოვლებული და სამი კარი ჰბმია (ალ-ისტაჰრი, Карауловъ. Сведенія арабск. писат. о Кавказе. Сборн. мат. для опис. местн. Кавказа. XXIX, გვ. 11—13). აბოს ცხოვრებიდან ჩანს, რომ ტფილისში ციხე მდგარა (საეკლ. მუზეუმის გამ., გვ. 32). ქალაქში მტკვარზე

ორი ხიდი ყოფილა გადებული სწორედ იმ ადგილას, სადაც ახლა ავლაბრის ხიდებია. ხიდები ტფილისს ისანთან აერთებდნენ (ibid., 32, 56), ამ ორივე ხიდზე აღმართული იყო ჯვარი (ibid., გვ. 32). ხიდთან, მტკვრის იქითა ნაპირას, იმ კლდეზე, რომელიც მტკვარს დაჰყურებს, ერთი შენობა იდგა, რომელსაც VIII საუკუნეში „სადილეგოს“ ეძახდნენ (ibid., გვ. 32). დილეგი ქართული სიტყვა არ არის, იგი სპარსულად ტუსაღსა ნიშნავს. მაშასადამე, სადილეგო სატუსაღო ანუ საპყრობილე უნდა ყოფილიყო. მღებარეობის აღწერიდან მტკიცდება, რომ ეს სადილეგო იმ ადგილას მდგარა, საცა ახლა მეტეხის ციხეა. ქალაქის შუაგულში აპირას ტაძარი, ანუ დარბაზი იყო, ხოლო ზღუდის გარეთ, ვგონებ სადილეგოს მახლობლად, ქალაქის სასაფლაო ჰქონდათ. ამ ადგილს, იოანე საბანისძის სიტყვით, „საგოდებელ ეწოდების, რამეთუ მუნ არს საფლავები კაცთა მის ქალაქისათა“. თამარ მეფის დროს „ისანის ველზე, სანახებსა საგოდებლისასა“ (ქართ. ცხ., 408) სახელმწიფო სასახლე იდგა. ზღუდეს ორი კოშკი ჰქონდა: ერთს წყალყინის კოშკს ეძახდნენ, მეორეს თაბორისას, იქ ქალაქის მცველი ჯარი იდგა ხოლმე (ქართ. ცხ., 325). ქალაქის კარები კლიტეებით იკეტებოდა (გვ. 325). ალ-ისტახრის თქმით, ტფილისი ძალიან აყვავებული, — ხილითა და ბოსტნეულობით მდიდარი ქალაქი იყო. რასაკვირველია, ტფილისი სავაჭრო სახლებით, დუქნებით ანუ, როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე, „**ქულბაქებითაც**“ იქნებოდა სავსე. ქალაქი უქულბაქოდ წარმოუდგენელია. როცა, მაგ., ბაგრატ მეფემ ატენი ქალაქად აქცია, თავდაპირველად **სასახლე ადგილნი** და **საქულბაქენი** დანიშნა და სახლები და **ქულბაქნი** ააგებინა (ატენის წარწერა XI ს. ჟორდანიას ქრონიკები, I, 206). **ქულბაგი**, ანუ ქულბაქი, ქართული სიტყვა არ არის და სპარსულ „ქულბეჰიდან“ არის წარმომდგარი. ქალაქში აგრეთვე ყოველთვის ცალკე ფართო ალაგი იყო ხოლმე, საცა მოქალაქენი თავს იყრიდნენ. ასეთ ალაგს „**მოედანს**“ ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 325).

ტფილისი, როგორც აღნიშნული იყო, სარკინოზთა შემოსევის შემდეგ დავით აღმაშენებლამდე, არაბებისა და სპარსელების ხელში იყო. მართალია, იგი უკვე ბაგრატ IV-ესა ჰქონდა ერთს ხანს დაპყრობილი (ქართ. ცხ., 325), მაგრამ საბოლოოდ მხოლოდ მისმა სახელოვანმა შვილიშვილმა შემოუერთა საქართველოს. თანამედროვე ისტორიკოსი ამბობს: „**მეორესა წელსა აღიღო მეფემან ქალაქი ტფილისი, პირველსავე ომსა, ოთხას წელს ქონებული სპარსთა და დაუმკვიდრა შვილთა თვისთა საჭურჭლედ და სახლად თვისად საუკუნოდ**“. ქრონიკონი იყო ტმბ. (ქართ. ცხ., 364). ეს თარიღი — 342 — უდრის 1122 წელს ქრ. შემდეგ.

მეფემ რომ ტფილისი აიღო, გაჯავრებულ გულზე ქალაქი არ დაინდო და, არაბების ისტორიკოსის შემს-ედ-დინ-იუსუფ, ანუ სიბტ-იბნ-ალ-ჯაუზის სიტყვით, აიკლო და გადასწვაო. მაგრამ მერე მორბილებულა და ცდილობდა ქალაქის მკვიდრთა გული მოეგო. მეფემ მაჰმადიანებს უპირატესობა მიანიჭა, მან დააწესა, რომ ტფილისში ღორი არავის დაეკლა, პარასკეობით მაჰმადიანებს ნება ჰქონდათ მეჩეთში შესულიყვნენ და ელოცათ; ქართველები საზოგადო აბანოში იმ დროს, როდესაც იქ მაჰმადიანები იყვნენ, არ უნდა შესულიყვნენ. იგივე ისტორიკოსი მოგვითხრობს, ვითომც დავით აღმაშენებელს მაჰმადიანებისათვის აღეთქვას დირჰემსა და დინარზე ღვთის, მის წინასწარმეტყველის (მუჰამმედის) და ხალიფების სახელები იქნება აღბეჭდილიო. (იხ. Defrémery. Fragm. geogr. et histor. Caucase et Russie. Journal Asiatique. 1849 წ. თიბათვე. ამის ქართული თარგმანი ი. მაჭავარიანის მიერ „მოამბეშიც“ დაბეჭდილი იყო 1897 წ. № XII, გვ. 6—7). ამ უკანასკნელ ცნობას დავითის მოჭრილი ფულები უარყოფენ; იქ არც

მუჰამედის, არც ხალიფას სახელები არ აწერია, პირიქით, არაბულად ფულის ზურგზე **ზედწერილი** აქვს: მეფეთ მეფე დავით გიორგის ძე, მესსიის ხმალიო. დიმიტრი I-ის ფულს კი მართლა მეფის სახელის გარდა აწერია „ალ-მოკტაფი ამირა-მუყმინინა (ხალიფა მოკტაფის სახელია). მისსავე სხვა ფულს ხალიფა მასუდის სახელიც აწერია. უეჭველია, არაბების ისტორიკოსის ცნობაც დიმიტრის ამგვარ ფულებზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. მაგრამ დასკვნაში არაბ მწერალს, ეტყობა, შეცდომა მოსვლია, თორემ დავით აღმაშენებელს რომ მართლა ასეთი პირობა დაედო, მაშინ ხომ მის მოჭრილ ფულსაც უნდა ჰქონოდა ხალიფას სახელი, მის ფულებს კი, პირიქით, თითქოს განგებ მაჰმადიანების გულის გასახეთქად, ეწერა „ქრისტეს ხმალიო."

მხნე მეფე გულმოდგინედ შეუდგა ქალაქის განახლებას და აღებ-მიცემობას ყოველისფრით ხელს უწყობდა. მან მგზავრებისათის ქარვასლები და სასტუმროები ააგო (შემს-ედ-დინ იუსუფ, ibid.), ყველგან, საცა კი საჭირო იყო, „აღაშენა ჴიდნი მდინარეთა სასტიკთა და გზანნი საწყინოდ სავალნი ქვა-ფენილ ყვნაო", მოგვითხრობს მემატიანე (ქართ. ცხ., 373). გზები, მერე ქვაფენილი, ხომ პირველი საქმეა აღებმიცემობის აღორძინებისათვის და მსწრაფ მდინარეებზე გადებული ხიდები მიმოსვლას გააადვილებდა და ქარავნები შეუფერხებლივ ივლიდნენ. დიდებული მეფის ჩამომავალნიც ვაჭრებსა და მოგზაურებს თავის დახმარებას არ აკლებდნენ. მიმოსვლა რომ ზამთარშიაც საძნელო არა ყოფილიყო, თამარ მეფემ **„ფუნდუკი"**, ანუ სასტუმრო ააშენა გზის პირას (ვახუშტის გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოც., 51). მაშვრალი ვაჭარი და მოგზაური ღამე და თოვლ-ნამქერის დროს თავს შეაფარებდა და ტაროსის გამოდარებას მოუცდიდა.

ქ. ტფილისის მთავარ გამგეს ქართველ მეფეების დროსაც წინანდებურად **ამირას** ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 413), მაგრამ ახლა „ტფილისისა და ქართლის ამირას" **მეფე ჰნიშნავდა ქალაქის მცხოვრებთაგან.** თამარ მეფის ისტორიკოსი იხსენიებს აბულასანს. იგი იყო **„ტფილისის მკვიდრთაგანი,** თავადი და **მეფეთ მეფისაგან წყალობა ჴელ-დასხმული ამირად** ქართლისა და ტფილისისა"-ო (ib. 313). იგი **„თავადი** "იყო ქალაქისა, უმთავრესი პირი. სხვა მომცრო ქალაქებში, როგორც მაგ. მცხეთასა და ატენში, ამირას მაგიერობას მგონი **ციხისთავი** სწევდა (იხ. ევსტათი მცხეთელის ცხოვრება, Рай Грузіи და ატენის წარწერა, ჟორდანიას ქრონიკები, I, 206). ქალაქის უმთავრესი ზედამხედველობა და უზრუნველყოფა ებარა ერთს, ამირას ხელქვეით მოხელეს, რომელსაც „შურტას" ეძახდნენ (შიომღვიმ. საბ., გვ. 11. 12). ეს სიტყვა არაბული „შურტაჰ"-აა; იგი **პოლიციის მცველების უფროსად ითვლებოდა და ქალაქში წესიერებას იცავდა ხოლმე** (იხ. A. von Kremer. Culturgeschichte d. Orients, I, 182, 190). გიორგი II-ის სიგელიდან ჩანს, რომ **შურტას ქალაქის ბაზრისა და ბაჟის ზედამხედველობა უნდა ჰბარებოდა** (შიომღვ. ისტ. საბ., 11, 12). ქალაქის ამირას გარდა, ტფილისში, როგორც ეტყობა, საბჭოს მაგვარი დაწესებულება ყოფილა, რომლის წევრებს მაშინ **ქალაქის ბერებს** ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 325). თვით სახელი „ბერი" გვიჩვენებს, რომ ისინი წლოვანებითა და გამოცდილებით მკვიდრთა მიერ პატივცემულნი იქნებოდნენ. მხოლოდ ამათ შეეძლოთ ქალაქის ბედ-იღბალი გადაეწყვიტათ. მაგალითად, როცა ამირა ჯაფარი გარდაიცვალა, ბაგრატ მეფესთან **„მოვიდეს ტფილელნი ბერნი, უქადეს ქალაქი** და უკმეს სასწრაფოდ" (ქართ. ცხ., 325). მეფე საქმით გართული იყო და ჯეროვანად ყური არ ათხოვა. როცა იგი ქართლს ჩამოვიდა, „მოვიდეს სხვანი მკმობელნი **ბერნი ტფილელნი**. წარემართა ტფილისად და **მოვგებნეს ქალაქის ბერნი**, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი დილმის ველსა და ყოველი

ერი ქვეითი დაკაზმული, დედათა და მამათა სიმრავლე იყო მოედანსა... შეიყვანეს, მოავლეს ქალაქი" (ქართ. ცხ., 325). ერთი სიტყვით, მემატიანის აღწერილობიდან ჩანს, რომ ბაგრატისათვის ტფილისის გადაცემა ქალაქის ბერებს გადაუწყვეტიათ, რამდენიმე თავიანთი ამხანაგი მეფისთვის წარმომადგენლად გაუგზავნიათ და ქალაქის გადაცემას დაპირებიან, — „უქადდენო". რაკი „ბერებს" შეეძლოთ დაჰპირებოდნენ ტფილისს გადმოგცემთო, — ეტყობა, მათ ქალაქის მკვიდრთაგან ამის უფლება და მონდობილება ჰქონიათ და ისინი ქალაქის ბედ-იღბლის მოურნე მზრუნველნი და გადამწყვეტნი ყოფილან. უეჭველია, ქალაქის ბერები მცხოვრებთა მიერ უნდა ყოფილიყვნენ ამორჩეულნი; ისინი ქალაქის წარმომადგენლები იყვნენ და ამირას დარბაზის მოხელეებზე, ანუ დარბაზის ყმებზე მაღლა იდგნენ. როცა, მაგალითად, ბაგრატ მეფე ტფილისს მოუახლოვდა, ყველაზე წინ სწორედ „ქალაქის ბერები" მიეგებნენ და წარუდგნენ, ხოლო მერე დარბაზის ყმანი, იმათვე შეაბრძანეს მეფე ტფილისში და ქალაქსა გარს შემოატარეს. მაშასადამე, **ქალაქის ნამდვილი პატრონები „ქალაქის ბერები" ყოფილან**, ამირა კიდევ „ბატონი" იყო. „ქალაქის ბერები" საქალაქო თვითმმართველობის წევრები ყოფილან. რიცხვად რამდენი იყვნენ, დანამდვილებით არ ვიცით, მაგრამ თუ მათ ქართველ მეფისათვის დესპანებად „ბერები" **ორ სხვადასხვა** ყრად შეეძლოთ გაეგზავნათ, „მოვიდეს **სხვანი** მემობელნი ბერნი ტფილელნიო" (ქართ. ცხ., 325), — უეჭველია, ბლომად უნდა ყოფილიყვნენ: ათ კაცზე მაინც მეტი იქნებოდნენ.

ყველა მოქალაქე ერთ საზოგადოებრივ წრეს შეადგენდა; ჭირში თუ ლხინში ისინი ერთად მოქმედებდნენ. რუკნ-ედ-დინზე რომ გაიმარჯვეს ქართველებმა, მეფისა და ძლევამოსილ ჯარის დასახვედრად და პატივსაცემად „**შეეკაზმა მოქალაქენი თბილისისო**", — გვიამბობს თანამედროვე ისტორიკოსი (ქართ. ცხ., 470). აქ მოქალაქენი ტფილისის პატრონებად არიან გამოყვანილი და ერთობლივ რთავენ ქალაქს სადღესასწაულოდ, რომ გამარჯვებულ ლაშქრისათვის თავიანთი სიხარული ეჩვენებინათ.

მოქალაქეებს მოსამართლეცა ჰყავდათ. ეს ცხადად ჩანს ბაგრატ მეფის კანონების იმ ნაწყვეტიდან, რომელიც ათაბაგ ბექა და აღბუღას სამართალშია შეტანილი. მეფე ურჩევს, მოსამართლედ „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან **კარგი დიდვაჭარი**, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს, ის დასვით ბჭედ. კარგი დიდი ვაჭარი „ჭკვიანი იქნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს არას იტყვის"-ო (§ რ̃ა). — განმარტავს მეფე. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ახსნილია, რომ სოფლის მამასახლისი მოსამართლედ ინიშნებოდა. „მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი" აზნაურებისათვის უნდა ყოფილიყო. ვინც იცის, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ძველად საქართველოში წოდებრივ განსხვავებასა და პატივს, ის, რასაკვირველია, მიხვდება, რომ „დიდვაჭარი" შეიძლებოდა მხოლოდ ვაჭრებისა და საზოგადოდ მოქალაქეების მოსამართლედ, ანუ ბჭედ ყოფილიყო. ვაჭრის მოსამართლეობას რომელი დიდებული აზნაური, ან მოხელე დაემორჩილებოდა? ამის გამო უეჭველია, დიდვაჭარი მოქალაქეთა მოსამართლედ იქნებოდა. ზემომოყვანილ ნაწყვეტიდანა ჩანს, რომ **ამ მოსამართლეს** მოქალაქენი კი არ ირჩევდნენ, არამედ **საქართველოს მეფე ნიშნავდა**, და ბაგრატ მეფის განკარგულების თანახმად, მხოლოდ მოქალაქეთა უმაღლეს წრეებიდან, ერთ-ერთ დიდვაჭართაგანს. არაბების ისტორიკოსის იბნ-ალ-ასირის თხზულებიდან ჩანს, რომ ტფილისში მაჰმადიანთა ბატონობის

დროს ქალაქის მოსამართლე ყადი (ყოფილა Defrémèry. Fragm. géogr. et histor. Caucase... ibid.). თუმცა ჩვენ მატიანეებში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ დავით აღმაშენებლისა და მის მემკვიდრე ქართველ მეფეების მოღვაწეობის მიმართულების მიხედვით შეიძლება გადაჭრით ვთქვათ, რომ „ყადის“ თანამდებობას არ გააუქმებდნენ, მაგრამ იგი მხოლოდ მაჰმადიან მოქალაქეთა მოსამართლედ იქნებოდა.

ზემოჩამოთვლილ მოხელეებს გარდა, ქალაქში იყვნენ ბაჟის ამკრეფი და სასწორთან დაყენებული დაბალი მოხელეები. ბაჟი გიორგი II მეფის სიგელსა და დავით აღმაშენებლის ანდერძშია მოხსენიებული (შიომღვ. ისტ. საბ., 11, 17). რასაკვირველია, ბაჟის ასაკრეფად ცალკე მოხელე უნდა ყოფილიყო დაყენებული. რომ ქალაქში მესასწორეც იქნებოდა, ისედაც ცხადია, მაგრამ ეს საკმაო საბუთი არ არის. ბაგრატ IV-ის 1058 წლის სიგელში სხვათა შორის „საკოშრის“ გადასახადიც არის დასახელებული (შიომღვ. ისტ. საბ., 4). როგორც საბალახე ბალახზე დადებული გადასახადი იყო, ისე, „საკოშრე“, რასაკვირველია, კოშრის გადასახადი იქნება. ხოლო ეს სიტყვა ქართული არაა, იგი სომხური կշիռ — კშირისაგან არის წარმომდგარი და სასწორსა ნიშნავს. მაშასადამე, საკოშრე უნდა სასწორზე დადებული გადასახადი ყოფილიყო. რაკი სწორედ იმ სიგელში, სადაც პირველად ბაჟია მოხსენიებული, მოხელეთა შორის შურტაც არის დასახელებული (შიომღვ. ისტ. საბ., 11, 12) და რაკი იგი მოედნის ზედამხედველი იყო, შეიძლება მებაჟე და მეკოშრე მისი ხელქვეითი მოსამსახურეები ყოფილიყვნენ.

ამგვარად გამოირკვა: ქალაქის ბატონად ამირა ითვლებოდა; მას მისდევდა შურტა — ქალაქის მცველთა უფროსი, წესიერების დამამყარებელი და მოედნების ზედამხედველი. მგონი მასვე ექვემდებარებოდნენ მებაჟე და მესასწორე. ქალაქის პატრონებად და გამგეებად მკვიდრთა მიერ ამორჩეული „ბერები“ იყვნენ, ხოლო მსაჯულად — დიდვაჭართაგან მეფის მიერ დანიშნული „ბჭე“.

მოქალაქენი ორი უმთავრესი ჯგუფისაგან შედგებოდნენ: ვაჭრებისა და ხელოსნებისაგან. ვაჭრები სხვადასხვანაირი იყვნენ, ზოგი დიდვაჭრებად ითვლებოდნენ და იწოდებოდნენ, როგორც, მაგალითად, თამარის დროს ზანქან ზორაბაბელი „კაცი მკვიდრთაგან ტფილისისათა დიდი ვაჭარი“ (ქართ. ცხ., 413). ზოგნი კიდევ მცირე ვაჭრებად. რასაკვირველია, დიდვაჭრად ის ჩაითვლებოდა, ვინც მდიდარი სოვდაგარი იყო, ფართოდ აწარმოებდა თავის საქმეს და შეძლებული კაცის სახელი ჰქონდა გავარდნილი. სულ სხვა აზრისაა ამ საგანზე ქართული სამართლის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი განსვენებული ნ. ურბნელი. იგი ამბობს: ცხადია, რომ ვაჭრების განსხვავებაც სამსახურისაგან წარმოდგა და არა ნივთიერის შეძლებისაგან, თუმცა სხვაფრივ უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ვაჭრობის დედაძარღვს ქონება და სიმდიდრე შეადგენს. მაგრამ რაკი საათაბაგოში წოდებრივი ღირსების მოსაპოვებლად, „საპატიო ხელი“ აღიარეს, ვერც ვაჭრობა ასცდა საზოგადო მისწრაფებასა და მიმართულებას (ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი, გვ 102). ბ-ნ ურბნელი თავის დასკვნას კანონმდებლის შემდეგ განმარტებაზე ამყარებს: დიდი ვაჭარია, რომელიც „პატრონთა კარგად და საპატიოდ ჰყვეს და საქმის მქნელად“ (ibid., 101). მაგრამ დასკვნა სწორი არ არის იმიტომ, რომ საქმეც ისაა, თუ რომელი ვაჭარი ეყოლებოდა საპატიოდ. უეჭველია, მეფეს ის ვაჭარი ეყოლებოდა კარგად, საპატიოდ და დიდად, რომელიც ვითარცა ვაჭარი კარგი იყო, თავის საქმის კარგი მქნელი და მაწარმოებელი იყო და რომელსაც თავის ტოლების წრეში პატივი დამსახურებული და

სახელი მოხვეჭილი ჰქონდა. ასეთ დიდვაჭარს, რასაკვირველია, მეფეც მიანდობდა თუ საჭიროება მოითხოვდა თავის საქმეს. სხვაფრივ შეუძლებელია მიმხდარიყო, რომ „დიდი ვაჭარი" უფრო წინათ არსებობდა, ვიდრე მას მეფე რაიმე საზოგადოებრივ, ან სახელმწიფო თანამდებობის ჩაბარებას დააწესებდა, ეს თუნდ ზემომოყვანილ ბაგრატის სამართლის ნაწყვეტიდანაც ჩანს. მეფე მას უკვე დიდვაჭრის სახელსა სდებს იმიტომ. რომ იგი მაშინ უკვე არსებობდა. მერე თვით ბაგრატი თავის აზრს ასე ამტკიცებს, დიდ ვაჭრის მოსამართლედ დანიშვნა იმიტომ არის სასურველიო, რომ კარგი დიდი ვაჭარი **„ჭკვიანი იქნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს არას იტყვის"**-ო (§ რა). ცხადია, მეფე დიდვაჭარს, როგორც ალებ-მიცემობის საქმის მცოდნეს და გამოცდილ კაცს ჭკვიანადა სთვლის. ბაგრატს რომ დიდვაჭრად ის სოვდაგარი ჩაეთვალა, რომელიც მეფესთან დაახლოვებული იყო, მაშინ იგი დიდვაჭრებზეც ისევე იტყოდა, როგორც აზნაურთა ბჭეზე სთქვა: ვინც „მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს", ის დანიშნეთო. რაკი იგი ამას არ ამბობს, ცხადია დიდვაჭრობა მეფის სურვილსა და წყალობაზე არ ყოფილა დამოკიდებული.

დიდვაჭრებს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, დიდი პატივი ჰქონდათ დამსახურებული. ისინი, როგორც თამარ მეფის ისტორიიდან ჩანს, სამეფოს ზოგიერთ საქმეებში მონაწილეობას იღებდნენ და სხვა სახელმწიფოებში დესპანად გზავნიდნენ ხოლმე (ქართ. ცხ., 413).

ტფილისელ სოვდაგრებს დიდი ვაჭრობა ჰქონდათ და, რასაკვირველია, შეძლებაც ბლომად ექნებოდათ. დიდძალი საქონლით სავსე ქარავნები შემოდიოდა ხოლმე ტფილისს და ბრუნდებოდა უკან. ქარავანი განჯას, დმანისსა და ტფილისს შორის დადიოდა ხოლმე (ქართ. ცხ., 362, 369). ასზე მეტი მარტო კაცი იღებდა მონაწილეობას ასეთ დიდ ქარავნებში. როგორც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებიდან ჩანს, ტფილელი ვაჭრები მეტადრე დიდი სოვდაგრები, პირველ ხანებში მაინც, განსაკუთრებით მაჰმადიანები ყოფილან. როცა სახელოვან მეფეს ჯერ ტფილისი დაპყრობილი არა ჰქონდა და მის მიდამოებს აოხრებდა და ქალაქის მკვიდრთ სიცოცხლეს უმწარებდა ხოლმე, მაშინ **ვაჭარნი განძელ-ტფილელ-დმანელნი წარვიდეს სულტანსა წინაშე და ყოველსა სპარსეთსა... და მიუთხრნეს ყოველნი ჭირნი მოწევნულნი მათზედა,** რომელთა აღძრეს წყალობად თვისად (ქართ. ცხ., 362). ცხადია, რაკი ის ტფილელი ვაჭრები ქართველ მეფეზე საჩივლელად სპარსეთში წასულან, ისინი მაჰმადიანები იქნებოდნენ, ზოგი სპარსელი იქნებოდა, ზოგი არაბი, ზოგი კიდევ თურქი (შეად. აგრეთვე ქართ. ცხ., 369). რომ მოქალაქეთა შორის მაჰმადიანნი ჭარბობდნენ, ეს იმ სპარსულ და არაბულ სამოქალაქო ყოფა-ცხოვრების აღმნიშვნელ სიტყვებიდანაც მტკიცდება, რომელნიც ქართულ ენას შეუთვისებია. რასაკვირველია, მაჰმადიანების გარდა, ტფილისში ქართველი, სომეხი და ებრაელი ვაჭრებიც იქნებოდნენ. მაინც, რაც უნდა იყოს, XI საუკუნეში ტფილისის მკვიდრნი ქართველი მეფისაკენ იწევდნენ; ეს თუნდ იმ შემთხვევითაც ნათლადა მტკიცდება, როცა ტფილისის ბერებმა თვითონ მოიწვიეს მეფე ქალაქის დასაპყრობლად. როცა დავით აღმაშენებელმა ტფილისი საბოლოოდ საქართველოს შემოუერთა, მაშინ იგი ისე ბრძნულად და ლმობიერად მოეპყრო მოქალაქეებს, ისე გაუადვილა ცხოვრების პირობები და ალებმიცემობას ხელი შეუწყო, რომ მაჰმადიანებმა სრული თავისუფლება იგრძნეს. არაბების ისტორიკოსი აღტაცებით ამბობს: **„ერთი სიტყვით მაჰმადიანებს ის უფრო პატივსა სცემდა, ვიდრე თვით მაჰმადიანთა მეფენიო"** (Defrémery, op. cit., ibid.). ასეთმა ღრმა და შორს გამჭვრეტმა პოლიტიკამ თავისი ნაყოფი მოი-

ტანა და ერთი საუკუნის შემდეგ იმ მოქალაქეთა შვილები და შვილიშვილები საქართველოს ძლიერებისა და ბედნიერებისათვის იმნაირადვე ზრუნავდნენ, როგორც ჩვენი ერის ღვიძლი შვილები. როცა დავით აღმაშენებელმა ტფილისი კვლავინდებურად სატახტო ქალაქად გახადა და ყველა უმაღლესი დაწესებულება, მეტადრე სახელმწიფო საჭურჭლე გადმოიტანა, ქართველობა და ქართველი ვაჭრებიც აქ უფრო ზურგს გაიმაგრებდნენ და რიცხვითაც შესამჩნევად იმატებდნენ.

საქართველოს, როგორცა ჩანს, სხვა ქვეყნებთან დიდი ეკონომიური დამოკიდებულება ჰქონია. გაჩაღებული ვაჭრობა იყო მეტადრე არაბეთსა, სპარსეთსა და საბერძნეთთან. **ბაღდადიდან და სხვა არაბებისა და სპარსელების ქალაქებიდან შემოჰქონდათ:** აფი ბაღდადური. (ნიკორწმიდ. XI საუკ. სიგ., ქრონიკ. II, 45). ჯუბაჩა (XIII საუკ., ქრონიკ. II, 102, 134), მატყლი (XII საუკ., ქართ. ცხ., 453), ლარი (XIII საუკ., ibid., II, 134), სხვადასხვა ძვირფასი ქსოვილები, რომელთაც „ტურფას“ ეძახდნენ (XII—XIII საუკ., შავთელი, პრ. ნ. მარის გამოცემა, Два груз. оломисца, 26,2 და 105,1; ჩახრუხაძე, ibid., VI, 17,2 და VI-a, 3, 15,1) და ოქროქსოვილები, რომელსაც **ზარქაშს** ეძახდნენ (XIII საუკ., ქრონიკ. II, 134), სურნელება და ნელსაცხებელი — ბალასანი (бальзамъ, XII საუკ., შავთელი, ibid., 51, 2,3), მუშკი (XII საუკ., შავთელი, ibid. 58, 1,3) და ქაფური (XII საუკ., ჩახრუხაძე, ibid., XII, 2, 3), თათრული აღვირები სადაფით შემკული (XIII საუკ., ქრონიკ., II, 102), პატარა ყუთები ზარდახჩად წოდებული (შავთელი, ibid., 43, 4,$_1$), ზოდებით ოქრო, რომელსაც **„ზარქანი“** ერქვა. (XII საუკ., შავთელი, ibid. 18, 3,$_4$), ფოლადი (XII საუკ., შავთელი, ibid. 16,3$_4$), შაქარი (შავთელი, ibid. 58, 2,$_1$), ძვირფასი თვალ-მარგალიტი (ქრონიკ. II, 134) ბადახშანური ლალი (XII საუკ., შავთელი, 39, $_{1, 3}$), იაგუნდი (XII საუკ. შავთელი, ibid. 44, $_1$), ლალი (XII საუკ., შავთელი, ibid. 44, 1,$_4$), ფირუზი (XII საუკ., შავთელი, ibid. 44, 1,$_4$), სადაფი (XII საუკ., შავთელი, ibid. 58, $_{2,1}$) და ბროლი (XII საუკ. ჩახრუხაძე, ibid., V, 41; XII-a, 1).

საბერძნეთიდან, ანუ ბიზანტიიდან შემოჰქონდათ: ქსოვილები — კუბასტი ბერძნული (XI საუკ., ქრონიკ., II, 45), სტავრაა ბერძნული (XI საუკ., ქრონიკ. II, 44), ოქროქსოვილი **„ხავრამანგი“**, ანუ როგორც ბერძნულად ერქვა სკარანანგიონ (XI—XII საუკ., ქრონიკ., II, 34 და ქართ. ცხ., 426) და სხვა ყოველგვარი ბერძნული ოქროქსოვილები (XII—XIII საუკ., ქართ. ცხ., 471); ყოველგვარი სამღვდელმსახურო და საეკლესიო ნივთები: ხატები ბერძნული (XI—XIII საუკ., ქრონიკ., II, 32, 128), სურათები („ხატნი და კამარანი“, ქრონ. I, 21, X საუკ.), კვერცხის გული მაკანი ბერძნული ოქროთი (XI საუკ., ქრონიკ., II, 33), ბერძნული ტაშტი (XI საუკ., ქრონიკ., II, 32).

სომხეთიდან წითელი ძვირფასი ფარჩეული მოჰქონდათ, რომელიც იწოდებოდა **„ტაბასტაი სომხური“** (XI საუკ., ქრონ., II, 45).

შიგ საქართველოშიაც ამ დროს, რასაკვირველია, აღებ-მიცემა გაჩაღებული უნდა ყოფილიყო. საზოგადოდ ერთი ახირებული აზრი არსებობს, ვითომც მეთვრამეტე საუკუნემდე საქართველოში „საოჯახო მეურნეობა“ ყოფილიყო, ვითომც ყველაფერს, რაც კი ადამიანისთვის საჭირო იყო თვითოეულ ოჯახში თავიანთვის ეკეთებინოთ. ეს აზრი დიდი შეცდომაა. საქართველოში თუნდაც იმ ხანას, რომელსაც ჩვენ ახლა ვიკვლევთ, არ მოიძებნებოდა ისეთი საგანი, რომელიც ბაზარზე არა ტრიალებდა, რომელიც სოფლადაც კი არ გაყიდულიყოს. X—XIII საუკუნეებში, მაგალითად, შემდეგ ნივთებს ჰყიდდენ და ყიდულობდნენ ხოლმე: ცხენს, უნაგირს, ლაგამს (X საუკ. შიომღვ. ისტ. საბ., 2; ქრონ. II, 102), უნა-

გირს ოქროითა და ზარხითა მოჭედილს (XIII საუკ., ქრონ., II, 102), ჯორს პალანკურდნითა (XIII საუკ. ქრონ., II, 102), სამოსელს, ჯუბაჩას (შიომღ. ისტ. საბ., 61 და ქრონ., II, 102), წარმოიდგინეთ სახნისს, ქუაბს, **ხარის ტყავს და ქალამანსაც** კი (XI საუკ., ქრონიკ. II, 46); მერე სახლს (ქრონიკ. II, 46), მამულს — ყანას, ვენახს (XI საუკ. ქრონ., II, 46), მიწებს პატარა-პატარა ნაჭრობლივ (XIII ს. შიომღ. ისტ. საბ., 61), სოფლებს მთლად (XI საუკ., ქრონ., II, 38; XIII საუკ., ibid, II, 133, 162), ტყეს (XI საუკ., ქრონ., II, 46), ნაკალოევსაცკი (XIII საუკ., შიომღ. ისტ. საბ., 60). ეს კიდევ რაა, ქვას, ქვიშას, კირს, ერთი სიტყვით, ყოველგვარ სამშენებლო მასალას ჰყიდდნენ და ყიდულობდნენ IX საუკუნეშივე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს, რომ **„ქვაი და კირი ფრიად შორით მიაქუნდა... და ყოველი სასწორით იწონებოდა, რამეთუ იყიდდეს „მაშენებელნი“-ო** (ც˝ა გრიგ. ხანძთ., პრ. მარის გამოც. გვ. ლ˝გ). ერთი სიტყვით, ალებ-მიცემა, და სყიდვა-გაყიდვა ძალიან გავრცელებული იყო.

ვაჭრობა ზოგჯერ ფულად, ზოგჯერ ნაუფულად, ან როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე „განძად და პირუტყვად“ (ნიკორწ. სიგ., ქრონ., II, 45), ზოგჯერ კიდევ ორივეთი წარმოებდა. უმეტეს შემთხვევაში, მეტადრე IX—XI და XIII საუკუნეებში, ფულის მაგიერ ნივთეულად აძლევდნენ ხოლმე, იმიტომ რომ ფული იმ დროს ცოტა და ძნელი საშოვნელი იყო („შენ **ოქროდ არ ძალგიჩნდა და მოგუეც ორი გუთანი მიწა“-ო** (XIII ს.. შიომღ. ისტ. საბ., 61; შეად. ქრონ., II, 133).

როცა მსყიდველნი და გამსყიდველი ფასზე შეთანხმდებოდნენ, ანუ როგორც მაშინ ამბობდნენ, როცა **„ფასით შეჯერდებოდა“** (ქრონიკ., II, 152, დავით ნარინის სიგელი) და ფასს სრულად ჩააბარებდა საქონლის პატრონს, მაშინ უეჭველად მოწამედ კაცები უნდა დაესწროთ და თუ ნაყიდი, ან გაყიდული საგანი ბევრი ღირდა, მაშინ ნასყიდობის წიგნსაც ადგენდნენ ხოლმე, სადაც აღნიშნული იყო **„მივიღე ფასი სრული“** და **„მოწამე არიან კაცნიო“** (ქრონ.. II., 45-8, ნიკორ. სიგ. გვ. 159, დავით ნარინის სიგ.).

ამ დროსაც ქართველებმა კარგად იცოდნენ ნივთის ნამდვილი ღირებულებისა („მოფასებული ჩემთჳს“, ქრონ. II, 102) და ბაზრულ ფასს შორის განსხვავება (იხ. რკონის სიგელი, ქრონ. II, 134), ბაზრულ ფასს მაშინ **„ვაჭრულად დაფასებას“**, ეძახდნენ (შიომღ. ისტ. საბ., 61).

რასაკვირველია, ზოგჯერ ფასში ვერ მორიგდებოდნენ, **„საფასე ემცირებოდა“**, როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე (შიომღ. ისტ. საბ., 2) და მსყიდველ-გამსყიდველი ფასზე **„შეიშლებოდნენ“** (ibid. გვ. 2). რუის-ურბნისის კრების ძეგლის წერიდან ჩანს, რომ XI—XII საუკუნეებში ბაზრობა სცოდნიათ. ბაზრობა, როგორც ეტყობა, დღეობების დროს ჰქონიათ ხოლმე. მონასტრებსა და ეკლესიებთან ბაზრობას მაშინ **„სავაჭრო ერის კრებას“** ეძახდნენ (იხ. ძეგლის წერა, ქრონიკები, II, 65)[105]. სამღვდელოება ამის წინააღმდეგი იყო და ბაზრობის გამართვას უშლიდა. (ibid).

მე მგონია, რომ ის საბუთები, რომლებიც აქამდე იყო მოყვანილი, მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ საქართველოში მართლა იყო ალებ-მიცემობა განვითარებული. მაგრამ რამდენად უნდა ყოფილიყო XII საუკუნეში, თამარ მეფის დროს, განვითარებული საქართველოში ალებმიცემობა უფრო იქიდან შეიძლება დავინახოთ, რომ საუკეთესო მატყლი ვაჭრებს საქართველოში ისეთი შორეული ქვეყნიდან შემოჰქონდათ, როგორც ქ. ალექსანდრია იყო. ისტორიკოსი მოგვითხრობს. რომ თამარ მეფემ **„იწყო ალექსანდრიით ვაჭართაგან მოღებულისა მატყლისაგან** სთევად და ქმნად შესამოსლისაო“ (ქართ. ცხ., 453). ცხადია, რომ ასეთ

შორეულ ქვეყნიდან საქონლის მომტანელს ვაჭარს დიდი შეძლება უნდა ჰქონოდა და თვით მოთხოვნილებაც დიდი ყოფილა, თუკი მოტანილი საქონელი თავის ხარჯს ჰფარავდა და სარგებელსაც აძლევდა სოვდაგარს. რაკი აღებმიცემობა მაშინდელ საქართველოში ასე წარმატებული და განვითარებული ყოფილა, გასაკვირველიც არაფერია, რომ შეძლებული და მარტოხელა ვაჭრების გარდა ჩვენს ქვეყანაში ამ დროს უფრო რთულ საალებმიცემო და საფინანსო დაწესებულებები ყოფილიყო. იყო კიდეც, მეცამეტე საუკუნეში და იქნებ უფრო ადრეც. სავაჭრო ამხანაგობის წევრებს, ანუ მონაწილეებს მაშინ „ორტაღს" ეძახდნენ. ორტაღი თათრული სიტყვაა اورتاق. اورتاغ اورتاقی تجارت და ამხანაგს, სავაჭრო ამხანაგობის მონაწილესა (Handelskompagnon) ნიშნავდა (იხ. Zenker, Lexic. turc.—arab — pers)*. „ორტაღი", რამდენადაც მახსოვს, პირველად XIII საუკუნის შესანიშნავ რკონის სიგელში გვხვდება (ქრონიკები, II, 133, 134) და იქაც მართლა ვაჭართა ამხანაგობას ნიშნავს. იგი სამი მონაწილესაგან შედგებოდა: ერთი იყო ხოჯა სალამის მემკვიდრენი — ცოლი და შვილები — მაჰმადიანები, მეორე ყოფილა სომეხი ჰასან სუმბატის-ძე, ხოლო მესამე — ურია იოსებ ბულბაფაის-ძე (ibid., II, 134). სამივე მონაწილე, ანუ „ორტაღი", მაშასადამე ჩამომავლობით უცხო თესლი ყოფილა. სამწუხაროდ მეტი ცნობები არ მოიპოვება, რომ გამოგვერკვია ყველა სავაჭრო ამხანაგობებში ასე იყო, თუ ქართველი ორტაღებიც იყვნენ.

სავაჭრო ამხანაგობა, ანუ ორტაღნი, როგორცა ჩანს, საქმეს ფართოდ აწარმოებდნენ, ზოგი დიდ მამულებსა ყიდულობდა და ჰყიდდა ხოლმე, ისეთ მამულებს, რომელიც ფულის საშინელი სიძვირის დროსაც კი 65000 თეთრად ღირდა (რკონის სიგელი 1259 წ., ქრონიკები, II, 133, 134); ზოგს კიდევ ვაჭრობის გარდა, როგორც ეტყობა, ფულადაც სესხი უძლევია, რასაკვირველია, სარგებელში. როცა მაგალითად, კახა ერისთავთ ერისთავს უნდოდა ბაღდადურის ალაფისაგან რაიმე გამორჩენა ჰქონოდა და ალაფის სასყიდლად საჭირო ფული არ მოეძებნებოდა („მე არა მქონდა სასყიდელი"-ო), მაშინ მეო, გვიამბობს იგი, „წავედი, ორტაღთაგან ლარი და თეთრი ავილე, ვიარებოდი და ვიყიდდი თვალსა, მარგალიტსა და ზარქაშსა"-ო (ibid., ქრონ., II, 134). ნასესხი ფულით იმდენი მოუგია, რომ „ორტაღთა მათი ხელთავე მივსცი"-ო, სავაჭრო ამხანაგობის ვალი ჯეროვანის სარგებლით გაუსტუმრებია და კიდევ 60,000 თეთრის ღირებული ფული და ქონება დარჩენია (ibid., ქრონ. II, 134). ამგვარად ორტაღებს, მაშასადამე, რაღაც საკრედიტო დაწესებულების მაგვარი ამხანაგობა ჰქონიათ. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ამ საინტერესო დაწესებულების შესახებ მეტი, უფრო ვრცელი ცნობები არ მოიპოვება. უეჭველია, არც კერძო პირი, არც სავაჭრო ამხანაგობა საწინდარის გარეშე სესხად ფულს არავის მისცემდა. მეტადრე როცა ასეთ დიდ ფულს იღებდნენ ვალად, როგორც მაგალითად ზემოდასახელებულმა კახა ერისთავმა აიღო. იქნებ ამისთანა შემთხვევებში წინდად მამული მიჰქონდათ. თუ, ვინიცობაა, მოვალემ ვალი ვერ გადაიხადა, მაშინ მსესხებელი თავის ფულში მამულს დაინარჩუნებდა. რომ ვალში მამულებს უყიდდნენ ხოლმე, ეს რკონის სიგლიდანაც ცხადად ჩანს. ამისთანა შემთხვევა, როგორც ეტყობა, ისე ხშირი ყოფილა, რომ კახა ერისთავი სოფელ ხოველის მონასტრისათვის შეწირულობის წიგნის შედგენის დროს თავის მოვალეობად სთვლის, **„რა გინდა ვალი ანუ დაჭირება დაემართოს ჩემსა გუარის**

---

* შეადარე აგრეთვე M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II, 2, გვ. 452, შენიშვნა.

კაცსა ვითა ვიშელთა და ფანასკერტელთა მამულსა თანაი არაი საქმე უც"-სო (ქრონ. II, 135); რაც უნდა ვალი დაატყდეს თავზე, ამ მამულს ხელი არ უნდა ახლოსო.

ფულის აღების დროს ვალის წიგნს, ანუ ხელწერილს აძლევდნენ ხოლმე ფულის პატრონს. ჩვენამდე მოაღწია ერთმა ეგონებ XIII საუკუნის ასეთმა თამასუქმა; აი იმის პირი: „ქ: სახელითა ღვთისათა და თავსდებობითა სუეტისა ცხოველისაითა ესე დაწერილი დაგიწერეთ ჩუენ ბურჯულთა კავთულამა და თევდორამა და ჩუენთა შვილთა ბასილამა და მშუიდამა: **დავუჯჭირუა პავისა ყამისაგან და ხარაჯობისაკან** და ავილეთ თქუენ **მოძღურისაგან** დემეტრესაგან **ტუხუაის ძისაგან სამოცი თეთრი** დეკენბერსა ათსა და **გამიჩინეთ ოცი კოკაი ტკბილი** წელიწადსა **შიგა მზაი** რომ **უსიტყუელად** კელთა მოგაკსენებდეთ ვირემდისცალდა ამა თეთრსა შენსა კელთა მოგაკსენებდეთ; ამისნი **მოწამენი** არიან: კარაის ძე ებაი და წამალაისძე იაი" (შიომღვ. ისტ. საბ., 62).

მღვდელს მაშასადამე 60 თეთრ ფულში წლიურად 20 კოკა ტკბილი გადუკვეთნია თავის მოვალისთვის. სარგებლის რაოდენობა რომ უფრო ნათლად გავითვალისწინოთ, ეს ოცი კოკა ტკბილი უნდა თეთრადვე ვაქციოთ. ერთი კოკა ტკბილი, როგორც 1259 წ. რკონის სიგლიდანა ჩანს, დაახლოვებით 1⅓ თეთრი უნდა ღირებულიყო. კახა ერისთავი ამბობს, წინათ თითო მიწაზე 12 კოკა კულუხი იყო დაწესებულიო, ეხლა მე ექვს-ექვსი ვამიშეია კულუხად, დანარჩენ ექვსში **„თითო მიწაი რვა რვასა თეთრსა გამოიღებდესო"** (ქრონ., II, 136). მაშასადამე, 6 კოკა რვა თეთრი ღირებულა, მეტი და არა ნაკლები, იმიტომ რომ კახა გლეხებს საზოგადოდ შეღავათს აძლევდა, ძალიან ზრუნავდა მათზე; ამისდაგვარად ერთი კოკა ტკბილი სულ ცოტა 1⅓ თეთრი ღირებულა, ჩვეულებრივ გაცილებით უფრო მეტიც. მაშასადამე 60 თეთრში 26⅔ თეთრი უნდა მიეცა სარგებელი. თუ ამ კვალობაზე ვიანგარიშეთ, მაშინ გამოვა. რომ მღვდელს ყოველწლივ სარგებელი $44^4/_9\%$ უღია. ჩვეულებრივ ერისკაცები ხომ უფრო მეტს სარგებელს გამოართმევდნენ ხოლმე მოვალეს. მღვდელს საეკლესიო კანონები სარგებლის აღებას სასტიკად უკრძალავდა. ამასთანავე ჩვენ უნდა მხედველობაში ვიქონიოთ, რომ XIII საუკუნეში ფული ძალიან ძვირი იყო. რა მიზეზის გამო გაძვირდა ფული ამაზე მეოთხე თავში გვექნება ლაპარაკი. მეფე გიორგი ბრწყინვალე (XIV ს.) და ათაბაგნი ბექა და აღბუღა (XIV—XV სს.) თავიანთ სამართალში მხოლოდ 20% სარგებლის აღებას აკანონებენ (ნ. ურბნელი. ძეგლის დება, 130 და მისივე, ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი, 200).

საზოგადოდ კანონმდებლები სარგებლის აღების წინააღმდეგნი იყვნენ ხოლმე, მეტადრე საეკლესიო მწერლები, უფრო იმიტომ, რადგან სარგებელი იმდენად მძიმე იყო ხოლმე, რომ ხშირად მოვალე ვალის მოშორებას ვერ ახდიოდა და იძულებული ხდებოდა ვალის პატრონისათვის აღებულ ფულში თავისი თავი ყმად მიეცა. ვალში გაყიდვა შემდეგ დროს ხშირი შემთხვევა იყო. როგორც ერთ მეთერთმეტე საუკუნის ხელნაწერში შენახული ქადაგებიდან ჩანს, ეს წესი X—XIII საუკუნეებშიაც სცოდნიათ. ვილაც უცნობი ავტორი ამბობს: „ვიხილე ოდესმე ხალვაჲ საწყალობელი: **ყრმათა თავისუფალთა თანანადებთათჳს მამულთა მიიყვანებდეს განსყიდად!** არა გაქუს სიმდიდრე რათამცა დაუტევე შვილთა შენთა, ნუ მიუღებ მათგან აზნაურებასა (—თავისუფლებასა); **ეს ოდენ** დაუმარხე მათ ბონაგები იგი თავისუფლებისაჲ ნამარხევი ეგე, რომელი მშობელთაგან მიიღე"-ო, -ყვედრის აღშფოთებული მოძღვარი (მ. ჯანაშვილი. ქართ. მწერლობა I, 227).

მართალია, ჯერ გამორკვეული არ არის, ქართველია აშ ქადაგების ავტორი, თუ ეს თხზულება ნათარგმნია, მაგრამ თუნდაც იგი ნათარგმნი აღმოჩნდეს, მაინც ალბათ XI საუკუნეშიც ასეთი წესი ყოფილა, თორემ ამისთანა ქადაგებას უცხო ენიდან რად გადმოთარგმნიდენ.

ეს მოძღვარი გულწრფელად ურჩევს ხალხს ვალს ნუ ისესხებო. **„უკეთუ გაქვს რვალი, გინა სამოსელი, გინა კარაული, გინა სხუაჲ რაჲმე ყოველივე წარაგე, ინებე ყოვლისავე განსყიდვაჲ თჳინიერ თავისუფლებისაჲ შენისა"** (ibid, გვ. 210), იმიტომ რომ თუმც მართალია ეხლა **„გლახაკ ხარ, არამედ თავისუფალ ხარ; უკეთუ კულა ისესხო,** გავედარმდიდრდე და **თავისუფლებაჲ მოგელოს შენგან,** რამეთუ **მოვალე მონაჲ არს მოსესხისაჲ და მონაჲ ხყიდული; რომლისა მსახურებაჲ თანაწარუვალ არს"**-ო (ibid., გვ. 213). „მოცემულ არიან შენდა ხელნი და ხელოვნებანი, შურებოდე: სასყიდელთა ჰმსახურებდე"-ო, ურჩევს ნიჭიერი მქადაგებელი, „არიან მრავალნი ღონენი, ამბობს იგი, მაგრამ თუ არც ერთი არ შეგიძლიან იღონო, „ითხოვდი უკეჱ სხვაგანა", ანʹ შენა გგონია „სირცხვილ არს თხოვნაჲ"? „განა უსირცხჳლეს არა არს ნესხებაჲ და მერე ჭირვებაჲ მოსესხისა მიერა"-ო?, — ეკითხება ავტორი. ბევრი იყო ამ აზრების მქადაგებელი, მაგრამ ცხოვრება მაინც თავისის გზით და წესით მიმდინარეობდა და მოძღვრებას უკან მობრუნება არ შეეძლო.

ქალაქებში ვაჭრების გარდა ხელოსნებიცა ცხოვრობდნენ. ევსტათე მცხეთელის ცხოვრებიდან ჩანს, რომ VI საუკუნეში მცხეთაში სპარსელები ყოფილან მეკადაგებად და მეხამლეებადა (Рай Грузiи საბინინისა). ასეთ სახელს ეძახდნენ ხოლმე ძველად მეჩექმეებს. უეჭველია სპარსელი ხელოსნები ტფილისშიც იქნებოდნენ. მაშასადამე, საქართველოს ზოგიერთ ქალაქში სხვადასხვა უცხოელი ხელოსნების ახალშენები ყოფილა. ასე იყო საშუალო საუკუნეებში ევროპაშიაც. ხელოსნობას წინათ ხელს ეძახდნენ, მაგალითად წʹა ევსტატე რომ მცხეთაში ჩამოვიდა, იქ სწავლობდა „ხელსა მეხამლობისა"-ო, ნათქვამია მის ცხოვრებაში. ხელოსნების შესახებ, რასაკვირველია, ბევრი ცნობა არ მოიპოვება. მკვლევარი იძულებულია აქა-იქ, სხვადასხვა თხზულებაში გაფანტული ცნობები შეკრიბოს, რომ გამოირკვეს, რა და რა ხელობა იყო ამ დროს გავრცელებული. წარწერებსა, სიგელებსა და აღაპებში შემდეგი ხელოსნები არიან მოხსენიებულნი:

1. მაშენებელნი (X საუკ., Brosset, Voyage, II, 168):

ა) კირითხურო (გრიგოლ ხანძთელის ცʹა, გვ. იდ), ქვითხურო, რომელსაც უცხო ენიდან შემოტანილ სახელს „გალატოზსაც" (წʹდა ექვთიმის ცʹა, საეკლ. მუზეუმ. გამოც. 13—14) ეძახდნენ ხოლმე, რაც ეხლანდელ კალატოზს უდრის. ყველა ხუროების უფროსს, ანუ მთავარ აღმაშენებელს „ხუროთმოძღვარი" ერქვა, ქვის ხუროების უფროსს კი „გალატოზთა უხუცესი" (Brosset, Voyage, VII, 91)[106]. IX—XI საუკუნეში შემდეგი სხვადასხვანაირი შენობის აგება სცოდნიათ: **ქვითკირისას** აშენებდნენ — ეკლესიებს (გრიგოლ ხანძთ. ცʹა, გვ. იʹდ), სახლებს (ნიკორწმინდის სიგელი, ქრონიკ., II, 46), მარნებს (ნიკორწ. ს. ibid. II, 46), ბოსლებს (ნიკორწ. ს., ibid., II, 46), ფარეხებს (ibid., II, 46) და საწნეხლებს (ნიკორწ. ს. ibid., II, 46); **ხისას** აკეთებდნენ — ეკლესიებს, „ძელის ეკლესიებს" ეძახდნენ ხოლმე (გრიგოლ ხან. ცʹა, გვ. იʹა), სახლებს მუხისას, ცილოფისას (sic), ნაძვისას (ნიკორწ. ს. ქრონ., II, 46), სამზარეულო და სამეხრეო სახლებს (ნიკორწ. ს. ibid, II, 46), ოდა-საწნეხლებს „შეშის საწნეხლებს" ეძახდნენ ხოლმე (ნიკორწ. ს. ibid., II, 46). ამ დროს **ორსართულიანი შენობებიც სცოდნიათ:** „სახლი ქვითკირი და ზედა სახლი მუხისაჲ" (ნიკორწ. ს. ibid., II, 46), სახლი

მუხისაჲ და ზედა სახლი ქორედიანი და სენიანი (ibid., II, 46), ბოსელი ქვითკირი და ზედ სახლი მუხისაჲ (ibid., II, 46), ქვითკირი ბოსელი და ზედ ხერხული ბეღელი (ibid., II, 46), ქვითკირი ფარეხი და ზედა ქორეთი სახლი (ibid., II, 46). ვისაც ერთხელ მაინც ძველი ნაშენი ქართული ეკლესია ნანახი აქვს, ის ადვილად მიხვდება, რომ საქართველოში ხუროთმოძღვრება ძალიან განვითარებული და დაწინაურებული იქნებოდა ეკლესიები ნაშენობის ნაწილების ზომიერებით და საკვირველის შეთანხმებითა და სიმეტრიით არის აგებული, ისეთ მიუვალ და მაღალ ადგილებზე, ისეთი რთულ თაღებითა და გუმბათებით შემკული, რომ უეჭველია ხუროთმოძღვრები ნასწავლი კაცები უნდა ყოფილიყვნენ.

რაკი სწორე ადგილი საქართველოში იშვიათად თუ მოიძებნება, ამიტომ მანამ შენობის აგებას შეუდგებოდნენ, თავდაპირველად ნიადაგს გაასწორებდნენ ხოლმე. ამას მაშინ „ქვეყნის დავაკებას“ ეძახდნენ (იხ. გრიგოლ ხანძთელის ც҃ა, გვ. ი҃ა; ე҃დ — ი҃ა). ხოლო როცა მაღლობ და კლდიან ადგილას აშენებდნენ ხოლმე ეკლესიას, ჯერ „მწვერვალს ქვითა და კირითა მყარითა მრავალთა ჟამთა დაავაკებდნენ“ და ამგვარად ხელოვნურ ნიადაგს შექმნიდნენ ხოლმე. ამას „ადგილის შემზადებას“ ეძახდნენ. ხშირად ამისთანა სამუშაოსათვის რამდენიმე წელიწადი იყო ხოლმე საჭირო (ibid., გვ. ლ҃გ). თაღების გადაყვანას რომ შეუდგებოდნენ, ჯერ „კალაპოტს“ შეუდგამდნენ, ხოლო თაღი რომ გამაგრდებოდა, „კალაპოტს გამოუყრიდნენ“ და მერე „მოლესავდნენ“ კიდეც (დავით ალმაშ. ანდერძი, შიომღვ. ისტ. საბ., 16). ერთ წარწერაში მუშებიც არიან მოხსენიებულნი, ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ „მუშაკნი“ (Brosset, Voyage, II, 168) მოლესვის შემდეგ „მოხატავდნენ“ (ibid., 16), „მოჭიქავდნენ“ და „დააჭრელებდნენ“ ხოლმე (ათონის მოხასტ. ალაპები, საეკლესიო მუზ. გამოც., 254). ამისათვის განსაკუთრებული ხელოვანი-მხატვრები იყვნენ (Brosset, Voyage, IX, 17) და, როგორც ზარზმის ტაძრის მხატვრობიდან ჩანს, ძალიან კარგი და დახელოვნებულიც ყოფილან.

მოხსენიებულნი არიან აგრეთვე ხატის გამკეთებლები (1040 -. ქრონ. I, 42) და „ოქრომჭედლები“ (XI საუკ. იხ. Такайшвили. Археолог. Экскур. I, 72), რომელნიც ოქროს, ვერცხლისა და „ოქროცურვებულ“ (იოანეს და ეფთვიმეს ც҃ა, გვ. 17) ნივთებს აკეთებდნენ. პრ. ნ. კონდაკოვის აზრით, ქართველ XI—XIII საუკუნეების ოქრომჭედლების ხელოვნური ნაწარმოებნი საუკეთესო ბიზანტიის ხელოვნების ნივთებს არაფრით არ ჩამოუვარდებოდა (იხ. Опись памятниковъ древности въ некот. храмахъ и монаст. Грузіи, გვ. 23). მკერვალი (ათონის ალაპები, საეკლესიო მუზ. გამოც., 233); უეჭველია, ცალკე ხელოსნები იქნებოდნენ, ისინი, ვინც „ოქრონემსულ“ (ibid., იე҃ს და ექვთიმის ც҃ა, საეკლ. მუზ. გამ., 17) ანუ ოქრომკედს აკეთებდნენ ხოლმე. მეხამლე (ევსტათე მცხეთ. ც҃ა, Рай Грузіи) და ხარაზი (ათონის ალაპ., 256); მემშვილდე (ქრონ., II, 129) და მჭედელი (ათონის ალაპ., 247).

ჩვენ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება იმის შესახებ, თუ როგორ აწარმოებდნენ ხელოსნები თავიანთ საქმეს. ათონის ალაპებიდან ჩანს მხოლოდ, რომ **ზოგიერთ ხელოსანს**, როგორც, მაგალითად, მკერვალ თეოფილაქტეს (ათონ. ალაპ. 233), გიორგი **მჭედელს** (ibid., 247) და ოქრომპირ **ხარაზს**, რომელნიც ათონის ივერთა მონასტერში შესულან, **იმდენ ქონების შეწირვა შეძლებიათ**, რომ მათი ხსენება იმნაირადვე იყო განწესებული, როგორც ლავრის დამაარსებლისა (ibid., 256). ეს გვიჩვენებს, რომ **ზოგიერთ ხელოსანს თავისი საქმე ფართოდ დაუყენებია და დიდი მოგებაც უნახავს.**

იყო თუ არა ამ დროს საქართველოში ამქრობის წესი და წყობილება, ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ მაინც მკვლევარს შეუძლია სთქვას, რომ **ამქრობა ამ დროს ეცოდინებოდათ**, იმიტომ რომ არაბეთის სახალიფოში ამქრები უკვე VIII საუკუნეში არსებობდნენ (A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients, II, 187), ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოს საქალაქო წეს-წყობილებაზე არაბებს გავლენა ჰქონდათ. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამქრები ტფილისში მაინც უნდა ყოფილიყვნენ.

ამ ხნის ვაჭრებისა და ხელოსნების წოდებრივ მდგომარეობის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. რა პატივი ჰქონდათ საზოგადოებასა და ცხოვრებაში დიდვაჭრებს, ამის შესახებ ზემოთ იყო საუბარი. ვაჭრების წოდებრივ უფლებათა გამორკვევა შეუძლებელია; ვიცით მხოლოდ, რომ ზოგიერთი ვაჭრები ყმებადაც ითვლებოდნენ, მაგალითად სამონასტრო ყმებად (შიომღვ. ისტ. საბ., 16 და 22), მაგრამ რა დამოკიდებულება სუფევდა მათსა და მებატონეს შორის, საბუთებიდან არა ჩანს.

განსაკუთრებულ და მეტად შემოსავლიან ხელობას წიგნების გადაწერა და შემზადება შეადგენდა. ეს ხელობა უფრო მონაზონებს შორის იყო გავრცელებული; ისინი რასაკვირველია მარტო სასულიერო და სამეცნიერო-საფილოსოფიო თხზულებების წიგნებს ამზადებდნენ ხოლმე, საერო მწერლობის და თავისუფალ მეცნიერებათა ნაწარმოების წიგნების გავრცელება კი ერისკაცების ხელობა იქნებოდა უეჭველია, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ ამის შესახებ ჯერ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. თუმცა სასულიერო თხზულებების გადაწერა ბერების ხელობად იყო ვადაქცეული, მაგრამ არც ისინი ამბობდნენ უარს სასყიდელზე, თუმცა კანონით მათ ვაჭრობა აკრძალული ჰქონდათ. **უფასოდ წიგნს არავინ არ დაწერდა.** ერთი გადამწერი შენდობას ითხოვს მკითხველებისაგან, რომ ჩემი წიგნი ესე ცუდად არის გადაწერილიო, მაგრამ რა მექნა, „სხვა ღონე არა მაქვნდა: **საფასისაგან გლახაკ ყოვლად ვიყავ და უსასყიდლოდ არავინ დამიწერდა**"-ო (ქრონიკ. I, 209), ჩივის საწყალი ბერი.

წიგნს ბევრი ხარჯი უნდებოდა: ჯერ ეტრატი უნდა ეყიდა ადამიანს (ქართული მწერლობა, I, 202, მ. ჯანაშვილისა), მერე გადასაწერად მიეცა ვისთვისმე, მერე შეეკერინებინა და დაეკაზმინებინა. ის ბერები, რომელთაც გადაწერა ხელობადა ჰქონდათ აღებული, თავიანთ თავს „მწერალს", ან ხშირად, თავდაბლობისა გამო, „მჩხრეკელს" ეძახდნენ. წერა, მეტადრე ისე საუცხოოდ და ლამაზად, როგორც IX—XIII საუკუნეებში იცოდნენ ხოლმე, ძნელი საქმე იყო: დიდი ვარჯიშობა და ბეჯითობა იყო საჭირო. უეჭველია ახალგაზრდა ბერებს განთქმულ მწერლებთან უნდა შეესწავლათ ეს მაღალი ხელოვნება. კარგი გადამწერი ქართული გრამატიკისა და მართლწერის მცოდნე იყო; ეს ახლაც ეტყობა ხელნაწერებს და ეფრემ მცირეს თხზულებიდანაც ჩანს (ქრონიკ., I, 218). რამდენად დახელოვნებული და ერთნაირად გაწვრთნილნი იყვნენ ერთ მასწავლებლისაგან გამოსული გადამწერლები, იქიდან შეიძლება დავინახოთ, რომ როცა ზოგჯერ სიდიდის გამო სამუშაო რამდენიმე კაცსა ჰქონდა ხოლმე განაწილებული (იხ. პრ. ა. ცაგარელის Свед. о памятн. Груз. письм. I, 78, 86 და 91—2) ისეთნაირად არის ხოლმე დაწერილი, თითქოს ერთ ადამიანს გადაუწერიაო. ხელნაწერის ბოლოს რომ ნათქვამი არა ყოფილიყო — ორმა კაცმა დავწერეთო, იქნება მკითხველი ვერც კი მიხვედრილიყო. ასეთის ხელოვნებით არის, მაგალითად, გადაწერილი სინას მთის 864 წლის შესანიშნავი კრებული.

წიგნის გადაწერას რომ მორჩებოდნენ, „შემოსვას" შეუდგებოდნენ ხოლმე. „შემოსვა" მგონი რვეულებად აკინძვასა ნიშნავს. ასე უნდა გვესმოდეს ალბათ იოანე ოქროპირის თხზულების ხელნაწერში შენახული ანდერძი: „წ˜ისა სახარებისა მათეს თავისაჲ ოღენ თარგმანი **სამ წიგნად შეიმოსა**: ესე პირველი წიგნი არს ა (1) თავიდან იც (18) თავამდე, სწერია ამა წიგნსა, მეორე წიგნსა ით (19) თავიდმან მე (45) თ˜დე, მესამესა წიგნსა მვ (46)-მან ჟ (90), ამას შინა დასრულდების... მე ცოდვილმან თ˜ე შევკაზმე წიგნი ესე"-ო (ა. ცაგარელი. Свед. о памят. Груз. письм. I, 92). წიგნებად ამკინძველს **„შემმოსველი"** (ibid., I, 73), ანუ **„მმოსველი"** (ibid., II, 86) ერქვა; ეს ხელობა დიდი თავის სახეთქი საქმე არ იყო და ადამიანი ადვილად შეისწავლიდა; ამიტომ ზოგჯერ „მწერალი" და „შემმოსველი" ერთი და იგივე პირი იყო ხოლმე; მაგალითად, 977 წელს მწერალი და შემმოსველი სტეფანე დეკანოზი (ibid., I, 90—1), 1002 წელს მწერალი და შემმოსველი აკვილა მტბევარი (ibid., I, 83). ერთს 1081 წ. ხელნაწერში მოხსენებულია „მნუსხველიც" (ibid., I, 80), მაგრამ რას აკეთებდა იგი, არა ჩანს.

„შემოსილ" წიგნს ყდის გასაკეთებლად აძლევდნენ ხოლმე **„მკაზმავებს"**, ანუ **„მკაზმელებს"** (1008 წ., ibid., I, 86, 91—2). ვისაც ძველი ტყავის საუცხოო ჩაჭდეულ სურათებით შემკული ყდები უნახავს, ის ადვილად წარმოიდგენს, რამდენად განვითარებული უნდა ყოფილიყო ძველ საქართველოში ეს ხელობა. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ამის შესახებ მეტი არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

ბევრი შეძლებული ხელოვნების მოყვარე ქართველი თავის წიგნს სურათებით, ან როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე, ხატებით ამკობინებდა. სათაურებსა და პირველ ფურცელზე „კამარას" (заставка) ახატვინებდნენ ხოლმე. პირველი ფურცლის დამსურათებელს **„კამარათა მწერალი"** ერქვა (940 წ., Brosset Voyage, XII, 83). როცა წიგნის დასურათება სურდათ, მწერალს შეუკვეთავდნენ ესა და ეს ფურცელი ცარიელი დასტოვეო. რაკი მწერალი თავის საქმეს მორჩებოდა, მაშინ წიგნს **„მხატვარს"** და **„კამარათა მწერალს"** გადასცემდნენ და იმ ცარიელ ფურცლებზე სურათებს დაახატვინებდნენ ხოლმე. ზოგჯერ სურათებს ხელნაწერის მომზადების ბევრი ხნის შემდეგ ჩაურთავდნენ ხოლმე შიგ, ზოგჯერ უსახსრობისა გამო ფურცლები ისე ცარიელი რჩებოდათ. **ვინც შეძლებული კაცი იყო, ის სურათებსა და „კამარებს" საბერძნეთიდან იწერდა, ან მოაქონდა.** აი, მაგალითად, რასა სწერს ტბეთის 995 წლის სახარებაში სამოელ ეპისკოპოსი: „მე გლახაკმან სამოელ... (ვიხილე) წიგნი ესე, ოთხთავი სახარება და ვპოვე **აღწერილი** და შემკული ყოვლითა განგებულებითა, ხოლო **ნაკლულევან იყო ხატთა და კამარათაგან და** გულს ვიდგინე დიდითა ხარჯებითა და **გამოვიხვენ ესე ხატნი და კამარანი საბერძნეთით, ქალაქით დიდით სამეუფოით და ჩაურთენ ამას წმიდასა სახარებასა**"-ო (ibid., I, 21). როცა საგალობელი იწერებოდა ხოლმე, მაშინ „მწერალი" რომ გაათავებდა, წიგნს **„მნიშვნელს"** (1076 წ., Н. Марр, Агиогр. пам. Афона, 87) გადასცემდნენ ხოლმე, რომ საგალობო ნიშნები დაესხა.

ვისაც წიგნის შეძენა სურდა, მწერალს შეუკვეთავდა, ასეთი და ასეთი თხზულება მომიმზადეო. წიგნის შემძენელს **„მომგებელს"** ეძახდნენ (იხ. სინას მთის ხელნაწერები, 984 წ., 976 წ., 981 წ.). ხშირად „მომგებელი" მასალას თვითონ მიუტანდა ხოლმე მწერალს, მაგ., XI საუკუნის ათონის ხელნაწერში მწერალი მიქაელ დაღალისონელი აცხადებს, რომ ამ წიგნისათვის, რომელიც იაკობ მღვდლის განზრახვით არის დაწერილი, **„ეტრატი იაკობ დეკანოზმან მომცა"**-ო (А. Цагарели. Свд. о пам. Груз. письм. I, 46). თუ განთქმული მწერალი ეგულებოდათ სადმე, წიგნის მომგებელნი მანძილს არ შეუშინდებოდნენ და წიგნს

იქ შეუკვეთავდნენ ხოლმე. ჩვენამდე მოაღწია ერთმა წერილმა, რომელიც 984 წელს განთქმულ მწერალ იოანეს წიგნის მომგებელის მიქელისათვის სინას მთით მიუწერია, როცა შეკვეთილი წიგნი გაუგზავნია პატრონისათვის. აი ეს წერილი: „ქრისტემან მომიბოძენ ჯვარი და წმიდაჲ ლოცვაჲ თქუენი ძმაო და ოჳფალო. ჩემო მიქელ! **რომელი გებრძანა, დამიწერია**; მარიამ მეგჳპტელისაჲ არა ვპოვე; სხუაჲ ვერაჲ ვიცოდე, რაჲმცა დავწერე; რვეულნი, რომელ დარჩის, საკითხავე-ბად დავწერე; შემინდვე, არაჲ მქონდა. ყოველთა ძმათა თაყვანისცემასა და ლოც-ვასა მოვახსენებ: **ესე მე ადრე დავწერე, განა არავინ ვპოვე, — ვისმცა მივხცე**: აწ კჳრილესდა (კე˜სდა) წამომიცემიან. **თუ რას მაწერიებდე, მიხარიან ეტრატი გიზლო**"-ო (სინას მთის ხელნაწერი 984 წ.). როგორც ჩანს, მიქელს სხვათა შო-რის მარიამ მეგვიპტელის ცხოვრების გადაწერაც შეუკვეთნია, მაგრამ იოანეს ვერ უშოვნია იგი სინას მთაზე და მის მაგიერ საკითხავები გადაუწერია. თუ ამაზე არ დამყაბულდები, რაც გინდა დამაწერინე, სიხარულით გიზლავ იმ ეტრატსაო. თანაც მწერალი დაგვიანებისათვის ბოდიშს იხდის, მგზავრი ვერ ვიშოვნე, რომ გამომეტანებინაო.

როგორც ეტყობა, წიგნები კაი ფასში იყიდებოდა და მწერლებისათვის დიდი შემოსავალიც უნდა მიეცა. ნიკორწმინდის XI საუკ. სიგელში, მაგალითად, ნათქ-ვამია: „**ვიყიდე წიგნი პარაკლიტონი**: ა: (1) **და მივეც ფასად ცხენისა ნახევარი**"-ო (ქრონიკ., II, 49). იმავე საბუთში წერია: „მე დამხუდა იადგარი **ნახევარწერილი**: ა: (1) და **გავასრულე** ყ˜ითავე სისრულითა, **შევმოსე და მოვუცუარე და შევბეჭდე და მისისა დაწერისა და შეკაზმისათვის მივეც დრაჰკანი დუკატი** იე: (15)"-ო (ibid. II, 49). ვთქვათ შეკაზმაში 3—5 დრაჰკანი დუკატი მისცა, მაშინ ნახევარი წიგნის დაწერა 10—12 დუკატი დრაჰკანი, ხოლო მთელი წიგნისა 20, ან 24 **დრაჰკანი დუკატი ღირებულა**. ეფთჳმე მთაწმინდელის სიტყვით, თეოფანე ხუ-ცესს, რომელიც იყო „**სწავლული ფრიად და ხელოვნებით მწერალი წიგნთა საღ-მრთოთაჲ, უფროჲს ათას ხუთასისა დრაჰკანისა უწერიან წიგნნი** მონასტრისა შინა და გარე" (საეკლესიო მუზ. გამოც., იოანეს და ეფთვიმის ც˜ა, 57). ამ წინა-დადებიდან ჩანს, რომ 1500 **დრაჰკანზე მეტი მხოლოდ დახელოვნებულ მწე-რალს შეეძლო მოეგო. ჩვეულებრივ, მაშასადამე, ამაზე ნაკლები შემოსავალი ჰქონიათ**. ამგვარად, ჩვენ შეგვიძლია დაახლოებით წარმოვიდგინოთ, თუ რამ-დენს ფულს იღებდნენ ძველ საქართველოში მწერალი ბერები.

თავი მესამე

საქართველოს სამეფოს საფინანსო წესწყობილება

პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ რა და რა წყაროებისაგან შედგე-ბოდა IX—XIII სს. საქართველოს სახელმწიფო შემოსავალი, არც საისტორიო თხზულებებში, არც სხვა რომელსამე საბუთებში არ მოიპოვება. ამის გამო მკვლევარმა უნდა მატიანეებში აქა-იქ გაფანტული და გაკვრით ნათქვამი ცნობე-ბით ისარგებლოს და თავისი მიზნისათვის გამოიყენოს. საქართველოს სახელმწი-ფოს შემოსავალი შედგებოდა, როგორც ეტყობა: I. **სახელმწიფო გადასახადები-საგან, II. სამხედრო ალაფისაგან და III. დაპყრობილ ქვეყნებზე დადებულ ხარა-ჯისაგან**. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ მეფე თავის უხვს ქველმოქმედებას „არა თუ **ჰელოხანთაგან მორთმეულსა** იქმოდის, ანუ სა-

ჭურჭლით, არამედ **ჭელითა თჳსითა ნადირებულითა**"-ო (ქართ. ცხ., 373). მაშასადამე, მეფეს ფული ან „ჭელოსანთაგან მორთმეული" ექნებოდა, ან „საჭურჭლით".

I. **სახელმწიფო გადასახადი.** — სახელმწიფო გადასახადის ამკრები მოხელეები **„ჭელოსნებად"** იწოდებოდნენ. ერთ შიომღვიმის მონასტრის საბუთში, მაგ., ნათქვამია: „მითავისუფლებიან **ყოველთავე ჭელოსანთაგან:** მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, **ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა ჭელოსანთაგან**"-ო (X ს., შიომღვ. ისტ. საბ., 3). ამ წინადადებიდან ცხადად ჩანს, რომ ჭელოსანი გადასახადის ამკრები მოხელე იყო, რომ იგი სამეფო დარბაზს ექვემდებარებოდა და საქმეზე იქიდან იგზავნებოდა ხოლმე. ამგვარად, **„ჭელოსანთაგან მორთმეული" მუდმივი სახელმწიფო გადასახადი იქნებოდა.** „საჭურჭლით", როგორც ქვემოთ დავინახავთ, „ალაფს" უდრის.

„ჭელოსნები", ან სხვა მოხელეები, რომ ხარჯის ასაკრებად შეეიდოდნენ რომელსამე მემამულის სახლში, ამ უფლებას **„შესავალს"** (შიომღვ. ისტ. საბ., 3, 5, 22 და სხვ.) ეძახდნენ, რომ ამ სიტყვას სწორედ ეს მნიშვნელობა აქვს, ეს ბაგრატ მეფის 1050 წლის სიგელიდან მტკიცდება: თუ რომელიმე მოხელემ ეს შიომღვიმისადმი შეწირული მამული გადასახადისაგან გათავისუფლებული **„შესავლად და საჭელისუფლოდ გახადოს,** ანუ ბეგარა და გამოსავალი რაი დასდვას", ის წყეულ-შეჩვენებული იყოსო. მამული „შესავალად", ე. ი. „ჭელოსანთა" და ხელისუფალთა შესავალად გახადოსო. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს სიტყვას „საჭელისუფლოდ", ვინც „ჭელისუფლის შესავალად" გახდის მამულსო. ერთს XIII ს. სიგელში პირდაპირ ნათქვამია კიდეც: **„ჭელისუფალთა შესულაჲ"** (ibid., 67). იმ მამულს, ან ქონებას, რომელიც გადასახადისაგან განთავისუფლებული იყო, **„შეუვალი"** ერქვა (ibid., გვ. 5, 11, 17, 22 და სხვ.), იმის გამო რომ გადასახადის ამკრებ მოხელეებს მამულში შესვლის უფლება არა ჰქონდათ — **„შეუვალად** ყოვლისა **შესავალისაგან"** (ibid., 22). იმ გადასახადს, რაც მამულს, ან ქონებას ედო, **„გამოსავალს"** ეძახდნენ (ibid., 4, 5, 16 და სხვ.). სიტყვა **„გამოსავალი" შემოსავალსა ნიშნავდა წინათ.** ეს ცხადად ჩანს იოანეს და ეფთჳმეს ცხოვრების შემდეგ წინადადებიდან: „დიდსა უკვე ლავრასა მისცეს... კუნძული, რომელსა ნეოს ეწოდების... რომლისაგან **გამოვალს გამოსავალი ყოველთა წელთა იდ** (14) ლიტრაჲ"-ო (საექლ. მუზ. გამოც., გვ. 17). აქ სიტყვები **„გამოსავალი ყოველთა წელთა" ყოველწლიურ შემოსავალს ნიშნავს.**

„გამოსავალი", ანუ გადასახადი ბევრნაირი იყო. ბაგრატ მეფის 1058 წლის სიგელში ჩამოთვლილია გადასახადები: საჭელმწიფო, საერისთვო, სააზნაურო, საციხისთავო, საჭევისუფლო, საბანჯრო და საკომრე (შიომღვ. ისტ. საბ., 4); გიორგი II-ის 1072 წ. სიგელში კი აღნიშნულია — საჭელმწიფო, საერისთვო, საციხისთავო, საჭევისუფლო, საშურტო და სხვა (ibid., 11). საერისთავო და დანარჩენი გადასახადები მოხელეთა სარგოს შეადგენდა და ამის გამო ჯერჯერობით მათ არ შეეხებით. ახლა მხოლოდ **„საჭელმწიფო გამოსავალზე"** გვექნება ლაპარაკი. სახელმწიფო გადასახადს აგრეთვე **„სახემწიფო გამოსავალიც"** ერქვა (ibid., 16, დავით ალმაშ. ანდერძი); XII ს. ზოგჯერ **ხარაჯასაც** ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 411 და შიომღვ. ისტ. საბ., 26). შიომღვიმის ერთ XIII საუკ. საბუთში სამეფო გადასახადად **„კულუხი"** და **„ღალაჲ"** (შიომღვ. ისტ. საბ., 60) დასახელებული. კულუხი ღვინის გადასახადია, ხოლო ღალა პურისა; მაშასადამე, შემოსავლის გადაკვეთილი წილი აუღიათ (შიომღვ. ისტ. საბ., 3). **სამწუხაროდ საბუთებიდან არა ჩანს, რამდენი წილი იყო დაწესებული.** უეჭველია, ჭირნახულის გარდა სა-

ქონელზეც იქნებოდა გადასახადი, მაგრამ ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. „გამოსავალს" გარდა სახელმწიფო **„ბეგარა"** ანუ **„დაჭირებითი სამსახური"**-ც იყო დაწესებული (შიომღ. ისტ. საბ., 11, 14, 16). **ბეგარას, სავალდებულო სამსახურს, „სამუშაო", ანუ „სუხრა"** (ibid., 11, 16) ერქვა. **სუხრა არაბული სიტყვაა** سخرة „სუხრაჰ" და ნიშნავს უფასოდ მუშაობას, იძულებითს სამუშაოს (Zenker. Lexicon). ამგვარად, **იგი ქართულ „დაჭირებითს სამსახურს" და „ბეგარას"** ეთანასწორება და მხოლოდ არაბების ბატონობის წყალობით შემოხიზნულა ქართულში. ასეთ ბეგარად უნდა ჩაითვალოს, მაგ., **„ზროხის შებმა"**, რომელიც სოფელ აგარის მცხოვრებლებს ედო (ibid., 13). როგორც ჩანს, ეს ბეგარა ფუძის კვალობაზე იყო გადაკვეთილი: ფუძეზე ერთი ძროხა უნდა შეებათ. ამნაირადვე სამუდამოდ და უცვლელად გადაკვეთილი იქნებოდა სხვაგვარი ბეგარა, ანუ „დაჭირებითი სამსახური", მაგრამ, სამწუხაროდ, მათ შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ნაჩვენები იყო, რომ გადასახადი **მამულს აწვა** (იხ. კიდევ შიომღვ. საბ., 60), ასე იყო **ბეგარაც**. ამას ის გარემოება ამტკიცებს, რომ ძროხის შებმა **„ფუძეს ედო"**. **მხოლოდ ნასყიდი მიწა იყო ბეგარისაგან განთავისუფლებული**; ეს ცხადად ჩანს შიომღვიმის XIII საუკუნის ერთი სიგელიდან, სადაც ნათქვამია: ზოსიმეს და მის გამზრდელის შეძენილ მიწებს „არცა სამეფოდ სამსახური ზედა აც... არცა გამოსაღებელი... **ყოვლითურთ უბეგროდ არს მით რომელ ნასყიდი არს"**-ო (შიომღვ. ისტ. საბ., 60—61).

აქამდისინ პირდაპირ გადასახადებზე იყო ლაპარაკი. მაშინდელ საქართველოში არაპირდაპირი გადასახადებიც არსებობდა: 1) **ბაჟი** (შიომღვ. ისტ. საბ., 11, 16, 17). როგორც საბუთებიდან ჩანს, **ბაჟი მარტო უცხოეთიდან შემოტანილ საქონელს კი არ ხდებია, არამედ შინაურსაც**. მეტი ცნობები, სამწუხაროდ, არ მოიპოვება. სიტყვა **ბაჟი სპარსულს** باج **„ბაჟ"-ისაგან არის წარმომდგარი** და უეჭველია არაბებზე წინათ იქნებოდა ქართულში შემოხიზნული. თვით არაბები ხომ თავიანთ სახელმწიფო მოღვაწეობის **პირველი საუკუნეების განმავლობაში** ბაჟის არსებობის წინააღმდეგნი იყვნენ და ყველგან, სადაც კი ისინი ბატონობდნენ, ამოჰკვეთეს კიდეც (იხ. A. Kremer. Culturgeschichte d. Orients II, 173—4).

2) **„ხიდის"** გადასახადი (შიომღვ. ისტ. საბ., 4). როდის ან რაზე ართმევდნენ ხოლმე ხიდის ფულს, საბუთებიდან არა ჩანს და 3) **„საკომრე"** (ibid., 4)— გადასახადი სასწორზე, არც ამის შესახებ მოიძებნება მეტი ცნობები.

II. **სამხედრო ალაფი**. ალაფის აღება, რასაკვირველია, მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა დაეწყოთ საქართველოში, როცა დავით აღმაშენებლის შესანიშნავ სამხედრო წესწყობილების შემოღების წყალობით ჩვენმა ხალხმა ზურგი გაიმაგრა, თავისი ქვეყნები დაიბრუნა და მერე მეზობელ სამეფოების დაპყრობას შეუდგა. რაც უფრო მდიდარი და ძლიერი იყო დამარცხებული მოპირდაპირე, მით უფრო მეტი ნატყვევნავი ქონება ჩაუვარდებოდა ხოლმე ხელში ჯარსა. ერთი დიდი ომი ისე არ გათავდებოდა, რომ აუარებელი ალაფი არა რგებოდათ ქართველებს. როცა, მაგ., გიორგი III მაჰმადიანთა შეერთებული მხედრობა დაამარცხა, ქართველებს დარჩათ „სიმრავლე კარავთა და სრაჟარდათა, სიმდიდრე თუალთა და მარგალიტთა ურიცხუთა, ოქროთა ჭედილთა და უჭედელთა, აქლემთა, ცხენთა და ჯორთა ყოველთა განძთა, სოფლის სიმდიდრეთა და მონაგებთაო" (ქართ. ცხ., 389). ასეთივე უხვი ღალა რჩებოდათ ხოლმე ქართველებს თამარ მეფის დროსაც (ibid., 395, 449—450, 471). ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ გიორგი მეფემ აუარე-

ბელ ალაფიდან აიღო „ბევრის ბევრეულთაგან ნიჭთა მცირედ მცირედისაო" (ibid., 389). იმ ალაფის წილს, რომელსაც ხელმწიფე იღებდა ხოლმე, **„საპატრონო"** ერქვა (ibid., 451). თამარ მეფის მემატიანეს სიტყვიდანა ჩანს, რომ ეს **„საპატრონო" წილი ალაფის ერთ მეხუთედს შეადგენდა.** ისტორიკოსი ამბობს: **„აღიღეს ფანჯიაქი სამეფოდ"-ო** (ibid., 449). **„ფანჯიაქი" სპარსული სიტყვაა და სწორედ ერთ მეხუთედსა ნიშნავს.** თუმცა არაბების საომარ წესის ძალითაც ნატყვენავ ქონებისა და სამხედრო ალაფის ერთი მეხუთედი ხალიფას ეკუთვნოდა (იხ. A. Kremer. Culturgeschichte d. Orients II, 147), მაგრამ რაკი „საპატრონო" წილის სახელი „ფანჯიაქი" სპარსული სიტყვაა, ამიტომ ჩვენ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესი, **რომლის ძალითაც მეფე დავლის 1/5-ს იღებდა, სპარსეთიდან უნდა ყოფილიყოს საქართველოში შემოსული.** „საპატრონო" ალაფის წილი მაინც დიდძალ ქონებას სძენდა ხელმწიფეს. მემატიანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III თავის „გამარჯვებასა და გაზეებას" წყალობით განამრავლნა საჭურჭლენიცა და დადვა **თჳთ მისით მონაგებით და მისთა ნატყუენავთაგან მოგებული ციხესა შინა უჯარმოსასა"-ო** (ქართ. ცხ., 395); ძველ საჭურჭლეებში ალბათ ველარ დატეულა და ახალის აგება დასჭირებია. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამბობს: „აღივსნეს ყოველნი საგანძურნი სამეფონი ოქროთა და ჭურჭლითა ოქროსათაო" (ibid., 471)· ერთი სიტყვით **ალაფი სახელმწიფო შემოსავლის ხსპატიო ნაწილს შეადგენდა.**

III. **ხარაჯა.** დამარცხებულ და ნებაყოფლობით დამორჩილებულ მტერს ყოველწლიურ გადასახადს ადებდნენ ხოლმე, რომელსაც **„ხარაჯას"** ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 306). დაპყრობილ ერთა ხარკს არაბულადაც იგივე სახელი ჰქონდა (A. Kremer. Culturgeschichte d. Orients I, 59) და მიწის გადასახადად ითვლებოდა (ibid., I, 59 და 62). ქართულადაც თამარ მეფის დროს სიტყვა „ხარაჯა" ღალის ან „გამოსავალის" მაგიერ იხმარებოდა. იმის მაგიერად, რომ, მაგ., მემატიანეს ეთქვა: თამარმა ეკლესიები „გამოსავლისა" (ღალა, კულუხი) და ბეგარისაგან გაათავისუფლაო, იგი წერს: „თავისუფალ ყვნა ეკლესიანი ხარაჯისა და ბეგარისაგანო" (ქართ. ცხ., 411. შეადარე აგრეთვე თამარის სიგელს, შიომღვ. ისტ. საბ., 26). მაშასადამე, ქართულადაც ხარაჯას მიწის გადასახადის მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩვეულებრივ ქართულად „ხარაჯა" დაპყრობილ ხალხებზე დადებულს ხარკსა ნიშნავდა. რაც უფრო მეტად მაგრდებოდა საქართველოს ძლევამოსილება და ქართველების საბრძანებელი ფართოვდებოდა, მით უფრო მეტი ხარაჯა შემოუვიდოდა საქართველოს ხელმწიფეს; ამიტომ მხოლოდ დავით აღმაშენებლის შემდეგ დაიწყო ხარაჯის შემოსავალმა წლითი წლობით ზრდა. თამარ მეფის დროს მრავალი ქვეყანა იყო საქართველოს მოხარკედ: ქვეყნები ერაყამდისა და მარაღამდის ბაღდადის მხრივ (ქართ. ცხ., 422), გაგი, ქურდვაჭარი, განძამდის (ibid., 430), კაენი, კაიწონი, გელაქუნი (ibid., 431), თავრეჟი (თავრიზი), მანა (=მიანე), ზანგანი (=ზანჯანი), ერთი სიტყვით, **ადარბაიჯანი, გილანი, ხორასანი, გურგანი** (ibid., 480—482), **კარნუქალაქი ეზინკითურთ** (ibid., 470—75) და სხვანი. რასაკვირველია, საქართველოს ამ მოხარკე ქვეყნებიდან დიდძალი შემოსავალი ექნებოდა. სამწუხაროდ, ქართულ საბუთებში არსად მოიპოვება იმის ცნობები, თუ რამოდენა ხარაჯა ედო თითოეულ დაპყრობილ ქვეყანას. მაგრამ **მთელ დაპყრობილ ქვეყნების ხარაჯის ჯამის გამოანგარიშება, რომელიც საქართველოს სახელმწიფო ხაზინას უნდა შემოსვლოდა, დაახლოებით მაინც შეიძლება და აი** რა საშუალებით: ჩვენამდე მოაღწია ბაღდადის **სახალიფოს** სახელმწიფო შემოსავლის სამმა ხარჯთაღრიცხვამ, ერთი VIII საუკუნისაა, ორი კი IX საუკუნისა. იქ

აღნიშნულია იმ ქვეყნების გადასახადის ჯამი, რომელნიც მერე საქართველოს ბატონობის ქვეშ იყვნენ. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ დაპყრობილ ქვეყანას ხარკი გაცილებით უფრო მეტი ედებოდა ხოლმე, ვიდრე გადასახადი, მაშინ ჩვენ შეგვიძლია გამოვიანგარიშოთ დაახლოებით თუ რამდენი ხარაჯა შემოსდიოდა საქართველოს, მაგალითად, XII ს., თამარ მეფის დროს. მაშინდელი მოხარკე ქვეყნების ნუსხა ზევით იყო მოყვანილი· აი რამდენ გადასახადს აძლევდნენ ისინი IX საუკუნეში:

გურგანი	4000000 დირჰემს	(A. Kremer. Culturgeschich. I. 332)
ყაზვინი (ზანჯანი).	1628000 —	(ibid., I. 335).
ადარბაიჯანი (მარაღა, არდაველი).	4500000 —	(ibid., I, 341).
გილანი	5000000 —	(ibid., I, 342).
სომხეთი (კარნუ-ქალაქი, არზრუმი, გელაქუნი)	9100000 —	(ibid., I, 343).
ერაყი	13000000 —	(ibid., 364, შენიშვნა).
ხორასანი	38000000 —	(ibid., I, 331).
ჯამი	75228000 დირჰემი.	

მაშასადამე, **მარტო ფულად*** **ის ქვეყნები, რომელნიც XII საუკუნეში საქართველოს მოხარკედ გახდნენ, IX საუკუნეში ყოველწლივ 75228000 დირჰემს იხდიდნენ** და გზავნიდნენ ბაღდადში. **უეჭველია, XII საუკუნეში ქართველები გაცილებით უფრო მეტს გამოართმევდნენ ხარაჯად.** მაშასადამე, ჩვენ თამამად შეგვიძლია **საქართველოს მარტო ხარაჯის ჯამი 75228000 დირჰემი ჩავთვალოთ.** ცხადია, ხარაჯა ერთიორად მეტი იქნებოდა და არა ნაკლები, მაგრამ თუნდაც რომ მარტო ეს ფული ჩავთვალოთ მაინც დიდძალი შემოსავალი დგება[107].

თუ როგორა ჰკრებდნენ ხოლმე ხარაჯას, ამაზე ჩემს წინანდელ გამოკვლევაში „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ (გვ. 17) არის ლაპარაკი და აქ აღარ გავიმეორებ. დავუმატებ მხოლოდ, **რომ ხარაჯის აკრების საქმე თვითონ დაპყრობილ ხალხს ჰქონდა მინდობილი და მეფეს მარტო უკვე შეგროვილ გადასახადს აბარებდნენ ხოლმე.**

ამგვარად, საქართველოს სახელმწიფოს შემოსავალი, ანუ როგორც XII საუკუნეში ამბობდნენ ხოლმე, **„ყოვლისა სამეფოსა შემოსავალნი“** (ქართ. ცხ., 490), როგორც ზემოთ იყო გამორკვეული, სახელმწიფო გადასახადისა, ულუფისა და ხარაჯისაგან შედგებოდა. თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა და რას წარმოადგენდა, ან ერთი ან მეორე, ან მესამე, ამაზე უკვე ლაპარაკი იყო. მაგრამ საქართველოს სამეფოს ავლადიდებაზე და მის ეკონომიურ ვითარებაზე რომ სწორი და ჭეშმარიტი წარმოდგენა გვქონდეს, აუცილებლად საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ **საქართველოს ხაზინაში ნამდვილად გაცილებით უფრო ნაკლები შედიოდა, ვიდრე ვარაუდით უნდა შესულიყო;** ნაკლები იმიტომ შედიოდა, რომ სახელმწიფოს გადასახადს და ხარაჯას ზიანი ჰქონდა.

ჯერ კიდევ **ბაგრატ III-ემ ყველა საკათალიკოსო მამული სახელმწიფო გამოსავალისაგან გაათავისუფლა** და შეუვალობის წიგნი უბოძა. თვით მელქისედეკ კათალიკოსი თავის 1020 სიგელში ამბობს:

---

* მხოლოდ ხორასნის ფულში ნივთეულობის ღირებულებაც არის ზედ მითვლილი.

„ყოველნი სოფელნი, რომელი მომიგია და რომელნი სოფელი ძუელად ჰქონდეს ამას წმინდასა ღედაქალაქსა, შესავალნი იყუნენ და მე მოავსენე გამზრდელსა ჩემსა ბაგრატ კურატპალატსა და **შეუვალად გამიკადნეს და მიბოძეს სიმტკიცე შეუვალობისა"-ო** (ქრონიკები, II, 33; შეადარე ქართ. ცხ., 322). სახელმწიფო საჭურჭლეს, ანუ ხაზინას ერთბამად ბლომა შემოსავალი მოაკლდებოდა. მაგრამ დავით აღმაშენებლის დროს უფრო მეტი ზიანი მოუვიდა საქართველოს ხაზინას იმიტომ, რომ ისტორიკოსის სიტყვით, მეფემ **„განათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ და ლავრანი მოსაკარგვეთა-მაჭირვებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოვლისა ჭირისა და ბეგრისაგან"-ო** (ქართ. ცხ., 373). ვინც იცის, თუ რა დიდძალი მამული და ქონება ეჭირათ წინათ საქართველოში ლავრებს, მონასტრებს და ეკლესიებს, ის ადვილად წარმოიდგენს, თუ რამოდენა შემოსავალი მოაკლდებოდა ერთბამად სახელმწიფო ხაზინას, როცა ეკლესიას „შეუვალობის" უპირატესობა მიენიჭა. **მაგრამ დავით აღმაშენებლის ბრძნულ და ძლევამოსილ მეფობის დროს სახელმწიფო ხაზინას ეტყობა ასეთ დიდ დანაკლისის ატანაც შეეძლო;** უეჭველია, ახლად დაპყრობილ ქვეყნებიდან მომავალი ხარაჯა ადვილად შეავსებდა ამ ზიანს.

დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდეგ, ან დიმიტრი I-ს, ან იქნება თვით გიორგი III-ეს,—არა სჩანს კი რა მიზეზით, მაგრამ შესაძლებელია, რომ ეკლესიის შეუვალობა სამძიმო იყო სახელმწიფო ხაზინისათვის, — **ეს უპირატესობა გაუუქმებია** კვლავინდებურად **გადასახადის რთმევა დაუწყიათ.** ეს იქიდან ჩანს, რომ, გიორგი მეფის სიტყვით, როცა მე ის იყო დემნას განდგომას ვსძლიეო, მაშინ **„მოვიგონეთ ეკლესიათა სამეფოასა ჩუენისათა ყოვლისა ბეგრისა უსამართლოისა და დაჭირებულისაგან, ჴსნაჲ და განთავისუფლებაჲ და ამისა მიზეზისათჳს შეკრბეს ყოველნი სამეფოისა ჩუენისა მონაზონნი და ეპისკოპოსნი** იმერნი და ამერნი, კათალიკოსი მოძღუარი და ყოველნი მეუდაბნოენი და **მათცა გვიბრძანეს და მოგუაჴსენეს დაჭირებულობაჲ ეკლესიათაჲ...** ამისთჳს... განვაგეთ გულს-მოდგინედ შეკაზმვაჲ და **განთავისუფლებაჲ წმიდათა ღვთისა ეკლესიათაჲ"-ო** (ქრონიკები, I, 265). ეს დიპლომატიური სიგელი იმასა ნიშნავს, რომ გიორგი III-ს თავის მეფობის პირველ წლებში, როცა მას ყველა კერძო პირები და დაწესებულებანი თავიანთ წყალობის წიგნებს დასამტკიცებლად წარმოუდგენდნენ, ეკლესიისათვის შეუვალობის წიგნი არ დაუმტკიცებია და წინანდებურად გადასახადი მოუთხოვია. სამღვდელოებას უთმენია, მაგრამ მერე, როცა დემნას განდგომა მომხდარა, უდროვნია, შეურილა და, მობრუნებულა თუ არა მეფე ბრძოლის ველიდან, მოუხსენებია — ეკლესიები გადასახადებისაგან გაათავისუფლეო. მეფეც, — მეტი რა ძალა ჰქონდა, — უნდა დათანხმებულიყო; ის-ის იყო, რის ვაივაგლახით სძლია აჯანყებულ ძმისწულს, ამისთანა დროს ხომ მთელ სამღვდელოებას ვერ გადაიკიდებდა? ასე უნდა გვესმოდეს გიორგი III-ის მოქნილ ენით დაწერილი სიგელი, თორემ რა დასაჯერებელია, რომ მას ასეთი საქმე, როგორც ეკლესიის შეუვალობაა, დაეიწყებოდეს.

თამარ მეფესაც ეს ეკლესიის უპირატესობა, როგორც ეტყობა, დაუმტკიცებია (ქართ. ცხ., 411) და სახელმწიფო ხაზინას ისევ ისე ბლომა შემოსავალი დააკლდებოდა.

შემდეგ, როგორც ნათქვამი იყო, **დიდი დანაკლისი აგრეთვე ხარაჯასაც მოსდიოდა.** მთელ იმ ფულს და ქონებას, რომელსაც ხარაჯად იხდიდნენ საქართველოს ქვეშევრდომი ერები, უკლებლივ სახელმწიფო ხაზინა არ იღებდა ხოლმე, იმიტომ რომ **ქართველ მეფეებს ჩვეულებად ჰქონდათ ძლიერ და ქედფიცხელ**

მოყმე დიდებულების მამულებით დასაჩუქრება, ეგებ მათი გული ამით მაინც მოეიგოთო. ასე იქცეოდა, მაგ., ბაგრატ IV (ქართ. ცხ., 330—1). ამნაირსავე გზას ადგა მისი შვილიც გიორგი II (ibid., 341). დავით აღმაშენებელი დიდებულ და ურჩ მოხელეებს მაგრე რიგად არა სწყალობდა, არამც თუ მამულს არ აძლევდა, პირიქით საპყრობილეში ამოაყოფინებდა ხოლმე თავსა; იგი იმდენად ძლიერი იყო, რომ ურჩების მოფერებასა და ალერსს საჭიროდ არა სთვლიდა (იხ. ჩემი „საქართველოს მეფე...“, გვ. 16—66). დიდებულ მოხელეების დაჯილდოება მეტისმეტად თამარ მეფის დროს იყო გავრცელებული. თამარი თავის ერთგულ მოყმების სამსახურს აჯილდოებდა და თითქმის განსაკუთრებით დაპყრობილ და სახარაჯო ქვეყნებს უწყალობებდა ხოლმე. როცა მაგ., თამარის ერთგულმა მოხელეებმა რუსი და მისი მომხრენი დაამარცხეს, მაშინ „მწყალობელ ერთგულთა და საკუთართა თჳსთა“ მეფემ შეიწყალა ზაქარია ვარდანის ძე და უბოძა გაგი ქურდვაჭრითა განძამდის მრავლითა საკუთარითა და მრავლითა ხანაზევროთა ქალაქებითა, ციხეებითა და სოფლებითა შეიწყალა და უბოძა სარგისისძესა იოვანეს... საპატიო კაენი და კაიწონი, გელაქუნითა და სხვითა მრავლითა სახარაჯოთა ქალაქითა, ციხითა და ქვეყანითა და შეიწყალეს და დალოცნეს სხუანიცა მრავალნი დიდებულნიო (ibid., 431). მაშასადამე, ის ხარაჯა, რომელიც წინათ მთლად სახელმწიფო ხაზინაში შედიოდა, ახლა ან მთლად დიდებულების „საკუთრება“, ან „ხანაზევროდ“ უნდა გამხდარიყო, ე. ი. მხოლოდ ნახევარიღა ერგებოდა სახელმწიფო საჭურჭლეს. ამნაირადვე მოიქცა თამარი, როცა ქ. შანქორი და მისი მიდამოები აიღო: „ითაყვანა ამირმირმან და უბოძა მას შანქორი და ყოველი მისი შემოსავალი“-ო (ქართ. ცხ., 447, იხილე აგრეთვე გვ. 475, 478). რაკი საქმე ამნაირად იყო დაყენებული, რასაკვირველია, სახელმწიფო ხაზინაში გაცილებით უფრო ნაკლები შემოვიდოდა ხარაჯა, ვიდრე ნამდვილად უნდა შემოსულიყო, ეს დიდებულების დასაჩუქრების წესი რომ არა ყოფილიყო.

სახელმწიფო ქონება გიორგი II-ის დროს ქუთაისის საჭურჭლეში ინახებოდა (ქართ. ცხ., 341), ხოლო როცა დავით აღმაშენებელმა 1122 წელს ქ. ტფილისი აიღო, მაშინ „ტფილისი, დაუმკვიდრა შვილთა თჳსთა საჭურჭლედ“ (ibid., 364); გიორგი III-ემ უჯარმაშიც ააშენა საჭურჭლე, რადგან ტფილისისა აღარა კმაროდა (ibid., 395). რაკი მემატიანე „ხელოსანთაგან მორთმეულს“ და „საჭურჭლით“ აღებულს ფულს ცალცალკე იხსენიებს (ibid., 373), ეტყობა, „ხელოსანთაგან მორთმეული“, ანუ სახელმწიფო გადასახადის ფული, საჭურჭლეში არ ინახებოდა, არამედ ცალკე იყო; საჭურჭლეში, როგორც ჩანს, „მონაგები და ნატყვენავი“ ინახებოდა (ibid., 395), და სამხედრო ალაფი.

როგორ, ან რაზე იხარჯებოდა სახელმწიფო ქონება? არსებობდა ხოლმე თუ არა სახელმწიფოს მთელი შემოსავლის ხარჯთაღრიცხვა? ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები საისტორიო და იურიდიულ საბუთებში არ მოიპოვება, მაგრამ მაინც ჩვენ შეგვიძლიან დავამტკიცოთ, რომ საქართველოში სახელმწიფო შემოსავლის ხარჯთაღრიცხვას მუდმივ ადგენდნენ ხოლმე. ეს ცხადადა მტკიცდება თამარ მეფის ისტორიკოსის შემდეგი ცნობიდან: თამარის დროს „ყოველსა სამეფოსა მისსა შემოსავალნი, რაცა იყო შინად და გარეთ, ყოვლისა ნაათალი გლახაკთა მიეცემოდა დაუკლებლად, ერთისა ქრთილისა მარცვალამდეცა“-ო (ibid., 490). თუ მთელ სამეფოს შემოსავლის ერთ მეათედ წილს ანდომებდნენ ხოლმე გლახაკთა უზრუნველყოფის საქმეს, მაშასადამე, უეჭველია, თავდაპირველად ყოველწლივ სახელმწიფო შემოსავლის მთელი ჯამი უნდა ჰქონოდათ გამოანგარიშებული, თორემ საიდან გაიგებდნენ „ნაათალი“ რამდენს შეადგენდა. ცხადია, რომ საქარ-

თველოში ამ დროს შემოსავალ-გასავლის ხარჯთაღრიცხვა ყოველწლივ უდგენიათ. ყურადღების ღირსია, რომ **„ყოვლისა სამეფოსა შემოსავალნი, რაცა იყო შინად და გარეთ“ უანგარიშნიათ, ე. ი. სახელმწიფო შემოსავალი და ბაჟი — შინად, ხარაჯა** კიდევ — **გარეთ.** ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ ქართველი მეჭურჭლეთუხუცესნი, ანუ ფინანსთა მინისტრები, საქმეში ღრმად ჩახედულები ყოფილან და არაბების გამოჩენილ ფინანსთა მინისტრებს არ ჩამოუვარდებოდნენ (იმათ შესახებ იხ. A. Kremer. Culturgeschichte d. Orients, I, 263—273). „ნაათალი“ ამტკიცებს აგრეთვე, რომ იმ დროს **სახელმწიფო გასავლის სავარაუდო ანგარიშიც უდგენიათ.** სამწუხაროდ, ჩვენამდე ჯერჯერობით არც ერთს სახელმწიფო შემოსავლის ხარჯთაღრიცხვას, არც სავარაუდო გასავლის ანგარიშს არ მოუღწევია.

რამდენადაც საისტორიო მასალებიდანა ჩანს, სახელმწიფო შემოსავალი ამნაირად იხარჯებოდა:

1. **მთელი შემოსავლის ერთი მეათედი, როგორც აღნიშნული იყო, ღლახაკების უზრუნველყოფასა და სხვა საზოგადო საქველმოქმედო საქმეებზე იხარჯებოდა.** როდის და ვინ დააწესა ეს, ამაზე ლაპარაკი მქონდა ჩემს გამოკვლევაში „ზნეობრივი მოძღვრების ისტორია საქართველოში“ (იხ. „ივერია“, 1906 წ.) და აქ აღარ გავიმეორებ.

2. შემოსავლის ნაწილი **მეფეს და მის სახლობასა ეძლეოდა.** სამწუხაროდ, ცნობები არ მოიპოვება, თუ რამდენი უნდებოდა, ან რამდენი ეძლეოდა თვით მეფეს; ეს მით უფრო საინტერესოა, რომ **ამ დროს, როგორც ეტყობა, მეფის საკუთარ და სახელმწიფო ქონების განსხვავება და გარჩევა კარგად იცოდნენ** (ქართ. ცხ., 373, 453). **სამეფო ტახტს თავისი გადაკვეთილი შემოსავალი ჰქონდა;** ეს ცხადადა სჩანს მემატიანეს შემდეგ სიტყვიდან: იგი ამბობს, რომ ქალაქი ანი გიორგი III **„დაიჭირა სიმტკიცედ ტახტისა თჳსისა შესანახავად და განსამაგრებლად“**-ო (ქართ. ცხ., 386); ასე რომ სამეფო ტახტს თავისი საკუთარი შემოსავალი ჰქონდა და მით უფრო საინტერესოა გვცოდნოდა, რამდენი ეძლეოდა იმის გარდა სახელმწიფო ხაზინიდან. უეჭველია ცოტა ფული და ქონება არ დასჭირდებოდა საქართველოს ხელმწიფის ტახტს, მეტადრე XII—XIII საუკუნეებში, როცა საქართველომ აღმოსავლეთში მოწინავე ადგილი დაიჭირა. საკმარისია ადამიანმა მაშინდელი ბრწყინვალე დარბაზობის აღწერა გადიკითხოს (იხ. ქართ. ცხ., 416—420, 433, 439, 441, 448); რომ ცხადად წარმოიდგინოს, თუ რა დიდძალი ქონება და სანოვაგე დასჭირდებოდა სამეფო ტახტს.

3. **სახელმწიფო მართვა-გამგეობაზე.** საბუთებიდანა ჩანს, რომ **გამგეობის ხელისუფლებს,** როგორც, მაგალითად, ერისთავთ-ერისთავებს, ერისთავებს, ციხისთავებს, მოსაკარგავე აზნაურებს, ხევისუფლებს და სხვ. **თავიანთი სარგო ჰქონდათ გადაკვეთილი,** რომელსაც საერისთავო, საციხისთავო, სახევისუფლო ერქვა. რაკი ეს ყველა გადასახადი ყველა სიგელში სახელმწიფო „გამოსავალ“-ის ცალკეა დასახელებული, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ **მათი „სარგო“ სახელმწიფო ხაზინაში კი არ შეჰქონდათ გადასახადის ამკრებლებს და იქიდან ეძლეოდათ, არამედ აკრებისთანავე დანიშნულებისა და კუთვნილებისამებრ აბარებდნენ ხოლმე მოხელეებს.** ჩვენ ვიცით აგრეთვე, რომ **დიდებულ ხელისუფლებს, როგორც მაგალითად ამირსპასალარს, მსახურთ-უხუცესს, მანდატურთუხუცესს „საპატიო სახარაჯო“ მიწები ჰქონდათ და იქიდან იღებდნენ გადაკვეთილ ფულსა და ჯორნახულს, ასე რომ ვგონებ სახელმწიფო ხაზინიდან არც მათ ეძლეოდათ რამე: მაგრამ დარბაზის მრავალრიცხოვანი მოხელეები:** მწიგნობრები, მწერლები, კელოსნები და მმართ-

ველობის დანარჩენი მოსამსახურეები, მალემსრბოლნი და სხვანი, უეჭველია ხაზინიდან მიიღებდნენ თავიანთ ხარჯოს. ამას გარდა, საზოგადო გზების, ხიდებისა და თავშესაფრების და საავადმყოფოების გაკეთება და შენახვა ცოტა ფულს არ მოითხოვდა.

4. დასასრულ, შემოსავლის ნაწილი ხმარდებოდა დიდძალ, მუდმივი ჯარის შენახვას, რომელიც საჭირო იყო „ციხეთა და ქალაქთა შინა მდგომად და დამჭირველად და გარეშე მტერთან საბრძოლველად" (ქართ. ცხ., 357). მარტო დავით აღმაშენებლის დროს ქართველთა ჯარის გარდა 50,000 ნაქირავები ჯარი იყო; თამარ მეფის დროს ხომ უფრო მეტი იყო საჭირო (ibid., 438). ამ დროს ძველი და ახალი ყივჩაყების გარდა ოსებიც მრავლად ერივნენ მუდმივ ნაქირავებ ჯარში (ibid., 439). ამათი შენახვა მშვიდობიანობის დროს, მერე ნადირობის მოწყობა, რომელშიაც ყოველთვის ჯარი იღებდა ხოლმე მონაწილეობას, იმიტომ რომ წინათ ნადირობა ლაშქრისათვის ალლუმის მაგიერი იყო. ეს ხუმრობა საქმე არ არის და ცოტა ფული არ დაიხარჯებოდა. უმიზეზოდ კი არ უსაყვედურებდნენ, ერთი მხრით, დავით აღმაშენებელს მისი მოწინააღმდეგენი—საქართველოს „ესოდენ მჭირხედ დამოლაშქრებისათვის" (ibid., 376), მაგრამ მაშინ სხვაფრივ არ შეიძლებოდა.

თავი მეოთხე

საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა

თუმცა საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ მხოლოდ შემთხვევით და გაკვრით ნათქვამი ცნობები მოგვეპოვება, მაგრამ ისინიც საკმაოდ ცხოვლად გვიხატავენ ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობას. ჯერ კიდევ არაბები საქართველოს არ შემოსეოდნენ, რომ იქაურობა, განსაკუთრებით დასავლეთი მხარე, სრულებით აოხრებული იყო. VI საუკუნეში ამ ადგილებში, რომელსაც მაშინ ლაზიკას ეძახოდნენ ხოლმე, სპარსელებსა და ბიზანტიელების შორის საშინელი გამწვავებული ბრძოლა იყო ატეხილი, შუაში კი მკვიდრი მცხოვრებნი იჭყლიტებოდნენ: მთელი ეს მხარე ამ ომების გამო აკლებული იყო (იხ. პროკოპი კესარიელის ისტორია, პროფ. დესტუნისის თარგ., წიგნი I, 12 და II, 15, 17, 28, 29, 30)[108]. მერე ზედ დაერთო შავი ჭირი, რომელმაც ამ დროს ჯერ ეგვიპტეში იჩინა თავი, მერე კი მთელ ქვეყნიერებას მოედო. ქვეყანა არ გადარჩა, რომ მუსრი არ გაევლო (იხ. პროკოპი კესარიელის ისტორია, ibid., წიგნი II, თავი 32). რასაკვირველია, არც საქართველოს ასცდებოდა. მერე არაბები შემოესივნენ და მურვანყრუმ გაიოხრა საქართველო. რაც არაბებმა დააკლეს, ის მოარულმა მუცლის სენმა დაასრულა და ქვეყანა დაღუპა. ყველა ამ გარემოებამ დასავლეთი საქართველო ისე გაანადგურა, რომ VIII საუკუნეშიც კი წელში ვერ გაიმართა, საშინელი უკაცურობა იყო. ჩვენი მემატიანე სუმბატ დავითის ძე მოგვითხრობს: „ჴევი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასა, რამეთუ ჟამთა ხჳარსთა უფლებისასა აოჴრდა, ოდეს იგი ყრუმან ბაღდადელმან შემუსრნა ციხენი ყოველნი და მოვლო შავშეთიცა და ლადონი, და კუალად შემდგომად მისსა სლვამან სატლობისამან* მოაოჴრა კლარჯეთი და მცირედღა დაშთეს კაცნი ად-

* „სატალი — სენია, მუცელა, მომსვრელი" (საბა ორბელიანი, ლექსიკონი).

გილ ადგილო" (ე. თაყაიშვილის გამოცემა, „სამი ისტ. ქრონ.," გვ. 53). ამ ქვეყნების აოხრებასა და ამოვარდნას გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების დამწერიც მოგვითხრობს: „კლარჯეთს და ტაოსა შინა და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა მცირედნი იპოვებოდეს (ერის კაცნი) დაშრტნებულ ტყეთა შინა ადგილ ადგილ" (იხ. პრ. ნ. მარის გამოც., გვ. ია).

არაბები მთელ საქართველოს დაეპატრონენ. თუმცა მემატიანე სუმბატ დავითის ძე ამბობს: „იყვნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნივე ქვეყანი შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი"-ო (ibid., გვ. 55), მაგრამ მარტოკა ეს მხარე კი არა, აღმოსავლეთი საქართველოც არაბების ბატონობის მძიმე ტვირთს ეწეოდა; ეს ცხადადა ჩანს აბო თბილელის ცხოვრებიდან. განსვენებული მეცნიერი ალფრედ კრემერი ამტკიცებდა, რომ არაბების ბატონობა თბილისს არც როდის არ უნახავსო, იმიტომ რომ ხარკის შემოსავალის ხარჯთაღრიცხვის სიაში იგი მოხსენიებული არ არის, ხოლო ეს იმას ამტკიცებს, რომ იქიდან ხარკს ბაღდადში არა გზავნიდენო (A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients, I, 341). მართალია, სიაში საქართველო ცალკე დასახელებული არ არის, მაგრამ ბ. კრემერი მაინც სცდებოდა და აი რატომ: არაბები თავდაპირველად, მანამ კავკასიას ხეირიანად არ გაიცნობდნენ, საქართველოსა და სომხეთს ერთმანეთისაგან ვერ არჩევდნენ. საკმარისია ადამიანმა არაბების გეოგრაფიული თხზულებები გადაათვალიეროს, რომ დარწმუნდეს ამაზე: იქ სომხეთად ისეთ ქალაქებსა და ქვეყნებსა სთვლიან, რომელნიც უცილობლად საქართველოს ეკუთვნოდნენ. ცხადია, რომ რაკი არაბებს კავკასია საკმაოდ შესწავლილი არა ჰქონდათ, ყველაფერს სომხეთის სახელს ეძახდნენ, რადგან სომხეთი არაბების პირველი დაპყრობილი ქვეყანა იყო, როცა კავკასიაში შემოვიდნენ. ამიტომ შესაძლებელია საქართველოდან გამომავალი ფული პირველ ხანებში სომხეთის ხარკის სიაში ერთად მოქცეული ყოფილიყო, მერე კი ადგილობრივი თბილისის ამირა იქნებ იმდენად გათამამდა, რომ ხალიფას ფულს უჭერდა; ასეთი მაგალითებიც ბევრი ყოფილა ბაღდადის სახალიფოში. რომ აღმოსავლეთი საქართველოც, არაბების ბატონობის დროს, მძიმე ხარკს იხდიდა, ამას ამტკიცებს აბო ტფილელის ცხოვრების შესანიშნავი ავტორი იოანე საბანისძე, რომელიც ამბობს: „ვართ მორწმუნენი მძლავრებასა ქუეშე დამონებულ და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქვეშე მათსაო" (საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 8). ხარკის ძლევა და სხვის მონობა არც თუ ძალიან საქებურია, რომ ავტორს ეს ცნობა სიცრუედ ჩამოვართვათ. ხარკი ძალიან დიდი იყო და მძიმე, კომლზე ოქროს დინარს ახდევინებდნენ და ხალხი დიდს გაჭირვებაში ჩავარდა. მერე, როცა არაბების ძლიერებამ შესამჩნევად იკლო და შესუსტდა, საქართველომ გამოკეთება დაიწყო; მაგრამ სწორედ იმ დროს, X—XI საუკუნეებში გამწვავებული ბრძოლა ატყდა ქართველებსა და ბიზანტიელებს შორის და ამ ბრძოლამ დიდი ზარალი მიაყენა ჩვენს სამშობლოს, დიდი ცოდვა და უბედურება დაატრიალა ჩვენს ქვეყანაში. როცა გიორგი მეფის (1014—27) ჯარმა ომის დროს სულმოკლეობა გამოიჩინა, ბოლომდე ვერ მოითმინა და უკან დაიხია, მაშინ ბიზანტიის კეისარი „ბასილი უკანა წარუდგა და მოვიდა არტანს და დაწუა იგი და რომელი პოვა ტყვე ყო, ხოლო გიორგი წარმოვიდა ნიგალითა კერძო სამცხედ და მიუდგა მას უკანა ბასილი ჯავახეთითა კერძო და მოაოხრა ყოველივე, გარდავიდა გიორგი თრიალეთად და მოადგა ბასილი თრიალეთად"-ვე, მაგრამ როცა დაინახა, რომ გიორგის მეშველი ჯარი მოუვიდა, „შეიქცა თრიალეთით და უკუ-მოვლო ჯავახეთი და არტანი დღეთა შინა ზამთ-

რისათა და კუალად უბოროტეს აღრე მოაოჴრა“-ო (სუმბატის ქრონიკა, „სამი ისტ. ქრ.,“ გვ. 68—69).

ჩვენი მემატიანის ამ ცნობებს ამართლებს და კვერს უკრავს არაბების ერთი ისტორიკოსი იაჰია ანტიოქელი, რომელიც გვიამბობს, რომ ბასილი მეფემ ქართველ მეფის ქვეყნები და სოფლები ჯერ გაძარცვა მერე კიდევ გადაბუგა, ხოლო ტყვედ წაიყვანა, დახოცა და თვალები დასთხარა 200000 კაცზე მეტსაო (В. Розен. Император Василий Болгаробойца, извлеч. из летоп. Яхьи. Антиох., გვ. 62). თუნდაც რომ არაბი მემატიანე რიცხვში სცდებოდეს, მაინც როგორც ქართულ, ისე არაბულ ცნობებიდან ცხადადა ჩანს, რომ ბიზანტიის კეისარს ქვეყანა გაუნადგურებია და ხალხისათვისაც დიდი ზიანი მიუცია. ცოტა ხნის შემდეგ, 1023—1024 წწ., გულზე მოსული ბასილი კეისარი — გიორგი მეფემ და ქართველებმა ჩემი მოტყუება რად განიზრახესო, ქართველ ჯარს დაეცა და „მოისრნეს ურიცხვნი პირითა მახვილისათა და რომელნიმე მეოტ იქმნეს; წარიღეს ბერძენთა ავარი დიდძალი და განძი სამეფო ყოველი სრულიად, რომელი აქუნდა“-ო,—გვიამბობს სუმბატ დავითის ძე (სამი ისტ. ქრ., 73). ამ შემთხვევაშიც არაბი მემატიანე ჩვენი ისტორიკოსის ცნობას საუცხოოდ ამტკიცებს და უფრო მეტ მასალასაც გვაწვდის; იმის სიტყვით, კეისარს გიორგი მეფის ფულისა, განძისა და სურსათის გარდა ლაშქრის მთელი ქონებაც და დიდძალი საქონელი, ცხენები და ხარები ჩაუვარდაო ხელში (В. Р. Розен. Импер. Василий Болгаробойца, извлеч. из летоп. Яхьи. Антиох., 65). დიდი ხანი არ გასულა, რომ ბასილი კეისრის ძმამ კონსტანტი კეისარმა „მოაოჴრა ქუეყანანი იგი, რომელნი პირველ მოეოჴრნეს ქუეყანანი ბასილი მეფესა და უმეტესცა, რამეთუ მოიწია ესე თრიალეთს, ციხესა ქუეშე კლდე-კართასა... და მისცნეს ციხენი“ (სუმბატის ქრონიკა, „სამი ისტ. ქრ.,“ გვ. 76).

იაჰია ანტიოქელი მოგვითხრობს, რომ ბიზანტიელებმა ქვეყანა გააოხრეს და გადასწვეს, ხოლო მცხოვრებნი ზოგი დახოცეს, დიდძალი კიდევ ტყვედ წაასხეს, ვინც მიუვალ მთებში გახიზნა მოასწრო და იქ შეეფარა, მხოლოდ ის გადაურჩა სიკვდილსაო (В. Розен. Импер. Василий Болгаробойца, извлеч. из летоп. Яхьи Антиох., 70).

ცხადია, რომ დასავლეთ საქართველოს, რომელიც VIII საუკუნეში იმდენად აოხრებული იყო, რომ „მცირედღა დაშთეს კაცნი ადგილ ადგილ“. ბიზანტიელ კეისრების თავდასხმა და ნავარდობა XI საუკუნეში, ისევ ისე საშინელ განსაცდელში ჩააგდებდა, ქვეყანას ამოაგდებდა და მოსახლეობას ამოსწყვეტავდა; იქნებ VIII საუკუნესავით ეს მხარე „გარეშე მცირედთა სოფელთასა უშენებელ“ არა ყოფილიყო, მაგრამ მაინც ხალხი მეტის მეტად უნდა შემცირებულიყო; სამჯერ ზედიზედ აკლებისა და განადგურების ატანა ხომ ხუმრობა საქმე არ არის.

ათას მესამოცე წლებში დასავლეთ ბიზანტიელებისაგან აოხრებულ საქართველოში საშინელი შიმშილობა იყო; გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს, რომ შიმშილით ბევრი დახოცილა, ხოლო ვინც სიკვდილს გადურჩა, ისიც „მრავლითა ჭირითა ცხოვნდებოდეს და შორის სიკვდილისა და ცხოვრებისა მყოფი იყო“; ხალხი უწმინდურ საჭმლით ირჩენდა თავსა, მშობლები თავიანთ შვილებსა სტოვებდნენ სხვებთან და თვითონ გარბოდნენ (გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება, საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 325-6). ჯერ შიმშილობა ხეირიანად არ მიყუჩებულიყო, რომ ჯავახეთს 1064 წ. თურქები ეწვივნენ და „არა

თუ ახალქალაქისა მკჳდრნი მოისრნეს, არამედ დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუენისანი მჟრ-მჟრად მოისრნეს და წარწყმდეს“ (ibid., 329).

ეს გახლდათ საქართველოს ახალი მტრის სულთან ალფარსლანის საქმე, რომელიც „უვრმნეულად მოვიდეს, შემუსრა კანგარი და თრიალეთი და დღესა ერთს მარბიელმან მიუწია ყუელის ყურსა, გარდავიდა შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს ვიდრე ფანასკერტამდე და მასვე დღესა ჩამოუწია თორს და ღევის კევს და თჳთ დადგა თრიალეთს სამ დღე“, მერე ქართველ მეფეს დაედევნა, „მოუჴდა ლაშქარი სულტნისა, წარვიდეს და წამოუდგეს ქედსა ზედა, ხოლო იგინი ჩამოესწრნეს ქართლს, წავიდა ჯავახეთს და მოადგა ახალქალაქს... და იბრძოდეს სამ დღე, (და) რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულიყო ახალქალაქი, ვერღარა დაუდგეს ბრძოლითა: აღიჭურნეს მყოფნი ქალაქისანი და განუხუნეს კარნი და შეიბნეს ძლიერად, მოსრეს პირითა მახვილისათა; შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყუე ყუეს ურიცხვი ერი ქრისტიანეთა, აღიღეს განძი და ტყუე ძლიერი; **შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა**“-ო (მარიამ დედოფლის ქართ. ცხ., გვ. 268—269, ე. თაყაიშვილის გამოც. და ქართ. ცხ., 331—332). ასეთი საშინელი სისხლის ღვრა მოხდა ამ ადგილას. მაგრამ ალფარსლანმა ეს არ იკმარა: 1068 წელს („ქრონიკონი იყო სპც“) იგი წარემართა აფხაზთა (ე. ი. ქართველ) მეფისა ზედა და მიერთნეს სომეხთ-მეფე კჳრიკე და ტფილელი ამირა და აღსართან, შემოჰყვეს ქართლსა თანა; ჯაჭვით გაუშვეს მარბიელი ცისკრად და სამწუხროდ აღივსო ყოველი ქართლი თუესა დეკემბერსა ათსა დღესა ორშაბათსა“ (მარიამ დედოფლის ქართ. ცხ., ibid., 271 და ქართ. ცხ., 334). მემატიანეს სიტყვით „იყო ქართლსა შინა პური და ღჳნო ფრიადი“; სულთანი იქ ექვსი კვირა დარჩა და იწყო ოჴრებად და კოცად კაცისა და გარდავიდა მარბიელი მისი არგვეთს; მიუწიეს დაარბიეს ვიდრე რუის (ან სვირის ციხემდე“. სულთნის ჯარმა საშინელი დღე დააყენა ქართველებს: „მოისრა ურიცხვი სული ქრისტიანეთა და ტყუე იქმნა; და იქმნა სამაგელ ქვეყანა ქართლისა სახილველად კაცთა, მოოჴრდეს ყოველნი ეკლესიანი, სიმრავლითა მძორისათა არა დაედგმოდეს ქვეყანასა თუალნი“,— მოგვითხრობს ისტორიკოსი (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., ibid., 261 და ქართ. ცხ., 335). რაც მტრის ხელმა დააკლო, ის ბუნებამ დაასრულა. საუბედუროდ სწორედ მაშინ უნდა ყოფილიყო „ზამთარი სასტიკი“; იმიტომ „რომელი გარდაეხუეწა და მიმართა მთათა, მოსწყდა იგიცა სიფიცხისაგან ზამთრისა“ (ibid., 271 და ibid., 335). კიდევ საშინელ სიცივესა და ქარბუქს რომ არ შეეწუხებინა, ალფარსლანი საქართველოდან ფეხს არ მოიცვლიდა. დაბრუნებისას მან თბილისი და რუსთავი ქართველებს წაართვა და განძის მფლობელს ფადლონს უბოძა. ზამთარს ჩიოდნენ, მაგრამ არც გაზაფხულმა დააყარა ხეირი ისედაც განადგურებულ ქვეყანას...

დიდი თოვლი რომ გადნა, „შეიქმნა სიმდიდრე წყალთა ძლიერი და მტკუარი ვერღარა ეტია ნადინობასა თჳსსა, მოეფინა ველთა და წაიღო მრავალი სული, რომელი დარჩომილ იყო სულტნისაგან“-ო, — გვიამბობს ისტორიკოსი (ibid., 272 და ibid., 336); საშინელმა წყალდიდობამ წალეკა ბედკრული ქართლი და საშინელი ცოდვა დაატრიალა. ამავე დროს ფადლონი კიდევ ქართლს არბევდა (ibid., 273 და ibid., 336). ასეთ მდგომარეობაში და გარემოებაში მყოფ ბაგრატ მეფესთან „არონიებდა სულტანი მოციქულთა და უკრებდა ძღუენთა ბაგრატ მეფესა, ამოთა ენითა სთხოვდა ხარაჯასა“, მაგრამ საქართველოს ბატონიც ისეთისავე თავაზიანობით, ხერხით და ტკბილის სიტყვით ხვდებოდა ხოლმე თავის

მოპირდაპირის მოციქულებს, ყმობას კი არა კადრულობდა. მემატიანე ამბობს: „არა დაიდვა ბაგრატ მეფემან ხარაჯა, არამედ ავლენდა იგიცა მოციქულთა და უკრებდა იგიცა ძღუენსა და იყო მათ შორის სიტყვა-სიყვარული"-ო (ibid., 276 და ibid., 339).

გიორგი II (1072—1089) მეფობის დროს საქართველოს მელიქ-შაჰი არ აძლევდა მოსვენებას: შემოესია, „დაიჭირა სამშვილდე სულტანმან და მუნ დგომასა მოარბია ქართლი, წაიღეს ტყუე და ნატყუენავი ურიცხვი" (ibid., 279 და ibid., 342). მაგრამ რაც 1080 წელს („ქრონიკონი იყო ტ") თურქებმა საქართველოს დღე დააყენეს, იმისთანას ჩვენი ქვეყანა იშვიათად თუ მოსწრებია. როცა თურქები გამლიერდნენ ბიზანტიის მოხელეებმა თავიანთ ციხე-ქალაქებს, რომელიც აღმოსავლეთში, საქართველოს მეზობლადა ჰქონდათ, თავი მიანებეს; თურქები დაეპატრონენ დატოვებულ ქვეყნებს და ფეხი მაგრად მოიკიდეს; მიჰყვეს ხელი საქართველოს და იწყეს „მიერითგან რბევად, ტყუენვად და მოოჴრებად, წვად, სრვად და ტყუენვად ქრისტიანეთა" (ibid., 282 და ibid., 343). ერთხელ თვით გიორგი მეფეს უცბად თავს დაესხნენ კიდეც და უკუაქციეს იგი თავის მრავალრიცხოვან ჯარითურთ, „ხოლო საჭურჭლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი ოქროსა და ვერცხლისანი ბაგრატეულნი და სასმურნი, სამწდეონნი პატიოსანნი, კარავნი სამეფონი, ყოველთა დიდებულთანი აიხუნეს იავარად"-ო, — მოგვითხრობს ისტორიკოსი (ibid., 282 და ibid., 344). როცა სხვა თურქებმაც შეიტყვეს, რომ საქართველო უპატრონოდ არის დარჩენილი და გაცარცვა ადვილი იყო, მაშინვე შემოიჭრნენ და „მოეფინნეს პირსა ყოვლისა ქვეყანასასა, ვითარცა მკალნი და დღესა ივანობასა ასისფორი, კლარჯეთი ზღვის პირამდის, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგვეთი, სამოქალაქო, ჭყონდიდი აღივსო თურქითა; მოისრა, ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკჳდრი ყოველი; მასვე დღესა დაწუეს ქუთაისი და არტანუჯი და უდაბნონი კლარჯეთისანი" (ibid., 282 და ibid., 344). მანამ თოვლი არ მოვიდა, თურქებს საქართველოდან ფეხი არ მოუცვლიათ; „მოჭამეს ქვეყანა და მოსწყჳდეს თუ სადმე ვინ დარჩომილიყვნეს ტყეთა, კლდეთა, ქუაბთა და ჴურელთა ქუეყანისათა"-ო, — მოგვითხრობს ისტორიკოსი (ibid., 283 და ibid., 344—345). ვინც გადარჩა, თავზარდაცემული მთიულეთს გარბოდა, მაგრამ ვაი ამ გახიზვნას!... თითქოს განგებ სწორედ ამ წელსაც საშინელი სუსხიანი და ფიცხელი ზამთარი დაიჭირა; დიდძალი ხალხი ყინვითა, უსახლობითა და შიმშილობით გამოესალმა მაშინ წუთისოფელს (ibid., 283 და ibid., 345). გაუტკბათ თურქებს საქართველოში თარეშობა და ცარცვა-გლეჯა: გაზაფხულდებოდა თუ არა, მაშინვე საქართველოს მოედებოდნენ ხოლმე. მოსვენება არ იყო მათგან. მემატიანე მოგვითხრობს, „**არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა-მკა**"-ო; ან კი ხვნა თესვისთვისა ვისა სცხელოდა, სიცოცხლე ვისა ჰქონდა მობეზრებული, რომ მთებიდან ბარად ჩამოსულიყო. გაოხრდა და აოვარდა ქვეყანა; ნაცვლად კაცთა მჴეცნი ველისანი დაემკჳდრნეს მათ შინა" (ibid., 283 და ibid., 345). ქართლის ჴალაკები და ნაჭარმაგევი „აღსავსე იყო ირმითა და ჯმუთა მიერ" (ibid., 288 და ibid., 349). ამ მტრის ნავარდობასა და ცარცვა-ყვლეფას ბუნების რისხვაც ზედ დაერთო: 1089 წელს (თ. ჟორდანია, ქრონიკები I, 233) ისეთი საშინელი მიწის ძვრა ატყდა, რომ, „შეიძრა საფუძველითურთ ესე ოდენ სასტიკად, ვითარმედ მთანი მაღალნი და კლდენი სასტიკნი მყარნი სახედ მტუერისა დაიგალნეს, ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, სახლნი დაინთქნეს და დაირღუნეს და იქმნეს საფლავ მას შინა მკჳდრთა, რომელთა თანა თმოგვიცა დაიქცა და დაიპყრა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანიასი ცოლითურთ" (ibid., 286—7

და ibid., 347—8). საშინელება რამ იყო ეს მიწის ძვრა: ერთი წლის განმავლობაში რყევა არ შეწყვეტილა და დიდძალი სული იმსხვერპლა კიდეც (ibid.). ისედაც შეშინებული ხალხი თავზარდაცემული იქით-აქეთ გარბოდა; „თჳნიერ ციხეთა სადამე არასადა იყო სოფელსა შინა კაცი არცა შენებულებაო", ამბობს თანამედროვე მემატიანე (ibid., 288 და ibid., 348). საკვირველი ის არის, რომ მაშინდელი ქართველები სულით იმდენად ძლიერნი და გულგაუტეხელი იყვნენ, რომ ასეთ პოლიტიკური პირობების მიუხედავად, მწერლობასა და ხელოვნებას თავს არ ანებებდნენ... გასაოცარია სწორედ!.. ამ ხანაშია დაწერილი მრავალი საუკეთესო ხელნაწერი, სხვადასხვა თხზულებები, როგორც ნათარგმნი, ისე ადგილობრივი, აშენებულია ბევრი საუცხოვო ჩუქურთმიანი, შიგნით მოხატული ეკლესია-მონასტრები, გაკეთებულია ხელოვნური ნივთები. მაშინ ბრძოლაც იცოდნენ, ცხოვრებაც და სასოწარკვეთილებაში არას დროს არ ჩავარდებოდნენ ხოლმე. ასეთ საზარელ მდგომარეობაში იყო საქართველო, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე ავიდა; აოხრებული და აწიოკებული ქვეყნის მართვა-გამგეობა ხვდა წილად. სამეფო იმდენად დაპატარავებული იყო, რომ მემატიანეს სიტყვით: „იყო მაშინ საზღუარი სამეფოსა მთა მცირე ლიხთა და სადგომი სამეფო წალულის თავსა" (ibid., 288 და ibid., 349).

თავი და თავი საქმე მცხოვრებთა დამშვიდება და გამხნევება იყო, თორემ ტყე-მთიან ადგილებში გადაკარგული დაშინებული ხალხი ადვილად არ დაბრუნდებოდა ბარად. დავით აღმშენებელმა თავისი ერთგული პირები მოიხმო, „სხუანიცა აზნაურნი მცირედ მცირედ შემოკრიბნა სადამე დაშთომილნი და სოფლებთაცა იწყეს შთამოსლვად და დასხდომად" (ibid., 288 და ibid., 348). საქართველოს საბედნიეროდ მალე, 1092 წელს მოკვდა დაუძინებელი მტერი სულთანი მელიქ შაჰი (ibid.). რაკი დავით აღმაშენებელმა დაინახა, რომ უცხო მტრის შიში ცოტადაც არის მიყუჩდაო, მაშინვე სამეფოს აშენებას შეუდგა. ტყუილად კი არ ჰქვიან მას „აღმაშენებელი" მეტსახელად: ყველაფერი მირეგვმორეგვილი იყო და მხოლოდ ისეთი დიდბუნებოვანი და ნიჭიერი პოლიტიკოსი თუ შეძლებდა დაცემულ სახელმწიფოს აღდგენის ხელის შეწყობას, როგორიც დავით მეფე იყო, თორემ სხვა ვერავინ. იმთავითვე მას გათვალისწინებული ჰქონდა, თუ რა ასუსტებდა საქართველოს. დავითი ხედავდა, რომ გარეშე მტრის მოკვერიება იმიტომ ძნელდებოდა, რაკი შინაური ბრძოლა მთავრობისა და დიდებულ აზნაურებს შორის სახელმწიფო ძალას და ერთობას ძირს უთხრიდა; რომელს ერთს ასვლოდა მეფე, გარეშე მტერს, თუ ურჩ დიდგვარიან მოხელეს, რომელსაც მედიდურობისა და ქედფიცხელობისაგან გული ყელში ეჩარა, რომელიც გაბრაზებული არ დაინდობს და თავის ეროვნების მტერს მიემხრობა და ბრძოლაში დაეხმარება? დავით აღმაშენებელმა დაინახა, რომ დაყვავებითა და ალერსით ვერას ხდებოდა და ისევ ძალით დამორჩილება არჩია და თავისი გაიყვანა კიდეც (იხ. ამის შესახებ ჩემი „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია"). მაგრამ ყველაფერი ამაო იქნებოდა, თუ რომ მეფე გარეშე მტერს ვერ მოიგერიებდა და საქართველოს მუდმივ თავდასხმასა და დაწიოკებას თავიდან არ ააშორებდა. ამისათვის კი ძალა იყო საჭირო, კარგი ლაშქარი, რომელიც ყოველთვის გამოსადეგი ყოფილიყო და ხელმწიფის ბრძანებას დაუყოვნებლივ აასრულებდა; ადგილობრივ, აზნაურთა ყმების ჯარი ამ მიზნისათვის ზოგჯერ, როცა ყმების რომელიმე პატრონი მეფეს ეურჩებოდა ხოლმე, სანდო არ იყო იმიტომ, რომ გულმოსულს აზნაურს ყოველთვის შეეძლო ხელმწიფის მტრობით ან დროზე არ გამოცხადებულიყო, ან ეღალატნა კიდეც. ამის გამო დავით აღმაშენებელმა გადაწყვიტა საქართველოში

მუდმივი, ნაქირავები ჯარიც შემოიღო, რომელიც ურჩ აზნაურთაგან დამოუკიდებელი და მეფის თვალწარბში შემაყურებელი იქნებოდა. თავის გადაწყვეტილება განახორციელა კიდეც· ახლა მას 50000 მზამზარეული, საუკეთესოდ გაწვრთნილი და მუდამ მომზადებული ცხენოსანი ჯარი ჰყავდა: საითკენაც კი მტერი გამოჩნდებოდა, მეფე მაშინვე იქითკენ სწრაფად გაეშურებოდა თავისი ერთგული გამოცდილი ლაშქრით და მოპირდაპირეს უგრძნეულად თავს დაესხმოდა ხოლმე; იშვიათად თუ ეს ხერხი არ გასჭრიდა: მოულოდნელი დაცემისაგან თავზარდაცემული მტერი საუცხოოდ გაწვრთნილი ჯარის იერიშს ვერ უძლებდა და გარბოდა ხოლმე. დავით აღმაშენებლის შორსგამსჭვრეტელობამ გასჭრა და საქართველო გარეშე მტრისაგანაც უზრუნველყო და თუ ვინმე გაკადნიერდებოდა· შესაფერისს პასუხსაც მიიღებდა; ახლა მეზობლებიც პატივისცემითა და მოწიწებით ეპყრობოდნენ საქართველოს. ნაქირავებ ჯარის შესახებ ისტორიკოსი სამართლიანად ამბობს, „არცა ცუდად დაშვრა, არცა უსაქმოდ მათი გამოყვანება, არამედ მათითა კელითა მოსრა სრულიად სპარსეთისა ძალნი და დასცა შიში და ზარი ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა და მათითა თანაყოლითა ქმნნა საქმენი დაურწმუნებელნი“-ო (მარიამ დედ. ქართ. ცხ., 301 და ქართ. ცხ., 358—9). რასაკვირველია, 50000 ნაქირავები მუდმივ ჯარის შენახვა, ადგილობრივის გარდა, ხუმრობა საქმე არ იყო, დიდძალი ფული დაიხარჯებოდა. აკი საქართველოს ზოგიერთი მაშინდელი მოღვაწე მეფეს ბრალსა სდებდა „ჯერეთცა ესეოდენ მჭირსედ მოლაშქრობისათვის და დაჭირვებისა“ (ibid., 327 და ibid., 376—7); ქვეყანა ვერ აიტანს ამდენს ხარჯსა და ლაშქრობას და უბედურება დატრიალდებაო. თუმცა ზოგიერთი მათგანი გულწრფელად არ ამბობდა ამას და სხვა მუცლის ტკივილი ჰქონდა (იხ. ამის შესახებ „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“), მაგრამ ზოგს კი, უეჭველია, მართლა დიდ განსაცდელად მიაჩნდა. დავით აღმაშენებელმა საქართველო ასეთ საშინელ მდგომარეობიდან გამოიყვანა და მტრისაგან იხსნა, ქვეყანა ისე აამაღლა და მშვიდობიანობის უზრუნველყოფით ხალხის წარმატებულ ცხოვრებას ხელი შეუწყო, რომ ზემოაღნიშნული ბრალდება უსამართლოა, სხვაფრივ ამ დროს შეუძლებელი იყო მოქცეულიყო: ულაშქროდ საქართველო წინანდებურად მტრის ლუკმად გადიქცეოდა და **განა ქვეყნის მუდმივი დაწიოკება და განადგურება ათასწილად უფრო მეტად არ უჯდებოდა ქართველებს?** ეს მოსაზრება ავიწყდებოდათ გენიოსი მეფის მოწინააღმდეგეებს.

საკვირველი ის არის, რომ შემდეგ თვით დიდებულ მოხელეებს დაავიწყდათ თავიანთი ქვეყნისათვის გულმტკივნეულობა და მოლაშქრეობის პირველი ამტეხნი სწორედ ისინი იყვნენ ხოლმე. მართლაც, რამდენადაც უსაფუძვლო, ანუ გადაჭარბებული იყო დავით აღმაშენებლის წინააღმდეგ ჩივილი, მით უფრო სამართლიანი იქნებოდა ამგვარი საყვედური დიდბუნებოვანი მეფის მემკვიდრეების დროს, როცა ტყუილუბრალოდ, ხშირად სრულებით უმიზეზოდ ომების დაწყება იცოდნენ· მაგრამ მაშინ საყვედურს ვიღა იტყოდა, როცა სწორედ დიდებულ მოხელეების სურვილის გამო ატყდებოდა ხოლმე ომი. თითქმის მუდმივმა გამარჯვებამ და დიდძალმა დავლამ, რომელიც რჩებოდა ხოლმე ქართველ ლაშქარს, იმდენად წაახალისა, გაიტაცა და გაათამამა ქართველი მეომრები, რომ სულ ომიანობის ნატვრაში იყვნენ ხოლმე. მემატიანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III-ის დროს, რაკი დიდხანს ომი არ იყო, დიდებულებმა და ჯარმა ველარ მოითმინა, „ულონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი“-ო და მეფეს მოახსენეს: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩვენისა თჳნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., 382—3 და ქართ. ცხ., 393—4). ქვეყანა დამშვიდე-

ბული იყო; განა საქართველოს უნდა დავიწყებოდა თავისი მდგომარეობა, როცა მას სრულებით უმიზეზოდ თავს ესხმოდნენ და ანადგურებდნენ, განა ქართველებს არ უნდა სცოდნოდათ რამდენად საშინელი იყო ასეთი ნავარდობა? ან კი რა საჭირო იყო ომიანობა, როცა შინ იმდენი საქმე ჰქონდათ გასარიგებელი. მაგრამ რაკი ლაშქარს ერთხელ გაუტკბება გამარჯვება და ნატყვენავის შოვნა, თავს ველარ შეიკავებს. თამარ მეფის მამა გიორგი იძულებული იყო ყველა მეზობლისათვის ომი აეტეხა, რომ მთელ ლაშქარს ტყვენვის და ნავარდის დაწყება შეძლებოდა. „უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა, შავშთა მორბევა ოლთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა, კარისა და აშორნისა, ამირსპასალარისა და სომხითართა—მტკვარს აქეთ ვიდრე განძამდის, თჳთ ხასციანთა, ლიხთიმერთა და ქართველთა — განძისა დამართებით მტკვრის პირი იმიერ და ამიერ ხლათამდის, ჰერთა და კახთა ალაზნის შესართავით ვიდრე შარვანამდის"; ისტორიკოსი დასძენს: „იქმნა ესე ვითარი უცხო ლაშქრობა, რომელ არა ოდეს ვის ეხილა"-ო (ibid., 392—3 და ibid., 393—4). ოღონდაც ასეთ უგუნურ ლაშქრობის ნახვა სწორედ რომ უცხო რამ არის: ადამიანი სწორედ თავისი თავის მტერი უნდა იყოს, რომ ყველა თავისი მეზობელი ტყუილ-უბრალოდ გადიკიდოს და თავისადმი სიძულეილი ჩანერგოს. განა ასე არ იქცეოდნენ ქართველი დიდებულები და ლაშქარი? ქართველები ისეთ თავდაეიწყებამდე მივიდნენ, რომ ომიანობა სასიამოვნო ხელობად და გასართობად გაიხადეს. მემატიანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III „ოდესმე გაგზავნიდის სპათა თჳსთა და სპასალართა და მიუწევდის ნახჭევანის კართამდის და ოდესმე მასისამდის და ღაღუამდის, ოდესმე ბარდავამდის და ბელაყნამდის" (ibid., 385 და ibid., 395), ასე დასეირნობდნენ თავისუფლად. როცა თამარ მეფის დროს ერთხელ ცოტა ხნით მშვიდობიანობა ჩამოვარდა და ქართველები არავის ეომებოდნენ, მაშინ მხარგრძელი ზაქარია სპასალარი, მსახურთუხუცესი იოანე და ვარამ გაგელი წარუდგნენ ხელმწიფეს და მოახსენეს: შენი სამეფო ვრცელი და შენი წინააღმდეგი არავინ მოიპოვებაო, „აწ ბრძანოს მეფობამან თქუენმან, რათა არა ცუდად ვაუქმოთ სპანი თქუენი და დავიწყებასა მიეცნეს სიმჴნე მათი, არამედ აღვამჴედროთ ერაყს, რომგურსა* ზედა, რომელ არს ხვარასანი, რათა ცნან ყოველთა სპათა აღმოსავლეთისათა ძალი და სიმჴნე ჩუენი... დალათუ არავინ ქართველთაგანი მიწევნულ არს მუნ ხვარასანს და ერაყს, არამედ ბრძანე, რათა ნიკოფსით დარუბანდამდის აღიჭურნენ და მზად იყვნენ საომრად" (ibid., 515—516 და ibid., 478). თამარმა დიდებულები შეყარა და დაეკითხა; აბა რასაკვირველია, „ჰსთნდა ყოველთა თქმული მათი და დაასკვნეს ლაშქრობა". მარტო იმის გულისათვის, რომ ჯარი უსაქმოდ არა ყოფილიყო და არ მოეწყინა, დიდსა და მეტად გაბედულ ომს იწყებდნენ, მთელ სამეფოსა სძრავდნენ, მეზობლებს უმიზეზოდ იკიდებდნენ!.. საქართველოს გარეშე პოლიტიკა სამხედრო დასის, ჯარის ხელში იყო ჩავარდნილი. ამას, როგორც ეტყობა, კარგადა ხედავდნენ მეზობლები და მემატიანეს სიტყვით „ყოველნი გარემოს მყოფნი ქალაქნი და ამირანი ძღვნითა და ჴარკის მოღებითა მოამშვიდებდეს პირსა მჴნეთა სპათა მისთასა"-ო (ibid., 495 და ibid., 462). დიახ, საქმე იქამდე იყო მისული, რომ ჯარის პირის მომშვიდება იყო საჭირო, თორემ მაშინვე დაიძახებდნენ: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თჳნიერ ლაშქრობისა და რბევისა"-ო და მათ ქვეყანას სულ მთლად დააწიოკებდნენ!.. მართალია, მარტო საქართველოში არ იყო ასეთი მდგომარეობა; სხვაგა-

---

* მაზრის სახელია. იხ. Бартольд. Историко-геогр. обзор Ирана, 36.

ნაც, სპარსეთშიაც და დასავლეთ ევროპაშიაც სულ ომიანობაზე ეჭირათ თვალი, ეგებ სადმე ჩვენი ვაჟკაცობა და ძალა გამოვიჩინოთ და თანაც დავლა ვიშოვნოთო, მაგრამ ქართველებს, რომელნიც ცოტა ხნის წინათ თვითონ კინაღამ მტრების ლუკმად არ გახდნენ, უნდა თავდაჭერით ემოქმედნათ და შინაურ მდგომარეობაზე მეტი ეზრუნათ.

მაშინდელ სახელმწიფო მოღვაწეებსა და მთავრობას კი, როგორც ეტყობა, საქართველოს თანამედროვე მდგომარეობა საუკეთესოდ მიაჩნდათ: სამეფო გაფართოებული იყო, გარეშე მტრები ხმა ჩაწყვეტილები ისხდნენ თავიანთვის და, თუ ვინმე გაბრიყვდებოდა და საქართველოს ომს გამოუცხადებდა, შესაფერის პასუხს გასცემდნენ ხოლმე. დასასრულ, მთელი ქვეყანა სიმდიდრით იყო ავსებული. რასაკვირველია, ეს უკანასკნელი გარემოება ყველას, დიდით პატარამდის, ქვეყნის მეტისმეტი წარმატების ნიშნად მიაჩნდათ. მართლაც, თამარ მეფის დროს სწორედ გასაოცარი სიმდიდრე იყო საქართველოში: თვალ-მარგალიტი იმდენი ტრიალებდა სამეფოში, რომ „წყვით დასდებდეს", როგორც ხორბალს; სამეფო საგანძურნი ოქროთი გავსებული იყო: მემატიანე მოგვითხრობს, რომ „ვეცხლისა ჭურჭელთა არღარა აქუნდა პატივი პალატსა შინა მეფისასა, რამეთუ ყოველი ოქროსა და ბროლისა წინაგებულ იყო ინდოურთა ქვათაგან შემკობილი"-ო (ibid., 506 და ibid., 471). სახელმწიფო ხაზინას, როგორც ზემოთ გამორკვეული იყო, მარტო ხარაჯა 75000000 ვერცხლის დირჰემზე მეტი შემოსდიოდა; დავლა კიდევ სხვა იყო; ხოლო დავლის წილი ლაშქარსაც ერგებოდა (ქართ. ცხ., 483) და ამნაირად ომიანობა ქართველი ხალხის შეძლებას ადიდებდა. მემატიანე წერს, რომ შამქორის ომის შემდეგ „მოიღეს ნიჭი არმაღანი და განძი აურაცხელი, კაცი — ჯელმწიფე, აზნაურთა მონამდის — თორმეტი ათასი, ავაზა — ორმოცი, ცხენი — ოცი ათასი, ჯორი — შვიდი ათასი, აქლემი — თხუთმეტი ათასი, ყოველი კიდებული სიმრავლეთა სიმდიდრეთა და საჭურჭლეთა, ოქროთა და ლართა"-ო (ibid., 471 და ibid., 449). ასეთი უხვი ავლა უვარდებოდათ ხელში სხვა ომების შემდეგაც"* (იხ. ქართ. ცხ., 395, 450, 470, 471).

მერე, რაკი მაშინ ქართველობა აღმოსავლეთში ბატონობდა, ხალხი მტრის შემოსევისა და დაწიოკებისაგან უზრუნველყოფილი იყო, და მშვიდობიანად შეეძლო თავის საქმეს შესდგომოდა. ეს ისეთი ბედნიერება იყო ქართველი ერისათვის, რომელსაც ვერაფერი ვერ შეედრებოდა. ხალხი გამრავლდა გასაოცარი სისწრაფით. მცხოვრებთა რაოდენობის რიცხვი, რომლის დაახლოებით გამოანგარიშებაზე ქვემოთ იქნება ლაპარაკი, ცხადადა გვიჩვენებს, რამდენად იმატა ხალხმა ასი წლის განმავლობაში და რა მჭიდროდ იყო XII საუკუნეში საქართველო დასახლებული. 1254 წელს მონღოლებმა საქართველოში ხალხი და მისი ქონება აღწერეს. „იწყენ აღწერად კაცთაგან და პირუტყვთამდე, ყანით ვენაკამდე, და წალკოტით ბოსტნამდე და ცხრასა გლეხსა სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შეაგდიან და გამოვიდა სამეფოსაგან დავითისა ცხრა დუმანი მჴედარი, თათართა თანა წარმავალი, რომელ არს ცხრა ბევრი"-ო, — მოგვითხრობს მემატიანე (ibid., 664—665 და ibid., 564). ბევრი 10000-სა ნიშნავდა ძველად; მაშასადამე, ცხრა ბევრი 90000-ს უდრის, ამოდენა მხედარი უნდა გამოსულიყო საქართველოდან. ხოლო რომ ამის კვალობაზე მცხოვრებთა რიცხვი გამოვიანგარიშოთ მხედველობაში უნდა გვქონდეს, რომ „ცხრასა გლეხსა

---

* შეიძლება, რასაკვირველია, რიცხვები გადამეტებული იყოს.

სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შააგდიან. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ახსნილი იყო, რომ იმ განსაზღვრულ რაოდენობის მიწას, რომელიც გლეხს ჩვეულებრივ ეჭირა ხოლმე, ფუძეს, ან მიწას ეძახდნენ. ამიტომ მემატიანეს სიტყვა „სრულისა მიწისა მქონებელი" **სრულისა ფუძისა მქონებელსა** ნიშნავს. ჩვენ ვნახავთ, რომ სრული ფუძე დაახლოებით თორმეტ დღიურ მიწას და ერთს ვენახს უდრიდა, რომ ზოგჯერ ერთ ფუძეზე ერთი კომლის მაგიერ უკვე XII ს. ორი კომლი გლეხი იჯდა ხოლმე· უეჭველია, ამნაირად, მემატიანის „გლეხი სრულისა მიწისა მქონებელი" მარტოხელა კაცს კი არა ნიშნავს, არამედ ერთ სრულს ოჯახს, რომელსაც შეეძლო ორ კომლადაც ეცხოვრა. ამიტომ ისტორიკოსის ცნობიდანა ჩანს, რომ მონღოლებს მხოლოდ სრული ფუძის მქონებელი გლეხის ოჯახებიდან მხედარი გაუყვანიათ ლაშქრად, ვისაც ნახევარი, ან მეოთხედი ფუძე ეკუთვნოდა ის, ეტყობა, სამხედრო ბეგარისაგან განთავისუფლებული ყოფილა. რასაკვირველია, თითო ფუძეზე ზოგჯერ ორი და სამი კომლიც იჯდებოდა, მაგრამ რაკი ახლა შეუძლებელია გამოვარკვიოთ, თუ რამდენ ფუძეზე ისხდა ერთ კომლზე მეტი, სავარაუდო, დაახლოებით ანგარიშის დროს სრული მიწის მქონებელ გლეხს ერთ კომლ სრული ფუძის მქონებელ გლეხად ჩავთვლით. რაკი ცხრა სრულმიწის პატრონ გლეხის ოჯახიდან ერთი მხედარი უნდა გასულიყო ლაშქრად და ჯარში წასავალი საქართველოდან 90,000 მხედარი აღმოჩენილა, მაშასადამე, **მაშინ ჩვენს საქართველოში მარტო სრული ფუძის, ან მიწის მქონებელი 810,000 ოჯახი ყოფილა.** თითო ოჯახში რომ ხუთი სული ვიანგარიშოთ, ამ დროს, უეჭველია, მეტიც იქნებოდა, — **საქართველოში 4050000 ისეთი გლეხი ყოფილა, რომელნიც სრულ ფუძეზე იჯდნენ**[109], იმათ გარდა ხომ ისეთი გლეხებიც იქნებოდნენ, რომელნიც სრული მიწის პატრონები არ იყვნენ; არც ბოგანოებია აქ სათვალავში მიღებული, არც უმიწაწყლო გლეხი; ამათ გარდა საქართველოში აზნაურები, მოხელეები, ვაჭრები და სამღვდელოება იყო; სათვალავში ისინი არ არიან შეტანილნი. მთელი ეს მრავალ გვარი და სხვადასხვა ნაირი ჯგუფი სულ ცოტა 500000-ად უნდა ჩავთვალოთ. ამგვარად, **საქართველოში მე XIII საუკუნის პირველ ნახევარში 5000000 კაცზე მეტი მცხოვრები უნდა ყოფილიყო**[110], ქართლის ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ აღრიცხვა დავითის სამეფოს შეეხებაო. რამოდენა ადგილი ეჭირა დავითის სამეფოს, ამ საკითხს მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს, იმიტომ რომ ამისდაგვარად მცხოვრებთა სიხშირე და ქართველების რაოდენობა თვალსაჩინოდ შეიცვლება. ბროსეს ჰგონია, რომ მემატიანეს ცნობა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს, ქართლ-კახეთს, შეეხებაო და არა სჯერა, რომ ოდესმე შესაძლებელი ყოფილიყოს ასეთ პატარა მიწა-წყალზე ამოდენა აუარებელი ხალხი მოთავსებულიყოს (იხ. M. Brosset. Histoire de la Géorgie, trad. I-re partie, p. 551, შენ. 2). მართლაც, მემატიანე ორიოდე ფურცლით წინ თვითვე გვიამბობს, რომ საქართველოს გამგეობა ორი კაცის ხელში იყო, „შეიქმნა სამეფო ესე ორ სამთავროდ" (მარიამ დედ· ქართ. ცხ., 656 და ქართ. ცხ.. 559). ორივეს დავითი ერქვა სახელად, ლიხთიმერი ერთს ეკუთვნოდა, ლიხთამერი მეორესა თუმცა მემატიანეს სიტყვები ხალხის აღწერის შესახებ ბუნდოვანია და შესაძლებელია მერმინდელ დროის გადამწერებისაგან იყოს ეს ადგილი დამახინჯებული, მაგრამ მაინც ახლაც უეჭველი უნდა იყოს, რომ მემატიანეს მთელ საქართველოს აღწერაზე აქვს ლაპარაკი, ანუ „დავითის სამეფო" სრულიად საქართველოდ მიაჩნია და არა ერთ ნაწილად, ერთ სამთავროდ; ეს თვით ისტორიკოსის სიტყვებიდანაც ჩანს, იმიტომ რომ იგი ამბობს, არღუნ ყაენმა' „წარაელინა **საქართველოს**, მეფეს დავითს წინაშე... და ვითარცა მოიწია **საქართ-**

ველოსა, დიდსა ჭირსა მიეცნეს **ყოველნი მკვიდრნი ამის სამეფოსანიო**" (ქართ. ცხ., 564). აქ საქართველოზე როგორც ერთს განუყოფელს სამეფოზეა ლაპარაკი; არღუნი საქართველოშია გამოგზავნილი და არა მის ერთს რომელიმე ნაწილში; ამიტომ **ცნობები ხალხის აღწერის თაობაზე მთელ საქართველოს უნდა შეეხებოდეს**. სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოზ ორბელიანის თხზულებიდანაცა ჩანს, რომ ხალხის აღწერა მთელ სამეფოს, მთელ საქართველოს შეეხებოდა. ქართველი დიდებულები შეიკრიბნენ თბილისს არღუნთან, რომელიც დიდმა ყაენმა ეზირადა და ზედამხედველად დააყენა მთელ ამ ქვეყანაზე, ე. ი. ყველა მბრძანებლად და სამეფო ხარკისა და დიდ მდივანის უფლად *(իշխեցող)*, რომელმაც ქრონიკონსა 703 **მთელი ეს ქვეყანა აღწერაო**" (*Պատմութիւն նահանգին Սիսական* პარიზის გამოც. II წ., გვ. 159), გვიამბობს სტეფანოზი. **ერთი სიტყვით, ქართველი ისტორიკოსის ცნობები ხალხის აღწერის შესახებ მთელ საქართველოს შეეხება**. ხოლო მაშინ საქართველოდ ყველა ის მიწა ითვლებოდა, რომელიც თამარ მეფის დროს და შემდეგაც ქართველებს ეკუთვნოდა (იხ., მაგ., ქართ. ცხ., 530, 531, 534, 541, 545), ე. ი. თითქმის მთელი ამიერკავკასია; შესაძლებელია, მხოლოდ შარვანი და სხვა ზოგიერთი მაჰმადიანთა სამფლობელო ჩამოსცლოდა. მაშასადამე, მონღოლების ბატონობის პირველ ხანებში საქართველოს სამეფოს საზღვრები კვლავინდებურად ხელუხლებელი დარჩომილა. ამის გამო 5000000 ორივე სქესის კაცი მთელ საქართველოს სამეფოს მცხოვრებთა რიცხვად უნდა ჩაითვალოს.

ხოლო საქართველოში მაშინ შედიოდა ჰერეთ-კახეთი, კამბეჩიანი, ტფილისიდგან აღმართ ვიდრე მთამდე შამახისა, ანისი, მთელი სომხითი, ქართლი, ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ ქალაქამდე და მთელი იმერი საქართველო (იხ. ქართ. ცხ., 541). მთელი ეს ქვეყანა ახლა ამიერკავკასიის უმეტესს ნაწილს შეადგენს, სახელდობრ: თბილისის, ქუთაისის, განჯის, ერევნის, ყარსის გუბერნიებს, ნოვოროსიის და ზაქათალის ოლქებს და 159. 606, 13 ოთხკუთხ ვერსტს უდრის. მაშასადამე 5000000 მცხოვრები იყო საქართველოს სამეფოში XIII საუკუნეში, საშინელ ომებისა და მონღოლების აოხრების დროს, თამარის მეფობაში კი, რასაკვირველია, 5000000-ზე გაცილებით უფრო მეტი მცხოვრები იქნებოდა, რომ ცხადად წარმოვიდგინოთ, თუ რა ხშირად ყოფილა მაშინ საქართველო დასახლებული, საჭიროა ამიერკავკასიის მცხოვრებთა რიცხვი გავიხსენოთ. 1897 წლის ხალხის აღწერის ცნობების თანახმად, მთელ ამიერკავკასიაში სულ ორივე სქესის 5565547 მცხოვრები იყო, ხოლო ბაქოს გუბერნიისა და დაღესტნის ოლქის მცხოვრებთა რიცხვი რომ გამოვაკლოთ და მხოლოდ იმ გუბერნიებისა და ოლქების მცხოვრებთა ჯამი გამოვიანგარიშოთ, რომელნიც XIII საუკუნეში საქართველოს სამეფოს ეკუთვნოდნენ, დაგვრჩება 4167360 ორივე სქესის მცხოვრები. მაშასადამე, **იმავე ადგილზე XIII საუკუნეში 832640 სულით მეტი მცხოვრები ბინადრობდა, ვიდრე 1897 წელს; ერთ ოთხკუთხ ვერსტზე XIII საუკუნეში დაახლოვებით 32 კაცი მოსახლეობდა, 1897 წელს კი ამიერკავკასიაში მხოლოდ 21,6**. ახლა ყველგან მიწის სიმცირის ჩივილი გაისმის; XIII საუკუნეში **უფრო მჭიდროდ ყოფილა საქართველო დასახლებული, მაშასადამე, მიწის სიცოტავე უფრო მეტი იქნებოდა**, აკი იყვნენ კიდეც ამ დროს უმიწაწყლო გლეხები, რომელნიც მუშაობით ირჩენდნენ თავსა; მხოლოდ რაკი მაშინ აღებმიცემობა, ხელოსნობა და მრეწველობა განვითარებული იყო, უმიწობა ისე საგრძნობელი არ იქნებოდა, როგორც ახლა. თუმცა ჩვენ პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ რამ-

ლენი მცხოვრები იყო საქართველოში, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე ავიდა, არ მოგვეპოვება, მაგრამ ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობის იმ აღწერილობის მიხედვით, რომელიც ზემოთ მატიანიდან ამოღებული და მოყვანილი იყო, მცხოვრებთა რაოდენობის დაახლოებით მაინც გამოანგარიშება შეიძლება.

თუ რამდენად იმატა მცხოვრებთა რიცხვმა დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლის შემდეგ, მეცამეტე საუკუნის ნახევრამდე, რასაკვირველია, ეს შეიძლება მხოლოდ დაახლოებით გამოვიანგარიშოთ. ზემოთ მოყვანილი იყო მემატიანის აღწერილობა, რომ დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლის პირველ წლებში საქართველო ისე აოხრებული და მოსახლეობა იმდენად ამოვარდნილი იყო, „რომელ ყოვლადვე აღსავსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ". საქართველო რამდენჯერმე მოსწრებია ასეთ აოხრებას; მეტადრე XVII—XVIII საუკუნეებში ამოგდებული იყო ქვეყანა; ვახუშტი მოგვეითხრობს, რომ ალექსანდრეს დროს რაკი კახეთი მშვიდობიანად იყო, „ესრეთ შენ იყო, ვითარ ძნიად სადამე იპოებოდა სანადირონი, რამეთუ იტყოდაცა: „ახ, ნეტარ ოხერ მექმნეს კახეთი, რათა მაქენდეს სანადირონი მრავლადი"; შემდეგ ვახუშტი დასძენს: „რომელი ექმნა ძისა ძესა მისსა თეიმურაზს (XVII ს. პირვ. ნახევ.), არამედ ვერცა-და თუ იგი მოცალეობდა ნადირად"-ო (ქართლის ცხოვ., ბროსეს გამოც., II, 110). მაშასადამე, კახეთი XVII ს. დაახლოებით იმდენადვე აოხრებული უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც XI საუკუნის დასასრულს საქართველო ამოგდებული ყოფილა: ორივე შემთხვევაში ქვეყანას უკაცურობის გამო ნადირი დაპატრონებია. რაკი XVII—XVIII სს. განმავლობაში საქართველო აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევამდე შედარებით უკეთეს პოლიტიკურ მდგომარეობაში იყო, მცხოვრებთა რიცხვსაც შესამჩნევად უნდა ემატნა; მართლაც, ვახტანგ მეფის დასტურლამალიდან, რომელიც 1704 წლის შემდეგ არის შედგენილი, ჩანს, რომ მთლად ქართლში, არაგვის ხეობის გარდა, მცხოვრებთა ჯამი, თავადებისა და ბოგანოების გარდა, შეადგენდა მხოლოდ 3387 კომლს (იხ. პ. უმიკაშვილის გამოც., დასტურლამალი, გვ. 44, 60, 74 და 84), ანუ 16935 ორივე სქესის მცხოვრებს; თავადებისა და ბოგანოების რიცხვიც რომ მივუმატოთ, სულ ბევრი-ბევრი 20000 მცხოვრებზე მეტის ანგარიში არ შეიძლება; 1770 წელს კი, როგორც იმდროინდელი ხალხის აღწერის დავთრებიდან ამოკრებილ ცნობებიდანა ჩანს, ქართლში 13840 კომლი ცხოვრობდა (იხ. ამ საბუთის შესახებ: ა. ცაგარელის წერილი, «Журн. Минист. Н. Просв.», 1883 წ., იანვარი, და ა. ხახანაშვილის — „კვალში", 1898 წ., № 11, გვ. 194—5) ანუ 69220 ორივე სქესის მკვიდრი; მაშასადამე, **მცხოვრებთა რიცხვს ერთი ხამად**, — მეტად და არანაკლებად, — უმატნია. ამის გამო, თუ ჩვენ შემდეგში სავარაუდო ანგარიშის დროს 1770 წ. დროინდელ ხალხის აღწერის დავთრების ცნობებით ვიხელმძღვანელებთ, რიცხვი შემცირებული კი არა, პირიქით, გადამეტებულად უნდა ჩაითვალოს. 1770 წელს ქართლსა და კახეთის სამეფოში, ყაზახისა და შამშადილის გარდა, სულ 50490 მცხოვრები კომლი ყოფილა (იხ. ibid.), ანუ 252450 ორივე სქესის ადამიანი; დაახლოებით ამდენივე და მეტიც შეიძლება ვიანგარიშოთ დასავლეთ საქართველოსათვის 300000; ხოლო სრულიად საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი, თავადაზნაურნიც რომ ზედ მივათვალოთ (1770 წლის ცნობებში მემატიანეთა წოდება ნაანგარიშევი არ არის), დაახლოებით 600000-მდე აუწევს. ამოდენა მცხოვრები იყო იმ დროს, როცა საქართველომ მოღონიერება დაიწყო. ამაზე ერთიორად ნაკლები მკვიდრი იქნებოდა მაშინ, როცა უკაცურობით მთა და ბარი მხეცსა ჰქონდა დარჩენილი. მაგრამ თუნდაც რომ XI საუკუნის დასასრულს, — მაშინაც ხომ ქვეყანა „აღსავსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ", — 600000

მცხოვრები ვიანგარიშოთ, მაშინაც, 150 წლის განმავლობაში საქართველოს უმწვერვალეს კეთილდღეობის დროს, მცხოვრებთა რიცხვს **ერთი ოთხად უმატნია**; 5000000 მთელი საქართველოს **სამეფოს** მცხოვრებთა რიცხვია და საკუთრად საქართველოზე რომ 2500000 მცხოვრები ვიანგარიშოთ მაშინაც საქართველოს მკვიდრთა რიცხვს ოთხჯერ, მეტად და არა ნაკლებად, უმატნია; ხოლო ეს გარემოება მართლაც მცხოვრებთა გასაოცარ ზრდასა და გამრავლებას ამტკიცებს. რომ ჩვენ მსხვილი შეცდომა არ უნდა მოგვედიოდეს, როცა 1770 წლის საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი სავარაუდოთ XI საუკუნის საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვად მივიღეთ, მაშინვე დავრწმუნდებით, როცა მეათე საუკუნის დროინდელ მცხოვრებთა რიცხვს ქართლს 1770 წლისას შევადარებთ; ხოლო რამდენი მცხოვრები იყო X საუკ. ქართლში შეიძლება შემდეგი საშუალებით გამოვიანგარიშოთ: არაბი მწერალი იბნხალიკანი მოგვითხრობს, რომ იმ დროს ქართლი ხარკად 200000 დრამას იხდიდა (იხ. M. Ghazarian. Armenien unter der arabischen Herrschaft. Marburg, 1903, გვ. 67); ხოლო ბელაძორისაგან ჩვენ ვიცით, რომ ხარკი საქართველოში თითო კომლზე ერთი დინარი იყო გადაკვეთილი (იხ. ibid., გვ. 23, 24, 26); მაშასადამე, 200000 დრამა რომ დინარად ვაქციოთ, მაშინ რამდენი დინარიც გამოვა, იმდენი კომლი მცხოვრები იქნებოდა მეათე საუკუნის ნახევარში ქართლში; ამ დროს 15—13 დრამა 1 დინარს უდრიდა; ამისდაგვარად 200000 დრამა 14285 დინარს შეადგენდა, ამდენივე მცხოვრები კომლი ყოფილა, ანუ 71425 ორივე სქესის მკვიდრი (14285X5), ე. ი. დაახლოებით იმდენივე (ქართლში იყო 69220), რამდენიც ცხოვრობდა ქართლში 1770 წელს. მაშასადამე, ჩვენი სავარაუდო ანგარიში სიმართლესთან ძალიან ახლო ყოფილა.

ერთი სიტყვით, მეთორმეტე საუკუნეში საქართველო ბრწყინვალე ეკონომიურ მდგომარეობაში იყო: გარეშე მტრებისაგან სრულებით უზრუნველყოფილი ხალხი გასაოცრად მრავლდებოდა, სახელმწიფო ხაზინას დიდძალი შემოსავალი ჰქონდა, ალებ-მიცემობა და მრეწველობა ფართოვდებოდა და მატულობდა, ხალხი გამდიდრდა, გასაოცარი, აუარებელი ფული ტრიალებდა საქართველოში. განა გასაკვირველია, რომ მაშინ ქართველი ერი და მოღვაწეები თავიანთი მდგომარეობის კმაყოფილი ყოფილიყვნენ, რომ იგი ყოველმხრივ სრულად და უნაკლულოდ სჩვენებოდათ? ოღონდაც, რომ ასი წლის განმავლობაში ქართველმა ერმა უკიდურეს განსაცდელიდან და განადგურებიდან თავი დაიღწია და იმოდენა ძალა გამოიჩინა, რომ აღმოსავლეთში პირველი ადგილი დაიკავა, თავისი სახელმწიფო საზღვრები გააფართოვა და უთვალავი სიმდიდრე შეიძინა. მაშინ არავის ფიქრადაც არ მოუვიდოდა, რომ საქართველოს, შესაძლებელია, რაიმე უბედურება დასტყდომოდა თავზე. ახლა კი, როცა მკვლევარი იმდროინდელ ეკონომიურ მდგომარეობას ღრმად ჩაუკვირდება, უეჭველია შეამჩნევს, რომ **საქართველოს უზომო, განმაცვიფრებელი სიმდიდრე ნამდვილს ბუნებრივს და საღს საფუძველზე არ იყო დამყარებული, რომ ამის გამო საქართველოს ქონებრივ შეძლებას მტკიცე ნიადაგი არა ჰქონდა**. თუმცა მეთორმეტე საუკუნეში აუწერელი სიმდიდრე და ფული ტრიალებდა საქართველოში, მაგრამ **იგი მარტო შინაურ მრეწველობისა და ალებ-მიცემობის შედეგი არ ყოფილა**, არამედ განსაკუთრებით ომებისა, სამხედრო დავლის, აგრეთვე ხარაჯის წყალობით მოგროვდა აუარებელი სიმდიდრე; ამან აავსო ფულით და განძით საქართველო; **ხოლო ეს ქვეყნის ნამდვილი, ჭეშმარიტი და მტკიცე ბუნებრივი სიმდიდრე არ არის**; ამ გზით შეძენილი ქონება ადვილად ქრება; ფულიც ხომ, როცა მას ალებმიცემობა და მრეწველობა არ იკავებს, უეჭველად

უჭტყუნებს ხოლმე თავის პატრონს. რომ საქართველოს სიმდიდრე და ეკონომიური კეთილდღეობა მართლა მტკიცე ნიადაგზე არ იყო მეთორმეტე საუკუნეში, ეს ცხადადა ჩანს იქიდან, თუ რა მდგომარეობაში ჩავარდა ჩვენი ქვეყანა მონღოლების დროს.

როცა მონღოლებმა 1236 წელს საქართველო დაიპყრეს და დაიმორჩილეს, ასი წლის მეტზე ბატონობას და თავისუფლებას მიჩვეულ ქართველებს საშინელი სარკი დაადეს; მათ აღწერეს „კაცთამდე და პირუტყვთამდე, ყანით ვენახთამდე, წალკოტით ბოსტნამდე" (მარიამ დედ. ქართ. ცხ., 664 და ქართ. ცხ., 564), რომ არაფერი არ გამოპარვოდათ სარკგაუწერელი, „და განაწესეს ძლევნი სოფლისაგან —ათასის მჴედრისა მთავარსა კრავი ერთი და დრაჰკანი ერთი, ხოლო ბევრისა მთავარსა ცხვარი ერთი და დრაჰკანი ორი და მზიდი ცხენისა თეთრი სამი" (ibid., 665 და ibid., 565); მაგრამ არც ეს იკმარეს: არღუნმა დააწესა, რომ „რაცა განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ დაიდებოდეს"-ო (ibid., 670 და ibid., 568), ანუ **თითოეულ გაყიდულ საგნის ფასიდან 3% ბაჟი იყო შემოღებული**, და ამ ბაჟის ასაკრებად ერთი სპარსი ხოჯა აზიზი დანიშნა და ტფილისში დასტოვა; ეს მოხელე იქამდე გაკადნიერდა და გათამამდა, რომ „თუ სამზარეულოსა მეფისასა ცხვარი გინა კრავი ისყიდებოდის, მას ზედაცა ხარაჯა წაუღიან, რომელსა იგი ტამღალ უწოდეს"-ო. — მოგვითხრობს ჩვენი მემატიანე (ibid., 670 და ibid., 568). თითოეულ სოფელს, მაშასადამე, სამი დრაჰკანი (ოქროს ფული იყო) ფულად და ერთი ცხვარი; ერთი კრავი კიდევ სხვა იყო, ეს მარტო სამხედრო მოხელეებს, ამას გარდა ცხენის გადასახადი სამი თეთრი (ვერცხლის ფული იყო) დღიურად და ბაჟი 3% თითოეულ გაყიდულ ნივთზე; ეს ამოდენა ხარკი—ჩვეულებრივ გარდასახადის გარდა — საშინელ ტვირთად დააწვა ქართველ ხალხს. მეფიდან დაწყებული, გლეხკაცამდე—ყველა შეწუხებული იყო (ibid., 670 და ibid., 568). დიდებული ერისთავთერისთავი კახა ამბობს. **„ღმერთმან შეიბრალოს ქრისტიანობაჲ და ალარ იყოს ხარაჯობაჲ აწინდელისა დებისაჲ"-ო** (რკონის სიგელი, თ. ჟორდანიას ქრონიკები II, 138). **ამ საშინელ ხარაჯობას, როცა თითოეულ სოფელს 3 ოქროს დრაჰკანი უნდა გამოელო ვერცხლის ფულისა, ცხვრისა და სხვა გადასახადის გარდა, შედეგად ის მოჰყვა, რომ ის დიდძალი, აუარებელი ფული, რომელიც XII საუკუნეში და XIII საუკუნის დასაწყისში საქართველოში ტრიალებდა, სულ ცოტა ხანში გაჰქრა,** მონღოლების ხელში გადავიდა, სულ ხარაჯაში და ბაჟში წავიდა. ეს **მოხდა ოცი, ოცდაათი წლის განმავლობაში;** მეცამეტე საუკუნის დამდეგს საქართველოში ფული გადამეტებული იყო და იაფად ფასობდა, 1259 წელს კი კახა ერისთავთერისთავი თავის შესანიშნავ რკონის სიგელში ჩიოდა: **„ხარკობისაგან ოქროჲ ძვირად იყვის და სოფელი იეფადა"-ო** (თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, 133). ან კი რა გასაკვირველია: წინანდელ სიმდიდრის უმთავრესი წყარო — ძლევამოსილი ომიანობა, დავლა და ხარაჯა — შეწყდა, შეძენილი ფული და სიმდიდრე მონღოლების მიერ დადებულ გადასახადებში მიდიოდა და ადგილობრივ ძალიან ცოტაღა რჩებოდა. ამიტომ ფული, უეჭველია უნდა გაძვირებულიყო. მაგრამ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა საშინელ ქონებრივ გაჭირვებაში ჩააგდო საქართველო მონღოლების ბატონობამ, ამისათვის საჭიროა გავითვალისწინოთ, რამდენად გაძვირებული იყო მაშინ ფული. საბედნიეროდ, საბუთები ნებას გვაძლევენ ეს საკითხი სავსებით გამოვარკვიოთ. კახა ერისთავთერისთავი თავის სიგელში ჩივის. მამულის სყიდვის დროს ფასში ერთი წილი განძად მივეცი და მეტად გამიჭირდაო, იმიტომ რომ „ზოგი მათ მომსყიდ-

ველთა წამილიან იეფად: **რაიც ხუთიათას თეთრად ღირდის ორ ათასად ძლივ დავაჭირვინი**, და ზოგი სხუაგან დიდებულთა ზედა გავყიდი: **რაიც ათი ათას თეთრად ღირდის ხუთი ათასად ძლივ გავყიდი**"-ო (თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, 134). მაშასადამე, რამიაც წინათ, როცა ფული ძვირად არ იყო, 10, 000 თეთრს აძლევდნენ ხოლმე, 1259 წელს მხოლოდ 5000 თეთრი, ანუ ერთი ორად ნაკლები უძლევიათ, ხოლო რაც წინათ 5000 თეთრად ღირებულა, მხოლოდ 2000 თეთრად, ისიც რის ვაივაგლახით, გაუსაღებია, ანუ $2^{1}/_{3}$ იაფად; ხოლო ეს იმას **ნიშნავს, რომ ფული ერთი ორად, $2^{1}/_{2}$ გაძვირებულა**. მაშასადამე, მაშინ ისეთი მდგომარეობა ყოფილა, რომ ახლანდელ კვალობაზე მანეთიან ნივთში მხოლოდ ათი შაური, ან ორი აბაზიღა შეაძლიონ. ამის გამო ყველაფერს ფასი დაეკარგა და თავდაპირველად, რასაკვირველია, მამულს; მიწას; აკი კახა ერისთავთერისთავი რკონის სიგელში ამბობს კიდეც: „ოქრო ძვირად იყვის და **სოფელი იეფადო**" (ibid., 133). სხვა საქონელიც მეტად იაფად იყო; იგივე კახა წერს: „**ბაღდადური ალაფი ყუელაჲ იეფად იყო**"-ო (ibid., 134). საშინელი ეკონომიური გაჭირვება არსებობდა საქართველოში: რაკი მამულს დიდი გადასახადი აწვა, ხოლო ფული მეტად ძვირად იყო, მამული გადასახადს ძლივს ძლიერობით ასდიოდა, სასოფლო მეურნეობა და მიწის მოქმედება ხელსაყრელი აღარ იყო; **ამის გამო ფულის გაძვირებას და მიწის ფასის დაცემას შედეგად მამულის ამოძრავება მოჰყვა**, დიდძალი სოფლის მამულები გაიყიდა, მეტადრე მსხვილი მამულები: კახა პირდაპირ ამბობს: „**მათ ჟამთა დია ქუეყანანი დაიყიდნეს ხარკობისაგან: ოქროჲ ძვირად იყვის და სოფელი იეფადო**"-ო (ibih., 133). რომ ეს მართალია, სხვა იმდროინდელ საბუთებიდანაც ჩანს. ზოგიერთი მამული ცოტა ხნის განმავლობაში ორჯერ, სამჯერ გაყიდულა (იხ. ibid., 159, 162). ბევრ მებატონეს გამოეცალა და წაუვიდა ხელიდან მამული, საშინელი ეკონომიური გაჭირვება დაატყდათ თავზე. ამ ძლიერმა და სწრაფმა ეკონომიურმა განსაცდელმა დიდი გავლენა იქონია, ღრმა კვალი დააჩნია საქართველოს საზოგადოებრივ ყოფა-ცხოვრებას, რომლის შესახებ დაწვრილებით ჩვენი გამოკვლევის მეორე წიგნში იქნება ლაპარაკი. ახლა, ამ წიგნში საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ფულების შემოლევამ და გაძვირებამ, ერთი სიტყვით, საზოგადო ეკონომიურმა უბედურებამ **ყველა წოდება** საქართველოში საშინელ განსაცდელში ჩააგდო, **სამღვდელოების გარდა**. იმიტომ რომ არღუნმა „ხუცესთა და მონაზონთა და საეკლესიო განწესებათა არა შეაგდო საზღავი, და არცა ყალანი, აგრეთვე შეხთა და დარვეშთა და ყოვლისა რჯულისა კაცნი სამღთოთა განჩენილნი ათაკისუფლნაო" (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., 665 და ქართ. ცხ., 565), მონღოლების მძიმე გადასახადებს მხოლოდ მთელი სამღვდელოება, რჯულის განურჩევლად, და მათი დაწესებულებანი გადურჩა. მაგრამ თუ მონღოლებმა თავის მხრივ მათ მფარველობა გაუწიეს, საზოგადო გაჭირვებულ მდგომარეობის სუსხი არც მათ ასცდენიათ თავიდან. **გაღატაკებული მემამულენი, რომელთა წინაპრებსაც სხვადასხვა საყდრებისა და მონასტრებისათვის ოდესმე მიწები შეეწირათ, დაეხივნენ და ნაჩუქებს ისევ დაესაკუთრნენ**: რა ვქნათ, „ჟამისა ძნელბედობასა და საჭიროებასა" გამო იძულებული ვართ მიმტაცებლობა ვიკადროთო (იხ. ამდროინდელი საეკლესიო კრების ძეგლი, თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, 164), ასე იმართლებდნენ ხოლმე თავს ილაჯგაწყვეტილი აზნაურები. მონღოლების დადებულმა ხარკმა, მაშასადამე, საქართველოს წინანდელი ეკონომიური მდგომარეობის წყალობით, ხალხი საშინელ ქონებრივ განსაცდელში ჩააგდო და ერის კეთილდღეობა ძირიანად შეარყია; ოღონდაც, ეს საშინელი ეკონომიური უბედურება მტრისგან დამარცხებაზე უფრო უარესი უნდა ყოფილიყო.

თავი მეხუთე

საფასე და საზომი[1]

I. საფასე

ჩვეულებრივ იმ მადნეულ ნიშანს, რომელსაც ალებმიცემობის დროს ხმარობდნენ და ნასყიდ ნივთის ფასს პატრონს აბარებდნენ, ძველ საქართველოში „საფასეს“ ეძახდნენ ხოლმე. იოანესა და ექვთვიმის ცხოვრებაში, მაგალითად, თორნიკეს შესახებ ნათქვამია: სკლიაროსის ძლევის შემდეგ „კუალად აქავე (ესე იგი მონასტერში) მოიქცა ურიცხჳთა საფასითა და განძითა, რამეთუ უფროჲს ათორმეტისა კენდინარისა მოიღო განძი ოდენ სხუათა ტურფათაგან კიდე“-ო (საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 14). საფასეს მაშინ ფულის მაგიერ ხმარობდნენ; ფული ქართულში შემდეგ შემოიხიზნა, სპარსულიდან (پول ფულ), რომელიც თავის მხრივ ბერძნულ ὀβολός ისაგან არის წარმომდგარი. ჩვეულებრივ ფულს ორივ მხრივ — შუბლზედაცა და ზურგზედ სურათები და წარწერები აქვს ხოლმე ამობეჭდილი; ფულის ასეთ წარწერებს ქართულად „ზედწერილი“ ერქვა (მათე, XXII, 20). ხოლო სურათს „ხატი“ (მათე, XXII, 20).

საქართველოში მიწიდან სხვადასხვა დროინდელი ფულებია ამოღებული; ამ ფულების შესწავლამ გამოარკვია, რომელი ხალხის ფული უნდა ყოფილიყო გავრცელებული საქართველოში. უძველესს დროს, ქრ. წინათ როგორც ჩანს, დრახმა, ათინური ძველი ტეტრადრახმა, ალექსანდრე მაკედონელისა და ეგრეთ წოდებული კოლხური ფული ტრიალებდა ჩვენში (იხ. V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu's nos jours, Paris, გვ. 12)*. ჩვენამდე მოაღწია კოლხიდის მეფის არისტარქის ფულმაც, რომელიც პირველ საუკუნეს (ქრ. წ.) ცხოვრობდა; ამ ფულს ბერძნული ზედწერილი აქვს „Βασιλέως Ἀριστάρχου Κολχίδος“ (V. Langlois, ibid., გვ. 13). ხოლო II საუკუნიდან მოყოლებული ქრ. წ. უფრო მეტად სპარსეთის არშაკუნიანთა ფულები, განსაკუთრებით კი არშაკ IV, მითრიდატისა და მისი მემკვიდრეების ფულები დატრიალებდა თურმე საქართველოში. შემოდგეს თუ არა ფეხი რომაელებმა კავკასიაში, თან რომაული დინარიც შემოჰყვათ; უეჭველია, რომაელების ჯარის შემოტანილი და გავრცელებული უნდა იყოს ეს ფული; შემდეგ ვგონებ ქართველებსაც დაუწყიათ რომაული დინარების მსგავსი ფულების მოჭრა (ibid., 14, 15, 16). სპარსელმა სამეფო გვარმა სასანელებმა III საუკუნეში წმინდა ვერცხლის დრახმის ჭრა დაიწყეს; ეს ფულიც გავრცელებული ყოფილა საქართველოში და იმოდენა გავლენაცა ჰქონია, რომ თვით უძველესი ქართული ფულები სასანელთა ფულების ყალიბზეა მოჭრილი.

უძველესი ქართული ფულები იმავე სასანელთა ფულს წარმოადგენენ: შუბლზე მეფე ორმუზდის სახეა გამოხატული და პაჰლაური წარწერაცა აქვს გარშემო, ზურგზე ცეცხლის ბომონია და ორივე მხრივ ქურუმები ხატია; პაჰლაურივე წარწერა აღნიშნავს, რომ ფული ორმუზდ მეფის მეშვიდე წელს არის მოჭრილი

---

[1] პირველი გამოკვლევა ქართული ფულების შესახებ ეკუთვნის თ. მიხეილ ბარათაშვილს. Нумизматические факты Грузинского царства. 1846 წ.; შემდეგ: Brosset. Revue de numismatique georgienne; Bartholomaei, Lettres numismatiques archéologiques.

(ibid., 20), ესე იგი 586 წ. ქრ. შ.; ერთი სიტყვით, ნამდვილი პაჰლავური ფულის განსხვავება იმაში მდგომარეობდა, რომ შუბლზე ზევით ასომთავრულად აღბეჭდილი ჰქონდა „გნ", „ვნგ", „ჯ˜ო", ანუ გურგენ, ვახტანგ, ჯუანშერ (?) (ibid., 20—26); შემდეგ სტეფანოსმა თავის ფულებზე მხოლოდ ორმუზდის სახე დასტოვა, მაგრამ გარშემო პაჰლაური წარწერა გააუქმა და მის მაგიერ თავისი სახელი „ს˜ფნს" — „სტეფანოს" ასომთავრულად აღნიშნა, ზურგზე კი, ცეცხლის ბომონის ზემოთ, ჯვარი გამოასახვინა (ibid, 29, 30).

არაბების შემოსევამ და ბატონობამ ქართულ ფულების მოჭრა შეაჩერა. პირველ ხანებში თვითონ არაბები ოქროს ფულს (ბიზანტიურს) ხმარობდნენ, ხოლო ვერცხლისას სასანელი მეფეების ფულების მსგავსსა სჭრიდნენ, მერე პაჰლაურ ფულს არაბულ ზედწერილებიც მიუმატეს (Бар. Тизенгаузен. Монеты Багдадскаго халифата, VIII). არაბული საკუთარი ფული ხალიფა აბდალ-მალიქმა შემოიღო 696 წელს. მალე არაბებმა საქართველოშიაც დაიწყეს საკუთარი ფულების ჭრა; პირველი, ტფილისში მოჭრილი არაბების ფული 704 წელს ეკუთვნის, მერე კიდევ უჭრიათ 825 წელს, 862—3 წელს, 864—5 წ., 864—5 წ., 906—7 წ.,909—10 წ., 919—20 წ., 923—4 წ., 924—5 წ. და 926—7 წელს (V. Langlois, Essai, 32 და Тизенгаузен. Монеты восточнаго халифата, 327).

როცა IX საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში მეფობა განახლდა და საქართველოს სამეფო მოსულიერდა, თანდათან საკუთარი ფულების მოჭრაც დაიწყეს. მაგრამ თუ უძველესი ქართული ზედწერილიანი ვერცხლის ფულები სასანელი მეფეების ფულების მიბაძვით იჭრებოდა, ახლა ბიზანტიის ზეგავლენა ეტყობოდა ქართულ ფულებს; პირველი ამგვარი ფული დავით კურაპალატს (+1001 წ.) ეკუთვნის და შემდეგი ზედწერილი აქვს: შუბლზე — ქ˜ე შ˜ე დ˜თ. „ქრისტე შეიწყალე დავით"; ზურგზე — ჯვარის გარშემო — „კპტი=კურაპალატი; დავითის ფულებიც ვერცხლისა იყო; ამგვარად, კლავინდებურად საფასედ ვერცხლი იყო მიღებული და არა ოქრო, როგორც ბიზანტიაში. გარეგნობით ბიზანტიურ ფულს უფრო მეტად ბაგრატ IV (1028—72) და გიორგი II (1072—89) მოჭრილი ფულები მიაგავს; მათ ბერძნული ზედწერილიც აქვთ, ხოლო ქართულად აწერია; ქ˜ე ა˜დე ბ˜გტ აფხაზთა მ˜ფე და ნობელისიმოს = „ქრისტე ადიდე ბაგრატ აფხაზთა მეფე და ნობელისიმოს", ან „ქ˜ე ა˜დე და ბ˜გტ აფხ˜ზთა და ქრთ˜ლთა მ˜ფე და სევასტოსი = „ქრისტე ადიდე ბაგრატ აფხაზთა და ქართუელთა მეფე და სევასტოსი" (V. Langlois, Essai, 39—42); ამ მეფეების ფულებიც ვერცხლისაა.

მაგრამ დავით აღმაშენებელმა ვერცხლის ფულის მაგიერ სპილენძისა, ანუ ვერცხლწყლებული შავი ფული შემოიღო; ამის გარდა, მეფემ თვით ფულების გარეგანი სახეც სრულებით შესცვალა. ფულის შუბლზე ცხენოსანი მეფე ხატია, აქეთ-იქით „დ" და „თ" ზის, რაც „დავით"-სა ნიშნავს, ხოლო ზურგზე არაბული ზედწერილია: „მეფეთ მეფე დავით გიორგის ძე მესიის მახვილი". დავით აღმაშენებლის მემკვიდრეებიც სპილენძის ფულებსა ჭრიდნენ და ზურგზე ცოტაერთვის არაბულ ზედწერილს ასხმევინებდნენ. გიორგი მეფემ, თამარის მამამ, ქართულ ფულების მოჭრის დროს ერთი ახალი წესი შემოიღო: იგი ფულებზე მოჭრის ქრონიკონს ასხმევინებდა, მაგალითად: „ქ˜ტჟდ", ესე იგი ქრონიკონსა სამას ოთხმოცდა თოთხმეტსა, რაც 1174 წელს უდრის; ამგვარ ქრონიკონების საშუალებით გამოირკვა, რომ თამარს 1187 წელს (ქ˜კსა 407) და 1200 წელს (ქ˜კსა 420), ხოლო ლაშა გიორგის 1210 წელს, რუსუდანს კი 1227 წელსა (ქ˜კს 447) და 1230 წელს (ქ˜კსა 450) მოუჭრიათ ფული; ამ დროს ფულის შუბლზე, სახელდობრ

ქობაზე, გარშემო ეწერა ხოლმე: „ქკ უკ (ან სხვა თარიღი) სხლთ ღთსთ იქნა ჭედაი ვცხლსი ამს“, რაც უქარაგმოთ ნიშნავდა: „ქრონიკონსა 430 (ან სხვა) სახელითა ღთისათა იქმნა ჭედაი ვეცხლისაი ამის“ (ibid., 55—73). სიტყვა „ჭედაი“ ნათლად გვიჩვენებს, თუ როგორ ამზადებდნენ საქართველოში ფულსა. რუსუდანი ისევ ბიზანტიური ფულების მაგვარი ფულების ჭედვას შეუდგა და 1230 წელს ისევ ვერცხლის ფული შემოიღო (ibid., 73). ყურადღების ღირსია, რომ თამარ მეფისა, ლაშა-გიორგისა და დავით სოსლანის დროს ჩვეულებრივ ფულების გარდა დიდ, უზარმაზარ, უსწორმასწორო სხვადასხვანაირ სპილენძის ფულების „ჭედა“ დაუწყიათ, რომლებზედაც ორივე მხრივ რამდენიმე ზედწერილი იყო ხოლმე ერთად აღბეჭდილი; ზოგ ფულს სამი, ოთხი და ხუთი ზედწერილი აქვს ხოლმე (ibid., 61).

ამგვარად, უძველეს დროს საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფული ტრიალებდა, მანამ III—IV საუკ. ქრ. შემ. სასანელთა მეფეებმა სპარსეთში ვერცხლის ფული არ შემოიღეს; ამის შემდეგ საქართველოშიც გავრცელდა ვერცხლის საფასე; თვით ქართველებიც საკუთარ საფასეს სპარსელების მიბაძვით ვერცხლისას ჭრიდნენ VI—VII საუკუნეებიდან მოყოლებული ვიდრე დავით აღმაშენებლამდე, ხოლო იმ დროის განმავლობაში, როცა საქართველოში არაბები ბატონობდნენ, ჩვენში არაბული ვერცხლისავე დირჰემი ტრიალებდა. მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შემოიღო სპილენძის ფული, და ვერცხლის საფასე ამის შემდეგ მთელი XII და XIII საუკუნის დასაწყისის განმავლობაში არც გიორგი III, არც თამარ მეფის, არც ლაშა გიორგის დროს საქართველოში არ მოჭრილა. რასაკვირველია, ამგვარი მოვლენა, საფასის მადანის გამოცვლა, რაიმე ღრმა ეკონომიურ მიზეზს უნდა გამოეწვია; ყურადღების ღირსია, რომ აღმოსავლეთის ყველა სხვა ქვეყანაშიაც ამავე დროის განმავლობაში ვერცხლის საფასე ქრება და მის მაგიერ სპილენძის ფულები იჭრება; ამიტომ, უეჭველია, რომ საზოგადო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს და ერთ საზოგადო მიზეზს უნდა გამოეწვია; სამწუხაროდ ჯერ გამორკვეული არ არის საბოლოოდ ეს საკითხი. ცხადია, რომ საფასის მადნის გამოცვლას ხალხის ეკონომიურ ცხოვრებაზე დიდი გავლენა უნდა ჰქონოდა.

საინტერესოა, რომ აღმოსავლეთის მაშინდელი მმართველები და მთავრობა ამგვარ სპილენძის ფულს წინანდელი ვერცხლის ფულის ფასსა სდებდნენ; თვით სპილენძის ფულს ზედწერილი ჰქონდა — „ეს დირჰემია“-ო, ხოლო რაკი დირჰემი ანუ დრამა ჩვეულებრივ ვერცხლის ფულის სახელი იყო, ეს ზედწერილი იმას ნიშნავდა, ვითომც ამ სპილენძის ფულს ვერცხლის დრამის ფასი აქვსო. ამნაირადვე მოქცეულა, როგორც ჩანს, მთავრობა საქართველოშიაც; ეს თვით მაშინდელი ფულების ქართული ზედწერილითა მტკიცდება; თამარის 1187 წელს მოჭრილ ფულსა და ლაშა გიორგის 1210 წლისას აწერია: ქრონიკონსა ამა და ამას. სახელითა ღვთისათა იქნა ჭედაჲ ვეცხლისა ამის (V. Langlois, Essai, გვ. 60, 67, 69). რაკი სპილენძის ფულს საქართველოს მთავრობა „ვეცხლად“ აცხადებდა, ამით მას უნდოდა აღენიშნა, რომ მის მოჭრილ სპილენძის ფულს ვერცხლის, ანუ დრამის ფასი აქვს. მაშასადამე, სპილენძის ფულისათვის მთავრობას სავალდებულო გადაკვეთილი ფასი დაუწესებია. ასეთი საშუალება აღმოსავლეთში ახალი საქმე არ იყო. სამარყანდში მოჭრილ სპილენძის დირჰემებზე მაგალითად, ასეთი ზედწერილი იყო: შუბლზე — „სამარყანდსა და ამ ქალაქის მაზრაში“, ხოლო ზურგზე — „ვინც (ამ ფულს) არ მიიღებს, ბოროტმოქმედად ჩაითვლება“-ო (В. Бартольд. Изъ мюнц-кабинета при. С. Петербург. университете Запис. Вост. от. Археол. общ. I. XIV, стр. 36). ამგვარად, სამარყანდში

მთავრობას კანონით სავალდებულო გაუხდია სპილენძის ფული: ვინც მთავრობის მოჭრილ ფულს არ მიიღებდა, იმას მთავრობა, ვითარცა ბოროტმოქმედს, ისე დასჯიდა. ერთი სპარსელი ისტორიკოსი მუჰამედ ნერშასი მოგვითხრობს, რომ სპილენძის ფულის მოჭრა ღიტრიფმა მოიგონაო, რომელიც ჰარუნ-ალ-რაშიდის მოადგილე იყო ხორასანში; ამის გამო ამ ფულს ღიტრიფს ეძახდნენ; თავდაპირველად 1 ვერცხლის დირჰემში 6 ღიტრიფს აძლევდნენ; 522 წელს ჰიჯრ., იმავე ისტორიკოსის სიტყვით, 100 ვერცხლის დირჰემი 70 ღიტრიფი ღირდა, ხოლო 1 მისხალი 7½ ღიტრიფს ეთანასწორებაო (М. Нершахи. История Бухары. пер. с перс. Лыкошина, г. Ташкент. 1897 г., 49, 50).

საქართველოში საკუთარი ოქროს ფული, რამდენადაც ჩანს, სრულებით არა ყოფილა, თუმცა კი ამას ერთი XIII—XIV საუკუნის სპარსელი ისტორიკოსი ყაზვინი ამტკიცებს; მაგრამ, ჩვენამდე არც ერთ ქართულ ოქროს ფულს არ მოუღწევია. ყაზვინის ცნობა ქვემოთ იქნება მოყვანილი; ახლა კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფულსა ხმარობდნენ, განსაკუთრებით ბიზანტიურს; ეს ცხადადა ჩანს იმ ფულების სახელების ნუსხიდან, რომლებიც X—XII საუკუნეებში ტრიალებდნენ საქართველოში; რამდენადაც ქართულ საისტორიო თხზულებებიდან და სხვადასხვა სიგლებიდანა ჩანს, ჩვენში შემდეგი ფულები მოიპოვებოდა: თეთრი (შიომღვ. ისტ., საბ., 2, ქრონიკები, II, 102, 129, 134, 161), კონსტანტინატი და პერპერაჲ (შიომღვ. ისტ. საბ., 16), პერპერა (შიომღვ. ისტ. საბ., 2), დრაჰკანი კონსტანტინატი (ქრონ., II, 47. 48, 49), დუკატი (შიომღვ. ისტ. საბ., 34, ქრონიკები, II, 102), დრაჰკანი დუკატი (ქრონიკები, II, 49), ბოტინატი (შიომღვ. ისტ. საბ., 34 და საფარის მონასტ. წარწერა, Такайшвили. Археолог. Экскурсіи, I, 84), დრაჰკანი ვოტანიატი (ათონის ალაპები, საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 222), დრაჰკანი (ი͠ეს და ეფთჳმეს ც͠ა, საეკლ. მუზ. გამოც., 17, 19, 47; ქართ. ცხ., 325, 338 და 378; ქრონ., II, 150; შიომღვ. საბ., 61), დრამა (IX ს. გრიგოლ ხანძთ. ც͠ა, კ͠მ; შიომღვ. საბ., 16; ქართ. ცხ., 325; ქრონ., II, 45, 47, 48 და 130) და დანგი (სახარება).

ამ ფულების სხვადასხვა სახელებს შორის თავდაპირველად დრაჰკანისა და დრამის მნიშვნელობის გამორკვევას უნდა შევუდგეთ. **„დრაჰკანი"** ქართული სიტყვა არ არის, იგი სპარსულს „დაჰგან", „დაჰგანი"-სა და სომხურს „დაჰკანს" ეთანასწორება და **ოქროს ფულსა ნიშნავს** (N. Nübschmann, Armenische Grammatik. I, 133); როგორც მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს, დრაჰკანი დავით აღმაშენებელის დროს ჩვეულებრივი ფული ყოფილა (ქართ. ცხ., 373).

„დრამა" კიდევ ფაჰლაურ-სპარსულს „დრამსა", სომხურს „დრამს" ეთანასწორება და **ვერცხლის ფულს** დირჰემსა ნიშნავს. **დანგი** სპარსული სიტყვაა (Hübschmann, Armen. gram. I, 134), სომხურშიაც არის და 6 დანგი 1 **დრამას უდრიდა** (მხითარ გოშის *Դատաստանագիրք*. 372).

კონსტანტინატი, დუკატი და ბოტინატი, აგრეთვე პერპერა ბერძნული ფულების სახელებია; მათ შორის პერპერა ბერძნულ „ჰჳპერპჳრონისაგან" არის წარმომდგარი და ოქროს ფულსა ნიშნავდა; იგი დინარს უდრიდა. დანარჩენი სახელები ბიზანტიის კეისრების სახელებისაგან არის წარმომდგარი და კონსტანტინეს (X, 1059—67 წ.), მიხეილ დუკისა (VII, 1071—78 წ.) და ნიკიფორე III ბოტანიატის (1078—81) ფულებს ერქვა; რაკი დრაჰკანი ოქროს ფულსა ნიშნავდა, ამიტომ ყველა შემთხვევაში, სადაც ნათქვამია: დრაჰკანი კონსტანტინატი, დრაჰ-

კანი დუკატი, დრაჰკანი ბოტინატი, ამ კეისრების ოქროს ფული უნდა ვიგულისხმოთ; ხოლო იმ შემთხვევებში, როცა საბუთებში ცარიელი სიტყვა „დრაჰკანია“ ნახმარი, შესაძლებელია, ზოგჯერ არაბულ ოქროს ფულსა ნიშნავდეს.

ვერცხლის ფულს, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, დრამა ერქვა და უფრო არაბულ ფულსა ნიშნავდა. ნამდვილ ქართულ ვერცხლის ფულს ქართულად „თეთრი“ ერქვა (შიომღვ. საბ., 2, ქრონ., II, 102, 129, 134, 161); ამის გარდა, ჩვეულებრივ, როგორც ეტყობა, „ვერცხლს“ ეძახდნენ ხოლმე; ეს ქართულ ფულების ზედწერილებით მტკიცდება: „ქრონიკონსა 430 სახელითა ღვთისათა იქნა ჭედაი ვეცხლისა ამის“.

საქართველოში ვერცხლის ფულის მოჭრა, როგორც აღნიშნული იყო, სპარსულ ფულების მიბაძვით დაიწყეს; ამნაირადვე მოიქცნენ არაბებიც. ამის გამო ქართული ვერცხლის ფული იმდენსავე იწონიდა, რამდენსაც პაჰლაური და არაბული დირჰემები იწონიდნენ; მაგალითად, სტეფანოსის ფულები — 47 გრანს, 46, 47 გრანს (кн. Баратаев. Нумизмат. Факты груз. царства, I, 17—23), გურგენის ფულები — $46\frac{1}{2}$, 45 გრანს (ibid., I, 29, 34, 37, 38); ხოლო დავით კურაპალატის ფული — 42 გრანს (ibid., II, 5), გიორგი I-ისა — 26 გრანს (ibid., II, 8), გიორგი II-ისა — $19\frac{1}{2}$ გრანს (ibid., II, 9), დავით აღმაშენებლისა — 13 და 8 გრანს (ibid., II, 12, 15), გიორგი III-ისა — 20 გრანს (ibid); დასასრულ, რუსუდანის ვერცხლის ფულებიც ზოგი იწონის 42 გრანს (ibid., 115), ზოგი $41\frac{1}{2}$ გრანს (ibid., 121), ზოგიერთი — 41 გრანს (ibid., 111 და 114), ან $40\frac{1}{2}$ (ibid., 116) და $40\frac{1}{3}$ (ibid., 117), ერთი პატარა კიდევ 14 გრანს (ibid., 120). არაბული ვერცხლის დირჰემებიც ჩვეულებრივ 45—46 გრანს იწონიდნენ ხოლმე, მაგრამ ნაკლებიც მოიპოვებოდა; მაგალითად, კუფაში 132 წ. (ჰიჯრ.) მოჭრილი დირჰემები ზოგი $46\frac{1}{2}$ გრანს იწონიდა, ზოგი კიდევ $41\frac{1}{2}$ გრანს. მედინეტ-ესსელამში 160 წ. (ჰიჯრ.) მოჭრილთაგანი. ზოგი 47, 46, ზოგი კიდევ 38 და 33 გრანს იწონიდა (Бар. Тизенгаузен. Монеты Восточнаго халифата, XIII); უეჭველია, ფასითაც განსხვავება ექნებოდათ სხვადასხვა (მაგ. 45 და 20,14 გრანიანს) ვერცხლის ფულებს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, სპარსელი ისტორიკოსი ყაზვინი ამტკიცებს, ვითომც ქართველებს ოქროს ფული ჰქონოდეთ. იგი მოგვითხრობს: თბილისში მოიპოვება ოქროს დინარი, რომელსაც პერპერას ეძახიან; იგი კარგი თვისების მრგვალი ფულია, და ასურული ზედწერილი და კერპების (ე. ი. წმინდანების) სახეებია გამოსახული. თითო დინარი ერთ მისხალ წმინდა ოქროს იწონის. ამ ფულის მიუღებლობა არ შეიძლება, იმიტომ რომ იგი აფხაზთა მეფის ფულიაო (H. Sauvaire, Matériaux pour l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, Journal asiatique, 1880, mai-juin), თუმცა პერპერა მართლა საქართველოში ტრიალებდა, როგორც ზემომოყვანილი ნუსხიდანა მტკიცდება, მაგრამ იგი ბიზანტიური ფული იყო და არა ქართული; ამასთანავე, ყურადღების ღირსია, რომ ჯერჯერობით არც ერთი ქართული ოქროს ფული არ არის აღმოჩენილი; ხოლო ბიზანტიური ოქროს დრაჰკანები ბლომად ამოუღიათ საქართველოს დედამიწის გულიდან.

ერთი სიტყვით, ქართულ საფასის მაღნად VI—VII საუკუნეებიდან მოკიდებული XI საუკუნის დასასრულამდე განსაკუთრებით ვერცხლი იყო; არც ოქროს, არც სპილენძს ამ დროს არა ხმარობდნენ; მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შემო-

ილო სპილენძის საფასე, ვერცხლისა კი თითქმის სრულებით ქრება და მარტო მეცამეტე საუკუნეში რუსუდანმა საქართველოში ისევ ვერცხლის საფასე შემოილო.

რასაკვირველია, ვერცხლისა და ოქროს ფულის ფასი სხვადასხვა დროს იცვლებოდა ხოლმე; ამიტომ საჭიროა გამოირკვეს დრაჰკანისა და დინარისა, დრამისა და თეთრის ფასების ცვლილება, აწევ-დაწევა. ჩვეულებრივ, დრაჰკანიცა და დინარიც, როგორც არაბული, ისე ბიზანტიური წონით, ერთ მისხალ წმინდა ოქროსაგან კეთდებოდა (Бар. Тизенгаузен. Монеты восточнаго халифата, XI. Bergman. Die nominale der Münzreform, 6—9); ბიზანტიური უფრო ცოტა მეტს იწონიდა 16/15 მისხლისას (Илл. Кауфман. Рус. вес, его развитіе и происхожденіе в связи с историей рус. денежн. систем с др. времени, «Записки нумизм. отд. Археол. общ.», I., 164). საზოგადოდ ერთი ოქროს დინარი ათს დირჰემს უდრიდა ხოლმე, ასე იყო პირველ ხანებში (იხ. M. N. Sauvaire. Matériaux, Journal asiatique, 1882 février-mars, p. 111); X საუკუნეში (300 წ. ჰიჯ.) კოდამას დროს თურმე ერთ დინარში 15 დირჰემს აძლევდნენ (M. N. Sauvaire Matériaux, ibid., 114); არაბების ისტორიკოსი იბნ-ალ-ასირი მოგვითხრობს, რომ 330 წ. ჰ. (941—942 წ. ქრ. შ.) ნასერედ-დოულაჰ იბნ ჰამადის მოჭრილი დინარი „ებრიზი" ადიდრიანი (проба) 13 დირჰემი ღირდაო, ძველი კი მხოლოდ აი 10 (ibid., 115). ელ-მუკადდასი ამბობს, რომ ერაყის ფულებს წონით იღებენო; მაინც, რაც უნდა იყოს მათ ფულის წონა („სანჯ") ხორასნულსას სჯარბობსო (ibid., 116—117); იმავე ავტორის სიტყვით, ისპაჰანში აწონილი 10000 დირჰემს ტოსტარში 25 აკლდება, ხოლო ტოსტარის 100 დირჰემი აჰვაზისას 6 დირჰემი რჩება, ხოლო 100 დინარი, ყაზვინში აწონილი, ტოსტარში 4 დინარი და 5 დანეკი ანუ დანგი რჩებაო. ხორასანში აწონილ 100 დირჰემს ხუზისტანში 2 დირჰემი აკლდება (ibid., 117). 632 წელს ჰიჯრ. (1234—35 წ.) ბაღდადში მოსტანსირის ახალ დირჰემების ღირებულობა გადაჰკვეთეს: 1 დინარში 10 დირჰემიო (ibid., 127). ხოლო პერპერა 1157 წელს კონსტანტინეპოლში 6 სუ და 4 დ. ღირდა (idid., 121). ასე ფასობდა დრაჰკანი და დრამა საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყნებში.

ორიოდე ცნობა იმის შესახებაც მოგვეპოვება, თუ როგორ იცვლებოდა ოქროს დრაჰკანისა და ვერცხლის დრამის შედარებითი „ზომა" (=„კურსი", იხ. ჟურულის სიგელი, ე. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენში", გვ. 7) თვით კავკასიაში, საქართველოში. ერთი ცნობა მოიპოვება სომხურ კანონების კრებულში, რომელიც მხითარ გოშის მიერ „ძლევამოსილ მეფე გიორგი III-ის სიკვდილის წელს არის შედგენილი (*Բաստամեանց, Մխիթարայ Գօշ դատաստանագիրք Հայոց*, 73). მაშასადამე, 1184 წელს. მხითარი თავისი წიგნის ერთ ადგილას ამბობს, „თანამედროვე ფასობის კვალობაზე ოქროს დრაჰკანი ცამეტ ვერცხლის დრამას ეთანასწორებაო" („*ոսկի դահեկան, որ լինի հինգտասան դրամ արծաթ ըստ ժամանակի վարման*" *Մխիթար Գօշ, Դատաստանագիրք*, 309). რამდენსა ფასობდა დრაჰკანი და დრამა შემდეგ დროში, შეიძლება ერთი, ოდიშში შენახული, XIII საუკუნის პირველ ნახევარს ხელმეორედ მოჭედილი ხატის წარწერიდან შევიტყოთ. ამ ხატის „სურვილით შამკობელი კახაბერის ძეთა ასული თეონელა, დედა ზვიადისა... და ძე მათი ვნ (sic) დადიანი და მანდატურთ-ოჳხოჳცესი ბედანი დადიანი და ცოლი მათი ბეგაისა ქართლისა ერისთჳს ასული ხოჳაშაქი და ძენი მათნი ერანშაჰრი, გიორგი და ივანე" აცხადებს, რომ „ამა ხატსა ზედა იყო ორას ოცი ვერ-

ცხლი, აწ მინდა (მოუნდა?) რვა ასი ვერცხლი ოთხმოცდა ათი ოქრო დრამის წონა“ (Brosset, Voyage archéologique en Transcaucasie,VII, 43). ამგვარად, **800 ვერცხლის ფული 90 დრამის წონა ოქროს ეთანასწორებოდა;** ერთი და სამი მეშვიდედი დრამისა ერთ მისხალს შეადგენს, როგორც ნათქვამია „შაჰრ ელ-ჯევაჰირში“ (Sauvaire. Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, journal asiatique, 1879, octobre-novembre-décembre, p. 492); მაშასადამე, $1^3/_7$ დრამისა = 1 მისხალს; 90 დრამის წონა ოქრო = $90:^{10}/_7$ = 63 მისხალს ოქროს; ამგვარად, 800 ვერცხლის ფული (დრამა) ეთანასწორება 63 მისხალს ოქროს; ჩვენ ვიცით, რომ ერთი მისხალი ოქრო ერთ დინარს შეადგენდა; მაშასადამე, 800 ვერცხლის ფული (დრამა) = 63 ოქროს დინარს, ხოლო 1 ოქროს დინარი = $\frac{800}{63} = 12^2/_3$ ვერცხლის ფულს; ესე იგი, XIII საუკუნის პირველ ნახევარში **ოქროს დინარი საქართველოში $12^2/_3$ ვერცხლის დრამადა ფასობდა.** დასასრულ, ადვილად შეიძლება გამოვარკვიოთ, რამდენად ფასობდა ოქროს დინარი კავკასიაში XIII საუკუნის დასასრულს, 1294 წლის ახლო ხანებში; სტეფანოს ორბელიანი თავის ისტორიაში ამბობს: „ხუთასი დრაჰკანი, რაც ხუთასს დრამას შეადგენსო“ (*«Հինգ հարիւր դահեկան որ լինի 500 դրամ»*, მოსკოვის გამოცემის გვ. 357); თუ 500 დრაჰკანი = 500 დრამას, მაშასადამე, **1 დრაჰკანი = 1 დრამას.** ზემოთ მოყვანილი იყო ერთი არაბი ისტორიკოსის ცნობა, რომ ბაღდადში 1235 წელს მოსტანსირის ახალი ფულის ფასობა გადაუკვეთნიათ და 1 ოქროს დინარში 10 ვერცხლის დირჰემი დაუწესებიათ. ამავე დროს საქართველოში, როგორც ვნახეთ, 1 ოქროს დრაჰკანი $12^2/_3$ ვერცხლის დრამადა ფასობდა, ხოლო XIII საუკუნის დასასრულს კავკასიაშიც დრაჰკანი და დრამა ბაღდადური ფასობის კვალობაზე ყოფილა[112].

II. საზომი[113]

სივრცისა და სიმძიმის რაოდენობის შესატყობად მიღებულ ყველა ერთეულს, საზოგადოდ, ძველ საქართველოში **„საზომი“** ერქვა (რკონის 1259 წ. სიგელი, ქრონიკები II, 137).

სხვათა შორის, მიწის საზომად მაშინაც **„დღიური“** ითვლებოდა, — ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე **„დღისა“**; თამარ მეფის 1202 წლის სიგელში, მაგ., ნათქვამია: „ამათ გლეხთა სწორად მივსცენით მიწანი... დიდეალს **დღისა** ათისა და წყაროისა თავსა ორისა **დღისა**“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 28); შიომღვიმის 1250—60 წლის სიგელში აგრეთვე სწერია: „კჳრიკაული მიწაჲ აელო საშენებლად... **დღისა ერთისაჲ**... კულა მასვე ზედა მოკიდებით ზჳადის ძისაგან **დღისა ერთისაჲ** და ზედავე მოკიდებით **დღისა** ერთისაჲ სტეფანეს ძისაგან; ესე **სამისა დღისაჲ** შენ ზოსიმეს გეყიდნა... ზედავე მოკიდებით **სამისა დღისაჲ** მიწაჲ იყო... კულა... **ორისა დღისა მიწაჲ** შენ ზოსიმეს გეყიდა“... (შიომღ. ისტ. ს. 60). ყურადღების ღირსია, რომ XI საუკუნის საბუთებში — მელქისედეკ კათალიკოსის 1020 წ. სიგელსა და ნიკორწმინდის სიგელში სულ სხვა სიტყვა იხმარება, — **„მიწა“** და **„ყანა“**; მაგ. „თეძს გლეხნი სამნი ფუძითა სრულითა და ვენახი ა, მიწა ა, წისქჳლი ა — და ჭალა და ოტათლოანს გლეხი ა, ციხედიდს გლეხი ა, ორნივე ფუძითა სრულითა... ბოსელი ერთი, ყანა ა“... (მელქისედეკის სიგელი, ქრონიკები II,

34); ნიკორწმინდის სიგელშიაც ყოველთვის ამნაირივე სიტყვები იხმარება და არა დღიური, მაგ.: „ვიყიდე სახლეულს მიწაჲ: ა:. შუბავთაგან ვიყიდე კანჩაეთს ყანაჲ: ა: და კევკმელას: ა:"... (ibid., II, 46); ამ ორივე საბუთში **დღიური არც ერთხელ არ არის მოხსენიებული**; სამ ზემო დასახელებულ საზომის სახელის გარდა სიგელებში ერთი სიტყვა კიდევა გვხვდება, სახელდობრ **„გუთანი"**; შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელში მაგ. ნათქვამია: „შენ ოქროდ არ ძალგიჩნდა და მოგუეც **ორი გუთანი მიწა**" (შიომღვ. ისტ. საბ., 61); იგივე სიტყვა 1260 წლის სიგელში გვხვდება: „მიუყენენით მიწანი ერთი **გუთანი** ვენაჴის ბოლოსა თრიალური, ორი ნავენაჴები თევდორული თხოთის აგარას და ორი **გუთანი** სარბიელთა" (შიომღვ. ისტ. საბ., 67). შეიძლება ერთი გუთანი მიწა ერთი დღის მიწას უდრიდეს. მაგრამ ჯერჯერობით თვით საბუთებში ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება. არც „მიწისა" და „ყანის" რაოდენობის გამორკვევა შეიძლება ჯერჯერობით; იქნებ ეს ოთხივე სიტყვა ერთ და იგივე რაოდენობის საზომსა ნიშნავდეს. ნიკორწმინდის სიგელიდანა ჩანს მხოლოდ, რომ „ყანა" სხვადასხვა სივრცისა ყოფილა, ზოგი პატარა, ზოგი კიდევ უფრო მოზრდილი: ზოგი იყო „გრივისა ერთისა სათესავი" (ქრონიკები, II, 48), ზოგი კი „ექუსისა კაბიწისა სათესავი" (ibid., 48).

როგორც დღიური, ისე **„ყანა"** შეიძლებოდა უფრო პატარა ნაჭრადაც დაყოფილიყო; მაგალითად, ნიკორწმინდის სიგელში ნათქვამია: „ვიყიდე კაჩაეთს **ყანისა ნახევარი**"-ო (ibid., 47), „ფარსმანის ძეთაგან ვიყიდე **ორი ნაკვეთი ყანაჲ**" (ibid., 48); შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელში აღნიშნულია: **„ეჟუდა დღისა და ნახევარისაჲ მიწაჲ"** (შიომღვ. ისტ. საბ., 60); „მიწაც" შეიძლება „ნაკვეთი" ყოფილიყო (ქრონიკები, II, 46).

საწყავ საზომებად ამ დროს საქართველოში **„გრივი"**, **„მოდი"**, **„კაბიწი"**, **„დრამა"** და **„ლიტრა"** ითვლებოდა; ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში, მაგ., ნათქვამია: „ხუარბალი **გრივი**: გ": (ქრონიკები, II, 46, 47), „ყანაჲ **გრივისა** ერთისა სათესავი"-ო (ibid., 48); რკონის 1259 წ. სიგელშიც წერია: „მწირველსა თხუთმეტი **გრივი** ხუარბალი ხოდაბუნთაგან მიეცემოდეს"-ო (ქრონიკები, II, 136), იგივე საწყავი ვაჰანის მონასტრის ძეგლშიაც არის მოხსენიებული (შიომღვ. ისტ. საბ., 34), ამ საზომის სახელი მთელ აღმოსავლეთშია გავრცელებული: სომხურად *գրիւ* (გრივ), ასურულად „გრიბა", სპარსულად „გირიბ" და არაბულად „ჯარიბ" (Hübschmann. Armenische Grammatik, I, 131).

„მოდი" 1246—50 წ. სიგელში გვხვდება: „ტყისაგან **მოდი** რაიცლა მოვალს—იფქლი, ფეტვი და ღომი" (ქრონიკები., II, 129); ამ საზომის სახელიც ბევრგან არის გავრცელებული, მაგალითად: ასურულად „მუდაო", ლათინურად modius, ბერძნულად ὁ μόδιος (მოდიოს).

„კაბიწი" პირველად XI ს. ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენიებული: „ხაჭოჲ **კაბიწი** :ბ: ფეტჳ **კაბიწი** :ე: (ქრონ., II, 47), „ყანაჲ ექუსისა **კაბიწისა** სათესავი" (ibid., II, 48); კაბიწი რკონის სიგელშიც არის აღნიშნული (ibid., 137); ამ საზომის სახელიც მთელ აღმოსავლეთში გავრცელებულია: ქსენოფონტე აღნიშნავს, რომ იმის დროს, IV ს. ქრ. წ. ἡ καπίϑη-ს (კაპითე) სპარსეთში საწყავად ხმარობდნენო (Anabasis, I, 5, 6). იგი ებრაელებსაც ჰქონიათ „კაბოს" სახელით (A Böckh. Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Alterthums, გვ. 260, 262). ასურულ მემატიანის იესუა მესვეტის 551 წ. ქრ. შ. დაწერილ თხზულებიდანა ჩანს, რომ ეს საზომი „კაბოს" სახელით ასურელებსაცა სცოდნიათ (Chronique de Josué Stylite, პ. მარტე-

ნის გამოც. ასურული დედნისა, გვ. 31, თავი XL, ფრანგული თარგმ., გვ. XXXV, 40). კაბიწი არაბებსაც ჰქონდათ საზომად მიღებული და „კაფიზს" უძახდნენ (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients, I, 62, 63, 200), სომხურად *կապիճ* „კაბიჯი" ერქვა.

„დრამა" დავით აღმაშენებლის ანდერძშია მოხსენიებული: „პური (ც)ხ*ილი* ფურნისაჲ ხუთასისა დრამისა წონის ნუმცა ოდეს მოაკლდების"-ო (შიომღ. ისტ. საბ., 16—17); დრამა სხვა ქვეყნებშიაც იყო გავრცელებული, სომხურად *դրամ* (დრამ) ერქვა, პაჰლაურადაც „დრამ" (Hübschmann. Armen. Gram. I, 145), ბერძნულად δραχμή (დრახმე). ა. ბიოკს თვით ეს სახელი ბერძნულ სიტყვად მიაჩნია (A. Böckh. Metrologische Untersuchungen, 34).

„ლიტრა" XI ს. ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენიებული: „რკინაჲ ლიტრაჲ რვაჲ" (ქრონიკები, II, 46), „ცჳლი ლიტრა :იდ:" (14) (ქრონიკები, II, 48); შემდეგ თამარ მეფის 1190 წ. სიგელში: „მიიღებდენ ყოველთა წელიწადთა შინა ცჳლსა თხუთმეტსა „ლიტრასა" (შიომღვ. ისტ. საბ., 22); 1246—50 წ. სიგელში: „ოცდა ოთხი ლიტრა ცვილი გამოვალს" (ქრონიკები, II, 129); აგრეთვე დავით ნარინის სიგელში (ქრონიკები, II, 159, 160); „თხუთმეტი ლიტრა აბრეშუმი კარგი" (შიომღვიმის 1227—30 წ. სიგელშია მოხსენიებული, ქრონიკები, II, 102), ხოლო „თხუთმეტი ლიტრა ზეთი" 1246—50 წ. სიგელში (ქრონიკები, II, 128). ამ საზომის სახელიც გავრცელებული იყო: სომხურად ეძახდნენ *լիտր* (ლიტრ), ასურულად „ლიტრა", ბერძნულად λίτρα (ლიტრა), ლათინურად libra (ლიბრა); ა. ბიოკის აზრით, ეს სახელი სწორედ იტალიური უნდა იყოს და ბერძნებს რომაელებისაგან შეუთვისებიათ (A. Böckh. Metrologische Untersuchungen, 293).

რამდენს იწონიდა თითოეული ზემოთდასახელებული საზომი ანუ რა სიმძიმეს აღნიშნავდა საქართველოში თითოეული მათგანი, ამის გამორკვევა მეტად ძნელია: საბუთებში საკმაო ცნობები არ მოიპოვება. ცხადია მხოლოდ, რომ „კაბიწი" „გრივიზე" უფრო მომცრო საზომი ყოფილა, მისი შემადგენელი ნაწილი, ეს ნათლადა ჩანს რკონის 1259 წ. სიგელიდან; იქ ნათქვამია: „ჩემსა მწირველსა ხუთხუთი გრივი ხუარბალი მიეცემოდეს ხოდაბუნთაგანვე სეფითა კაბიწითაო". (ქრონიკები, II, 136); საბა-სულხან ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამბობს: „ეზეკიას თარგმანში ეწერა — „ოცდა ორი ქსესტი ერთი გრივია"; ხრონოგრაფში ეწერა — „ოცდა ათი მოდი ერთი გრივია"; საწყაო თემითი-თემად უდიდესიც არის და უმეტესიცა, მაგრამ ოცდა-ორი ქსესტი უფრო სწორსა ჰგავსო" (გვ. 61). სომეხი მწერალი ანანია შირაქელიც ამტკიცებს, ერთი გრივი 22 ქსესტიაო, სომხურ ერემიის თარგმანშიც წერია იგივე (იხ. ავგერიანის *բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց*. გვ. 67). მაგრამ საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამტკიცებს: „მოდი საწყავი არს 22 ქსესტიანიო" (გვ. 192) და ისე გამოდის, ვითომც გრივი და მოდი წონით ერთი და იგივე იყოს; ხოლო ამას არღვევს ზემომოყვანილი ხრონოგრაფის ცნობა, რომ ერთი გრივი 30 მოდს უდრის, არღვევს აგრეთვე არაბული ცნობები მოდისა და გრივის (=ჯარიბის)

* ბ-ნ ჟორდანიას „ხილი" აქვს დაბეჭდილი; წინადადების აზრის მიხედვით აქ „ცხილი" უნდა ყოფილიყო, რაც უქარაგმოდ „ცხობილის" უდრის.

წონის შესახებ. ქვემოთ ჩვენ მოვიყვანთ ყველა ცნობას, რომლის შეკრებაც კი მოვახერხეთ საწყაოების წონის შესახებ, ახლა კი სიტყვა კაბიწზე უნდა ჩამოვაგდოთ.

„კაბიწი“, როგორც ეტყობა, სხვადასხვანაირი იყო, ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა; რკონის 1259 წლის სიგელში, მაგალითად, მოხსენიებულია „სეფე კაბიწი“ (ქრონიკები, II, 136). უეჭველია ეს სეფე კაბიწი ჩვეულებრივი კაბიწი არ უნდა ყოფილიყო. ძველს, X—XIII სს. დროინდელ საბუთებში არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რა სიმძიმის საზომის აღმნიშვნელი იყო კაბიწი; საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამბობს: „კაბიწი სამი კოდი, გინა სამი გრივი, სადამე ათს კოდს კაბიწად იტყჳანო“ (გვ. 138), მაგრამ შეუძლებელია კაბიწი 3 გრივს უდრიდეს. სასანელ გვარის მეფის ხოსრო ანოშირვანის დროს კაბიწი 8 როტლს ანუ ლიტრას უდრიდაო, ამტკიცებს ა. კრემერი (A. Kremer. Culturgechichte des Orients, I, 260).

ლიტრის შესახებ საბა ორბელიანს ვრცელი ცნობები აქვს შეგროვილი. საბა ამტკიცებს, რომ „პირველ ჟამთა ლიტრა უმცირეს იყუნეს, ვიდრე აწინდელი; ვითარცა აწ არს ჩვეულება ჰრომაელთა, ეგრეცე იყო პირველთაგან, რამეთუ ესრეთ იყო პირველთა ლიტრათა წონანი:... თორმეტი უნკი ერთი ლიტრაა“-ო (გვ. 162).

თანამედროვე ლიტრა ჩვეულებრივ 10 გირვანქას იწონის ხოლმე. ძველი ლიტრა, მაშასადამე, ათ გირვანქაზე ნაკლები ყოფილა; რამდენად ნაკლები იქნებოდა? თუ საბას დავუჯერეთ 1 ლიტრა 12 უნკიას იწონიდა, ე. ი. მაშინდელი ლიტრა ყოფილა მართლაც რომაული libra, რომელიც = 12 unciae (იხ. H. Nissen. Griechische und römische Metrologie, Handbuch d. klas. Alterthumswissenschaft, I, გვ. 678). ანანია შირაქელიც ლიტრის წონის თაობაზე ასეთსავე ცნობებს გვაწვდის (*Աբրահամյան*. op. cit., 89, 90), მაგრამ მხითარი გოში (XII ს.) ამტკიცებს, რომ „ერთი ლიტრა 100 დრამა ზეთს იწონის“-ო (*Դատաստանագիրք*, გვ. 315), საბა ორბელიანი კი ამტკიცებს „ათი დრამა ერთი უნკიაა“-ო (ლექსიკონი, 62), ხოლო რაკი მისივე სიტყვით ლიტრაში 12 უნკიაა, გამოდის, რომ 1 ლიტრაში 120 დრამა ყოფილა, ე. ი. 20 დრამით მეტი, ვიდრე მხითარ გოშსა აქვს ნაჩვენები.

X საუკუნის არაბი მეცნიერი აბუ აბდალალაჰ მუჰამმედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფ ალ-კატიბ ალ-ხვარეზმი კი თავის თხზულებაში „მაფატიჰ ალ-ოლუმ“ ამბობს: „რიტლ მისსლად (ნაანგარიშევი) 180 მისხალია, უკიად (ე. ი. უნკიად ნაანგარიშევი) 24 უკიაა... ხოლო უკია 10 დრამი (დირჰემი)*. (G. Van. Uloten'ის გამოც. Liber Mafâtih al-olûm, გვ. 14)**. ამგვარად, არაბულ რიტლსა, ანუ ლიტრაში ერთი ორად უფრო მეტი უნკია ყოფილა, ვიდრე რომაულში; მაგრამ შეიძლება არაბული უკია, ანუ უნკია რომაულ უნკიაზე ერთიორად პატარა ყოფილიყო და რომაულს samuncia-ს ანუ ნახევარ უნკიას ეთანასწორებოდეს (Nissen, op. cit., გვ. 678), რომელიც მართლა ლიტრის $^1/_{24}$ უწევს. პრ. კაუფმანის სიტყვით, რომელიც კუეიპოს შესანიშნავ გამოკვლევაზე ამყარებს თავის ცნობებს, ერაყის რიტლი, ანუ როტლი 96 მისხალს, ე. ი. თანამედროვე რუსულ

---

* როგორც ზემოთ მოყვანილ ნაწყვეტებიდანა ჩანს, ამ უკანასკნელ ცნობას საბა ორბელიანიც ეთანხმება.

** ამ მწერლის ცნობები გადმომცა პრ. ნ. მარმა, რისთვისაც გულითად მადლობას ვუძღვნი.

ვირეანქას ეთანასწორება, რომელიც ნამდვილ ერაყის რიტლისაგან არის წარმომდგარი; ხოლო არაბებს ცალკე რიტლი ჰქონდათ, რომელიც 64 მისხალს იწონიდა (И. Кауфманъ, op. cit., 174). თუ 64 მისხალი = 24 უკიას, მაშ 1 უკია = 64/24 = 4 მისხალს; ხოლო თუ ერაყის ლიტრა ავიღეთ, მაშინ 1 უკია = 96/24 = 4 მისხალს.

სამწუხაროდ, ქართულ საბუთებიდან არა ჩანს, რამდენად სწორეა საბა ორბელიანის ცნობა, რომ ქართული ძველი ლიტრა რომაული ლიტრა იყო, და არა ერაყული, ან სხვაგვარი, არც ისა ჩანს, თუ რა გარემოებამ გამოიწვია ახალ ლიტრის შემოღება ძველი პატარა ლიტრის მაგიერ. მოვიყვან აქ მხოლოდ ერთი არაბი მწერლის ბილაძორის ცნობას, რომ სომხეთის ამირას ალ-ჯარრაჰ აბდალლაჰ (VIII ს. ქრ. შ.) ბარდავის მოქალაქეებმა შესჩივლეს ქალაქში წონისა და საწყაოს საზომები მრავალი და სხვადასხვანაირი ტრიალებსო; ამის გამო ამირამ სწორი, ერთგვარი და სამართლიანი საზომები შემოიღოო (Sauvaire, Matériaux ect. III. mesures, journal asiatique, 1886 წ., févr.-mars-avril, გვ. 155—6). არაბ ამირას საქართველოშიც შეეძლო საზომები შეეცვალა. რასაკვირველია, თვით საქართველოს მთავრობასაც შეეძლო ასეთი ცვლილება მოეხდინა. ხელნაწერებში იმედია ჯერ კიდევ ბევრი მასალა აღმოჩნდება საზომების შესახებ და მაშინ ამ რთული და საეკონომიო ისტორიისათვის დიდმნიშვნელოვანი საკითხის გამორკვევა უფრო ადვილი იქნება. არაბული სხვა საზომების შესახებ ბევრი ცნობა მოიპოვება*, მაგრამ სხვადასხვანაირი და ხშირად ერთმანეთის დამარღვეველი; სამწუხაროდ, ეს ცნობები ჯეროვანად შესწავლილი არ არის. აქ მოვიყვან მხოლოდ იმავე აბუ აბდალლაჰ მუჰამედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფის ცნობებს, რაც ერაყს შეეხება: „კაბიწი 25 რიტლია... ხოლო გრივი (ჯარიბ) სხვადასხვა ქვეყნებში სხვადასხვანაირია და 10 კაბიწისაგან შედგება; ამნაირადვე იცვლება კაბიწის წონაცა“-ო (Liber Mafatih al-olum).

ღვინის საზომად ჩვეულებრივ „კოკა“ იხმარებოდა ხოლმე (იოანეს და ეფთჳმეს ცხოვრება, საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 46; შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 59, 1250—60 წ. სიგელი; ქრონიკები, II. 137, 150, 153). ერთი 1246—50 წ. სიგელიდანა ჩანს, რომ ჩვეულებრივი კოკის გარდა მოზრდილ კოკებსაცა ხმარობდნენ, მაგ., გელათსა ჰქონია საკუთარი „მონასტრული დიდი კოკა“ (ქრონიკები, II, 129). რკონის 1259 წლის სიგელში მოხსენიებულია: „კულუხი ძუელი იყო თორმეტი კოკაჲ ოცდაოთხლიტრიანითა კოკითა თითოსა მიწასაზედა“-ო (ქრონიკები, II, 136); რაკი ამ საბუთში ნიშანდობლივ აღნიშნულია, რამდენლიტრიანი კოკა უხმარიათ, უეჭველია იმიტომ, რომ ამაზე ნაკლებლიტრიანი კოკებიც ყოფილა; ვახტანგი თავის სამართალში ამბობს: „ადგილი არის კოკა 8 ლიტრა არის, ადგილია 10-ლიტრიანიანია, ადგილია 12, ადგილი 16, ადგილია 24-ლიტრიანია“-ო (კარი ვალისა, მუხლი 120). IX—XIII საუკუნეებშიც 24-ლიტრიანის გარდა სწორედ 8, 10, 12 და 16-ლიტრიანი კოკებიც იყო, თუ სხვანაირი, საბუთებიდან არა ჩანს. საბა ორბელიანი ამტკიცებს, რომ „საწყავი კოკისა არს ათი ახალი ლიტრა“-ო (ლექსიკონი, 149). რასაკვირველია IX—XIII სს. კოკა 24-ლიტრიანიც და მომცროებიც ძველ მაშინდელ ლიტრის კვალობაზე იქნებოდა ნაანგარიშევი. რაკი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, ჯერჯერობით ძველი ლიტრის წონა გამორკვეული არ არის, ამიტომ ჯერ არც ძველი კოკის რაოდენობის შეტყობა შეიძლება.

* იხ. Sauvaire-ის ზემოაღნიშნული თხზულება; Nöldeké-ეს წიგნში Geschichte der Perser und Araber, გვ. 246, შენ., კრემერის თხზულებაში Culturg. Streifzüge კაბიწის შესახებ არსებითი და ახალი რამე ცნობები არ მოიპოვება.

კოკის გარდა კიდევ შემდეგი საზომებია საბუთებში მოხსენიებული: „ურემი ღჳნო" (1246—50 წ. სიგელი, ქრონიკები, II, 129), „საპალნე ღჳნოჲ" და „ღჳნოჲ თჳთოჲ ცალი" (1212—27 წ. ვაჰანის მონასტრის ძეგლი, შიომღვ. ისტ. საბ., 34, 35); საპალნე ახლაც იხმარება კახეთში; საბა ორბელიანი საპალნეს „ულაყის სატვირთოაჲ"-ადა სთვლის (ლექსიკონი, 263), ხოლო იმის წონის შესახებ არას ამბობს. საპალნე „პალანისაგან" არის ნაწარმოები, რაც აქლემის კურტანსა ნიშნავს (დაბადება. შესაქმე 31, 34), როგორც სამართლიანად ამბობს საბა ორბელიანი; მაშასადამე, საპალნე თავდაპირველად აქლემის ტვირთსა ნიშნავდა და არა ულაყისას; რა წონის საზომად ითვლებოდა ძველად საპალნე საბუთებიდან არა ჩანს. საპალნე, რასაკვირველია, საქონლის ორივე გვერდით იყო გადაკიდებული, თითოეულ მათგანს „ცალი" ერქვა; ამ ცალის წონა, რასაკვირველია, მაშინ გამოირკვევა, როცა საპალნის წონას შევიტყობთ.

მომცრო საზომებად „კოჭობასა" (იოანეს და ეფთვიმეს ც᾽ა, გვ. 46) და „კარასჳულსა" (1123 წ. დავით აღმაშენებელის ანდერძი, შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 18 და იოანეს და ეფთჳმეს ც᾽ა, გვ. 46) ხმარობდნენ; საბა ორბელიანი ამბობს — კოჭობა „მცირე ქოთანიაო" (ლექსიკონი, 152); კარასჳულის შესახებ არავითარი ცნობა არ მოიპოვება; სომხურ წყაროებში არის საზომი *կարաս* „კარას" (*Աղերեան*, op. cit., 110), მაგრამ იქაც მეტად გამოურკვეველი მასალებია. დასასრულ, „კვანჩხი" (1250—60 წ. სიგელი, შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 59—60), რომლის შესახებ საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს მხოლოდ — „მცირე სასმისი ყისა"-ო, ე. ი. არაყისა, მაგრამ ძველად ღვინისათვისაც უხმარიათ („კვანჩხითა ღჳნოჲ"), და ჭიქა (1259 წ. რკონის სიგელი, ქრონიკები, II, 157)[114].

• •

რაკი ყველა ის ცნობა, რომელიც კი IX—XIII სს. დროინდელ საბუთებში მოიპოვება საფასისა და საზომის შესახებ, შეკრებილი და შესწავლილი გვაქვს, ახლა იმდროინდელ სავაჭრო ფასების გამორკვევას უნდა შევუდგეთ და, თუ რომ შესაძლებელი იქნება, აწინდელ ფულის კვალობაზეც გამოვიანგარიშოთ.

ნიკორწმინდის სიგელში საკმაო ცნობები მოიპოვება XI საუკუნის შესახებ. პირველად ისეთ ცნობებს მოვიყვანთ, საცა ფასი ფულად კი არა, ნივთად არის აღნიშნული, — შემდეგ სადაც ფულადაა.

„მეტეხარას ღებორიანის ძისაგან ვიყიდე გლეხი :ა: და ამისთჳს მივეც: ძუ-ლოჲ ახალი ერთი და შედეგი ძულოჲ :ა: ტაბასტაჲ სომხური :ა: ჯაჭვი :ა: და ჴარი კარგი :ა: სასთაული ხირაჲთა კარგი :ა: და ქაფი ჯაჭვსაჲ: ა" (ქრონიკები, II, 45).

„შქმერს ვიყიდე შქჳლოჲსგან გლეხი :ა: და სასეფონი ყანანი და ფასად მივეც: ჯორი :ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: ჴარი: ბ: ფურია: ა:" (ibid. II, 48).

„ვიყიდე ცხილათს გლეხი აბულახტარისაგან: ა: და მივეც: ცხენი ხუადი ორი, სტავრაჲ კაბაჲ: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: ავშარა რკინისაჲ: ა:" (ibid., II, 48).

„ვიყიდე აჩეჩლისაგან გლეხი: ა: ბობოთს და მივეც: ცხენი: ა: ჴარი: ა: დრაჰკანი კოსტანტინატი: გ: ცჳლი ლიტრა: იდ: და ბოესლი: ა:" (ibid. II, 48).

„ოკრიბას ჯუარისას ვიყიდე ნასრაჲსა ასულისაგან გლეხი... და მისთჳს მივეც ფასად: ცხენი: ა: დრაჰკანი დუკატი: ზ: და ფური: ბ:" (ibid., II, 49).

„მეტეხარას ყასალის ძისაგან ვიყიდე ვენაჭი: ა: და მივეც: კარი: ა: და საკ-ნისი: ბ:" (ibid., II, 45).

„ვეინჭარაის ძისა გლეხისაგან ვიყიდე ნათიხალი ვენაჭისაი... და მივეც ზროხაი: ა: და ორმოცისა დრამისა კმელადი" (ibid., II, 45).

„მეტეხარას ჯინჯინოძისაგან ვიყიდე ვენაჭი... და მივეც: ფური: ა: და კმელადი სამოცდა თხუთმეტისა დრამისაი" (ibid., II, 45).

„ზნაკუას ვიყიდე აგარასთანა აბულათაის ძისაგან ვენაჭი: და ყანაი: ა: და მისთჳს მივეც: ცხენი კარგი: ა:" (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას ვახტანგის გლეხისაგან ვიყიდე ყანაი: ა: და მივეც: ხუარ-ბალი ჯრივი: გ:" (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას კეპოის ძისაგან ვიყიდე ყანაი: ა: და მივეც: კარი ერთი, რკი-ნაჲ ლიტრაი რვაი და ქალამანი ორი" (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას ვახტანგის გლეხსა მივეც ხაშლი: ა: და მისგან ავიღეთ ყანაი: ა:" (ibid., 46).

„მუნვე ზნაკუას... იყიდა მიწაი ტყიანი და მათ უბოძა ფასად ჯაჭვი: ბ:" (ibid., II, 46) და სხვა კიდევ მრავალი ამგვარი ცნობებია ნიკორწმინდის სიგელში.

ახლა ამავე საბუთიდან ისეთ ცნობებს მოვიყვანთ, სადაც ფასი ფულად არის აღნიშნული:

„ვიყიდე... იალმაგისაგან ყანაი და მივეც მას: დრაჰკანი კონსტანტინატი: ბ:" (ibid., II, 47); როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო ბიზანტიური ოქროს ფული $^{14}/_{15}$ მისხალ ოქროს შეიცავდა: ერთი მისხალი ბაჯაღლო ანუ წმინდა ოქრო ახლა 5 მანეთად და 50,96 კაპიკად ფასობს (იხ. პროფ. კაუფმანის Русский Вес, его развитие и происхождение в связи с историей рус. ден. систем. с древ. времени. Записки нумизм. отд. рус. Археолог. общ. I, 175, 1906 წ.): მისხლის $^{1}/_{15}$ ნაწილი, მაშასადამე, ეღირება $36\,^{2}/_{3}$ კაპ., ანუ ბიზანტიური ერთი ოქროს დრაჰკანი 5 მან. და 86 კაპ. უდრის. ყანაში 2 დრაჰკანი მიუციათ და ეხ-ლანდელ ფულის კვალობაზე ეს ყანა 11 მან. 72 კაპ. (2×5 მან. 86 კაპ.) ღირე-ბულა;

„ვიყიდე ცხილათს გლეხნი: ბ:... და მივეც ფასად დრაჰკანი დუკატი: ლვ:" (ibid., ქრონიკები, II, 49); 2 გლეხი 36 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 210 მან. 96 კაპ. (5 მ. 86 კ.×36), ერთი გლეხი, მაშასადამე, 105 მან. 48 კაპ.

„ვიყიდე სგოჯაის-ძისაგან ყანაი: ა: მივეც რკინაი და მატყლი დრამისა: ლ: საი" (ibid., II, 47); 1 ყანა 30 დრამა ღირებულა; X საუკ. 15, ან 13 დრამა 1 ოქროს დინარს უდრიდა; მაშასადამე, ყანა დაახლოებით $2^{1}/_{7}$ დინარი ღირებულა, ხოლო დინარი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, 1 მისხალ წმინდა ოქროს შეიცავდა, $2^{1}/_{7}$ დინარი = 11 მან. 78 კაპ. ($^{15}/_{7}$×5 მან. 50 კაპ.).

„პერნეულისა თავსა ვიყიდე თავბრტყელისაგან ყანაი და მივეც ფასად ოცისა დრამისაი" (ibid., II, 47); 20 დრამა = $1^{3}/_{7}$ დინარს = 7 მან. 85 კაპ. ($^{10}/_{7}$×5 მ. 50 კ.).

„ჩაყრიესაგან ვიყიდე მიწაი და მივეც ოთხმოცისა დრამისა" (ibid., II, 47), 80 დრამა = $5^{5}/_{7}$ დინარს = 31 მ. 42 კ. ($5^{5}/_{7}$×5 მ. 50 კ.). მაშასადამე, 1 ყანა 11 მან. 78 კ. გაყიდულა, მეორე ყანა 7 მ. 85 კაპ., მესამე 31 მან. 42 კაპ., უეჭ-ველია, ფასის სხვადასხვაობა თვით მიწის ღირსებასა და ნაყოფიერებაზე იქნე-ბოდა დამოკიდებული.

ნიკორწმინდის სიგელში შენახულია ერთი ცნობა, რომელიც წიგნის ფასს შეეხება: „მე დამხუდა იადგარი ნახევარი წერილი: ა: და გავასრულე ყოთავე

სისრულითა, შევმოსე და შევცვარე და შევბეჭდე და მისისა დაწერისა და შეკაზმისათჳს მივეც დრაჰკანი დუკატი: იე: და ვიყიდე პარაკლიტონი და მივეც ცხენისა ნახევარი“-ო (ibid., II, 49); ნახევარი წიგნის დაწერისა და შეკაზმისათვის 15 დრაჰკანი დუკატი = 87 მან. 90 კაპ. (= 5 მ. 86 კ.×15), ვთქვათ შებეჭდვა, შეცვარება და შეკაზმა 27 მან. 90 კაპ. დასჯდომოდა, ნახევარი წიგნის დაწერა ღირებულა 60 მან., ხოლო **მთელი წიგნი** 120 **მანეთი, შეკაზმული** კი 147 მან. და 90 კაპ.

მემატიანე მოგვითხრობს, ბაგრატმა (1027—72) რომ თბილისს ალყა შემოარტყა, ისეთი შიმშილობა იყო, „**ლიტრა ვირის ხორცი ხუთასს დრამად იყიდდეს**“-ო (ქართ. ცხ., 324); 560 დრამა დაახლოვებით 206 მანეთს უდრის.

შემდეგ საბუთებში შენახულია ცნობები ფასების შესახებ **მეცამეტე საუკუნის ნახევარს**: შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელში ნათქვამია: „აგარას თორმეტისა დრაჰკნისა ვენაჴი ვიყიდეთ“-ო (შიომღვ. ისტ. საბ., 59); 12 დრაჰკანი = 12 ×5 მ. და 50 კ. = 66 მან.

იმავე სიგელში წერია: „საგლეხოსა ვენაჴსა ზედა კაცნი ვინმე სხდომილ იყვნეს არა მემამულენი, მიწაჲ ვენაჴად აეშენა და იგინი კაცნი კიდე წაეიღეს, ნაშენებისა მათისა ნაცვლად იოანეს გამზრდელსა გარისელაჲს ძესა **თექუსმეტი დრაჰკანი** მიეცა მათ კაცთაჲთჳს“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 59); ჩვენ ვიცით, რომ გაშენებაში გამშენებელს ნახევარი ვენახი ერგებოდა ხოლმე; ეს 16 დრაჰკანი სწორედ ამ ნახევარ ვენახის ფასია; მაშასადამე, **მთელი ვენახი** 32 **დრაჰკანი ღირებულა**, ანუ 5 მ. და 50 კ.×32 = 176 მან; უეჭველია, ეს ვენახი სიერცით პირველზე $2^1/_2$-ად მეტი უნდა ყოფილიყო ან არა და თვისებით სჯობნიდა. იმავე დროის საბუთში ნათქვამია: „ესე სამოსელი **რვა დრაჰკნად** ვაჭრულად დააფასეს, შენ ოქროდ არ ძალგიჩნდა და მოგუეც, **ორი გუთანი მიწა**“-ო (ibid., 61); ალბათ 2 **გუთანი მიწა 8 დრაჰკანი ღირებულა**, ანუ 8×5 მ. და 50 კ. = 44 მან; მაშასადამე, 1 **გუთანი 22 მანეთი**; 44 მანეთივე ღირებულა ის სამოსელიც.

მეცამეტე საუკუნის დასაწყისს, 1227—30 წ. შემდეგი ფასები ყოფილა: „ცხენი ერთი სამას ორმოცდაათ თეთრად ნაყიდი“ (ქრონიკები, II, 102); ამ დროს $12^2/_3$ თეთრი ანუ ვერცხლის ფული 1 ოქროს დინარს უდრიდა: 350 თეთრი = $27^{12}/_{16}$ დინარს, ხოლო 27 დინარი = 148 მან. და 50 კ. ამდენი ღირებულა ეს ცხენი; უეჭველია კარგი ცხენი იქნებოდა. ჩვენ ვიცით, რომ XII საუკუნეში თამარ მეფის ქმარმა, დავითმა ერთს „**სახელგანთქმულ ზერდაგ**“ (ყვითელ) ცხენში ფასად უბოძა „**ციხე და სოფელი**“ (ქართლ. ცხ., ჯიჯინაძეს გამ., გვ. 444). 1227—30 წ.-სვე ცხენისათვის „**უნაგირი** ოქროჲთა და ზარხოჲთა მოჭედილი ექუსას თეთრად დაფასებული“ (ქრონიკები. II, 102) იყო; 600 თეთრი = $47^7/_{19}$ დინარს, ხოლო 47 დინარი = 258 მ. და 50 კ. ამავე დროს „ერთი პალანკურდნითა შეკაზმული დიდად კარგი **ჯორი** ოთხას თეთრად დაფასებული“ ყოფილა (ibid., II, 102). 400 თეთრი = $31^{11}/_{16}$ დინარს, ხოლო 31 დინ. = 170 მან. და 50 კ.

ამაზე მეტი ცნობები, თუ არა ვცდებით, საბუთებში არ შეგვხვედრია; თუ შემდეგში ამგვარი ცნობები ბლომად აღმოჩნდება და შეგროვდება, მაშინ, რასაკვირველია, შეიძლება ამ ფასების აწევ-დაწევას ჩაუკვირდეს მეცნიერი და რაიმე დასკვნას დაადგეს, ხოლო ჯერჯერობით მხოლოდ მასალების შეგროვებითა და შესწავლით უნდა დავკმაყოფილდეთ[115].

ИСТОРИЯ ЦЕРКОВНОГО РАЗРЫВА МЕЖДУ ГРУЗИЕЙ И АРМЕНИЕЙ В НАЧАЛЕ VII ВЕКА[16]

I—II

(Представлено на заседании Историко-филологического отделения 13 февраля 1908 г.)

Задачей нижеследующей монографии была критическая оценка имеющихся по вопросу о церковном разрыве между армянами и грузинами документальных данных и устных преданий, выяснение общего положения до момента событий, течения и характера полемики между армянскими и грузинскими иерархами и тех причин, которые привели Грузию и Армению к разрыву. Автор подходил к вопросу с точки зрения историка и вопросов догматических не имел намерения затрагивать. Источниками для избранной темы могли быть: «Книга писем», История Ухтанеса и трактат грузинского католикоса Арсения «О разделении Грузии и Армении» („განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა")*. Из них последнее произведение интересно главным образом для последующей эпохи, а по интересующему нас вопросу автор трактата не самостоятелен, фактов в этой части у него мало, и он любопытен только тем, что совершенно основательно выдвигает значение политики персидского правительства в ходе событий. Ввиду этого, в данной монографии трактат католикоса Арсения не привлекался. История Ухтанеса использована только в части, где он сообщает устные предания, в остальном это произведение изучено только методологически. Основным и почти единственным источником, таким образом, являются те документы, которые сохранены в сборнике «Книга писем».

1. Свое сочинение *«Պատմութիւն բաժանման Վրաց ՚ի Հայոց»* («История отделения грузин от армян», Вагаршапат, 1871 г.) Ухтанес писал не по собственному почину, а по поручению своего духовного вождя, которому принадлежит и идея и план работы, по крайней мере, указание на то, из каких источников должен был Ухтанес черпать сведения для своей истории; об этом говорит сам автор в следующем обращении к своему вдохновителю:

«Теперь я пишу тебе о том, что удалось выяснить о первопричине отделения грузин. Ввиду того, что в «Книге писем» мы не нашли [сведе-	*«Գրեմ քեզ այժմ որ ինչ մերոցս եղեւ հաստատութիւն որ յաղագս առնել պատճառի բաժանման Վրաց. Վասն զի ՚ի գիրս թղթոցն ոչ այլ ինչ գտաք աւելի պատճառ*

---

* თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, დამატება 1.

ний] ни о чем ином, а только о том хужике-несторианине, о котором блаженный архипастырь Моисей писал Кириону, что уже мной упомянуто, то я мимоходом, несколькими словами, скажу и об основной первой причине, о которой выше я дерзнул упомянуть... Так как на основании рассказов, [слышанных мной] не от одного, или двух, либо трех только лиц, но от многих, много раз, мне удалось достоверно установить [первопричину], то теперь, следуя данному первоначально согласию, я изложу об этом, о духовный вождь, вашей любознательности. Ведь я с самого начала получил от вас повеление постараться всячески изложить в этой истории все достоверное, как на основании слухов, так и на основании письменных документов».

զրոյ, բայց միայն զխուժիկն զայն նեստորական, զորմէ գրեաց տէր Կիւրոն երանելոյն հայրապետն Մովսէս որ յիշի մինչև ցայժմ. Արդ անցից սակաւ ինչ բանիւք յիշատակել վասն առաջին պատճառին յաղագս որոյ վերագոյն խրախուսացար ասել... Քանզի մեր ՚ի վերայ համբաւոյ ստուգի ՚ի կարգի զրուցաց ոչ ՚ի միոյ միայն կամ յերկուց և կամ յերից, այլ բազմաց բազում անգամ, և այժմ ասացից քոյին հարցասիրութեանդ ըստ հրամանի առաջին յանձնառութեանն ով հոգևոր հեղինակ վասն զի պատուէր ընկալայ յառաջագոյն ՚ի քէն ամենայնի հոգ տանելոյ և զհաւաստին կարգել մեզ ՚ի պատմութեանս աստ որ ՚ի լրոյ և ի գրոյ»[*].

Из приведенного отрывка видно, что духовный вождь дал историку довольно ясную программу для назначенной темы. Очевидно, в это время была потребность в историческом произведении, которое трактовало бы о том, как произошло разделение церквей или, вернее, «как грузинская церковь отпала или отделилась от армянской», существовала необходимость в историко-апологетическом произведении. Как это видно из сочинения Ухтанеса,[**] в это время в кругах духовенства и любознательных лиц нередко велись разговоры о причинах и истории разделения церквей, в армянском образованном обществе циркулировали слухи и предания о данном событии.[***] Это объясняется практической потребностью: полемика по этому острому в то время вопросу, все еще продолжавшаяся между грузинами и армянами, требовала от духовенства быть всегда наготове для диспута.

Предлагая Ухтанесу взяться за указанную тему, инициатор дал и общие методологические указания: «изложить все достоверное, как на основании слухов, так и на основании письменных документов». Очевидно, духовный вождь считал недостаточным, если бы автор трактата пользовался одними лишь письменными источниками: нужно было прив-

* L. c., стр. 114.

** L. c., стр. 14.

*** Там же, стр. 114.

лечь и устные предания. И это показывает, что пастырю было известно, что на основании одних письменных документов выводы получались недостаточными и апологетическим целям не отвечали: он знал, очевидно, что устные предания значительно помогают в этом отношении. Таким образом, выводы и тенденция исторического трактата Ухтанеса были уже при предложении ему взяться за работу в значительной степени предопределены и в существенном методологическом недостатке — использовании слухов и устных преданий X века для выяснения событий конца VI и начала VII веков — виноват в значительной степени сам инициатор и духовный вождь.

Согласно данной инструкции, Ухтанес действительно утилизирует двоякого рода источники — письменные памятники и устное предание.

Из письменных памятников цитирует он, главным образом, «Книгу писем» *«Գիրք Թղթոց»* (Тифлис, 1901 г.). Ухтанес несколько раз ссылается на нее, так, напр., на стр. 6 («как рассказывается в «Книге писем»), на стр. 23 («как учит нас Книга писем»), на стр. 54 («как свидетельствует Книга писем»); этот же памятник подразумевается всюду, где автор ссылается на письма*. Из слов Ухтанеса видно, что в его время «Книга писем» существовала в нескольких редакциях, отличных друг от друга по составу входящих в нее документов; на стр. 92 историк, напр., пишет следующее:

«письма Гирканского марзпана Смбата я не нашел на своем месте в той «Книге писем», которая была у меня под рукой... но, так как смысл хода дела дал мне [основание] предполагать, что после первого послания Авраама [должно] существовать письмо, которое было адресовано к Кириону, то, произведя розыски в другом экземпляре [«Книги писем»], я, действительно, нашел, как то предполагал».

«զԹուղթն Սմբատայ Վրկան մարզպանի ոչ գտայ 'ի կարգի գրեալ 'ի գիրս Թղթոցն յորում հանդիպեցայ... բանզի կարծիս տայր մեզ խորհուրդ բանին, եթէ զկնի առաջնոյն Թղթի Աբրահամու էր որ առ Կիւրոն Թուղթս այս. բանզի խնդրեալ յայլ օրինակի գտաք այնպէս որպէս կարծէաք».

Кроме «Книги писем», Ухтанес пользовался и трудами историков. Приступая к выяснению причин разделения церквей, автор пишет: «это мы говорим, следуя руководству других историков» *(«զայլոց պատմագրաց հետեւողութենէ»)*:** несколько ниже Ухтанес по вопросу о том, что сюнийцы получали рукоположение и миро у албанцев, цитирует историка *(«առեալ պատմագրիցն»)*;*** излагая далее историю обращения Албании в христианство, Ухтанес указывает, что он пишет об этом по трудам албанских историков *(«յուսով գայս մեզ [ի] պատմագրացն Աղուանից... հաւաստի ձեզ պատմեալ»)*.****

---

* См. стр. 17, 36, 37, 39 и др.

** См. стр. 119.

*** См. стр. 120.

**** См. стр. 122.

Устными источниками Ухтанес пользуется в известной последовательности, так, напр., на стр. 24 своего произведения он говорит:

«Я хотел [тут же] сказать и о другой причине, о которой я слыхал от многих и много раз; хотя нигде в летописи я не находил упоминания о ней, она не из области сказок или пустословия, а из преданий старцев и некоторых начитанных лиц, достойных доверия: о ней-то и хотел поговорить в настоящей истории в изложении этой главы. Но раз не [уместно] было рассказать о ней [здесь], чтобы течение мыслей, излагаемых в «Книге писем», не прерывалось, сообщу о ней после, в другом месте».

*«Կամէի ասել և այլ իմն պատճառ. զոր ՚ի բազմաց լուեալ մեր բազում անգամ թէպէտ և գրով ոչ գտեալ ուրեք ՚ի մատենի, նաև ոչ ՚ի զրուցաց և խմէ ընդվայրաբանութեանն, այլ յաւանդութենէ ծերոց և ընթերցասիրաց ոմանց հաւատարիմ արանց. զոր կամէի ասել յայսմ պատմութեանս ՚ի կարգն առաջիս: Բայց բանզի ոչ եղև ասել զի մի խորհուրդս ընդմիջեսցի որ ՚ի կարգին, զոր պատմի ՚ի գիրս թղթոցն. ասացից յետոյ յայլում տեղւոջ.»**

Свое обещание Ухтанес исполняет в 62 главе, где он и приводит устное предание старцев о действительной, будто бы, подоплеке разделения церквей,** но и по другим вопросам Ухтанес пользовался устными источниками. Кроме армянских, он упоминает и об одном грузинском предании о том, что «жители Грузии даже хвастаются следующими, передающимися от отца к сыну, словами: вашего волка — Петра, убили наши князья на горе, называемой Канганк»: но при этом историк добавляет: «однако мы не знаем, так ли было это на самом деле, как они говорят» и после нескольких доводов Ухтанес разрешает вопрос отрицательно. По отношению к армянским устным преданиям Ухтанес не проявляет критицизма; им он, как это будет выяснено ниже, вполне доверяет, что, несомненно, умаляет достоинство его труда. Зато он обладает одним качеством, в значительной степени искупающим указанный методологический промах: всегда, когда он пользуется устными преданиями, он добросовестно указывает на их нелитературное происхождение.

Основным источником Ухтанеса является, конечно, «Книга писем», которая теперь имеется и в печатном издании. Прием, к которому обыкновенно прибегает Ухтанес, когда он пользуется «Книгой писем», весьма прост: предпосылая каждый раз маленькое введение, он приводит письма, а затем их поясняет; но цитирует он их не полностью, а эксцерпирует то, что ему необходимо; в 61 главе Ухтанес сам говорит об этом:

«избрав из многих слов [«Книги писем»] все, насколько было возможно, достовер-

«Ջհաւաստին որչափ կարացեալ ՚ի բազմաց ընտրեալ բանից կարգեցաք ՚ի թուղթս յայսոսիկ. Բայց

---

* См. стр. 24.

** См. стр. 114—116.

нос, мы внесли его в наши письма; но в конце и в середине каждого письма имелись и другие повествовательные слова, которых мы не считали ни важными, ни нужными: все же доказательное и интересное для нас мы выписали многое по одному разу, а часть дважды для того, чтобы точно обследовать вопрос и вам, духовный отец, представить в ясном виде».

էր բազում եւ այլ ինչ զկնի միոյ միոյ թղթոցս եւ 'ի միջոցի իւրաքանչիւրոց որ պատմիչք բանք. զոր ոչ հարկաւոր համարեցաք մեր եւ ոչ հարկաւոր, այլ զհաւաստին եւ պիտանին մեզ գրեցաք զյոլովս մեկին եւ զկէսս կրկին սակս ստուգելոյ զբանն եւ քեզ 'ի յայտ բերելոյ ով Հայր Հոգեւորդ».*

В большинстве случаев Ухтанес выписывает из своего источника точно; есть, конечно, разночтения, но часто именно у Ухтанеса бывает сохранено более древнее чтение; нередко, впрочем, предпочтение приходится давать «Книге писем». Так как в первоначальном виде текст переписки до нас не дошел, то для восстановления его необходимо пользоваться обоими памятниками. Не касаясь тех купюр, которые объясняются тем, что Ухтанес выкидывал из писем неважные и неинтересные, по его мнению, места, нужно перейти к тем случаям, когда отличия Ухтанеса от текста «Книги писем» не могут быть объяснены простыми сокращениями. Из них два случая заслуживают особенного внимания. Именно, ответ Вртанеса на третье письмо цуртавского епископа Моисея, в «Книге писем»** представляющий из себя одно целое, у Ухтанеса разделен на два отдельных друг от друга письма;*** причем, первый ответ у Ухтанеса****прерывается на 17 строчке ответа «Книги писем,***** с добавлением коротенького прощального приветствия (*«Ողջ լեր Տէր իմ»*)******, второй ответ у того же автора начинается с той же 17-й строчки, с припиской в начале: «Владыко, письмо твое я получил» *(Գիր քո ընկալայ Տէրիմ)* ******* и идет до 3-й строчки 144 страницы «Книги писем» с двумя значительными сокращениями. Естественно, возникает вопрос о первенстве одной из этих редакций и, конечно, предпочтение приходится дать «Книге писем» ввиду того, что фраза, поставленная у Ухтанеса в начале второго письма Вртанеса, в котором он вторично говорит о получении письма от Моисея, звучит странно, так как о получении письма уже говорилось в первом ответе Вртанеса на третье письмо Моисея,******** и повторение было совершенно излишне, раз и автором и адресатом оставались все те же лица. Было ли однако подобное деление в том экземпляре «Книги писем», которым пользовался Ухтанес, или оно принадлежит самому историку, сказать трудно.

* См. стр. 103.
** См. стр. 141—145.
*** См. стр. 49 и 50—53.
**** См. стр. 50.
***** См. стр. 141.
****** Ухтанес, 49.
******* Там же. 50.
******** Там же, 49.

Еще более существенные отклонения замечаются во втором и третьем ответных посланиях католикоса Кириона; так, например, конец второго ответа Кириона Аврааму по «Книге писем»* от слов

«если хочешь сохранить единение и любовь и жить с нами в мире»...	«Արդ թէ միաբանութիւն և սէր կամիս պահել կեալ ընդ մեզ խաղաղութեամբ...»**.

до последних слов отнесен у Ухтанеса к третьему ответному посланию Кириона к Аврааму,*** причем само это третье письмо грузинского католикоса настолько сокращено, что в сравнении с «Книгой писем» вместо 4 страниц мелкого шрифта**** у Ухтанеса всего полстраницы.***** И в данном случае трудно категорически высказаться, но возможно, что вышеупомянутая путаница произошла по вине Ухтанеса, а не того экземпляра «Книги писем», который мог быть под рукой у историка: перепутать было нетрудно в то время, когда он сокращал письма и вносил их в различные места своего произведения. У Ухтанеса одна часть документа приводится в самом изложении, другая часть — как отдельный памятник; причем он не всегда упоминает, что им сделаны сокращения или же что некоторые части данного документа приведены в другом месте его сочинения.******

Конечно, ожидать от Ухтанеса объективного отношения к противной стороне невозможно, как нельзя этого ожидать и от Арсения католикоса, автора грузинского трактата о разделении церквей; и это нужно иметь в виду. Ухтанес говорит, когда дело идет о грузинском католикосе, нередко значительно больше, чем имеющиеся документы. Если не все, то большинство сведений Ухтанеса, которых нет в переписке, основано в лучшем случае на предании, историческая ценность которого будет выяснена ниже, нередко на произвольной, тенденциозной интерпретации документальных данных. Ввиду этого, исследователь истории церковного разрыва между Арменией и Грузией должен опираться исключительно на сохранившуюся переписку грузинского и армянского духовенства.

II. «Книга писем» представляет из себя обширный сборник, и переписка по интересующему нас вопросу начинается письмом цуртавского епископа Моисея******* и заканчивается окружным посланием армянского католикоса Авраама.******** Вполне понятно, что переписка, имеющаяся в «Книге писем», не могла сохранить всех материалов, относящихся к данному вопросу. «Книга писем» представляет из себя как бы оправдательный документ для армянской церкви; вследствие этого, письма в ней должны были быть подобраны с определенной тенденцией; все материалы, которые так или иначе могли служить не в пользу армянской церкви, очевидно, не были бы помещены в сборнике. И действительно,

---

* См. стр. 178—9.

** См. стр. 179.

*** Ухтанес, стр. 88.

**** «Книга писем», стр. 185—188.

***** См. стр. 87—88.

****** Сравни купюры Ухтанеса 95-6 с «Кн. пис.», 170—1; Ухтанеса, 81—2 с «Кн. пис.» 178—9; но срав. и Ухтанеса 88—9 с «Кн. пис.» 179, где автор говорит о том, что он выкинул из второго письма Кириона к Аврааму.

******* См. стр. 110.

******** См. стр. 195.

в «Книге писем» имеются далеко не все письма грузин, так, напр., там пропущены ответы католикоса Кириона и грузинских вельмож заместителю армянского католикоса Вртанесу* (на это обстоятельство своевременно обратил внимание и Ухтанес**); отсутствует там и ответ грузинского духовенства на окружное послание армянского католикоса Авраама, которым запрещается верующим армянам находиться в общении с грузинами; но не может быть, чтобы такое распоряжение армянского архипастыря осталось без ответа с противной стороны. Таким образом, в «Книге писем» мы имеем односторонний подбор материалов, и только благодаря тому, что основные материалы по истории спора сохранены все же в этом памятнике, остается возможность выяснить причины церковного разрыва и ту обстановку, в которой протекал спор между духовенством и знатью Армении и Грузии.

Кроме указанного, в изданной «Книге писем» недостает и послания армянского католикоса Моисея к грузинскому католикосу Кириону и ответа последнего. История Ухтанеса показывает, что этих документов не было в сборнике «Книги писем» и в X веке: историк говорит: «эти письма армянского католикоса Моисея и ответ Кириона мы не нашли внесенными (соб. вписанными) в «Книгу писем».*** Факт отсутствия этих двух посланий и в изданном сборнике «Книга писем» свидетельствует о независимости этого памятника от влияния труда Ухтанеса. Зато эти два документа, не имеющиеся в «Книге писем» X века, вызывают некоторое сомнение в подлинности. Подозрение возникает, главным образом, со стороны содержания. Все, что известно о действительных мотивах и причине послания католикоса Моисея, мало согласуется с помещенным у Ухтанеса письмом католикоса Моисея; так, например, в своем обращении к грузинскому епископу Петру заместитель армянского католикоса, Вртанес, пишет следующее:

«Как писал еще раньше наш блаженный архипастырь Моисей в вашу страну о том, [что нужно] держаться далеко от несторианского**** лжеепископа, тем более [Ухт.+теперь] нам следует [Ухт.+бежать] от богохульного беззаконного Халкедонского собора».	*«որպէս յառաջագոյն երանելին հայրապետն մեր Մովսէս գրեաց յաշխարհդ հեռանալ 'ի խուժիկ եպիսկոպոսէն խաբէութեանց,* [Ухт+*եւ այժմ*] *առաւելագոյն եւս պարտիմք* [Ухт.+*փախչել*] *յանաւրէն ժողովոյ քաղկեդոնի հայհոյութեանցն».******

Таким образом, из слов заместителя армянского католикоса явствует, что послание его предместника Моисея заключало в себе указание грузинскому архипастырю об опасности дружить и поддерживать несторианского епископа; а Вртанес, с своей стороны, добавляет,

* Ср. «Книгу писем», стр. 140.
** См. стр. 45.
*** См. стр. 14.
**** О том, что «хужик» употреблялось в армянском и в значении несторианин см. Галуст Тер-Мкртчян. *Գրիգոր—Մանաճիհր...* Вагаршапат, 1902 г., стр. 16—17 (отд. оттиск из «Арарата», 1901 г., сент.—октябрь) и Н. Марр. Предварительный отчет о работах на Синае, стр. 19 и З. В. О., XIII, стр. 0137, I.
***** «Книга писем», 136=Ухтанес, 44.

что в данный момент нужно избегать и халкедонитов; это последнее указание принадлежит, как это ясно из контекста, заместителю католикоса, а не Моисею. Ту же самую мысль высказывает Вртанес и католикосу Кириону:

«[еще] раньше наш блаженный архипастырь Моисей писал вашему достоинству о несторианском лжеепископе, дабы не было новшеств в вере обеих наших стран... Но нам заповедано от отцов и наших православных учителей отдаляться не только от безумного Нестория и проклинать его, но и Евтихия, Евномия, Севера, Маркиона, Савелия и других им подобных, особенно же гибельный для всего мира и недостойный даже упоминания Халкедонский собор... А теперь мы слышим, что вы считаете беззаконный Халкедонский собор и послание Льва православным и достойным величания»*.

«յառաջագոյն առ պատուականութիւն ձեր գրեաց Երանելի Հայրապետն մեր Մովսէս յաղագս խուժիկ եպիսկոպոսին («Кн. пис.») խաբէութեանց, զի մի եղիցի նորոգաձեւութիւն հաւատոց ի մէջ երկուց աշխարհացս... Արդ ոչ միայն ՚ի Նեստորի խմորոյն ուսիմք պատուէր ի Հարցն և յուղղափառ վարդապետացն մերոց հեռանալ և նզովել, այլ և զեւտիքէս զեւնոմոս և և զՍեւերոս և զՄարկիոն, զՍաբելիոս և զայլ նմանիս նոցա և առաւելագոյն եւս զտիեզերականործան եւ զանյիշելի զժողովն քաղկեդոնի... Այժմ լուաք թէ դուք զանաւրէն ժողովոյն քաղկեդոնի և զտումարն Լևոնի ուղղափառ համարիք և մեծարանաց արժանիս»*

Тут наиболее важна последняя фраза Вртанеса, где он указывает, что рассказы относительно склонности Кириона к Халкедонскому толку услыхал он только **теперь**, то есть недавно. Будь известно такое направление мыслей Кириона еще раньше, именно во времена католикоса Моисея, Вртанес не мог бы употребить подобной фразы и, конечно, при случае, напомнил бы Кириону, что еще его предшественник увещевал его не поддаваться халкедонитам. Да и сам католикос Кирион свидетельствует:

«еще когда благословенный Моисей был жив, писал мне, что-де не следует исповедовать [веру] совместно с вашими несторианами, [Ухт.+как вы об этом в своем первом письме и упоминали], и я знал, что он был прав, и [потому], согласно его приказанию, я удалил их из нашей [среды]**.

«Մինչ Մովսէս աւրհնեալ կենդանի էր գրեաց առ իս, թէ չէր պարտ հաղորդել ընդ խուժիկաց [Ухт.+որպէս դուք յիշեալ էիք ՚ի ձերում առաջին թղթին] եւ գիտէի, թէ արդար է։ Ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնորա ՚ի մէնջ»**

* «Книга писем», 138=Ухтанес, 42—43.

** «Книга писем», 178=Ухтанес, 81.

Вопреки всем этим совершенно категорическим указаниям о действительном содержании послания католикоса Моисея, в приводимом Ухтанесом послании Моисея к Кириону как раз и указывается на Халкедонский собор. Автор послания говорит:

«беги в беспредельную даль от мерзкого Халкедонского собора и неприемлемого послания Льва и прокляни всех еретиков»[118].

*«փախիր անչափ հեռաւորութեամբ ՚ի պիղծ ժողովոյն քաղկեդոնի եւ յանընդունակ տոմարէն Լեոնի և նզովեա զամենայն հերձուածողսն...»**[*]

Более того, все свое внимание в этом письме армянский архипастырь обращает на укрепление в Кирионе монофизитства и отрицательного отношения к постановлениям Халкедонского собора и вдобавок со всеми теми аргументами и ссылками, какие приводятся и у католикоса Авраама:

«пойми, что во времена царя царей Кавада, было произведено разыскание по поводу веры, и греки приняли Халкедонское вероисповедание, а наша и ваша страна отказались и отдалились; и теперь еще существует и хранится письменный [документ] нашего и вашего союза по вере. Итак, не изменяй завету наших отцов, который положили они обоюдно, и не отделяйся от единения с нами... и не соглашайся с греками»[119].

*«Իմա զայն որ ի ժամանակս Կաւատայ արքայից արքայի խնդիր եղև ընութեան հաւատոց եւ Հոռոմք զքաղկեդոնին ընկալան զհաւատս. եւ մեր աշխարհս եւ ձեր հրաժարեցին եւ հեռացան, եւ դեռ եւս գրով կայ եւ պահի մեր եւ ձեր միաբանութիւն հաւատոյ։ Արդ մի սաիր ուխտի հարցն մերոց որ եդին ի մէջ երկոցունց. եւ մի՛ մեկնիր ի միաբանութենէ մերմէ... եւ մի՝ դաշնակից լինիր հոռոմոց»**[**]

Следовательно, по приведенному у Ухтанеса письму Моисея выходит так, как будто бы мотивом послания католикоса Моисея была не столько дружба с несторианами, сколько Халкедонский собор и диофизитская тенденция Кириона. А это радикально противоречит всем вышеприведенным документальным данным. Потому, если допустить, что приводимое Ухтанесом послание несомненного происхождения и заслуживает доверия, тогда пришлось бы признать, что ни заместитель армянского католикоса, Вртанес, ни сам Кирион не знали уже спустя едва один десяток лет содержания письма усопшего Моисея; не должен был знать об этом и цуртавский епископ Моисей. Сомнение усиливается еще благодаря следующему обстоятельству: по словам Ухтанеса, эти два письма ему были переданы в Тифлисе, в переводе с грузинского на армянский, неким армянским священником Киракосом;[***] а отысканы были они под влиянием того, что историк «как-то раньше

---

[*] Ухтанес, 11.

[**] Ухтанес, 10.

[***] Ухтанес, 14.

слыхал от нескольких любознательных лиц, что начало гибели Кириона имело место во времена Моисея, чему некоторое основание дает Кирион в первом своем ответном письме *(զոր այդ ասկաւ ինչ պատճառան այլ Կիւրոն յառաջին պատասխանումն իւրոյ)*, которое (было адресовано) на имя католикоса Авраама»*. И вот это сведение любознательных лиц подтверждается, мол, найденными письмами. Но где они могли храниться? Ухтанес сообщает, что нашлись эти документы все у того же Киракоса. Каким путем они попали к нему, и откуда, не известно. Ввиду этого, главным же образом вследствие несоответствия содержания этих писем с имеющимися документальными данными, приходится считать их сомнительными.

У М. Броссе вызвала некоторое сомнение и подписка о верности, данная армянскому католикосу Аврааму епископами**, так как в заглавии документ отнесен ко времени царствования императора Маврикия (582—602), между тем, как сама подписка датируется 17-ым годом царствования Хосроя Парвиза (590—628), следовательно, 607 годом по Р. Х., когда императора Маврикия уже не было в живых.***

Но так как документ во всем остальном не вызывает подозрения в подложности, то тут можно предполагать позднейшую приписку, тем более, что сведение о том, будто подписка имела место в царствование императора Маврикия, имеется только в заглавии документа.

Сомнение могло бы вызвать еще и третье послание католикоса Авраама на имя грузинского католикоса Кириона,**** особенно та часть послания, где приводится список грузинских епископов, подписавших, совместно с армянскими иерархами, постановление поместного антихалкедонского собора.[1] По словам армянского католикоса Авраама, этот документ представляет из себя перевод с греческого, который, с своей стороны, является переводом с оригинала, — перевод же с греческого был сделан потому-де, что армянский оригинал этого памятника утерялся во время восстания.***** Тем не менее и это письмо Авраама мне кажется подлинным: во-первых, потому, что католикос Кирион не опровергает его существования, — будь оно подложно, католикос Кирион указал бы своему противнику на это и отверг упреки, делаемые грузинскому духовенству; во-вторых, потому, что в пользу подлинности данного списка епископов говорит то обстоятельство, что его недостатки не скрываются самим автором третьего послания, что сам он указывает на отсутствие данного документа на армянском языке и на перевод с греческого: будь у католикоса Авраама желание сделать свои утверждения во что бы то ни стало убедительными, он мог бы, конечно, представить вполне ясный и точный перечень существовавших в его время в Грузии епископств; это могло быть сделано без больших затруднений. Благодаря, вероятно, искажению позднейших переписчиков, некоторые транскрипции названий епископств все еще не поддаются отождествлению. Любопытно все же указать, что *Տանրմիլ* передает совершенно правильную греческую транскрипцию τσερμηλ грузинского названия ჭერემლი—тчер-

---

* Ухтанес, 14.

** «Книга писем», 151 и Ухтанес, 63—64.

*** M. Brosset. Additions et éclaircissements, p. 114.

**** «Книга писем», 180—184, Ухтанес, 83—87.

***** «Книга писем», 183.

мели, так как грузинский звук «ჭ» (тч) передавался греками в письме двумя греческими буквами „τζ“, в данном случае более точно „τσ“; это наблюдение подтверждает правильность сообщения католикоса Авраама о том, что список епископов заимствован из греческого перевода данного памятника и что некоторые названия армянам не удалось дешифрировать. Ввиду всех приведенных соображений, как список епископов, так и само третье послание я считаю автентичными.

Таким образом, вся переписка, сохраненная «Книгой писем» по вопросу о разделении церквей, должна быть признана достоверной: в ней не оказывается логических и иных противоречий, ни в письмах друг другу, ни в каждом в отдельности; послания и ответы вполне гармонируют по содержанию.

III—VIII

(Представлено на заседании Историко-филологического отделения 12 марта 1908 г.)

III. В конце VI века, когда начинает разыгрываться интересующее нас событие, церковно-административная организация как армянской, так и грузинской церкви была совершенно закончена: и территория, подчиненная духовным главам обеих церквей, и паствы были строго разграничены и определены. Богослужение и у армян, и у грузин отправлялось на родном языке. Иерархически как армянский, так и грузинский католикос были равноправны; это совершенно ясно видно из переписки: они величают друг друга одинаково «католикосом», и даже в полемических посланиях ни разу нельзя встретить намека на какую-либо иерархическую зависимость. Это и неудивительно. К моменту полемики грузинский католикосат имел за собой уже с излишком столетнюю историю. Правда, до последнего времени первым католикосом грузинской церкви считался Петр, поставленный при царе Вахтанге, но так как это сведение основано на несколько позднем летописном известии, то тем самым, естественно, возбуждало сомнение. Между тем, у нас имеется другой, вполне достоверный, источник, именно — Мученичество св. Шушаники, автором которого был очевидец событий и современник учреждения в Грузии католикосата: автор этого превосходного мартирологического памятника и упоминает «главу епископов Самуила, первого католикоса» Грузии („თავი იგი ეპისკოპოზთა სამოელ პირ-ველი კათალიკოზი“[*]). Следовательно, первым католикосом грузинской церкви был не Петр, как до сих пор было принято, а Самуил; и так как этот последний был современником «питиахша» Грузии Аршуши, убитого царем Вахтангом в 484 году[**], то terminus post quem non учреждения в Грузии католикосата должна считаться эта дата: случилось же оно приблизительно, вероятно, между 460—484 годами. Грузинский католикос имел постоянное местопребывание во Мцхете, но у него был дворец и в Тифлисе, куда он обыкновенно временами наезжал.[***] В состав грузинского католикосата входила также и цуртавская

---

[*] М. Сабинин, Рай Грузии, стр. 191.

[**] Лазарь Парпский, Венец. изд. 1891 г., стр. 406.

[***] См. письмо Моисея: «Книга писем», 172.

епископия, представлявшая из себя пограничную область Грузии; там, по словам цуртавского епископа Моисея, «армяне и грузины живут бок-о-бок» (*«Հայքն վիրք սամանակիցք են միմեանց»*)*; там и говорили на обоих языках; тот, кому приходилось жить в Цуртаве, выучивался и грузинскому и армянскому. Так, напр., епископ Моисей рассказывает Вртанесу:

«случилось мне во дни моего детства попасть в цуртавскую епископию, учеником церкви которой я и был по закону, где я вырос и изучил армянскую и грузинскую грамоту»[121].

*«Դիպեց եղեւ ինձ 'ի տիս տղայութեան հասանել յեպիսկոպոսարանն Ցուրտաւայ որոյ եկեղեցւոյ ըստ աւրինաց աշակերտ իսկ էի. ուր սնայ եւ ուսայ դպրութիւն Հայերէն եւ վրացերէն».***

И епископами в цуртавской епархии были знатоки и учителя то армяне, то грузины, сведущие в армянском.***

Отношения между армянской и грузинской церквами были прекрасные: жители Армении приходили на богомолье во Мцхет и на Манглис, а также в Цуртавскую церковь св. Шушаники, грузины, с своей стороны, — в армянские святыни. По словам католикоса Кириона,

«свободный люд из Армении, вступавший в Грузии в брачные узы, приходил на богослужение [в память] св. Шушаники и помолиться св. Мцхетскому Кресту и св. дарам причащался; точно так же и те, которые шли отсюда (из Грузии) к вам (в Армению), с спокойной совестью причащались, и было единение между грузинами и армянами».

*«ազատ մարդիկն որ ի Հայոց 'ի վիրս խնամութիւն արարեալ էր, 'ի սրբոյ Շուշանկայ պաշտաւնն գային եւ 'ի սուրբ խաչս Մծխիթայի աղաւթել եւ աւրհնաց հաղորդէին. Նոյնպէս եւ որ աստի այդր գային 'ի սուրբ Կաթուղիկէ եւ յայլ եկեղեցիսդ աղաւթել, անխիղճ 'ի միմեանց աւրհնաց հաղորդէին. եւ միաբանութիւն էր Վրաց եւ Հայոց ընդ միմեանս».*****

Об этом же свидетельствует и епископ Моисей в своем письме к марзпану Смбату: «Многие из свободных и множество поселян (шинаканов) ходят [на богомолье] отсюда туда и оттуда сюда», — говорит он.*****

Добрососедские отношения армян и грузин были, однако, омрачены религиозными спорами и распрей, в которые жители обеих стран были вовлечены из-за халкедонского собора 451 года. Постановления этого собора и в других местностях, по всему христианскому миру, вызвали смуту и вражду. Большинство восточных христиан с самого же начала уклончиво отнеслось к канонам халкедонского собора и не признавало

---

* «Книга писем», 172.

** «Книга писем», 110 = Ухтанес, 25.

*** Письмо Кириона, «Книга писем», 178.

**** «Книга писем», 178—179.

***** «Книга писем», 172.

за ними силы. Продолжительные и ожесточенные диспуты халкедонитов и антихалкедонитов не привели к мирным результатам. Очевидно, эти события не могли не отозваться и на Кавказе. И действительно, во втором послании армянского католикоса Авраама имеется одно известие, касающееся интересующего нас вопроса. Хотя в ответном послании католикоса Кириона ничего о нем не говорится, — это сведение обойдено грузинским иерархом полным молчанием, — но уже одно то обстоятельство, что Кирион не опровергает и не отрицает его существования, указывает на достоверность сообщения Авраама. Армянский католикос пишет:

«проникло это заблуждение (т. е. халкедонитство)... и в нашу страну при армянском католикосе Бабгене и грузинском католикосе Гаврииле; но оно было епископами и знатью единогласно проклято».

*«Եկն մոլորութիւնս այս, որպէս յառաջագոյն գրեցաք, եւ ի մեր աշխարհս առ Բաբգենաւ Հայոց կաթուղիկոսաւ եւ առ Գաբրիէլիւ Վրաց կաթուղիկոսիւ, եւ միաբանութեամբ եպիսկոպոսաց և ազատ որերոյ նզովեցին.»***

Сведение, имеющееся в первом послании католикоса Авраама, дает возможность определить приблизительно время, когда должен был состояться этот антихалкедонский собор.

Авраам говорит:

«хотя в годы царя царей Кавада и возник вопрос об исследовании вероисповедания нашей страны и греков, принявших халкедонский собор и послание Льва, но учителя и князья нашей и вашей страны отделились от общения с ними».[122]

*«Թէպէտ եւ յամս Կաւատայ արքայից արքայ եղև խնդիր քննութեան մեր աշխարհիս և Հոռոմոց, որք զժողովն Քաղկեդոնի ընկալան և զտումարն Լևոնի, ի մեր և ձեր աշխարհիս վարդապետք և իշխանք հեռացան ՚ի հաղորդութենէ նոցա».****

Раз этот собор был при Каваде, то, следовательно, между 488—531 годами.

Однако спустя несколько десятков, если не целых сто лет, после указанного антихалкедонского постановления грузинского и армянского духовенства, в религиозных симпатиях грузинского духовенства и народа произошла постепенная эволюция. Как это случилось и под каким влиянием — в документах прямо не указано, но ниже будет сделана попытка установить наиболее вероятную причину. К концу VI века, во всяком случае в Грузии, заметно уже вполне определенное настроение, и солидарность по этому религиозному вопросу в среде грузинских иерархов была полная: монофизитство лишилось симпатий в грузинской церкви, и постановление халкедонского собора было признано за единственно православное исповедание веры. Из 35 грузинских епископов,

---

* K. Müller. Kirchengeschichte, I, S. 241—243.

** «Книга писем», 177 = Ухтанес, 80.

*** «Книга писем», 164 = Ухтанес, 75.

подчиненных Мцхетскому католикосскому престолу, ни один, кроме цуртавского Моисея, не примыкал уже к монофизитскому толку. По этому поводу католикос Кирион писал в свое время армянскому католикосу Аврааму:

«Всех епископов в Грузии тридцать пять. Откуда же выискался ученым и православным один только ваш Моисей, а все остальные (оказались) еретиками?».	«Միանգամայն Լ և Ե եպիսկոպոսունք են 'ի Վիրս, Մովսէսդ այդ ուստի գտաւ միայն ուսեալ եւ ուղղափառ եւ այլքս ամենեքեան հերձուածողք»*.

Даже епископ Петр, на сочувствие и солидарность которого с монофизитством особенно рассчитывали цуртавский епископ и заместитель армянского католикоса, Вртанес, не оправдал надежд, и на приглашение обоих примкнуть к ним и выступить против халкедонитов** ответил молчанием.***

Но халкедонические симпатии были не у одного только духовенства. Цуртавский епископ Моисей свидетельствует, что и паства грузинского католикосата, знать и крестьянское население стояли за диофизитское учение. В своем письме к заместителю армянского католикоса Моисей пишет следующее:

«когда мы узнали о почитаниях, [оказываемых] еврейскому определению халкедонского собора, и о хуле по отношению к Богу Сыну... мы, возвысив голос, воспротивились католикосу по имени и всем князьям [Ухт.+ и знати] и стране».[123]	«յորժամ ծանեաք զմեծարանսն հրէական սահմանի ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ զհայհոյութիւնս որ յՈրդին Աստուծոյ... զբան 'ի վեր առեալ թշնամի եղեաք կաթուղիկոս անուանն և ամենայն իշխանացն և [Ухт.+Նախարարացն և աշխարհին».****

Одним словом, к концу VI века грузинская церковь с духовенством и паствой примкнули к халкедонитскому исповеданию.

Документы, однако, показывают, что и среди армян было много халкедонитов.***** Это признается и официально в постановлениях Двинского собора, где армяне-епископы пишут:

«теперь многие из нашей страны исповедуют веру вместе с принимающими и испове-	«այժմ բազումք ընդ ընդունաւղս ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ տումարին Լեւոնի հաղորդեցան

---

* «Книга писем», 179.

** «Книга писем», 136.

*** Вполне прав Ухтанес, когда он отсутствие ответного письма епископа Петра в «Книге писем» считает фактом, доказывающим, что еп. Петр вовсе и не давал ответа (Ухтанес, 46); или же, быть может, ответ был такого свойства, что составители сборника «Книги писем» считали за наилучшее его выкинуть.

**** «Книга писем», 110 = Ухтанес, 25—26.

***** Об армянах-халкедонитах см. Н. Марр, Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, «Визант. врем.», т. XII.

дывающими Халкедонский собор и послание Льва; одни добровольно — ради суетного славолюбия и лицеприятия, другая часть поневоле, по принуждению первых (соб. тех), иные же вследствие невежества или беспомощности. Ввиду этого и собрались мы, епископы, в первопрестольной церкви нашей Двине».

յաշխարհէս մերմէ. ոմանք կամաւորութեամբ յաղագս սնոտի փառասիրութեան եւ աչառութեան եւ կէսք ակամայ բռնադատեալք ՚ի նոցանէ. այլք առ տգիտութեան եւ կամ անձեռնհաս լինելոյ. Վասն որոյ ժողովեցաք եպիսկոպոսքս այս ՚ի մայրաքաղաք եկեղեցիս Դունայ»*.

Но среди армян Персидской Армении, особенно среди власть имущих, перевес был на стороне антихалкедонитов. Это заметно даже по пастве цуртавской епархии: и там большинство армян — монофизиты, грузины же были халкедонитами-диофизитами. Моисей, бывший епископом этой епархии, если надеялся на свою паству, то только на те части, которые принадлежали к армянской нации. К ним обращается он с увещеванием и надеждой; их просит он не изменять прежнему исповеданию и не примыкать к халкедонитам; он сам говорит: я обращался

«...к [области] с армянскою речью епархии Цуртавской церкви, которым я считал особенно необходимым написать, ввиду расположения к тому слушателей»...

«...հայալեզու , [աշխարհք] իշխանութեանդ Ցուրտաւայ եկեղեցւոյ, առ որս առաւել հարկ համարեցայ գրել իսկ յաւժարութեամբ լսաւղացն»**.

Моисей просит и заместителя католикоса Вртанеса сделать то же самое.*** И действительно, Вртанес обращается к тем из цуртавской епархии, для которых армянский язык был родным****. Ожидания заместителя католикоса и цуртавского епископа вполне оправдались в этом отношении. Армянская часть цуртавской епархии откликнулась на окружное послание и письмо Моисея и выразила свою солидарность с антихалкедонитством.***** Любопытно также, что цуртавские армяне-монофизиты обращались за помощью и поддержкой ни к кому иному, как к духовенству армянской церкви. На призыв стойко держаться антихалкедонского толка, они писали:

«Мы постоянно молимся о возобновлении св. престола Григория, дабы он произвел расследование о нашей заб-

«աղաւթեմք միշտ նորոգել սրբոյ աթոռոյդ Գրիգորի. զի արասցէ խնդիր մոլորեալ աշխարհիս մերում ըստ աւրինակի

---

* «Книга писем», 146.

** «Книга писем», 113 = Ухтанес, 28.

*** «Книга писем», 111—112.

**** «Книга писем», 130.

***** «Книга писем», 132.

лудшей стране по примеру наших первых учителей; потому что без помощи оттуда и поддержки здесь нам нельзя оставаться, так как мы попались столь надменному тирану, именующемуся нашим архипастырем, и [нам] придется оставить нашу страну и бежать».[124]

առաջնոց վարդապետացն. զի մեզ առանց այտի աւգնականութեան և թիկանց աստ չմարթի կալ. զի այնպիսի բռնաւոր զոռոզի որ Հայրապետս անուանի դիպեալ եմք, բայց թողուլ զաշխարհս և գնալ»*.

Еще более категорично говорят об этом же цуртавские армяне своему бывшему пастырю.**

IV. Полемика между армянским и грузинским духовенством была вызвана следующим обстоятельством. По словам цуртавского епископа Моисея, когда он убедился, что грузинская церковь и паства окончательно склонились на сторону халкедонитов, то он начал открыто выступать против грузинского «каталикоса по имени» Кириона, всех князей и жителей *(զբանն 'ի վեր առեալ Թշնամի եղեար կաթուղիկոս անուանն եւ ամենայն իշխանացն եւ աշխարհին)*;*** это, мол, вызвало вражду по отношению к Моисею, которая кончилась изгнанием епископа из пределов Грузии *(Վախճան* [Ухт.+ *այս է զի] Հալածեցայ»*)**** Грузинский архипастырь совершенно иначе излагает весь этот инцидент. Он отрицает утверждение Моисея об изгнании его из католикосата:

«я его не изгонял, но я слыхал об его некоторых низменных поступках и поэтому я призвал его к себе и хотел его наставить и вразумить, как это следовало сделать по отношению к ученику; но он на мой призыв не явился, я покинул свою церковь и ночью тайно бежал».[125]

«Ես զնա ոչ հալածեցի, այլ էր ինչ որ լսեղի վասն նորա յետին գործոց և կոչէի առ իս և կամէի խրատ տալ և ուսուցանել, որպէս պարտ էր աշակերտի. իսկ նա յիմ կոչ չեկն, այլ զեկեղեցին եթող և 'ի գիշերի գաղտ գնաց».*****

Цуртавский епископ в своем письме к Смбату Гирканскому не отрицает того, что он был вызван католикосом, но утверждает:

«девять дней я находился в Тифлисе у дверей [его дворца], и он меня не принял, и вся страна знала, что ни по какой другой причине, кроме как

«զինն աւր 'ի Տփղիս դուրս կացի և յանդիման չարար. և աշխարհն ամենայն գիտէր, զի չէր վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն Հաւատոյ. և յետ ինն

---

* «Книга писем», 132 = Ухтанес, 33–34.

** «Книга писем», 129.

*** «Книга писем», 110.

**** Там же, 110 = Ухтанес, 26.

***** «Книга писем», 167 = Ухтанес, 77.

из-за вероисповедания. И после девяти дней сам он отправился в Мцхет, а я отправился сюда, — и не ночью, а днем».

*աւուրն ինքն ՚ի Մծհիթա գնաց. ես այսր լուսով գնացի և ոչ ընդ խաւար.**

Разрешить спорный вопрос, когда располагаешь только двумя противоположными, исходящими от заинтерессованных сторон, сведениями, невозможно. Но одно ясно: становясь даже на сторону цуртавского епископа Моисея, все же и из его сообщения видно, что католикос Кирион был прав, когда уверял, что он Моисея не гнал. Именно, из письма цуртавского епископа явствует, что он не виделся с католикосом в Тифлисе; тот его не принял. Весь инцидент закончился тем, что грузинский католикос выехал во Мцхет, а цуртавский архипастырь отправился из Тифлиса и оставил пределы Грузии; все произошло весьма просто и мирно. Кирион, очевидно, не думал, что Моисей, вместо того, чтобы добиться аудиенции, уедет из Грузии в Армению и туда обратится с просьбой о поддержке против грузинского духовенства. Между тем, цуртавский епископ во всех своих письмах к различным лицам, за исключением того письма к гирканскому марзпану Смбату, в котором он дискредитирует в глазах адресата сведения католикоса Кириона, постоянно твердил, будто бы его изгнали из Грузии.

Прибыв в Армению, он немедленно же обратился с письмом к заместителю армянского католикоса, Вртанесу, так как за смертью католикоса Моисея кафедра была еще вакантна. Сообщая о том, как его «изгнали» за антихалкедонистские убеждения, епископ Моисей во всех своих письмах просил о том, чтобы представитель армянской церкви во всех своих посланиях на имя грузинского католикоса делал нападки на Халкедонский собор, дабы тем пошатнуть его авторитет: «прикажите теперь же написать одно послание на имя католикоса и к Атрнерсеһу и Ваһану и Брзмиһру с опровержением Халкедонского собора».** Заместитель католикоса так именно и поступил;*** но послал он письма по назначению не сам, а переслал их Моисею, чтобы тот позаботился об отправке. Цуртавский епископ сообщает, что послание заместителя католикоса к Кириону никто не брался доставить по назначению; Моисей утверждает даже, будто бы «никто не осмеливался».**** Чем это, собственно, нужно объяснить, сказать трудно. Найти-то охотника все же удалось, и письма были пересланы по назначению.

Главным основанием и поводом для нападок заместитель католикоса и армянские иерархи считали то, что грузинская церковь изменила традиционной, истинной вере, которая де была насаждена одним лицом в Армении, Грузии и на всем остальном Кавказе. Спор базировался именно на этом: в Грузии и Армении была насаждена истинная религия, а теперь грузинская церковь порвала связь с традицией и свернула с пути. Армянские иерархи и незадолго до этого, по другому поводу, писали представителям грузинской церкви:

---

* «Книга писем», 172 = Ухтанес, 100.

** «Книга писем», 133.

*** «Книга писем», 135.

**** «Книга писем», 140.

«да не будет новшеств в вероисповедании обеих наших стран, которое чудесным основоположением насаждено бесстрашным и смелым подвижником Господа Григорием»[126].

«մի եղիցի նորոգաձեւութիւն հաւատոյ 'ի մէջ երկուց աշխարհացս, որ սքանչելի հիմնադրութեամբ տնկեցաւ յանզանգիտող եւ 'ի քաջ նահատակէն Տեառն Գրիգորի.»

Итак, христианство в двух соседних странах насаждено Григорием Просветителем: этой насажденной вере и должны быть верны обе церкви, — так рассуждали армянские иерархи; это мнение разделялось и армянами-антихалкедонитами цуртавской епархии.** На это обстоятельство напирал и гирканский марзпан Смбат совместно с Гигом, правителем Дашта,*** в своем послании к грузинской знати:

«так как мы ученики и удел одного и того же учителя, то и жить нам в той же вере, в какой жили наши отцы».

*«զայս յերուսաղէմ առ հայրաաշակերտ եւ վիճակ եմք, կեալ եւ մեզ նովին հաւատով, որպէս եւ հարքն մեր».*****

По словам лица, доставившего послание, Кирион, по прочтении письма, пришел в негодование и «на письмо [заместителя католикоса] ни сам не дал ответа армянам, ни другим не позволил написать».*****

Вместо того, чтобы самому ответить на послание, Кирион решил:

«это [письмо] я дам свезти в Иерусалим к патриарху этого города... он и даст [на него] ответ».

*«զայս յԵրուսաղէմ առ հայրապետ քաղաքիս տամ տանել... որ պատասխանի առնէ».*******

Это, странное на первый взгляд, решение грузинского католикоса станет понятным, лишь только вспомним, в чем заключался основной аргумент нападок представителя армянской церкви. Вртанес напирал на то, что христианство и в Армении и в Грузии насаждено Григорием Просветителем, поэтому грузины не должны изменять традиции и распространенному им учению, которое, по словам заместителя католикоса, в чистоте сохранятся в Армении. Кирион вполне соглашается с первой частью довода Вртанеса о насаждении христианства на Кавказе,******* но зато, когда дело доходило до толкования того, какова была та истинная вера, которую Григорий Просветитель распространил, то грузинский иерарх радикально расходился во взглядах со своим армянским собратом. Вртанес и другие армянские иерархи думали, что вероисповедание только в том случае может быть истинным и не будет расходиться с распространенным св. Григорием учением, если постанов-

---

* «Книга писем», 138 = Ухтанес, 42.

** «Книга писем», 132.

*** См. Н. Марр, Армянские слова в грузин. деяниях Пилата, «З. В. О.», Т. XVII, стр. 26.

**** «Книга писем», 169 = Ухтанес, 94.

***** «Книга писем», 140.

****** «Книга писем», 140 = Ухтанес, 48.

******* См. письмо Кириона: «Книга писем», 171 = Ухтанес, 95.

ления Халкедонского собора будут отвергнуты: иначе произойдет измена насажденной изначала вере. Так Вртанес писал Кириону:

«не подобает боголюбию нашему принимать больше вероучения трех святых и непорочных соборов, которые собрались во имя св. Троицы в Никее [в количестве] 318, в Константинополе [в количестве] 150 и в Ефесе [в количестве] 200; больше сего вероопределения ни наши, ни ваши отцы и учителя не принимали, да и мы также не принимаем».

«ոչ է պարտ աստուածսիրութեան ձերում աւելի ինչ վարդապետութիւն զուրուք ընդունել, քան զերից սուրբ եւ անարատ ժողովոցն որք 'ի պատիւ ամենասուրբ երրորդութեանն գումարեցան, ՅԺ եւ Ը իցն 'ի Նիկիա եւ ՃԾ իցն 'ի կոստանդինուպաւլիս եւ Մոցն յԵփեսոս եւ աւելի քան զայս սահման հաւատոյ մեր եւ ձեր հարցն եւ վարդապետացն ոչ կալեալ է եւ ոչ ընդունիմք»*.

В ответ на доводы заместителя армянского католикоса Кирион говорит следующее: что Григорий Просветитель проповедывал и у армян, и у грузин — это верно, но

«...он научил нас православному вероисповеданию, которое усвоил в Иерусалиме, это он и утвердил [у нас], это и есть наша и ваша истинная вера»...

...«զուղղափառ հաւատս ուսոյց մեզ, որ յԵրուսաղէմին ուսաւ, զդոյն հաստատեաց. եւ անսխալ մեր եւ ձեր հաւատ այդ է»**...

С утверждением католикоса Кириона о том, что св. Григорий проповедывал христианство, усвоенное им в Иерусалиме, соглашается и Вртанес;*** очевидно, это мнение тогда было общепринятым.****

И вот, раз возникал вопрос о том, кто сохранил в чистоте завещанную Григорием Просветителем ортодоксальность веры, грузины или армяне, если не единственным, то главным, по мнению католикоса Кириона, судьей могла быть та церковь, у которой учился сам проповедник; в данном случае — иерусалимская церковь со своими архипастырями. Как духовные отцы обеих церквей, они-то и были обязаны ответить представителям армянского католикосата. Такой был логический ход мыслей католикоса Кириона, когда он предполагал послать письмо Вртанеса к иерусалимскому патриарху, дабы тот за грузин дал ответ заместителю армянского католикоса.

Но против подобной постановки вопроса горячо возражал Кириону вновь избранный армянский католикос Авраам:

---

* «Книга писем», 138 = Ухтанес, 43.

** Ухтанес, 95 ср. «Книгу писем», 171, где этого места недостает.

*** «Книга писем», 176, 3-е письмо к Кириону.

О иерусалимской традиции христианства в Грузии см. Н. Марр, Доклад в предсоборном присутствии. Церковн. ведомости 1907 г., № 3, стр. 111—112.

«вы и теперь еще горделиво пишете нам, что св. Григорий нашим и вашим отцам дал иерусалимскую веру, и что ее де мы и придерживаемся; но расследуйте хорошенько и вы увидите, что и вы, и все другие, совместно с жителями св. Града (т. е. Иерусалима), изменили этому [вероучению] и вы [теперь] имеете уже другую, а не ту же самую [веру]; а мы и поныне имеем иерусалимскую веру».

«Դուք այժմ եւս պարծելով գրեցէք առ մեզ թէ Հարցն մերոց եւ ձերոց սուրբն Գրիգորիոս զԵրուսաղէմի հաւատն ետ եւ մեք զնոյն ունիմք։ Արդ քաջ քննեցէք եւ տեսէք, զի դուք եւ յոլովք այլք հանդերձ բնակչաւք սրբոյ քաղաքին փոխեցայք յայնմանէ, այլ ոչ եթէ զնոյն ունիք։ Իսկ մեք եւ այժմ ունիմք զհաւատն Երուսաղէմի»*.

Итак, армянский иерарх оспаривал выставляемый грузинским иерархом критериум ортодоксальности, отрицал непрерывность церковной традиции всех церквей, за исключением родной церкви. В ответ на такое заявление грузинский католикос указал, что ни он, ни другие его собратья не могут отвергнуть авторитета единогласного мнения всех вселенских церквей и патриархов и признает единственно правильным лишь то, за что стоит католикос Авраам и армянская церковь; прежде, говорил Кирион,

«между грузинами и армянами было единение и во всем уделе св. Григория существовало единомыслие, основанное на иерусалимской вере, в каковой пребывают и ромейцы, и других слов и речей кого бы то ни было туда не проникало. Откуда же теперь произошло [разномыслие]? — Римский архипастырь сидит на престоле св. Петра, александрийский — [на престоле] св. евангелиста Марка, антиохийский [на престоле] св. евангелиста Луки, константинопольский — [на престоле] св. евангелиста Иоанна и иерусалимский — [на престоле] св. Якова, брата Господня, — как же мы теперь поверим вам и оставим ту религию, которой они держались

«Միաբանութիւն էր Վրաց եւ Հայոց վիճակիս սրբոյ տեառն իսկ վիճակիս սրբոյ տեառն Գրիգորի միաբանութիւն էր ընդ հաւատոյն Երուսաղէմի, որով Հոռոմք վարին. եւ այլ ինչ բանք եւ խաւսք չէին ուրուք եղեալ ՚ի ներքս։ Իսկ այժմ ուստի եղեն։ Հռովմայ հայրապետն ՚ի սրբոյ Պետրոսի աթոռն նստի եւ Աղեքսանդրացին ՚ի սրբոյն Մարկոսի աւետարանչի եւ Անտիոքացին ՚ի սրբոյն Ղուկասու աւետարանչի եւ Կոստանդնուպոլսեցին ՚ի սրբոյն Յովհաննու աւետարանչի եւ Երուսաղէմացին ՚ի սրբոյն Յակովբայ եղբաւրն Տեառն։ Արդ զոր նոցա հաւատն կալեալ է եւ մեզ տուեալ եւ մեր հարանցն եւ մեր մինչեւ ցայժմ պահեալ այժմ զիա՛րդ թողումք զայն եւ ձեզ հաւատասցուք։ Եւ այլ եպիսկո-

---

* «Книга писем», 170 = Ухтанес, 80.

и передали нам, а наши отцы и мы до сего времени хранили [свято]? Да и других православных епископов, — им же несть числа, — царей, князей и целые страны, — как можно их всех оставить и быть в единении только с вами?».

սուրբ ուղղափառք. որոց համար չկայ, եւ Թագաւորք եւ իշխանք եւ աշխարհք ամենայն ուղղափառք, զնոսա զամենեսեան զի՛արդ մարթի թողուլ եւ ընդ ձեզ միայն միաբանել.*

Настаивая, таким образом, на иерусалимском происхождении христианского учения, распространенного Григорием Просветителем на Кавказе, католикос Кирион утверждал, что никакой измены церковной традиции со стороны грузин не было, раз и Иерусалим тоже придерживался канонов Халкедонского собора; тем более, что и все остальные вселенские архипастыри, восседавшие на престолах апостолов, были солидарны со своим иерусалимским собратом. Следовательно, за учением диофизитов или халкедонитов стоит, думал католикос Кирион, апостольский авторитет в лице тогдашних глав пяти главных церквей; тогда как претензии армянской церкви на исключительную чистоту веры и непогрешимую ортодоксальность ни на чем не основаны. Из вышеприведенного ясно, что критерием ортодоксальности вероучения католикос Кирион считал то, за что стоит большинство архипастырских престолов, основание которых приписывается апостолам, когда непрерывная якобы передача учения Христа доказуема и пользуется апостольской санкцией. В эту эпоху это был довольно обычный критерий**.

В своем ответном послании католикос Авраам напомнил по поводу этого грузинскому иерарху, что несколько десятков лет тому назад на общем поместном соборе 24 грузинских епископа во главе с католикосом Гавриилом отказались принять постановления Халкедонского собора, который к этому времени уже имел сторонников в обеих церквах.*** Это третье послание, между прочим, знаменательно и тем, что в нем армянский иерарх, как бы в ответ на апелляцию Кириона к авторитету вселенской апостольской традиции, упоминает о том, что он сидит на апостольском престоле *(«Մովսէս որ յառաջ քան յառաքելական աթոռս յաջորդեալ էր).*****

Католикос Кирион в своем ответе дипломатично обходит молчанием вопрос о поместном антихалкедонском соборе и не опровергает сообщаемого сведения, но продолжает настаивать на своем аргументе: Халкедонский собор признают все вселенские патриархи, в том числе и Иерусалим, откуда армяне и грузины получили свое вероучение, следовательно, диофизитский толк и есть единственно православный.

«Это мы и исповедуем, это же — исповедание и наших первых отцов», —

*«զայս խոստովանիմք եւ մեք զհաւատս եւ զհարանցն մերոց առաջնոց.******

---

* «Книга писем», 179.

** A. Harnak, Dogmengeschichte, III, Auflage, S. 160—162.

*** «Книга писем», 182—183.

**** «Книга писем», 184.

***** «Книга писем», 185.

писал в своем послании Кирион. И эта заключительная фраза характерна: употребляя выражение «наших первых отцов», грузинский католикос, как бы между строк, отвечал Аврааму: «те грузинские иерархи, которые согласились на соборе с вами, ошиблись, они изменили традиции, но не это важно, а то, как исповедывали наши первые отцы».

V. Кроме догматических доводов, армянский католикос приводил соображения и иного рода, и эти доводы заслуживают особенного внимания. В своем первом полемическом послании католикос Авраам писал Кириону:

«есть нечто такое, что показалось нам даже невероятным: почему подданным царя царей быть в дружественном (соб. любовном) единомыслии с чужим государством и отделяться от местных единоверцев, — это весьма тяжко».

«Է ինչ որ չաւատալի իսկ թուեցաւ մեզ. զի [Ухтп+վասն զի] ընդ աւտար Թագաւորութիւն արքայից արքայի ծառայից սիրոյ միաբանութիւն առնել եւ զընտա-կան Հաղորդակիցս որոշել. [Ухт +այդ] կարի իսկ դժուարին է»*.

И марзпан Смбат писал грузинскому католикосу:

«стали мы людьми одной веры, мы все, находящиеся под властью царя царей».

«Եղեաք ամենեքեան մի Հա-ւատորք ընդ արքայից արքայի իշխանութեամբ եմք»**.

Не следует отделяться от армян и всех персидских христиан; необходимо единение с восточными христианами, с исповедниками персидской церкви, — таков был лозунг правящих сфер Армении. Это соображение должно было играть в споре немаловажную роль. Очевидно, на антихалкедонские симпатии армянской церкви влияла именно тесная духовная связь ее с персидской, восточной церковью.

В этом отношении действия бывшего цуртавского епископа Моисея особенно любопытны. Можно ли сказать, что он непоколебимо был убежден в правоте антихалкедонского, монофизитского учения, что ему были известны все основные догматические доводы его единомышленников? Из одного места его письма ясно видно, что он знал, во всяком случае, далеко не все доводы. В тот момент, когда Моисей уже ушел из своей епархии и его главная полемическая деятельность против грузин-халкедонитов была закончена, он жаловался заместителю католикоса на отсутствие источников и просил снабдить его сведениями:

«как и через кого, после отмены определения еврейского собора благочестивыми царями блаженным Зеноном и Анастасием, потрясло и повергло опять много церквей, я нигде не нашел, и да изво-

«յետ 'ի բաց բարձութեան սահմանի Հրէական ժողովոյն. բարեպաշտ Թագաւորացն երանե-լւոյն Զենոնի եւ Անաստասայ. ոչ գտի ուրեք. Թէ որպէս դարձեալ նորոգաձեւութիւնն շարժեալ կոր-ծանեաց զբազում եկեղեցիս. եւ

---

* «Книга писем», 165 = Ухтанес, 75.

** «Книга писем», 169 = Ухтанес, 94.

лит написать нашему смирению об этом ваша святость, как она осведомлена». — *կամ ի ձեռն որոյ որպէս տեղեկացեալ է սրբութիւնդ ձեր, հրամայեսցէք գրել առ մեր նուաստութիւնս**.

Из ответного письма видно, что просьба была исполнена. Но в данном случае важно то, что спор был уже начат, Моисей с самоотвержением обличал халкедонитов и вдруг, оказывается, он принужден был подкреплять себя на пути, снабжать себя новыми доводами, не известными ему в момент, когда затеял спор с католикосом Кирионом. Следовательно, приверженность епископа цуртавского монофизитству была основана больше на вере, чем на логическом убеждении, скорее на доверии к отстаивавшим этот толк лицам.

Итак, вопрос о церковном разрыве между армянами и грузинами сводился отчасти к вопросу об единении либо с персидской, восточной церковной традицией, либо с западной, греко-римской церковной традицией.

На поставленный ему вопрос католикос Кирион дал с дипломатической тонкостью обоснованный ответ. Он не считал себя связанным:

«отцы наши и мы были подданными царя и держались иерусалимского вероисповедания, одинаково как мы, так и вы; и теперь тоже, хотя мы и подданные царя царей, но иерусалимскую веру имеем и ее держимся... сколь счастливее [стали] отныне мы [все], попавшие в подданство царя царей, ибо, с тех пор, как существуют (в тексте прошед. вр.) небеса и земля, еще не было случая, не было ни одного повелителя, который бы, подобно ему, предоставил каждой народности [исповедывать] свою религию, особенно нашу христианскую веру... Царь царей [является] в такой же степени повелителем греков, как и арийской страны».

«Մեր և ձեր հարքն արքային ծառայք էին և զհաւատ զԵրուսաղէմի ունէին. և մեք և դուք նոյնպէս. Թէպէտ և ծառայք արքայից արքային եմք զհաւատ զԵրուսաղէմի ունիմք և կալցուք... այժմ ևս առաւել երանելի եմք, որք յարքայից արքային փառաւորութեան հասեալ եմք. Զի մինչ երկինք և երկիր լեալ էին, նէր եղեալ և ոչ մի տէր որ ամենայն ազգի զիւր աւրէնս 'ի վերայ թողեալ էր որպէս այս տէր եթող և մանաւանդ զմեր քրիստոնէից հաւատս... արքայից արքայ. նոյնպէս տէր է հոռոմոց որպէս և Արեաց (въ текстѣ по винѣ переписчиковъ *տիրեաց*) *աշխարհի*»**.

Следовательно, при свободе выбора грузинская церковь стояла за единение с греко-римским церковным миром и за халкедонитство; при тех же условиях армянская церковь проявляла солидарность с восточ-

---

* «Книга писем», 140.

** «Книга писем», 167 = Ухтанес, 77.

ными христианами, с сиро-персидской церковью. Религиозные симпатии грузин к греко-римской традиции обусловлены были в значительной степени политическими симпатиями: с тех пор, когда персы, воспользовавшись поднятым иберским царем Гургеном восстанием, уничтожили независимость и царскую власть в Восточной Грузии, все симпатии грузин были на стороне византийцев, и враждебные чувства по адресу персов высказывались ими открыто*. Как бы в подтверждение слов грузинского католикоса Кириона об авторитетном значении мнений вселенских патриархов, имеется один любопытный документ; до нас дошло ответное послание папы римского Григория I на имя Кириона и других грузинских православных епископов „Epistola S. Cregorii I Quirino vel Quirico Episcopo et ceteris Episcopis in Hiberia catholicis". Из этого ответа видно, что католикос Кирион посылал своего представителя в Иерусалим и в Рим к тамошним архипастырям, чтобы узнать, между прочим, мнение папы по спорному вопросу о вторичном крещении несториан, возвращавшихся в лоно ортодоксальной церкви**. Папа Григорий исполняет желание Кириона и сообщает свое мнение по этому вопросу. Письмо это свидетельствует, что слова Кириона относительно авторитетного для него значения мнения апостольских престолов были, во всяком случае, не пустой фразой, пущенной с полемической целью, что духовная связь с греко-римской церковью у грузинской церкви в эту эпоху действительно существовала и поддерживалась.

Итак, важнейшей причиной церковного разрыва между грузинами и армянами были догматические разногласия, основанные на различии церковно-культурных идеалов и стремлений.

VI. Во время горячего спора и полемики всплыл совершенно новый вопрос, ничего общего с догматикой не имеющий. Он появился как-то неожиданно, но потом усиленно утилизируется в постепенно уже принимавшей страстный характер полемике. Этот, третий по счету, пункт обвинения армянского духовенства, предъявленного католикосу Кириону, касается вопроса о богослужебном языке в церкви св. Шушаники, кафедрале цуртавской епархии. Подымается этот вопрос в первом же послании католикоса Авраама, около 607 года избранного архипастырем армянской церкви. Он писал Кириону:

«теперь я слышу, что прогнав цуртавского епископа, зачем де приказываешь исповедывать православную (т. е. монофизитскую) веру, вы отменили даже армянское богослужение, установленное [в честь] святой Шушаники; этот ваш поступок мне показался заслуживающим смерти, даже более злостным».

«այժմ զՑուրտաւայ զեպիսկոպոսն հալածեալ, թէ ընդէր խոստովանել հրամայես զհաւատ ուղղափառութեան, և զպաշտաւնն հայերէն սրբոյ Շուշանկան զկարգաւորեալն լսեմ թէ 'ի բաց փոխեցէք՝ մեր մահու չափ և ևս չարագոյն թուեցաւ գործդ այդ».***

---

* Прокопий Кесарийский. De bello persico, II, стр. 22.

** См. მღ. მიხეილ თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთ შორის, стр. 575—577.

*** «Книга писем», 164 = Ухтанес, 74.

Тут знаменательны особенно последние слова католикоса Авраама; отмена богослужения на армянском языке беспокоила его больше, чем само отстранение цуртавского епископа; это он считает наиболее тяжким проступком грузинского архипастыря. Об этом же пишут марзпан Смбат и другие знатные армяне. Гирканский марзпан писал следующее:

«хотя и была какая-то молва, которую я слыхал от наших мирян, но этому я плохо (мало) верил; удостоверился же я в этом от цуртавского епископа, который находится здесь, и сильно возмутился этим, ибо, хотя между знатью нашей и вашей страны и существовало кровное родство, но и эта святая мартирия в нашей честной цуртавской церкви крепость и уверенность внушала нам, как нечто клятвенное: и там богослужение и чин был установлен у нас на армянском языке, и отменив это, вы вызываете вражду».

«բայց է եւ ինչ լուր որ յաշխարհականացս լուայ եւ սակաւ ինչ հաւատացի. իսկ հաւաստի յեպիսկոպոսէս Ցուրտաւայ որ աստ է լուաք եւ կարի դժուարացաք. քանզի մեր եւ այդ աշխարհի ազատ որերոյ թէպէտ արիւն եւ հարաբատութիւն 'ի միջի կայր, բայց հաստատութիւն եւ վստահ լինել մեր որպէս յերդումն ինչ այդ սուրբ վկայարան որ 'ի Ցուրտաւ պատուական եկեղեցիդ հաստատեցաւ եւ պաշտամունք եւ կարգք Հայերէն 'ի ձեր միջի էր եւ փոխելդ թշնամութիւն 'ի մէջ արկանէր»*.

Так ревниво относилась армянская знать, совместно с высшим духовенством, к богослужению на своем языке в цуртавской мартирии св. Шушаники. Этот инцидент сразу же охладил отношения обеих сторон. Подобный оборот дела,—перенесение центра тяжести распрей на вопрос о богослужебном языке в часовне св. Шушаники, — осложнил и без того трудно примиримый, догматический спор о двух или одном естестве в И. Христе. На упреки католикоса Авраама по данному спорному пункту Кирион отвечал:

«мы богослужения [на армянском языке] не отменяли; и тот, который поставлен нами епископом, знает и грузинскую, равным образом и армянскую грамоту; и богослужение совершается на обоих языках».

«Մեր զպաշտաւնն չէ փոխեալ։ Բայց զի որ եպիսկոպոսն եղեւ, վրացի ուսումն գիտէ եւ Հայ նոյնպէս եւ երկոքումբ դպրութեամբք պաշտաւնն կատարի».**

Следовательно, в данном случае речь могла быть не об уничтожении: грузинский католикос только ввел службу на двух языках. Из того, что армяне протестуют против этого, видно, что прежде в церкви св. Шушаники служба отправлялась исключительно на армянском язы-

* «Книга писем», 169 = Ухтанес, 94.

** «Книга писем», 166 = Ухтанес, 76.

ке, хотя паства была двуязычная: там жили и грузины, и армяне, и епископами бывали то армяне, то грузины. Достойно внимания, что, когда Кирион рассказывает о том, как цуртавскими епископами бывали иной раз армяне, иной раз грузины, то про грузин он прибавляет, «из знающих армянскую грамоту»*, между тем как о знании армянами-епископами грузинской грамоты он ничего не говорит. Очевидно, грузинам-епископам знание армянской грамоты было необходимо потому, что в цуртавской церкви богослужение велось на армянском языке. И вот, католикос Кирион уравнял оба языка, введя службу и на грузинском языке. Эта была, несомненно, справедливая мера по отношению к двуязычной пастве. При решении этого вопроса, Кирион, видимо, руководствовался практическими соображениями и нуждами паствы, а не националистической тенденцией; это явствует и из того сведения, которое сообщает бывший цуртавский епископ Моисей; он настаивает на своем и утверждает:

«что богослужение отменили, это ясно, и что несторианский лжеепископ, которого они назначили, не знает, как следует, и грузинской грамоты, не говоря уж об армянской, это тоже ясно».

«զպաշտամն զի փոխեցին յայտ է. եւ զեպիսկոպոսն Նեստորական զոր արարին. դպրութիւն զի եւ վրացերէն չգիտէ, որպէս արժան է, թող թէ Հայերէն. եւ այն յայտ է»,**

Очевидно, если бы католикос Кирион желал действительно уничтожить богослужение на армянском языке и руководствовался бы только националистической тенденцией, то он и не назначил бы епископом цуртавским сирийца, а посвятил бы в епископы грузина, притом еще такого, который не знал бы армянского. А раз он ставит сирийца, то это указывает на желание Кириона занять нейтральную позицию. Итак, церковный разрыв произошел не вследствие националистических тенденций. Правда, группировка отчасти по национальностям, вопросы о богослужебном языке — все это симптомы начинающейся национализации христианской церкви, но **в вопросе о разделении националистическая тенденция имела, во всяком случае, несущественное значение.**

VII. Кроме вышеуказанных причин церковного разрыва между грузинами и армянами, у Ухтанеса упомянуты еще два повода, не то способствовавшие, не то послужившие к ускорению разрыва. Сведения о них идут не из документальных данных, а сообщены историком Ухтанесом на основании преданий, распространенных в армянской духовной среде X века.

Первая теория причины разрыва, по рассказу Ухтанеса, заключается в следующем:

«рассказывают по преданию старцев, что во времена армянского католикоса Авраама, когда он вступил на свой патриарший престол, то к нему прибыли католикосы грузинский и албанский, так как в то время они были в сане архиепископов престола св. Григория; пришли они к Аврааму, согласно постановлению первых отцов, и по обычаю, в первый год его патриаршества [для изъявления] любви и покорности. А тот, приняв их, как то надлежит, с большим почетом и духовной

* «Книга писем», 178.

** «Книга писем», 175.

любовью, посадил каждого из них, как им следовало согласно обычаю сидеть; во время обеда (иерархи), приняв хлеб из рук владыки Авраама, славословили и ели до тех пор, пока бы [подали] вино; тогда владыка католикос, взяв [вино], благословил и дал раньше албанскому католикосу; когда же, во вторую очередь, он хотел передать [вино] Кириону, то тот, в душе обидевшись, не пожелал принять [вина]. Видя это, католикос Авраам не сказал ничего, а после, когда он спросил и вынудил Кириона сказать о причине своего поступка, то Кирион ответил: «ты меня унизил, — ведь я и старше его, и выше по пастве своей (соб. в доме своем)»... А Авраам говорит ему: «не знал я всего этого, брат-владыка, я почтил его старость, наученный этому св. книгами». ...После этого Кирион, встав, покинул трапезу, и никто из присутствовавших там лиц не мог заставить его вернуться... Но этот [рассказ] дошел до нас по преданию, а не письменно», — корректно сообщает историк*.

Это устное предание с начала до конца недостоверно и не соответствует действительности. Недостоверно потому, что никакого свидания между Авраамом и Кирионом не происходило; это можно неопровержимо доказать на основании переписки. Из первого ответного послания грузинского католикоса Кириона на первое же послание вновь избранного армянского католикоса Авраама видно, что Кирион действительно имел таковое намерение; в заключительной части своего письма он пишет: «нужно было мне прийти и помолиться в вашей святой церкви и получить ваше благословение или же отправить [к вам] моих учеников, которые бы принесли мне приветствие вашей святости, но, ввиду тяжелого времени и забот о стране, мы задержались»**. До посылки своего первого ответа Аврааму, значит, Кирион не осуществил еще своего намерения; следовательно, от момента вступления Авраама на католикосский престол вплоть до получения им ответа от своего грузинского собрата, визит Кирионом не был нанесен. Этот визит был простым актом вежливости, поздравлением по поводу восшествия на престол. Тут не было никакого установленного порядка и этикета. Из второго письма католикоса Авраама видно, что этот визит мог быть отдан обоюдно и являлся не чем иным, как простым свиданием, даже не на армянской территории, а в грузинском католикосате; Авраам, напр., обращался к своему коллеге со следующим предложением: «напиши и, вместе с тем, укажи мне место в твоем или моем районе, где бы после Пасхи мы могли повидаться».*** Но из ответного послания Кириона видно, что посетить ему армянского католикоса все же не удалось: «а что ты мне писал,—отвечает Кирион Аврааму, —о [желательности] сойтись нам в одном пункте, то [да будет тебе известно], что и мне очень нужно тебя видеть, но, благодаря [различным] обстоятельствам (соб. времени), я (в оригинал. мн. ч.) занят».****

Переговоры и переписка не только не принимали благоприятного оборота, но, напротив, все больше и больше обострялись. В третьем послании католикос Авраам хотя и высказывает по-прежнему желание, чтобы его грузинский коллега назначил место, где им можно было бы видеться, но в то же время сознает, что осуществление свидания возможно только в случае благоприятного исхода полемики. «Если Богу

---

* Ухтанес, 115–117.

** «Книга писем»м, 167.

*** «Книга писем», 177.

**** «Книга писем», 179.

[будет] угодно, —писал в третьем послании католикос Авраам, — и вы напишете слово единения, то определите срок, когда нам встретиться в назначенном месте»*. По ответ Кириона не заключал в себе никаких уступок; напротив, грузинский католикос предложил армянскому католикосу прекратить на эту тему переписку, иначе отказывался отвечать. После этого произошел полный разрыв между армянской и грузинской церковью, и переписка совершенно прекратилась. Единственный памятник, в котором еще говорится о грузинской церкви, это окружное послание католикоса Авраама армянской пастве о проклятии грузинской церкви за ее приверженность к халкедонитству. Вполне понятно, что после этого Авраам и Кирион не могли даже думать о свидании. Итак, за все время, начиная от момента вступления Авраама на католикосский престол вплоть до разрыва, Кириону и Аврааму ни разу не удалось встретиться. Следовательно, и рассказ об инциденте с Кирионом, якобы имевшем место на свидании у католикоса Авраама, в котором грузинский архипастырь счел себя будто бы оскорбленным и поэтому постарался отделить друг от друга грузинскую и армянскую церковь, вымышлен от начала до конца. Это легенда, по словам Ухтанеса, передавалась в его время в среде армянского духовенства и должна была возникнуть много времени спустя после самого происшествия, в эпоху националистического направления в армянской церкви, так как все в этой легенде служит ad majorem gloriam армянской церкви и ее духовного главы; к нему приходят на поклон, как к своему начальнику, грузинский и албанский католикосы, а простой акт вежливости обращается в обязательный визит подчиненных престолу св. Григория архиепископов. И вся картина, представленная в легенде, не соответствует действительности: в то время, как Авраам в ней выведен идеалом кротости и спокойствия, Кирион — человеком злобным, эгоистичным и бранчливым, ставящим личные интересы выше церковного единства, преисполненным одних отрицательных качеств. Между тем, из переписки явствует, что Кирион был, во всяком случае, терпимым человеком, сам не желал раздора и не навязывал другим своих религиозных убеждений. Горячности во время полемики он вовсе не проявлял, что свидетельствует скорее о его миролюбивом настроении.

В связи с предыдущим, хотя и с иными подробностями, находится и вторая теория о причинах церковного разрыва, приводимая Ухтанесом из устных источников: «дабы установить [в Армении] девятистепенный церковный строй, назначили во главе [иерархии] Авраама [католикоса] — патриархом, и албанского [католикоса] — архиепископом, а грузинского [католикоса] — митрополитом. Грузинский [архипастырь] Кирион, не соглашаясь пребывать в том сане, в который его возвели, восстал и внес враждебное настроение. Но архипастырь Авраам говорил, что [албанцы] раньше грузин приняли веру, и вследствие этого и введено у них архиепископство. Во [время] этого спора и разысканий истинной веры и обратились и стали грузины халкедонитами»**.

И в этом случае главной причиной разрыва выставляется обида, якобы нанесенная грузинскому католикосу Кириону. Покойный М. Броссе считал это объяснение вполне убедительным: „le clef de toute cette querelle me parait être dans un fait dont parle Oukthanes“, го-

---

* «Книга писем», 184.

** Ухтанес, 120.

ворит он в своей монографии, посвященной данному вопросу:... «les Arméniens devaient avoir leur catholicos titré patriarche, les Aghovans un catholicos archevêque, les Georgiens un métropolite, comme les Sionnies, relevant de l'Arménie. Là-dessus Ciourou et les Siens se séparèrent de cette dernière. Voilà, je crois, la vrai cause de Scission, objet de cette note.»*

Но и эта теория, приводимая Ухтанесом и подтверждаемая М. Броссе, не выдерживает критики. Письма католикосов, которыми пользовался сам Ухтанес и которые имеются в «Книге писем», доказывают, что армянский католикос ни разу не именует себя патриархом, не титулуют его так и цуртавский епископ и армянские князья («ишханы»). Это и понятно: ведь сами вселенские патриархи до VII века очень редко именовали себя патриархами, а обычной титулатурой это имя становится лишь с VIII—IX веков.**

Затем, документы показывают также, что грузинский архипастырь не именовался митрополитом, так же как и албанский ни разу в этот период не титулуется архиепископом. Во всех полемических посланиях Кирион назван католикосом; предполагать, что сам Кирион узурпировал и присвоил себе этот титул, было бы неосновательно, так как сам армянский католикос Авраам, армянские князья и цуртавский епископ во всех своих письмах именуют Кириона католикосом.*** Да и вся картина иерархической субординации, нарисованная в этом предании, совершенно ложна: переписка удостоверяет, что албанский и грузинский иерархи ни в какой церковно-административной зависимости от армянского архипастыря не находились и ввиду этого об их архиепископстве либо митрополитстве не могло быть и речи.

Таким образом, и первое и это последнее устное предание не выдерживают критики и для изучаемого вопроса о церковном разрыве между грузинами и армянами никакой цены не имеют.

VIII. Переписка между иерархами армянской и грузинской церквей не привела к соглашению. Вопрос был поставлен так остро и категорично, что примирение могло быть достигнуто только отказом одной из спорящих сторон от своих религиозных убеждений. С самого же начала у власть имущих армянских иерархов было решено, что, в случае неблагоприятного исхода переговоров, должен был наступить разрыв. Еще заместитель армянского католикоса, Вртанес, в своем письме к цуртавскому епископу Моисею писал, что при сопротивлении и упорстве грузин «мы отряхнем прах от ног наших на них» *(«զփոշի ոտից մերոց ՚ի նոսա թաթափեսցուք»)*.****

По мере того, как разгоралась полемика, обе стороны должны были, естественно, выискивать те отклонения, которые замечались уже в церковной жизни обоих народов. И действительно, в «Книге писем» имеется один, в этом отношении любопытный, документ; он принадлежит «Моисею, грузинскому православному епископу» *(«Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի»)*,*****очевидно,цуртавскому епископу, которого

---

* Additions..., V, стр. 112.

** H. Gelzer, Der Streit über den Titel d. ökumenischen Patriarchen, Jahrb. protest. Theologie XIII, S. 571—572.

*** См. «Книга писем», стр. 165, 168, 172, 174, 176 и 180.

**** «Книга писем», 135.

***** «Книга писем», 119.

антихалкедониты— армяне считали со своей точки зрения единственно православным. В этом памятнике сгруппировано все, за что особенно стояла в это время армянская церковь и что, следовательно, составляло ее отличительную от грузинской церкви черту. Если только этот документ дошел до нас в первоначальном виде, то спорные вопросы, кроме выясненных выше, сводились к следующему: по вопросу догматического характера, армянская церковь настаивала на добавлении к трисвятой «иже распныйся за ны, помилуй нас»* (*«որ խաչեցար վասն մեր ողորմեա մեզ»*). По вопросу канонического характера армянская церковь отрицала авторитет вселенских патриархов и апостольских престолов (*«մի պատրեսցուք անուանք սրբոյ քաղաքին եւ մի պաշարեսցուք աստուածապարգեւ շնորհելոյ աթոռոց սուրբ առաքելոցն»*)**. По вопросам литургической практики и церковного календаря армяне держались за более древнюю церковную традицию празднования Рождества Христова 6 января;*** некогда и грузинская церковь придерживалась этой практики,**** но в это время она уже начинает примыкать к западнохристианской практике. Держалась армянская церковь и за пост «араджавор»,***** который в древности был принят и в Грузии, но потом стал предметом нападок на армян со стороны греков и грузин.****** Наиболее острым вопросом являлось утверждение, обратившееся впоследствии даже в догмат армянской церкви, что престолы в храмах должны быть непременно неподвижные, каменные,******* во всех грузинских древних храмах престолы были, как это видно по сохранившимся развалинам, тоже каменные; но вопрос, конечно, шел не об этом, а о локализации культа, о принципе, что богослужение можно совершать только в строго определенных местах; за это стояла армянская церковь и основывала свой принцип на ветхозаветной богослужебной практике,******** но кроме того, тут должно видеть, по-видимому, и переживание языческого культа. И в Грузии, очевидно, существовала подобная практика, но потом она склонилась в пользу подвижности престола, что более гармонирует с духом Нового Завета. Этот вопрос и после долго служил предметом споров между грузинами и армянами.*********

После того, как переписка иерархов не привела ни к чему и грузинский католикос настаивал на халкедонском исповедании, предложив армянскому католикосу прекратить переписку по данному вопросу, католикос Авраам выполнил то, что предполагал сделать Вртанес,— он выпустил окружное послание к своей пастве, где в заключении говорится следующее: «постановление наших первых учителей, вынесенное ими относительно греков... мы приказали [распространить] и на грузин — не иметь с ними вовсе общения, ни в молитвах, ни в еде, ни

---

* «Книга писем», 123.

** «Книга писем», 125.

*** «Книга писем», 124.

**** Н. Марр. Доклад в предсоборном присутствии, см. Церков. ведомости 1907г., № 3. стр. 112.

***** «Книга писем», 124.

****** См. Н. Марр. Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым. Сообщ. Прав. Палест. Общ., т. XIV, ч. II, стр. 13.

******* «Книга писем», 125.

******** «Книга писем», 125.

********* См. *Վարդան*, венец. изд. 1862 г., стр. 138

в питье, ни в дружбе, ни в воспитании детей, не отправляться на богомолье к Мцхетскому и Манглисскому крестам и не допускать их в наши церкви и от заключения брачных уз с ними совершенно воздержаться, [дозволено] только покупать и продавать им, как евреям; это приказание да будет в силе и в отношении албанцев»*. После этого наступил полный разрыв с армянской церковью антихалкедонского толка. Ответы грузинской и албанской церквей на это окружное послание в «Книгу писем» не внесены. В жизни, во всяком случае, это постановление ни армянской церковью, ни паствой в полной мере никогда не могло быть осуществлено**.

* «Книга писем», 194.

** В январском номере сего года армянского журнала венских Мхитаристов „Handes Amsoreay" напечатано начало статьи *Հ. Ն. Ակինեան. Ուխտանէս եպիսկոպոս պատմագիր* (стр. 17—20), касающейся историка Ухтанеса. Пока автор статьи успел затронуть только вопрос о личности и времени жизни Ухтанеса.

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ПОСТРОЕНИЯ ГРУЗИНСКОГО ХРАМА В АТЕНИ ПО ВНОВЬ ОБСЛЕДОВАННЫМ ЭПИГРАФИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКАМ[177]

Величественный Атенский храм по справедливости считается одним из важных и интересных памятников искусства в Грузии, но, несмотря на это, до сих пор еще не решены основные вопросы, относящиеся к истории этого храма, в том числе, конечно, и вопрос о времени его построения. Акад. М. Броссе относил его к сооружениям XI в., а построение приписывал царю Баграту IV (Rapport sur un voyage archéologique, 3-e livraison, résumé, p. 9). Д. Бакрадзе в своем последнем труде «История Грузии» (на груз. яз.) считает храм постройкой VII в., одновременной знаменитому Крестному монастырю близ Мцхета (стр. 218—219).

На такую мысль навела покойного грузинского историка прочтенная им на внутренней стене храма интересная по содержанию датированная надпись. Она была, по его словам, на нижнем слое штукатурки, которая обнаружилась после того, как в этом месте верхний слой, покрытый фресками, осыпался. Надпись имела дату 853 г., и на основании этого Д. Бакрадзе считал возможным отнести время построения храма к VII в. Так как у Бакрадзе в «Истории Грузии» (стр. 219) не указано место, где именно, на какой стене имеется эта надпись, которая приведена им в своем труде, то найти ее другим специалистам после г-на Бакрадзе, умершего до выхода в свет его труда, не удавалось; ввиду этого в кругу специалистов зародилось предположение, что штукатурка осыпалась и надпись должна считаться погибшей навсегда. Между тем чтение этой надписи в некоторых местах, как она приведена у покойного грузинского историка, вызвала сомнение, переходящее в общий скептицизм и относительно правильности дат. Сомнение усугублялось и содержанием надписи, касающейся исключительно военных событий — вторжения арабского полководца Буги в Грузию, так как другого примера надписи подобного рода — внутри храма на штукатурке — в Грузии не было известно.

Не удавалось отыскать надпись вплоть до нынешнего лета, несмотря на многократные поездки в Атен («Атен-и») и внимательный осмотр храма, и автору этих строк. Лишь в июле месяце текущего года, фотографируя фрески атенского собора, совершенно случайно у южных, теперь наполовину заложенных сухой кладкой, дверей в полукружьи, на западной стене, на высоте 4 аршин приблизительно от земли я заметил несколько рядов линий, которые и оказались при более близком осмотре в бинокль и при помощи лестницы искомой надписью. Она была списана и ввиду значительной древности и исключительной важности ее, особенно же потому, что штукатурка может осыпаться и надпись исчезнет, она была мной сфотографирована.

Надпись исполнена заглавным церковным письмом, но стиля не лапидарного: как размерами букв, так и характером письма она про-

изводит впечатление отрывка из древней хорошей пергаментной рукописи.

Первоначально писана была она, видимо, золотом, но позолота теперь сошла, и видна желтоватая, с отблеском, краска букв.

По словам Д. Бакрадзе, у него имелась эта надпись в виде копии, срисованной от руки неким Давитишвили, а также она была списана на месте самим Бакрадзе дважды в разное время (op. cit., 219). Тем не менее надпись оказалась прочтенной и изданной у Бакрадзе в некоторых частях не вполне правильно.

Как видно по прилагаемому снимку (табл. XVIII, 2), надпись читается так:*

1 + 'Ⴇ˜ႱႠ' ႠႢႭჃႱႲႭႱႱႠ: ႯႱႠ: ႣႶ˜ႱႠ ႸႡႧႱ[Ⴀ]
2 [ႵႰ]'ႭႬႨႩႭႬႱႠ Ⴍ˜ႢႱႠ 'Ⴀ'**ႲႤႪႱႠ ႱႪ˜ႧႱႠ
3 [ႵႠႪ]ႠႵႨ ႲႴႨႪႨႱႨ ႣႠႼႭჃႠ ႡႭჃႪႠ: ႣႠ ႸႤႨႮႷႰႠ:
4 ႠႫႨႰႠჂ ႱႠჁႠႩ ႣႠ ႫႭႩႪႠ: ႣႠ ႫႠႱႥႤ Ⴇ˜ႱႠ:
5 [ႠႢႭჃႱႲႭႱ]ႱႠ ႩႥ˜ႱႠ ႣႶ˜ႱႠ Ⴘ˜ႡႧႱႠႥႤ: 'Ⴆ'ႨႰႠႵ***
6 [Ⴘ]'Ⴄ'ႨႮႷႰႠ: ႩႠႾႠჂ****: ႣႠ ႻჁ ႫႨႱႨ: ႧႠႰႩႭჃ'Ⴟ'Ⴈ*****

По раскрытии титл она будет гласить:

1 თთოჳესა აგოჳსტოსსა ჟ˜სა: დღესა შაბათსა:
2 ქრონიკონსა ო˜გსა ისმაიტელთა (?) წელსა ს˜ლთსა:
3 ქალაქი ტფილისი დაწოჳა ბოჳლა: და შეიპყრა
4 ამირაჲ საჰაკ და მოკლა: და მასვე თთოჳესა
5 აგოჳსტოსსა კვ˜სა დღესა შაბათსავე ზირაქ
6 შეიპყრა კახაჲ და ძჱ მისი თარყოჳჯი:

Надпись очень четкая и не вызывает сомнений в чтении, за исключением двух-трех слов, о которых будет сказано ниже. Во всяком случае третья и четвертая строчки читаются именно так, как приведено выше, а не ა... ტფილისი დატუჳა (დაატყვევა) ბულა(მ) და შეიპყრა და მოკლა ამირა საჰაკ, как напечатано у Д. Бакрадзе (op. cit., 219). Равным образом чтение, предложенное покойным грузинским археологом, во 2-й строчке ზა წელსა სარკინოზთასა (там же) неправильное, особенно последнего слова, так как под титлом стоит совершенно ясно სლ˜თსა «sl˜vsa», а в слове სარკინოზთასა «sarkinozvasa» буквы ლ «l» не имеется, следовательно, титло раскрыто ошибочно. Затем по аналогии с первой половиной этой строчки ქრონიკონსა ო˜გსა «хроникона 73-го» явствует, что и здесь, во второй половине строки, за словом წელსა «года» должна следовать дата, причем, как и в первой части, конечное სა «sa» должно быть признано за окончание дательного падежа dativ temporis и тогда

---

* [ ] — едва различимые следы букв, почти по догадке восстанавливаемые.
[ ] — буквы по догадке восстановленные.

** Видна только верхняя часть первой буквы, от второй только начало и конец.

*** Стерта лишь левая черта нижн. части буквы Ⴆ, все остальное хорошо видно.

**** Вслед за ა рядом стоят: и производят впечатление მ.

***** χ затемнена краем креста, поставленного позднейшими богомольцами, но, если всмотреться, читается вполне отчетливо.

სლ῀თსა «sl῀vsa» будет представлять из себя дату: «года 239-го».

Далее, в чтении Д. Бакрадзе ზა «za» должно было бы и могло означать лишь дату. Между тем такая дата «7 и 1» невозможна: вместо этого было бы написано Ө «8»; кроме того, в случае, если бы здесь была дата, тогда за цифрами должно было стоять окончание dativ. temporis სა «sa», а этого тут нет; да и сам по себе 8 год арабского летосчисления, как дата похода Буги на Грузию, — абсурд; кроме того, хотя эти две буквы и сильно пострадали, но первую букву можно принять за ი «i», возможно, что за ней следовала еще одна буква ს «s» и тогда ის῀ა «is῀a» можно принять за сокращение ისმაიტელთა «ismaitelva» измаильтян. Вся вторая строчка таким образом в русском переводе звучала бы: «хроникона 73-го, арабского летосчисления 239-го». И действительно, 73 хроникон по грузинскому летосчислению равняется 853 году по Р. Х., а 239 год только по хиждре равен 853 году по Р. Х. Таким образом, получается полное соответствие двух дат по грузинскому и мусульманскому (арабскому) летосчислениям. Одновременное с грузинским хрониконом упоминание и даты по хиждре встречается даже в надписи 1141 года церкви Убэ (M. Brosset, Rapports sur un voyage archéol. 3-e livrasion, douzième rapp., p. 104): тем более, это естественно в надписи IX века. Можно указать еще не один случай упоминания в грузинской письменности даты по мусульманскому летосчислению; любопытно при этом, что дата одного времени с вышеприведенной атенской надписью и касается все того же похода Буги на Грузию. Именно, у грузинского историка XI в. сказано: აქა: ჟამამდის:* გარდასრულ: იყვნეს: წელიწად[ნ]ი: მოჰამადის:** გამოჩინებით-გან: რომელმან: სჯული: სარკინოზთა: დაუდვა: — ს:῀ და ცხრამეტნი: მა-შინ: მოვიდა: ბუღა: თურქი: («Картлис Цховреба» и ред. ц-цы. Марии, изд. Е. Такайшвили, стр. 221) «до сего времени прошло от появления Мохаммеда, который установил вероучение для сарацин, 219 лет; тогда прибыл Буга-турок», посланный походом на Армению и Грузию эмиром правоверных. Нужно указать, что дата 219 стоит в рукописи ошибочно по вине переписчиков, и ошибка очень легко объясняется: как это видно даже при теперешнем состоянии текста, где одна половина даты 200 дана цифрой ს «s», другая же половина полностью словами, первоначально в тексте у грузинского историка вся дата, очевидно, была приведена цифрами и она, нет сомнения, читалась ს῀ლთ «slv», т. е. так же, как это имеется в атенской надписи; позднее, когда явилась тенденция передавать числа полностью буквами, в данном случае это было выполнено лишь в отношении второй части, и тогда-то, при переписывании, очевидно выпало слово ოც и вместо ს῀<ოც>დაცხრამეტნი «s<ov>davqrametni = 239»*** написано было то, что теперь стоит в рукописи ц-цы Марии, — 219; наилучшим доказательством того, что между ს «s» «200 и ცხრამეტნი «19» действительно имеется пропуск, служит стоящий перед ცხრამეტნი «19» союз და «da» = «и»: если бы датой было 219, то стояло бы ს῀: ცხრამეტნი = ორას ცხრამეტნი союза და не было бы, между тем, как при дате ს῀ლთ «sl῀v «239» этот союз обязательно необ-

---

* В «Картлис Цховреба», ред. царицы Марии ჟამამდეს.

** Там же. მოჰამადის.

По-грузински имена числительные, как известно, основаны на десятичной и двадцатичной системе, и 39 передается «двадцать и девятнадцать».

ходим. Итак, у указанного грузинского историка мы имеем второй случай даты по хиждре и притом одновременный с атенской надписью даты; следовательно, дату по хроникону и по хиждре нужно признать для этой эпохи явлением не исключительным, а довольно обычным.

В 5-й строке правильность чтения последнего слова ზირაქ «ziraq» не возбуждает никакого сомнения; но у Д. Бакрадзе стоит вместо этого ვეზირა «vezira», которое возникло благодаря тому, что покойный историк прежде всего не разглядел последней буквы ქ «q», которая явственно читается, а во-вторых, союз ვე «ve», обозначающий «же» и относящийся к предыдущему слову შაბათსვე «в день вторник же», принял за начало следующего, последнего в строке, слова: итак, вместо один только раз встречающегося в древнегрузинской исторической литературе собственного имени Зирак получился у Д. Бакрадзе «везирь», хотя и в необычайной форме «везира».

Наконец, о последней, 6-й строчке, в которой упомянуты имена двух лиц: чтение конечной буквы имени первого из них представляет, ввиду неясности начертания, некоторое затруднение: ее можно было бы принять за მ «m» и за ჲ; первое чтение у Д. Бакрадзе, у которого напечатано შეიპყრა კახამ (История Грузии, 219), второе чтение кажется мне предпочтительным и таковое — კახაი — дано мной выше.

Нельзя отрицать, что по начертанию спорная буква несколько отличается от единственного еще случая, где буква ჲ встречается и разбирается без труда, а именно, в 4-й строке в слове ამირაჲ; но в то же время она отличается по начертанию и от буквы მ «m» во всех четырех встречающихся случаях (3 раза в 4-й строчке и раз в 6-й строчке): там всюду верхняя горизонтальная черта длиннее. Ввиду того, что в зависимости от того, какое чтение принять კახაჲ или კახამ, радикально меняется и смысл предложения, и в первом случае получится, что Зираком захвачен был Каха, а во втором, что Каха захватил Зирака, потому вопрос о чтении спорной буквы далеко не безразличен. В пользу чтения კახაჲ, а не კახამ, можно указать, во-первых, что форма კახამ, как совершенно вульгарная, положительно невозможна для памятника IX в.; могло бы еще стоять კახამან «kaqaman», но მ в конце слова не может служить сокращением под титлом მან «man», которое известно в грузинской эпиграфике под титлом лишь в двух видах: или მ˝ნ «m˝n» или же, если написано слитно с предыдущим словом, в виде конечного ნ «n», во-вторых, дательный местоименный падеж не свойствен языку этой надписи в собственных именах: согласно древнегрузинской грамматике вместо него неоформленный падеж, и в совершенно аналогичном случае в 3-й и 4-й строках стоит დაწოვა ბოვღა და შეიპყრა ამირაჲ საჰაკ, именно ბოვა «вила», а не ბუღამ˝ნ «видат˝п». Равным образом в пользу той же мысли говорит и та синтаксическая расстановка слов, которая допущена в этой же надписи, по которой в аналогичном случае в начале стоит сказуемое, а после уже дополнение: შეიპყრა ამირაჲ საჰაკ (Буга) «схватил эмира Сахака»; поэтому შეიპყრა კახაჲ და ძჱ მისი следовало бы понять: Зирак «захватил в плен Каху и сына его».

Последним доводом в пользу такого чтения и понимания спорного места надписи можно привести исторические данные. К несчастью,

прямых указаний и сведений о рассказанном в 6-й строке атенской надписи событии не имеется, но Зирак упоминается в грузинском, армянском и арабских источниках не раз. Так, со слов армянского историка Фомы Арцруни известно, что во время похода в Армению арабский полководец Буга военачальника Зирака, которого он именует Жираком (*Ժիրակ*), с частью своего войска отправил для военных действий против Рштунийской области (*Պատմութիւն*, СПб., 1887, стр. 127); далее тот же автор сообщает, что «Жирак» вступил и в Антоси и сжег большую церковь в селе Артамет (там же, стр. 130—131); наконец, известно, что военачальник Зирак под начальством Буга принимал участие в осаде г. Тифлиса, взятии его и сожжении, причем именно он захватил в плен эмира г. Тифлиса (там же, 174). Точно так же и арабский историк ат-Табари указывает, что Буга послал Зирака-турка (زيرك التركي) в Тифлис, в осаде и взятии которого последний совместно с Бугой принял деятельное участие (تاريخ الرسل والملوك, series. III, стр. ١٤١٤ — ١٤١٩).

Достойно внимания, что орфография имени военачальника «Зирак» как в атенской надписи, так и в цитированном произведении грузинского историка точно транскрибирует имя его, как оно сохранилось у арабского историка, и следовательно, орфография «Жирак», имеющаяся у армянского историка Фомы Арцруни, должна быть признана не вполне точной. Ни у армянского, ни у арабского, ни у грузинского историков ничего не сказано о том, что Зирак был будто бы взят в плен. Это событие столь исключительной важности, что оно, если бы имело действительно место, было бы отмечено, если не у арабского и армянского историков, то во всяком случае, нужно думать, у грузинского автора. Когда же могло произойти это мнимое пленение? Хотя у Фомы Арцруни «Жирак» после рассказа о взятии Тифлиса больше нигде не упоминается и в дальнейших военных операциях арабов не фигурирует, но что из осады Тифлиса он вышел невредимым, это видно из слов грузинского историка, который сообщает, что после сожжения Тифлиса Зирак совместно с Багратом, сыном Ашота Куропалата, был послан Бугой против абхазского царя Феодосия, двинувшегося походом на арабов («Картлис Цховреба», ред. ц-цы Марии, 221). Можно было бы также предположить, что мнимое пленение Зирака могло иметь еще место во время битвы с абхазским царем или во время похода Буги в Чарталетию, против горцев-грузин, но и это предложение оказывается несостоятельным, потому, во-первых, что со слов грузинского историка мы знаем, что в сражении с абхазами арабский военачальник вышел победителем, так что царь Феодосий, потерпевший страшный урон в войсках, принужден был даже отступить и вернуться в свою страну (там же, 221), а во-вторых, потому, что ат-Табари сообщает, что осада и взятие г. Гардабана (الجردمان) Бугой были поручены именно Зираку (op. cit., III, стр. ١٤١٩).

А так как и грузинский историк (op. cit., стр. 222) указывает, что взятие г. Гардабана было последним военным предприятием Буги на Кавказе, да и ат-Табари также считает этот поход одним из заключительных карательных действий арабского полководца (op. cit.,

стр. ١٤١٩), ввиду этого приходится заключить, что Зирак вышел неуязвимым и из сражений с абхазами и с горцами Арагвского ущелья.

Наконец, что в плен был взят именно Каха, это ясно видно из слов Ф. Арцруни, который в числе лиц, пострадавших во время похода Буги и принявших от арабов мученическую кончину, упоминает *Կախայ Հերին աշխարհեցին* (op. cit., 187) «Каху из верхней (т. е. северной) страны», что в устах армянского писателя обозначает, как известно, Каху из Грузии. Как мученик, он далее армянским историком именуется святым (там же, 188). Не может быть сомнения, что Каха нашей надписи и Каха Фомы Арцруни одно и то же лицо и, следовательно, можно думать, что наша фресковая надпись исполнена вскоре после взятия в плен и, может быть, до мученической кончины, так как Каха в надписи не назван святым*.

Поэтому можно сказать, что исторических данных в пользу возможности захватить в плен Зирака не имеется, а, наоборот, можно думать, что захват Зираком в плен Кахи и сына его имел, вероятно, место в победоносном его сражении с войском абхазского царя. На это предположение наводит между прочим и то обстоятельство, что захват в атенской надписи датируется 26 августа, т. е. спустя три недели после взятия Тифлиса арабами, а ближайшим после этого события сражением у арабского войска, в котором главенствующую роль играл именно Зирак, была, по словам грузинского историка, как раз битва с войсками абхазского царя. Вот все те основания, ввиду которых в спорном месте атенской надписи дано предпочтение данному выше чтению, по которому Зирак захватил в плен Каху и его сына.

После вышеприведенных соображений относительно разбора и чтения атенской надписи текст ее можно считать установленным, и в переводе она будет гласить:

строка

1 «Месяца августа 5-го, в день субботний
2 хроникона 73-го, арабского летосчисления 239-го
3 Буга сжег город Тифлис и захватил <в плен>
4 эмира Сахака и убил его. И того же месяца
5 августа 26-го, в день субботний же Зирак
6 захватил в плен Каху и сына его Тарходжи».

Надпись и по языку имеет архаические черты в виде древней формы именительного падежа ед. ч. ამირაჲ (в 4-й строке), даже с классической орфографией ძჲ (в 6-й строке), а также употребления неоформленного пад. вместо дат. — местоимен. в собственном имени ბოჳღა вместо ბოჳღამან (в 3-й строке) и т. д.

Остается несколько пояснений по содержанию надписи, устанавливающих ее достоверность.

Прежде всего по существу, о взятии и о сожжении г. Тифлиса; что город, согласно с атенской надписью, был действительно сожжен, это подтверждается единогласным свидетельством грузинского (op. cit., 221), армянского (Ф. Арцруни, op. cit., 174) и арабского (ат-Таба-

---

* Ср. мнение L. Marquart'a, который столь же категорически, сколь и неосновательно утверждает, будто Каха, упоминаемый у Ф. Арцруни, идентичен с св. муч. Константином из Кахетии (Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, S. 413, B. 1).

ри, op. cit., III, стр. ١۴١٥) историков, причем последний сообщает, что во время пожара в огне погибло приблизительно около 50000 душ жителей города*. Так же единогласно подтверждается всеми вышеназванными источниками и сведение надписи об убийстве эмира г. Тифлиса (Картлис Цховреба, ред. ц.-цы Марии, стр. 221, Ф. Арцруни, стр. 174, ат-Табари, стр. ١۴١٩). Имя эмира в атенской надписи транскрибировано საჰაკ «Sahak»; так же пишется это имя в тех местах, где текст сохранился не в искаженном виде и у грузинского историка, который именует его საჰაკ ისმაელის ძე (op. cit., стр. 220, строка 11, и стр. 221, строка 1). У армянского историка оно звучит тоже *Սահակ* (op. cit., 174) «Sahak საჰაკ ისმაელის ძე «Sahak Ismaelis de» грузинского историка равняется арабскому اسحاق بن اسماعيل „Ischak ben ismàil" у ат-Табари (op. cit., стр. ١۴١۴ и ١۴١٥).

Наконец, относительно даты. Атенская надпись взятие и сожжение г. Тифлиса, как было уже указано, датирует по грузинскому летосчислению 73 хрониконом, 239 годом хиджры, что равно 853 году по Р. Х. Хотя касательно этого события у Фомы Арцруни год прямо не указан, но так как мученическая кончина армянских подвижников, пострадавших от Буги во время его похода на Армению, произошла в 302 г. армянского летосчисления, т. е. в 853 году по Р. Х. (*Պատմութիւն*, стр. 172), а с наступлением весны того же года Буга начал готовиться к походу на Тифлис (там же, 172) и свое намерение вскоре привел в исполнение (там же, 173—174), то из этого можно заключить, что и армянский историк датой взятия и сожжения Тифлиса считал все тот же, 853 г. по Р. Х. Между тем, у арабского историка ат-Табари поход Буги на Тифлис датируется 238 годом хиджры (op. cit., стр. ١۴١۴). Ввиду того, что в атенской надписи даты даны по двум летосчислениям и обе совпадают, сверх того 853 г. подтверждается и сведением Ф. Арцруни, дату атенской надписи, 239 г. хиджры, приходится признать более точной; тогда дату Табари 238 г., может быть, следовало бы считать за дату начала похода Буги на Кавказ.

Вторая надпись, имеющая значение для вопроса о времени постройки атенского храма, находится на южной наружной стене церкви (табл. XIX, 1. 2). На основании именно этой надписи и относил покойный грузиновед М. Броссе построение ее к XI веку, царствованию Баграта IV. Эта надпись издавалась не раз: впервые она была напечатана им в «Mem. de l'Acad» (t. IV, p. 411 et pl. X, № 36), но потом по получении хорошей копии и после личной проверки на месте с помощью кн. Георгия и Элизбара Эриставовых акад. Броссе вторично издал ее, снабдив французским переводом, в своих «Rapports» (3-e livraison, Six. rapp., p. 22). Наконец, эта надпись в исправленном виде дана и у Ф. Жордания (ქრონიკები I, 206). Несмотря на принятые меры, издана она у Броссе и вторично не совсем правильно; промахи имеются и у г-на Жордания, хотя в общем она у него воспроизведена недурно, но в некоторых случаях и он повторяет ошибки Броссе, даже иной раз у Броссе дано правильное чтение, а у Жордания ошибочное.**

---

* احترق فى المدينة نحو من خمسين الف انسان فطفيت النار.

** Так, у Броссе, в 1-й строч. ღვთისათა, გრიგოლმან, во 2-й — თარხნის, в 5-й — აშენებაი, გაუმარჯვა, в 6-й — მეფეთ მეფობაისა, при этом любопытно, что покойный

Ввиду важности и этой надписи она также была мной сфотографирована и дается здесь.

Надпись читается:

1 + ႱႠႾႤႪႨႧႠ Ⴖ̄ႧႨႱႢႧႠ ႫႤ Ⴂ̄ႰႢႬႪႫ̄Ⴌ Ⴋ̄ႰႤႠႬႨႱ
ႩႫႠႫ̄Ⴌ.
2 ႧႠႰႾႭႬႨႱ ႩႨႱႠ ႫႠႬ ႠႲ̄ႬႨႱႠ ႚႨႲႱ Ⴇ̄Ⴅ Ⴋ̄Ⴌ ႠႥႠႢ̄Ⴌ ႠႲ̄ႬႱ
ႱႲ̄ႪႬႨ
3 ႣႠ ႵႭႪ̄ႷႢႨ ႫႠႱ Ⴗ̄ႫႱႠ Ⴍ̄ႣႱ ႠႣ̄ႣႬ Ⴖ̄Ⴌ ႩႪႨႨႰႫ̄Ⴌ
ႫႴ̄ႧႠ ႫႴ̄ႫႬ
4 ႷႢ̄ႰႲ ႭႷႰ̄ႩႬႨႱ ႩႨႼႠႱႠ ႫႧ̄ႱႠ ႫႨ̄ႰႠႬႱ ႳႲ̄ႰႬႱႠ
ჀႨႫႱႠ
5 ႱႨႴႨႱႠ ႪႭႠႩႱႠ ႸႨႣႠ (sic) Ⴕ̄ႪႠႵႱႠ ႸႨႬႨႷႪႠႢ ႢႠႭႫႠ-
ႰႿႭႷႠ Ⴖ̄Ⴌ
6 ႣႠ ႷႨႣႫ̄Ⴌ ႫႨႴႭႷ̄ႱႠ Ⴋ̄ႧႠႱႠ Ⴋ̄Ⴌ ႥႨႧႠ ႱႼႠႣႣႠ
ႫႴ̄ႷႱႠ ႫႧ̄ႱႠ ႨႢႰႨ
7 Ⴀ̄ႥႸႬႧ Ⴃ̄ႰႷႪႨ ႣႠ ႵႪ̄ႵႨ ႸႨႢႷ̄ႼႷႪႬႠ ႫႴ̄ႷႠ Ⴋ̄Ⴌ Ⴋ̄ႧႫ̄Ⴌ
ႱႱ̄ႲႪႬႨ ႠႣႢႨႪႬႨ ႣႠ ႱႠႵ̄ႪႷႠႢႨ
8 ႬႨ ႫႷႷႣ̄ႰႣ ႬႨႷႨႨႰႭႷႨႧ ႢႷႷႭႩႬႠ Ⴋ̄ႬႱ ႣႠ ႷႫႠႧႠ
ႫႨႱႧႠ Ⴐ̄ႪႧႠႧႠ ႸႨႬႨႷႠႢ
9 ႸႨႬႨႷႠႢ* ႸႨႨႩႪႭ ႫႨ ႠႥႠႢႨ ႱႠႾ̄ႪႨ ႣႠ ႵႭႪႷႠႢႨ ႣႠ
ႸႨႥႼႨႰႨ Ⴜ̄ႱႠ ႱႨႭႬႱႠ ႠႲႨ
10 ႬႨႱႱႠ ႱႨႭႬႱႠ ႼႣ̄ႨႱႠ Ⴖ̄ႧႨႱ Ⴋ̄ႸႷႪႨႱႱႠ ႱႠႪႠ̄ႥႪႣ
ႪႢႨႠႬႫႠႚႚ Ⴍ̄ႷႨ ႩႰႨႨႰႨ (sic) Ⴋ
11 Ⴔ̄ႧႠ ႫႴႦ ႷႢ̄ႰႲ ႱႨႥႠႱႲႭႱႨ ႣႠ ႩႨ ႫႠႧႨ Ⴂ̄Ⴈ Ⴝ̄ႲႨ ႣႠ
ႱႠႪ̄ႧႥႪႣ Ⴑ̄ႪႨႱႠ Ⴋ̄ႰႬ ႫႨႦႨႱႠ Ⴋ̄ႧႠႱႠ
12 ႢႠႫႪႰႣႨႪႨႱႠ ႳႠႲႰႭႬႨႱႠ ჀႨႫႨႢႠႧႷႬ (sic) ႣႠႥႣႨႥ ႣႶႨ
ႧႨႥႣႭႰႭႷႠႢ ႠႶႠ
13 ႳႠႣ ႢႠႰႣႠႨჄႣႨႣႨႱ Ⴋ̄ႫႠႱ̄ႲႪႨႱႨ ႼႨႬႠႫႩ̄ႶႰႨ ႱႨႭႬႨ-
ႱႠႢ ႥႨႬႠႠ ႨႷႭႱ
14 Ⴕ̄Ⴄ Ⴘ̄Ⴌ

За исключением двух-трех слов надпись прекрасно сохранилась и читается без всякого труда. Она писана заглавным церковным алфавитом, но в начертании букв замечаются большие неровности: в одной и той же строке, нередко в одном и том же слове одни буквы одного,

академик в примечании 3 к первому из этих двух слов говорит: "ce mont manque à la copia venue de Géorgie, mais il est sur le mur (sic!), et se justifie par un autre example de cette tournure dans l'inscription a) de Rouis" (Six. rapp., p. 22); незабвенный грузиновед, как это видно из прилагаемого фотографического снимка надписи, несомненно ошибался: этого слова в надписи на стене не имеется, и копия, присланная ему из Грузии, в этом отношении была верна. В 9-й стр. — ქელაქი, 11-й стр. — მეფე, 12-й — თქს. У Жордания в 1-й стр. ღ̄თისათა, в 5-й — შაბა, в 6-й странным образом также — მეფეთ მეფონისა, в 7-й — შეჰვაჭყალა, в 9-й — შევსწირე, в 10-й — ძლიერი, в 13-й — გარდაიხდიდეს.

* Потом выскоблено.

примерно большого размера, другие — маленького и наоборот: большими размерами выдаются особенно буквы მ, ნ, ღ, ლ; иногда буквы малого размера производят впечатление строчных, как это, напр., в 4-й и 12-й стр., ჩე в слове ჩემისა, в 4-й стр. რტ в слове ბა´რტ и т. д. В общем буквы не имеют строго выдержанного начертания, лапидарного характера застывших форм, стереотипно повторяющихся, и не отличаются ни изяществом, ни аккуратностью письма. Резчик не смог, видимо, заранее соразмерить, как уместить надпись, и потому первую строку он высек мелко, но затем он стал резать более крупными буквами и размашисто: такой характер имеют 2-я, а особенно 3-я и 4-я строки; потом он с 6-й строки начинает вырезывать буквы более тесно, уменьшены несколько и их размеры, хотя до размеров букв 1-й строки все же не доходят. Надпись была вырезана на стене храма, уже построенного, и, быть может, техническими неудобствами такого способа можно объяснить эту невыдержанность. Стена уже в момент, когда было приступлено к высеканию надписи, в данном месте имела дефекты: в нескольких местах края камней были обломаны, в двух случаях подобного рода изъян имелся в середине камней. Что эти дефекты существовали еще до того, пока здесь появилась изучаемая надпись, видно из того, что в местах, где выломано, пропусков в надписи не оказывается, а резчик выполнял свою работу так, как если бы таких дефектов на камнях не существовало, и потому в 9-й строке одна букпа ს помещена по левую сторону выемки, другие же 4 буквы этого же слова ახლი — по правую сторону; равным образом в 10-й строке две буквы მ‾მ от слова высечены по одну сторону обломка, остальная же часть ბლისსა —по другую сторону. Если бы камни были повреждены уже после того, как была вырезана надпись, то в указанных пунктах существовал бы дефект и в надписи. В одном случае резчик слово შენებაჲ высек два раза, раз в конце 8-й строки и раз в начале 9-й, но в последнем месте он повторенное слово стесал. Вообще же других каких-либо описок или ошибок нет.

В грузинской эпиграфике начертание некоторых букв заслуживает в палеографическом отношении особенного внимания; наблюдения над ними, классифицированные и хронологически, и территориально, и по школам, могут дать материалы для установления норм для датировки и характеристики грузинских эпиграфических памятников. К такого рода буквам относится между прочим и ი «i». В изучаемой атенской лапидарной надписи начертание ее такое 1, верхняя линия ее не имеет загнутого кверху носа, а представляет из себя короткую горизонтальную линию, под прямым углом пересекающуюся с вертикальной линией. В грузинских эпиграфических памятниках начертание этой буквы имеет следующие характерные особенности: кроме указанного способа есть надписи, как, напр., в шатберд. надписи (Е. Такайшвили, Арх. экскурсии, II, 60), где верхняя горизонтальная черточка начинается точкой, но тут, может быть, объясняется общей манерой резчика; есть, наконец, много надписей, в которых в букве ი «и» верхняя горизонтальная черта в начале загнута кверху.

Пока можно сказать, что первое начертание ი в виде 1 должно быть признано более древним и встречается в надписях VII века на барельефах Крестного монастыря близ Мцхета, в надписи 993 года ц. Калла-Бойня, (Е. Такайшвили, Археолог. экскурсии etc, III, стр.

4—5, см. снимок надписи), в надписи Альской ц. (Е. Такайшвили, Археолог. экскурсии, III, 2—3, см. снимок), в надписи ц. Долис-кана (Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию, Тексты и разыскания, VII, стр. 84, рис. 61) и во многих других.

Следует также указать, что буква ო „о“ имеет сбоку прямую черточку без всяких выгибов в какую-то ни было сторону и вырезана в форме о- (см. ზოვარსა, в 5 стр.)*.

Необходимо еще отметить, что в атенской лапидарной надписи буква გ в некоторых местах отличается по начертанию от нормы Ⴂ, как она изображена даже в этом же памятнике в 1-й строчке в слове გ´რგნლმ´ნ и во 2-й стр. в слове ავაგ´ნ, в 3-й стр. в слове ქოლბაგი, в 4-й стр. в слове ბგ´რტ, в 8-й стр. в слове გვბოძნა. Уклонение от нормы выражается в том, что во всех остальных случаях, как напр., в стр. 5-й в слове გაოვმარჯოვა, особенно же в 6-й стр. в слове ეგრე, в 7-й стр. в слове შეგვწყალნა, ადგილნი, საქჳლ´ბაგე и др. буква не имеет вторичного крючка, а имеет форму Ⴂ.

Следует еще указать, что титло в атенской надписи имеет вид прямой горизонтальной линии, как это встречается и в других древних эпиграфических памятниках; две другие формы титла, встречающиеся в грузинских надписях, имеют вид — и ⁓.

Со стороны языка можно указать, как на признаки относительной архаичности памятника: 1) употребление древней формы именит. п. ед. ч. შენებაჲ в 5-й и 8-й строчках, თევდორობაჲ в 12-й строчке, вдобавок еще с классической орфографией მეფჱ в 11-й строчке, а также употребление всюду полной формы дат. мест. მან: ყმამან в 1-й стр., ციხის-თავმან во 2-й стр. и т. д.; 2) согласование в числе и падеже определяющего слова с определяемым — მ´მას´ლისი წინა მ´ძღრი სოფნისაჲ в 13-й стр., სახელითა ღ´თისჲთა в 1-й стр., გრ´გნლმ´ნ მირი(ანის) ყმამ´ნ თარხონის ძისა მ´ნ ატნ´ისა ციხ´სთვმ´ნ в 1-й и 2-й стр., წ´სა სოფნსა ატენისსა სყ´ფლსა წ´ღისა ღ´თის მ´შბლისსა, в 9-й—10-й стр.; 3) употребление ნ „н“, показателя множественности, в конце глагольной формы аориста при наличности объекта во мн. ч., как, напр. ატენისა ციხის თავმან ავაგენ სახლნი (2 строчка), შეგვწყალნა მეფობა მან მათმან სასახლ´ენი ადგილნი გვბოძნა (7—8 строчка); 4) архаическое образование повелительного наклонения, как, напр., ადიდენ ღ´ნ (3 стр.), ჰგიანმცა ო´კე (10 стр.).

Но в то же время любопытно употребление в надписи XI в. и таких вульгарных форм, как: диалектической შიდა (стр. 5-я) вместо შინა, усечения падежного окончания სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა· (11 стр.) вместо მირიანისა, თჳნ (12-я стр.) вместо თჳს и ძრიელი (10-я стр.) вместо ძლიერი, как это слово написано в другой раз даже в этой надписи (стр. 3-я).

---

* О начертании этой буквы см. Н. Марр. Надпись Епифания, кат. Грузии (ИАН, 1910, 1434—1335).

Со стороны фонетики архаизм сказывается в таких словах, как ზოჳარსა, გამარჯოჳა (5-я стр.) и გარდაიჴდიდეს (13 стр.), а также ქოლბაგი (3-я и 9-я стр.) и საქოლბაგე (7-я стр.) вместо позднейшего ქელბაქი.

Достойно внимания и то, что в надписи там, где мы ожидали бы უ „u“, стоит ო „o“*, так напр., ქოლბ˝გი (стр. 3 и 9-я), იბრ˝ძნეს (4-я стр.), გამარჯოჳა (5-я стр.).

По раскрытии титл надпись будет читаться:

1 + სახელითა ღმრთისაჲთა მე გ˝რგნლმან მირიანის ყმამან
2 თარხონის ძისა მან ატენისა ციხის თავმან ავაგენ სახლნი
3 და ქოლბაგი მას ჟამსა ოდეს ადიდენ ღმერთმან ძლიერმან მეფეთა მეფემან
4 ბაგრატ ობრძანეს მიწასა მათსა მირიანს პატრონსა ჩემსა
5 სეფესა ზოჳარსა შიდა ქალაქისა შენებაჲ გამარჯოჳა ღმერთმან
6 და ბედმან მეფობისა მათისა მან ვითა სწადდა მეფობასა მათსა ეგრე
7 ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი შეგჳწყალნა მეფობამან მათმან სასახლენი
ადგილნი და საქოლბაგე
8 ნი მკჳდრად ნებიერობით გჳბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა რომელთაცა
შენებაჲ
9 შენებაჲ შეეძლო მე ავაგე სახლი და ქოლბაგი და შევწირე წმიდასა სიონსა
10 ატენისსა საყოფელსა წმიდისა ღმრთის მშობლისსა სალოცველად ჰგიანმცა
ოკონისამდე ძრიელი მე
11 ფეთა მეფჱ ბაგრატ სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კოჳრაპალატი და
სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა
12 გამზრდელისა პატრონისა ჩემისა თჳნ დაედევ დღე თევდორობაჲ ალა
13 ჰად გარდაიჴდიდეს მამასახლისი წინამძღოჳარი სიონისაჲ ეინცა იყოს
14 ქრისტე შემიწყალენ.

В русском переводе она будет значить:

1 Именем Бога я Гргил** клиент (кма) Мириана
2 сына Тархона, коменданта атенской крепости, построил дома
3 и магазины в то время, когда, да возвеличит их Бог, могущественный царь царей
4 Баграт повелеть соизволил праху своему Мириану, патрону*** моему,
5 построить в собственном ⟨их величества⟩ большом виноградном саду город: даровал удачу Бог
6 и счастье их величества: как угодно было их величеству, так

---

* Относительно подобного явления в надп. Епифания, кат. Грузии см. Н. Марр, ИАН, 1910, стр. 1435.

** Как звучит это имя, сказать трудно; если бы вместо «Грг˝ил» под титлом стояло «Грб ил», тогда можно было прочесть «Гарбаниел», имя, упоминаемое в ж. Серапиона Зарзмского, (ქართული მწერლობა, წ. II, ст. 19, 20, 21, 22 и 26) и образованное как nom. orig. от названия села Гарбани, в Дарьяльском ущелье. Возможно, что подобного происхождения и имя «Грг˝ил».

*** О значении терминов «патрони» и «кма» см. мою монографию «Царь Грузии и история царской власти» (на груз. яз.), 1905 г., стр. 23—34).

7 (и) воздвигли мы дворец* и город. Смилостивилось над нами их величество (и) места для домов и магазинов
8 пожаловало в полную родовую собственность нам, Мириану, и клиентам его, которые только были в состоянии строить
9 (дома и магазины). (Я так же) воздвиг дом и магазин и пожертвовал святому «сиону» атен-
10 скому, обители святой Богородицы, в моление, да живут они во веки, могущественного ца-
11 ря царей Баграта Севаста и сына их Георгия Куропалата, а также в моление души Мириана, праха их,
12 воспитателя и «патрона» моего, день памяти (св.) Феодора я установил
13 днем для агапа, и каждый, кто будет игуменом настоятелем «сиона», да совершит «агапы».
14 Христе, помилуй мя.

Хотя надпись не датированная, но М. Броссе был совершенно прав, когда на основании титулатуры царя Баграта «севаст» и сына его Георгия «куропалат» относил ее к XI веку, царствованию Баграта IV (Six. rapp. p. 22, n. 1). Теперь можно уже несколько точнее определить время этой надписи.

Со слов грузинского историка XI в. мы знаем, что ц. Баграт IV последовательно носил придворный византийский титул сперва куропалата, затем новелиссима, а напоследок и севаста («Картлис Цховреба», ред. ц. Марии, 278). При этом в записи 1059 года рукописи той же даты церковного музея за № 484 ц. Баграт именуется новелиссимом всего Востока (опис. ред. ц. М., II, стр. 50—51), а в надписи 1060 года ц. Кулалиси (Н. Ростомов. Ахалкалакский у. в археологическом отношении, 76) он уже назван севастом.

Следовательно, ц. Баграт IV титул севаста должен был получить именно между 1059—1060 г.

Таким образом, изучаемая нами атенская лапидарная надпись могла быть высечена лишь между 1060 и 1072 годами»**, когда, как известно, ц. Баграт IV умер, вероятнее, между 1060 и 1068 годами, так как начавшееся в 1068 году нашествие турок-сельджуков, а позже военные действия против тифлисского эмира едва ли могли благоприятствовать такой мирной культурной работе, как постройка города.

Эта надпись — исключительной важности, единственная в своем роде: другой подобной, где бы говорилось о постройке города, грузинская эпиграфика пока не знает. Однако значение этого памятника одним указанным упоминанием не исчерпывается: он содержит термины и сведения, касающиеся государственного строя и экономической структуры древней Грузии. Но эти вопросы выходят за пределы поставленной нами задачи и здесь не могут быть освещены***.

---

* По-грузински стоит «дарбаз-и»; это слово заимствовано из персидского, обозначает дом, в грузинской специальной терминологии получило значение собственно залы для торжественных выходов государей, потом и дворца и высшего государственного учреждения.

** Ф. Жордания относит эту надпись к 1058—1064 гг., но никаких доказательств в пользу своего мнения не приводит (Хроники, I, 206).

*** К тому же они выясняются в моих монографиях «Царь Грузии и история царской власти» и «Экономическая история Грузии», кн. I, стр. 21 (на груз. яз.).

Возвращаясь к намеченной мной теме, к вопросу о времени построения Атенского храма по эпиграфическим памятникам, нужно сказать, что покойный академик М. Броссе несомненно ошибался, когда на основании вышеприведенной лапидарной надписи думал разрешить проблему и атенскую церковь приписать эпохе ц. Баграта IV: как раз из этой надписи и видно, что к этому времени Атенский «Сион» уже существовал, в нем имелся свой игумен и он считался чтимой обителью; а заключать что-либо на основании данной надписи о времени построения самого храма нет никакой возможности: она содержит сведение лишь о времени обращения крепости и поселения Атен-и в город.

Равным образом и фресковая надпись 853 года, находящаяся внутри храма, никаких сведений о построении самой церкви не содержит. Но покойный Д. Бакрадзе поставил такой вопрос: нельзя ли, раз надпись относится к эпохе Баграта I, 853 г., предположить, что постройка церкви должна быть значительно более древней эпохи? И он дает на это утвердительный ответ, относя ее к VII веку (История Грузии, 219).

Вопрос, мне кажется, поставлен неправильно: нужно прежде всего установить, о времени построения какого храма идет речь. Конечно, вопрос идет об атенском храме в том виде, в каком он теперь всем известен и о котором Дюбуа в свое время писал, что «план этой церкви взят армянином архитектором с плана знаменитой ц. св. Рипсимии в Вагаршапате или Эчмиадзине, этом прототипе многих храмов Армении и Грузии*; Мартвильская ц., ..одна из таких, но она уже изменена в грузинском стиле! Купол Сиона представляет все изящество куполов этого стиля, между тем как в ц. Сиона все в точности армянское: свод более широкий, но вместе с тем сдавленный освещается четырьмя маленькими окнами; свод (la voûte) Сиона имеет форму большого армянского креста» (F. Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase, III, P. 210—18). Д. Бакрадзе утверждает, что «архитектурный и скульптурный (sic) стиль его (Атенского храма), форма купола и сам план напоминают Крестный монастырь, лежащий против Мцхета, т. е. VII в.» (История Грузии, 218—219). А в таком случае придется сказать, что тут недоразумение. Недоразумение заключается в том, что оба вышеназванных исследователя убеждены, что они имеют Атенский «Сион» в том именно архитектурном виде, в каком он был первоначально построен, и во всем, что они теперь там находят, усматривают признаки архаического происхождения.

Между тем нет никакого сомнения, что атенский «Сион» имел первоначально совершенно другой вид. В этом отношении для нас весьма ценно, что лапидарная надпись сохранила сведение о том, как именовался храм еще в XI веке: назывался он и тогда «Сионом»; следовательно, не случайно и теперь в устном предании носит церковь это имя. Нужно вместе с тем иметь в виду, что в древнегрузинской литературе, как это будет выяснено на основании текстов в монографии «Термины искусств в древнегрузинской литературе», слово «сион-и» имело специальное значение и употреблялось в качестве вполне определенного технического термина, архитектурного: так называли по-грузински базилику, церкви базиличного плана. Следовательно, «Атенский сион» значит не что иное, как «Атенская базилика».

А раз Атенский храм носил название «сион-и», это доказывает, что он был базиликой, план его должен был быть базиличный. В этом

---

* См. также Н. Марр. По поводу работы архитектора Т. Торманяна: «О древнейших формах Эчмиадзинского храма» (ЗВО, XIX, стр. 055).

и заключается основной вопрос: ведь, в теперешнем своем виде Атенский храм крестообразного плана, и все рассуждения исследователей базировались именно на этом плане и предполагали его изначальным. Между тем совершенно ясно, что атенский «сион» из первоначальной базилики мог превратиться в ц. крестообразного плана только во время позднейшей перестройки. Наилучшим доказательством основательности и непреложности выставленного тезиса о том, что Атенский «Сион» перестроен, может служить кроме множества других* и форма купола, архаичные черты которого одинаково подчеркивают Дюбуа, Бакрадзе и др. исследователи; купол этот конической формы и таковым, конечно, представляется им еще со времен первоначальной постройки. Но не таковым был вначале: в восточной стене над окном хорошо сохранился ктиторский барельеф, и там ктитор держит в руках купольную церковь с барабаном, причем купол сферический, а не конический. Следовательно, купол уже во всяком случае перестроен. Более важно отметить, что и церковь на ктиторском барельефе не крестообразного вида, а базилика.

При такой постановке вопроса, зная, что атенская базилика была позднее перестроена в церковь крестообразного плана, естественно, следовало бы выяснить, может ли служить какой-нибудь хронологической опорой фресковая надпись 853 года? Несомненно, может, но не для выяснения времени первоначальной постройки храма, — тут она совершенно бесполезна, — а для установления приблизительной даты перестройки. Фресковая надпись, как было уже указано, находится на штукатурке в полукружье правого крыла креста, и на основании этого факта приходится заключать, что надпись эта могла появиться только после того, как базилика была перестроена в церковь крестообразного плана.

Следовательно, мы получаем terminus post quem non перестройки: она должна была иметь место во всяком случае до 853 года, к этому времени уже на месте базилики стоял крест; причем, вероятно, тогда же сферическое перекрытие купола было заменено конусообразным. Для дальнейших хронологических изысканий у нас нет надежных баз: ничего нельзя пока сказать и о terminus ante quem non перестройки Атенской базилики в церковь крестообразного плана: она могла иметь место и около 853 г., но и значительно раньше; точно так же нет пока исходной точки для приблизительного определения времени первоначальной постройки Атенской базилики. Единственно можно сказать, что строителем храма был армянин-архитектор: это видно по армянской надписи строителя, которая крупными заглавными буквами высечена на той же стене, на которой находится вышеприведенная грузинская лапидарная надпись 1060—1068 г.: она находится значительно ниже грузинской надписи на втором ряде камней кладки, почти в уровень с землей (табл. XIX,1). Кажется странным, что она помещена так низко; ввиду этого у меня даже явилось предположение, что надпись находится, может быть, не на своем первоначальном месте и попала сюда во время перестройки базилики в крест; на эту мысль наводило еще то обстоятельство, что надпись не имеет конца и обрывается на полуслове. Но против этого предположения как будто говорит то,

---

* Стоит, напр., всмотреться хотя бы в наружную стену храма с северной стороны, чтобы заметить ясные следы перестройки: вся верхняя половина как по цвету, так и по теске камней отличается от нижней половины.

что в сохранившейся части в нескольких местах одна половина слова, даже буквы на одном камне, другая половина на другом соседнем камне. Трудно думать, чтобы при перестройке и при перекладке камней, если бы она имела место в данной части стены, так бережно пригоняли друг к другу камни с надписью, хотя, конечно, не исключена возможность и этого. Далее, быть может, конец надписи помещался на камнях первого, считая с основания ряда кладки, облицовка которых выветрилась и осыпалась, видимо, уже давно. Надпись была наведена по вырезу букв красной краской, следы которой видны еще и теперь. Камень как раз в том месте, где стоит имя строителя, пострадал, выветрился, обломался, и несколько букв не разбираются, но в остальном прочесть надпись не представляет труда; она приводится у Дюбуа и Броссе. Я даю ее фотографический снимок.

Надпись гласит:

Камень 1. 2. 3. 4. 5.

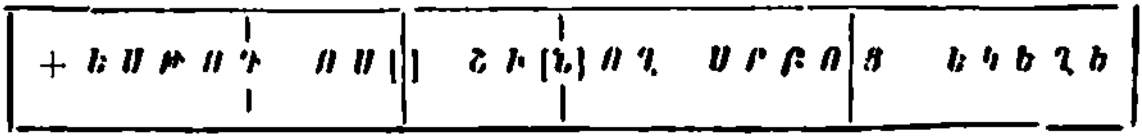

В переводе значит: «Я Тодос... строитель святой церк[ви]...». Как можно усмотреть из ее содержания, решить, был ли он архитектором первоначальной базилики или позднейшей ее перестройки в крестообразную церковь, трудно, хотя более вероятным кажется первое предположение.[107]

Выяснить приблизительно время первоначальной постройки Атенской базилики возможно, но не на основании трех вышеприведенных надписей, а на основании ктиторского барельефа, по костюму и головному убору строителя. Это уже не входит в намеченную нами в данной работе задачу и, кроме того, требует специального обсуждения, которое здесь во всех необходимых деталях не может быть дано.

Итак, после всего вышеизложенного выводы можно сформулировать следующим образом:

1) Атенский храм был первоначально не крестообразного плана, как до сих пор думали ученые, а купольной базиликой с барабаном и сферическим перекрытием купола; вопрос о времени построения этой базилики не может быть разрешен на основании эпиграфических данных и пока должен оставаться открытым.

2) Позже атенская базилика была перестроена в церковь крестообразного плана, и тогда же, быть может, сфероидальная форма купола была заменена конической. Когда такая перестройка была произведена, пока не поддается установлению, но в 853 году Атенский храм уже был перестроен в виде крестового плана.

В заключение мне хотелось бы коснуться одного вопроса, который не имеет прямого отношения к теме, именно о двух собственных именах, встречающихся в вышеприведенных надписях, фресковой и лапидарной. Так как к этому вопросу едва ли скоро еще удастся вернуться в специальной заметке, а оставлять его неотмеченным нежелательно, то потому я позволю себе сказать несколько слов об этих именах здесь же.

В надписи 853 г. упомянуты Каха и сын его Тархуджи, которые были в Грузии взяты в плен арабским военачальником Зираком. Имя Каха, хотя само по себе и интересное, встречается не раз в грузинской истории и письменности; мы даже знаем, что оно было особенно излюбленным в роде Гамрекели-Торели: это имя встречается и в сложном виде Кахабер; но не на нем сосредоточивается в данный момент

наш интерес, а на имени Тархуджи. Приковывает внимание и другое имя, названное в атенской лапидарной надписи, — Тархони.

Любопытно, что это последнее имя в переводе академика Броссе данной надписи, который он сделал для Любуа, передано почти правильно „Tharconidzé“ (F. Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase, t. III, 215), но в своей собственной работе „Rapports“ etc. Броссе и в грузинском тексте дает неверное чтение „თარხნის ძისა‿მან“ (Six. rapp., p. 22), да и во французском переводе „fils de Tharkhan“ (там же, стр. 23). Д. Бакрадзе в своем переводе этой надписи придерживается такого же чтения: „сына Тархана“ (Кавказ в древних памятниках христианства, Зап. общ. люб. Кавказ. археологии, кн. 1, 31). У Ф. Жордания это имя напечатано правильно თარხონის ძისამან (ქრონიკები, 1, 206).

Колебание в чтении этого имени, замечаемое у Броссе и Бакрадзе, крайне характерно, так как они, очевидно, считали его за турецко-монгольское „Тархан“; но в надписи совершенно ясно читается თარხონი „Тархони“, и так как в лапидарной надписи нет ни одной ошибки либо описки, то и тут правильность орфографии не вызывает сомнений. Тем самым устраняется зависимость этого имени „Тархони“ от „Тархан“, имени, встречавшегося среди хазар. Нельзя, вместе с тем, не заметить сходства этого имени отца коменданта атенской крепости с именем თარქუჳჯა „Тархуджи“, упомянутым в фресковой надписи 853 года. Там мы имеем თარქუჳ-ჯი „ϑarqu-di“ здесь თარხონი „ϑarqo-ni“ первая часть слова в обоих именах тождественна: თარქუჳ „ϑarqu“ и თარხო „ϑarqo“.

Само же имя собственное ϑarqu и ϑarqo невольно напоминает имя хеттского бога Тарку или Тарху (F. Hommel, Grundriss d. Geographie und Geschichte des alten Orients, I, 44), которое входило как первая часть в сложные собственные имена хеттских, митанских и других народностей, населявших некогда Малую и Западную Азию, как-то: „Tarkudim-me“ митанский царь (F. Hommel. Grundriss d. Geographie und Geschichte des alten Orients, I, 49), Tarchundaradu“) имя царя Арзани (там же, 45), „Tarchu-nazi“ в м. Милиде, „Tarchu-lara“ в м. Гургуме (там же, 43) и др. Эти имена, как это доказал Кречмер, перешли позднее и к малоазийским грекам (Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 362). Достойно внимания, что и вторая часть вышеприведенных грузинских имен თარქუჳ-ჯი „ϑarqu-di“ и თარხო-ნი „ϑarqo-ni“ ოჯ- „di“ и ნი „ni“ — может найти, пожалуй, аналогию: первое в „Tarchi-dimme“, второе в „Tarchu-nazi“, следовательно, могут являться обломками вторых составных частей древних собственных имен. Ввиду выдвигаемого в последнее время этнического и лингвистического родства хеттов с грузинами, точнее ввиду презумпции и некоторых данных в пользу причисления хеттов к яфетидам, отмеченные мной два грузинских собственных имени и их аналогия заслуживают, на мой взгляд, внимания специалистов. Недавно Н. Г. Адонц в своей

маленькой интересной заметке „տորքաստուած Հին Հայոց“ „Торк — бог древних армян“ указал, что арминский герой — эпоним Торк, упоминаемый в Истории М. Хоренского, есть не что иное, как языческий бог армян, находящий аналогию в хеттском боге Tarku (Huschardzan Festschrift aus Anlaus des 100 Jährigen Bestandes d. Mechitaristen-Kongregation in Wien, S. 383—394). Атенские надписи доказывают, что имена, тождественные с хеттскими, существовали в Грузии, как собственные имена лиц, еще в IX и XI веках до Р. Х. и, быть может, М. Хоренскому имя Торк было известно, как личное собственное имя, даже в его время употреблявшееся.

საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა ენციკლოპედიისათვის [128]

История Грузии. Прародина грузинских племен, известных в древнейших памятниках под именами Тубала и Мосоха, лежала значительно южнее, чем теперь, а именно в Халдее, Месопотамии, Малой Азии, по южному и юго-восточному побережью Черного моря и Армении, и только впоследствии, оттесненные различными индоевропейскими племенами, они продвинулись на север и заняли принадлежащие им ныне места[129].

История грузинских племен в древнейшую эпоху, между прочим, когда они соприкасались с ассирийцами, пока не может быть представлена с достаточной точностью и полнотой, так как памятники местного происхождения, писанные клинообразным алфавитом, все еще находятся в стадии изучения, и содержание их является пока плохо разгаданной загадкой; приходится довольствоваться сведениями заинтересованной, а потому и не вполне беспристрастной стороны, ассирийцев.

В общих чертах история этой эпохи может быть представлена как борьба ассирийцев, а позднее и ахеменидов с племенами тубалов (иберов) и мосхов (месхов), известными своим могуществом и развитой культурой, особенно металлической, причем произведения этого рода тубал-каинов (туал-чанов) вывозились в такие отдаленные торговые центры, как Тир.[130]

Слава об исключительных достоинствах предметов металлического производства тубалов была так велика, что в I кн. Моисея они считаются изобретателями искусства ковки. Страна тубалов и мосхов имела города и укрепления, богатые дворцовые сооружения в резиденциях царей и властителей, виноградную и земледельческую культуру в деревнях.

С XI по VII в. до Р. Х. продолжалась борьба с переменным счастьем между тубало-мосхами и ассирийцами, пока вторжение в Малую Азию и Месопотамию кимвров не оттеснило первых к северу. С этой эпохи начинается постепенное падение их могущества и культуры; в IV в до Р. Х. племена тибаренов, халибов, кардухов, моссиников и мосхов, обитавшие по юго-восточному побережью Черного моря, находились в большой бедности и одичании, а из былой культуры сохраняли еще лишь земледельческое хозяйство и умение обрабатывать металл.

Сильный иммиграционный поток индоевропейских племен отнимал у Грузии провинции одну за другой; в них появлялось смешанное население со смешанным языком. Осевшие же на Кавказе грузинские племена занимали: западную часть Закавказья до Лихских гор — мингрельцы, восточную до Албании — месхи и карты, северные области, начиная с запада, занимали сваны, далее мтиулинцы, пшавы и хевсуры.

Внутренние миграции создали более сложные этнические явления. В культурном и политическом отношении грузинские племена, жившие в Закавказье, значительно лучше сохранили былое положение, чем обитавшие по юго-восточному побережью Черного моря.

В начале I в. нашей эры грузины политически распадались на 2 больших организма, западную — Колхиду и восточную — Иберию. Страна была густо населена и покрыта городами и селами. Дома строились с двускатными крышами, имелись площади для базара и здания для общественных собраний; пути сообщения, как сухопутные, идущие с севера на юг, так и вместе с тем и водные, идущие с запада на восток, соединяли страну с тогдашними культурными государствами и соседними племенами.

Во главе государства стоял царь, по праву старшинства в царском роде и по близости к усопшему предшественнику вступавший на царский престол. Второе лицо после царя предводительствовало на войне и отправляло высшее правосудие. Свободное население в мирное время занималось земледелием, а в военное—составляло народное ополчение.

Частная земельная собственность еще не существовала, а вся земля принадлежала всему роду, право распоряжения и управления родовым имением имелось лишь у самого старшего члена в роде («мамасахлиси»). Социальное неравенство только что еще зарождалось, и рабы имелись лишь у царского рода. Древнейшей языческой религией Грузии был астральный культ с богом Месяцем. Позднее в Грузию из Персии проник маздеизм, а затем распространилось и христианство. Тем не менее, переживания астрального культа так сильны, что они сохранились до наших дней, особенно в культе св. Георгия Победоносца, который в грузинских народных верованиях занял место главного астрального божества—Месяца.

В 65 г. до Р. Х. Помпей, преследуя Митридата, вторгся и в Иберию, принудил иберского царя Артага заключить мир и дать в заложники своих сыновей. Победоносный полководец двинулся затем в Колхиду и там поставил царем Аристарха. Принуждена была признать превосходство римского оружия и Албания, а еще раньше и Армения. Отныне все Закавказье находилось под сильным политическим и культурным влиянием Рима.

Отношения Иберии к римским императорам и обратно установились самые дружеские.

Возродившаяся с III в. национальная сассанидская династия в Персии начала вести по отношению к Грузии восточной, а позднее и к западной, активную политику, которая привела к соперничеству с Римской империей из-за Грузии и Армении. Открытая борьба началась, когда в последних странах христианство было объявлено государственной религией, так как оно создавало естественное тяготение к Византии, что, конечно, было не выгодно для Персии.

Соперничество римского и сассанидского правительства закончилось разделением Иберии в 368 г. на два царства: в одном, прилегающем к Албании, сидел царь, ставленник сассанидского правительства, в другом, соседнем с Колхидой, был царь, находившийся под римским протекторатом. Позднее за восточной частью последовала и западная часть, и вся Иберия подпала под протекторат Персии; тогда же обе половины восточной Грузии вновь объединились под властью одного туземного государя.

Узконационалистическая и конфессиональная политика сассанидского правительства и экономическая эксплуатация Иберии не раз до-

водили грузин до восстания. Наиболее серьезное восстание было при ц. Вахтанге, именуемом Горгасалом, в 484 г., кончившееся все же победой персидского правительства.

Ц. Вахтангом был в Грузии учрежден католикосат, и этим было положено основание самостоятельности грузинской церкви.

Второе восстание было поднято царем Гургеном, получившим обещание помощи от византийского императора. Тем не менее, императорское слово не было сдержано, и царю с организаторами восстания пришлось покинуть родину и искать убежища в Византии. Воспользовавшись этим, сассанидское правительство уничтожило в 523 г.[13] царское достоинство в восточной Грузии, и верховная власть перешла в стране к представителю повелителя Персии Марзпану, а управление внутренними делами государства перешло к родовой знати— азнаурам.

Совершенно иного характера было отношение западной Грузии, Колхиды или Лазики, и Византии; зависимость была только номинальная; каждый вновь вступающий на престол царь Лазики получал знаки царского достоинства от византийского императора, но и эту тень зависимости хотел уничтожить царь Губаз I в 456 г., однако привести намерение в исполнение не мог.

Второе восстание Лазики было вызвано экономической эксплуатацией со стороны представителя византийского императора в Колхиде, который захватил всю торговлю в свои руки, скупал от приезжих купцов товары и по своему личному желанию назначал цены на них. Восстанием руководил сам царь Губаз II, который обратился для этого даже к содействию сассанидского правительства. Возгоревшаяся из-за этого продолжительная война между Персией и Византией окончилась в 554 г. полным поражением первой, так как, благодаря вероломным действиям сасанидского правительства, царь Губаз II, а затем вся страна вновь перешла на сторону Византии и совместно с византийцами дала персам энергичный отпор; в виду этого в 563 году персы заключили со своим противником мир и навсегда отказались от притязаний на Колхиду.

Императором Ираклием был предпринят поход в восточную Грузию, кончившийся победоносно, но и он не дал возможности надолго утвердиться в Иберии.

Во второй половине VI в. и начале VII в. религиозные споры по поводу халкедонского собора привели около 607 г. две соседние церкви, грузинскую и армянскую, к открытому разрыву, при чем грузинская церковь примкнула к западному, халкедонскому исповеданию, большинство же армянского духовенства — к восточному христианству, монофизитству. С этого же времени начинает усиливаться в грузинских церковных сферах националистическая тенденция.

Владычеству сассанидов в восточной Грузии положило конец нашествие арабов, когда они, сокрушив Персию, вступили с войсками в Закавказье и подчинили себе восточную Армению и восточную Грузию, Иберию. На основании мирного договора между арабами и грузинами последние обязывались уплачивать победителям ежегодно 1 динар с дыма. В Тифлисе был посажен эмир, вначале назначавшийся халифом; но потом эмирство постепенно превратилось в пожизненную и родовую должность. Эмиры стали добиваться самостоятельности от центрального правительства, и на этой почве начали возникать столкновения их с халифами.

Одновременно с такой дезорганизацией и распадом арабской власти с VIII столетия начинается постепенное усиление и возрождение

местных княжеств, главы которых, каждый в отдельности, иногда же совместно, группами, старались расширять свои владения и объединить под своей властью всю Грузию. В этом соревновании принимали участие и таокларджетские багратиды, и преемники лазских государей, абхазские цари, и властелины Кахетии, и тифлисский эмир, впоследствии и цари возродившегося армянского царства. Окончательная победа после продолжительной борьбы досталась абхазским царям, которые завладели центром Грузии, Карталинией; а объединение более значительных размеров осуществилось, благодаря передовым элементам грузинской знати, при Баграте III (980—1014).

Царям объединенной Грузии приходилось вести упорную борьбу с родовитой знатью как в церковной организации, так и в административной иерархии, так как она не хотела поступиться своим господствующим положением и намеревалась по-старинному распоряжаться по своему усмотрению. Эта борьба с непокорными феодалами стоила массы энергии и без нужды осложняла объединительный процесс. Без обуздания своеволия вельмож не могло быть и речи об укреплении государства.

Начавшееся еще в XI в. демократическое движение в грузинской церковной жизни, пионером которого был Георгий Мтацминдели, завершилось при царе Давиде Строителе, или Возобновителе (1089—1125) на Руис-Урбнисском церковном соборе в 1103—4 г. Задачу демократизации высших административных учреждений выполнил тот же государь: он ввел впервые в Грузии постоянное наемное войско, численностью в 50.000. Теперь царь Грузии уже не зависел, как прежде, от ополчения своих феодалов. При помощи наемного войска, благодаря мудрой политике и большому стратегическому таланту, Давиду Строителю удалось обуздать непокорную родовую знать и расширить границы своих владений не только до естественных пределов расселения грузин, но и присоединением провинций бывшего армянского царства, а также части территории ширваншахов. Просвещенный монарх покровительствовал ученым, философам и поэтам, создавал центры умственной культуры, воздвигал великолепные постройки, сооружал мосты и дороги по труднопроходимым местам для облегчения путей сообщения и оживления торговли; поддерживал торговлю и промышленность, обнаруживал большую терпимость к представителям других религий.

При преемниках Давида Строителя Грузия безостановочно шла по пути территориальных приобретений, могущество ее росло, авторитет ее среди соседних государств возвышался. Одновременно шла оживленная умственная и культурная работа и в высших слоях населения и в недрах народа.

Высшего развития Грузия достигла при царе Георгие III (1154—1184) и знаменитой дочери его царицы Тамары (1184—1212), когда царство Грузинское занимало весь Кавказ и Закавказье от моря до моря, когда победоносное грузинское оружие проникло даже в глубь Персии, а со стороны малой Азии достигало Эрзерума.

Внутренняя история Грузии этого царствования еще богаче событиями первостепенной важности: в это именно время была политическая забастовка родовитой знати, домогавшейся смещения всех высших должностных лиц неродовитого происхождения, которых выдвигала корона. Застигнутая врасплох царица Тамара принуждена была исполнить требование забастовавших. После этого сорганизовалась партия, поставившая себе целью добиться полного ограничения прав государя, причем за ним сохранялась лишь исполнительная власть. Дело, однако, кончилось примирением сторон.

Наружному политическому блеску и могуществу соответствовал большой культурный подъем, экономическое благосостояние страны, оживленные торговые сношения со всеми культурными народами тогдашнего Востока (между прочим, шерсть лучшего качества доставлялась в Грузию из Александрии).

Насколько высоко стояла тогда в Грузии культура, кроме превосходных поэтических сочинений, великолепных художественных и архитектурных произведений, свидетельствует рост гуманности: при Тамаре фактически была отменена смертная казнь и все виды наказаний, сопряженных с членовредительством, уничтожены были также телесные наказания, — гуманная царица ни разу не конфирмировала смертных и увечных приговоров суда. Этические и философские вопросы живо интересовали тогдашнее утонченно-образованное общество; правительство зорко следило за правильным функционированием учреждений, ведавших организацию государственной помощи и призрения бедных.

Дальнейшему прогрессу положило конец нашествие монголов (1220—1221). В решительном сражении грузинские войска были разбиты, царица Русудан укрепилась в горах Сванетии и из западной Грузии в восточную переезжать не решалась. Страна принуждена была признать верховную власть монголов. Утвердившись на месте, монголы не отменили туземного правительства и не уничтожали царского достоинства, а интересовались вначале лишь получением возможно большего количества дани и пошлин, а также многочисленного хорошо вооруженного войска. Экономическая эксплуатация Грузии вызвала искусственный отлив денег из страны, народ обеднел, ценность денег возросла вдвое, сообразно с этим пала ценность недвижимой собственности. Земля уже не оправдывала, вследствие больших размеров дани, производимых на нее затрат. Этот экономический кризис вызвал задолженность земельной собственности, а вслед за тем и усиленную ее мобилизацию. Высшие слои населения разорялись. Горожане и крестьянство обеднело, массами покидали родные места и бежали в другие страны.

За одно столетие господства монголов Грузия сильно регрессировала во всех отношениях: устои государственной жизни были в корне расшатаны вследствие все увеличивавшегося своеволия агентов монгольского правительства; на престол Грузии было посажено два правителя; благодаря этому государственный организм начал обнаруживать тенденции к расчленению; народные переписи указывали на страшную убыль населения. Примириться с подобным хозяйничанием монголов грузины, естественно, не могли, и не раз вспыхивали восстания. Кроме того, во внутренние раздоры правительствующих монгольских сфер из-за вопросов о престолонаследии самими враждующими сторонами вовлекались и грузинские цари, а также высшие административные чины.

Некоторое облегчение иноземного гнета началось с воцарением Георгия V Блистательного (1318—1346)[132], которому удалось водворить порядок внутри страны, вновь подчинить зазнавшихся провинциальных правителей и объединить под своим скипетром не только всю Грузию, но и большинство прежде принадлежавших ей земель. Он вернул правосудию прежний блеск и уважение, при чем для горцев-грузин он даже создал специальный, приноровленный к условиям их жизни судебник «Дзеглис деба»[133]. Наконец, Георгий V реставрировал массу церквей и других зданий.

Однако, не долго пришлось наслаждаться Грузии мирной жизнью: грозное нашествие Тимура и многократные походы (1386—1403 г.) его при царе Баграте, сопровождавшиеся неслыханной жестокостью и кровопролитием, повергли страну в неописуемое бедствие, разорили и обратили ее в развалины. Согласно приказанию Тимура было разрушено и срыто до основания множество храмов, монастырей и крепостных сооружений. Неистовства Тимура были столь тяжки, что при возрождении достигнуть былого блеска и могущества страна уже не могла.

Лишь благодаря мудрой политике одного из самых выдающихся государей Грузии Александра (1413—1442), Грузия могла несколько оправиться. Государство после Тимура лежало в развалинах, масса опустошенных деревень оставалась незаселенной: нужно было обеспечить безопасность, а для этого требовалось воздвигнуть вновь срытые укрепления. Чтобы добыть необходимые для постройки крепостей и монастырских зданий суммы, Александр ввел в стране временный налог в размере 40 серебров[133] в год на дым. Благодаря энергичной деятельности царя, дело это было блестяще осуществлено, и экстраординарный налог был отменен.

При наследниках Александра политические условия вновь начали ухудшаться. После взятия Константинополя турками и падения Византийской империи, Грузия имела уже с двух сторон исключительно воинствующий мусульманский мир; между тем, именно с конца XV в. произошло разделение Грузии на 3 царства (кахетинское, карталинское и имеретинское) и на 5 княжеств (Самцхе-Саатабаго, Гурию, Мингрелию, Абхазию и Сванетию):[134] и без того ослабленные силы Грузии должны были от этого разбиться и измельчать: к тому же, внутренние трения и упорная борьба, которая возникала неоднократно среди самих грузинских царей и владетельных князей, вызывали братоубийственные войны, взаимную вражду и ослабление сознания национального единства.

При подобном положении вещей было не удивительно, если персы и турки использовали политическую слабость грузин; восточная Грузия (Карталиния и Кахетия) попала в вассальную зависимость от Персии, турецкое же влияние распространялось на Самцхе-Саатабаго и всю западную Грузию. Но даже в эту эпоху престиж грузин в передней Азии был значительный; это, между прочим, заметно и на тех преимуществах, которыми пользовались грузинские паломники у мусульманских государей, особенно же у египетских мамелюков в Иерусалиме. В качестве компенсации за эти привилегии грузин в Св. Земле царь Грузии обещал «не притеснять мусульман в пределах своего царства».

Все же, несомненно, с момента разделения Грузии на 3 царства и 5 княжеств история Грузии носит более тяжелый характер: удручающее впечатление производят бесконечные братоубийственные войны между различными провинциями, истощавшие и без того обессиленную страну, частая смена лиц на престолах, их необузданный эгоизм и своеволие. Дело осложнялось еще на почве острой борьбы сословий, а также то глухим, то явным проявлением недовольства со стороны крестьян по отношению к феодалам.

История восточной Грузии за эту эпоху лучше известна и лучше обследована, чем история западной Грузии, но и теперь вполне ясно, что, в общем, в последней замечалось значительно большее падение культуры и уровня национального самосознания, чем в Карталинии и Кахетии.

Когда на престол Ирана воцарилась вновь национальная династия сефевидов, то активная политика по отношению к Грузии была возобновлена; с особой яркостью сказалась она при шахе Аббасе Великом; он хотел обратить грузинских государей в послушные орудия своих велений; управляя по старому принципу Divide et impera, Аббас вел постоянно хитрую и тонкую интригу между царями кахетинским и карталинским. Между тем, эти последние не были склонны к пассивной роли и к полному подчинению. Не раз приходилось Аббасу предпринимать походы против царей Карталинии и Кахетии, Луарсаба II (1605—1616) и Теймураза I (1605—1648). Первый из них был шахом вероломно завлечен в ловушку и замучен. Мстя за ослушание, Аббас безжалостно опустошал цветущую и густо населенную Кахетию и Карталинию, разрушал крепости, дворцы, храмы и даже целые селения. Для того, чтобы прочнее себе подчинить страну и создать преданный себе элемент, шах Аббас не остановился и перед массовым выселением грузин в Персию и перед водворением на их место кочевых турецких племен. Свыше 100.000 жителей[13] было таким образом уведено из Грузии.

Вообще, XVII в. является эпохой наибольшего падения Восточной Грузии;[14] в царствование Ростома (1634—1658) во всех сферах грузинской жизни стало сказываться порабощающее персидское влияние: в государственную организацию проникли персидско-турецкие институты, но еще больше — терминология; речь членов высших слоев стала пестрить персизмами, измена вековой религии стала среди знати делом обычным: в одеяниях и обычаях стала прививаться персидская мода. Это был, правда, недолгий, но острый критический период, тяжкое испытание для грузинского национального самосознания. Хорошо понимали это и передовые деятели того времени; они напрягали все усилия для того, чтобы предотвратить надвигавшуюся опасность, кто—как поэт и писатель, кто—как ученый, кто—как государственный муж. Поэты художественных произведениях старались поддерживать здоровое национальное самосознание, ученые составляли историю, юридические сборники, толковые лексиконы и грамматики, дабы таким путем уберечь родную литературу и язык от варваризмов, углубить национальное и правовое самосознание и т. д.

Особенной заботой и деятельностью на этом поприще отличался царь Вахтанг VI (1703—24 с перерывами), по инициативе, а в некоторых случаях и при личном участии которого были кодифицированы грузинские законы и составлено новое уложение, собраны в одну книгу «Дастурламали» все распоряжения и установления, касающиеся государственного, административного и финансового права в Грузии, был дополнен, проредактирован и доведен до нач. XVIII в. летописный сборник «Картлис Цховреба», был реставрирован древний обычай производить периодически народные, а ежегодно податные переписи во всем царстве. Вахтангом же VI была основана первая грузинская типография в Тифлисе. Грузия начала возрождаться; неутомимый царь старался заселить опустошенные земли, проводил каналы для орошения бесплодных местностей и поднятия сельского хозяйства, покровительствовал торговле и охранял пути сообщения.

Наивысшего расцвета Восточная Грузия даже при неблагоприятных политических условиях, достигла при царе Теймуразе II (1737—1760) и сыне его Ираклии II (1744—1798). Эпоха этих двух государей характеризуется большим оживлением литературы, особенно научно-пере-

водной, сильным подъемом грузинского национального самосознания. В отличие от тенденции времен Вахтанга VI, когда все внимание было обращено на заботливое собирание наследия веков, на сохранение традиции в дошедшем до них виде, основным мотивом эпохи Теймураза и Ираклия была реставрация древних грузинских традиций и учреждений и очистка их от чужеземных наслоений и налетов. Реставрация эта производилась после внимательного и детального изучения соответственных исторических памятников. Оба царя заботились об укреплении родной страны, и с этой целью, помимо возведения большого количества крепостей, Ираклием была введена ц Грузии всеобщая воинская повинность, которую обязаны были отбывать все, не исключая и членов царствующего дома.

Для поднятия благосостояния народа поддерживались дороги, проводили оросительные каналы, была начата разработка минеральных богатств и всем, желавшим обучаться горному делу, были предоставлены всяческие привилегии. Вновь открытые учебные заведения и возобновление разграбленной во время вражеского нашествия типографии, основанной царем Вахтангом VI, служили могучим просветительным средством. Систематически производившиеся народные переписи свидетельствовали о постепенном росте населения; заселялись понемногу давно покинутые деревни; увеличивались, хотя и медленно, государственные доходы. С 1760 г. совершилось объединение карталинского и кахетинского царств под скипетром Ираклия II; идея объединения Грузии начала рисоваться в умах передовых грузинских деятелей.

Благодаря осторожной и мудрой политике, Ираклию удалось не только прекратить уплату Персии ежегодной дани, но даже подчинить себе и обложить данью в свою пользу ханов гянджинского и эриванского.

Для полного закрепления, как ему казалось, достигнутых результатов и обезопасения от возможных нашествий на Грузию персов и турок, Ираклий II заключил в 1783 г. при императрице Екатерине II договор с русским правительством, по которому он вступал под протекторат России и отказывался от самостоятельной иностранной политики, а должен был осведомлять о ней предварительно русскую дипломатию: за это Россия обязывалась гарантировать целость и неприкосновенность земель, как принадлежавших тогда, так и могущих в будущем принадлежать царю Ираклию и его преемникам. Однако, результаты от этого договора получились диаметрально противоположные ожидавшимся[17].

Уже в 1787 году был отозван и тот маленький отряд, который должен был охранять неприкосновенность территории Грузии, и даже в самый критический момент, когда персидский повелитель Ага-Магомет-хан, мстя Ираклию за союз с Россией и за отказ его расторгнуть этот договор, двинулся в 1795 г. на Грузию, царь, вопреки договору, был предоставлен собственным силам; о помощи царское правительство и не помышляло. Застигнутый врасплох Ираклий II был после упорного боя разбит, Тифлис был взят, разграблен и разрушен.

Удрученный столь неожиданным оборотом дела, видевший крушение своих планов и проблематичность выгод от новой политической комбинации, престарелый Ираклий умер, оставив наследником больного Георгия XII. При нем были возобновлены переговоры с русским правительством, но теперь уже для того, чтобы обещанная помощь стала реальной, со стороны Грузии требовали значительно более серьезных компенсаций. Царь Георгий так и не дожил до конца переговоров.

Против всяких ожиданий грузин, царским правительством, вопреки договору, было решено просто на просто инкорпорировать Грузию и, уничтожив там туземное правительство, ввести свое собственное. В 1801 г. был объявлен манифест о присоединении Грузии к России, но из опасения возможных волнений среди грузин о нем было в Тифлисе объявлено лишь в 1802 г. При этом для того, чтобы вынудить присягу, ген. Кнорринг пригласил ничего не подозревавшее дворянство, духовенство и именитых горожан, приказал после оцепить дом кругом, а собравшимся предложил принять немедленно присягу на верность русскому государю. Всякий, осмеливавшийся заявить, что уничтожение царства противоречит существующему договору между Россией и Грузией, арестовывался. Присоединение Западной Грузии стало после этого лишь вопросом времени.[139]

За полной инкорпорацией царства Карталино-Кахетинского последовало уничтожение грузинских государственных учреждений; уже 12 сентября 1801 г. было введено «верховное грузинское правительство» с 4 экспедициями, в которых грузины были оттеснены на задний план, и всюду главенствовали русские чиновники, не знавшие грузинкого языка. Подбор чиновников был из рук вон плохой, в столь отдаленную страну приезжали по большей части люди, которым на родине было некуда деваться, которых в России уже не хотели держать на службе. Сразу же была проведена руссификаторская политика; во всех учреждениях, даже судебных, был изгнан из употребления единственно известный населению грузинский язык; предписано было также во всех судебных делах, особенно уголовных, руководствоваться во всех инстанциях общими русскими законами, лишь по гражданским делам решения должны были выноситься по законам царя Вахтанга VI. В учебных заведениях, которые стало открывать русское правительство, было также введено преподавание на русском языке, и учителя были нередко столь грубы, что позволяли себе, по свидетельству официального документа, пользоваться в школах «пословицами и обидными выражениями для новоприобретенной земли».

В Восточной Грузии в эпоху присоединения к России существовали три партии, из которых одна стояла на почве договора Ираклия II с Екатериной II и признавала лишь протекторат России, другая шла на большие уступки и во внутренних делах требовала лишь туземного царского правительства, третья партия, немногочисленная по составу, не имела ничего и против утверждения в стране русского управления, так как членам ее казалось, что русский царь обеспечит Грузии политическую безопасность и мир, которые дадут грузинам возможность войти быстро по пути культурного прогресса.

С первых же годов, когда полная инкорпорация, вопреки всем клятвенным уверениям, была осуществлена, обе первые партии стали во враждебное отношение к новому режиму, но своевременно были приняты меры, и всякое проявление протеста и противодействия насильственному захвату царства подавлялось самыми беспощадными мерами. Члены царской фамилии были арестованы и высланы из пределов Грузии. Однако, и руссофильская партия, видя как бесцеремонно хозяйничают в их стране, как сразу были оттеснены от управления государством, были введены чуждые им законы и политический режим, почувствовала себя обманутой. Неудивительно было, поэтому, если тогдашний главнокомандующий Грузии в 1803 г. должен был признаться, что он «нашел страшное колебание против Российского правления», а бывший грузинский посол кн. Гарсеван Чавчавадзе сообщал русскому

правительству, что даже у ярых прежде приверженцев водворения русского владычества в Грузии было теперь единственной мыслью «восстановить по прежнему царя и царство».

Любопытно, что среди грузин долгое время существовало убеждение, что уничтожение грузинского царства лишь временная мера и что после водворения в стране порядка и внешней безопасности должна была последовать реставрация грузинского туземного царского правительства. В этой надежде составлялись на грузинском языке проекты основных законов и реорганизации государственного управления, деятельно и настойчиво обогащалась переводная грузинская литература по всем отраслям знания, особенно же касающихся технических наук, писались учебники и руководства на грузинском языке по всем предметам, очевидно, предполагавшиеся для употребления в школах. Но все это оказалось лишь неосновательной мечтой. Уже с первых же годов царского русского владычества население стало ощущать неслыханный дотоле политический гнет и экономическую эксплуатацию. Время от времени на этой почве возникали в Грузии восстания.

Первое серьезное восстание произошло в 1804 г., когда горцы-грузины поднялись против царского русского правительства, заявив, что владычество русское довело их до крайности, что они отягчены поборами и требованиями натуральной повинности, и потому решили не пропускать больше ни одного солдата в Грузию. После упорной борьбы и обещаний тогдашнего правителя Грузии, князя Волконского, что все жалобы населения будут расследованы и требования удовлетворены, восстание было подавлено в 1805 г. Обещания не были выполнены, злоупотребления и незаконные поборы не только не были устранены, но еще более увеличивались; страна изнемогала особенно от т. н. подводной повинности. «Маленькая Грузия доставляла ежегодно, даже в мирное время, до 112. 000 суточных подвод, запряженных волами, и до 100. 000 вьючных лошадей с погонщиками», тогда как при Паскевиче выяснилось, что 8.000 арб было достаточно для нужд армии даже в военное время. В злоупотреблениях были замешаны даже такие лица, как главноначальствующий ген. Тормасов, который не исполнил Высочайшего указа 1808 г. об уничтожении в Грузии внутренних пошлин и по-прежнему допускал пошлины за провоз в города и вывоз из них съестных припасов и товаров.

В тягостном положении находилось население и от суда, действовавшего по русским законам, на русском языке, который ему был не понятен. Грузинское дворянство в 1810 г. во всеподданнейшем прошении просили «поставить с нашей воли выборных нами судей, кои бы, следуя законам царя Вахтанга, не продолжали год на год суда и решали по обычаю нашему на грузинском языке». Чашу терпения переполнила военная экзекуция со всеми ее бесчинствами и безобразиями для взыскания с населения, несмотря на неурожайный год, провианта для войска. На этой почве возникло восстание 1812 г., начавшееся в Кахетии и перебросившееся на Карталинию, которое с трудом было подавлено. Снаряженное следствие установило справедливость жалоб населения.

В 1811 г. была уничтожена и автокефалия грузинской церкви:[39] католикос, вызванный якобы по делам в Петербург, не мог уже более вернуться к родной пастве. Католикосат, вопреки воле грузинского духовенства, был заменен экзархатом с подчинением грузинской церкви и экзарха Синоду. На первое время экзархом был назначен угодливый и послушный из грузинских иерархов архиепископ Варлаам, но уже в 1817 г. он также был вызван в Петербург, а на его место назначили русского, архиепископа Феофилакта. Таким образом, была уничтожена

самостоятельность грузинской церкви, автокефальное существование которой имело 1400-летнюю историю; тогда же началась руссификаторская политика и деятельность и в церковной и религиозной сфере. Энергичный протест грузинских иерархов против самовольного нарушения автокефального строя родной церкви имел последствием лишь ряд суровых репрессивных мер против протестантов.

Первой мерой вновь назначенного экзарха Феофилакта, приехавшего в Грузию с русскими священниками, было столь существенное ограничение грузинского языка в богослужении, что в Тифлисском кафедральном соборе он допускался лишь в понедельник, среду и четверг, и то, если в эти дни не приходилось праздников. А чтобы население не могло реагировать на руссификационную и разрушительную деятельность по отношению к родной церкви, ген. Тормасов предлагал чудовищную меру: церковных дворян с крестьянами переселить с веками насиженных родных мест на пустопорожние казенные земли. Столь решительная и бесцеремонная деятельность по отношению к грузинской церкви со стороны экзарха Феофилакта встретила убежденных противников в лице иерархов имеретинской епархии. На это архипастырь ответил грубой политической и полицейской мерой: было решено выслать в Россию гелатского и кутаисского митрополитов, при чем были пущены в ход приклады и штыки, один из архипастырей, избитый и окровавленный, был связан и силою посажен на лошадь.

Возмущенный народ поднял в 1819 г. восстание. Экзарх бежал в Восточную Грузию. Искусно организованное и направляемое движение после 7 месяцев борьбы было подавлено благодаря тому, что один из взятых в плен повстанцев, умирая, выдал тайну и указал местопребывание штаба инсургентов, который был захвачен врасплох. Беспощадная расправа была ответом на это восстание: 10 человек было повешено, некоторые погибли под ударами штыков, многие же были высланы в Россию, а имения были конфискованы в казну. Вспыхивавшие время от времени восстания заставляли царских чиновников несколько подтянуться, но не надолго и всегда лишь наружно, так что, по словам графа Паскевича, «наружный вид благоустройства только прикрывал беспорядки и злоупотребления весьма важные, давно укоренившиеся».

Полнейшая путаница в административных и судебных учреждениях, случайный и большей частью плохой подбор чиновников, для карьеры и материальных выгод приехавших из центра, причем неограниченный произвол и корыстное нарушение законов даже со стороны высшего органа «Исполнительной экспедиции», которая «без суда и следствия отбирала от частных лиц недвижимые имения и отдавала их другим», взыскание «двойных податей», наконец, распоряжение о приостановке впредь до пересмотра свыше 10.000 груз. документов особой комиссией с точки зрения их подлинности (а это рассмотрение затянулось на 7 лет) производства дел как тяжебных, так и доказывающих княжеское и дворянское достоинство, по всем присутственным местам, начиная от низших до Правительствующего сената, — создавали в Грузии тягостную атмосферу. Благодаря последнему распоряжению, жизнь страны была придавлена; лиц дворянского происхождения не принимали на службу, владельцы не могли ни продавать, ни закладывать своих имений. Гора родила мышь: 7-летняя работа экстраординарной правительственной комиссии смогла обнаружить во всей массе лишь 14 поддельных документов. Поэтому, неудивительно, если в грузинском обществе замечалось сильное недовольство.

Настроение крестьянства было все же выжидательное, так как среди грузинского крестьянства было сильное движение с целью добиться освобождения от крепостной зависимости, и оно надеялось на помощь в этом деле со стороны русского чиновничества. Полное разочарование грузинского дворянства в национальных надеждах, питаемых на протекторат России, создало благоприятную для восстания атмосферу.

Польское восстание еще больше воодушевило грузинскую молодежь, и среди избранного круга высшего грузинского общества стали готовиться к восстанию, которое должно было вспыхнуть в 1832 г. Измена со стороны одного из участников дала возможность правительству раскрыть заговор; все были арестованы, инициаторы были высланы на различные сроки из пределов родины. В этом заговоре принимали участие многие видные и талантливые впоследствии писатели и деятели Грузии[140].

Крестьянское освободительное движение также потерпело полную неудачу. Вместо облегчения участи и положения крепостных последовало распоряжение, по которому правительство предоставило и грузинским помещикам право—подобно русским — «отдавать крестьян своих в солдаты и ссылать их в Сибирь на поселение». В 1842 г. местной администрацией было предписано держать грузинских крестьян в безусловном повиновении помещикам.

После 30-х гг. правительство было занято вопросом реорганизации Грузии в административном и судебном отношениях, но в виду того, что лиц, знавших местные условия и понимавших нужды местного населения, среди высших чинов не имелось, то все попытки оказывались неудачными. В 1840 году были, по проекту сенатора Гана, введены в Грузии все русские законы и учреждения полностью, при чем все грузинское как в установлениях, так и в праве было изгнано. Неудивительно, что эта «реформа» ничего, кроме всеобщего неудовольствия, не вызвала. В различных местностях вспыхнул даже бунт. Курьезность реформы доходила до того, что публикацию о вызове из деревни ответчика должны были печатать в «Петербургских» и «Московских Ведомостях». Подобным реформам и политике угнетения и руссификации был положен конец лишь с назначением в 1845 г. наместником Кавказа князя Воронцова.

Оживление, которое замечалось в грузинском обществе со второй половины XVIII в., с момента присоединения к России, начинает затихать; естественный рост грузинской общественной жизни приостановился. Политический и национальный гнет, последствием которого было изгнание грузинского языка из всех государственных учреждений и учебных заведений, лишил грузинскую литературу и мысль здоровой атмосферы. Изгнание и высылка вырывали из грузинского общества наиболее талантливых людей. Общественная и литературная деятельность была ослаблена, наступил общий культурный застой.[141]

Воронцов признавал своей задачей способствовать культурному возрождению грузинского народа, оказывать и моральную и материальную поддержку грузинским культурно-национальным учреждениям и деятелям, покровительствовать и грузинской издательской деятельности, в том числе и периодической прессе. Появились в печати сочинения грузинских писателей эпохи возрождения, вышел в 1852 г. журнал «Цискари» (Заря). Редакция органа принадлежала почти исключительно к высшему слою грузинского общества, точно так же, как и читатели и подписчики. Под влиянием культурной политики князя Воронцова выработалось чувство доверия и лойального отношения к выс-

шей власти в крае. Грузинская интеллигенция открылась, появилась надежда на возможность беспрепятственного культурно-национального прогресса грузинского народа и под русской властью.

С другой стороны, к этому же времени относится и начало «дворянского оскудения» в Грузии; сближение с русским обществом, приемы у наместника приучили грузинское дворянство к непривычной ему до того роскоши, к балам и увеселениям, к безумной трате на туалеты, обстановку и приемы. Все это требовало больших денег, но их достать было легко путем заклада недвижимой собственности в только что основанном в Тифлисе «Приказе общественного призрения». Так как полученные ссуды тратились на непроизводительные нужды, то, естественно, создалась такая задолженность грузинских дворянских имений, которая должна была привести многих из владельцев к разорению. Наряду с тем прежняя патриархальность быта исчезала, общественная жизнь Грузии подверглась большому изменению, разложение старых устоев шло усиленным темпом.[142] Дифференциация социальная нашла выражение и в грузинской прессе. На разногласиях по вопросам общественного характера происходит постепенно и литературная дифференциация: из редакции журнала принуждены уйти наиболее ярко высмеивавшие недостатки и непорядки современников.[143]

С момента, когда вопрос об отмене крепостного права в Грузии получил реальные основы, журнал «Цискари» принял окончательно консервативное направление, являясь выразителем интересов крупного дворянства. Раскол в грузинской интеллигенции был ускорен благодаря молодежи, учившейся в русских университетах, которая уже с конца 60 годов принимала участие в журнале. Идейное разногласие между молодым и старым поколениями было столь велико, что с возвращением из университетских городов на родину целой плеяды талантливых молодых писателей, во главе которых стояли два позднейших корифея грузинской литературы Илья Чавчавадзе и Акакий Церетели, разногласие приняло форму открытой борьбы. Совместное сотрудничество их в одном органе было невозможно, и с 1863 г. под редакторством Ильи Чавчавадзе начал выходить орган молодежи «Сакартвелос Моамбэ» (Вестник Грузии).

По происхождению молодое поколение общественных деятелей и писателей принадлежало также к дворянству, но либерализм и отрицательное отношение к крепостничеству, независимые политические суждения, не мирившиеся с упрочившимся в старом поколении преклонением перед правительственной политикой и опекой, делали их непримиримыми врагами.

В новом органе появились великолепные художественные произведения из грузинской крепостной жизни, принадлежащие перу Ильи Чавчавадзе, в которых во всей наготе выставлялись все неприглядные стороны крепостничества. Служение народу было лозунгом нового журнала, борьба с чинопочитанием и с увлечением казенной службой, с слабым сознанием своих прав и гражданского долга составляли его задачу.

Старое поколение ставило в упрек молодежи разрушение национальных устоев, религиозный индифферентизм и безверие, порчу грузинского литературного языка варваризмами.

Вследствие тогдашних цензурных условий эта полемика между молодым и старым поколениями грузинской интеллигенции велась не на страницах журналов, а в рукописных статьях, циркулировавших в обществе; кстати, вся эта полемика шла в стихотворной форме. Молодое поколение в лице Ильи Чавчавадзе и А. Церетели обвиняло

своих идейных противников в эгоистической и оппортунистической политике, преступном индифферентизме к национальным правам и интересам и рабском поведении перед правительственной властью.

Либеральная реформа Александра II, особенно же уничтожение крепостного права — подняли дух и деятельность молодого поколения, не имевшего пока достаточных сил, чтобы личным влиянием дать желательное направление при осуществлении этой реформы в Грузии, но зато способствовавшего своим сотрудничеством проведению этого великого дела в жизнь. На подробностях крестьянской реформы в Грузии необходимо остановиться несколько внимательнее, ибо крестьянский вопрос до сих пор является узлом политической и социальной эволюции страны.

Обнародование манифеста об уничтожении крепостного права в Грузии замедлилось на несколько лет сравнительно с центральной Россией, так как в виду местных особенностей было признано необходимым предварительно разработать вопрос в комиссиях; в Тифлисской губернии были образованы уездные дворянские комитеты, состоящие из выборных от дворянства под председательством местных уездных предводителей дворянства, в Тифлисе учрежден Закавказский Центральный Комитет, который должен был руководить действиями уездных дворянских комитетов, а по получении от последних проектов и условий, на которых, по мнению дворянства, могло бы состояться освобождение от крепостной зависимости, произвести сводку и заключение по имеющемуся материалу.

Уездные комитеты дворянства должны были составить инвентари и описание имений по одному типу на грузинском языке. Работа комитетов затянулась с 1861 г. до 1863 г. Ни среди дворянства, ни среди русских должностных лиц не было людей, знакомых с крепостным правом в Грузии, а потому разрешение столь сложного и важного вопроса было им не по силам. Грузинское дворянство на съезде 1863 г. большинством 539 голосов против 15 высказалось за освобождение от крепостной зависимости, причем при освобождении крестьянин должен был бы получить лишь половину из движимого имущества, а все находившееся в его руках недвижимое должно было остаться в пользовании крестьян на 3 года; дальнейшие же отношения между помещиком и бывшим крепостным должны были основываться на добровольном соглашении.

Меньшинство (15 лиц) дворянства признавало все движимое крепостных их неотъемлемой собственностью, а все недвижимое имущество (дома, хозяйственные постройки, виноградные и фруктовые сады) оставалось в вечном пользовании бывших крепостных с правом отчуждения его, кроме земли, которая считалась собственностью помещиков. Сверх того, это меньшинство считало необходимым предоставить крестьянам сервитутное право на помещичьи леса и выгоны.

Закавказский центральный комитет, приступив с 9 декабря 1863 г., к усиленным занятиям над разработкой поступивших мнений и проектов, подготовил главные основания реформы, и уже 13 октября 1864 г. был подписан Высочайший указ об освобождении крестьян в Грузии. Крепостное право упразднялось, и крепостные получали все права свободных сельских обывателей, — они становились полными собственниками всего движимого и благоприобретенного имущества: земля, на которой жили и которой владели крепостные, была признана собственностью помещиков, но дворовая и усадебная со всеми хозяйственными обзаведениями, равным образом виноградные и фруктовые сады и насаждения оставались в постоянном пользовании крестьян за опреде-

ленную в пользу помещика плату. Помещики обязаны были выделить часть своих пахотных и сенокосных земель в постоянное пользование крестьян. Размер отводимых земель определялся по добровольному соглашению сторон, но помещик не был обязан отвести в надел более 10-дневного паханья или 5 десятин поливной и 20-дневного паханья или 10 десятин неполивной земли; владелец мог оставить в своем пользовании не менее половины общего количества принадлежащих ему в селении земель.

Плата за пользование пахотными, садовыми и сенокосными землями определялась по соглашению с помещиком, но не могла превышать 1/4 дохода за виноградные сады («кулухи») и пахотные земли («гала») и 1/3 за сенокос. Крестьянам предоставлено право пользоваться помещичьими лесом и пастбищами, но лишь за определенные повинности. Для мелкопоместных помещиков, владевших не более 60 десятин паханья, были установлены более льготные условия. Крестьянин мог выкупить у помещика в полную собственность предоставленную в его пользование усадебную и полевую землю, причем правительство приходило на помощь крестьянину выдачей выкупной ссуды, выплата которой рассрочивалась на 49 лет. Но начало обязательного выкупа не было распространено на Грузию, и потому обязательные отношения к помещикам сохранились и до настоящего времени.

8 ноября 1864 г. был обнародован во всех городах Восточной Грузии указ об освобождении крепостных. По камеральному описанию 1860 и 1861 г. помещичьих крестьян состояло: в тифлисском уезде — 3.334 дыма или 13.546 душ мужского пола., в горийском уезде — 6.457 дымов или 26.181 душ мужского пола, в телавском уезде —2.174 дыма или 7.911 душ мужского пола, в сигнахском уезде — 2.358 дымов, или 8.978 душ мужского пола, в тианетском округе — 373 дыма или 1.536 душ мужского пола, в горском округе — 1,692 дыма или 7.249 душ мужского пола, в городах 667 дымов, или 1.996 душ мужского пола, а всего в Восточной Грузии — 17.055 дымов или 67.397 душ мужского пола. В то же самое время по камеральному описанию число хизанов, пользовавшихся землями князей и дворян Восточной Грузии, было 8.102 дыма или 29.743 душ мужского пола.

Одновременно с уничтожением крепостничества было введено сельское общественное самоуправление, в котором принимали участие все крестьяне без различия (государственные, церковные, временнообязанные), живущие в одном и том же селении. Сельский сход, в котором могли принять участие все, без различия вероисповедания, совершеннолетние крестьяне-домохозяева, имел право выбирать должностных лиц — сельского старшину, его помощника и судей, производить раскладку казенных и земских податей и повинностей, распоряжаться общественными земельными угодьями, назначать опекунов и попечителей и составлять приговоры об удалении из своей среды вредных и порочных членов. На сельском сходе должны присутствовать старшина и не менее 1/2 домохозяев.

В Тифлисской губернии сельских обществ всего было открыто 387. В качестве компенсации за потерю доходов от разного рода повинностей все помещики Тифлисской губернии, владевшие крепостными, получали вознаграждение по 25 руб. по числу душ мужского пола согласно последнему камеральному описанию. Всего было выдано помещикам за 66.174 душ мужского пола освобожденных крепостных 1.654.350 рублей.

8 ноября 1865 г. был обнародован указ об уничтожении крепостничества и в Западной Грузии, Имеретии и Гурии, причем рефор-

ма была выполнена на тех же основаниях, как и в Восточной Грузии, на каждый дым крепостного 4 1/2 десятин или 12 кцев (кцева=900 кв. с.), выкупная цена за кцеву была назначена 30 руб., а за весь надел 350 руб., до выкупа надела помещики могли получать или 1/3 только с урожая вина, или 1/4 как с урожая вина, так и с посевов; крестьяне сохраняли право пользования выгонами и пастбищами помещиков. Владельцы 60 кцев или 22 1/2 десятин признавались мелкопоместными.

В Имеретии и Гурии было большое количество, именно около 1.000 сем. дворян, находившихся в крепостной зависимости от князей; за последними было признано право участия в имениях подвластных дворян (азнауров), смотря по основанию крепостной зависимости, в 1/2, 1/3 и 1/4 части. Вопрос о дележе доходов с наделов таких временнообязанных дворян между князьями и азнаурами был очень сложен. Равным образом подлежал выяснению вопрос о благоприобретенных землях многих помещичьих крестьян, которые составляли приблизительно 1/3 всего количества земли, находившейся в руках крепостных.

Во время отмены крепостного права в Имеретии и Гурии (уезды: кутаисский, шорапанский, рачинский и озургетский) было освобождено помещичьих крестьян 24.136 дым. или 96.732 душ мужского пола, государственных и церковных крестьян — 14.311 дымов или 56.421 душа мужского пола, вместе крестьян обоих категорий — 38.447 дымов или 153.153 души мужского пола. Все помещичьи крепостные принадлежали 7.896 владельцам, из них половина, а именно 3.776 помещиков владели менее 21 душой, владевших 21—100 душами было 831, от 101—500 душ имело лишь 167 помещиков, от 501—1.000 душ владело 7 княжеских семей и более 1.000 душ имелось только у 4. Помещики Имеретии и Гурии в числе 4.785, так же как их собратья в Восточной Грузии, получили денежное вознаграждение за 26.732 души, всего в размере 2.833.815 руб.

В 1867 году 19 февраля была обнародована отмена крепостного права и в Мингрелии; реформа была осуществлена на тех же основаниях, на каких она выполнена в Имеретии и Гурии. К этому времени в Мингрелии имелось крепостных 22.970 дымов или 93.263 души мужского пола, из них 19.638 дымов или 80.284 души мужского пола принадлежало помещикам, а церковь владела 3.332 дымами или 12.979 душами мужского пола. В то же время 2.760 помещичьих семейств имели 3.764 отдельных владений. Самым крупным помещиком являлся, конечно, владетельный князь, которому принадлежало 2.823 дыма или 12.385 душ мужского пола. Больше половины из общего числа помещиков составляли мелкопоместные владельцы, менее 21 души мужского пола. Помещикам в Мингрелии также выдано денежное вознаграждение на тех же основаниях, как и в остальной Грузии.

В первые десять лет со дня реформы правом выкупа воспользовались лишь 1220 крестьян и то только в тифлисской губернии. Между тем, среди крестьянства было сильное стремление выкупить земли без правительственной субсидии. Причиной этого, между прочим, являлись маловыгодные условия выкупа при содействии правительства: в то время как в России выкупная сумма определялась капитализацией из 6% положенного по уставной грамоте оброка, и размер правительственной денежной помощи равнялся 80% выкупной суммы, так что русский крестьянин уплачивал из своего кармана лишь 20%—в Грузии, тифлисской и кутаисской губерниях, выкупная сумма определялась взаимным соглашением сторон, и размер правительственной ссуды никогда не превышал 30%, так что грузинскому крестьянину приходи-

лось уплачивать 70% более высоких выкупных платежей. Ясно, что всякий, кто мог собрать 70% стоимости надела, мог раздобыть и остальную часть, и правительственная помощь давала ничтожную выгоду. Другой причиной неуспеха выкупа при помощи правительства являлось то обстоятельство, что правительственная ссуда не выдавалась при выкупе самых ценных для крестьянина и культурных участков, садов виноградных и фруктовых, там, где ввиду высокой стоимости и доходности угодья, наиболее важна была бы денежная помощь. Не говоря о том, что при уничтожении в Грузии крепостного права целые категории крепостных собственников были уравнены огулом с безземельными, а их земли признаны собственностью помещиков, самым больным местом отмены крепостного права в Грузии был вопрос о собственных благоприобретенных землях крепостных, которые имели документальные данные о правах на владение.

При освобождении крестьян временнообязанным было предоставлено право доказать документально, что оспариваемые участки ими действительно куплены. Ввиду этого при составлении уставных грамот в одной кутаисской губернии крестьянами было предоставлено мировым посредникам 63.668 документов. Но, видя такую массу документов, в которых наличному количеству мировых посредников в течение 2 лет было не под силу разобраться, правительство распорядилось вернуть обратно крестьянам представленные документы и отложить разбор их до окончательного утверждения уставных грамот; одновременно обязали всех помещиков вернуть взысканные с временнообязанных по грамотам повинности в случае, если впоследствии за крестьянами было бы признано на основании предъявленного документа право собственности. Это произвольное распоряжение создавало крайне сложное и неопределенное положение. Бесконечная волокита и путаница заставили обе стороны предпочесть взаимное соглашение судебному разбирательству, от чего пострадало, главным образом, крестьянство. Поэтому, в одной только кутаисской губернии к 1876 году до 8.000 дымов временнообязанных выкупили у своих помещиков до 10.000 кцев земли, уплатив при этом до 1,5 миллиона рублей; таким путем были прекращены споры по 30.000 документам.

Вообще, с момента отмены крепостного права грузинское крестьянство принуждено было действовать в деле ликвидации крепостных отношений самостоятельно, правительственная помощь фактически отсутствовала. В таком положении крестьянство, особенно Западной Грузии, проявило интенсивную деятельность, и с 1864 г. по 1910 г. крестьяне тифлисской и кутаисской губерний выкупили свыше 144.000 десятин, заплатив за них из собственного кармана 7.200.000 рублей; наибольшее стремление освободиться от временнообязанных отношений проявило крестьянство кутаисской губернии, так что на тифлисскую губернию из указанной общей суммы выкупленной земли приходится лишь 16. 108 десятин, 539 кв. саженей, то есть около 1/3 общего количества (52. 483 дес.) имеющейся в тифлисской губернии надельной земли. Совершенно безучастное отношение со стороны правительства к судьбам временнообязанных крестьян доходило до того, что за последние 35 лет оно не удосужилось издать «ни одного законоположения, которое изменило бы к лучшему крестьянский быт».

Пока крестьянство пыталось, задыхаясь в тесных рамках закона, разорвать крепостные путы, в стране оживлялась культурная жизнь. С 1866 г. появляется газета «Дроеба», просуществовавшая до 1876 г., в которой сотрудничали все молодые прогрессивные силы грузинской интеллигенции; орган служил проводником господствовавших тогда в

Западной Европе, а особенно в России, философских и социальных концепций, рационализма, утилитаризма, увлечений биологией, а также вопросом об общинном землевладении, об артелях, ассоциациях и товариществах; служение грузинскому народу являлось ее идеалом.

В эту эпоху заметно особенное оживление издательской деятельности: в 1868 г. начинает выходить «Сасопло газети» (Сельская газета), с 1869 г. появляется журнал «Мнатоби» (Светило), а с 1871г. и «Кребули», вначале в виде альманаха, с 1873 г. принявший облик журнала; в 1877 г. начала издаваться «Иверия»; тогда же начали издавать народные книжки на грузинском языке, буквари и руководства для детей. Господствовавшая в эту эпоху в России утилитарная точка зрения на поэзию не нашла, несмотря на духовную связь молодой грузинской интеллигенции с передовыми русскими публицистами, отклика, и самодовлеющее значение поэзии в грузинской литературе было общепризнанным мнением.

Политическая программа грузинской интеллигенции 60-х годов не отличалась стройностью; выступив в начале своей деятельности против старого поколения, она осуждала то чрезмерное доверчивое отношение к правительству, которое создалось в старом поколении, благодаря культурным мероприятиям и политике Воронцова. Но позднее и сами 60-ники поддались и подчинились этой иллюзии, постепенно и они стали обольщаться надеждой, будто политика национального угнетения и гонения, которую вновь стали проводить в Грузии главноначальствующие, является не проведением предначертаний центрального правительства, а лишь личной политикой главноначальствующих; они также думали, будто стоит осведомить высшую власть в государстве об истинном положении дел в Грузии, как последует немедленное распоряжение о перемене курса. Жизнь жестоко разбила эту иллюзию по всем вопросам, особенно же тягостно отразилось на лойальном миросозерцании грузинской интеллигенции жестокое, планомерное гонение на грузинский язык; только слепые могли не видеть, что национальный гнет главноначальствующих и попечителей кавказского учебного округа был отражением общей правителственной системы[1].

Тяжелый политический режим, воцарившийся со второй половины 70-х годов в государстве, создал еще более мрачную и безнадежную атмосферу в Грузии. К политическому гнету присоединялось национальное гонение, всякая самодеятельность была придавлена, во всем старались усмотреть признаки сепаратизма, а глава учебного округа в официальном отчете ставил себе в исключительную заслугу, что ему удалось изгнать из народных школ родной язык населения.

В эту тягостную эпоху выступает новое поколение грузинской интеллигенции, происходившее уже не из высшего, как прежде, дворянского сословия, а из демократических слоев грузинского народа, из духовного сословия, горожан и мелкопоместного дворянства. В 1881 г. эти молодые силы группируются в одном органе «Имэди» (Надежда). Своим направлением этот орган встал в оппозицию к старшему поколению, к грузинским либералам 60-х годов, обвиняя его в том, что оно занималось отвлеченными вопросами европейской науки и жизни и не замечало бедственного положения родного народа, которому необходимо было прийти на помощь, что оно было оторвано от народной почвы и не обращало должного внимания на земельный вопрос и трудовой народ. Вместе с тем грузинские народники и демократы, в лице Г. Майашвили, ставили деятелям 60-х годов в вину отсутствие правильно выработанной общей политической программы, увлечение мелкими вопросами и игнорирование важных.

Майашвили и его сторонники находили, что необходимо, прежде всего, изучить народ, его жизнь, интересы и идеалы, просветить его, вовлечь его в общую с интеллигенцией атмосферу и выработать совместную, общую программу деятельности. Благодаря этому течению мы наблюдаем большое оживление в грузинской литературе этой эпохи; были описаны и изучены народные верования, обычаи, уклад жизни, экономическая и правовая структура, записано много образцов народной словесности. Одновременно с плодотворным собиранием богатого материала шло и изучение и выяснение общих вопросов о народных стремлениях и идеалах, главным же образом, проблем социального и экономического характера. Однако, деятельность народнического поколения грузинской интеллигенции была плодотворна лишь в отношении изучения народной жизни и психики, но проникнуть в народную среду, сроднить ее с собой, создать прочную духовную связь и увлечь за собой — ему не удалось. То, в чем упрекали грузинские народники своих предшественников, — теоретичность и абстрактный характер деятельности—было присуще в значительной мере и им самим; конкретная практическая деятельность среди народа, которая могла способствовать экономическому и духовному укреплению родного крестьянства, была очень слаба и незначительна.

Поднять народную массу и увлечь ее за собой удалось народившейся в Грузии с 1893 г. с.-д. рабочей партии, которая имела органом «Квали» (Борозда) и представляла из себя лишь местную организацию российской с.-д. партии; она пошла прежде в рабочую среду, а позднее и в деревни, к крестьянскому населению, и принялась за пропаганду и организационную работу и борьбу соединенными усилиями самого трудового класса за улучшение своего правового и экономического положения. Тяжелые аграрные условия, которые имелись в Грузии, создали благоприятную почву среди грузинского крестьянства для восприятия проповеди о необходимости соединенными, общими усилиями добиваться улучшения арендных и временно-обязательных отношений.

С.-д. рабочая партия в Грузии силой вещей обратилась в партию, которой приходилось направлять свою деятельность не столько на фабричных рабочих, число которых в то время было еще не велико, сколько на крестьян, мелких земледельцев. По отношению к своим предшественникам, грузинской интеллигенции 60—80-х гг., грузинские с.-д. заняли враждебную позицию, обвиняя их в полном игнорировании народных интересов. Долгое время они относились совершенно враждебно и к национальному вопросу, а национализм был объявлен одним из признаков лишь буржуазного направления. Между с.-д. и интеллигенцией 60—80-х гг. разгорелась горячая полемика и борьба по вопросам о степени распространения в Грузии капиталистического строя и пролетаризации населения, наличность которой в Грузии почти совершенно отрицалась, а также относительно основной концепции с.-д., исторического материализма, и национальной проблемы.

С начала настоящего столетия выступает в Грузии новая политическая партия, которая конституировалась окончательно в 1904 г. в партию груз. социалистов-федералистов, и которая впервые выдвинула вопрос о национально-политических правах грузинского народа, причем в противовес с.-д., которые придерживались централистических тенденций, с.-ф. стояли на принципе децентрализации, автономии и федерализма; они указывали вместе с тем, что Грузия имеет право на автономию и по договору и трактату, заключенному между Ираклием II и Екатериной II. Позднее принцип автономии был включен и в программу

груз. национал-демократов. Между партиями с.-д., и с.-ф. шла вначале ожесточенная борьба как в прессе, так и в жизни и в практической деятельности. Постепенно автономия Грузии начинает находить сторонников и в с.-д. среде; с 1908 г. уже появляются грузины с.-д. автономисты, и национальная проблема начинает привлекать самое серьезное внимание грузин с.-д.

Могучее политическое и социальное движение, которое развернулось в Грузии в 1904—1906 гг.,[113] всколыхнуло все население, особенно же крестьянское. Аграрное движение, вспыхивавшее в различных местностях еще с 90-х гг. XIX столетия, охватило в 1904—05 гг. всю Грузию. Возникнув на чисто экономической почве с единственной целью добиться от землевладельцев улучшения арендных условий, это движение правительством было признано политическим и повлекло за собой репрессивные меры со стороны местных властей. Благодаря этому крестьянство получило наглядное подтверждение того, как тесно связана в России возможность экономического улучшения быта крестьянского населения с общим политическим режимом, и потому движение постепенно начало принимать политическую окраску.

Разразившаяся к этому времени по всей России революция окончательно придала движению в Грузии резкую политическую тенденцию, но экономические требования не только не были временно отложены, но вместо вопроса о размерах земельной аренды были выдвинуты под влиянием партийной пропаганды вопросы о социализации земельной собственности. Но ввиду того что, за исключением части сигнахского уезда Кизикии, в Грузии общинное землевладение не существовало и по складу характера грузин крестьянин-индивидуалист-собственник, то массой теоретическая пропаганда социализации понималась в смысле справедливого перераспределения земельной собственности или передачи земли от землевладельцев, не занимавшихся личным сельскохозяйственным трудом, в руки земледельцев.

В 1905 г., когда в Грузии уже не функционировали правительственные учреждения и везде были свои выборные должностные лица, в некоторых местностях была произведена попытка осуществления земельной реформы, в других же шла подготовительная работа для земельного передела. Желание разрешить одновременно и сложную социально-экономическую проблему и изменить государственный строй раскололо население России и лишило движение единодушия: это же явление наблюдалось и в Грузии.

Подавление революции во внутренней России положило постепенно конец и движению в Грузии. Обещанные высшей властью в момент движения реформы на Кавказе: земство, суд присяжных, свобода преподавания на родном языке, автокефалия груз. церкви, раздача для поселения безземельным туземным крестьянам казенных свободных земель на Кавказе и многое другое — по мере успокоения края начали исчезать со сцены.

Последовавшее вслед за движением военное положение с карательными экспедициями и наложением денежных штрафов на население из-за разбойников, которых сама же администрация с летучими отрядами стражников не смогла переловить, экономически разорило крестьянство. С другой стороны, экономическим последствием аграрного движения была небывалая по интенсивности за XIX в. мобилизация земельной собственности: отягченные долгами и перепуганные сплоченной борьбой крестьянства против помещиков дворяне за бесценок стали продавать родовые имения; в последние годы этот процесс, имевший

панический характер, стал стихать. Все же картина землевладения в Грузии начала сильно меняться. Благодаря воинствующей националистической политике царского правительства и возродившейся правительственной колонизационной деятельности, которая занята лишь водворением русских из центральных губерний на свободных землях Кавказа, эта мобилизация земельной собственности была далеко не всегда использована грузинским туземным населением. Поэтому, малоземелье и аграрный вопрос по-прежнему не только не стоят на пути разрешения, но теперь еще более запутаны. Едва ли будет очень способствовать улучшению дела и новый аграрный закон для Грузии, принятый третьей Думой.

Так как аграрное движение наиболее сильно охватило те районы, в которых имелись временнообязанные крестьяне, то кавказская высшая администрация принуждена была заняться тяжелым экономическим положением грузинского крестьянства и предпринять шаги к окончательной ликвидации остатков крепостного права. В местной, особенно грузинской прессе, обсуждался вопрос о переходе надельных земель в собственность крестьян, и преобладало мнение, что переход по справедливости должен состояться без выкупа, так как грузинское крестьянство в продолжение почти 50 лет платило помещикам земельные повинности (за пахотные земли и сады) в столь увеличенном сравнительно с эпохой крепостного права размере, что владельцы получили сумму значительно выше стоимости наделов; при решении правительства о вознаграждении помещиков за отчуждение считалось обязательным возложение вознаграждения помещиков всецело на казну. На этой последней точке зрения стояла вначале и высшая власть на Кавказе, но затем это было признано недопустимым, так как-де «могло бы создать весьма опасный прецедент, особенно неудобный в настоящее время, ввиду усиленной пропаганды идеи принудительного в пользу крестьян отчуждения частновладельческих земель». В 1908 г. 15 декабря в Государственную Думу было внесено законодательное предложение 34 членов Г. Д. «О ликвидации обязательных отношений крестьян Закавказского края к помещикам», в котором предлагалось «зависимые» и «временнообязанные отношения на Кавказе прекратить немедленно и навсегда и без всяких новых жертв в пользу землевладельцев», а находящиеся в пользовании «зависимых» и «временнообязанных» крестьян «наделы (усадьбы, сады, полевые угодья и пр.) в границах, указанных в уставных грамотах, предоставляются в их собственность»; право же «на пользование сервитутами, — пастбищными, лесными, водными и т. п. — впредь до законодательного урегулирования этого вопроса предоставляется перечисленным разрядам крестьян на тех же основаниях, как это установлено в сев.-западных губерниях России».

В своем заключении по упомянутому законодательному предположению 34 чл. Г. Д. наместник высказался отрицательно; в 1910 г. 3-я земельная подкомиссия Г. Д., также «отвергнув безвозмездное освобождение крестьян от обязательных для них повинностей в пользу помещиков», постановила, что в основу отмены «должно быть положено начало выкупа». На этих именно основаниях построены внесенные в 1911 г. в Гос. Думу наместником на Кавказе «Правила об обязательном выкупе временнообязанными крестьянами и водворенными в населенных имениях частных лиц государственными поселянами их наделов в собственность в губерниях Тифлисской, Кутаисской, Эриванской» и др.

Выкупу подлежат надельные земли в границах, указанных в уставных грамотах; выкупная сумма устанавливается путем капитализа-

ции денежного оброка из 6 процентов: для случаев, когда вместо денежного оброка имеются натуральные повинности, выкупная сумма устанавливается на основании «особого расписания выкупных цен за десятину каждого рода угодий». Сроки погашения правительственной ссуды в 28 лет при 6% годовых, 41 г. — при 5% годовых и в 56 лет — при 4½% годовых. Помещики получают выкупную сумму наличными деньгами. Общим счетом в Тифлисской губ. подлежит выкупу 98.500 десятин на сумму приблизительно 4. 917. 864 руб., а в Кутаисской губ. 57.244 десятины на сумму 2.444.146, итого в обеих губерниях 155.744 десятины на сумму 7.362.010 руб.

Ахиллесовой пятой проектируемой ликвидации остатков крепостного права является оставление весьма важных пастбищного и лесного сервитутов до поры до времени в прежнем положении, тогда как удобнее всего ликвидировать или, вернее, компенсировать это сервитутное право крестьян в момент, когда помещики будут получать выкупную сумму за надельные земли и угодья. В виду того, что большинство, если не все дворянские имения, бывшие в момент отмены крепостного права нераздельной родовой собственностью, ныне поделены, и нередко ближайшие к деревне и доступные для поселян пастбищные и лесные участки принадлежат теперь уже помещикам, которые либо вовсе не имели и не имеют временнообязанных, либо располагающих лишь небольшой частью проживающих в данной деревне или селе временнообязанных, то для успешности и пользы компенсации сервитутного права придется выкупать пастбищные и лесные участки ближайшие к поселению и, вероятно, в общем куске для всех временнообязанных данного селения, а потому нужно будет отчуждать участки одного владельца, между тем как владельцы, у которых значительное или даже преобладающее количество временнообязанных, останутся, как обладатели отдаленных участков, в стороне. В таком случае возникнет, естественно, вопрос о вознаграждении ближайшего владельца за отчуждаемые участки за счет других владельцев последней категории, а это гораздо легче и проще сделать при уплате помещикам казной общих выкупных платежей: после же это важное дело осложнится и запутается до крайней степени. Государственная Дума приняла без всяких изменений внесенные наместником «Правила об обязательном выкупе», так же, вероятно, пройдут они и в Государственном Совете.

Из всего изложенного нетрудно видеть, какую малоотрадную картину представляет современная Грузия. В данное время с особенной силой чувствуется в Грузии и национальный гнет. При таком положении вещей, когда помощи ждать неоткуда (кстати, в Государственной Думе по избирательному закону 3 июня от грузин вместо прежних 10 заседает лишь 3 депутата), —вполне естественно, что вся энергия направляется на внутреннюю организационную и созидательную деятельность: укрепление самосознания и экономического благосостояния народа путем распространения грамотности и рациональных сведений по сельскому хозяйству и ремеслам, учреждения кооперативных обществ и товариществ и мелкого кредита и т. п. Внимательный наблюдатель, конечно, заметит бодрую работу в этом направлении.

Л и т е р а т у р а: М. Броссе, «История Грузии», груз. пер. Гогоберидзе; Д. Бакрадзе, «История Грузии» (на груз.); обе устарели; И. А. Джавахишвили, «История грузинского народа», т. I (по-груз.);[26] И. А. Джавахишвили, «Экономическая история Грузии» (по-груз.); Из-

дания документов у Ф. Жордания, «Хроники» и др., т. I и II, «Исторические документы шиомгвим. монастыря» (оба по-груз.); Е. Такайшвили, «Древности Грузии», т. I, II и III т. (по-груз.); Акты Кавказской Археографич. комиссии; В. Н. Иваненко, «Гражданское управление Закавказьем» (1901); С. Эсадзе, «Историческая записка об управлении Кавказом», т. I и II; И. Джавахов, «Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в.; Н. Г. Мокиевский-Зубок, «Кавказ и кавказские наместники» («Вест. Евр.», 1906 г. февр.); А. Кипиидзе, «Мтиулетия в 1804 г.» (по-груз.); А. Кипшидзе, «Восстание в Кахетии в 1812 г.» (по-груз.) Ар. Джорджадзе, «Материалы для истории груз. интеллигенции», «Избран. сочин.», т. I—IV (на груз. яз.) и «Сахалхо газети» 1911 г. и др.; Кн. И. Б. Туманов, «Материалы по вопросу о крестьянской реформе в Тифлисской губернии», «Сборник материалов для описания Тифлис. губ.», 1871 г., т. I, вып. I и II, т. II; С. Авалиани, «Крестьянская реформа в Закавказье» («Ж. М. Н. Пр.», 1910 г. декабрь; ничего нового и уступает по полноте свед. труду кн. Туманова);[147] С. Эсадзе, «Историческая записка об управлении Кавказом», т. I и II; Законодательное предположение 34 членов Государственной Думы «О ликвидации обязательных отношений крестьян Закавказского края к помещикам»; «Заключение» наместника на указанное «Законодательное предположение» и внесенные в Г. Д. наместником «Правила об обязательном выкупе временнообязанными крестьянами и водворенными в населенных имениях частных лиц государственными поселянами их наделов в собственность в губ. Тифлисской, Кутаисской» и др.

რეცენზია ე. თაყაიშვილის ნაშრომზე

Е. ТАКАЙШВИЛИ. «Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Импер. Московского археологического общества», XII вып. 169 стр., Москва, 1909"*.

Автор ставил себе задачей «осмотреть и обследовать некоторые неизвестные и малоизвестные памятники Ахалцихского и Ахалкалакского уездов Тифлисской губернии, проехав оттуда в Карсскую область, изучить, обмерить и описать христианские памятники Чалдырского и Ардаганского участков Ардаганского округа» (стр. V). Местность, избранная г-ном Такайшвили для археологического изучения, в свое время в истории Грузии играла весьма важную роль, и приведение в известность уцелевших до нашего времени памятников страны и их описание являлось делом первостепенной необходимости. Часть этих памятников, а именно древности Ахалкалакского уезда, была известна в печати по беглому описанию любителя И. П. Ростомашвили, не удовлетворяющему, конечно, научным требованиям. Тем более приятно, когда за труд описать археологические памятники этих местностей взялся такой опытный, известный своими прежними работами в этой области исследователь, каким является г-н Такайшвили. Результатом этого изучения и явился этот солидный том, содержащий в себе описание памятников старины в 54 местностях, всегда с тщательным указанием имеющихся о них сведениях в грузинской исторической и современной археологической литературе и с детальным описанием архитектурных свойств, церквей, снабженным в большинстве случаев планами, размерами и снимками то общих видов, то деталей памятников, то, наконец, надписей. Труд снабжен 26 большими фототипическими таблицами и 108 цинкографическими рисунками в тексте. В описание вносятся данные и об эпиграфических памятниках, исследованных автором древностей, приводятся сами надписи грузинским церковным алфавитом и русский перевод их. Относительно надписей автору можно сделать упрек за то, что он никогда не занимается детальным описанием ни их палеографических свойств и особенностей, ни даже орфографических черт, довольствуясь указанием самой общей внешней характеристики, как то, что «надпись писана *красивыми** буквами хуцури» (стр. 77), или же, что «более древние из них исполнены рельефными буквами, позднейшие резаны вглубь» (стр. 37); так, напр., на стр. 25 г-н Такайшвили про надпись, которую он приводит, указывает лишь, что она «не легко поддается разбору», но ни одним словом не обмолвился, что она очень интересна в палеографическом отношении необыкновенно оригинальным начертанием букв и, м, н, как это видно из приложенного снимка (рис. 28); равным образом, не характеризуется палеографически интересная, судя по снимку, надпись монументального стиля на церкви в Чанси (стр. 52—53); совершенно отсутствует таковая же оценка интересных, как это можно заметить по воспроизведениям,

---

* Курсив наш.

древних и поздних надписей Кумурдского собора (стр. 36, 37, 38, 39, 40, 42); одно лишь отмечено, что более древние исполнены рельефно, а позднейшие резаны вглубь (стр. 37), но это, конечно, недостаточно. Странно, что даже в тех случаях, когда сам автор исследования обращает внимание читателя на особенности начертания букв, он не дает подробного описания. Так, напр., на стр. 82 г-н Такайшвили говорит, что надписи пещерной церкви близ Соломон-кала «исполнены алфавитом заглавного хуцури, не древним, но о р и г и н а л ь н ы м* по своему палеографическому характеру, по необыкновенной угловатости букв», и только; при этом, что досадно, к тексту не приложен даже снимок, дабы можно было судить об этой палеографической оригинальности. Вероятно, недостаточно внимательным наблюдением над палеографией лапидарных памятников объясняется то обстоятельство, что г-н Такайшвили про надпись на церкви с. Саро утверждает, что она писана «заглавными хуцури» (стр. 20), между тем на самом деле, как это явствует из имеющегося снимка, писана смешанным алфавитом: одни буквы заглавные, другие строчные в одном и том же слове.

Недостаточной внимательностью к описанию надписей нужно объяснить, конечно, когда г-н Такайшвили про надпись 1493 г. на ц. Биети не указывает, что она начинается, как в этом можно убедиться по приложенному снимку (стр. 4), рис. I, на правом камне и переходит на левый; или равным образом, когда на стр. XI в русском переводе карсской надписи 1237 г. пропущено имя эмира города.

Не отмечаются г-ном Такайшвили и орфографические особенности надписей, так, напр., о карсской надписи на стр. XI не указано, что в двух случаях в конце слов опущены гласные: «адид» вместо «адиде», «апхазат» вместо «апхазата». Это тем более важно, что раньше такие примеры имелись лишь в легендах грузинских монет первой половины XIII в., и в этом можно было усмотреть исключительное явление, объясняемое связью техники грузинского монетного дела с мусульманской монетной техникой: теперь, пожалуй, в этом нужно видеть проявление особенностей определенной орфографической и эпиграфической школы.

Любопытно в этом отношении сопоставить с этими случаями отмеченное Н. Я. Марром в недавно изданной им грузинской надписи 1215 года католикоса Епифания усечение последнего слога в словах с титлом и без него (Н. Я. М а р р. Надпись Епифания, католикоса Грузии. Известия Академии наук, 1910 г., стр. 1435—1436).

Не выясняя никогда особенности начертания эпиграфических памятников, г-н Такайшвили определяет недатированные из них исключительно «по палеографическому характеру»: так, напр., по утверждению автора, ошорская надпись «по палеографическому характеру едва ли позднее XIV века» (стр. 9), «характер надписи (ц. Шорети)... не древнее XIV века» (стр. 13); про надпись на ц. Саро, в которой упомянут царь Дмитрий, сказано: «в истории Грузии за древнее время известны два царя Дмитрия: Дмитрий I (1125—1154), сын Давида Возобновителя, и Дмитрий II (1273—1289), сын Давида V. Палеографический характер надписи указывает скорее на XII, чем на XIII век. Поэтому надпись мы относим к царю Дмитрию I» (стр. 21); надпись ц. Преображения в г. Ахалкалаках, по словам Такайшвили, тоже по «палеографическому характеру относится к XI веку» (там же, 24).

Для того, чтобы датировать с такой точностью, решаться категорически относить именно к этому, не другому столетию, утверждать,

---

* Курсив наш.

что «палеографический характер надписи указывает скорее на XII, чем на XIII век», для этого нужно приводить неопровержимые данные: те исключительные палеографические черты и особенности, которые свойственны и характерны для надписей именно данного столетия либо эпохи. Между тем, ничего подобного у автора не сделано, такие доказательства палеографического характера не приводятся.

При таком положении читатель принужден либо доверяться, либо скептически относиться к датировке исследователя; во всяком случае, читателю благоразумнее к такого рода датировке относиться с осторожностью, так как без каких бы то ни было конкретных палеографических черт все дело сводится к навыку, опытности и чутью автора, а эти качества слишком вообще субъективны и неустойчивы, чтобы на них можно было базироваться. Нужно оговориться, что требуемые палеографические признаки, неопровержимо доказывающие принадлежность той или иной надписи к тому, а не другому столетию, при данном состоянии изучения грузинских эпиграфических памятников вообще и не могли быть приведены. И в этом, конечно, г-н Такайшвили не повинен. Его нельзя не упрекнуть лишь за то, что подобно другим и он недатированные надписи «по палеографическому характеру» относит к точно определенному времени: он не может не знать, что грузинской палеографии, как строго научной дисциплины, не существует: имеется большое количество важных материалов, но никто еще ими серьезно не занимался, есть лишь частичные, весьма, впрочем, важные наблюдения над рукописями. Грузинская палеография таким образом — дело будущего и она легко может создаться, если археологи и эпиграфисты будут тщательно изучать издаваемые надписи как в отношении начертания, так и по части орфографических особенностей, сравнивая их и базируясь на датированных и хорошо обследованных эпиграфических памятниках. Пока же в интересах точности исторической науки следовало бы воздержаться от датировки надписей сообразно с «палеографическим характером», красотой и изяществом либо уродливостью букв, так как в одном и том же веке могли писать и вырезывать и красиво и грубо: это зависит от разницы в степени образованности и уменья мастеров; более того: нормы, непреложные для большей части Грузии, могут оказаться несостоятельными для некоторых областей.

Поэтому единственно допустимой нужно считать пока датировку по историческим, лексическим и грамматическим признакам с тщательной характеристикой и изучением палеографических черт лишь для собирания материала. К какому промаху может привести исследователя пренебрежение историческими и лексическими признаками, можно видеть в труде г-на Такайшвили. На стр. 31 про надпись на притворе церкви с. Хорения, в которой упомянуты «татары», он пишет следующее: «если эта надпись принадлежит древней хоренийской церкви, а не взята из другого места, то под татарами, в ней упомянутыми, нужно разуметь турок-сельджуков, которые появились и опустошили Грузию в царствование Баграта IV (1027—1072)». Между тем этническое наименование «татары» грузинам стало известно впервые в XIII веке со времени монгольского нашествия и до XIII века в грузинских памятниках ни разу не попадается; наконец, никогда турки-сельджуки в XI—XII вв. под именем татар не были известны, а лишь под названием «турк-еб-и» (мн. ч.). Ясно, следовательно, что эта надпись ввиду упомянутого в ней указанного слова, откуда бы она ни была взята, не может быть отнесена к более раннему периоду, чем XIII в.

В двух-трех случаях г-н Такайшвили, видимо, недостаточно вчитался в надписи, так, напр., на стр. 15 он справедливо указывает, что М. Броссе надпись кулишской церкви читал неправильно, но не лучше исправление нашего автора, если даже читать, как он предлагает ქ̃ე თო̃დოჲ წ̃ი შ̃ე = ქრისტე თეოდორეჲ წმიდაი შეიწყალე... и по-русски значило бы не «Христе, помилуй святого Феодора», как переводит г-н Такайшвили, так как тогда получилась бы такая несуразность, что лицо молящееся именовало бы себя святым, а при «Христе, святый Феодоре, помилуй...» имени молящегося недоставало бы. Но эту надпись можно дешифрировать так: ქრისტე, თეოდორეჲ წ<ინამძღვარ>ი შ<ეიწყალ>ე, что значит: «Христе, помилуй игумена Феодора!» И это чтение, кажется, было бы вернее, так как раскрывать წ̃ი как წმიდაი нельзя, ибо в таком случае вместо Ⴈ должно было после гласной Ⴈ стоять ა (а), как это, напр., в предыдущем слове თო̃დოჲ.

Этим же обстоятельством объясняется, что на стр. 77 дано, на мой взгляд, неправильное чтение, правда, дефектной и пострадавшей надписи, снимок с которой приложен; и то, что ясно можно различить, читается иначе, чем как воспроизводит г-н Такайшвили, а именно

1 стр. ‖ ტ (?). წთა |||
2 „ ||| ბკმ̃ნ დლ̃სმ(?)ვ
3 „ ||| გ̃ი ქს̃რზსა:

Во всяком случае, последние три буквы не „რპთ" «рпт»=189, а несомненно რზ სა «рэ»-са=107, и если тут дата, то, следовательно, надпись относится к 887 г. (либо 1419 г.), а не 969.

Указанные недочеты, нужно однако оговориться, являются общими и традиционными в археологической литературе о Грузии и, если отмечаются здесь, то главным образом потому, что никому так не легко отделаться от этого укоренившегося недостаточно внимательного изучения палеографических и орфографических, как типических, так и единичных особенностей эпиграфических памятников, как г-ну Такайшвили, глубокому знатоку грузинской исторической литературы, имеющему к тому же большой опыт в чтении и изучении рукописных и лапидарных памятников исторического характера. И можно быть уверенным, что в будущих его археологических трудах будет устранен и этот недостаток.

Разбираемый труд представляет ценный вклад в археологию Грузии, редко встречающееся сочетание знания и использования имеющихся сведений в исторической литературе об описываемых памятниках с тщательным наблюдением над современным состоянием их; причем, автор всегда указывает на замечаемые признаки позднейших перестроек и переделок. Г-н Такайшвили попутно отмечает каждый раз те ошибки, которые встречаются иногда в знаменитом географическом труде XVIII в. ц-ча Вахушти в части, касающейся области Самцхе-Саатабаго (стр. 10, 57, 58—59, 69), основательно указывая в одном месте своего труда, что «Вахушти очень плохо знал вообще грузинскую часть Карсской области» (стр. 69). Эти наблюдения г-на Такайшвили важны для правильного понимания и оценки географических сведений, имеющихся у ц-ча Вахушти, так как подтверждается ряд других соображений: изучение Географии Вахушти показывает, что для Карталинии и Кахетии автор располагал массой самых разнообразных, подробных и в то же время поразительно точных данных, но по мере того, как в своем описании он начинает переходить к Западной Грузии, обилие и точность его сведений начинают прогрессивно падать, и тут

он излагает не на основании личного знакомства и исследования местностей, а дает результаты поразительно внимательного изучения грузинских исторических памятников и извлечения из них данных географического характера, с действительным же местоположением их сам он не был знаком.

Г-н Такайшвили дает всегда подробное описание архитектуры, стиля, орнаментаций, причем оно сопровождается превосходными снимками, дающими возможность проверить сообщаемые автором сведения. В рецензируемой работе имеется описание церквей X в. или относимых к этому столетию: Кумурдо (стр. 35—44), Вели (70—72), Гогюба (73—74), Киагмис (см. 164), Алты (85—88) и Бана (88—117); X—XI в.: Зегани (64—68), Соломон-Кала (80—84); XI в. Кулалиси (26—27), Хорения (31—32), Каурма (33—34), пристройка Кумурдо (41); XI—XII вв.: Цкарос-тави (45—51), Зегани (68); XII в.: Биэти (5), Саро (20—21); XII—XIV в.: Шорети, (13); XIII—XIV в.: пристройки ц. Хорения (31—32); XV в.: церковь, высеченная близ Соломон-кала (82—84); XVI в.: перестройка Кумурдо (43), Урта (52—55); недатированные церкви: Ахашени (7—8), Тисели (6), Ошора (8), Бетлеми (9), Ахалкалаки (25), Кизил-дерези (14), Гавети (15—16), Карзамети (16—17), Чанси (51—52), Вашлоби (61), Сансут (64), Эрушети (70), Ардаган (76) и Чамхус (84—85).

Что отрадно, г-н Такайшвили не оставил без внимания, как нередко делается, постройки светского характера, как-то крепости: Хертвиси 1354—1355 гг. (22), Тетр-цихэ=Агджакала, захваченную турками в 1578 г. (56—57), Каджис-цихэ=Шайтан-кала, взятую турками в XVI в. (58—59), Мгел-цихэ=Курт-кала, отнятую турками в том же столетии (59—60), Вели (71), Ардаганскую (76) и 5-пролетный старинный мост в Каурма (34).

Большой обстоятельностью отличаются описания Кумурдо и Баны, обильно снабженные снимками общего вида с разных сторон, деталей и надписей. Хотя желательно бы было, чтобы на будущее время древние датированные надписи до XIV в., а недатированные, но важные в палеографическом либо в каком-нибудь другом отношении, независимо от века, были сфотографированы и снимки с них приложены к исследованию.

Интересующийся планами храмов в Грузии найдет достаточно материалов в труде г-на Такайшвили, где описаны круглые храмы Гогюба (73—74) и Бана (99—104); с центральным планом — Чамхус (84) и Киагмис-Алты (85—87, см. 164); крестообразный — Кумурдо (35—44), Цкарос-тави (46—47) и Зегани (64).

Сообщаются г-ном Такайшвили сведения о барельефах, преимущественно ктиторских: в Ахашени (стр. 7, табл. II), Кумурдо (36, таб. VII), Цкарос-тави (49): Савсут (63—64), Зегани (67, рис. 40 и 41) и Гогюба (74—75). Досадно только, что не всегда даются снимки с них и что приложенные из них не все большого размера. Автор также постоянно отмечает, где сохранилась роспись или же следы ее, а именно в Тисели (6), Ошора (8), Бетлеми (9), Карзамети (14), Цкарос-тави (49), Вели (72), Соломон-кала (82—84).

В конце описания напечатаны отдельные обстоятельные экскурсы. В первом, об оконской иконе Распятия, доказывается, что именно этот образ и носили во время походов перед царем Грузии, но он не византийской работы XI в., как это традиционно было принято, а грузинское изделие XIV в. (стр. 117—132); поэтому древний образ с подобным же назначением пока нужно считать утерянным. В связи с оконским образом автором напечатан грузинский текст с русским переводом

дарственной грамоты Вахтанга VI от 1717—1718 г., данной Иесе Гарсеванишвили (стр. 120—125). Далее г-н Такайшвили описывает иконы Богоматери, св. Николая, Спаса, св. Троицы, серебряный дискос, деревянный резной крест и праздничную минею, принадлежащие Земо-Чальской церкви (стр. 132—133); большая часть из них в свое время составляла часть приданого супруги Вахуштия Абашидзе, царевны Ануки, дочери Вахтанга VI. Наконец, приводится подробное описание рукописей пархальского (973 г.) и тбетского (XII в.) евангелий со всеми записями, приписками и надписями на окладе (стр. 139—151 и 151—162). И эта часть снабжена большим количеством снимков. Уже из этого, беглого обзора можно усмотреть, насколько содержателен и интересен новый труд г-на Такайшвили, представляющий из себя ценный вклад в археологическую литературу о Грузии.

რეცენზია ე. პახომოვის ნაშრომზე

Е. А. ПАХОМОВ. **Монеты Грузии.** Часть I (домонгольский период). «Зап. Нумизм. отд. Имп. Русск. Археолог. Общества», IV вып. I тома, 129 страниц (СПб., 1910)[109].

Автор имел в руках большое количество новых нумизматических материалов, и, без всякого сомнения, одно уже обнародование сведений о них явилось бы хорошим приобретением для небогатой специальной литературы о грузинских монетах; но он не ограничился «изданием лишь новых материалов», а дал одновременно критический разбор и «полный систематический очерк» предшествующей литературе предмета. Это нельзя не приветствовать, так как, по справедливому замечанию г-на Пахомова, последний труд по грузинской нумизматике, принадлежащий перу Ланглуа и вышедший в 1860 году, имеет «массу недочетов: очень мало описано вполне правильно и полно. Это зависело, во-первых, от плохого состояния экземпляров, бывших в руках автора, а во-вторых — от собственных ошибок при ссылках на источники» (стр. 2), использованные им без критики. Сверх того, «Ланглуа уделил очень мало места мусульманскому чекану Тифлиса», да и «с шестидесятых годов, когда писал Ланглуа, найдено значительное количество монет, отчасти до того вовсе неизвестных, а отчасти изданных ранее по неполным экземплярам» (стр. 2). Главной заслугой г-на Пахомова является именно описание новых экземпляров и вариантов; и количество таковых значительно (см. на стр. 50, 51, 63, 64, 66, 67, 70, 72, 73, 74, 101, 109 и 122). Другой похвальной частью указанной работы должны быть признаны превосходные снимки 177 экз. монет, помещенные на десяти таблицах; такие репродукции груз. монет даются впервые, до сих пор были известны лишь их схематические рисунки. Кроме того, г-н Пахомов дает точный вес всех описываемых экземпляров (см. напр. стр. 80, 122—123), причем данные о груз. монетах ценнейшей коллекции, принадлежащей Берлинскому Королевскому Музею, сообщаются автором по отметкам, сделанным на обороте слепков, высланных автору рецензируемого труда хранителем Музея dr. H. Nützel'ем (стр. 16, прим. 2); вес же монет Эрмитажа определен самим г-ном Пахомовым (там же). Жаль только, что автор не обратил внимание на вопрос о лигатуре и пробе монет, особенно серебряных: ведь ценность их зависит не только от веса металла, но и от лигатуры, так что меньшая по весу может стоить и могла цениться выше монет значительно тяжелейших, если только в первом случае имелся налицо металл высшей пробы, и о фактах подобного рода сохранились и исторические данные. Выяснить пробу исследуемых монет было весьма важно и автору особенно в том месте, где у него идет речь об исчезновении серебряных денежных знаков в XII—XIII в. и констатируется прогрессивное падение веса серебр. монет в Грузии в предшествующую этому кризису эпоху, так как для определения истинного значения давно уже установленного факта падения веса монет необходимо одновременно с этим знать, оставалась ли проба монет

прежняя или изменялась и в какую именно сторону, в повышательную либо в противоположную.

Автор также весьма обстоятельно описывает и рассматривает начертания букв и особенности легенд, как технические, так и орфографические, уклонения в них от обычных норм и искажения (стр. 72, 73, 101, 102, 107, 108, 110 и 120); и это нельзя не приветствовать: чем больше таких наблюдений, тем основательнее будет классификация, тем лучше будет выяснена постановка монетного дела в Грузии. Счастливой и остроумной мыслью нужно признать попытку г-на Пахомова «указать хронологическую последовательность типов недатированных монет (XI стол.) одного и того же царствования и даже выяснить, приблизительно, время чеканки» на основании византийской титулатуры (стр. 58). Принимая в соображение, «что византийские титулы не присваивались грузинскими царями произвольно, а получались формальными пожалованиями византийских императоров..., приурочивавшимися к каким-нибудь династическим или государственным событиям, как, например, заключение брака между царем и византийской принцессой, приезд царя на поклон императору, заключение мира и т. п.», кроме того, предполагая, что «известие о пожаловании царя новым титулом немедленно сообщалось по всей Грузии: этим только, думает г-н Пахомов, и можно объяснить то, что на памятниках, происходящих из самых отдаленных друг от друга местностей, одновременно появляется при имени царя и его новое звание. Вследствие этого, зная дату памятника, мы уже заранее знаем, говорит автор, с каким титулом в нем может появиться царь, и, обратно, имея в надписи те или иные титулы, возможно с полной уверенностью приурочить данный памятник к определенному периоду царствования. Последнее обстоятельство очень важно для нумизматики» (стр. 58), говорит г-н Пахомов и им он пользуется для датировки недатированных монет. Считая вышеприведенную формулировку чересчур категоричной, а огульное использование исключительно этого обстоятельства, как безошибочного метода для датировки, могущим повести к ошибочным выводам, тем не менее можно думать, что в соединении с другими признаками и доводами, наблюдения над титулатурой могут дать весьма реальные результаты для означенной цели. И в последующем изложении г-н Пахомов, благодаря этим наблюдениям, приходит к интересным выводам (стр. 60—67), полная достоверность которых нуждается, впрочем, еще в более тщательном и основательном изучении эпиграфического и исторического материала по вопросу о византийской титулатуре грузинских царей.

Одним словом, как чисто нумизматическая работа, труд г-на Пахомова имеет большие достоинства, зато в отношении историческом оставляет желать многого. Знания автора по грузинской исторической литературе незначительные, и все-таки он имеет большую слабость к рассуждениям по поводу различных вопросов, касающихся истории Грузии. Любопытно, что на стр. 7 своего труда г-н Пахомов приводит одно место из грузинской летописи для подтверждения своей теории, а после этого заявляет следующее: «не касаясь вопроса о достоверности начала Картлис Цховреба, научная критика которой вообще еще не вышла из младенчества... я все-таки не хотел пройти молчанием...» и т. д. (стр. 7—8). Эта фраза и историческая часть всей книги г. Пахомова ясно свидетельствуют о том, что познания г-на Пахомова по грузинской исторической литературе, видимо, дальше того уровня, на котором грузиноведение находилось в 70 годах прошлого столетия, далеко

не пошли. В противном случае ему было бы известно, что научная критика летоп. сборника «Картлис Цховреба» по интересующему его вопросу установила, что начальная часть принадлежит Леонтию Мровели и написана в XI веке; он знал бы, что теперь настолько прочно установлено, из каких отдельных исторических сочинений разных времен и как составлен сборник «Картлис Цховреба», что принято указывать и название того именно исторического памятника, откуда берется та или иная цитата, или, если при этом указывается на стр. «Картлис Цховреба», ред. ц. Марии, либо ц. Вахтанга, то лишь для того, чтобы было ясно, в какой редакции дается цитата. Конечно, критика грузинских исторических памятников еще не достигла идеальной высоты, но, к сожалению, г-н Пахомов не знает и того, что уже прочно установлено.

Такой же категоричностью и смелостью отличается суждение г-на Пахомова о грузинских эпиграфических памятниках: «издание древних надписей находится в довольно грустном состоянии: в трудах акад. Броссе и других археологов заключается немало ошибок... Несмотря однако на это, а также на незначительность имеющегося в моих руках материала, говорит автор, получается ясная картина...» и т. д. (стр. 57). Что издание надписей не в блестящем положении, это вряд ли нужно оспаривать, но из дальнейшего изложения г-на Пахомова явствует, что он не знаком и с наличной литературой предмета, с некоторыми последними работами, в которых имеются издания древ.-груз. надписей, так, напр., нигде он не упоминает «Археол. Экскурсии» (I, II и III вып.) Е. Такайшвили. И если бы он знал указанные труды, то на стр. 75—77 он мог бы привлечь их в качестве материала для дешифрировки последнего слова в титуле царя на легенде монеты № 42, которая никак не поддается пониманию, и указать, что почти тождественное не поддающееся дешифрировке слово в конце титулатуры царя имеется и в надписи Самшвилде (Археол. Экскурсии II, 45), а это дало бы автору убеждение, что в легенде не случайное искажение, а реально существовавшая часть титулатуры царя Грузии.

Недостатки своей работы сознает и сам г-н Пахомов, который в введении к своему труду указывает, что поставленная им себе «задача исполнена не вполне, и остается еще немало пробелов, к числу которых относится, например, отсутствие исследования названий монет, их ценности и т. п., без чего не может быть полной картины изменения денежной системы государства в различные моменты его жизни. Материалы для этого вопроса заключаются в разбросанных, отрывочных упоминаниях летописей, сигелей, гуджаров, надписей на храмах, приписок книг и т. д., которые только начинают изучаться и издаваться» (стр. 2—3). Но из последующего всего изложения книги г-на Пахомова видно, что он не вполне ясно сознавал, в чем именно заключаются недостатки его труда. Беда не в том, что для избранной темы он не использовал сырых исторических материалов, не пересмотрел большого количества документов и т. п.; этого от него, пожалуй, и нельзя было требовать, так как у автора нет, видимо, и необходимого для этого основательного знания грузинского языка и имеющихся изданий, сверх того это требует продолжительных и внимательных специальных штудий. Но г-ну Пахомову нельзя не поставить в вину, что он не знает и о существовании специального исследования по интересующему его вопросу: «Экономической истории Грузии», кн. I, вышедшей в 1907 г. на

груз. языке в Тифлисе*. Здесь в V главе (стр. 85—100), посвященной денежным знакам и мерам протяжения, веса, сыпучих тел и жидкостей до первой четверти XIII в., собраны имеющиеся в исторических памятниках и документах различного рода и записях между прочим сведения о названии монет, их ценности и курсе. Знакомство с такого рода литературой во всяком случае и можно и полезно было требовать от лица, поставившего себе задачу так широко, как это делает г. Пахомов.

На стр. 52—53 и 121 г-н Пахомов выясняет, какие иноземные монеты ходили в Грузии, и вот каким способом: «пересматривая старинные монеты на базарах, у серебрянников, у частных лиц..., а также анализируя состав кладов, можно представить ясную картину распространения того или иного чекана в различных областях страны. Поступая таким образом, я, говорит автор, пришел к выводу, что в VIII—X веках вся Грузия питалась исключительно мусульманским чеканом, к которому в западной части начинает только в X в. примешиваться византийский» (стр. 52). К подобным же выводам пришел автор и на основании клада «из 200, приблизительно, серебряных и десятка золотых монет»: последних г-н Пахомов, оказывается, не видел, а видел лишь серебряные. «Состав этого клада, зарытого, вероятно около 197—198 гиджры (812—813 по Р. Х.), по мнению автора, отлично характеризует происхождение монет, ходивших тогда в Закавказье и Грузии. К более позднему времени, к половине X в., относится борчалинский клад 1857 г., описанный Бартоломеем... В этом списке мы видим уже появление закаспийских городов, аббасидских монет, которых в Грузии не встречается, но саманидские (кон. IX—кон. X) попадаются» (стр. 53). После всех этих рассуждений, г-н Пахомов в заключение утверждает, что «за все это время мусульманский диргем был счетной единицей Грузии и окружающих ее стран и не раз упоминается в памятниках этой эпохи под именем драмы... Кроме мусульманской, в Грузию проникла, особенно в X в., монета византийская. Она попадается преимущественно в западных и юго-западных провинциях, т. е. в тех, на которые византийцы оказывали наибольшее влияние. Замечательно, что в этих областях мусульманских фельсов почти не встречается, тогда как византийская медь очень обыкновенна. Ко второй половине X столетия относится приток необыкновенного количества анонимной византийской монеты нескольких типов, относимых обыкновенно к царствованию Иоанна Цимисхия (969—976), но бившейся, вероятно, и при других императорах. Эта монета находится повсеместно в Западной и Южной Грузии, Армении и т. д. Сюда же заходили, хотя и в небольшом количестве, золотые византийские солиды» (стр. 53—54). Эти пространные выписки из труда г-на Пахомова могут в достаточной степени иллюстрировать, на каком скользком в научном отношении пути стоит он в данном вопросе. Можно ли на основании современного рыночного (на базарах) материала и собрания монет у частных лиц в среде туземцев Закавказья решать столь важную и интересную проблему экономической и финансовой истории Грузии! Можно ли хоть в какой-нибудь степени серьезно доверяться такому источнику, происхождение которого всегда сомнительно, а в большинстве случаев и просто невозможно выяснить, когда, следовательно, для установления эпохи, в которую

---

* На основании разных мест труда г-на Пахомова, где он цитирует в эксцерптах изданные на груз. яз. «Хроники» г-на Ф. Жордания (стр. 58 и 78), можно бы думать, что он владеет грузинским языком.

могли курсировать в Грузии рассматриваемые монеты, нет никакой надежной опоры! То же самое приходится сказать и о монетах из кладов. Ни для кого не тайна, что в Грузии планомерных раскопок еще никто не производил, если не считать двух-трех случайных или маленьких пробных разведок. Поэтому на упомянутые г-ном Пахомовым клады можно смотреть лишь как на случайную находку, датировку которых IX—X вв., как то утверждает автор, можно принять лишь как terminus ante quem non; для установления же границы post quem non необходимы другие какие-нибудь более определенные данные. Только тогда, если будут производиться раскопки систематически и равномерно по всей территории Грузии, затем, когда будет гарантия точности датировок открываемых кладов и количество обследованных добытых таким путем материалов будет значительно, только при этих условиях еще можно решать вопрос об иноземных монетах в Грузии. Пока же эта проблема может быть выяснена лишь на основании исторических материалов, сведения из которых должны играть руководящую роль даже в будущем при наличии точных данных, которые могут быть добыты при помощи планомерно веденных раскопок. Сведения именно такого характера о монетах, обращавшихся в Грузии в IX—XIII вв., г-н Пахомов мог найти в указанной выше книге «Экономическая история Грузии» и он тогда убедился бы, что наряду с мусульманским дирхемом, если не в большей степени, Грузия, не только Западная, но и Восточная, была наводнена византийскими монетами, а именно: монетами, именовавшимися в Грузии «константинати» — Константина X, «дукати» — Михаила Дуки VII, «ботинати» — Никифора III Вотаниата и «перпера»=иперпирон («Экон. ист. Грузии», 91—92). Далее, хотя до нас не дошла ни одна груз. золотая монета, но из упомянутого сочинения он мог бы узнать, что персидский историк Казвини утверждает, что в Грузии существовала собственная золотая монета динар, именовавшаяся «перпера», весившая I золотник чистого золота (стр. 94). Любопытно при этом, что и из слов историка царя Давида Строителя видно, что золотая была в Грузии обыкновенной ходячей монетой («Картлис Цховреба», ц. Марии, стр. 295). Оставляя вопрос о местной золотой монете открытым, даже в этом случае на основании исторических материалов можно утверждать, что византийская золотая, во всяком случае, была в большом ходу повсеместно в Грузии не только на Западе, но и на Востоке. И этот факт не может быть, конечно поколеблен, даже если бы будущее обследование раскопок не дало в этом отношении обильной жатвы, так как золотая реже попадает в могилы; да кроме того впоследствии мог произойти отлив ее в другие страны.

Г-ну Пахомову не хватает знания истории Грузии: его сведения ограничиваются преимущественно трудами покойн. акад. М. Броссе, написанными давно, а с тех пор грузиноведение в корне изменилось: открыто много новых памятников, изучение и прежних и новых сделало большие шаги, и не удивительно, если многие произведения незабвенного пионера теперь считаются устарелыми. Эта недостаточная подготовка по груз. истории немало вредит выводам г-на Пахомова. Так, напр., по поводу грузинских монет сассанидского типа с грузинской легендой Ⴂ῀Ⴌ=Гурген автор пускается в следующие совершенно излишние рассуждения: «правда, что эта форма имени звучит не совсем по-грузински и скорее приближается к армянскому, но тем не менее мы знаем, что именно она была в ходу среди Багратидов юго-западной Грузии в IX—X вв. и, вероятно, употреблялась безразлично как армянами, так и грузинами... Легко может быть потому, что эриставы

Южной Грузии, владея округами с грузинским или огрузинившимся населением, могли носить имя Гурген и употреблять, для письма, грузинский язык и алфавит» (стр. 21). Эти рассуждения совершенно излишни и к тому же и совершенно ошибочны. Во-первых, имя Гурген, по-видимому, — персидское: имеется оно и в армянском и в грузинском; причем в форме Гурген в грузинском встречается раньше, чем в армянском, в котором, впрочем, известна более древняя форма этого имени — Вркен — у Фавста Византийского (Hübschmann, Arm. Gram. I, S. 86). Что же касается исторической части этих рассуждений, то г-ну Пахомову, если бы он был знаком с грузинской исторической литературой, было бы известно, что в первой четверти VI в. в Грузии царствовал царь Гурген, который, обнадеженный обещанной ему византийцами помощью, поднял против сасанидов восстание, окончившееся, благодаря предательскому бездействию византийцев, неудачно, вследствие чего он принужден был эмигрировать в Византию; после этого восстания персы уничтожили в Грузии царское достоинство («История груз. народа», I, 147—149). Достоверность этих сведений не может подлежать сомнению: они сообщаются современником, визант. историком Прокопием. Другого царя Гургена за эту эпоху мы пока не знаем. Это — относительно имени и личности царя Гургена. Иной вопрос доказать, кому именно принадлежат монеты — этому Гургену или какому-либо другому. Решить это было уже дело г-на Пахомова, как нумизмата. Подобному отождествлению мешает как будто то обстоятельство, что на интересующей нас монете имеется изображение сасанидского царя, которого пок. акад. Дорн считал Ормиздом III (полов. V в.), но позднее был признан IV, т. е. 579—590 г. (стр. 19—20). Но насколько это бесспорно? Не имея в виду заняться в данный момент этим вопросом специально, я бы хотел лишь указать, что, судя по свидетельству Прокопия и груз. агиограф. памятников, начиная с 532 г. до начала VIII в. в Восточной Грузии туземных царей не было (об этом см. «История груз. народа», I, 149—150), и если монета чеканена царем Гургеном, то она не может быть, следовательно, позднее первой четверти VI в. Если пересмотреть вопрос о монетах Вахтанга, может быть, получились бы иные результаты, чем это теперь считается несомненно установленным (стр. 21).

В отношении анонимных монет грузино-персидского типа, о которых г-н Пахомов утверждает, что «*это чекан не Гуарама, а лишь его эпохи*»* и принадлежит либо не признававшим его авторитета, как царя — а такие лица в те смутные времена, конечно, имелись, — либо людям, не заботившимся о прерогативах владетеля и бившим монету исключительно с практической целью, например, чтобы перевести в деньги имевшееся у них серебро (sic!): это могли делать как отдельные собственники, так и общины», — заявляет г-н Пахомов (стр. 24—25). Оставляя в стороне довольно-таки странную аргументацию автора, можно было дать более правдоподобное объяснение анонимности упомянутых монет: они могут принадлежать той именно эпохе после 523 года, с какого времени, как выше было указано, персидское правительство не позволяло Восточной Грузии иметь туземного царя и когда власть по управлению внутренними делами перешла к местной родовой аристократии — «азнаурам» (об этом см. «История груз. народа», т. I, стр. 149—150 и 176—177).

---

* Курсив автора.

Отсутствие правильной исторической перспективы и недостаточно внимательное наблюдение над изученными монетами приводит г-на Пахомова нередко к ошибочным выводам; так, напр., на стр. 35 своего труда, описывая тип монет с полным именем Стефаноса и указывая, как на особенность его, полное отсутствие пехлевийских надписей, автор утверждает, будто этот признак «доказывает, что в момент чекана №№ 11—14 уже н е т р е б о в а л о с ь* прибегать к пехлевийской грамоте. Последнюю Грузия едва ли употребляла добровольно... В с я к о е п о я в л е н и е п о с л е д н е г о н а г о с у д а р с т в е н н ы х п а м я т н и к а х с т р а н ы м ы д о л ж н ы р а с с м а т р и в а т ь, к а к р е з у л ь т а т п о л и т и ч е с к о г о д а в л е н и я П е р с и и**, возможного лишь в периоды усиления влияния ее» (стр. 35). Восточная Грузия находилась не только под политическим давлением сасанидской Персии, это и без того известно, а что после восстания царя Гургена даже местная царская власть была уничтожена, это было уже выше указано; но появление пехлевийских легенд на грузинских монетах древнейшего типа объяснить как результат политического давления Персии, это значит чрезмерно упрощать вопрос. Выбор автора имел бы хоть какое-нибудь оправдание, если бы, во-первых, на более ранних грузинских монетах «все пехлевийские легенды», как совершенно справедливо констатирует г-н Пахомов на стр. 23, не были часто искажены «до полной неразборчивости»; во-вторых, если бы это искажение пехлевийских легенд не усиливалось бы и становилось обыкновенным явлением именно в ту эпоху, когда Восточная Грузия подпала окончательно под власть Персии (см. стр. 25 «искажение пехлевийских легенд» на уже анонимных монетах, стр. 26 «пехлевийские легенды искажены до полной неразборчивости», стр. 27 «монетные знаки, подобно датам, обезображены», стр. 29 «пехлевийская дата искажена до неразборчивости»), когда, следовательно, политическое давление персидского правительства было исключительно сильно, а потому если бы пехлевийские письмена на грузинских деньгах являлись «результатом политического давления», легенды должны были быть отменно отчетливы и удобочитаемы. Ведь и на первых арабских монетах, на серебряных, сохранялся сасанидский чекан с пехлевийскими легендами, на золотых—византийский;*** между тем в данном случае не решится, ведь, автор видеть результат политического давления, а тут, как всегда принято объяснять, налицо обычная в подобных случаях подражательность. Присутствие пехлевийских легенд, к тому же искаженных, должно и может быть объяснено лишь той же самой причиной, несмотря на то, что Грузия вначале находилась в вассальных, а с VI в. в подчиненных отношениях к сасанидской Персии.

Слабое знакомство г-на Пахомова с исторической литературой о Грузии, с оригинальными туземными памятниками и с сведениями иноземных историков, в том числе мусульманских, не мешает ему смело высказывать свои суждения на основании легенд грузинских монет ц. Дмитрия I, и он забывает, что и для их понимания и оценки необходима правильная историческая перспектива. На стр. 81 о ц. Дмитрии I говорится: «о п о д р о б н о с т я х е г о о т н о ш е н и й к с е л ь д ж у к а м х р о н и к и н е с о о б щ а ю т н и ч е г о, н о м о н е т ы н е о п р о в е р ж и м о д о к а з ы в а ю т, ч т о е м у

———————

* Курсив наш.

** Курсив автора.

*** Это известно, конечно, и г-ну Пахомову (с. 37).

пришлось признать свою зависимость от мусульман, в знак чего на монетах его начинают выставляться имена халифа и иракских сельджукских султанов»*. Таким образом, г-н Пахомов утверждает, что имена халифа и иракского сельджукского султана являются признаком «зависимости от мусульман», и когда автор дает обзор монет ц. Георгия III, на легендах которых имен иноземных государей нет, то он находит, что это указывает «на достижение Георгием III полной независимости от мусульман» (стр. 91). Казалось бы, как это просто, но в действительности дело обстоит совершенно иначе. О какой бы то ни было «зависимости от мусульман» в царствование Дмитрия I не может быть абсолютно речи не потому, что «о подробностях его отношений к сельджукам хроники (очевидно, подразумеваются грузинские) ничего не сообщают», — тут можно было предполагать наличие тенденциозного умолчания неприятных для национального самолюбия историков фактов, — а потому, что о подобной зависимости не говорят ни армянские историки, описывающие его успехи в борьбе с мусульманскою властью, ни, что значительно важнее, мусульманские; наоборот, если бы г-н Пахомов потрудился заглянуть в статью Defrêmery, которая была напечатана в июньском № «Journal Asiatique» за 1849 г., то он узнал бы, что единственное сведение, относящееся к 1153-4 г., сообщает, как властитель Эрзерума Салих был разбит в сражении и взят в плен (стр. 491).

При столь ясных исторических данных нужно, очевидно, глубже вникнуть в вопрос, а не решать его по обычному трафарету. Тут возникает до известной степени интересный принципиальный методологический вопрос. Свою точку зрения г-н Пахомов не мог отстоять в последующем изложении, когда ему пришлось коснуться монет Георгия III, на которых нет имени сельджукских государей, но «первое время на ней продолжает выставляться имя халифа» (стр. 87), ниже г-н Пахомов высказывает предположение, что монета с именем халифа «билась и после 1160 г., независимо от смерти халифа, вплоть до кончины Георгия III» (стр. 89), следовательно, не только «первое время». Отстоять и в данном случае на основании имени халифа теорию о зависимости от мусульманских владетелей было невозможно, и автор признает, что «это было скорее сохранением традиции и желанием выставить себя другом мусульман, которых слишком много было и среди вассалов самого Георгия» (стр. 87). Уже это одно обстоятельство должно было заставить автора быть осторожным в заключениях: значит, не всегда имя мусульманского владетеля может свидетельствовать о зависимости. Однако, ясно, что объяснение г-на Пахомова, что удержание на монетах имени халифа есть «сохранение традиции», не может быть признано удовлетворительным: почему же тогда это «сохранение традиции» не спасло имени сельджукского владетеля? Раз его могли выкинуть, то, очевидно, традиция была поколеблена, да и причиной, конечно, было не сохранение традиции. Странно, что г-н Пахомов не задал себе вопроса, невольно возникающего при знакомстве с его теорией: а почему тогда, если имена мусульманских владетелей являлись бы показателем и знаком зависимости от мусульман, почему тогда этих имен нет, когда такая зависимость действительно существовала, именно в царствование Георгия II, когда Грузия по сведению груз. историка ц. Давида Строителя («Картлис Цховреба» р. ц. М.,

---

* Курсив наш.

стр. 284—285), платила даже дань султану Меликшаху? Между тем, ведь на монетах Георгия II не только отсутствуют имена мусульманских владетелей, но нет и арабской легенды, то есть, в них не имеется и тени действительных отношений между Грузией и Персией. И, следовательно, если бы мы стояли лишь на нумизматической точке зрения, то должны были отрицать существование этой зависимости. Ясно, что легенды не только сами не всегда могут разъяснить нам вопрос и пособить истории, но, наоборот, сами нуждаются в помощи истории.

Одним словом, имена мусульманских владетелей на груз. монетах Дмитрия I не могут являться следствием политической зависимости. Тут, очевидно, перед нами мера, которая должна была дать возможность груз. монетам свободное обращение и прием иностранными торговыми классами в Грузии и за ее пределами в Персии.

Эта мера предпринята с момента, когда Грузия, достигнув большого политического могущества, начала быстро расти и экономически, когда грузинское правительство заботилось о поощрении торговли, об ее облегчении (см. об этом: «Экон. ист. Грузии», I, 21—33). Для этого необходимо было, чтобы кроме груз. легенды имелась и арабская, причем имена халифа и султана служили тем же целям, а может быть и приблизительной датой; этим и объясняется, вероятно, что правительство, а не только «мастера», как говорит г-н Пахомов, «не особенно заботились об анахронизмах»: «дело касалось (действительно) чуждых им мусульманских государей» (83—84). После того, как к грузинским монетам в международных торговых кругах привыкли, имена мусульманских владетелей оказались, вероятно, по предположению грузинского правительства, уже ненужными; они были уничтожены, но зато на реверсе сохранена арабская легенда с именами грузинских государей: арабский язык, как международный, тогда, очевидно, должен был служить тем же финансовым целям.

Вообще в труде г-на Пахомова нередко затрагиваются весьма серьезные вопросы финансового и экономического характера и разрешаются они легко и просто, часто между прочим. К такого рода решениям относятся необыкновенно категоричное и точное определение количества чеканенных в каждую эпоху монет; так, напр., на стр. 36 автор говорит: «Стефанос Багратид первый из грузинских царей *бьет свою монету, но в незначительном количестве*... Смутные времена его преемника Адарнасе опять прекращают чеканку, *возобновляющуюся* лишь при Стефаносе II и *притом в значительных размерах*».

Точно так же на стр. 43 утверждается, что «диргем 294 года... *был выпущен в значительном количестве*» и далее на стр. 52 сказано: «*описанные монеты, битые в количестве сравнительно незначительном*, конечно, не составляли всех, ходивших в VIII—X в.»*

Невольно возникает вопрос, откуда столь точная осведомленность? Каким способом при отсутствии по этому вопросу для описываемой г-ном Пахомовым эпохи каких бы то ни было сведений устанавливается количество чеканившихся в разные времена монет? На этот вопрос находим в одном месте косвенное указание, именно там, где говорится о диргеме 294 г., причем мотивировка следующая: «*судя по многим дошедшим до нас экземплярам*, был выпущен в значительном количестве» (стр. 43). Следовательно, в тех

* Курсив везде наш.

случаях, когда г-н Пахомов утверждает, что та или иная монета была бита в незначительном размере, то у него и тут единственным критерием является количество известных ему монет. Но можно ли решить столь важный вопрос на основании столь рискованного аргумента? Не говоря уже о том, что количество известных пока нам монет разных эпох является в данный момент, когда еще в Грузии серьезно археологических раскопок не производилось, величиной совершенно случайной, неужели несколько сотен, а то и десятков известных монет могут считаться хоть в какой-нибудь мере соответствующими всей наличности обращавшихся монет одного типа, чтобы на основании этого можно было утверждать, что монета была выпущена «в значительном количестве»?

Это же обстоятельство упускается из вида, когда автор на стр. 39 утверждает, что «количество дошедшей до нас этой монеты (ц. Георгия II) настолько велико*, что представляется невероятным выпуск ее в какие-нибудь 3—4 года: вернее, она билась и после 1160 г.» (стр. 89).

Малообоснованными кажутся и утверждения г-на Пахомова, повторяющего отчасти чужое мнение относительно вывоза и времени этого вывоза монет с Кавказа в Россию и другие северные страны (стр. 51, 52, 56, 61). Наиболее ярко несостоятельность этого мнения сказывается там, где г-н Пахомов говорит о монетах Давида Куропалата (+1001 г.). Автор по их поводу на стр. 56 говорит следующее: «до сих пор найдено только три экземпляра этой редкой монеты, причем все — далеко за границами Грузии: один оказался в кладе, найденном в 1859 г. в Мекленбург-Шверине... Второй выкопан в 1878 году в Олонецкой губ., близ м. Лодейное Поле... Третий... находился в кладе, найденном в 1900-х годах в Лифляндской губ., близ м. Вёлля... Следовательно, об этой монете приходится повторить сказанное выше о вывозе «диргемов IX—X вв.», очевидно—то, что пишет автор на 51—52 стр., где утверждается, что «диргемы IX—X вв. в массах уходили на север**, доходя до Скандинавии и Западной Европы». По трем всего экземплярам, и то найденным случайно, странно, по меньшей мере, говорить о вывозе, при том в массах, монеты. Такой прием разрешения столь важного для экономической истории государства вопроса, как отлив монеты в чужие страны, настолько рискован, что вносить его в серьезное научное исследование недопустимо.

Рассмотрение исторической части и теоретических построений работы г-на Пахомова, дает в общем неблагоприятное впечатление, и это лишь доказывает, что автору, как лицу, не обладающему основательным знанием истории страны, монеты которой им исследуются, следовало ограничить свое изложение исключительно нумизматическими вопросами. Подобное ограничение избавило бы почтенный труд нумизмата от тех досадных недостатков, которые появляются в этой работе каждый раз, как только начинается вторжение в малоизвестную ему область истории. Труд г-на Пахомова, как нумизматический, для грузиноведения является солидным подарком, и остается пожелать, чтобы вторая часть его труда была избавлена по возможности от недочетов подобного характера.

---

* Курсив везде наш.

** Курсив везде наш.

ურთიერთობა რუსეთსა და საქართველოს შორის XVII საუკუნეში

[თეიმურაზ პირველის ხანა]

რუსეთის მეფის სამხედრო და ფინანსიური დახმარების მოიმედე თეიმურაზ მეფეს 1635 წ. ეცნობა, რომ რუსთა მეფეს იმ დროს არც ჯარით მოშველება შეეძლო და არც ფულით, რადგან პოლონელთა და ლიტველთა წყალობით თვით რუსეთი აოხრებული იყო და გაჭირვებული ქონებრივად. მაგრამ ამავე დროს რუსთა მეფის დესპანმა განაცხადა, რომ სპარსეთი და რუსეთი შეთანხმებული არიან. ამ ცნობას თეიმურაზისათვის ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ რუსთა მეფის დიპლომატიური დახმარებისა და სპარსეთის შახთან მტრული დამოკიდებულების მშვიდობიანი გზით მოგვარების ერთგვარ იმედს აძლევდა. ამიტომ თეიმურაზ მეფემ 1635 წ. რუსთა მეფეს თავისი დესპანი გაუგზავნა წერილობითი თხოვნითურთ. 23 ოქტომბერს თეიმურაზის დესპანი არქიმანდრიტი ნიკიფორე ბერძენი ქ. თერგში მისულა, 1636 წელს კი უკვე მოსკოვში ყოფილა.

1639 წლის 25 აპრილის თარიღით რუსთა ხელმწიფის მიხეილ თევდორეს ძისადმი მიმართულს ბერძნულად დაწერილს წერილში თეიმურაზ მეფეს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველო სამივე მხრით მომდგარი მტრისაგან (ლეკებისა, სპარსელებისა და ოსმალთაგან) განსაცდელში იყო ჩავარდნილი და იღუპებოდა ქრისტიანობა და სამეფო. მაგრამ ღმერთმა ეხლა ივერიასაცა და მეც, თეიმურაზ მეფეს, მფარველი გაგვიჩინა, რომელმაც მტრებისაგან უნდა დაგვიცვას და დაგვეხმაროსო[1].

• • •

ზრდილობითა და მოკრძალებით დაწერილს ამ თავის სიგელში თეიმურაზ მეფეს უკვე ცხადი უკმაყოფილება ეტყობა. მას გულს უმღერევდა რუსთა მთავრობის ქცევა, რომ ის, რასაც თეიმურაზი სთხოვდა, უპასუხოდ რჩებოდა. სპარსეთთან ბრძოლას საქართველოს ზურგიდან ლეკების თავდასხმა აძნელებდა. საქართველოს მტერთაგან ამ ორივ მხრივ წარმოებული ომის გასაადვილებლად თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფეს სთხოვდა, რომ ჩრდილოეთიდან ლეკები ისეთ მდგომარეობაში ჩაეყენებინა, რომ საქართველოზე დაცემაზე ხელი აეღოთ და სპარსეთს არ მიშველებოდნენ. ამიტომ თეიმურაზ მეფე ამ თავის სიგელში აცხადებდა: რასაც ლეკების წინააღმდეგ გთხოვდით, იმაზე არც დახმარება მიმიღია და არც პასუხიო[2].

---

[1] Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, издал М. Броссе. СПБ, 1861, გვ. 3–4.

[2] Переписка... გვ. 6.

საქართველოს სწრაფი დახმარება ან უარყოფითი პასუხი სჭირდებოდა, რომ თეიმურაზ მეფეს თავისი პოლიტიკის გეზისთვის გარემოებისდა მიხედვით სათანადო მიმართულება მიეცა. მაგრამ ეს შეუძლებელი ხდებოდა, რადგან რუსეთის მთავრობა დიდ ხანს აჭიანურებდა მოლაპარაკებასა და თეიმურაზის დესპანს ტყუილად აყოვნებდა. ამის გამო თეიმურაზი სთხოვდა მიხეილ თევდორესძეს: მომეცით პასუხი და ჩემი დესპანი საჩქაროდ გამოუშვით, რადგან ჩემი ელჩის დიდხანს მანდ ყოფნა თქვენ არას გარგებთ, მე კი დღე და ღამ თქვენი პასუხის მოლოდინში ვარო[1].

სამხედრო და ფინანსიური დახმარების მაგიერ რუსთა მეფე თეიმურაზ მეფესაც თავისი დესპანებისა და სამღვდელო პირების გზავნით ართობდა. მათ ქრისტიანობის და სარწმუნოების მდგომარეობის გამორკვევა და განმართვა ჰქონდათ დავალებული. მოკავშირე მეშველი ჯარისა, მეომრებისა, საომარი იარაღისა და ფულის მაგიერ ამ შემთხვევაშიაც მთელი თავიანთი წვრილმანობითა და მძულვარებით აღჭურვილი მართლმადიდებლობის რუსი მქადაგებლები მოევლინენ. მტრისაგან განადგურებულ და ამოწყვეტილ ქვეყანაში, მაჰმადიანთა გაავეთრებული ბრძოლის დროს რუსთა მეფის მიერ წარმოვლენილნი ქართველებს სამღვდელმსახურო საკითხებზე ედავებოდნენ, რატომ თქვენც ყველაფერი ჩვენსავით მოწყობილი არა გაქვთ და განსხვავებული წესები მოგეპოვებათო.

თეიმურაზ მეფესა და ქართველობას თავი მობეზრებული ჰქონდათ რუს დესპან-სამღვდელო პირთა მედიდურობით, მაგრამ პოლიტიკური გაჭირვება და ზრდილობა მათ მოთმინებას უკარნახებდა. თეიმურაზი ცდილობდა რუსთა მეფისათვის გაეგებინებინა, რომ ამ საკითხებისათვის მაშინ საქართველოს არ სცალოდა და ამავე საუბარ-კამათისათვის მშვიდობიანი დრო და პოლიტიკური მყუდროება იყო საჭირო. ჩვენც კარგად ვიცით, რომ ზოგი რამე უწესო შემოერია ჩვენ მღვდელმსახურებას, მაგრამ რა ვუყოთ, ამისათვის ჩვენ ეხლა არ გვცალია: ოცდაათი წელიწადია მას აქეთ, რაც ჩვენს სამეფოში საქმეები აიწეწა:: ომი, შული და უწესრიგობა სუფევს დღე და ღამ. იმისიც მადლობელი ვართ, რომ აქამდის გავუძლეთ[2]. ყოველგვარი უწესრიგობის წინააღმდეგ ვიბრძვი და მხოლოდ იმასა ვცდილობ, რომ ქრისტიანობას ზიანი არ მოუვიდეს და მართლმადიდებლობა არ შემცირდეს. თუ მაინც ცოტა რამე უწესოება შეგვეპარა, რა ვუყოთ. უწმინდურ აგარიანთა აოხრებისა, დიდი ომებისა და შულლისაგან მოხდა: ქვეყანაც დაზარალდა და ხალხიც შემცირდა. ამ დროს, მართალია, საეკლესიო წესებს ბევრი ნაკლი შემოეპარა, მაგრამ ჩვენს სარწმუნოებას არავითარი ცთომილება და მწვალებლობა არ შემორევია და წინანდებურად მართლმადიდებელი ქრისტიანები ვართო. აქ უკვე თეიმურაზ მეფეს ეტყობა, რომ მისი ქართველური თავმოყვარეობა შელახული იყო, და ის რუსთა მეფეს აგონებს, რომ ქართველებმა ქრისტიანობა თავიდანვე ბიზანტიის კეისართაგან მიიღეს და ეხლაც არა ერთი მღვდელმთავარი სწვევია საქართველოს დახმარებისათვის, როგორც მაგ., კონსტანტინეპოლის პატრიარქი თეოლიპტოსი, ანტიოქიის პატრიარქი ნეოფიტე და იერუსალემის პატრიარქი თეოფანე, რამდენი მიტროპოლიტი, მონასტრების მამასახლისები და პატრიარქთა არქიმანდრიტები, და არც ერთს მათგანს

---

[1] Переписка... გვ. 6—7.

[2] იქვე, გვ. 8—9.

ჩვენ მართლმადიდებლობაში არავითარი ცთომილება არ აღმოუჩენიაო[1]. აზრი ზრდილობიანობისა და მორიდებულების გამო ბოლომდე არ არის გამოთქმული, მაგრამ მისი დასასრული ადვილი მისახვედრია: რაღა თქვენი გამოგზავნილი სამღვდელო პირნი აღმოჩნდნენ ნასწავლი და უქრისტიანესი მართლმადიდებელნი, რომ მათ არაფერი ჩვენებური არ აკმაყოფილებთ და სარწმუნოებაშიც ცთომილება დაგვწამესო. ხოლო ბევრია თუ ცოტაა უწესოება ჩვენ საეკლესიო წესრიგში შემოპარული, ამასაც ყველაფერს კარგად გამოვარკვევთ და, როცა ჩვენი ქვეყანა მოღონიერდება და მშვიდობიანობა და სიყვარული გამეფდება, მაშინ ქრისტეს სარწმუნოებაცა, საეკლესიო წესებიც და სხვაც ყველაფერი მოგვარდებაო[2].

1639 წ. 25 აპრილს თეიმურაზ მეფის სახელით რუსთა მეფის მიხეილ თევდორეს-ძისთვის გაგზავნილი და ბერძნულად დაწერილი სიგელი უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს: შინაარსითაც და კილოთიც ყველა სხვა დანარჩენი ამგვარი საბუთებისაგან განირჩევა იმ მხრივ, რომ იქ საბუთის დამწერზე და დესპანზე ბევრი ლაპარაკია. ამ სიგელში მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ისეთი გაზვიადებული ქება-დიდებაა და ამავე დროს თეიმურაზ მეფის დანარჩენ ხელისუფლებისათვის დამამცირებელი და შეურაცხმყოფელი ცნობებია მოყვანილი, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ყველა ეს თეიმურაზის ნათქვამი იყოს.

შემდეგ თეიმურაზ მეფეს ნათქვამი აქვს, რომ ნიკიფორე მას კირილე პატრიარქისაგან გამოუთხოვია და ის ქართულ ეკლესიაში შემოპარულ უწესრიგობას ასწორებს და გვარიგებსო. ოთხი წელიწადია, რაც მიტროპოლიტად დავნიშნეთ და ჩვენი საიდუმლო სამსახურისათვის დესპანადაც გამოვიყენეთო[3].

ამ სიგელში თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფესეუბნება: ყველაფერი, რაც ნიკიფორე მიტროპოლიტს თქვენთვის უთქვამს, მართალია და ჩემგან დავალებული ჰქონდაო. განა მე სხვა მღვდელმთავრები და ბერები, ან დიდებული თავადნი არა მყავანან, რომ თქვენთან დესპანად წარმომეგზავნა? ოღონდაც რომ ბევრნი მყავანან და მეხვეწებიან კიდეც, რომ ისინი გამოვგზავნო, მაგრამ იმათ მე არ ვგზავნი იმიტომ, რომ არც საუბარი იციან, არც სიტყვის მიტანა შეუძლიათ და არც პასუხის მოტანა. სწორედ ამიტომაა, რომ მათ მაგიერ ნიკიფორე მიტროპოლიტს ვგზავნიო[4].

თავისი თავის ასეთი უცნაური გაწბილებითაც არ კმაყოფილდება ვითომ თეიმურაზი და თავის სიგელში ქვევით ამ საკითხს კვლავ უბრუნდება და აქ ნიკიფორეს პიროვნული ღირსება ზემონათქვამზე უფრო მეტი ძლიერებით არის შექებული და იმავე დროს დანარჩენნი წინანდელზე მეტადვე დამცირებული არიან. ნიკიფორეზე ნიჭიერი და რჩეული მოხელე არა მყავს: ის ჩემი ერთგული და ერთსულია, ღვთის წინაშე წრფელის გულით მემსახურებაო. დიდო მეფეო, გონიერი თანამშრომლების შერჩევა მიძნელდება და მირჩიე, როგორ მოვიქცეო. ჩემ მღვდელმთავართა და თავადთაგან ისეთი გონიერი და ღირსეული არავინ იყო, რომ შენი მეფური დიდებულებისათვის პასუხი მოეხსენებინაო. სადაც კი ისინი არ გამიგზავნია, არაფერი გაუკეთებიათ და მარტო თავიანთ თავზე ზრუნავენ; რომელ სახელმწიფოშიც კი არ წარმიელენია, არსაიდან არავითარი პასუ-

---

[1] Переписка გვ 7.
[2] იქვე. გვ. 9.
[3] იქვე. გვ. 9.
[4] იქვე. გვ. 6.

ხი არ მოუტანიათ. 15 თუ 16 წელიწადია, რაც ნიკიფორე ჩვენ სადესპანო საქმებზე დადისო[1].

დაუჯერებელია, რომ ყველა ზემომოყვანილი თვით თეიმურაზ მეფეს დაეწერინებინოს. არც ერთ გონიერ პოლიტიკოსს და მეფეს თავისა და ხელისუფლების ასე დამცირება არ შეეძლო, რადგან ეს მისი მიზნების მიღწევას შეაფერხებდა და სახელსაც გაუტეხდა. ყველა ეს სინამდვილესაც არ შეეფერებოდა, რადგან ალექსანდრე მეფის [1574—1605] დროს ნიკიფორე არ ყოფილა, მაგრამ მოსკოვსა და საქართველოს შორის დიპლომატიური ურთიერთობა იყო, ქართველი დესპანებიც არსებობდნენ, სიტყვა-პასუხიც მოჰქონდათ. ნიკიფორე მიტროპოლიტის გადაჭარბებული ქება-დიდება და ამ ბერძნულად დაწერილი სიგელის ნიკიფორესგანვე დაწერილობა გვაფიქრებინებს, რომ აქ იმდენად თეიმურაზ მეფის სიტყვებთან არ უნდა გვქონდეს საქმე, რამდენადაც თვით ნიკიფორეს შენათხზთან. რაკი ამ დროს საქართველოში მმართველ წრეში ბერძნულის მცოდნე არავინ იქნებოდა, ნიკიფორეს დაწერილი შინაარსი თეიმურაზისა და მისი უახლოესი თანამშრომლებისათვის მხოლოდ იმდენად იქნებოდა გასაგები, რამდენადაც თვით ნიკიფორე მათ აუწყებდა. ამიტომ ნიკიფორეს ამ თავის დანაწერში ყველაფრის შეტანა შეეძლო, რასაც კი მოისურვებდა.

ამ სიგელის შინაარსი ცხადყოფს, რომ ნიკიფორეს რუსთა მეფის თვალში თავისი პიროვნების განსადიდებლად არაფერი დაუზოგავს და სიგელში ისეთი ცნობებიც კი შეუტანია, რომელთა გამომჟღავნება საიდუმლოების გაცემას უდრიდა. ჯერ გულუბრყვილო თავმომწონეობითა და ტრაბახით მოთხრობილია, რომ 15—16 წლის განმავლობაში თეიმურაზის დესპანობა ნიკიფორეს მოსწყინდა და როცა მოსკოვიდან საქართველოში დაბრუნებულს ქვეყანა სპარსთაგან აოხრებული და აფორიაქებული დახვდა, ქართლი შაჰის ხელში იყო, ნიკიფორემ საქართველოდან წასვლა განიზრახა[2]. მართალია, ეს ნიკიფორეს იმ თავგანწირულ ერთგულებას, როგორადაც თეიმურაზ მეფეს ჰყავს დახასიათებული, სრულებით არ უდგება. მაგრამ სამაგიეროდ ამას მოსდევს ცნობა, რომ თვით თეიმურაზიც თავისი ოჯახითურთ და ქართველი დიდებულებიც ერთხმივ შეეხვეწნენ საქართველოში დარჩენილიყო და თეიმურაზის დესპანად ისევ რუსეთში გამგზავრებულიყო საქართველოსთვის რუსთა მეფის მფარველობისა და დახმარების მოსაპოვებლად. ამ უცნაურ დესპანს თავის დაწერილ სიგელში თეიმურაზ მეფის მაგიერ შეტანილი აქვს ცნობა, რომ ნიკიფორემ ამაზე გვიპასუხა: 15 თუ 16 წელიწადია შენ ელჩად დავდივარ და ჩემი საკუთარი 1500 თეთრიც კი დამიხარჯავს, მე ეხლა აღარ შემიძლია და სამღვდელო თუ საერისკაცო სადესპანო პირი ბევრი გვყავს. სხვა ვინმე გაგზავნე, რომ რუსთა მეფემ არ იფიქროს, თეიმურაზს ამის მეტი არავინა ჰყავსო[3].

ცხადია, ასეთი უცნაური ცნობების შეტანას ვერავინ დაავალებდა, მით უმეტეს თეიმურაზი, რომელიც ამ ცნობებში ნიკიფორეს წყალობით ყოვლად უმწეო და უბადრუკ პიროვნებად მოჩანს. ისე გამოდიოდა, რომ ვიღაც ოსმალოელი ბერძენი ბერი კახთა მეფის დიპლომატიურ მოღვაწეობას არამცთუ სრულებით უანგაროდ, პირიქით, საკუთარი სახსრითაც კი აწარმოებდა.

---

[1] Переписка გვ. 9—10.

[2] იქვე, გვ. 10.

[3] Переписка... გვ. 11—12.

იგივე ნიკიფორე მიტროპოლიტი თავის დაწერილ სიგელში თეიმურაზ მეფეს ათქმევინებს: ჩვენ ყველამ ნიკიფორეს ვუთხარით, ჩვენ გვინდა, რომ რუსთა მეფესთან სწორედ შენ გაემგზავრო, რომელმაც ეს კარგი და მნიშვნელოვანი, ივერიელთათვის ამდენი ხნის განმავლობაში შეკრული გზა, რომლის აღმოჩენა ვერც ერთმა ივერიელმა ვერ შესძლო, შენ იპოვე, წახვედი და დიდი მეფისაგან საიმედო პასუხი მოგვიტანეო[1]. ვითომც ასე უნდა ემუდარათ და ელაპარაკათ კახთა დიდებულებსა და მმართველ წრეებს. მაგრამ აქ ხომ ცხადი ტყუილია და ამ უკანასკნელთ არ შეეძლოთ ეთქვათ, თითქოს ჩრდილოეთის გზა და რუსეთთან დიპლომატიური დამოკიდებულების ბილიკი პირველად საქართველოსთვის სწორედ ნიკიფორეს აღმოეჩინოს. ეს რომ მართალი არ იყო, თვით ამავე სიგელში მოყვანილი ცნობებითაც მტკიცდება, რადგან ჯერ ერთი იქ ხარიტონი და თეოდოსი არქიეპისკოპოზი არიან ნიკიფორეს წინამორბედ დესპანებად რუსეთში დასახელებულნი და, ამას გარდა, ამავე საბუთში კახეთის დიდებულთა სიტყვაც კია მოყვანილი ალექსანდრე კახთა მეფის დროინდელი რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური დამოკიდებულების შესახებ[2]. მაშ, რა დასაჯერებელია, რომ ამავე კახთა დიდებულებს ნიკიფორე რუსეთის გზის პირველ აღმომჩენად გამოეცხადებინათ.

ცხადია, აქ თვით ნიკიფორესავე საკუთარ შენათხზთანა გვაქვს საქმე. მას ამით უნდოდა რუსეთის მთავრობისათვის თავისი მნიშვნელობა და ღვაწლი გაედიდებინა და ისეთი აზრი ჩაენერგა, თითქოს უმისოდ საქართველოში რუსეთს არაფრის გაკეთება არ შეეძლო. თავიდან ბოლომდის ნიკიფორეს მიერ დაწერილი სიგელი მისი დამწერის განდიდების წადილით არის გამსჭვალული და ამ საბუთსაც მატყუარობის ცხადი ელფერი გადაჰკრავს.

მართალი იყო თუ არა თეიმურაზ მეფის ჩივილი თავის წინანდელ დესპანებზე, არ ვიცით, მაგრამ ნიკიფორე მიტროპოლიტი კი რომ თავის ბატონს ურცხვად ატყუებდა და თავისი საკუთარი გამორჩენისათვის უფრო იბრძოდა, ვიდრე თეიმურაზისა და საქართველოსთვის, ეს სრულებით ნათლადა ჩანს. ამიტომ არის, რომ ის თეიმურაზს და კახთა დიდებულებს თავის დაწერილ სიგელში ყოვლად უმწეო ადამიანებად და თავის თავს საქართველოს ერთადერთ მხსნელად უხატავდა რუსთა მეფეს. ამ საბუთში მას შეუტანია ისეთი საიდუმლო ცნობაც კი, როგორიც რუსეთთან კახთა სამეფოსაგან ყმადნაფიცობის საკითხის გამო ბრძოლა იყო, რომ არც თეიმურაზ მეფესა და არც დიდებულებს ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნზე ხელის მოწერა არ სურდათ და მხოლოდ მან, ნიკიფორემ, აიძულა ამაზე დათანხმებულიყვნენ. ამით მას უეჭველია უნდოდა თავისი დამსახურება რუსთა ხელმწიფის წინაშე ცხადეყო, რომ ასეთი ღვაწლისათვის რუსეთის მთავრობისაგან შესაფერისი ჯილდო მიეღო. ასეთი საქმეების ჩადენა მხოლოდ შანტაჟისტსა და მოღალატეს შეეძლო და ამიტომ არის, რომ ნიკიფორეს დაწერილი ამგვარ საბუთებს არ მიაგავს და ასეთი არაჩვეულებრივი აგებულებისაა და თავისი კილოთი და შინაარსითაც ასეთ უსიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს.

ნიკიფორე მიტროპოლიტის სიტყვები ცხად-ყოფენ, რომ 1639 წ., სანამ რუსთა მეფესთან თეიმურაზი დესპანს გაგზავნიდა, მმართველ წრეში დიდი ბრძოლა ყოფილა. დიდებულებსაცა და თვით თეიმურაზსაც სურდათ, რომ საქართველოსა და რუსეთს შორის კეთილმოყვარეობისა და მოკავშირეობის ხელშეკრულება ყო-

---

[1] Переписка... გვ. 12.
[2] იქვე, გვ. 13 და 14.

ფილიყო დადებული. ყმადნაფიცობაზე უარს ამბობდნენ. რუსეთიდან უკან დაბრუნებული თეიმურაზის დესპანი ბერძენი ნიკიფორე კი სწორედ ამას ურჩევდა მეფესა და დიდებულებს. დიდებულები ამის წინააღმდეგი იყვნენ და თეიმურაზსაც მათი მხარე ეჭირა: ალექსანდრე მეფის დროს მოსკოვის მეფესთან მეგობრობა და სიყვარული გვქონდა, ჩვენი დესპანები მოდიოდნენ ხოლმე და ბრუნდებოდნენ ჩვენთან, მოსკოვის მეფეც გვეხმარებოდა, ჯარიც მოგვაშველა, ციხეც აგვიგო, ყმადნაფიცობის ფიცის წიგნი კი არ მიგვეცია არც იმისთვის და არც სხვა რომელიმე ხელმწიფისათვის, არამედ ჩვენ შორის მხოლოდ და მხოლოდ სიყვარული და მეგობრობა იყო[1].

ნიკიფორე ბერძენმა იცოდა, რომ რუსთა მეფეს სიყვარული და მეგობრობა კი არა, ყმადნაფიცობა სურდა და ძეირფას ლითონებს ეძებდა, ამიტომ გადაჭრით ურჩევდა და მოითხოვდა კიდეც, რომ რუსთა მეფის ეს წადილი აესრულებინათ და ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნზე ხელი მოეწერათ. ის თეიმურაზ მეფეს ეუბნებოდა: საფიცრის წიგნზე ხელი მოაწერეთ და აღთქმა დასდეთ, რომ დიდი ხელმწიფის დიდსა და მაღალ ხელს დაემორჩილებით. მაშინ ის ნამდვილად დაიჯერებს და თქვენზედაც იზრუნავს, რომ ყველა მტრებისაგან დაგიფაროთო.[2] დიდებულები კი ამბობდნენ: თუ რუსთა მეფე ყველა თხოვნას აგვისრულებს და ლეკების წინააღმდეგ დაგვეხმარება, მაშინ ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნსაც მივცემთო[3]. ნიკიფორემ ამგვარი პირობა უგუნურებად ჩასთვალა და რუსეთში წასვლაზე გადაჭრით უარი თქვა. ის იმდენად გაკადნიერებულა, რომ თეიმურაზისათვის უთქვამს, რომელმა შენმა მოსისხლე მტერმა ჩაგაგონა და მოგაფიქრებინა ასეთი რამეო?[4]. ალექსანდრე მეფის დროს თქვენი ქვეყანა ხელუხლებელიც იყო და კეთილდღეობაც სუფევდა, ეხლა კი ხომ ხედავთ რანაირად აოხრებულა. ამიტომ დაიჯერეთ ჩემი ნათქვამი და აასრულეთ, რასაც გეუბნებით: რომ აღდგეს თქვენი ქვეყანა, ივერია და ქრისტიანობა, რომ არ გაქრეს ქრისტეს სარწმუნოება და სამეფო საგვარეულო, მოიქეცით ისე, როგორც გირჩევთ და აასრულეთ ჩემი სამი მოთხოვნა[5].

ნიკიფორე ბერძენსა და თეიმურაზ მეფე-დიდებულებს შორის ამ ზემომოყვანილი ამტყდარი კამათიდანა და ბრძოლიდან ცხადად ჩანს, რომ თეიმურაზ მეფესა და ქართველ დიდებულებს ყმადნაფიცობის უღლის დადება არ სურდათ და თავისუფალი საერთაშორისო მოქმედების უფლების დაკარგვა არ უნდოდათ. თანაც მათ გამოცდილებით ეჭვი ჰქონიათ გულში შეპარული, რომ რუსთა მეფე ქართველებს ყმადნაფიცობაზე კი ხელს მოაწერინებდა, დახმარებით კი არ დაეხმარებოდა. საქმე რომ ასე დატრიალებულიყო, იმას გარდა, რომ უცხო ხელმწიფის ყმადნაფიცობა და საკუთარი თავისუფლების ნებაყოფლობით დამონავება საქართველოსთვის სრულებით უაზრო და უსარგებლო გამოდიოდა, არამედ, პირიქით, მეზობელ მაჰმადიან სახელმწიფოებთან დამოკიდებულების გამწვავებასა და მტრობის ჩამოვარდნას და გაძლიერებას უქადდა. ასეთ პირობებში საქართველოს რუსეთთან დახლოვება და მის ყმადნაფიცად გადაქცევა ქართველი ერისათვის საზიანო იქნებოდა. სწორედ ამის შიში და პოლიტიკური დამოუკიდებ-

---

[1] Переписка გვ. 14.
[2] იქვე. გვ. 15.
[3] იქვე. გვ. 13.
[4] Переписка... გვ. 13.
[5] იქვე. გვ. 14.

ლოშის დაკარგვის ატანის სიძნელე აიძულებდა ქართველ მმართველ წრეებს რუსეთთან ხელშეკრულებაზე ხელისმოწერას ასეთი სიფრთხილით მოპყრობოდნენ. ნიკიფორე ბერძენს მაინც მოსკოვის მეფისათვის საფიცარის წიგნზე თანხმობა არ განუცხადეს, სანამ მან თავისი მხრით ამ საქმის კეთილად მოგვარებისა და დამთავრების ხელწერილი არ მისცა[1].

მაგრამ ნიკიფორე მიტროპოლიტის ამგვარ ხელწერას ან რა ძალა ჰქონდა, ან რა ფასი? რუსთა მეფისათვის ის სავალდებულო არ იქნებოდა, ნიკიფორეს მისი აუსრულებლობა რომ სდომებოდა კიდეც, ანაზღაურება რით-ღა შეეძლო? განა ეს გარემოება თეიმურაზ მეფესა და ქართველ პოლიტიკურ წრეებს გამოეპარებოდათ? ძნელი დასაჯერებელია, თუ, ამისდა მიუხედავად, ისინი საფიცრის წიგნზე ხელისმოწერას ნიკიფორეს მაინც შეჰპირდნენ. ცხადია, მხოლოდ იმიტომ, რომ სხვა გამოსავალი არ ჩანდა და ნიკიფორესავე სიტყვით უამისოდ ის რუსეთში არ მიდიოდა. ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნზე ხელი ხომ მაშინ უნდა მოეწერათ, როცა საქართველოში უკან დაბრუნებულ ნიკიფორეს რუსთა მეფის დესპანები მოჰყვებოდნენ და თან ხელმოსაწერ საფიცრის წიგნს ჩამოიტანდნენ. მაშინ მოუვიდოდა თუ არა თეიმურაზ მეფესა და საქართველოს მოსკოვის მთავრობის სამხედრო დახმარება, ლეკებისა და სპარსთა მეფის წინააღმდეგ, გამოირკვეოდა და ამისდა მიხედვით მოიქცეოდნენ კიდეც და ყმადნაფიცობაზე ან ხელს მოაწერდნენ, ან უარს ეტყოდნენ. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფეს თავის სიგელში სთხოვდა, რომ ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნის ამბავი საიდუმლოდ დარჩენილიყო[2].

კახთა სამეფოში ალექსანდრე მეფის დროს დარწმუნებული იყვნენ, რომ თუშეთისა და დიდოეთის მთებში ვერცხლის და ოქროს მადანი იყო. მეზობელი დიდი სახელმწიფოების შიშით ამ ამბავს მალავდნენ და მისი გამჟღავნება სახიფათოდ იყო მიჩნეული. ამავე მიზეზით ამ მადნების ამოღება და დამუშავებაც არ სურდათ[3].

თეიმურაზ მეფემ გადასწყვიტა, რომ თუშეთისა და დიდოეთის მთებში მყოფი ვერცხლისა და ოქროს მადნის დამუშავება დაეწყო. საქართველოში მემადნე ხელოსნები ან არ ყოფილან, ან სათანადოდ დახელოვნებულნი არ იყვნენ, რომ ახლად ნაპოვნი მადაროებიდან მადნის ამოღება ეკისრათ. ამიტომ, როდესაც თეიმურაზ მეფე ნიკიფორე ბერძენ მიტროპოლიტს სტამბოლში დესპანად ისტუმრებდა, მას რამდენჯერმე უბრძანა, რომ იქიდან მემადნე ხელოსნები თან წამოეყვანა, მაგრამ ნიკიფორეს თეიმურაზ მეფის ეს დავალება არ აუსრულებია და თან მემადნე ხელოსნები არ ჩამოუყვანია[4].

საცილობელ საკითხად ნიკიფორესა და თეიმურაზ მეფესა და ქართველ დიდებულთა შორის კახეთის სამეფოში მადნის არსებობის რუსთა მეფისათვის გამჟღავნება ყოფილა. ალექსანდრე მეფიდან მოყოლებული მაინც თუშეთისა და დიდოეთის მთებში ოქროსა და ვერცხლის მადნის არსებობა, როგორც აღნიშნული გვქონდა (იხ. ალექსანდრე მეფე), უცილობელ ჭეშმარიტებად იყო მიჩნეული, მაგრამ არამცთუ ამ მადნის ამოღება-დამუშავებისა, არამედ თვით ამ ამბავის ხმაურებისაც კი ეშინოდათ, რადგან სამართლიანად ფიქრობდნენ, რომ სპარსეთი-

---

[1] Переписка..., გვ. 15—16.

[2] იქვე, გვ. 17.

[3] იქვე, გვ. 16—17.

[4] იქვე, გვ. 16—17.

სა და ოსმალეთის მბრძანებელთა ხარბი თვალისათვის ისედაც სანუკვარ საქართველოს მოსვენებას აღარ მისცემდნენ, სანამ ხელში არ ჩაიგდებდნენ. თეიმურაზ მეფეს ამ მადნების დამუშავება სურდა და ამისთვის კონსტანტინეპოლიდან მემადნე ხელოსნების მოყვანას აპირებდა, მაგრამ ნიკიფორე ბერძენმა მისვე სიტყვით ოსმალთა შიშით თეიმურაზს ეს ნატვრა ვერ აუსრულა. ეხლა იგივე ნიკიფორე საქართველოს მმართველ წრეებს ძალას ატანდა, რუსთა მეფეს ეს საიდუმლოება გავუმჟღავნოთ და ხელოსნების გამოგზავნა ვთხოვოთო. თეიმურაზ მეფე და დიდებულები ამის წინააღმდეგიც იყვნენ: არც ალექსანდრე მეფის დროს და არც შემდეგ ეს საიდუმლოება არავისთვის გაგვიმჟღავნებია და ეხლაც საშიშიაო. მაგრამ ნიკიფორე აქაც თავისას არ იშლიდა და თხოულობდა, რომ ოქრო-ვერცხლის მადნის არსებობა კახთა სამეფოში რუსთა ხელმწიფისათვის აუცილებლად ეცნობებინათ. რაკი მას ყმადნაფიცობას შევფიცავთ, მან ყველაფერი, რაც კი საუკეთესოა საქართველოში, უნდა იცოდესო: თუ ის საჭიროდ სცნობს ამ მადნების დამუშავებას, დავიწყოთ, თუ ის ამას დაგვიშლის, საიდუმლოდ შევინახოთო. თუ ამაზე უარს იტყვით, მე რუსეთში წამსვლელი არა ვარო[1].

ნიკიფორე ბერძენს რუსეთისადმი უფრო მეტი გულმოდგინეობა გამოუჩენია, ვიდრე საქართველოსადმი, რომლის ელჩადაც მიემგზავრებოდა. რუსთა ხელმწიფის წინაშე გულუბრყვილო აღტაცებით მოსდიოდა ეს, თუ აქ უფრო ანგარება ალაპარაკებდა, მაგრამ ასეთი გულახდილობა დესპანის მხრით და ყველა საიდუმლოების გამომჟღავნება უცნაური იყო მაინც სამწუხაროდ, არ ჩანს, თუ რით ასაბუთებდა ნიკიფორე თავის ასეთ საქციელს, მხოლოდ შესაძლებელია ის თითონაც ფიქრობდა და ქართველ პოლიტიკურ წრეებსაც არწმუნებდა, რომ ამით რუსთა მთავრობას უფრო ადვილად მოჰხიბლავდა და საქართველოსათვის მოშველიებაზე დაიყოლიებდა.

ნიკიფორეს ამ საკითხშიც თავისი გაუტანია და თეიმურაზ მეფე დიდებულებითურთ კახეთში მადნების არსებობის შესახებ რუსთა ხელმწიფისათვის ცნობებაზე დაუთანხმებია. ეს გამჟღავნებული საიდუმლოება თეიმურაზ მეფის თხოვნით მაინც მხოლოდ სამ პირს უნდა სცოდნოდა: რუსთა მეფეს, „მის ვაზირს“ და თვით ნიკიფორეს[2].

მადნების დამუშავების პირობა თეიმურაზ მეფეს ასე განუსაზღვრავს: რუსთა მეფეს უნდა კახეთში მემადნე ხელოსნები და საწარმოო თანხა გამოეგზავნა; რაც აღმოჩნდებოდა და ამოღებული იქნებოდა, იმის ნახევარი რუსთა მეფეს მიეცემოდა, მეორე ნახევარი კიდევ თეიმურაზ მეფისა და საქართველოსი უნდა ყოფილიყო[3].

თეიმურაზ მეფისა და საქართველოს მმართველი წრის მთავარი სათხოვარი და ნატვრა თეიმურაზ მეფის სახელით ნიკიფორეს მიერ დაწერილი სიგელის მეორე ნაწილშია მოქცეული. ჩვენი პირველი და უდიდესი სათხოვარია, რომ, თუ შენ, დიდო მეფევ, ჩვენთვის, მეფე თეიმურაზისა, სრულიად საქართველოს და ქრისტეს სარწმუნოებისათვის შველა გსურს, უწმინდურ ლეკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დასახმარებლად ერთი დიდი მთავართაგანი ჯარითურთ გამოგვიგზავნე. ამ ლეკებმა ჩვენი ქვეყანა კახეთი ააოხრეს, ეკლესიები დაგვინგრიეს და

---

[1] Переписка ,... გვ. 16—17

[2] იქვე. გვ. 17.

[3] იქვე.

შაჰზე და დანარჩენ ჩვენ მტრებზე უარესად გაცარცვეს. ამიტომაა, რომ გვევედრები ლეკების წინააღმდეგ დაგვეხმარო განსაკუთრებით და, თუ შესაძლებელია, სწორედ იმ ადგილას, სადაც ალექსანდრე მეფის დროს ციხე იყო აგებული, ციხე კვლავ ააშენო, თუ არა და იქ, ჩვენი ქვეყნის მახლობლად იყოს აგებული, ჩვენი მთების იმ ალაგას, სადაც საუკეთესოდ გამაგრებული ადგილი გვეგულება. ეს ციხე იმდენად იყოს ჩვენგან დაშორებული, რამდენადაც თერგი ჩერქეზეთზეა დაშორებული. ამ ციხეში დამცველი ხალხი ჩასხი. მაშინ ლეკებიც თავიანთს მოიშლიან და დაწყნარდებიან, თუ არა და მაშინ ერთი მხრით თქვენ თქვენი ჯარით, მეორე მხრით მე მოვადგები და წინანდებურად დავიპყრობ და დავიმორჩილებო.

თეიმურაზ მეფეს ეს რუსთაგან აგებული ციხე საქართველოს ძლიერ მტრებთან, სპარსეთსა და ოსმალეთთან, ბრძოლის დროს შესაძლებელ უკიდურეს განსაცდელის ჟამს თავისი და მოწინავე წრის სახლობათათვის და თავისთვისაც იმ სანდო თავშესაფარად ეხატებოდა, რომელიც მას მტრებთან ბრძოლისათვის საჭირო თავისუფალი მოქმედების საშუალებას მისცემდა და მარცხის შემდგომაც ბრძოლის განახლების შესაძლებლობას გაუადვილებდა. სწორედ ეს ორი საკითხი, ლეკების წინააღმდეგ სამხედრო დახმარება და საქართველოს მახლობლად ციხის აგება და შიგ მეციხოვნეთა ჩაყენება იყო თეიმურაზ მეფისა და დიდებულთა მთავარი სათხოვარი, რომლის გულისათვისაც ისინი უკიდურეს შემთხვევაში ყმადნაფიცობაზედაც კი დათანხმდებოდნენ.[1].

როგორც გამოირკვა, საქართველოს რუსეთის სამეფოსა და რუსთ ხელმწიფის შესახებ მაშინ ნამდვილი წარმოდგენა არ ჰქონია. ამ ქვეყნისა და მისი მბრძანებლის შესახებ საქართველოს მეფე-მთავრებისათვის ცნობის მიმწოდებლები თავიდან შემთხვევითი პირები იყვნენ, რომელთაც სხვათაგან გაგონილის მოთხრობა შეეძლოთ მხოლოდ. ამ ზეპირი, ზერელე ნაამბობით საქართველოს პოლიტიკის ხელმძღვანელებმა მაშინდელი რუსეთი საქართველოსთან ტერიტორიულად უკვე მოახლოვებულ ქვეყნად და მისი ხელმწიფე უძლეველ და უქრისტიანეს მეფედ წარმოიდგინეს, რომელსაც მარტო მაჰმადიანთა დამარცხება და აღმოსავლეთის დაჯაბნულ ქრისტიანების დახმარებით უღვიოდა გული.

შემთხვევით მოციქულად ქცეულ ვაჭრებისა და საეჭვო პიროვნების ბერძენ ბერისაგან მოტანილს ამგვარ ცნობებს დიდ გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩავარდნილ საქართველოში დახმარებისა და ხსნის იმედი გაუღვიძებია და ჩვენი წინაპრების აღფრთოვანებულ ოცნებას ეს ისედაც უსწორო ცნობები უფრო გაუზვიადებია და დაუმახინჯებია. რუსული ენისა და ამ ქვეყნისა და ხალხის ზნე-ჩვეულებათა და პოლიტიკური წესწყობილებისა და მისწრაფებათა სრული უცოდინარობა ამ საეჭვო ცნობების შემოწმებისა და ნამდვილი ვითარებისა და რუსთა საგარეო პოლიტიკური მიზნების გაგების საშუალებას უსპობდა. რუსული ენის უცოდინარობის გამო ქართველი დესპანები რუს თარჯიმანების ხელში იყვნენ და სასაუბრო ენად თურქული იყო. ასეთ პირობებში მათ იმის გარდა, რასაც რუსეთის მთავრობის მოხელეები ეტყოდნენ, არაფრის გაგება არ შეეძლოთ.

---

[1] Переписка გვ. 20—21.

1643 წ. ენკენისთვის შემდგომ დღეებში თეიმურაზ მეფეს რუს დესპანისათვის უცნობებია, რომ ალონიდან ალავერდის მონასტერში მიემგზავრებოდა სპარსეთის შაჰის აბაზ II-ის დესპანის სანახავად. გამგზავრების წინ თეიმურაზსაცა და მის შვილს დავითს ისევე, როგორც ყველა მათ მხლებელ ხელისუფლებს ქართული თავსაბურავ-ტანისამოსის მაგიერ თავზე დოლბანდები შემოუხვევიათ და სპარსული ტანისამოსი ჩაუცვამთ. ამ გარემოებას რუსების ყურადღება მიუქცევია და მათ მეთაურს ერთ თავის მხლებლისათვის საიდუმლოდ ცნობების შეკრება დაუვალებია. როდესაც ალავერდიდან უკან დაბრუნებულან, რუს ელჩს რევაზისათვის (Реваз-бей) უკითხავს, რა მიზეზია, რომ მეფეცა და უფლისწულიცა და თქვენც ყველანი სპარსეთის შაჰის ელჩს დოლბანდებითა და ყიზილბაშურად გამოწყობილი დახვდითო? რევაზს უპასუხნია: ხომ თქვენ თითონვე ხედავთ, რომ ჩვენ სპარსთა მონობაში ვიმყოფებით, ასე რომ არ მოვიქცეთ, ყიზილბაშთაგან ერთს საათსაც არ დაგვედგომება[1].

თეიმურაზის თხოვნა, რომ რუსეთის მეფეს მისთვის სამხედრო დახმარება გაეწია ჯარის გამოგზავნით ან პირდაპირ საქართველოში, ან იმიერ-კავკასიაში დაღესტნელების წინააღმდეგ, რომ მათ საქართველოზე თავდასხმა ველარ გაებედათ და ამით თეიმურაზს სპარსეთთან ბრძოლის დროს ზურგი უზრუნველყოფილი ჰქონოდა, უარყოფილ იქმნა. რუსთა მეფე და მისი დესპანები უნდა გამომტყდარიყვნენ, რომ სამხედრო დახმარების აღმოჩენა არც შეეძლოთ. მიშეცკიმ თეიმურაზ მეფეს თავისი მთავრობის სახელით 1643 წ. მოახსენა: ჩემმა ხელმწიფემ ჯარის გამოგზავნა არ ინება, რადგან თქვენი ქვეყანა მის საბრძანებელს დაშორებულია. შუაში სპარსეთის შაჰისა და მრავალი სხვა წვრილი მფლობელების მიწაწყალია, გზაც თქვენამდე დიდი და მეტად საძნელოა, ვიწრო მთებში მდებარეობს. ამის გამო იმაზე არც დიდი ჯარის, არც საკმაო სურსათისა და საომარი იარაღის მარაგის გამოტარებაა შესაძლებელი. ჯარისკაცები გზაშივე შიმშილით დაიხოცებიანო. თქვენ სამეფოშიც ამ ჯარის გამოკვებას ვერ შესძლებთ, რადგან თქვენი ქვეყანა მთლად განადგურებული და დაცარიელებულიაო. სამხედრო დახმარების მაგიერ ამის გამო რუსთა მეფემ თქვენი ჯარის შესანახად ფული გამოგიგზავნათო და თქვენი ქვეყანა თქვენი საკუთარი ძალით უნდა დაიცვათო[2].

რუსთა მეფის ფულადი დახმარება დიდს არაფერს წარმოადგენდა: სულ 20000 ეფიმკა... ამით თეიმურაზ მეფეს მხოლოდ ვალების გასტუმრება მოუხერხებია, თავისი ოჯახის წევრების ჩაცმა-დახურვაზე და ჯარისათვის საჩუქრის დასარიგებლად დაუხარჯავს, დასასრულ, ნაწილი იერუსალემში რუსთა მეფის დღეგრძელობისათვის გაუგზავნიაო. მთელი ფული ასე შემოჰლევია კიდევაც და სამხედრო ძალის შესანახად მას კვლავ სახსარი ესაჭიროებოდა.

[«И Теймураз царь Ефиму говорил: великий государь меня холопа своего пожаловал, прислал ко мне с тобою свое государево жалованье. И тем де я государевым жалованьем долги свои заплатил и себя, и жену свою, и сына своего одел, и ратных своих людишек пожаловал; а иное

---

[1] Посольство князя Мышецкого и дьяка Ключарева в Кахетию; издал. М. Полиевктов, Тб., 1928, стр. 144, 146—147.

[2] მიშეცკის ელჩობა, 149—150.

послал в Еросалим по святым местам и велел за в. г. ц. и в. к. М. Ф. в. Р. и за государя царевича князя Олексея Михайловича всеа Русии, за их великих государей многолетнее здоровье бога молити. И та де у меня казна вся изошла... и я де посла пошлю весною через горы и велю великому государю бити челом обо всех нужах»][1].

1643 წ. თვით თეიმურაზ მეფეს რუს ელჩ მიშეცკისათვის ეს ამბავი უამბნია და უთქვამს: განსვენებული შაჰ-სეფი მწერდა, რომ მას ქართლისა და თბილისის მცხოვრებთა თხოვნის თანახმად თბილისიდან წაყვანა სურდა [როსტომ მეფისა] და თბილისისა და ქართლის ჩემთვის მოცემა უნდოდა, მაგრამ ჩემდა საუბედუროდ შაჰ-სეფი გარდაიცვალაო [«А покойной де шах Сефии ко мне писал, что он по челобитью тефлиских и карталельских людей Рустом-хана из Тефлису хотел свесть, Тефлиз и Карталею во владенье хотел отдати мне. И грехом моим того шах Сефия не стало»][2].

1643 წ. 15 ოქტომბრის შემდგომ თეიმურაზ მეფის სახელით რუს დესპანისათვის უცნობებიათ: «писали к Теймуразу царю ис Карталеи всяких чинов люди, чтоб к ним прислать Теймуразу царю для совету духовного чину и ближних своих людей. И Теймураз де царь по их писму посылает к ним в Карталею для совету сего же числа... Того же дни архиепископ Алавердей и епископ Захарей Самопельской и стольники Юрья Черкас и Юрья Сафрачей от Теймураза царя поехали в Карталею»[3].

რუსთა მეფის ელჩისათვის, მ ი შ ე ც კ ი ს ა თ ვ ი ს, თეიმურაზ მეფეს 1643 წ. 24 ნოემბერს უთქვამს: ქართლიდან და თბილისიდან ყველა წრის მცხოვრებთაგან დაწერილი მომართვა მომივიდა, რომ როსტომ-ხანი თბილისელი ბევრ ძალადობას სჩადის, მათ სცარცვავს და შვილებს ძალით ართმევს. შაჰისათვის მათ საჩივარი და ვედრება მიურთმევიათ, მაგრამ სპარსეთის მბრძანებლისაგან პასუხი არ მოსვლიათ. ამიტომ ისინი თეიმურაზს სთხოვდნენ ქართლში მათთან სათათბიროდ ჩასულიყო. ამ თათბირში თურმე არაგვის ერისთავს (Аристоп князь), სომხეთის მელიქის ორ ძმას და სხვებსაც მიეღოთ მონაწილეობა. ალექსანდრე იმერთა მეფეს და გურიელსაც მათთვის დახმარება აღუთქვამთ ქრისტიანობის დასაცავად და როსტომის თბილისიდან განსადევნად. ქართლში თურმე ფიქრობდნენ, თუ როსტომი მის წინააღმდეგ შეთქმულების ამბავს შეიტყობდა, ის თითონვე გაიქცეოდა, მაგრამ სპარსეთის შაჰთან კი არა, არამედ ოსმალეთის სულთანთან. ქართლიდან მოსულ მომართვაში ამასთანავე აღნიშნული ყოფილა, რომ, რა წამს როსტომს თბილისიდან განდევნიდნენ, ქართლსაც მაშინვე თეიმურაზ მეფეს მისცემდნენ და მისი ერთგული იქნებოდნენ[4].

ქართლის გავლენიანი წრეების საიდუმლო მზადება და თეიმურაზ მეფესთან კავშირი როსტომ მეფეს არ გამოჰპარვია. ამიტომ 1643 წ. იმავე დროს, როდესაც მას ქართლიდან მოწოდება მიუღია, მას თეიმურაზისათვის თავისი დესპანი გაუგზავნია წერილითურთ, რომელშიც როსტომი თეიმურაზს სთხოვდა მასთან

---

[1] მიშეცკის ელჩობა, გვ. 150.
[2] იქვე, გვ. 151.
[3] იქვე, გვ. 148.
[4] იქვე, გვ. 151.

შუღლი არ ჩამოეგდო და თბილისელებისა და ქართველთა აჯანყებას არ მიემხრობოდა[1].

თეიმურაზ მეფეს გადაუწყვეტია, რომ ჯერ ქართლში გამგზავრებულიყო საქმის ვითარების შესატყობად, შემდეგ კი როსტომისათვის პასუხი მიეცა[2].

1649 წ. 13 აგვისტოს რუსთა მეფისადმი მიწერილ ეპისტოლეში თეიმურაზ მეფე ატყობინებდა იმ ამბავს, რომელიც რუსეთთან პოლიტიკური კავშირის შედეგად მოჰყვა. გაიგეს თუ არა ყიზილბაშებმა, რომ რუსთა მეფეს ჩემ შვილიშვილს ვუგზავნი და მის ყმადნაფიცად ვიქცევი, მაშინვე შაჰმა ქართლი სხვას მისცა და ჩემ წინააღმდეგაც ლაშქარი შეყარაო. [«И кой час проведали кизылбашеня, что посылаю к тебе государю внука своего и рабом вашим учинитца и Карталею ему отдал, и войско собрал»][3]

შაჰის ბრძანებით შემახიდან და განჯიდან (от Кепчи) კახეთში სპარსელებისა და სხვათა დიდძალი ლაშქარი შემოვიდა და ორი-სამი მხრიდან შეუდგნენ საომედრო მოქმედებას, სწერდა თეიმურაზი რუსთა მეფეს. ქვემო მხრის ჩვენ ჯარს ჩემი შვილი დავითი მეთაურობდა, ზემო მხრის ჯარში მე თითონ ვიყავიო. ძალიან ცხარე ბრძოლა გვქონდა, ხალხი ბევრი დაიხოცა. მაგრამ მტერი მრავალრიცხოვანი იყო, ჩვენ კი ცოტანი ვიყავით. ქვემო მხარეს ბრძოლა ბოდბეში ყოფილა და იქ 15 მარტს სპარსელებმა დავითი ჩემი შვილი აწამეს და მოკლესო. მეც გამოვედი და ჩემ სიძესთან, ალექსანდრე იმერთა მეფესთან ქუთაისში მოვედიო[4].

---

[1] მიშეცკის ელჩობა, გვ. 151.

[2] იქვე, გვ. 151—152.

[3] Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию. Издал М. Полиевктов, Т., 1926, ст. 1.

[4] იქვე, გვ. 1—2.

დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში

აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადო მდგომარეობა XVIII საუკუნის დამდეგს

საქართველოს და ქართველი ერის ცხოვრებაში ეროვნული თვალსაზრისით უაღრეს გაჭირვებისა და განსაცდელის ხანად XVII ს. უნდა ჩაითვალოს. მას შემდგომ, რაც ქართლის სამეფო ტახტზე სპარსეთის შაჰმა 1634 წ. როსტომი დაამტკიცა, აღმოსავლეთი საქართველო სპარსეთის წამლეკავ გავლენის ასპარეზად იქცა. თვით სპარსეთის სამეფო კარზე აღზრდილი და სპარსულ-მაჰმადიანურ ზნეჩვეულებებისა და დაწესებულებათა თაყვანისმცემელი როსტომ მეფე ამ გავლენის გავრცელებას საქართველოში შეგნებულად უწყობდა ხელს. ქართული სახელმწიფო სამართლის ტერმინების მაგიერ მან სპარსულ-თურქული შემოიღო. თვით სახელმწიფო წესწყობილებაშიაც მან ზოგიერთი იმგვარი ცვლილება შეიტანა, რომელიც სპარსულს უახლოვდება. სპარსული ენა და მაჰმადიანობა მეფის წაბაძულობით ქართველთა უმაღლეს წრეებში თანდათან უფრო-და-უფრო ვრცელდებოდა. ეს და ბევრი სხვაც ქართულ ეროვნულ თვითშემეცნებას და არსებობასაც კი დიდს საფრთხეს უმზადებდა.

1636 წ. რომ სპარსეთმა და ოსმალეთმა ერთმანეთს შორის მუდმივი მტრობის მოსასპობად საქართველო ორად გაჰყვეს და აღმოსავლეთი ნაწილი ოსმალთა მიერ სპარსთა უცილობელ გავლენის სფეროდ იყო ცნობილი, დასავლეთი საქართველო კი სპარსეთმა ოსმალეთს დაუთმო, დასავლეთ საქართველოშიც ოსმალეთის გავლენამ ისე ძლიერად იჩინა თავი, რომ ქართული ეროვნული საქმისთვის საშიში შეიქმნა.

პირადად როსტომ მეფე ქვეყნის ურიგო მმართველი არა ყოფილა: ქვეყნის კეთილდღეობაზე და ქონებრივ მოღონიერებაზე ზრუნავდა, მაჰმადიანობისდა მიუხედავად განსაკუთრებით თავისი სახელოვანი თანამეცხედრის მარიამ დედოფლის გავლენით ქართული ეკლესიების განახლებასაც კი მისდევდა. მაგრამ თვით ის სპარსული გავლენა, რომელსაც იგი აღმოსავლეთს საქართველოში აძლიერებდა, მთელს მის სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას უკუღმართობის დაღს ასვამდა და ჩვენი ქვეყნისათვის დამღუპველად ხდიდა.

ამას ერთი უფრო ახირებული გარემოება დაერთო ზედ. რაკი სპარსეთის შაჰები ხშირად თავიანთ სარდლებს არ ენდობოდნენ ხოლმე, ქართველთა პირიანობა და ფიცგაუტეხლობა კი გამოცდილებით იცოდნენ, ამის გამო ისინი თავიანთი დახლართული სამხედრო საქმეების მოწესრიგებას ქართველ მეფეებს ანდობდნენ ხოლმე. ამის წყალობით ისეთს ნიჭიერ სამხედრო პიროვნებებს, როგორიც, მაგ., მეფე გიორგი XI იყო, უნებლიეთ სპარსეთის აჯანყებული ქვეშევრდომების დამორჩილება უნდა ეკისრა და ხან ავღანისტანში ყოფილიყო, ხან ჩე-

ლურისტანში, ხან სხვაგან, სადაც კი ამბოხება იფეთქებდა. ამიტომ ისე მოხდა, რომ ქართველ მეფეებს თავიანთ საბრძანებელში წასვლისა და მართვა-გამგეობის საშუალება არ ჰქონდათ და თავიანთი ძალა და ნიჭი სპარსეთის შაჰების ტახტის გამაგრებისათვის უნდა შეელიათ. ამის გამო ისინი იძულებული იყვნენ თავიანთ მაგიერ მახლობელი ბატონიშვილები მეფის მოადგილედ დაენიშნათ ხოლმე საქართველოში და მათთვის მიენდოთ ქვეყნის მზრუნველობა. სპარსეთის სამეფო კარი მაშინ დაუსრულებელი ვერაგობისა და ქიშპობის ბუდედ იყო ქცეული. ცვალებადი იყო ხოლმე იქ გავლენა და ამასთანავე ცვალებადი იყო ხოლმე სპარსეთის შაჰების პოლიტიკაც ქართველი მეფეების მიმართ. ეს გარემოება შხამავდა ჰაერს და სრულ გამოურკვევლობის გრძნობას ჰქმნიდა საქართველოში. ქართველი ერი ამ დროს მართლაც უაღრეს განსაცდელში იყო ჩავარდნილი. მისი მომავალი სახეიროს არას მოასწავებდა, თუ რომ ის მთელს თავის სულიერს ძალას არ მოიკრებდა და ეროვნული განსაცდელის თავიდან აცილებას არ ეცდებოდა.

საბედნიეროდ, ქართველობამ ეს შესძლო. ამ საშინელ გასაჭირში მან მართლაც მთელი თავისი ენერგია და შემოქმედებითი ნიჭი მოიკრიფა და გამანადგურებელ მიმართულებას წინააღუდგა. ქართული ენა რომ სპარსული სიტყვებით არ შერყვნილიყო და ნამდვილი ქართული უცხოურისაგან გაერჩიათ, დიდი ქართული ლექსიკონის შედგენას მიჰყვეს ხელი. გიორგი XI-ის წინადადებით ამგვარი შრომა გამოჩენილმა ქართველმა მწერალმა და მოღვაწემ საბა-სულხან ორბელიანმა შეადგინა, რომელსაც მან 30 წელიწადი მოანდომა. ეს შესანიშნავი ნაწარმოები ეხლაც ძვირფას განძად ითვლება მეცნიერებისათვის, მაშინ ხომ იგი ცის მანანასავით უნდა მოვლენოდა ქართველობას. უცხო ენის ზეგავლენით რომ ქართული ენის ბუნება და კანონები არ შებღალულიყო, ქართული გრამატიკა იქმნა შედგენილი ჯერ მოკლე შანშოვანის მიერ, ხოლო უფრო გვიან ვრცელი — ანტონი კათალიკოსის მიერ.

ეროვნული თვითშემეცნების გამოღვიძებისა და გაღვივებისათვის, განსაკუთრებით კი განმტკიცებისათვის, წარსულის ცოდნას აქვს დიდი მნიშვნელობა: ისტორია ადამიანის მსოფლმხედველობას აფართოვებს და იმავე დროს საჭირო სიღრმესა და საფუძვლიანობას ანიჭებს. ეს კარგად ესმოდა საქართველოს მეფეს ვახტანგ VI-ეს (1703—1714 წ. წ., 1719—1724 წ. წ.), რომლის მრავალმხრივი, დაუღალავი მოღვაწეობა საქართველოს საკეთილდღეოდ ქართული ისტორიის ერთ-ერთ საუკეთესო ფურცელს შეადგენს. ყოველს განათლებულ ქართველს რომ საშუალება ჰქონოდა თავისი ერისა და ქვეყნის თავგადასავალი სცოდნოდა, მან ქართველ ისტორიკოსთა კომისია მოიწვია, რომელსაც ამის შესაფერისი შრომა უნდა გაეწია. ქრონოლოგიურად დალაგებული ქართული სხვადასხვა საისტორიო დროის თხზულებები ძველ დროსვე ერთ კრებულად იყო შედგენილი, რომელიც „ქართლის ცხოვრების" სახელით არის ცნობილი. ეს კრებული მხოლოდ XIV საუკ. დამდეგამდის იყო მოყვანილი. ამ სახითაც ხელთნაწერები იშვიათად საშოვარი შეიქმნა იმიტომ, რომ მომეტებული ნაწილი მტრების შემოსევის დროს დაიღუპა. ვახტანგ მეფემ შეაგროვა ყველა საუკეთესო ხელთნაწერები, აგრეთვე ყველა ის საისტორიო წყაროები, რომელნიც ჯერ იმ კრებულში შეტანილი არ იყვნენ, და სიგელ-გუჯრებიც, მოგროვილ საისტორიო მასალებისდა მიხედვით მან ამ კრებულის გაგრძელების შედგენა დაავალა, რომ XIV საუკუნიდან

მოყოლებული საქართველოს ისტორია XVIII საუკუნის დამდეგამდის ყოფილიყო მიყვანილი. შემდეგ ამ ნაშრომის გავრცელება უკვე ადვილი საქმე იყო.

ეს დავალება ისტორიკოსთა კომისიამ შეძლებისდა გვარად აასრულა კიდეც. რადგან ქართული წყაროების ძიებასა და შესწავლას შეუდგნენ, ამ გარემოებამ ქართული საისტორიო მწერლობა კვლავ გამოაღვიძა და გააცხოველა. იმავე მიზანს, რომელიც ვახტანგ VI-ის მიერ მოწვეულს კომისიასა ჰქონდა დასახული, ისტორიკოსი ფ. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ი ს ფრიად საგულისხმიერო და შინაარსიანი ნაწარმოებიც ემსახურებოდა. ვახტანგ მეფისავე თანამედროვე იყო ისტორიკოსი ს. ჩ ხ ე ი ძ ე. მაგრამ ამ ხანის ქართული საისტორიო მწერლობის საუკეთესო სამკაულად ბატონიშვილ ვ ა ხ უ შ ტ ი ს განთქმული საისტორიო და საგეოგრაფიო თხზულებები უნდა ჩაითვალოს. პირველი—წყაროების შესანიშნავი კრიტიკული განხილვითა, ხოლო მეორე — საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებისა, ზნეჩვეულებისა და ტანისამოს-თავსაბურავის მოკლე, მაგრამ საუცხოო მკაფიო ისტორიული მიმოხილვით არის შემკული. ორივე თხზულებას, განსაკუთრებით საქართველოს გეოგრაფიულს აღწერილობას, მეცნიერებისათვის ეხლაც თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს.

ქართული მოწინავე წრეები საისტორიო თავგადასავალთა და თემებით იყვნენ გატაცებულნი. სხვათა შორის ამითაც აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ ხანაში პოეტებმა განსაკუთრებით საისტორიო პოემების წერას მიჰყვეს ხელი. ქართული მხატვრული მწერლობის სხვა დარგებსაც ეროვნული სიმთა ჟღერა დაეტყოთ. ეს გარემოება საზოგადოებრივ პანგებზე ამღერებულს ქართულს ამდროინდელს პოეზიას სამშობლოს გაჭირვებული მდგომარეობის გამო ჩუმი მწუხარების ელფერს სდებდა.

თავისი ნაყოფიერი მოღვაწეობა ვახტანგ მეფემ სახელმწიფო საქმეებშიც გამოიჩინა. მას მშვენივრად ესმოდა, რომ წესიერი და კარგად მოწყობილი სახელმწიფოსთვის თავი და თავი სამართალია. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება რომ მკვიდრ საფუძველზე ყოფილიყო დამყარებული, უნდა მტკიცედ გარკვეული ყოფილიყო ყველა დაწესებულებათა და მოხელეების უფლება-მოვალეობანი. როგორც უკვე წინათაც და XIV საუკუნეშიც არსებობდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში დავიწყებული და უყურადღებოდ მიტოვებულ იქნა, ვახტანგ მეფემ ისევ შეაგროვა წინანდელ ქართველ მეფეთა ყველა განკარგულებანი და დადგენილებანი როგორც სხვადასხვა სახელმწიფო დაწესებულებათა, ისევე სხვადასხვა მოხელეების უფლება-მოვალეობათა შესახებ, დაალაგა შინაარსისდა მიხედვით, მოაწესრიგა და სახელმწიფო კანონების სახელმძღვანელო წიგნად აქცია. ამ ძეგლით, რომელსაც ვახტანგ VI-მ „დასტურლამალი" უწოდა, ქართული სახელმწიფო სამართლის განვითარებასა და შესწავლას მკვიდრი საფუძველი დაუდვა.

საქართველოში მართლმსაჯულების ასამაღლებლად და განსამტკიცებლად ვახტანგ VI-მ ამგვარადვე ჯერ ქართული სამართლის ყველა ძეგლები შეაგროვა, რომელიც კი ძველი დროიდან შერჩენილი იყო, შემდეგ სხვა ერთა კანონმდებლობიდახაც გამოარჩია სამართლის წიგნები და სამართლის ყველა ამ ძეგლების განსაკუთრებული კრებული შეადგინა, რომელსაც მისგანვე მოწვეულ საკანონმდებლო კრების მიერ შედგენილი ქართული სამართლის წიგნი დაურთო. უკანასკნელი ნაწარმოები მაშინდელი ცხოვრების უფლებრივი ვითარების უფრო შესაფერისი გამომხატველი იყო. დიდი ხანია უკვე რაც სპეციალისტებს აღნიშნული აქვთ

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ლმობიერებისა და ჰუმანური მისწრაფების უტყუარი თვისებები.

დაუფასებელია ის დიადი ღვაწლი, რომელიც ვახტანგ მეფეს, მის უფროსს, თანადროულსა და უმცროს თანამშრომლებს მიუძღვით ქართველი ერის წინაშე. მათი წყალობით ხალხის თვითშემეცნება ფხიზელი გახდა და გაღრმავდა. ყველაფერს კულტურული აღორძინების იერი დაეტყო. პოლიტიკური ცხოვრების პირობები-ღა იყო მხოლოდ საჭირო, რომ ეს აღორძინება განმტკიცებულიყო და თანდათან აყვავებისა და ძლიერების ხანად ქცეულიყო. ვახტანგ მეფეს ჩრდილოეთიდან მოსულმა ერთმა ამბავმა იმედი მისცა, რომ საქართველო მალე ცხოვრების ამ ხელშემწყობ პირობებსაც ეღირსებოდა.

ეს ამბავი რუსეთიდან მოვიდა.

რუსეთის პოლიტიკური დახმარების მოიმედეობა ვახტანგ VI-ის დროს საქართველოში და მისი შედეგი

რუსეთს სპარსეთში განსაკუთრებით ეკონომიური ინტერესები ჰქონდა. პეტრე დიდს უნდოდა, რომ სპარსეთის ვაჭრობა რუს ვაჭრებს ჩაეგდოთ ხელში და მთელი აბრეშუმი სპარსეთიდან რუსეთში ყოფილიყო შეტანილი. სპარსეთის ეკონომიურად ხელში ჩაჭერა რომ უფრო გაადვილებულიყო და შემდეგ უფრო ერცელი პოლიტიკური ზრახვის განხორციელება შესძლებოდა, პეტრე I გადაწყვიტა, კასპიის ზღვის მიდამოები ამიერკავკასიაში ჯერ თავისი მფარველობის ქვეშ მოექცია, შემდეგ ქვეყანა დაეპყრა და შიგ რუსი ჯარისკაცები ჩაესახლებინა. ავღანელთა მიერ სპარსეთის დაპყრობის შიშმა თითქოს დააჩქარა ამ წადილის განხორციელება[1]. ამ იდუმალი გეგმის ასასრულებლად რუსეთისათვის საქართველოს სამეფოს სამხედრო დახმარება იყო საჭირო. ამიტომ პეტრე დიდმა გადაწყვიტა საქართველო და მეფე ვახტანგიც ჩაერია ამ საქმეში და რუსეთის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. პეტრე დიდმა სწორედ ამგვარი საიდუმლო დავალებით 22 მარტს 1720 წ. ვოლინსკი აშტრახანში გუბერნატორად გაისტუმრა. მას ვახტანგ VI უნდა დაერწმუნებინა, რომ პეტრე დიდი ქრისტიანებისა და მისადმი უაღრესად კეთილი განწყობილებით არის გამსჭვალული, და თანაც დაეიმედებინა, რომ რუსეთის ხელმწიფე მას მაჰმადიან ძლიერ სახელმწიფოებისაგან მფარველობას გაუწევდა[2].

რუსეთის ხელმწიფის ელჩმა ისე ოსტატურად მოაწყო და მოაჩვენა საქმე ქართველებს, თითქოს პეტრე I-ს შეეტყოს ვახტანგ VI-ის გაჭირვებული მდგომარეობა, მისი შველა და დახსნა სდომნოდეს სპარს-ოსმალოთა კლანჭებისაგან და სწორედ იმიტომ აპირებდეს იგი სპარსეთის წინაამდეგ ამხედრებას. მეფე ვახტანგმა და ქართლის სამეფოს გავლენიანმა წრეებმა ეს დიპლომატიური ხრიკები სინამდვილედ მიიჩნიეს. მათ ვერ წარმოედგინათ, რომ ძლიერ ქრისტიან ხელმწიფეს გულში სხვა რაიმე იდუმალი ზრახვა ექმნებოდა და ვახტანგ VI დარწმუნებუ-

---

[1] П. Г. Бутков, Материалы для первой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, СПБ, 1869, I, 4—6.

[2] Бутков, Материалы I, 6. «Волынский... получил указ делать тайно приготовления к персидскому походу... и склонять карталинского царя Вахтанга и прочих христиан к пользам России, уверяя их в благорасположении Петра I и обнадеживая их в государском покровительстве».

ლი იყო კიდეც, რომ რა წამს იგი პეტრე I-ს და რუსთა ჯარს მიემხრობოდა, პეტრეც თავის მხრივ მისი მეთაურობით საქართველოს მტრის წინააღმდეგ გაილაშქრებდა[1].

როდესაც ეს საკითხი სახელმწიფო დარბაზში ირჩეოდა, ყველა დარბაისელნი არ იყვნენ ამ სამხედრო გეგმის მომხრენი. პირიქით, ზოგი სალი შორსგამჭვრეტელობით ამტკიცებდა კიდეც, რომ ამ ომში ჩარევა საქართველოსთვის ფრიად სახიფათო და სწორედ დამღუპველი ნაბიჯი იქმნებოდა, რომლითაც ქართველთა მრავალრიცხოვანი გარეშე მტრები ისარგებლებდნენ და რუსთა ჯარის ამიერკავკასიაში მოსვლამდის ჩვენს ქვეყანას ააოხრებდნენ[2].

მაგრამ მეფე ვახტანგი ისე გატაცებული იყო რუსთა ხელმწიფის წინადადებით, რომ არავითარი ეჭვიც არ ებადებოდა და ღრმად დარწმუნებული იყო, რომ პეტრე I-თან თანხმობრივი სამხედრო მოქმედება საქართველოს ბედნიერებას მოანიჭებდა. ამიტომ ის და მისი თანამოაზრე დარბაისელნი დაუყოვნებლივ გალაშქრების მომხრენი იყვნენ.

რაკი მეფე თავისას არ იშლიდა, მოწინააღმდეგე წინდახედულმა ჯგუფმა ურჩია მეფეს რუსთა ხელმწიფისათვის მხოლოდ ფარული დახმარება გაეწია და მარტო პატარა ლაშქრით და საიდუმლოდ წასულიყო პეტრე I მისაშველებლად[3]. მაგრამ ვახტანგ მეფემ არც ეს ისურვა: პეტრე I-ს მისივე მოციქულის პირით თანხმობა შეუთვალა და მზადებას შეუდგა[4].

2 ივლისს, 1722 წ. პეტრე I-მა მეფე ვახტანგს ბორის თურქისტანოვის პირით შემოუთვალა, რომ ის მალე სპარსეთის საზღვრებს მიადგება და ამიტომ მეფე საჩქაროდ ლეკებს უნდა დასცემოდა, ამასთანავე თავისი დაწყობილი ლაშქრითურთ სპარსეთს შეჰსეოდა და იქ მოეცადა, სანამ პეტრეს მოსვლის შესახებ ცნობები მოუვიდოდა, თუ სად შეყრილიყვნენ ერთად[5].

ვახტანგ მეფემ სიხარულით 30.000—40.000 ჯარისკაცი შეჰყარა, სწრაფად განჯისაკენ გაილაშქრა და შანქორში დაიბანაკა რუსთა ხელმწიფისა და ძლიერი ლაშქრის მოუთმენლივ მომლოდინემ. 6 ენკენისთვეს 1723 წ-სა პეტრეს ეს ამბავი დარუბანდში მიუვიდა, 7 ენკენისთვეს კი ის დაიძრა და წავიდა, მაგრამ საქართველოს ჯართან შესაერთებლად კი არა, არამედ შინ, აშტრახანისაკენ[6].

იმ დროს რუსეთი სპარსეთისადმი მხოლოდ იმ ეკონომიური გამორჩენის თვალსაზრისით ხელმძღვანელობდა, რომელიც პეტრე I-ს მხოლოდ თეორიულად, გეგმის მიხედვით ეხატებოდა. მაშინ რუსეთს იმდენად მოჭარბებული ეკონომიური ძალღონე არ ჰქონდა, რომ მისთვის სპარსეთის ბაზარი საალებ-მიცემო ასპარეზად აუცილებლად საჭირო ყოფილიყო. სპარსეთში იგი თავისი მრეწველობის

---

[1] დ. გ უ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დავითიანი ზ. ჭიჭ. გამ. 33. პეტრე I „საქმე ვახტანგ მეფისა სცნა, მისი შეელა ენება: ზღვა გავლო, დაჰკრა აელანთა. სოლაღს დაუწყო შენება, დაღისტანს მოხვდა ღვთის რისხვა"..

„ხელმწიფემ ვახტანგს მისწერა: მოდი მიგიჩნევ მამადო... გიჯობს მე ზურგი მომყუდო, გულზედ გული მამადო, მერმე შენს მტერზედ მიმიძღვე...".

[2] ი ქ ვ ე. 35. „მაგრამ მტერნი შეგვიტყობენ, ყველა ჩვენზე წამოდგების, ვინემ რუსნი გვიშველიან, მანამ ჩვენი გარდაგვხდების"

[3] დ. გ უ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დავითიანი 35.

[4] დ. გ უ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, იქვე, 36 და Б у т к о в, Материалы, I, 16.

[5] Б у т к о в, I, 19.

[6] ს. ჩ ხ ე ი ძ ე, ჭიჭ. 34, ჩუბ., 330; Б у т к о в, Материалы, I, 30—31.

ნაწარმოების გასაღებისათვის კი არ შედიოდა, არამედ რუსეთის სავაჭრო მოქმედების გეგმა მხოლოდ უბრალო შუამავლობაზე იყო აგებული.

ამგვარი პირობების გამო პეტრე I-ისათვის და რუსეთისათვის სპარსეთთან ომი პირველხარისხოვანი, აუცილებელი მოვლენა არ ყოფილა. ამიტომაც არის, რომ პირველივე დაბრკოლების შემდგომ, რომელიც რუსთა ხელმწიფის გეგმის განხორციელებას გადაეღობა, მან ამ საქმეს უყოყმანოდ თავი დაანება და შინ დაბრუნდა.

სულ სხვა მდგომარეობაში იყო საქართველო: მისთვის რუსების მიმხრობა და ომში მონაწილეობა სპარსეთის წინააღმდეგ იმდენად საბედისწერო და თავგანწირული ნაბიჯი იყო, რომ, თუ რუსეთის ხელმწიფე ამ ომს წააგებდა, საქართველოს პოლიტიკური არსებობა უუკიდურეს განსაცდელში უნდა ჩავარდნილიყო, — მას უკან დასახევი გზა აღარ ექნებოდა და ხსნა არსაიდან არ იყო მოსალოდნელი.

პეტრე I ამ გარემოებას ოდნავადაც არ შეუფიქრიანებია: მას ამის გამო თავისი გადაწყვეტილება არ შეუცვლია. მეფე ვახტანგი 40.000 ქართველი ჯარითურთ იდგა და უცდიდა რუსეთის ხელმწიფეს და ვერ გაეგო, თუ რატომ „შეიქმნა დაყოვნება ხელმწიფისა"[1]. დაპირებული თანხმობრივი სამხედრო მოქმედების ნაგიერ სპარსეთის წინააღმდეგ პეტრე I-მა ვახტანგ მეფეს თავისი დესპანი გაუგზავნა, რომლის პირითაც მეფეს ურჩევდა საქმე განეგრძო: თუ გაიმარჯვებ, მაშინ დიდად მოიგებ იმიტომ, რომ ურწმუნოთა ბატონობისაგან განთავისუფლდები და ჩვენგანაც იქაურ ქრისტიანებზე უფლება მოგეცემაო. რუსთა ხელმწიფე მეფე ვახტანგს თითქმის იმ ცნობით ანუგეშებდა, რომ იგი ამ საქმეს სრულებით თავს არ ანებებდა და მომავალში ამ ომისათვის კვლავ მზადებას შეუდგებოდა[2].

მხოლოდ ამ ამბავის გაგებისთანავე შეიტყო მეფემ დაყოვნების ნამდვილი მიზეზი, რომ „თურმე ხელმწიფე აშტრახანიდან დაბრუნებულიყო" თავის ქვეყანაში[3]. მაშინ კი დარწმუნდა ვახტანგ მეფე, რომ ლაშქრობის მოწინააღმდეგე დარბაისელნი მართალნი იყვნენ. „შეექმნა მეფეს ჭმუნვა დიდი", მაგრამ რაღა დროს[4].

საქმე გაცილებით უფრო ცუდად დატრიალდა, ვიდრე ომის მოწინააღმდეგე დარბაისელებს გათვალისწინებული ჰქონდათ. მათაც კი ფიქრად არ მოსვლიათ, რომ რუსთა ხელმწიფე თავის სიტყვას არ ასრულებდა და საქართველოს განრისხებულს მტრებს უმწეოდ მიუტოვებდა. სანამ პეტრე I ვახტანგ მეფეს საბედისწერო ნაბიჯს გადაადგმევინებდა, ოსმალეთი არზრუმის ფაშის პირით ვახტანგ VI მფარველობას ჰპირდებოდა[5]. მას რომ სპარსეთის წინააღმდეგ რუსეთის ომში მონაწილეობა არ მიეღო და რუსეთს ცხადად არ მიმხრობოდა, ოსმალეთისაგან მაინც საქართველოს განსაცდელი არ მოელოდა. მაგრამ რაკი ოსმალეთმა დაინახა, რომ რუსეთი სპარსეთის დაპყრობას ლამობდა და ქართველებიც მათი მოკავშირენი იყვნენ, რუსების შიშით დაიძრა და ჯერ ერევნიდან თავრიზამდის

---

[1] ს. ჩხეიძე, ჯიჯ. 34, ჩუბ. 330.
[2] Бутков. Материали, I, 31—32.
[3] ს. ჩხეიძე, ჯიჯ. 34, ჩუბ. 330.
[4] იქვე.
[5] Бутков. Материалы, I, 32.

მთელი ქვეყანა დაიჭირა, ხოლო შემდეგ გამოილაშქრა თვით საქართველოს წინააღმდეგაც[1].

მეორე მხრით, განა სპარსეთს კი შეეძლო საქართველოსთვის მისი მოქმედება ეპატიებინა? სპარსეთის შაჰს ვახტანგ მეფეზე მოახსენეს: ის იმდენად „არის მტერი შენი", რომ „ეყმო ხელმწიფესა რუსეთისასა" და „ამოსწყვეიტა რჯულისა შენისა მოსავნიო"[2]. საქართველო გადიდებისა და გაძლიერების მაგიერ მტრის სათარეშოდ გახდა: ქართლი აოხრდა და ოსმალებს ჩაუვარდა ხელში, ლეკებმა ხალხს ცარცვა-გლეჯა დაუწყეს. ვახტანგ მეფეს, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფოებრივი, კულტურული და ეკონომიური აღორძინებისათვის დაუღალავი შრომა ჰქონდა გაწეული და ქვეყნის აღმაშენებლობითი მუშაობით იყო გატაცებული, პეტრე I-ისაგან ასე მოტყუებულსა და ყოვლად უმწეოდ მიტოვებულს საქართველოდან გახიზვნის მეტი აღარაფერი დარჩენოდა. ქართლში ოსმალები გაბატონდნენ.

მაგრამ საქმე მარტო ამით არ დამთავრებულა. როდესაც პეტრე I-მა დაინახა, რომ ოსმალეთი რუსთა სამხედრო მოქმედებით სპარსეთში იმდენად განრისხებული იყო, რომ რუსეთისათვის ომის გამოცხადებას აპირებდა, 12 ივნ. 1724 წ. სწრაფად ოსმალეთთან ზავი შეჰკრა, რომლის პირველ მუხლში რუსთა ხელმწიფემ მთელი აღმოსავლეთი საქართველო ოსმალეთს დაუთმო, თუმცა იგი მას სრულებითაც არ ეკუთვნოდა[3]. ასე უკუღმართად დამთავრდა საქართველოსთვის რუსთა ხელმწიფის მიერ აღთქმული აღმოსავლეთის ქრისტიანთა მფარველობა. ჯერ თავის სასარგებლოდ ქართველთა ომში ჩათრევით და შემდეგ მტრის წინაშე უმწეოდ მიტოვებითა და მტრისთვის გაცემით. პეტრე დიდმა ისეთი უმადურობაც კი გამოიჩინა, რომ მის მიერვე მოტყუებული და გაუბედურებული მეფე ვახტანგისათვის შესაფერისი თავშესაფარისა და საცხოვრებელი ადგილის მიჩენა არ ნებავდა. როდესაც ვახტანგ VI-ემ თავისი ოჯახობით აშტრახანში დასახლების ნებართვა ითხოვა, პეტრე I გარისხებული იყო: დახედეთ, უბედურების დროსაც მეფე მაინც ამპარტავნობას არ იშლისო[4]. რუსეთის მეფის აზრით ვახტანგ VI უნდა სადმე საქართველოს საზღვრის მახლობლად დასახლებულიყო და სწორედ ასეც მოხდებოდა, აშტრახანის გუბერნატორს რომ გულუბრყვილობა არ გამოეჩინა და ხელმწიფის დაუკითხავად პეტრეს სახელით ვახტანგისათვის მისი სურვილის აღსრულება არ აღეთქვა[5].

აღმოსავლეთ საქართველოს განსაცდელი და თეიმურაზ II და ერეკლე II ღვაწლი საქართველოს წინაშე

საქართველო, განსაკუთრებით აღმოსავლეთი, მტრების სათარეშოდ იქცა. ჯერ ოსმალეთი, შემდეგ ნადირშაჰის დროს სპარსელები სძარცვავდნენ და აოხრებდნენ ქვეყანას. აღმ. საქართველოს სახელმწიფოებრივი მანქანა მთლად მოშა-

---

[1] Б у т к о в. Материалы, I, 31.

[2] ს. ჩხეიძე, ჟურ. 35. ჩუბ. 330.

[3] Б у т к о в. Материалы I, 57 гл. 11, 58—59, 62—63 და მისიონ. კრუზინსკის Tragica vertentis belli Persici historia sub 11. ზ. ავალიშვილი, Присоединение Грузии к России, მეორე გამოც. 69.

[4] «Хотя царь и в бедстве, но гордости не оставляет».

[5] Б у т к о в. Материалы, I, 63.

ლეს, ყოველგვარი ადგილობრივი დაწესებულება მოსპეს და ჯერ ოსმალთა ფაშები, შემდეგ სპარსეთის ვექილები განაგებდნენ საქმეს. მხოლოდ ფრთხილი შორსგამჭვრეტელი პოლიტიკისა და დაუცხრომელი თანდათანობითი სახელმწიფოებრივი აღმაშენებლობის წყალობით მეფე თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ და მათმა ღირსეულმა თანამშრომლებმა აღმოსავლეთი საქართველო იმ საშინელ განსაცდელს გადაარჩინეს, რომელშიაც იგი პეტრე I-ის დროს ჩავარდნილი იყო.

თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის ღვაწლი მარტო საქართველოს სამხედრო გაძლიერებითა და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფით კი არ ამოიწურება, თვით იმდროინდელი ქართველობის ცხოვრებისა და კულტურის ვითარებაც მხოლოდ გარეგანი წესიერებისა და მშვიდობიანობის დამყარებით კი არ განისაზღვრება, არამედ თვალსაჩინო შინაგანი აღმაშენებლობაც წარმოებდა, სახელმწიფოებრივს წესწყობილებაშიაც, ეკონომიურს სფეროშიაც, მეცნიერებასა და ხელოვნებაშიაც საგულისხმიერო და ცხოველმყოფელი შემოქმედება იყო.

სპარსთა და ოსმალთა გამანადგურებელი ბატონობის წყალობით გახრწნილი სახელმწიფო წესწყობილება მეფე თეიმურაზისა და ერეკლეს წყალობით განახლებულ იქმნა: ჯერ საგანგებო გამოკვლევების საშუალებით ქართული სახელმწიფო სამართლის სხვადასხვა სფეროები იყო შესწავლილი, ხოლო შემდეგ წყდებოდა ხოლმე საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ცვლილება იყო საჭირო ამა თუ იმ დაწესებულებაში, რომ იმდროინდელი ცხოვრების შესაფერისი ყოფილიყო. ამგვარად გადასინჯული და შესწორებულ-შევსებული იყო ადგილობრივი მართვა-გამგეობის საკითხი (ქიზიყისა და კახეთის გარიგება), საქალაქო მმართველობისა და თვითმმართველობის ძირითადი დებულებანი (ქალაქის მოურავის სარგო და გარიგება), კვლავ განახლებული იყო საქართველოს მკვიდრთა დროგამოშვებითი აღწერა და შემოსავლის დავთრების შედგენა. ერეკლე მეფემ მორიგე ჯარის დაწესება შემოიღო და მუდმივი ჯარის არსებობას საქართველოში საძირკველი ჩაუყარა. ამავე დროს მოხდა ქართული სამართლის ძეგლების შესწავლა შინაარსის მხრივ და საკოდიფიკაციო მუშაობის პირველი საფეხური განვლილი იყო.

საქართველოს ეკონომიური და საფინანსო ძალის გამოსაცოცხლებლად და გასაღონიერებლად ერეკლე მეფემ საქართველოს მდიდარი მადნების დამუშავება განაახლებინა, უცხოეთიდან დახელოვნებული მემადნენი დაიბარა და წინანდებურად ქართული ლითონის ფულის მოჭრა დაიწყო.

საქართველოში სამეცნიერო ცოდნის გასავრცელებლად უცხო ენებიდან საუკეთესო თხზულებები ითარგმნებოდა, თანაც მეცნიერების ყოველი დარგისათვის პატარ-პატარა სახელმძღვანელოები მზადდებოდა. ამ სფეროში განსაკუთრებული ღვაწლი ანტონ კათალიკოსს მიუძღვის, რომლის ღრმა და მრავალმხრივი სამეცნიერო ცოდნა იმდენადვე გასაოცარია, როგორადაც მისი დაუღალავი ენერგია და ნაყოფიერება. ბატონიშვილის ვ ა ხ უ შ ტ ი ს შესანიშნავი კრიტიკული მიმართულების წყალობით ქართულმა საისტორიო მწერლობამაც თვალსაჩინო წარმატება გამოიჩინა. საქართველოს ისტორიის ძველი შრომა გადასინჯული იყო და წყაროების ფაქიზი სარგებლობის მხრივ ფრიად შინაარსიანი ახალი მატიანე დაიწერა. მშვენიერია თავისი ღრმა აზროვნებითა და შორსგამჭვრეტელობით პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ორიგინალური საისტორიო თხზულება თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის მოღვაწეობის შესახებ, რომელშიაც

ასე საუცხოოდ სჩქეფს ავტორის მამულიშვილური გრძნობა და გამოსჭვივის ისტორიკოსის მიუდგომელი, ბრძენი გონება.

თვით მხატვრულს მწერლობასაც თვალსაჩინო წარმატება ემჩნევა: ძველი, უკვე დრომოჭმული ენისა და იერის მაგიერ უკვე ახალი, ხალხური პოეზიის სალაროდან მომდინარე მიმართულებისა და ენის ნიშან-წყალი ეტყობა. ამ მხრივ იგი ახალი ქართული მწერლობის წინამორბედი იყო. ერთი სიტყვით, ყველაფერი ცხოველმყოფელი შემოქმედებითი სულით იყო მონაბერი და მომავალ თვალსაჩინო აღორძინების მომასწავებელი იყო. ცხადია, რომ ამისთვის მხოლოდ ხელშემწყობი, მყუდრო ცხოვრება იყო საჭირო და თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე 2-ეის მუდმივი საზრუნავიც სწორედ ეს იყო.

დამოკიდებულება საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულებამდე

§ 1. რუსეთ-ოსმალეთის პირველი ომი ეკატერინე II დროს, საქართველოს ჩათრევა ამ ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ და მისი შედეგი

თეიმურაზ მეფეს უნდოდა, რომ თავისი პოლიტიკური გამარჯვების შედეგი სამუდამოდ უზრუნველ ეყო. ამიტომ მან იფიქრა, რომ ორ ძლიერ მაჰმადიან სახელმწიფოს, ოსმალეთისა და სპარსეთის წინააღმდეგ პატარა ქართველ ერს და საქართველოს ძლიერი ერთგული მფარველი მოკავშირე ესაჭიროებოდა. მას ეგონა, რომ ასეთ მფარველად სწორედ ერთმორწმუნე რუსეთი და მათი ხელმწიფეები გამოდგებოდნენ, ამიტომ 1752 წ. თეიმურაზ მეფემ რუსთა ხელმწიფეს ელისაბედ პეტრეს ასულს სვიმონ მაყაშვილი და ათანასე თბილელი ელჩად გაუგზავნა და მაჰმადიან ძლიერ მეზობლებისაგან მფარველობა და შველა სთხოვა. მაგრამ რუსეთიდან მფარველობაზე უარი მოუვიდა: რუსეთს არავითარი სურვილი არა ჰქონდა, რომ საქართველოს გულისათვის ოსმალეთს და სპარსეთს წასჩხუბებოდა. მშვიდობიანობა იყო და საქართველო მაშინ რუსეთს არ ესაჭიროებოდა[1].

მაგრამ თექვსმეტი წლის შემდგომ, 1768 წ., როდესაც ოსმალეთმა რუსეთს ომი გამოუცხადა და რუსეთი უნებლიედ უნდა ბრძოლაში ჩაბმულიყო, მაშინ მისთვის საქართველო, რასაკვირველია, ძალიან გამოსადეგი იქნებოდა და ამიტომ საქართველოს არსებობაც გაახსენდა. რუსეთის სამხედრო გეგმა ისე იყო შედგენილი, რომ ოსმალეთთან ომში ბერძნები და სლავები და საქართველოს სამეფოებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩათრეულნი[2].

ამ გეგმის განსახორციელებლად რუსეთის დედოფალ ეკატერინე II-ის მინისტრთა უპირველესმა იმერეთის მეფეს სოლომონ I-ს საგანგებო მოციქულის თ-დ ხვაბულობის (ქობულიშვილის) ხელით მოსწერა, რომ რუსეთი ოსმალეთს ეომება და ეს ომი მას სწორედ ეხლა საუკეთესო საშუალებას აძლევს დააღწიოს თავი ოსმალთა ბატონობას. ამისთვის მას ჯარი უნდა შეეყარა და თანაც ცდი-

---

[1] Бутков, Материалы I, 240; პ. ორბელიანი, ჭიჭ. 217, ჩუმ. 458. ...«Не принять, чтобы не ссориться с Турками и Персами» (Бутков, იქვე). შდ. პ. ორბელიანისა და იმდროინდელ ქართველთა ამ უარის გულუბრყვილო და მართლი განმარტება (პ. ორბელიანი იქვე).

[2] პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты I, გვ. 11 და Бутков, Материалы I.274, 275.

ლიყო, რომ ამავე ომში ერეკლე მეფეც გაერია და მათ ორივეს საქართველოს შეერთებული ლაშქრობით რუსების დახმარებით ოსმალთა წინააღმდეგ ებრძოლათ[1]. რუსეთის მინისტრთა უპირველესი დედოფლის მაგიერ ატყობინებდა, რომ ზავის შეკვრის დროს საქართველოს თავისუფლების შესახებაც ხელშეკრულებაში პირობა იქნებოდა შეტანილი[2]. სოლომონსაცა და ერეკლე მეფესაც ეგონათ, რომ ეხლა კი ნამდვილად ღირსებოდნენ იმ სამხედრო დახმარებას, რომელსაც საქართველო ასე დაჟინებით სთხოვდა რუსეთს. ორივემ სიხარულით ომში ჩარევის თანხმობა განაცხადეს იმ პირობით კი, რომ რუსეთიც თავის მხრივ საქართველოში საკმაო ჯარს გამოგზავნიდა[3].

იმავე დროს, როდესაც ერეკლე მეფესთან რუსეთის ხელმწიფის ელჩი თბილისში ჩამოვიდა და ცდილობდა, რომ ოსმალთა წინააღმდეგ ომში საქართველოსაც, ვითარცა რუსეთის მოკავშირეს, მონაწილეობა მიეღო, თბილისშივე ერეკლე მეფესთან ოსმალეთის დესპანები იმყოფებოდნენ, რომელნიც თავისი მთავრობის პირით მხოლოდ იმას სთხოვდნენ, რომ ამ ომში საქართველო არ ჩარეულიყო. ერეკლე მეფემ ოსმალეთის ელჩები უპასუხოდ გაისტუმრა და უყოყმანოდ რუსეთს მიემხრო[4].

რუსეთის მთავრობამ საქართველოში ოსმალეთის საწინააღმდეგოდ სამხედრო მოქმედებისათვის გენ. გრაფი ტოტლებენი გამოგზავნა ერთი ქვეითი პოლკით, 2 ასეული ცხენოსანი კარაბინერებით, 2 ასეული ცხ. გუსარებით, 200 დონის ყაზახით, 300 ყალმუხით და 1 საველე ზარბაზნით[5].

1770 წ. ერეკლე მეფე საქართველოს ჯარითურთ და ტოტლებენი რუსის ჯარითურთ ახალციხის საფაშოს შეესივნენ და აწყურის ციხეს მიადგნენ. სამი დღის ბრძოლის შემდგომ რუსეთის ჯარის უფროსმა მოულოდნელად ბრძოლის ველს და ალმ. საქართველოს ჯარს თავი მიანება და მთელი თავისი ლაშქრითურთ უკან გაბრუნდა[6].

თავზარდამცემი იყო რუსეთის მხედრობის უფროსის ეს ღალატის მსგავსი საქციელი და ამიტომ „მეფე ირაკლი მრავალს ეხვეწნა“ ტოტლებენს, მაგრამ „მან არა უსმინა“[7]. ამგვარად, რუსეთისავე წყალობით და რუსთა გულისთვის ოსმალეთთან ომში ჩათრეული ალმოს. საქართველო რუსეთის ჯარის სარდლის მიერვე მრავალრიცხოვანი მტრის წინაშე მუხანათურად მარტოდ მარტოდ იყო დატოვებული. საშინელი მდგომარეობა შეიქმნა, მაგრამ ამ უაღრესი განსაცდელის დროსაც ერეკლე მეფის დიდებულმა სამხედრო ნიჭმა იხსნა ჩვენი ერი და სამშობლო სხვაფრივ აუცილებელი განადგურებისაგან: მცირე ლაშქრითურთ მან სამხედრო გეგმისა და ხერხის წყალობით რუსთა მოქმედებით გათამამებული ოსმალთა მრავალრიცხოვანი ჯარი ჯერ ადგილობრივ, შემდეგ ს. ასპინძასთან საშინლად დაამარცხა და მთლად მოსპო[8].

---

[1] პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты I, 21,25.

[2] პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты I, 24 და Бутков. Материалы I, 277.

[3] Бутков. Материалы, I, 277—278.

[4] იქვე, I, 278.

[5] ომან ხერხეულიძე, ჯიჯ. 264, რუბ. 491 და Бутков, Материалы I, 280—281.

[6] ხერხეულიძე, ჯიჯ. 264, რუბ. 491 და Бутков, I, 281—282.

[7] ხერხეულიძე, ჯიჯ. 264, რუბ. 491.

[8] ხერხეულიძე, ჯიჯ. 264—266, რუბ. 491—492 და Бутков, Материалы, I, 282.

რუსთა ჯარის მიერ ვერაგულად მიტოვებულსაც მოსვენებას არ აძლევდა და ერეკლე მეფეს რუსეთის „მინისტრად წარმოვლენილი" ლვოვი და ოსმალეთის წინააღმდეგ სხვადასხვა საბუთებით საომრად აქეზებდა. სწორედ „ამის რჩევით" მეფე ერეკლე 1771 წ. კვლავ ახალციხის საფაშოს შევსია და ხერთვისის ციხე და ქალაქი აიღო. მაგრამ, როდესაც ციხეში თავისი მეციხოვნენი შეაყენა, რუსეთის წარმომადგენელმა ამას წინააღმდეგობა გაუწია იმიტომ, რაკი ოსმალთა დიდი ჯარის მოსვლისა ეშინოდა, რომ მოვიდნენ და „ძალად აგართვან სირცხვილი არის"[1].

მეორედაც 1772 წ. ლვოვმა კიდევ იმდენი მოახერხა, რომ ერეკლე მეფეს ჩააგონა „ერთხელ კვალად დაჰკარ ხვანთქრის მამულსაო" და მანაც სოლომონ მეფეც მოიმხრო შეერთებულის ლაშქრით ჯერ ჯავახეთის ახალქალაქს გარსშემოერტყნენ და, სოლომონ მეფე საოფლით რომ არ გამხდარიყო ავად, აიღებდნენ კიდეც. შემდეგ როდესაც ამ მოარულის გამო აქედან აიყარნენ, მოარბიეს ახალციხის, არტაანის და ჯავახეთის ოლქები[2].

ორივე შემთხვევა სრულებით ცხადჰყოფს, რომ რუსეთის წარმომადგენელს თავისი მთავრობის გეგმისაებრ საქართველოს დანიშნულებად ამ ომში მიწაწყლის დაჭერა კი არ მიაჩნდა, არამედ უმთავრესად შესევითა და თარეშის საშუალებით ოსმალეთის მუდმივი შეწუხება, რომ ოსმალეთის მთავრობა ამის გამო იძულებული ყოფილიყო აქ საკმაო ჯარი დაებანდებინა.

როდესაც ტოტლებენი რუსის ჯარითურთ დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, იქ იგი სოლომონ მეფეს, ქართულ ლაშქარს შეუერთდა. შეერთებული ძალით ოსმალები შორაპნისა, ბაღდადისა და ქუთაისის ციხეებიდან განდევნილ იქმნენ[3]. შემდეგ ფოთის ციხე უნდა წაერთმიათ თურქებისათვის, მაგრამ ვერც ტოტლებენმა და ვერც მის მაგიერ დანიშნულმა გენ. სუხოტინმა ჯარის სიმცირის გამო ფოთის აღება ვერ მოახერხეს.

1771 წ. რუსეთის ჯარმა ჯერ ფოთს თავი მიანება, მერმე დასავლეთი საქართველოც სრულებით მიატოვა და აღმ. საქართველოში გადავიდა სადგომად, ხოლო 1772 წ. რუსეთის დედოფალმა „წარასხნა მხედრობა თვისი მიზეზითა ამით, რომელ ზავ-ჰყო ხონთქრისა თანა"[4].

ადვილი წარმოსადგენია, რა მდგომარეობაში უნდა ჩავარდნილიყო რუსეთის წყალობით ოსმალეთთან ომში ჩაბმული საქართველო, როდესაც ეკატერინე II-ის ბრძანებით რუსეთის მცირერიცხოვანმა ჯარმაც კი საქართველო მიატოვა! თვით ხონთქარი ხომ, რასაკვირველია, საქართველოზე განრისხებული იყო და რაკი „განძვინდა მეფის ირაკლის ზედა", მას არც ფული, არც ჯარები დაუზოგავს, რომ ჩვენი ქვეყნისთვის ომში ჩარევისათვის სამაგიერო გადაეხადა. ოსმალებმა ფულით ლეკებიც საქართველოზე აამხედრეს და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დაღესტნელნი, სამხრეთ-დასავლეთიდან ოსმალები ქვეყანას მოსვენებას არ აძლევდნენ და აოხრებდნენ[5].

---

1 ხერხეულიძე, ჭიჭ. 266, ჩუბ. 492—493.
2 ხერხეულიძე, ჭიჭ. 267, ჩუბ. 493.
3 Бутков, Материалы I, 282—284.
4 Бутков, Материалы I, 285—6 და იხ. ხერხეულიძე, ჭიჭ. 267, ჩუბ. 493
5 ხერხეულიძე, ჭიჭ. 267—268, ჩუბ. 494; Бутков, Материалы I, 289.

მეორე მხრით არც სპარსეთს მოსწონებია საქართველოსაგან რუსეთის ცხადი მომხრეობა და სამხედრო მოკავშირეობა. რუსეთის სწრაფს გაძლიერებას და გადიდებას იგი შიშის თვალით შეჰყურებდა და, რასაკვირველია, როდესაც სპარსეთის შაჰის მოადგილემ ქერიმხანმა „სცნა მეფის ირაკლისაგან რუსეთის იმპერიასა მფარველსა ქვეშე შესვლა, განძვინდა ამისთვის" და საქართველოს წინააღმდეგ ჯარითურთ წამოვიდა[1].

აი რა მდგომარეობაში ჩააგდო რუსეთის მთავრობამ საქართველო თავის სამხედრო გამარჯვების გულისათვის.

ადვილი არ იყო ამგვარი, ორპირ მოვლენილი, განსაცდელისაგან თავის დაღწევა, როდესაც ერეკლე მეფემ ქერიმხანის გამოლაშქრების ამბავი შეიტყო, „არა მცირედ მწუხარე იქმნა, ვინადგან იმედეულმან რუსეთისა მფარველობისამან არა რიდა ბრძოლად ხვანთქრისა და არცა-ღა ჰმორჩილებდა მოადგილესა ყაენისასა და ამჟამად დაშორებული იყო მფარველობა რუსეთისა"[2].

რუსეთმა თავის მიზანს მიაღწია, ოსმალეთის ომის საფრთხე ზავის გამო უკვე აღარ არსებობდა. ამიტომ საქართველოსაც მისთვის მნიშვნელობა არ ჰქონდა და დანაპირები მფარველობის გაწევა თითქოს დაავიწყდა კიდეც. სხვა საშუალება აღარ იყო, საქართველოს ისევ თავისი საკუთარი ძალით და გამჭრიახობით უნდა მოეწყო ძლიერ მეზობლებთან ასე მოუფიქრებლივ გაფუჭებული დამოკიდებულება.

§ 2. აღმ. საქართველოს მდგომარეობა 1773—1783 წწ. ერეკლე II დამოუკიდებელი პოლიტიკის წყალობით

თავისი დიდი დიპლომატიური ნიჭის წყალობით ერეკლე მეფემ დესპანების პირით როგორც იყო დააშვიდა ქერიმხანი და სპარსეთის მხრით განსაცდელი საქართველოს თავიდან ააცდინა[3].

ოსმალეთის წინააღმდეგ ერეკლე მეფეცა და სოლომონიც სამხედრო ძალით იბრძოდნენ და სწრაფი, ყოველთვის საუცხოოდ მოფიქრებული სამხედრო მოქმედების წყალობით ერეკლემ ისე შეაწუხა ყარსის, ბაიაზეთისა და ახალციხის საფაშოები, რომ სულტანი იძულებული იყო სპარსეთის მბრძანებელისათვის დახმარება ეთხოვა, რომ მას ოსმალეთი საქართველოს მეფის თავდასხმისაგან განეთავისუფლებინა. ქერიმხანის თხოვნით ერეკლე II-მ ზავი ჩამოაგდო ოსმალეთის სულტანთან, რომლისგანაც ძვირფასი საჩუქრები და ტყვეობიდან განთავისუფლებული ქართველები მოუვიდნენ[4].

ერეკლე მეფე კვლავ მარტო თავისი ქვეყნის ძალით შეუდგა საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობის განმტკიცებას და ზოგან მოხერხებული დიპლომატიური მოლაპარაკებითა და ჩაგონებით, ზოგან თავისი პირადი სამხედრო ნიჭითა და ქართველი ჯარის მამაცობით, მან არამც თუ მშვიდობიანი დამოკიდებულება ჩამოაგდო მეზობლებთან, არამედ ზოგი მათგანი ისევ ყმად ნაფიცად გაიხადა. ერეკლესაგან განჯის ხანად დადგენილი შუშის ხანი მისი უერთგულესი მოხარკე იყო ისე, რომ ყოველწლიური გადასახადის გარდა თვით განჯაში საქარ-

---

1 ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, ჭიჭ. 268, ჩუბ. 494.

2 ი ქ ვ ე.

3 ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე ჭიჭ. 268—370, ჩუბ. 494—495.

4 ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, ჭიჭ. 270, ჩუბ. 495—495 და Б у т к о в, Материалы I, 288, 289.

თველოს მეფეც თავის წარმომადგენელს ნიშნავდა[1], ისე რომ „ერთი ამის (შუშის ხანის) კაცი და ერთი მეფის ირაკლისა განაგებდნენ ქალაქსა განჯისასა"[2]. თუმცა 1780 წ. ერევნის ხანმა ასან ალიხანმა ურჩობა გაბედა და ხარკის მოცემა აღარ ჰსურდა, მაგრამ მეფე ერეკლემ მის წინააღმდეგ გაილაშქრა და იგი დაემორჩილა: „ევედრა ერევნის ხანი და დაიდვა ვიდრე ოთხიათას თუმნამდე გარდასვეტით" ყოველწლიურ ხარკად[3]. ამას გარდა საქართველოს მეფემ ერევნის ხანს „განუწესა მოურავიცა თვისი მუხრანის ბატონი". ამის შემდგომ არც ასან ალიხანს, არც მის შვილს საქართველოსთვის აღარ უღალატიათ, მოცემულს ფიცს და პირობას ერთგულად ასრულებდნენ[4]. ამას გარდა რომ „დამორჩილებულ იყვნენ ირაკლისადმი განჯა, ყარაბაღი" და ერევნის ხანი, მან ისეთი სახელი მოიხვეჭა, რომ „ყოველი ადრიბეჟანის (sic) ხანები დაემორჩილნენ მეფესა ირაკლის და მოართვეს ელჩნი და ფეშქაშნი ძვირფასნი თავრიზის ხანისაგან, ხოის ხანისა, ურუმის ხანის, შაყაყის ხანისა, ბაიაზეთის ფაშისა და ყარსის ფაშისაგან". დასასრულ, „მრავალთა ქურთთა შეპატრონემ" შამადინალამ „მისცა თავი თვისი ყმად" საქართველოს და „შორაგალის სულტანიც ერეკლე მეფეს „მოერთვა ყმად"[5].

1783 წ. ხელშეკრულება რუსეთ-საქართველოს შორის

§ 1. მისი წარმოშობის ისტორია

ამ თვალსაჩინო პოლიტიკური გამარჯვებისდა მიუხედავად ერეკლე მეფეს საქართველოს ბედი და თავისი თავი მთლად უზრუნველყოფილად არ მიაჩნდა. მას განსაკუთრებით ოსმალეთის გავლენა აფიქრებდა დაღესტანზე და ის ტახტის მაძიებელიც, რომელიც რუსეთიდან ჩამოვიდა და სახელმწიფოს მყუდროების დარღვევას და გამეფებას ცდილობდა. თუმცა ამ ტახტის მაძიებლის წადილი უნაყოფო გამოდგა, მაგრამ რაკი ოსმალეთის მთავრობა თავისი მიზნებისათვის დაღესტანს ფულის საშუალებით საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებდა ხოლმე და არც სპარსეთის შაჰი შეჰყურებდა ერეკლე მეფეს მოწყალე თვალით, ამის გამო მას მომავალი საკმაოდ უზრუნველყოფილად არ მიაჩნდა. ერეკლე მეფე გრძნობდა, რომ მტრებისაგან თავდაცვისთვის საქართველოსათვის მუდმივი ჯარია აუცილებლად საჭირო. ამის შესანახად კი ფული მას საკმაო არ ჰქონდა. ქვეყნის მშვიდობიანი ცხოვრება ამ გაწეულ ხარჯს აინაზღაურებდა და მხოლოდ დროებითი დახმარება ესაჭიროებოდა.

ამ თავისი გეგმის განსახორციელებლად მან ჯერ დასავლეთ ევროპას მიჰმართა თხოვნით. 1781 წელს ერეკლე მეფემ რომის იმპერატორს იოსებ II-ს წერილი მისწერა, რომელშიც სესხსა სთხოვდა საქართველოსა და ქრისტიანობის გადასარჩენად მტრებისაგან. მაგრამ მეფის ელჩი გზაში მოკვდა. ამის გამო 1782 წ. ამგვარივე თხოვნა ხელმეორედ გაგზავნა და თანაც თავის მხრივ ჰპირდებოდა რომ,

---

1 Бурнашев, Картина 13.

2 ხერხეულიძე, ქრ. 274, ჩუბ. 498.

3 ხერხეულიძე, ქრ. 273, ჩუბ. 497—498 და Бутков, Материалы II, 75.

4 ხერხეულიძე, ქრ. 273, ჩუბ. 498; Бутков, Материалы II, 75 და Бурнашев, Картина 14.

5 ხერხეულიძე, ქრ. 272, ჩუბ. 496—497; Бурнашев, Материалы 14.

თუ იმპერატორი სესხს მისცემდა, ოსმალეთის ომის დროს იმპერატორსა და გერმანიასთან საქართველო მთელი თავისი ძალღონით თურქების წინააღმდეგ იმოქმედებდა. გამოურკვეველი მიზეზების გამო მეფე ერეკლეს არც ამის პასუხი მოსვლია[1].

რუსეთს კი უკვე 1778 წლიდან მოყოლებული საიდუმლო გეგმა ჰქონდა სპარსეთის შესახებ და ამის სამზადისში იყო[2]. ამ გეგმის ფარული მიზანი იმაში მდგომარეობდა, რომ მას გადაწყვეტილი ჰქონდა კასპის ზღვაში ასტარაბადის ყურის პირდაპირ მდებარე კუნძული დაეჭირა და რუსთა ახალშენი, წინასწარ „მელიტონისად", ე. ი. ფუტკართ კუნძულად წოდებული, დაეარსებინა აქედან რუსეთის ვაჭრობის გასავრცელებლად თვით აღმოსავლეთ ინდოეთამდის[3]. მწარე გამოცდილებამ რუსეთის მთავრობა დაარწმუნა, რომ სპარსეთში მარტო კასპიის ზღვიდან მტკიცედ ფეხის მოკიდება შეუძლებელი იყო. ამისთვის სხვა გზაც იყო საჭირო.

ერეკლე მეფესთან საქართველოში გერმანელი მოგზაური დოქტორი რაინეგსი, ცხოვრობდა, რომელმაც ვითარცა აღმოსავლეთში ნამყოფმა კაცმა, ადგილობრივი ენებიც კარგად იცოდა. სხვათა შორის ქართულიც შეისწავლა და ერეკლე მეფესთან დაახლოებული იყო. რუსეთის სახელმწიფოს მხედართმთავარმა, ფელდმარშალმა თავადმა პოტიომკინმა ეს რაინეგსი საქართველოდან თავისთან დაიბარა და 1782 წ. შემოდგომას ისევ საქართველოშივე გამოისტუმრა, მაგრამ ეხლა უკვე ვითარცა რუსეთის წარმომადგენელი ერეკლე მეფისა და სოლომონ მეფის წინაშე. მას საგანგებოდ დავალებული ჰქონდა, ერეკლე მეფისათვის ჩაეგონებინა, რომ მას რუსეთის თვითმპყრობელისაგან მფარველობა ეთხოვა ფორმალურად[4].

ამ დროს პატარა საქართველო და მისი გმირი, ნიჭიერი მეფე, განმარტოებული და განათლებულ ქვეყნიერებას ყოველ მხრივ მოწყვეტილი იყო. საქართველოს მთავრობა დარწმუნდა, რომ ამაო იყო ყოველივე მისი ცდა ევროპის სახელმწიფოებამდის ხმის მისაწვდენად, რომ მოზღვავებული მტრების წინააღმდეგ იქიდან დახმარების მოლოდინი ტყუილი ოცნება იქნებოდა. ასეთს გარემოებაში ერეკლე მეფე და საქართველოს მთავრობა რაინეგსის რჩევას, რომელიც, როგორც ეხლა ირკვევა, თვით რუსეთის მთავრობის მიერ დავალებული საიდუმლო მინდობილობით ყოფილა, რასაკვირველია სიამოვნებით შეიწყნარებდა. რუსეთის მეტი მომშველებელი მაშინ მათ აღარავინ ეგულებოდათ და ისევ ამ ძლიერს ჩრდილოეთის სახელმწიფოს მიმართეს.

ოფიციალური თხოვნა გაიგზავნა რუსეთში.

რუსეთის მთავრობას ძალიან ეამა ეს ამბავი. ეკატერინე II-ეც ამ საქმისგან რუსეთისათვის დიდს სარგებლობას მოელოდა[5]. 24 ივლისს 1783 წ. ალმ. საქართველოს და რუსეთის წარმომადგენლებმა ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს.

---

[1] Бутков, Материалы II, 120.

იქვე, 70.

[3] იქვე II, 71—72.

[4] Бурнашев, Материалы 118; «В Грузии пребывал... доктор Рейнегс, который... знаком был с состоянием дел сего края... Князь Потемкин вызвал его к себе и обратно отправил в Грузию осенью 1782 г. в качестве комиссионера своего при царях Ираклие и Соломоне. Рейнегсу поручено было подвигнуть Ираклия искать формально покровительства самодержицы Российской, на что последовало высочайшее соизволение».

1783 წ. წერილი იხ. Дубровин, История войны, т. II, 11.

§ 2. 1783 წ. ხელშეკრულების შინაარსი და მის მიერ დამყარებული უფლებრივი დამოკიდებულება

ამ ხელშეკრულებაში განსაზღვრულია უფლებრივი დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის. მეექვსე მუხლში, სახელდობრ, ნათქვამია, რომ „მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობა **ქართლისა, კახეთისა (ქართლ-კახეთისა) და საქართველოის სამეფოებზე უზენაესის ხელმწიფეობისა** (верховная власть) **და მფარველობის** კეთილმოსურნეობით მიმღები თავისი და თავის შთამომავლობის სახელით აღთქმასა სდებს: 1) რომ **ამ სამეფოთა** ერნი **მის** სახელმწიფოსთან **მჭიდრო კავშირში და სრულს თანხმობაში ჩასთვალოს** და, მაშასადამე, მისი მტრები თავის მტრებად **მიიჩნიოს**".

ამისდა მიხედვით რუსეთის ხელმწიფე თავის და თავისი შთამომავლობის სახელით „უზაკველის აღთქმით" აღთქმასა სდებს, რომ „მოწყალება და მფარველობა მათი ქართლისა და კახეთის (ქართლ-კახეთის) მეფეებს არას დროს არ ჩამოშორდებათ" (§ 2). საქართველოს მეფეთა უფლება მემკვიდრეობით გადადიოდა და რუსეთის ხელმწიფე აღთქმასა სდებდა, რომ ერეკლე მეფე და მისი შთამომავლობა მუდამ, განუწყვეტლივ სამეფო უფლებით მოსილი იქმნებიან (§ 6ე). საქართველოს სამეფო ტახტზე მისი მეფეები მემკვიდრეობის ძალით ადიან. დამოკიდებულება რუსეთის ხელმწიფესა და საქართველოს მეფეს შორის ამ მხრივ იმით გამოიხატებოდა, რომ მემკვიდრეობის უფლებით საქართველოს ტახტზე ახლად ასულს მეფეს უმალ ეს ამბავი უნდა რუსეთის ხელმწიფისათვის ეცნობებინა და თავისი დესპანის პირით საინვესტიტურო სიგელით და სამეფო ნიშნების გამოგზავნით დამტკიცება ეთხოვა. ამის მიღებისთანავე მეფეს უნდა რუსეთის მინისტრის თანდასწრებით რუსეთის სახელმწიფოს ერთგულებისა და გულმოდგინებისა, ხოლო სრულიად რუსეთის ხელმწიფეების **უზენაესი ხელმწიფეობისა** (верховной власти) **და მფარველობის** ცნობის აღთქმა დაედვა (§ 3).

სამეფოს შინაური საქმეების მართვა-გამგეობაში, კანონმდებლობაში და უზენაეს მართლმსაჯულებაში, გადასახადების დაწესებასა და აკრეფაში საქართველოს მეფე სრულიად დამოუკიდებელი იყო (§ 6ა).

თვით რუსეთის ხელმწიფის კარზე საქართველოს მეფეს თავისი მინისტრი, ანუ რეზიდენტი ჰყავდა და რუსეთის ხელმწიფესაც თავის მხრივ საქართველოს სამეფო კარზე რუსეთის წარმომადგენელი მინისტრი, ანუ რეზიდენტი იმყოფებოდა (§ 5). საქართველოს მეფეს საერთაშორისო დამოკიდებულების უფლებაც ჰქონდა, მხოლოდ იმ მხრივ შეზღუდული, რომ ამ ურთიერთობისათვის რუსეთის მინისტრ-რეზიდენტსა და მონაპირეთა მთავართან წინასწარი შეთანხმება იყო საჭირო. სხვა სახელმწიფოების დესპანებისათვის, ან მიღებული წერილების გასაცემ პასუხის შესახებაც რუსეთის იმავე წარმომადგენლებთან თათბირი უნდა ჰქონოდა (§ 4).

ამ ხელშეკრულების მიზანი საქართველოსთვის იმაში მდგომარეობდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო საქართველოს მიწაწყლისა, მეზობლებისა და მტრებისაგან დაცვა-დახმარებას კისრულობდა. ამისთვის მას ქართული ლაშქრისათვის მისაშველებლად აღმოსავლეთ საქართველოში 2 სრული ბატალიონი ქვეითობა, ოთხი ზარბაზნითურთ უნდა ჰყოლოდა (ცალკე არტიკ. § 2). ეს მუხლი აღმოსავლეთ საქართველოს მხოლოდ მაშინდელი საზღვრების ხელშეუხებლობას ეხებოდა.

მაგრამ ერეკლე მეფეს მარტო ამისთვის არ დაუდვია ეს ხელშეკრულება: მას უფრო ფართო და შორსგამჭვრეტელი მიზანი ჰქონდა დასახული: ქართველობის

გაერთიანებასა და სრულიად საქართველოს აღდგენაზე ოცნებობდა. ამიტომ ამ ხელშეკრულებაში მან განსაკუთრებულ მე-4-ე არტიკულად შეატანინა, რომ რუსეთის ხელმწიფე აღთქმას სდებდა ომის დროს იარაღის საშუალებით, ხოლო მშვიდობიანობის დროს თავგამოდებით ყოველგვარად ეცდებოდა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს დაუბრუნდნენ და მის სამფლობელოდ დარჩნენ ყველა ის ადგილები, რომელნიც მას ძველიდანვე ეკუთვნოდნენ. ამასთანავე რუსეთის ხელმწიფეები აღთქმას სდებდნენ, რომ საქართველოს ამ ახლად დაბრუნებული და შემოერთებული ქვეყნების ხელშეუხებლობის უზრუნველყოფას თავდებობასაც კისრულობდნენ (არტიკ. 2).

თავის მხრივ საქართველოს მოვალეობად ჰქონდა, რუსეთის სახელმწიფოს მიხმარებოდა და რუსეთის ქვეშევრდომებისადმი საქართველოში განსაკუთრებული მფარველობა გამოეჩინა (არტიკ. 7). მაგრამ, ცხადია, ამით არ განისაზღვრებოდა ის სარგებლობა, რომელიც ამ ხელშეკრულებას რუსეთისთვის უნდა მოეტანა. რუსეთის მთავრობა განსაკუთრებით იმ იდუმალ დიდ სარგებლობაზე ოცნებობდა, რომელსაც ასეთი წინასწარი სიამოვნებით მოელოდა ეკატერინე II.

თავდაპირველად ისე იყო გადაწყვეტილი, რომ 1783 წ. ხელშეკრულება უნდა მთელ, დასავლეთ-აღმოსავლეთ საქართველოსთან ყოფილიყო დადებული და ამ ხელშეკრულების შავად დაწერილი დედანი სწორედ ასეც არის შედგენილი: ყველგან იქ ერეკლე მეფის სახელის გვერდით და ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხსენების დროს დამატებულია „იმერეთის მეფე სოლომონ", ან „იმერეთის სამეფო"[1]. თვით სოლომონ მეფეც მოწადინებული იყო, რომ ეს ხელშეკრულება მასთანაც ყოფილიყო დადებული. მაგრამ რუსეთის მთავრობას ოსმალეთისა ეშინოდა, რომლისგანაც რუსეთის თანხმობით დასავლეთი საქართველო ქუჩუკ-კაინარჯის ხელშეკრულებისდა მიხედვით ერთგვარს დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. სოლომონ მეფესთან და დასავლეთ საქართველოსთან ამგვარივე ხელშეკრულების დადება გადაწყვეტილი იყო მაშინვე, როცა კი ამისათვის ხელშემწყობი გარემოება იქნებოდა[2].

რა თვისების საერთაშორისო დამოკიდებულება მყარდებოდა 1783 წ. ხელშეკრულებით აღმ. საქართველოსა და რუსეთის სახელმწიფოს შორის? ამის შესახებ მკვლევართა შორის სრული თანხმობა არ არის.

ბრიუსელის უნივერსიტეტის საერთაშორისო სამართლის ცნობილი პროფესორი ერნესტ ნიუსი (Ernest Nys) იმ აზრისაა, რომ რუსეთსა და საქართველოს შორის 1783 წ. მეგობრობისა და კავშირის ხელშეკრულება იყო დადებული. იგი ამბობს: „C'était un traité d'amitié et d'alliance où se trouvaient les formules les plus expressives du respect que le gouvernement russe prétendait manifester pour les droits des Géorgiens"

ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორის ფონ ლისცტის სიტყვით კი ეს ხელშეკრულება რუსეთის პროტექტორატს და სუვერენობას ამყარებდა საქართველოზე, რომელიც შინაურ მართვა-გამგეობაში, კანონმდებლობაში და საეკლესიო სფეროში თუმც სრულებით დამოუკიდებელ, მაგრამ მაინც მის ვასალურ სახელმწიფოდ ხდებოდა. თითქმის იგივე აზრი გამოთქმული აქვს ზ. ავალიშვი-

---

[1] პროფ. ა. ცაგარელის გამოც., Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии, т. II, вып. II, გვ. 32—37 შენიშვნები.

[2] Бутков, Материалы, II, 135.

ლ ს ა ც თავის წიგნში «Присоединение Грузии к России». მას აღნიშნული აქვს, რომ ის პოლიტიკური დამოკიდებულება, რომელიც საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით შეიქმნა, არც ვასალურ დამოკიდებულებას წარმოადგენს, არც პროტექტორატს, მფარველობას, არამედ ერთსადაიმავე დროს მფარველობაც, პროტექტორატიც იყო და ვასალური დამოკიდებულებაც[1].

მ. ხელთუფლიშვილის აზრით 1783 წ. რუსეთს საქართველოს მიმართ წმინდა პროტექტორატის უფლება და მხოლოდ მფარველობა მიენიჭა[2].

ასეთი აზრთა სხვადასხვაობა იმ გარემოებით აიხსნება, რომ ხელშეკრულება ყოველმხრივ სრულს იურიდიულს ნაწარმოებს არ წარმოადგენს და იქიდან თანამედროვე საერთაშორისო და სახელმწიფო სამართლის თვალსაზრისით თითოეული ზემომოყვანილი შეხედულების გასამართლებლად საბუთის მოყვანა შეიძლება.

მაგრამ წარსულის საკითხების დაფასება, თუნდაც ეს საკითხი სამართლის მეცნიერების სფეროს ეხებოდეს, თანამედროვე სამეცნიერო ნორმების მიხედვით კი არ შეიძლება, არამედ ამისთანა შემთხვევებში ისტორიული თვალთსაზრისი აუცილებელი და ერთადერთი უტყუარი გზა არის. თუ გამორკვეული იქმნება რა თვისების დამოკიდებულების დამყარება სურდათ საქართველოს და რუსეთის მთავრობებს, როდესაც 1783 წ. ხელშეკრულებას სდებდნენ, და თანაც გვეცოდინება, თუ რა სახელს უწოდებდნენ იმდროინდელი ქართველები და რუსები ამ დამყარებულ საერთაშორისო დამოკიდებულებას, მაშინ თვით საკითხიც არსებითად გამორკვეული იქნება.

ზემოთქმულიდან უკვე ცხადია, რომ საქართველო რუსეთისაგან დახმარებას და „მფარველობას" ითხოვდა. იმ სრულრწმუნებულების ქაღალდში, რომლითაც მეფე ერეკლემ თავის დესპანებს ხელშეკრულების დადება მიანდო, ნათქვამია, რომ ისინი უნდა ცდილიყვნენ ალმოს. საქართველოს მეფეების „მიღებისათვის... მფარველობასა და ქვეშე იმისის იმპერატორებითის დიდებულებისასა"[3]. თვით რაინეგსსაც რუსეთის მთავრობისაგან, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, სწორედ ისეთი მინდობილობა ჰქონდა, რომ ერეკლე მეფისათვის რუსეთისაგან მფარველობის თხოვნა ერჩია. რუსეთის იმდროინდელი ელჩი საქართველოში იმ დამოკიდებულებას, რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით დამყარდა, „მფარველობას" „მფარველობით უფლებას"? («покровительство» «покровительствующая власть России») უწოდებს[4]. მას აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს მეფეები „ყოველთვის ერთმორწმუნეობის გამო **დახმარებას და მფარველობას**" ეძებდნენ სრულიად რუსეთის ხელმწიფეებისაგან[5]...

---

[1] იხ. მეორე გამ. გვ. 141 და 143. «Была ли Грузия (от 1783—1801 г.) в вассальной зависимости от России, или находилась под ее протекторатом? Ни то, ни другое, или, лучше сказать, одновременно и то и другое» (გვ. 141). «Итак, разбираемый случай не подходит ни под понятие вассальности, ни под понятие протектората — в строгом смысле, и подходит одинаково и под одно, и под другое, если разуметь их более обще», გვ. 143.

[2] Вступление Грузии в состав Российской империи, 1901 წ. გვ. 88—89.

[3] პროფ. ა. ც ა გ ა რ ე ლ ი, Грамоты II, 99.

[4] Б у р н а ш е в. Картина 11—12, 15, 18.

[5] «Всегда искали по единоверию помощи и покровительства Всероссийских Великих Государей», იქვე, 18.

უფრო დიდმნიშვნელოვანია ის საბუთი, რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების შედგენის დროს ოფიციალურად თვით რუსეთის დედოფლის ეკატერინე II-ის ბრძანებით სახელმძღვანელოდ იყო დაწერილი. ამ საბუთებს სათაურად აქვს «Высочайшие указанные основания для заключения Русско-Грузинского Трактата».

იქ სრულებით გარკვევით ნათქვამია, თუ რა თვისების ხელშეკრულება უნდა დადებულიყო და რაგვარი უფლებრივი დამოკიდებულება უნდა დამყარებულიყო ამ ხელშეკრულებით რუსეთის მთავრობის სურვილისაებრ საქართველოსა და რუსეთს შორის. ამ საბუთში სწერია: «Мнение Ее величества было... заключить с Грузинскими Царями **союзный трактат**, не именуя их подданными, но союзниками от Империи Всероссийской покровительствуемыми»[1] — „მისი უდიდებულესობის აზრი იყო, რომ **ქართველ მეფეებთან** (ე. ი. ერეკლე II-სთან და სოლომონთან) **დადებულიყო მოკავშირეობის ხელშეკრულება ისე, რომ ისინი ქვეშევრდომებად კი არა, არამედ სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს მფარველობის ქვეშე მყოფ მოკავშირეებად ყოფილიყვნენ წოდებულნი**".

ამაზე მკაფიოდ წადილისა და აზრის გამოთქმა შეუძლებელია.

საკმარისია 1783 წ. ხელშეკრულება გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ დარწმუნდეს, თუ როგორის სისწორით აუსრულებიათ რუსეთის დედოფლის ეკატერინე II-ის ზემომოყვანილი დავალება: არსად მართლაც საქართველოს მეფის და ქართველ მოქალაქეთა შესახებ რუსეთის ქვეშევრდომობის ხსენებაც არ არის. სამაგიეროდ ისევე, როგორც თვით რუსეთის ხელმწიფესაც სურდა, იქ ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე პირადადაც და თავის შთამომავლობის მაგიერადაც აღთქმასა სდებს საქართველო-რუსეთის სახელმწიფოსთან „**მჭიდრო კავშირში და სრულს თანხმობაში მყოფად ჩასთვალოს**" და მისი მტრები თავის მტრებად მიიჩნიოს.

მეორე მხრით, ისიც ფრიად საყურადღებოა, თუ როგორ უყურებდა ერეკლე მეფე ამ ხელშეკრულებას და რანაირ დამოკიდებულებად სთვლიდა იმ მდგომარეობას, რომელიც ამ ხელშეკრულების დადების შემდეგ შეიქმნა? როგორც ქვევით თავის ადგილას აღნიშნული იქნება, ერეკლე II-მ ვითარცა სრულიად საქართველოს უზენაესმა მეფემ დასავლეთ საქართველოს მეფისა და მთავართა თხოვნით ითხოვა მათთვისაც ისეთი უფლებრივი დამოკიდებულება მოეპოვა რუსეთთან, როგორიც თვით მას ჰქონდა 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით. ამის შესახებ ერეკლე მეფის წერილობითი განცხადებაა შენახული და სწორედ ამ საბუთიდან ნათლად ჩანს მისი აზრი რუსეთ-საქართველოს შორის მყოფ უფლებრივი დამოკიდებულების შესახებ. მას ნათქვამი აქვს: ვკისრულობ „შუამდგომლობითა ჩემითა მოგიპოვოთ **მფარველობა და კავშირი** უზენაესი საიმპერატორო მთავრობისა"-ო[2]. ხოლო იქ, სადაც იმერეთის მეფე, სამეგრელოს მთავარი და გურიელი თავის მხრითაც აღთქმას უდებენ რომ, ამ ფარგლებში რასაც კი ერეკლე მეფე გაარიგებდა, უთუოდ შეიწყნარებდნენ, მათ ნათქვამი აქვთ: „უზენაესი საიმპერატორო მთავრობის **მფარველობა და კავშირი** თქვენის უმაღლესობით ჩვენდა

---

[1] პროფ. ა. ცაგარელი. Грам. II, в. II, 30.

[2] ა. ცაგარელი, Грамоты II, в. II, 69. «Доставить Вам покровительство и союз верховныя Императорския власти через посредство ходатайства моего».

სასარგებლოდ მოპოვებული მოვალე ვარ მივიღო"-ო[1]. ამგვარად, სრულებით ცხადია, რომ ერეკლე მეფეც სოლომონ მეფეც და მთავრებიც ყველანი დარწმუნებული იყვნენ, რომ საქართველოს რუსეთთან ჰქონდა მხოლოდ „მფარველობა და კავშირი".

მაშასადამე, 1783 წ. ხელშეკრულება თვით ხელშემკვრელ მხარეებს „მფარველობითი მოკავშირეობის" ტრაქტატად მიაჩნდათ და ჩვენც არავითარი უფლება არა გვაქვს გვერდი ავუხვიოთ მათს ცხადად გამოთქმულს ამ ნებისყოფას და იმ ზოგიერთი განსხვავების გამო, რომელიც თანამედროვე მეცნიერებასა და მაშინდელ უფლებრივ შეხედულებათა შორის არსებობს, 1783 წ. ხელშეკრულება სხვა თვისების საბუთად ჩავთვალოთ.

§ 3. 1783 წ. ხელშეკრულების შედეგი

1783 წ. ხელშეკრულების შემდეგ პოლიტიკური მდგომარეობა გაუმჯობესების მაგიერ საშინლად გაუარესდა. ხმა ამ ხელშეკრულებას და რუსეთის სახელმწიფოს მფარველობას დიდი ჰქონდა, საქმით კი ძალიან მცირედი იყო ის დახმარება, რომელიც რუსეთის მხრით საქართველოს აღმოუჩინა. ხელშეკრულების თანახმად საქართველოში 2 ბატალიონი რუსის ჯარი მოვიდა. სამაგიეროდ შეექმნათ „შიშნეულობა მხედრობის გამო რუსეთისა" აზერბაიჯანის ხანებს, რომელთაც წინათ, როგორც აღნიშნული იყო, მეფე ერეკლესთან კარგი განწყობილება ჰქონდა. მათ სალი ალღოთი იგრძნეს, რომ საქმე მარტო საქართველოს მფარველობით არ გათავდებოდა და ამას აუცილებლად მოჰყვებოდა მათი „დაპყრობა ძალითა როსიის მხედრობისათა". ამ მოსალოდნელი განსაცდელის წინაშე აზერბაიჯანის ხანებმა ერთიერთმანეთის მტრობა დაივიწყეს და შეექმნათ ერთიერთმანეთისადმი „დაფარვით დინ-თასლიბისა თანხმობა"[2].

არაფრად მოეწონათ საქართველოს რუსეთთან დაკავშირება ოსმალებს და ახალციხის ფაშას სულეიმანსაც. წინათ მასაც ერეკლე მეფესთან კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, 1783 წ. ხელშეკრულებამ ისიც დააფრთხო და საქართველოს მეფის მტრად აქცია[3]. ოსმალეთმა თავის ჩვეულებრივ ხერხს მიმართა და ფულით დაღესტანიც აამხედრა საქართველოს წინააღმდეგ[4]. „სულეიმან ფაშამ მოუწოდა დაღესტნის ომარ-ხანს, ხუნძახის ბატონს", და ისიც 30000 ჯარით კახეთს შემოესია[5].

თვით ერეკლე მეფის უერთგულესი ყმად-ნაფიცი და მეგობარი შუშის ხანიც კი რუსების შიშით საქართველოს მეფეს გადუდგა და გადაემტერა. მისი ჩაგონებით განჯელებმა ერეკლე მეფის მიერ დანიშნული განჯის გამგე გამოაძევეს[6] ყაზახისა, შამშადილისა და შამქორის ელებიც, რომელთაგან საქართველოს 6000-

---

[1] პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты II, в. II, 69. «Покровительство и союз верховныя Императорския власти, снискиваемые В. В. к нашему благу, обязан принять».

[2] ხერხეულიძე, ჰიჯ. 274, ჩუბ. 498; Бутков, Материалы II, 132; Бурнашев, Картина 15—16.

[3] ხერხეულიძე, ჰიჯ. 274, ჩუბ. 498.

[4] Бурнашев, Картина 16.

[5] ხერხეულიძე, იქვე.

[6] იქვე.

მდე საუკეთესო ცხენოსანი მებრძოლი ემატებოდა ხოლმე, ამავე პოლიტიკური მიზეზის გამო შუშის ხანს მიემხრნენ და მტრობა დაიწყეს[1].

დაღესტნელების შემოსევა რომ უკუექცია, ერეკლე მეფემ სექტ. 1787 წ. ქართული და რუსული მხედრობითურთ განჯის წინააღმდეგ გაილაშქრა. სრული გამარჯვება იყო მოსალოდნელი, რომელსაც ერეკლე მეფის წინანდელი სახელი უნდა აღედგინა, მაგრამ სრულებით მოულოდნელად რუსის ჯარის უფროსს მინისტრ-რეზიდენტს ბურნაშევს პოტიომკინისაგან საქართველოდან დაბრუნების შესახებ ბრძანება მოუვიდა. მან განუცხადა მეფეს, რომ „დღესვე უნდა გავბრუნდეო“ და რამდენი არ სთხოვა ერეკლემ, რომ ლაშქრობის დამთავრებამდის მაინც მოეცადა, არ დარჩა; საჩქაროდ აიყარა და გამობრუნდა თბილისისაკენ, ხოლო იქიდან რუსეთში გაემგზავრა მთელი ჯარით[2].

1783 წლის ხელშეკრულების წყალობით საქართველო გაძლიერების და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფის მაგიერ სამის მხრით მტრებით შემორტყმული გახდა და განუწყვეტლივ საომარ განწყობილებაში ჩავარდა იმ თავის მეზობლებთანაც, რომელნიც წინათ მისი ერთგული მოკავშირენი იყვნენ. თვით ერეკლე მეფეც და მმართველი წრეები ხედავდნენ, რომ ამ პოლიტიკური ნაბიჯის გამოისობით საქართველო ისეთს საშინელს განსაცდელში ჩავარდა, რომლის მსგავსში შაჰ-აბაზის შემდგომ არ ყოფილა[3].

ოსმალეთმა ახალციხის ფაშის პირით ერეკლე მეფეს შემოუთვალა, რომ ოღონდ ის რუსეთს ჩამოშორებოდა და რუსის ჯარი საქართველოდან გაესტუმრებინა, და არამც თუ წინანდელი კეთილმეზობლური დამოკიდებულება საქართველოსთან აღდგენილი იქნებოდა, არამედ გაცილებით უფრო მეტს სარგებლობასაც პირდებოდა. ერეკლე მეფემ უარი შეუთვალა. ამის გამო 1786 წ. თურქები ფოთისა და ბათუმის გამაგრებას შეუდგნენ. 12000 დაღესტნელიც საქართველოს წინააღმდეგ იყო მათ მიერ ნაქირავები.

ერეკლე მეფე რწმუნდებოდა, რომ რუსეთის დახმარება და მფარველობა იმდენად მცირედი (სულ 1800 ჯარის კაცი) იყო, რომ ის ვერაფერს უშველიდა. ამიტომ, რომ ქვეყანა მოსალოდნელი შემოსევისაგან და ოსმალეთის გულისწყრომისაგან ეხსნა, იძულებული იყო ახალციხის ფაშისათვის დაზავების პირობად აღეთქვა, რომ ის მეტს რუსის ჯარს საქართველოში აღარ შემოიყვანდა. მაგრამ ოსმალეთმა ეს საკმარისად არ დაინახა და ამ დაპირების ასრულების საწინდრად 12 საუკეთესო თავადთა საგვარეულოდან ორ-ორი წარმომადგენელი ამანათად მოითხოვა. ერეკლე მეფე იმდენად უმწეო მდგომარეობაში იყო, რომ იძულებული გახდა 1787 წ. ივნისში ეს მძიმე და დამამცირებელი მოთხოვნილება აესრულებინა[4].

რუსეთმა თავისი ჯარი საქართველოდან იმიტომ გაიყვანა, რომ იძულებული იყო ოსმალეთთან ომში ჩაბმულიყო. ერთ-ერთ მიზეზად, რომელმაც ოსმალეთი რუსეთის მტრად აქცია და ომი გამოიწვია, რუსეთის საქართველოში მფარველის სახით შემოსვლა იყო. 15 ივლისს 1787 წელს ოსმალეთმა რუსეთის დესპანს გადაჭრით მოსთხოვა, რომ მას საქართველოსთვის თავი დაენებებინა და ამ ქვე-

---

[1] Бурнашев, Картина 16.

[2] ხერხეულიძე, გვ. 275–276, ჩუბ. 499 და Бутков, Материалы, II, 194–197.

[3] Бутков, Материалы, II, 188.

[4] Бутков, Материалы, II, 191–193.

ყნისა და სახელმწიფოს საქმეებში აღარ გარეულიყო. მალე ოსმალეთმა რუსეთის წინააღმდეგ მტრული მოქმედება დაიწყო კიდეც, ხოლო 7 ენკ. 1787 წ., რუსეთმაც ოსმალეთს ომი გამოუცხადა[1].

ასეთ პირობებში იმ მცირედი ჯარის გაყვანის მაგიერ, რუსეთისგან, ვითარცა მფარველის მხრივ, სრულებით ბუნებრივი იყო საქართველოსთვის უფრო მეტი ჯარის მოშველება იმიტომ, რომ რაკი უთანხმოების ერთ-ერთ მიზეზად საქართველო ითვლებოდა, ოსმალეთის მხრით ამ ქვეყნის წინააღმდეგ მტრული მოქმედება თავისთავად მოსალოდნელი იყო, მაგრამ რუსეთის სამხედრო შტაბმა სამოქმედო გეგმა ისე შეადგინა, რომ ოსმალების წინააღმდეგ ბრძოლა ამ მხრიდან განზრახული არ იყო. ამიტომ რუსეთის მთავრობამ საქართველო მიატოვა და გადასწყვიტა, რომ საქართველოსთვის უკეთესი იქნებოდა თავისი ძალით და წინანდელი მშვიდობიანი კავშირის აღდგენით თავისი თავი ამ ომის დროს ოსმალეთისაგან უზრუნველეყო[2]. ასე უცნაურად, სხვა არა იყოს რა, მსჯელობდა რუსეთის სახელმწიფოს მთავრობა, რომლის თაოსნობითაც, როგორც ვიცით, დადებული იყო 1783 წლის ხელშეკრულება.

რუსეთის მთავარსარდალმა და ფელდმარშალმა თავადმა პოტიომკინმა კიდევ იმდენი გამბედაობა გამოიჩინა, რომ 1788 წელს ასე უმწეოდ მიტოვებულს საქართველოს მეფეს ერეკლე II-ს აქეზებდა, რომ მას სოლომონ მეფესთან შეთანხმებით ოსმალთა წინააღმდეგ ემოქმედა. მაგრამ მეფის გული მწუხარებისა და წყრომის ცეცხლით იყო მოცული და მწარე გამოცდილებამ მას უკვე საკმაოდ თვალი აუხილა, რომ ასეთი უცნაური რჩევისათვის ყური ეთხოვებინა[3].

რუსეთის მიერ მიტოვებულ საქართველოს მდგომარეობა

საქართველო ისევ მარტოდ-მარტო დარჩა. ერეკლე მეფემ ამ გაჭირვებულ მდგომარეობაში იმდენი დიპლომატიური ნიჭი გამოიჩინა, რომ აბობოქრებული მტრები დააშოშმინა და მეზობლებთან შედარებით მყუდროება ჩამოაგდო[4]. ამასთანავე მან ძლევამოსილი სამხედრო მოქმედებით 1788 წ. განჯაც დაიმორჩილა[5]. განჯაში გაქცეული შამშადილისა და ყაზახის ელნიც ისევ საქართველოში დაბრუნდნენ[6].

1790 წელს საქართველოს მეფე-მთავრების სრული შეთანხმება მოხდა და მათ შორის ერთობის კავშირი იყო შეკრული. „ვინაითგან ყოველთავე ივერიელთა მსახლობელთა სამეფოსა შინა ქართლისა, კახეთისა, იმერეთისა, ოდიშისა და გურიისათა აქვთ ერთმორ-

---

[1] Бутков, Материалы, II, 198.

[2] Бутков, Материалы II, 169 «Причины, побудившие к выводу из Грузии российских войск заключались во многих статьях: I-я, что в плане войны, вновь открывшейся с турками, не было предположено действовать противу их в сей стороне; 2-я, что царю Ираклию удобнее будет в течение сей войны обезопасить себя чрез возобновление прежних своих союзов, разрушившихся единственно пребыванием в земле его российских войск»... (იქვე).

[3] Бутков, Материалы, II, 197.

[4] Бутков, Материалы, II, 197, 277—278, 282, 293.

[5] იქვე II, 278, 283.

[6] იქვე, II, 278.

წმუნება, არიან ძენი ერისა კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა ჯნისა მქონებელნი, აქვსთ... სიყვარულივითარცა სისხლით ნათესავთა და მოყვრობით შეკრულთა ურთიერთთა შორის. ამისთვის ჩვენ ზემოხსენებულნი ქვეყანათა ივერიისათა მეფენი და მთავარნი, დამამტკიცებელნი, საუკუნოისა პირობისა... აღვსთქვამთ მტკიცესა ამასა ერთობასა"[1].

ამ ხელშეკრულებით საქართველოს განცალკევებული ნაწილების პოლიტიკური ერთობა მყარდებოდა კავშირის სახით. ამ კავშირს ერთი უზენაესი თავი ჰყავდა, რომელიც უაღრესი ხელმწიფეობით იყო მოსილი. საქართველოს სამეფო-სამთავროთა კავშირის ასეთ თავად ქართლ-კახეთის მეფე იყო ცნობილი. იგი კავშირის დანარჩენი ნაწილების წარმომადგენლებს შემდეგს პირობას უდებდა: ჩვენ „მეფე ქართლისა, კახეთისა და სხვათა ირაკლი მეორე... გარწმუნებთ ყოვლისა საიმერეთოსა მეფესა... სოლომონსა და მთავარსა ოდიშისა და სხვათა სამთავროთა დადიანს გრიგოლს და მთავარსა გურიისასა სვიმონს და ერთობით თავადთა, აზნაურთა და ერთა" დასავლეთ საქართველოისათა, რომ „ვიყო მწადნელი ბედნიერებისა თქვენისათვის და დაცვად ძეთა იმერეთისათა (ე. ი. ლიხთ იმერ.) ვითარცა მამა საზოგადო მათი" და „უკეთუ აღდგეს მტერი ვინმე თქვენზედა, დიდი ანუ მცირე, მხედრობითა ჩემითა ანუ სხვითა ძალითა, სიტყვითა და საქმითა... მზა ვიყო შემწედ თქვენდა"[2].

მაშასადამე, კავშირის თავი მოვალე იყო მთელი საქართველოს დაცვასა და კეთილდღეობაზე ეზრუნა და მთელი თავისი სამხედრო, თუ დიპლომატიური, ან სხვაგვარი ძალა შეეწირა ამ მიზნის მიღწევისათვის. თავის მხრით დასავლეთ საქართველოს ყველა მეფე-მთავრები ამ კავშირის თავის, ქართლ-კახეთის მეფის, უზენაეს უფლებასა და ხელმწიფეობას აღიარებდნენ: ეს გარემოება კავშირის ყველა წევრებს იმერეთის მეფეს სოლომონ II-სა, სამეგრელოს მთავარს გრიგოლს და სვიმონ გურიის მთავარს სათითოოდ საკუთრივ აღნიშნული აქვთ: „თქვენი უმაღლესობის უზენაეს ხელმწიფებას მამებრ-საგონებლობით აღვიარებ"-ო[3].

რუსეთმა რომ ოსმალეთთან ომი გაათავა, 1792 წ. თვალი კვლავ სპარსეთისკენ იბრუნა. სპარსეთში თანდათანობით ალა-მაჰმედ ხანი ძლიერდებოდა. 1786 წ. ალა-მაჰმედ ხანმა, როცა ჯერ კიდევ თავის მეტოქეებთან ბრძოლა ჰქონდა, ერეკლე მეფეს შემოუთვალა, რომ ის მისი მეგობარია და მასთან კავშირის შეკვრა სწადია, მთელ აზერბაიჯანსაც კი მის სრულუფლებიან მართვა-გამგეობაში გადმოსცემდა, ოღონდ მისთვის რუსეთის ხელმწიფის კეთილგანწყობილების მოპოვებაში დახმარებოდა[4]. პირველ ხანებში რუსეთი მას დიდის ყურადღებით ეპყრობოდა კიდეც[5]. მაგრამ იმავე დროს რუსეთის მთავრობა მის მოქიშპეს გილანის მმართველს მურთუზა-ალი ხანსაც მფარველობას უწევდა და ეხმარებოდა იმიტომ, რომ ის თავისი თავის გასაძლიერებლად რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღების

---

[1] პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты II, 1. გვ. 183—184.

[2] იქვე, II, გვ. 184.

[3] იქვე, Грамоты II, в. II, 6 «Признаю верховную власть вашего высочества отцепочитательную».

[4] Бутков, Материалы II, 301.

[5] Бутков, Материалы II, 304—305.

სურვილის გამომჟღავნებასაც კი არ დაერიდა[1]. ეს, რასაკვირველია, არაფრად მოეწონა ალა-მაჰმედ ხანს. მან ბრძანება გასცა, რომ გილანი აეღოთ, მურთუზა-ალი ხანი მოეკლათ, რუსთა ახალშენი ენზელში მოესპოთ და რუსის ქვეშევრდომები აეკლოთ.[2] მრავალგზისი ბრძოლის შემდგომ მურთუზა-ალი-ხანი იძულებული იყო სპარსეთიდან გაქცეულიყო და რაკი ამაში მას რუსები ეხმარებოდნენ, ალა-მაჰმედ ხანსა და რუსებს შორის მტრული განწყობილება ჩამოვარდა[3].

1791 წ. ალა-მაჰმედ ხანმა აზერბაიჯანში გაილაშქრა იქაური ხანების დასამორჩილებლად და იმათაც შიშით მძევლები მისცეს და ყოველწლიური ხარკი დაიდეს; ჯერი შემდეგ ყარაბაღისა და ერევნის ხანებზე მიდგა. ორივემ ალა-მაჰმედ ხანის მოთხოვნილება უარჰყვეს. ერევნის ხანმა იბრაჰიმ-ხანმა თანაც შეუთვალა, რომ ის საქართველოს მეფის ერეკლე II-ის სრულს მორჩილებაშია და სწორედ ამიტომაც არ შეუძლია ალა-მაჰმედ ხანის მოთხოვნილება აასრულოს. ამ უკანასკნელს გადაწყვეტილი ჰქონდა ორივე ხანი ძალით დაემორჩილებინა. ასეთ გარემოებაში სრულებით ბუნებრივი იყო, რომ ერეკლე მეფეს ალა-მაჰმედ ხანის შემოსევის მოლოდინი ჰქონოდა[4]. რუსეთის მთავრობამ ყველა ეს ამბები მშვენივრად იცოდა, მაგრამ არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა იმ საფრთხეს, რომელიც მის ერთგულს მოკავშირეს, პატარა საქართველოს სპარსეთისაგან მოელოდა. მაშინ, 1792 წ. თვით ერეკლე მეფემ რუსეთის მთავრობას 1783 წ. ხელშეკრულების არსებობა მოაგონა და ამის ძალით საქართველოში მეშველი ჯარის გამოგზავნა მოითხოვა. რუსეთის ხელმწიფემ ეკატერინემ 8 მაისს იმავე წელს საქართველოს მეფეს მოკლედ და ცივად შემოუთვალა, რომ საქართველოში ჯარის გამოგზავნა ეხლა საჭიროდ არ არის ცნობილი[5] და, სანამ საამისოდ ხელსაყრელი შემთხვევა და ხელშემწყობი პირობები არ შეიქმნება, ჩვენი ჯარების მანდ ყოფნის საკითხი გადადებულიაო[6]. ისე გამოდიოდა, რომ ხელშეკრულებას მხოლოდ მაშინ ჰქონდა ძალა, როდესაც ამას რუსეთი საჭიროდ დაინახავდა, და არა მაშინ, როცა საქართველოს უჭირდა.

საბედნიეროდ, სპარსეთში ატეხილმა არეულობამ ალა-მაჰმედ ხანს 1792 წ. საშუალება არ მისცა, რომ თავისი ზრახვა განეხორციელებინა: ის იძულებული იყო შინ გაბრუნებულიყო.

ალა-მაჰმედ ხანის შემოსევა საქართველოში

1794 წელს ალა-მაჰმედ ხანმა სძლია თავის უკანასკნელს მოწინააღმდეგეს ლოტფ-ალი-ხანს, რომელსაც თვალები დაათხრევინა. ამის შემდგომ ალა-მაჰმედ ხანმა თავისი თავი სპარსეთის ერთადერთ ბატონ-პატრონად იგრძნო და თავი სპარსეთის შაჰის ჯიღით შეამკო. მაშინვე ის სპარსეთის საზღვრების გაფართოებას შეუდგა და პირი კვლავ აზერბაიჯანისა და საქართველოსაკენ იბრუნა[7]. იმავე 1794 წ. მეფე ერეკლემ რუსეთში თავის დესპანად გენერალი გარსევან ჭავჭავაძე

---

[1] Бутков, Материалы, II, 304.

[2] იქვე, II, 309.

[3] იქვე, II, 323—326.

[4] იქვე, II, 319—320.

[5] «Ныне отправлять в Грузию войска за благо не приемлется».

[6] Бутков, Материалы, II, 334.

[7] Бутков, Материалы, II, 327—328.

გაგზავნა[1], რომელსაც, ვითარცა რუსეთში წინათაც ნამყოფს, პეტერბურგის მთავრობაზე გავლენა შეეძლო მოეხდინა, რომ ხელშეკრულება რუსეთის მხრით ასრულებული ყოფილიყო.

1795 წ. მაისში აღა-მაჰმედ ხანმა არდაველში 100.000 კაცამდე ჯარის შეგროვება დაიწყო იმ მიზნით, რომ ჯერ აზერბაიჯანის ყველა ხანები ძალით დაემორჩილებინა, ხოლო შემდეგ საქართველოს დასაპყრობად წამოსულიყო, რომ ამ უკანასკნელისათვის ძალა დაეტანებინა და სპარსეთის უზენაესი უფლება ეცნობებინა[2].

ერეკლე მეფემ მოსალოდნელი უბედურების ამბავი იმავე 1795 წ. მაისში რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსს აცნობა და ხელშეკრულების ძალით 3000 ჯარისკაცის მოშველება სთხოვა[3]. ერეკლე მეფეს რუსეთის მხრით დახმარების სრული იმედი ჰქონდა და ეჭვიც არ ებადებოდა, რომ მეშველი ჯარი მოუვიდოდა. იგი თავის ერთგულს ყმადნაფიცს შუშის ხანს ქართველი ჯარით ალექსანდრე ბატონიშვილის სარდლობით მიეშველა. ამის წყალობით სპარსეთის შაჰის ლაშქარი დამარცხებულ იქმნა[4].

აღა-მაჰმედ ხანმა თავისი ელჩის პირით ერეკლე მეფეს მოსთხოვა, რომ რუსეთის ხელმწიფის მფარველობა ერთხელ და სამუდამოდ უარეყო და სპარსეთისა აღიარებინა. რუსეთიდან მეშველი ჯარის მომლოდინემ ერეკლემ შაჰს ცივი უარი შეუთვალა[5].

რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსმა 1792 წ. უარყოფითი განკარგულების გამო თავისით მეშველი ჯარის საქართველოში გამოგზავნა ვერ გაბედა და 7 მაისს 1795 წ. ერეკლე მეფის თხოვნა თავის მთავრობას აცნობა. მაგრამ რუსეთის მთავრობა არ ჩქარობდა: პასუხი არ მოდიოდა.

ერეკლე მეფე გრძნობდა აუცილებელ განსაცდელს და რუსეთს შველას ემუდარებოდა. 2 აგვისტოს მონაპირე ჯარის უფროსმა თავის მთავრობას საქართველოს გაჭირვებული მდგომარეობა და ერეკლე მეფის თხოვნა ხელმეორედ აცნობა[6]. ამასობაში აღა-მაჰმედ ხანი დაიძრა, 10 ენკენისთ. 1795 წ. ცხენოსანი ჯარით სწრაფად საქართველოს დედაქალაქს მოადგა და ორი დღის შემდგომ აიღო: ჯერ მთლად გაცარცვა და წაიღო, რის წაღებაც კი სამეფო სასახლიდან შეიძლებოდა, შემდეგ ეს მშვენიერი სასახლე მთლად დაანგრია და ქალაქი ცეცხლით გადასწვა.

შაჰის ჯარმა საშინელი სიმხეცე გამოიჩინა. თბილისის მიდამოებიც მოკლული მამაკაცებისა, ქალებისა და ბავშვების გვამებით იყო მოფენილი. სატახტო ქალაქს რომ მორჩნენ, მერმე შიდა და ქვემო ქართლის აოხრებას შეუდგნენ. განძვინებულნი იჭერდნენ ხალხს და ვინც წინააღმდეგობას გაბედავდა ხოცავდნენ. დანარჩენი ტყვედ მიჰყავდათ. აღა-მაჰმედ ხანის შემოსევამ ისე გაანადგურა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო, რომ იმ 61000 კომლიდან, რომელიც შემოსევამდე, მაგალითად, თუნდ 1783 წელს იყო, 1795 წლის შემოსევის შემდეგ 35000 კომლი ძლივსღა იქნებოდა შერჩენილი[7].

---

[1] Бутков. Материалы. 335.
[2] იქვე, II, 331—332.
[3] იქვე, II, 335.
[4] იქვე, II, 333.
[5] იქვე, II, 337.
[6] იქვე, 335.
[7] იქვე, II, 339—340.

ამ პირველი თავზე დამტყდარი უბედურებით გულგატეხილი, ოთხმოცი წლის მოხუცი მეფე იძულებული იყო მწუხარებითა და სასოწარკვეთილებით აღსავსე ანანურის მონასტერში შეხიზნულიყო. მაგრამ სპარსეთის შაჰმა არც აქ მოასვენა: აღა-მაჰმედ ხანმა ერეკლე მეფეს კვლავ შემოუთვალა, რომ თუ ის მის უზენაეს უფლებას სცნობდა და ერთ-ერთ ბატონიშვილს მას მძევლად გამოუგზავნიდა, მაშინ შაჰი თავის მხრივ ყველა ტყვეებს განუთავისუფლებდა, ყველაფერს, რაც თბილისში ომისგან დაზიანებული იყო, შეაკეთებინებდა და თანაც მოკავშირეობის ხელშეკრულებასაც დასდებდა. ამ აუწერელ უბედურებაში მყოფმა მეფე ერეკლემ თავის დამცირება მაინც არ ინდომა და მოსისხლე მტერს არავითარი პასუხი არ აღირსა[1].

რვა დღის განმავლობაში ქართლის აოხრებისა და დაწიოკების შემდეგომ, აღა-მაჰმედ ხანი უკვე კახეთში აპირებდა გალაშქრებას, რომ ერთბაშად საქართველოდან გასვლა ამჯობინა, რადგან ყარაბაღის ხანი და ზოგი სხვაც დამორჩილებული არა ჰყავდა და ამის გამო ზურგი უზრუნველყოფილი არა ჰქონდა. საქართველოს სრული განადგურება მან შემდეგი, უფრო მარჯვე დროისთვის გადასდვა[2].

თბილისის აღებისა და განადგურების მხოლოდ 18 დღის შემდეგომ, 1 ოქტომბერს, მოუვიდა რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსს თავისი მთავრობისაგან ბრძანება, რომ ხელშეკრულების ძალით და ჩვენი ღირსებისა და ინტერესების თანახმად საქართველოს მეფეს ორი სრული ბატალიონი ჯარით მიეშველეთო. მას ამასთანავე უფლება ეძლეოდა საჭიროებისამებრ კიდევ ორი ბატალიონი მიემატებინა დამხმარე რუსთა ლაშქრისათვის[3]. ეს მეშველი ორი ბატალიონი ალმ. საქართველოში მხოლოდ 1795 წ. დეკემბრის დამდეგს მოვიდა.

ერეკლე მეფე ქვეყნის აოხრების გამო რუსეთის მთავრობას 1.00.000 მ. სთხოვდა სესხად და საწინდრად თავისი და თავის სახლობის მამულებს იძლეოდა. მაგრამ ამის პასუხი არ მოდიოდა. ამავე დროს ოსმალეთის მთავრობა ამ სესხს აძლევდა, რასაკვირველია, იმ იმედით, რომ საქართველოს გული თავიანთვის მოეგოთ და რუსეთისაგან აეყრევინებინათ. რაკი რუსეთის სამხედრო დახმარებაც მაშინდელ პირობებში მეტად მცირედი იყო და სესხის შესახებაც რუსეთის მთავრობისაგან არავითარი პასუხი არ მოსდიოდა, ერეკლე მეფეს გამოცდილების გამო ეჭვი შეეპარა, რომ რუსეთისაგან შეპირებულ ძლიერს სამხედრო დახმარებას ოდესმე მართლაც ეღირსებოდა. ამიტომ ერეკლე მეფე ყოყმანში იყო, უარეყო თუ არა ოსმალეთის წინადადება[4].

რუსეთის გალაშქრება აღა-მაჰმედ ხანისა და სპარსეთის წინააღმდეგ 1796 წ. მისი მოჩვენებითი და ნამდვილი მიზეზები და დასასრული

1796 წ. მარტში რუსეთის მთავრობამ სპარსეთს ომი გამოუცხადა. ეკატერინე II-ის მანიფესტში, რომელიც ომის დაწყებისთანავე გამოქვეყნდა, ნათქვამი იყო, რომ რაკი სპარსეთის მთავრობის ზოგიერთი მოხელეები რუს ქვეშევრდომ ვაჭრებს ავიწროებდნენ, ხოლო თვით აღა-მაჰმედ ხანმა რუსეთის წარმომადგენელს შეურაცხყოფა მიაყენა. დასასრულ, რადგან სპარსეთის შაჰი საქართველოს შევსია და მოსაზღვრე ხანებს მოსვენებას არ აძლევს, ამიტომ საქართველოს მეფის თხოვნა

---

[1] Бутков, Материалы, II, 341
[2] იქვე. II, 41.
[3] იქვე. II, 344.
[4] იქვე. II, 345.

მფარველობისა და დაცვის შესახებ შევისმინეთ და ჩვენს ჯარს სპარსეთის საზღვრების გადალახვა ვუბრძანეთო[1].

რუსეთის მთავრობამ ეს საჯარო განცხადება ომის მიზეზების შესახებ სპარსულად, ქართულად და სომხურად დაბეჭდა და ამ ხალხთა შორის გაავრცელა ერეკლე მეფეს, შუშის ხანს იბრაჰიმ-ხანსა და ყარაბაღის მელიქებს და დაღესტან-შირვანის მფლობელთ ამას გარდა საგანგებოდაც აცნობეს, რომ რუსეთი თავისი მხედრობით მათ განსათავისუფლებლად მოდის და ამიტომ მათგან მადლობასა და დახმარებას ელის[2].

მაშასადამე, რუსეთის მთავრობას საქმე ისე ჰქონდა საქვეყნოდ მოჩვენებული, ვითომც ის საქართველოს აოხრების გამო შურის მაძიებლად გამოდიოდა და შუშისა, შირვანისა და დაღესტნის ხანებისა და ყარაბაღის მელიქების მყუდროებას იცავდა. მაგრამ ეს მხოლოდ თვალების ასახვევად და შესაცდენად იყო გამოცხადებული. ომის ნამდვილი მიზეზი და მიზანი კი სულ სხვა ყოფილა.

1795—1796 წ.-ის ზამთარში აღა-მაჰმედ ხანის ბრძანებით ენზელში რუსთა ყველა ხომალდები და ვაჭრები დაიჭირეს[3]. რუსეთის მაშინდელი მთავრობა მეტად ფხიზლად ადევნებდა თვალყურს თავისი ქვეშევრდომების სავაჭრო ინტერესებს, მეტადრე სპარსეთში ცდილობდა ამ მხრივ მტკიცედ ფეხის მოკიდებას, რადგან აქედან მას ფართო და უაღრესად მიმზიდველი სამოქმედო ასპარეზი ეხატებოდა. ამიტომ რუსეთის მთავრობამ ზემოაღნიშნულ შემთხვევას დიდი ყურადღება მიაქცია[4].

რუსეთის მთავრობა ხედავდა, რომ სპარსეთში მომხდარი ამბები იმ ინტერესებისათვის და მიზნისათვის, რომელიც მას დასახული ჰქონდა, მეტად სახიფათო იყო. მას კი ჰსურდა, რომ რუსეთის ვაჭრობა სპარსეთში ისე გაძლიერებულიყო, რომ მარტო კასპის ზღვის პირას კი არა, არამედ ქვეყნის თვით შუაგულშიც ყოფილიყო გავრცელებული. მას იმედი ჰქონდა, რომ ამ ადგილებიდან ინდოეთისაკენ გზის გახსნა უფრო მარჯვედ მოხერხდებოდა. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ამნაირად რუსეთი ინდოეთის მდიდარს ვაჭრობას ევროპულ ხალხებზე გაცილებით უფრო მოკლე გზით ჩაიგდებდა ხელში, რადგან ისინი ამისთვის „კეთილი იმედის კონცხს“ უვლიდნენ ხოლმე. ამის გამო რუსეთის მთავრობას ამ გეგმის განხორციელების წყალობით აურაცხელი სიმდიდრე და სარგებლობა ეხატებოდა[5].

რუსეთის მთავრობას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ სპარსეთში ერთი მხრით მშვიდობიანობა და წესიერება ყოფილიყო, იმიტომ რომ უამისოდ მისი საკომერციო ფართო გეგმის განხორციელება შეუძლებელი იქნებოდა. ამისთვის კი ძლიერი გაერთიანებული მთავრობა უნდა ყოფილიყო სპარსეთში. მაგრამ მეორე

---

[1] Бутков. Материалы, II, 371.

[2] იქვე, II, 372.

[3] იქვე, II, 354.

[4] იქვე.

Бутков, Материалы II, 355: «Спокойствие... в Персии откроет России богатый торг не только при берегах моря Каспийского, но и внутри пределов персидских областей; посредством сих последних удобовозможно будет открыть путь в Индию и привлечь к нам богатейший торг сей кратчайшими путями, чем тот, коему следуют все народы европейские, обходя мыс Доброй Надежды».

მხრით რუსები ფიქრობდნენ, რომ სპარსეთის გაერთიანება და გაძლიერება რუსეთისათვის სასარგებლო კი არა, სახიფათოც იყო[1]. ეს ალა-მაჰმედ ხანის მოქმედებამაც ცხადჰყო. ამიტომ რუსეთმა გადასწყვიტა, რომ ალა-მაჰმედ ხანის გაძლიერება და მისი საბრძანებლის საზღვრების გაფართოება რუსეთის მთავრობის ფართო ეკონომიურსა და პოლიტიკურ გეგმას ეწინააღმდეგებოდა და სავაჭრო ინტერესებისათვის ფრიად სახიფათო იყო. ალა-მაჰმედ ხანი უნდა დაუძლურებულიყო, სპარსეთშიაც რუსეთისათვის კარი ფართოდ უნდა გაღებულიყო.

ასეთ პირობებში რუსეთს საქართველოს გამოყენებაც მშვენივრად შეეძლო. ის, ჯერ ეს ერთი, გამოდგებოდა პოლიტიკურად მით, რომ ოსმალეთთან და სპარსეთთან ომის დროს რუსთა საქმისთვის სასარგებლო იქნებოდა. ამიტომ მისი გაძლიერებაცა და გაფართოებაც ამჟამად ურიგო არ იქნებოდა. მეორეც ისა, რომ რუსეთს საქართველოს გამოყენება შეეძლო ეკონომიურადაც, რადგან მის საშუალებით უფრო განმტკიცდებოდა და უზრუნველყოფილი იქნებოდა რუსეთის ვაჭრობა სპარსეთში[2].

ამ სარგებლობის აზრმა ისე გაიტაცა რუსეთის მთავრობა, რომ განჯის და ერევნის სახანოს შემოერთებაც კი უნდოდა საქართველოსთვის[3].

ამგვარად, სრულებით ცხადია, რომ რუსეთის დედოფლის მანიფესტში მოხსენებული ცნობა, ვითომც სპარსეთისათვის ომი იმიტომ გამოეცხადებინოს, რომ ალა-მაჰმედ ხანმა საქართველო ააოხრა და საქართველომ მის წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა, მხოლოდ ლამაზი, მაგრამ ყალბი სიტყვები იყო. თვით ამ სპარსეთის ლაშქრობის მონაწილე და რუსთა ჯარის სარდლის შტაბის ადიუტანტი ბუტკოვი პირდაპირ ამბობს: „ეკატერინე დიდის სურვილი იყო, რომ რუსეთს საქართველოს აოხრებისათვის ალა-მაჰმედ ხანის დასჯის მომიზეზებით ესარგებლა და სპარსეთთან რუსეთის ვაჭრობა განსაკუთრებით განემტკიცებინა“-ო[4], რადგან ამ ომის „უმთავრესი მიზანი ვაჭრობის გავრცელება“ იყო[5].

რუსეთის მთავრობას ეშინოდა, რომ თუ ვინცობაა მისი ნამდვილი ზრახვა და იდუმალი გეგმა გამოაშკარავდებოდა, მას არავინ, არც საქართველოში, არც შირვანისა და შაქის სახანოებში, მხარს არ დაუჭერდა. ამიტომ არავის ენდობოდა. თვით მეფე ერეკლესაც კი ის ეჭვის თვალით უყურებდა და რომ თავის თავი სა-

---

[1] Б у т к о в, Материалы II, 355. «Польза империи российской взыскует предостерегать и не допускать до соединения и утверждения всех сил народа сего воедино» (Б у т к о в, Материалы II, 336).

[2] Б у т к о в. Материалы II, 366. «Сие... даст способ царству сему без нашей помощи не только противостоять врагам христианской веры, но и удачные производить над ними поиски, весьма для нас полезные при случае войны с Турками. Через посредство распространенной таким образом Грузии более утвердится и обеспечится наша торговля с Персией» (II, 368).

«Для сего Грузия должна быть... распространена и увеличена в силах своих. Но все для распространения в Азии российской торговли» (II, 368).

[3] იქვე, II, 365.

[4] Материалы II, 367—8, «Предметом введения в Персию войск Великой Екатерины было не суетное желание побед, ни распространение пределов и без этого обширнейшей в свете империи, но чтоб под предлогом наказания Ага-Магомет-Хана за Грузию, главнейше основать твердым образом с Персиею нашу торговлю».

[5] იქვე, II, 367. «Главнейший же предмет?—распространение торговли».

ქართველოსაგან უზრუნველეყო, მან ერთს, თუმცა უკადრისს, მაგრამ მეტად მოხერხებულს საშუალებას მიჰმართა. მან გადასწყვიტა, რომ საქართველოს მეფისაგან სხვათა შორის ერთი რჩეული ათას კაცამდის ქართული სამხედრო ნაწილის შედგენა მოეთხოვა, რომელიც რუსთა ჯარისათვის უნდა მიემატებინა და მასთან ერთად წაეყვანათ ომში. ამ ნაწილში თვით ბატონიშვილებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩარიცხულნი, განსაკუთრებით ისეთები, რომელნიც მშობლებისათვის უფრო ძვირფასნი იყვნენ, როგორც, მაგ., ბატონიშვილები იულონი და დავითი. ამგვარადვე მოწინავე ქართველობის საუკეთესო წარმომადგენელნი უნდა ამ რაზმში შესულიყვნენ. რუსეთის მთავრობას გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ ამ რჩეულ ქართულ სამხედრო ნაწილს საიდუმლოდ საქართველოს მეფისა, დედოფლისა და ერის ერთგულების მძევლად ჩასთვლიდა[1].

სამხედრო მოქმედება უკვე თავისი ბუნებრივი გზით მიმდინარეობდა და თავიანთი მომავალი გამარჯვების გამოსაყენებლად რუსებს მრავალი ერთი მეორეზე უფრო საოცნებო გეგმები ეხატებოდათ, რომ 1796 წ. ნოემბერში ეკატერინე II გარდაიცვალა. 6 დეკემბერს იმავე წელს რუსების ჯარების მთავარსარდალს თავისი მთავრობისაგან გადაჭრილი ბრძანება მოუვიდა ყოველგვარი სამხედრო მოქმედების შეჩერებისა და მთელი ჯარითურთ რუსეთში დაბრუნების შესახებ[2]. მართლაც, სამხედრო მოქმედება შეწყდა და რუსის ჯარი შინისაკენ მიმავალი საქართველოში დაბრუნდა, რომ იქიდან რიგრიგობით რუსეთში წასულიყო. ჯარის ერთი ნაწილი იმავე ზამთარში წავიდა საქართველოდან[3].

ძნელი წარმოსადგენელი არ უნდა იყოს, თუ რანაირად უნდა თავზარდაცემული ყოფილიყო საქართველო და ერეკლე მეფე, სხვა ხანებიც, რომელნიც სპარსეთის ამ ლაშქრობაში რუსებთან ერთად მონაწილეობას იღებდნენ, როდესაც რუსეთის მთავრობის უპირობამ ამ შემთხვევაშიაც თავი იჩინა. აღა-მაჰმედ ხანი კი სიხარულით ცას ეწეოდა, ყველგან ფირმანებს გზავნიდა, რომ რუსთა ჯარი მას შეუშინდა და უკან გაბრუნდაო. მრისხანე ბრძანება ბრძანებაზე მოსდიოდათ ყველას, ვინც კი მის საწინააღმდეგო სამხედრო მოქმედებაში მონაწილეობის მიღება გაბედა.

1797 წ. გაზაფხულსვე აღა-მაჰმედ შაჰი შუშის ხანის დასასჯელად დაიძრა. მას გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ აქედან პირდაპირ საქართველოს ასაკლებად წამოვიდოდა, მცხოვრებლებს აჰყრიდა და შაჰ-აბაზის მსგავსად სპარსეთში გადაასახლებდა[4]. საქართველოს სრული განადგურება აუცილებელი იყო, რომ 4 ივნისს მისი სიმკაცრით გაბოროტებულ მსახურთ მძინარე აღა-მაჰმედ შაჰისთვის თავი არ მოეჭრათ[5].

ასე სრულებით შემთხვევით გადაურჩა საქართველო აოხრებას და დაღუპვას. თუმცა რუსებმა ეს თავის თვალით ნახეს და კარგად გრძნობდნენ რა განსაცდელშიც იყო საქართველო, მაგრამ მაინც გადაწყვეტილება არ შეუცვლიათ და

---

[1] Бутков, Материалы, II, 368—369. «Дабы иметь в руках своих заложников в верности царя грузинского, жены, детей его и лучших людей народа сего, нужно будет присоединить и взять к войскам нашим... хотя до 1 т. человек отборных грузин и при них тех из сыновей царицы, к которым она наиболее привязана, т. е. ц-ча. Юлона, тоже и ц-ча Давида».

[2] იქვე, II, 419.

[3] იქვე, II, 423.

[4] იქვე, II, 427.

[5] იქვე, II, 430.

1797 წ. ენკენისთვეში თავიანთი ჯარის უკანასკნელი ნაწილიც ჩვენი ქვეყნიდან გაიყვანეს[1]. სპარსეთთან ომის გაგრძელება მათ საჭიროდ არ მიაჩნდათ. ხოლო რუსეთის მთავრობა რომ თავისი მოქმედებით საქართველოს უსაშინელეს მდგომარეობაში აგდებდა და ჯარის გაყვანა მის მხრივ 1783 წ. ხელშეკრულების დარღვევა იყო, ამგვარ გარემოებას იგი არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთი დამოკიდებულების საფუძველი

უნებლიეთ საკითხი იბადება. თუ რა მიზეზი იყო. რომ დიდი რუსეთის მთავრობა ასე ექცეოდა პატარა საქართველოს ან როგორ ახერხებდა რუსეთი საქართველოს ისე მოჯადოებას, რომ იგი რამდენიმე მწარე გამოცდილების შემდგომაც მაინც „ქრისტესმოყვარე“ რუსეთის მფარველობის გულწრფელი მოიმედე იყო?

პირველი საკითხის გადაწყვეტა ყველა ზემოთხრობილის შემდგომ ძნელი არ არის.

რუსეთის მაშინდელი მთავრობის ბრძანებებიდან და მიწერ-მოწერიდან, აგრეთვე სხვა ყველა იმდროინდელი საბუთებიდან და თვით მოქმედებიდანაც, სრულის სიცხადით ირკვევა, რომ რუსეთის მთელი პოლიტიკა და მოქმედება საქართველოს მიმართ ნამდვილად რუსული პოლიტიკური ინტერესებით იყო ნაკარნახევი.

მაშინ რუსეთს ამიერკავკასიაში და სპარსეთში იმდენად პოლიტიკური ინტერესები არა ჰქონდა, რამდენადაც ეკონომიური. ის განსაკუთრებით რუსული აღებმიცემობის სპარსეთში გავრცელებაზე ზრუნავდა, რითაც მას ინდოეთის მდიდარი ვაჭრობის ხელში ჩაგდების იმედი ჰქონდა. თუ ეს მოხდებოდა, მაშინ უკვე საკომერციო ინტერესები რეალურ გეგმას წარმოშობდნენ, რომელიც ინდოეთის დაპყრობის გამამართლებელ საბუთად გამოდგებოდა. მაგრამ რუსებს ეს მხოლოდ შორეულ, მომხიბლავ მომავალად ეხატებოდათ.

რუსეთის მთავრობის გულის სიღრმეს არ მოჰხვედრია ქართველი ერის მისწრაფება, მისი დაწინაურებული, განათლებული ყოფა-ცხოვრების დაუშრეტელი წყურვილი და მუდმივი ლტოლვა თავისუფლებისადმი. არა, რუსეთი საქართველოს ისე უყურებდა, როგორც კარგს იარაღს, რომელიც საჭიროებისამებრ შეიძლებოდა მშვენიერად გამოეყენებინა თავის სასარგებლოდ. ეს აზრი თვით რუსეთის მთავრობას აქვს სრული გულახდილობით გამოთქმული გრაფ. ნ. პანინის პირით ერთს საიდუმლო მიწერილობაში, რომელიც მან სახელმძღვანელოდ საქართველოში მყოფს რუსეთის წარმომადგენელს გენერალ ტოტლებენს გამოუგზავნა: უნდა ეცადოთ საქმე საქართველოში ისე მოაწყოთ, რომ ყველაფერი ჩვენი „ხელმძღვანელობით ხდებოდეს“, თვით ქართველებს კი ისე ეგონოთ, ვითომც ისინი თავიანთი მთავრობის განკარგულებას ასრულებდნენ. თვით მთავრობაც დარწმუნებული იყოს, თითქოს ყველაფერი მისი სურვილისა და ნების თანახმად ხდებოდეს, ერთი სიტყვით, ყოველი ჩვენი წადილი განხორციელდეს, მაგრამ იმნაირად კი, რომ სული აქაური (ე. ი. რუსული) იყოს, სხეული კი ქართული[2]. მაშასადამე, რუსეთის მთავრობას უნდოდა, რომ ქართვე-

---

[1] Бутков. Материалы, II, 423.

[2] «Главнейшая нужда, чтоб Грузины нам в войне помогали таким образом, чтоб... мнили исполнять повеления своих владетелей, а сии равным образом оказываемую

ლეში უსულო იარაღივით გამოეყენებინა თავისი პოლიტიკური მიზნებისა და ზრახვების მისაღწევად.

მაშინდელი ქართველობა კარგა ხანს ამ გარემოებას ვერ ამჩნევდა და გულწრფელად დარწმუნებული იყო, რომ რუსთა ხელმწიფეს და მთავრობას საქართველოსთვის მართლაც გული შესტკიოდა და მისი მწუხარება თავის მწუხარებად მიაჩნდა. ამგვარი განუსაზღვრელი და დაუშრეტელი რუსებისადმი ნდობა იმაზე იყო დამყარებული, რომ საქართველოს იმდროინდელი მტრები სპარსეთ-ოსმალეთი მაჰმადიანები იყვნენ, რუსეთი კი, ვითარცა ქართველთა ერთმორწმუნე სახელმწიფო, თავიანთ ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ.

ქართველებს შორიდან გაგონილი ჰქონდათ რუსთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა და ეჭვი არ ებადებოდათ, რომ რუსეთი ქართველთა სულისკვეთებას ადვილად გაიგებდა და მათს თავგანწირულს ბრძოლაში სპარსეთისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ წრფელის გულით ძლიერს დახმარებას გაუწევდა.

რუსეთის მთავრობას და პოლიტიკოსებს არ გამოჰპარვიათ ქართველთა ამგვარი პოლიტიკური გულუბრყვილობა. მთელი მათი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, როდესაც კი რუსეთის სამხედრო თვალსაზრისით ქართველთა ძალის გამოყენება ოსმალეთის, ან სპარსეთის წინააღმდეგ საჭიროდ მიაჩნდათ, სწორედ ქართველთა ამ სუსტ გრძნობაზე და გულუბრყვილობაზე იყო ხოლმე დამყარებული. „ქართველებს მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა აქვთ და ამაზეა დამოკიდებული მათი გულმოდგინეობა სრულიად რუსეთის კარისადმი და კეთილმოსურნეობა რუს ხალხისადმი“-ო[1], ასე ამბობდნენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელნი, — და ამ ქართველთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობის საშუალებით ცდილობდნენ და ახერხებდნენ კიდეც ქართველების იმდენად მოჯადოებას, რომ რუსეთის პოლიტიკური მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინათ.

გარეგნულად რუსეთის მთავრობა ვითომც სწუხდა, რომ საქართველო პოლიტიკურად დასუსტებული სახელმწიფო იყო და თითქოს ცდილობდა, რომ მისი სამხედრო ძლიერება გაზრდილიყო და საერთაშორისო მდგომარეობა განმტკიცებულიყო. რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტრო, მაგ., თავის წარმომადგენელს საქართველოში კოვალენსკის სწერდა, რომ მას საქართველოს მეფისათვის ერჩია მუდმივი ლაშქარი დაეარსებინა და ხეირიანი არტილერია შეექმნა, რომ ამგვარად მეფეს საშუალება ჰქონოდა საჭიროებისამებრ პატარა სამხედრო ძალითაც სპარსთა მრავალრიცხოვანი, თავზეხელაღებული ბრბოებისათვის წინააღმდეგობა გაეწია. ამ საქმის განსახორციელებლად რუსეთის ხელმწიფე საქართველოს მეფეს ნებას აძლევდა საქართველოში დანიშნული იეგერთა პოლკის უფროსი და ოფიცრები ხელმძღვანელად გამოეყენებინა (Инструк. Иностр. Коллегии Ковален-

---

нам услугу своему усердию собственному побуждению причитать, но в самом деле все то производилось здешним руководством и просвещением, —коротко сказать: была бы душа здешняя, а тело грузинское» (პროფ. ა. ცაგარელის Грамоты etc. I, 155—156).

[1] «Теплота веры в Грузинцах великая» გვ. 7, «одинаковое исповедание веры с господствующей здесь, происходящее от того в них ко всероссийскому Императорскому двору усердие и доброжелательство к Российскому народу, надежда... лутчие получить успехи» (Рассуждение о способах, какими Грузинцы преклонены быть могут к восприятию участия... с Портою Оттом войне. (პროფ. ალ. ცაგარელი Грамоты I, გვ. 7.)

(КОМУ: АКАГК, I. გვ. 95. გ 11). მაგრამ ეს 1799 წელს იწერებოდა, როდესაც უკვე საქართველოს დამოუკიდებლობის ბედი თვით რუსთავე წყალობით გადაწყვეტილი იყო, ისე რომ ამ რჩევას მაშინ არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა.

განსაკუთრებით საყურადღებო კი სწორედ ის გარემოებაა, რომ თვით საქართველოს მთავრობა მუდამ ცდილობდა დაწინაურებული სამხედრო ტექნიკა და მეტადრე ზარბაზნების ჩამოსხმა-მოხმარება შეესწავლა, ხოლო რუსეთის მთავრობა იდუმალად ყოველ ღონისძიებას ხმარობდა, რომ საქართველოს თავის ეს წადილი ვერ განეხორციელებინა. ისე რომ თუ საქართველოს XVIII ს.-ის დასასრულს, როდესაც რუსეთის მთავრობის ზემომოყვანილი რჩევა იყო შედგენილი, შესაფერისი არტილერია არ ებადა, ამაში უმთავრესად თვით რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებს უძევთ ბრალი.

საქართველოში ძალიან კარგად ესმოდათ კარგი არტილერიის უაღრესი მნიშვნელობა ქვეყნის გარეშე მტრისაგან უზრუნველყოფისათვის და სწორედ ამიტომაც არის, რომ ერეკლე მეფე სულ იმის ცდაში იყო, რომ ვისკანმე ზარბაზნების გაკეთება და ხმარება შეესწავლა.

მან ისარგებლა კიდეც შემთხვევით, რომ რუსთა ჯარში, რომელიც ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად მაშინ საქართველოში იყო გამოგზავნილი, არტილერიის საქმის მცოდნე პირები ქართველები იყვნენ და მათ მიჰმართა, რომ თავისი დიდის ხნის ნატვრა აესრულებინა. არტილერიის პოდპოლკოვნიკს ჩოლოყაშვილს და თავად თარხან-მოურავს სიხარულით უკისრიათ ეს საქმე. ისინი თურმე ერეკლე მეფეს ზარბაზნების, მორტირების და ჰაუბიცების გაკეთებასა და დადგმას ასწავლიდნენ.

მოულოდნელად ამის გამო მთელი აურზაური ატყდა. თუმცა მაშინ ეს ქართველებს ეუცნაურათ, მაგრამ რუსეთის ჯარის უფროსმა ტოტლებენმა რომ ეს გარემოება შეიტყო, მაშინვე ჩოლოყაშვილსაცა და თარხან-მოურავსაც სასტიკად აუკრძალა, რომ მათ მეფე ერეკლესთვის საარტილერიო ხელოვნება ესწავლებინათ.

ამ ორს ქართველს არტილერისტს, როგორც ჩანს, ტოტლებენის ამგვარი ბრძანება უკანონოდ მიაჩნდათ და ეტყობა გულწრფელად დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ რუსეთისათვისაც ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო, თუკი საქართველოს მეფეს, ვითარცა რუსეთის ერთგულს მოკავშირეს და მის მფარველობის ქვეშე მყოფს, სამხედრო საქმე კარგად შესწავლილი ექნებოდა, ამიტომ ორივენი ისევ თბილისში დარჩნენ და წინანდებურად ერეკლე მეფეს ასწავლიდნენ. მაშინ ტოტლებენმა [illegible] თებერვალს 1770 წელს რუსეთის მთავრობას ფრანგულად დაწერილი საიდუმლო მოხსენება გაუგზავნა, რომელშიაც ატყობინებდა, რომ ჩოლოყაშვილი და თარხან-მოურავი ერეკლე მეფეს ზარბაზნების ჩამოსხმასა და დადგმას ასწავლიანო. თუმცა საქართველოს მეფე, სწერდა ტოტლებენი მთავრობას, რუსეთის ხელმწიფის მფარველობის ქვეშ არის, მაგრამ რუსეთის ინტერესებისათვის სასურველი არაა, საქართველოში რუსეთის ხელმწიფის ზარბაზნებს გარდა სხვისი ვისიმე ზარბაზნები იყოსო. ამიტომ ტოტლებენი მთავრობას სთხოვდა, რომ ყველა ქართველი ოფიცრები და თავადი თარხან-მოურავი საქართველოდან ისევ რუსეთში წაეყვანათ.

ქართველი ოფიცრები თავისი მამულიშვილური გრძნობისა და პოლიტიკური სიბეცისათვის სასტიკად დაისაჯნენ: იძულებით რუსეთში წაყვანილნი და დაპატიმ-

რებულნი საქმის გამოძიებას უცდიდნენ, სანამ მათი უდანაშაულობა ყველასათვის ცხადი არ შეიქმნა.

ამ საიდუმლო მოხსენებიდან ცხადად ჩანს, რომ რუსეთის მთავრობისათვის, საზოგადოდ, საქართველოს გაძლიერება სრულებითაც საჭირო არ იყო. საქართველო ისეთ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო, რომ რუსეთის დაუხმარებლივ მას თავისი თავის დაცვა არ შესძლებოდა და მუდამ მხოლოდ რუსეთის შემავედრებელი და ხელში შემყურე ყოფილიყო[1].

ასეთი ვითარება ჩვენს ქვეყანას მარტო საერთაშორისო დამოკიდებულებას კი არ უფუჭებდა, მარტო მის გარეშე მტრებს კი არ ათამამებდა, არამედ შინაურ ცხოვრებაში არევ-დარევასა და სხვადასხვა პოლიტიკურ დასთა შორის ბრძოლას ამწვავებდა, მეფისა და მთავრობის პატივისცემისა და უფლების გაქარწყლებას ხალხის თვალში ხელს უწყობდა. ბევრნი ხედავდნენ, რომ მთავრობის მთელი პოლიტიკა საქართველოს უბედურების მეტს არას უმზადებდა და ამის გამო სპარსეთთან და ოსმალეთთან შეთანხმების მომხრენი დაუნდობლად ებრძოდნენ იმ წრეებს,რომელნიც რუსეთის მფარველობისა და მოკავშირეობის მომხრენი და მოთავენი იყვნენ. ეს შინაური უთანხმოება და ქიშპობა ძირს უთხრიდა ისედაც დაუსრულებელი ომებისა და მტრების შემოსევისაგან დასუსტებულს სახელმწიფოს.

ერეკლე მეფე ღრმად მოხუცებული მოუსვენარი ცხოვრებისა და თავდატეხილი უბედურებისაგან დაავადებული გულის ტკივილით შეპყურებდა, როგორ ინგრეოდა ის პოლიტიკური და სამხედრო სიძლიერე, ქონებრივი კეთილდღეობაც, რომელიც მისი მამის თეიმურაზ II-ისა და მისი პირადი დაუღალავი შრომითა და გამჭრიახობით იყო მოპოვებული. მისი სიბერის დღენი ეგების იმ მწარე გრძნობით იყო მოწამლული, რომ ამის ბრალი მის პირადს პოლიტიკურს გულუბრყვილობას და რუსეთის მთავრობისადმი განუსაზღვრელ ნდობასაც ედებოდა.

ერეკლე მეფეს დიდ ხანს აღარ უცოცხლია... 11 იანვარს 1798 წ. ქ. თელავში გარდაიცვალა 78 წლის მოხუცი გმირი პატარა-კახი.

საქართველოს შეერთება რუსეთთან

სამეფო ტახტზე ასულს გიორგი მეფეს არც მამის ნიჭი და პირადი სიქველე ჰქონდა, არც საიმისო გავლენა მოეპოვებოდა ხალხში, რომ ესოდენ გართულებული პოლიტიკური მდგომარეობიდან ბრძნულის შორსგამჭვრეტელობითა და სიფრთხილით საქართველო სამშვიდობოს გამოეყვანა; პირიქით, შინაური უწესოება გაძლიერდა, გარეშე მტრები უფრო გათამამდნენ. გულწრფელი მეგობრული გრძნობითა და უანგარო კეთილმოსურნეობით გამსჭვალული ძლიერი მოკავშირის მფარველობა და დახმარება კი არა ჩანდა.

ასეთ გარემოებაში მყოფს გიორგი მეფეს რუსეთის მხრივ შველის იმედი აღარა ჰქონდა და ამის გამო მან გადასწყვიტა დარიალის კარი ჩაეკეტა და სამხრეთისაკენ გზა რუსებისათვის სამუდამოდ დაეხშა. მას ეგონა, რომ ისევ ოსმალეთთან პოლიტიკური შეთანხმება და მისი მოკავშირეობა მიანიჭებდა ლონემიხდილს საქართველოს მშვიდობიანობას. მეფემ უკვე დესპანიც კი გაგზავნა ახალ-

---

[1] 1783 წ. ხელშეკრულების დადების შემდგომ რუსეთის მთავრობამ ზარბაზნები დაამზადა საქართველოსათვის, მაგრამ აქედან მხოლოდ 2 ზარბაზანი გამოუგზავნა, იმათაც ძლივსძლიობით მხოლოდ 1788 წ. მოაღწიეს საქართველომდის, დანარჩენი რუსეთში ჩარჩა.

ციხის ფაშასთან, რომ იქიდან სტამბოლში წასულიყო ამ საქმის მოსაწყობად. მაგრამ დესპანი ჯერ ახალციხეს არ გასცილებოდა, რომ რუსეთიდან ტახტის მემკვიდრე ბატონიშვილი დავითი ჩამოვიდა, რომელმაც რუსეთის ხელმწიფის პავლეს საქართველოსადმი კეთილგანწყობილების ამბავი ჩამოიტანა. მაშინვე კვლავ „ქრისტეს მოყვარე" რუსეთის მხრით უანგარო დახმარების იმედი დაიბადა და საქართველოს ელჩი ახალციხიდან სწრაფად უკან დაბრუნებულ იქმნა[1].

როდესაც გიორგი მეფემ რუსეთის ხელმწიფეს პავლეს თავის სამეფო ტახტზე ასვლა აცნობა, პავლემ მილოცვასთან ერთად მოსწერა, რომ 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით იგი მოვალეა რუსეთის იმპერატორს დამტკიცება სთხოვოს[2]. თვითონ მას კი ავიწყდებოდა, რომ ამ ხელშეკრულებამ მარტო საქართველოს არ დააკისრა მოვალეობა, არამედ რუსეთის სახელმწიფოსაც, და რომ თვით რუსეთს არც ერთი ეს მოვალეობათაგანი ჯერ ასრულებული არ ჰქონდა.

16 აპრ. 1799 წ. საქართველოში რუსეთის ელჩი დაინიშნა და 2 ბატალიონი ჯარიც გამოიგზავნა ვითომც საქართველოს დასაცავად[3]. ერთმაცა და მეორემაც საქართველოს მხოლოდ ამავე წლის დასასრულს მოაღწიეს[4]. რუსეთის მთავრობამ თავის ელჩს დაავალა, რომ მას მეფისათვის საიდუმლოდ თვალყური ედევნებინა. მაშასადამე, თვით მეფეც კი საეჭვოდ მიაჩნდათ და მის ერთგულებას არ ენდობოდნენ, თუმცა საქართველოს მთავრობამ რუსეთისადმი განუსაზღვრელი და გადამეტებული ნდობა არა ერთხელ დაამტკიცა და ამის წყალობით ძალიანაც იზარალა.

ყველაფერი მოწმობდა, რომ რუსეთი ეხლა კი თითქოს მართლაც დაინტერესებული იყო საქართველოს მდგომარეობით და ჩვენ ქვეყანასთან მჭიდრო კავშირის დაჭერას ცდილობდა. მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც რუსეთს საქართველოსთვის არ შეუწუხებია თავი, არამედ მხოლოდ პირადი სარგებლობით ხელმძღვანელობდა იგი და თავისი საიდუმლო გეგმის განხორციელებაზე ზრუნავდა.

კამერპერმა გრაფმა მუსინ-პუშკინმა იმპერატორ პავლეს წინაშე იშუამდგომლა, რომ მას ნება და საშუალება მისცემოდა საქართველოში გასამგზავრებლად და იქაური მთების მდიდარი მადნეულობის გამოსაკვლევად. 17 ოქტ. 1799 წ. მან ნებართვა მიიღო და გამოემგზავრა კიდეც. როდესაც საქართველოს ადგილობრივი სიმდიდრის შესწავლამ მას თვალწინ გადაუშალა ჩვენი ქვეყნის მთელი საუნჯე, ბუნების მშვენიერება და „სამოთხის მსგავსი ჰავა", მან 1800 წ. თავის ხელმწიფეს მოხსენებაში საქართველოს ყველა ზემოაღნიშნული ღირსებანი აუწერა და ის მნიშვნელობაც გაუთვალისწინა, რომელიც ჩვენს სამშობლოს რუსეთისათვის ექმნებოდა, საქართველო რომ რუსეთს შეეერთებინა, მაშინ რუსეთი მდიდარს ქვეყანას შეიძენდა და კავკასიის მთიელთა თავდასხმისაგან სამუდამოდ უზრუნველყოფილი იქმნებოდაო იმიტომ, რომ ორივე მხრივ ჩაჭერილნი ისინი ვეღარას გაბედავდნენ, ოსმალეთთან, ან სპარსეთთან ომის დროსაც რუსეთს დიდი

---

[1] Бутков, Материалы II, 446.
[2] იქვე. II, 448.
[3] იქვე. II, 449.
[4] იქვე. II, 451.

სამხედრო უპირატესობა ექნებოდა. მაგრამ ამას გარდა რუსეთს სპარსეთისა და ინდოეთის ვაჭრობის ფართო ასპარეზიც გაეხსნებოდაო[1]. მაშასადამე, ჩვეულებრივ ეკონომიკურს ინტერესებს გარდა, ზღაპრულ ინდოეთზე ოცნებასთან ერთად, აქ უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაცაა გათვალისწინებული.

ეს აზრი პეტერბურგში მოწონებულ იქნა. 18 დეკემბ. 1800 წ. პავლე იმპერატორმა ხელი მოაწერა მანიფესტს საქართველოს რუსეთთან შეერთების შესახებ და შემდეგ კი გიორგი მეფეს წინდაწინვე დამზადებული ქაღალდი გაუგზავნეს ხელმოსაწერად, რომელშიაც ვითომ თვით მეფე სთხოვდა რუსეთის ხელმწიფეს, რომ მას საქართველო ერთხელ და სამუდამოდ რუსეთთან შეეერთებინა და რუსეთის განუყოფელ ნაწილად ექცია. მაგრამ საქმე ისე დატრიალდა, რომ მთელი ეს გეგმა ჩაიფუშა: გიორგი მეფე გარდაიცვალა 22 დეკემბერს 1800 წ. ისე, რომ ხელმოსაწერი ქაღალდი მას თვალითაც არ უნახავს, რადგან მისი მომტანნი ამ დროს ჯერ საქართველოში ჩამოსული არც კი იყვნენ[2].

ასეთი შესაძლებლობა რუსეთის მთავრობას წინდაწინვე გათვალისწინებული ჰქონდა და ამისთანა შემთხვევისათვისაც მას უკვე 15 ნოემბერს თავის წარმომადგენლისათვის საქართველოში ნაბრძანები ჰქონდა, რომ რა წამს გიორგი მეფე გარდაიცვლებოდა, საქართველოს სამეფო ტახტზე ასვლის ნება არავისთვის მიეცათ. ეს გარემოება გენ. კნორინგმა გიორგი მეფის გარდაცვალებისთანავე აცნობა საქართველოს მცხოვრებთ და თანაც იმ ოთხი ბატალიონი ჯარის გარდა, რომელიც რუსებს ამ დროისათვის ჩვენს ქვეყანაში მოეპოვებოდათ, სასწრაფოდ კიდევ ერთი ბატალიონი დაიბარა[3].

1783 წ. დადებული ხელშეკრულების მე-12-ე მუხლში ნათქვამია, რომ ამ ხელშეკრულების პირობების შეცვლა ან შევსება მხოლოდ ორივე მხარის თანხმობით შეიძლებოდა[4]. რადგან 1783 წ. შემდგომ არავითარი სხვა ხელშეკრულება საქართველოს და რუსეთს შორის არ დადებულა და არც რაიმე ცვლილება ყოფილა შეტანილი ორივე მხარის თანხმობით, ამიტომ რუსეთის მთავრობას უნდოდა, რომ მას რაიმე საბუთი ჰქონოდა იმის დასამტკიცებლად, ვითომც თვით საქართველოს სურდა თავისი სახელმწიფოს მოსპობა და რუსეთის განუყოფელ ნაწილად გადაქცევა. რაკი გიორგი მეფის სიკვდილის გამო ეს მათი გეგმა ფიზიკურადაც განუხორციელებელი იყო, ამიტომ რუსეთის მთავრობა ხელშეკრულების ცხადს დარღვევას აღარც მოერიდა და, რაწამს მან გიორგი მეფის სიკვდილის ამბავი შეიტყო, მაშინვე 18 იანვ. 1801 წ. პავლე პირველის მანიფესტი გამოაქვეყნა, რომელშიაც ნათქვამია, ვითომც თვით მეფე გიორგისა, მოწინავე წრეებისა და ქართველი ერის სურვილითა და თხოვნით რუსეთმა საქართველო სამუდამოდ შემოიერთა[5].

პავლე I-ს გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ საქართველო ერთბაშად რუსეთის გუბერნიად ექცია და სენატისა და სინოდისათვის დაემორჩილებინა[6]. 12 მარტს 1801 წ. პავლე გარდაიცვალა. მისმა მემკვიდრემ ალექსანდრე I-მა იგრძნო საქა-

---

[1] Бутков, Материалы II, 463—464. «Откроется обширное поле к торговле персидской и индийской».

[2] Бутков, Материалы II, 465.

[3] Бутков, Материалы II, 465—466.

[4] «Сей договор делается на вечные времена; но ежели что либо усмотрено будет нужным переменить или прибавить для взаимной пользы, оное да возъимеет место по обостороннему соглашению».

[5] Бутков, Материалы, II, 466—467.

[6] იქვე, II, 469.

რთველოს შეერთების მთელი უკანონობა და ამიტომ გადაწყვიტა გამოერკვია, რამდენად მართალია, რომ მთელ საქართველოს თავისი ნებით მოესურვოს რუსეთთან განუყოფლად შეერთება და რომ მას თავისი თავის დაცვა გარეშე და შინაური მტრებისაგან არ ძალუძს. ამ საკითხების გამორკვევა მან გენ. კნორინგს მიანდო, რომელმაც საქართველოში ჩამოსვლისთანავე გააუქმა ყველაფერი, რაც ტახტის მემკვიდრის ბატონიშვილი დავითის ბრძანებით იყო შემოღებული, და თბილისში საქართველოს უზენაესი მთავრობა დააარსა[1]. უკვე ეს მისი ნაბიჯი ცხად-ყოფს, თუ როგორი მიუდგომლობით გამოარკვევდა და სინამდვილით აუწერდა იგი ჩვენი ხალხის გულის ნადებს და მისწრაფებას. ხოლო, რომ საქართველოს გარეშე მტრების წინაალმდეგ დახმარება ესაჭიროებოდა, ეს გარემოება თვით საქართველოსაც არ დაუმალავს, 1783 წ. ხელშეკრულება ხომ სწორედ ამ მიზნით იყო რუსეთთან დადებული.

როგორც რუსეთის მთავრობას საქართველოს შეერთება თავის სახელმწიფოსთან სასურველად და სასარგებლოდაც მიაჩნდა[2], გენ. კნორინგმაც ისე წარუდგინა ალექსანდრე I-ს, თუმცა არ შეეძლო დაემალა, რომ საქართველოს უმაღლესი წრეების ყველა წარმომადგენელნი ამ შეერთების მომხრენი ყოფილიყვნენ. მისი სიტყვითაც ნახევარ თავადაზნაურობისას საქართველოს დამოუკიდებლობის შენარჩუნება სურდა[3], გრაფ. მუსინ-პუშკინმა, რომელმაც პავლე I-ს ჩააგონა საქართველოს რუსეთთან შეერთების უაღრესი სარგებლობა, ეხლაც ამგვარივე შინაარსის მოხსენება მიართვა ალექსანდრე I-ს[4].

რამდენად გულწრფელი უნდა ყოფილიყო რუსეთის მთავრობის სურვილი, ვითომც მას საქართველოს პოლიტიკური ზრახვის უტყუარი ხმის გაგონება ნდომებოდეს, იქიდანაც ჩანს, რომ მთელ ამ ამბავს საქართველოს სრულუფლებიან დესპანს უმალავდნენ და მთელ ამ საქმეს საქართველოს შეერთების შესახებ ფარულად აწარმოებდნენ[5] იმიტომ, რომ კარგად იცოდნენ, რომ საქართველოს დესპანები მათთვის სასიამოვნოს არას იტყოდნენ და ცხადჰყოფდნენ, რომ საქართველოს რუსეთის მხოლოდ კავშირი და მფარველობა სურდა და სხვა არაფერი[6].

საქართველოში რომ არც ხალხი და არც თვით გიორგი მეფე თავისი სახელმწიფოს დამოუკიდებელი არსებობის მოსპობაზე სრულებითაც არა ფიქრობდა, ამას ის გარემოებაც ნათლად ამტკიცებს, რომ მაშინ ჩვენს სამშობლოში მოწინავე წრეებში ინტენსიური კულტურული მუშაობა სწარმოებდა და მტკიცე სამზადისი იყო როგორც სახელმწიფო წესწყობილების გასაუმჯობესებლად და ევროპულის მსგავსად გარდასაქმნელად, ისევე ევროპული მეცნიერების, ფილოსოფიისა და მწერლობის საქართველოში გადმოსანერგავად. საუკეთესო თხზულებები და სახელმძღვანელოები, რომლებიც ფილოსოფიაში, ფიზიკაში და სამათემატიკო მეცნიერებაში და ბუნების მეტყველებაში, აგრეთვე სამხედრო ხელოვნებაში ევროპაში

---

[1] Б у т к о в, Материалы, II, 473—475.

[2] იქვე, II, 473—474.

[3] იქვე, II, 475—484, განსაკ. 482.

[4] იქვე, II, 484, შენ. 1.

[5] იქვე, II, 485.

[6] Акты Кавк. Археогр. Ком., II. 304.

გამოდიოდა, ქართულადაც იყო ნათარგმნი. სასწავლებლებში სახმარებლად და წასაკითხავი წიგნები მზადდებოდა. იოანე ბატონიშვილმა ვრცელი მოხსენება წარუდგინა გიორგი მეფეს იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა შეცვლილიყო საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება, რომელშიაც სხვათა შორის სამი ლიცეუმის მსგავსი უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა იყო გათვალისწინებული.მეფე გიორგიმ 1799 წ. დაამტკიცა ეს პროექტი და მისი განხორციელება უნდა დაეწყოთ.

ასეთ სამზადისში მყოფ საქართველოს მოწინავე წრეებისათვის ცხადი იყო, რომ ძლიერი მოკავშირის, რ უ ს ე თ ი ს, მფარველობითა და დახმარებით, ჩვენი ქვეყანა მოღონიერდებოდა, გარეშე მტრებს მოიგერიებდა და მყუდრო ცხოვრების შემდგომ მტკიცე და ჩქარი ნაბიჯით წარმატების გზას დაადგებოდა

ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ГРУЗИИ В XIX В.*

ПРЕДИСЛОВИЕ

Уже несколько лет, как могучее социальное и политическое движение в Грузии привлекает к себе общественное внимание России. Большинству, если не всем, оно кажется выросшим неожиданно, сразу, — и непонятно, как могло выработаться то единодушие, которое проявляет грузинский народ в социальном движении, откуда взялась та образцовая дисциплина и организационная деятельность, которые так выгодно отличают культурностью грузинское движение от современного движения в других частях России? Это и не удивительно, так как до последнего времени на русск. языке не существовало даже коротенького обзора по истории движений в Грузии в XIX в. Задачей данного очерка было восполнить этот пробел и уяснить читателю: 1) каковы были причины того, что авторитет русского правительства и коронного суда, пользовавшихся в эпоху присоединения Грузии к России большим обаянием, был совершенно дискредитирован в глазах грузинского народа: 2) что социальное и политическое движение в Грузии даже в XIX веке, не касаясь более древнего периода, имело свою историю, что груз. народ уже давно закалился и дисциплинировался в этом и 3) что современное движение имеет глубокие корни в народной психике и жизни; не революционные партии дискредитировали правительство в глазах народа, а само правительство своим управлением и режимом в продолжение ста лет дискредитировало себя: сам суд расшатал основы своего авторитета; само правительственное разрешение крестьянского вопроса в Грузии сделало неизбежным возникновение аграрного движения. Автор данного очерка всегда основывался на официальных документах и предпочитал заставлять говорить самих должностных лиц, так как гораздо более сильное и убедительное впечатление производит, когда они сами бичуют систему управления, когда они сами раскрывают действия своих коллег.

Аграрное движение в Грузии имеет свою длинную историю. Документы свидетельствуют, что, несмотря на тяжелые политические условия, в продолжение всего XVIII века аграрное движение в Грузии не прекращалось: то там, то сям, через известные промежутки времени оно вспыхивало вновь и давало о себе знать. Благодаря тому, что церковь всегда лучше хранила свои документы, чем частные лица, данные об аграрном движении, дошедшие до нас, касаются преимущественно церковных крестьян. Еще в 1712 году царь Давид Имамкулихан повелел вазиру крестьян церкви в Кварели привесть в повиновение

---

* Впервые опубликован автором в 1906 году под заглавием: Прив.-доц. Джавахов. Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в. СПб. 1906. Книгоиздательство «Сакартвело».

ей и обязать их платить ей установленные подати*. Когда ц. Бакар в 1719 году сел. Карцахи пожертвовал монастырю на тех же основаниях, на каких находились дер. Узнариани и Карукумарти, то крестьяне оказали сопротивление властям, не подчинились монастырю, волновались и царь принужден был их привести в покорность**. В 1749 году крестьяне Болнисской церкви перестали отбывать узаконенные подати Болнисскому архиепископу, и католикосу Антонию*** пришлось вмешаться в это дело. Точно так же и крестьяне сел. Урбниси отказались платить епископу установленный оброк и перестали повиноваться ему в 1776 году****. А в 1794 году крепостные Манглисской и Руисской церквей разбежались и покинули своих господ*****. Четыре года спустя то же самое проделали и крестьяне Никозской церкви******. Имеются сведения об аграрных недоразумениях и между крестьянами и помещиками,******* но политические условия, постоянная опасность со стороны внешних врагов не давали возможности этому брожению принять нормальное течение. Повидимому, и грузинские правительствующие сферы замечали необходимость облегчения выхода в некоторых по крайней мере, случаях из крепостничества: к таковым нужно отнести постановление царя Ираклия, католикоса, епископов, придворных и вельмож от 1765 года о том, что «с этого времени на крестьян, которые получат свободу из плена, прежние владельцы не могут уже простирать своих владельческих прав»,******** что крепостной, которого не выкупит из плена его господин, освобождается от зависимости,*********, что владельцы, не поддерживающие во время голодовок своих крепостных, теряют на них свое право и т. д. Но, конечно, в XVIII веке, когда для защиты от вражеских нашествий приходилось искать протектората России, было грузинам не до социальных реформ. Правящие сферы Грузии думали, что с помощью своей могущественной покровительницы им удастся заняться мирным культурным развитием своей страны. После долгих, неприятных переговоров ц. Ираклию удалось, наконец, в 1783 году заключить трактат с импер. Екатериной, по которому «Е. В. дает Императорское свое ручательство на сохранение целости настоящих владений Е. С. царя Ираклия Теймуразовича, предполагая распространить таковое ручательство и на такие владения, кои в течение времени и по обстоятельствам приобретены и прочным образом за ним утверждены будут (арт. 2). Ее Импер. Величество, приемля с благоволением признание верховной власти и покровительства над царствами Карталинским и Грузинским (sic!), обещает именем своим и преемников своих: 1) народы тех царств почитать пребывающими в тесном союзе и совершенном согласии с империей ее и следственно, неприятелей их признавать за своих неприятелей, 2) светл. царя Ираклия Теймуразовича и его дому наследников и потомков сохранять беспременно на царстве Карталинском и Кахетинском, 3) власть,

* Пурцеладзе, Церковные грамоты, стр. 36.

** Там же, стр. 81.

*** Там же, стр. 35.

**** Там же, стр. 27.

***** Там же, стр. 12—13, 45.

****** Там же, стр. 92.

******* Там же, стр. 53, дек. 1791 года, стр. 27 дек. 1776 года.

******** Там же, стр. 17.

********* Там же, стр. 17, дек. 1764 года.

со внутренним управлением сопряженную, суд и расправу и сбор податей предоставить его свет. царю в полную его пользу, запрещая своему военному и гражданскому начальству вступаться в какие-либо распоряжения (арт. 6), за это его свет. царь обещает за себя и потомков своих: 1) быть всегда готовым на службу ее Величества с войсками своими, 2) с начальниками российскими обращаться во всегдашнем сношении по всем делам до службы ее императ. Величества касающимся, удовлетворять их требованиям и подданных ее Величества охранять от всяких обид и притеснений» (арт. 7) и кроме того «обещает его светлость без предварительного соглашения с главн. пограничным начальником и министром ее импер. Величества, при нем аккредитуемых, не иметь сношения с окрестными Владетелями» (арт. 4). Однако и этот трактат не помог Грузии. Русское правительство мало думало об исполнении своих клятвенных обещаний.

В 1787 году совершенно неожиданно для грузин был отозван и тот маленький отряд русск. войска, который должен был якобы охранять грузинскую территорию. Представления и просьбы царя Ираклия о присылке обещанной по трактату военной охраны отклонялись с кратким, но многозначительным объяснением, что «отправлять в Грузию войска за благо не приемляется»; Грузия, таким образом, была вопреки торжественным обещаниям и императорскому слову брошена на произвол судьбы и предана в 1795 году 12 сент. на разорение мстящему ей именно за заключенный с Россией трактат персидскому шаху Ага-Магомет-хану, и только 1 октября того же года русск. правительство сообщило ген. Гудовичу «подкрепить Ираклия, яко вассала Российского, против неприязненных на него покушений, положенными по трактату с ними двумя полными батальонами пехоты». Помощь России являлась и поздно и настолько мизерной, что в 1797 году грузинский посол кн. Гарсеван Чавчавадзе принужден был просить императора дать категорический и ясный ответ: «угодно ли тебе, самодержавный и великий государь, соблюдать трактат в его первоначальной силе, и угодно ли, согласно вытекающим из трактата обязательствам, оказать царю моему, находящемуся в стесненном положении, обещанную помощь»?* Преемник ц. Ираклия II Георгий XIII думал, что обещанная Грузии защита от врагов станет реальной только тогда, если она откажется от многих своих политических прав и доведет свои желания до минимума.

Царь Георгий не успел довести переговоры с русским правительством до конца, хотя его представителям приходилось неоднократно напоминать о необходимости скорее разрешить вопрос. Но Георгий XIII так и умер в ожиданиях. Наследник престола царевич Давид еще до кончины царя начал подготовлять народ к ожидаемому вступлению своему на царство, так как он основательно боялся интриг другого претендента. Ген. Лазарев «неоднократно ему докладывал весьма учтиво, что спешить не к чему». (Акты кавказ. археол. ком. I, 188), как бы намекая ему, что царское достоинство все равно его не минует, хотя в душе уже был уверен в окончательном присоединении Грузии к русск. владениям. Чтобы быть вполне ориентированным и предпринимать заранее меры предосторожности, ген. Лазарев просил ген. Кнорринга не пропускать ни одного письма к наследнику престола иначе, как чрез него, чтобы, ознакомившись с содержанием, он предварительно

---

* Цагарели, Грамоты II, № 126, Авалов, Присоединение Грузии к России, 169.

приготовлялся бы к необходимым действиям, так как царевич Давид уже не скрывал своего неудовольствия и беспокойства и открыто говорил о нарушениях договоров и желаний последнего царя. Разубеждая и успокаивая наследника, ген. Лазарев в то же время перехватывал все письма к нему и установил самый тщательный надзор (там же, I, 304). 12 сент. 1801 года было уже объявлено открыто о присоединении Грузии к России и уничтожении царства. Это вызвало большое неудовольствие в Грузии. Только 8 мая 1802 года было об этом объявлено в Тифлисе. Ген. Кнорринг был настолько не уверен, чтобы грузины после объявления об уничтожении царства могли добровольно принять присягу императору Александру I, что счел необходимым с помощью обмана и угроз вынудить ее у них. Он пригласил к себе дворянство, духовенство и горожан и, когда общество собралось, ген. Кнорринг велел оцепить дом кругом войсками, а приглашенным приказал принять присягу. Кто только осмелился заявить, что уничтожение царства противоречит трактатам и воле грузин и на этом основании отказался принять присягу, был арестован (Н. Дубровин, Закавказье от 1803—1806 г., стр. 33). Грузины увидели, что дело приняло неожиданное направление. Многие из влиятельных лиц однако думали еще, что царство уничтожено было только потому, что императору было неправильно доложено о домогательствах народа, и стоило только возбудить вопрос о восстановлении независимости Грузии, как дело должно было решиться само собой; так напр., грузин. уполномоченный при русск. дворе кн. Гарсеван Чавчавадзе писал в Грузию: «Какие имел от царя Георгия к Государю поручения в рассуждении Грузии, ни одно из них не исполнилось: царство уничтожено... никакой род так не унижен, как Грузия. Посылаю копии с манифеста и приказов — из них увидите справедливость моего письма; вы еще имеете время, чтоб общество написало сюда одно письмо, дабы—я предстал здесь и опять о нашем состоянии просил иметь царя и быть под покровительством: знайте, если будете просить царя — дадут, вы можете не принять повелений, отсюда к вам привезенных» (Акты II, 304). Но надежды были тщетны: в Петербурге вопрос решили бесповоротно, руководствуясь, конечно, совершенно не теми соображениями, какие театрально были выставлены в манифесте о присоединении. Не принимать повелений, привезенных из Петербурга, было не так уж легко. Русск. войска были стянуты вокруг Тифлиса и всякий, пытавшийся протестовать, арестовывался. Всеобщий дружный протест быть может и имел бы свое действие, но дело как раз было в том, что в это время в Грузии были три партии и действия их были не только не солидарны, но даже большей частью враждебны друг другу. Одну партию образовали сторонники царевича Давида, наследника груз. престола, другую — сторонники претендента царевича Юлона; третью партию составляли сторонники русск. правительства: они стояли за уничтожение независимости Грузии и полное присоединение ее к России. Правда, эта партия была немногочисленна, но зато в виду присутствия русск. войск весьма опасна для двух первых партий, стоявших на требовании точного исполнения заключенного трактата со стороны русск. правительства. Партия сторонников русск. правительства состояла из двух категорий: одни были личными врагами царевича Давида, другая группа была искренно убеждена, что Россия принесет Грузии мир и благоденствие, защитит от вражеских нашествий и внесет порядок (П. Иоселиани, Жизнь ца-

ря Георгия XIII, на груз. яз., стр. 191, 259, 265-6, 273). Партии царевича Давида и цар. Юлона одинаково стояли за сохранение целости грузинского царства, но, в то время как сторонники первого стояли на точке зрения желаний последнего царя Георгия XIII и довольствовались даже удержанием царского титула и его наследственности в роде груз. Багратидов, а во всем остальном согласны были следовать велениям из Петербурга, — сторонники Юлона требовали выполнения трактата, заключенного ц. Ираклием II с императрицей Екатериной II, и Грузию считали только под протекторатом России, во внутренних же делах независимой. Уничтожение самостоятельности Грузии и все действия представителей русской власти заставили обе партии стать во враждебные отношения к русским. Но скоро и русофильская партия, конечно, в лице бескорыстно ожидавших от русского правительства блага для своей родины, отшатнулась от русск. правителей Грузии; осталась только маленькая кучка, из личных выгод и корысти старавшаяся использовать положение вещей.

Бесцеремонность водворившихся тогда в Грузии русск. правителей, главнокомандующих и чиновников не имела границ — все было дозволено: уже 12 сент. 1801 г. одним росчерком пера было учреждено верховное грузинское правительство с 4 экспедициями, в которых грузины сразу же были оттеснены на задний план, и всюду главенствовали русск. чиновники, не знавшие грузинского языка и попадавшие в Грузию только потому, что их в России уже не хотели держать.* Во всех учреждениях, даже судебных, сразу же был изгнан родной, единственно известный населению, язык; во всех делах как уголовных так и по гражданским процессам было предписано руководствоваться во всех инстанциях общими русск. законами, только по гражданским делам решения выносились по законам ц. Вахтанга, но уголовные преступления карались по общеимперским законам. Даже школьные учителя и те позволяли себе в учебных заведениях пользоваться «пословицами и обидными выражениями для новоприобретенной земли»**. Не прошло и трех лет, как те же лица, которые благословляли Провидение за то, что русские появились на территории Грузии, проклинали теперь свою судьбу. Сам вновь назначенный главнокомандующим Грузии кн. Цицианов смещенному в 1803 г. правителю Грузии Коваленскому говорил: «Вы оскорбляли их (грузин) своим поведением и тем заставили возненавидеть правление до такой степени, что я нашел страшное колебание умов против Российского правления... по 5 дней вас не видали и... нередко дожидавшимся вашего лицезрения царевичам отказывали под тем предлогом, что у вас времени нет их принять»*** Бывший грузин. посол Гарсеван Чавчавадзе таким образом описывает тогдашнее настроение русофильской части грузинского общества: «Народ, стеная под игом царей и их многочисленной фамилии, не могши сего уже переносить, прибегнул к высокому покровительству Г. И., надеясь избавиться от сего ига, и, что желали, то и исполнилось; но ныне они еще больше под оным стенают... Теперь становится для них несносным... Из сего заключаю, что мысль всех сих князей есть та, чтобы

---

* Акты, II, стр. 57.

** Акты II, стр. 199.

*** Акты, II, стр. 20.

восстановить попрежнему царя и царство»[*] Следовательно, даже те из дворянства, которые в присоединении Грузии к России видели счастье для своей страны, перешли в оппозицию к правительству и желали восстановления независимости груз. царства. Теперь уже все партии были согласны в своих домогательствах и идеалах. Только грузин. крестьянство было в выжидательном положении, так как оно в глубине души еще надеялось на улучшение своего положения благодаря русским; так напр., одна крестьянка кн. И. Цицианова секретно сообщила русск. чиновнику, «что она, как и все мужики, русским преданы, а князья и дворяне их ненавидят»[**]. Но прошло не много времени и грузинские крестьяне потеряли надежду и симпатию к русскому правлению: когда тяжелое бремя русского владычества начало обрушиваться и на них, тогда только они поняли, что их ожидало впереди. Раньше всех пришлось разочароваться горцам-грузинам, живущим по той местности, где проходит Военно-Грузинская дорога. Несмотря на то, что русское правительство обещало в продолжение 7 лет не брать податей, в первый же год начали с них взыскивать и притом непременно деньгами, серебром и за два года, а когда население не в состоянии было уплатить требуемой суммы, русские чиновники заставляли их брать серебро из церквей. Сверх того, было объявлено, что казаки и стражники будут покупать у населения провиант и фураж за деньги, но на самом деле все брали даром: безвозмездно пользовались и лошадьми. Войско издевалось над населением: впрягало в арбу женщин и понукало их нагайками везти нагруженный воз: были неоднократные случаи изнасилования женщин[***] Чаша терпения горцев-грузин переполнилась: ожидавшиеся избавители-единоверцы оказались не лучше заклятых врагов и, когда в 1804 г. правительство вздумало производить набор ополченцев для посылки подкреплений на театр военных действий с персианами, то все горцы-грузины отказались и восстали: они вошли в соглашение с остальными грузинскими племенами, а также с осетинами и вели переговоры с находившимися при дворе имеретинского царя Соломона в Западной Грузии, царевичами Юлоном и Парнаозом. На требование начальника смирительной экспедиции, кн. Шанше Эристова, подчиниться русской власти, повстанцы ответили, что владычество русских довело их до крайности, что они отягчены поборами и требованиями натуральной повинности и потому решили не пропускать больше ни одного русского в Грузию.[****] Повстанцы принялись заграждать и портить Военно-Грузинскую дорогу, разрушили все мосты и в различных местах устроили сильные заграждения. Сообщения с Тифлисом и Владикавказом было прервано, все курьеры захватывались восставшими и донесения попадали в их руки. Отряд повстанцев напал на казачий пост в Кайшаури и истребил всех: спаслись только двое, сообщившие о случившемся нападении ближайшему начальству.[*****] Вскоре отряд осадил все пункты, где только были расквартированы русские войска, вплоть до г. Душети. Положение стало критическим. Тогда правитель Грузии кн. Волконский объявил, что все жалобы населения будут расследованы и требования удовлетворены. Для того, чтобы мирным путем уладить

---

[*] Акты II, стр. 362—3.

[**] Акты II, стр. 303.

[***] Акты II, 311.

[****] Акты II, 306—7

[*****] Акты II, 308—9.

дело и успокоить восставших, он послал почетных лиц с письмом от католикоса Грузии, которые должны были убедить повстанцев, что все основательные жалобы будут удовлетворены. Почетные лица привезли депутатов от повстанцев для переговоров, и им кн. Волконский повторил то же самое. Наступило маленькое затишье. Когда возобновились военные действия, то вначале счастье улыбалось повстанцам, но восстание было все же подавлено: действовать долго плохо вооруженным отрядам против регулярного войска, обладавшего к тому же и пушками, было невозможно. 4 апреля 1805 г. царевичи Юлон и Парнаоз были высланы в Россию, остальные главари в числе 70 арестованы и преданы суду.

Казалось бы, что раскрытые возмущением грузин-горцев бесчинства русских чиновников должны были заставить представителей высшей власти в крае приняться за искоренение тех баснословных и возмутительных злоупотреблений, которые невыносимым гнетом ложились на грузинский народ и заставляли его мечтать даже о тяжелых, политически небезопасных, временах последних грузинских царей. Между тем на самом деле все шло по старому: то же лихоимство, те же злоупотребления и та же безнаказанность виновных лиц из чиновников. Грузинские крестьяне стонали под игом подводной повинности для русского войска. Карталинские и кахетинские князья, выведенные из терпения безрезультатностью своих жалоб высшему местному начальству, подали наконец в 1810 году всеподданнейшее прошение: «...желаем все мы жертвовать не только имуществом, но и самою кровью нашею за славу Высочайшаго Имени Вашего, но мужики наши, дающие арбы и лошадей, нанимая сами в месяц за 50, за 40 и за 30 р., получают плату вместо того по 1, по 2 и по 3 руб., отчего они находятся в великом стеснении, почему... просим, дабы производима была мужикам нашим плата так, как они нанимают, чтобы были в возможности и в другие времена служить, сеять хлеб и жать и не взимать с мужиков новым положением излишней другой подати»* При всяком движении войска, или по каким-либо другим, даже незначительным, надобностям правительство требовало от крестьян множество подвод; их часто совершенно напрасно задерживали на одном месте, так что у крестьян, по словам грузинского маршала кн. Тамаза Орбелиани, волы тысячами дохли и едва 20-я часть возвращалась обратно. Народ буквально разорялся экономически**. С какой ужасной, бессмысленной жестокостью обращались с грузинским населением видно из того, что «маленькая Грузия доставляла ежегодно, даже в мирное время, до 112000 суточных лошадей с погонщиками. И эта повинность отбывалась почти бесплатно и только за передвижение груза платилось по 2/15 коп. с пудо-версты. Позже, во времена Паскевича, когда подводная повинность была урегулирована, 8000 ароб оказалось достаточным для всех требований армии даже в военное время»!***.

В официальных документах имеется свидетельство самого главноначальствующего Грузии маркиза Пауличчи о тех колоссальных злоупотреблениях, которые допускались правительственными чиновниками.

---

* Акты, IV, 22.

** Акты V, 65 и 66

*** В. Н. Иваненко. Гражданское управление Закавказьем, 76.

«Вникая во все части, под управлением моим состоящие... я нашел, говорит он, немаловажное злоупотребление, с самого открытия здесь Российского правительства существовавшее по части провиантской в рассуждении меры, каковая употребляема была комиссионерами при приеме от жителей провианта и которая служит народу в тягость, а казне во вред...

«Коснувшись сего предмета, я должен против воли моей некоторым образом окритиковать прежнее здесь правление, которое, не взирая на столь явное злоупотребление в мерах и на ропот, иногда случившийся в народе, не обращало на то своего внимания и не старалось пресечь сего зла, которое до того возрасло, что некоторые деревни, доведенные крайним огорчением до явного упорства, отказываются теперь давать в казну следующий от них хлеб и вынуждают правительство употребить против них силу экзекуции, чтобы заставлять их исполнять свои обязанности»*

Дабы картиннее, нагляднее представить себе весь тот произвол власти, те колоссальные злоупотребления и лихоимство, которые нестерпимым бременем лежали на шее грузинского народа и вели его к полному обнищанию и разорению, необходимо вспомнить, что творили русские чиновники с казен. суммами, как они пользовались податями и другими доходами: ведь тут как никак за ними в лице главнокомандующего и правителя Грузии был хоть какой-нибудь контроль... Вот как характеризуют сенаторы гр. Кутаисов и Мечников в своем всеподдан. докладе 1831 г. хозяйничание русск. чиновников в Грузии:

«Имеющиеся в Грузинской казен. экспедиции росписания доходам неверны от того, что в них нет ни одной податной статьи, которая могла бы определить настоящее количество сбора, иные статьи показывают доход гораздо меньше против действительного поступления, другие больший; некоторые из них вовсе пропущены, или помещены те, кои не существуют... Груз. казен. экспедиция в продолжение 25-ти лет не имела контроля и во все сие время суммы на содержание Грузии расходовались безотчетно, каковых сумм израсходовано 220.607.235 р. асс... Казен. экспедиция часто расходовала Казен. суммы без ассигнаций... и вообще ущерба казны от других упущений ее происшедшего открыто нами до миллиона р... Военный губернатор ген. Сипягин израсходовал казенных сумм не по назначению..., на собственные надобности... раздал в долг,... употребил на предметы неизвестные... и издержал на такие... несобственные надобности, коих законность должна быть определена судебным порядком всего 276.504 р. 50 к., в числе коих было 21.776 р. 50 к., пожертвованные разными лицами на богоугодные заведения!»**. Можно себе представить сколько денег ушло в карманы чиновников и из тех сумм, которые израсходованы по ассигновкам, сколько денег было вынуждено выкладывать грузинское население для того, чтобы удовлетворить ненасытные аппетиты служащих в присутственных местах, лихоимство которых достигло баснословных размеров особенно при главноначальствующем ген. Тормасове***. Этот правитель и сам

---

* Акты V. 2.

** Акты VIII, 9.

*** Акты V, 65.

корыстно не исполнял Высочайших указов; можно ли было ожидать, чтобы его подчиненные были менее усердны в удовлетворении своих корыстных замыслов? Вышеупомянутые сенаторы сообщают, что он, «не исполнил Высочайшего указа, в 1808 г. последовавшего, об уничтожении в Грузии внутренных пошлин, и, между прочим, допустил там пошлины за провоз в город из деревень и за вызов из оных съестных припасов, оставя по-прежнему на откупу, к нестерпимому угнетению жителей и сельской промышленности»* Но это было не все. Если бы в Грузии можно было искать защиты хоть у суда, восстановлять там свои попранные права и вносить жалобы на должностных лиц... но в том то было и несчастье, что суд был игрушкой в руках высшей администрации. Главноуправляющие в Грузии и губернаторы, по словам сенаторов Кутансова и Мечникова, отменяли определенные Экспедицией Суда и Расправы роды наказаний преступникам, отменяли часто решения Экспедиции по уголовным делам, по просьбе частных лиц входили в разбирательство решения низших судебных мест, делали на них свои замечания и, передавая эти заметки в Экспедицию Суда и Расправы, заставляли ее вместо тех решений произносить новые, желательные им постановления: они выводили гражданские дела из очереди, останавливали исполнение решений по вексельным делам. Кто мог верить такому суду? Разве не естественно, что грузинский «народ, которому манифестом 12 сент. 1801 года предоставлено находить защиту в законах, не доверял им; он сам видел примеры их несамостоятельности; в глазах его были уничтожаемы главнокомандующими. Решения их были ненадежны; одна жалоба главнокомандующему была в состоянии их уничтожить»**. В добавок суд отправлялся на непонятном населению языке, по-русски, и по русск. законам. Это было какое-то глумление над правосудием, вавилонское смешение языков. После безрезультатных ходатайств на месте, карталинские и кахетинские князья послали в 1810 г. всеподданнейшее прошение, в котором говорилось: «Ваше И. В. Высочайшим Манифестом повелеть нам изволили, что кроме издавна обыкновенного нашего и нам всем известного суда и нам всем известного закона царя Вахтанга, исключая уголовного, ничего другого не будет, где российские письмоводители изображают... предков Ваших Государей императоров указы, кои нам неизвестны так, как уложение закона царя Вахтанга. Сие смешение равных указов в гражданских собственных наших делах помрачает разум наш и вводит нас в великое стеснение, почему всеподданнейше просим, как незнающие российского языка, поставить с нашей воли выбранных нами судей, кои бы, следуя закону царя Вахтанга, не продолжали год на год суда и решали по обычаю нашему на грузинском языке».*** Грузины совершенно не доверяли правительственным судьям и русским законам и хотели иметь выборных судей, суд скорый, независимый, справедливый и всем понятный. Какое азбучное желание, какое элементарное, естественное требование, а ведь оно и до сих пор еще не удовлетворено: все тот же суд с волокитой, без присяжных заседателей, и на непонятном грузинскому населению русском языке!..

---

* Акты VIII, 7.

** Акты VIII, 7—8: Всепод. док. сен. гр. Кутансова и Мечникова.

*** Акты IV, 22.

Все жалобы, все просьбы и о злоупотреблениях чиновников, и о недостатках суда, и о тяжести налогов—все оставлялось без внимания. Два года сряду в Грузии был неурожай хлеба; и в это время, когда жители не имели ничего и для собственного прокормления, правительство требовало с населения продовольствие для войск. Сильная военная экзекуция в домах крестьян для насильственного сбора хлеба была безжалостным ответом на указание крестьян, что в виду неурожая они не в состоянии дать провианта для войска, — военная экзекуция со всеми сопровождающими ее бесчинствами и безобразиями*. Это было уж чересчур; тут-то чаша терпения переполнилась, и в 1812 году вспыхнуло в Кахетии восстание. Жители подошли к крепости Ананур, чтобы таким образом войти в сношения с горцами-грузинами и осетинами, живиними по пути Военно-Грузинской дороги. Восстание распространялось с поразительной быстротой. С оружием в руках они напали на русские войска в их квартирах и «произвели, по всеподданнейшему донесению маркиза Пауличчи, ужасные жестокости, коих примеры представляет нам французская революция»**. Раздраженные повстанцы напали в Кахети на ненасытных провиантских чиновников, отняли значительные суммы, бывшие при них, и убили их, а магазины с хлебом предали разграблению.*** Восстание, вспыхнувшее сразу, начинало организовываться: были посланы от грузин агенты для переговоров с пограничными народами, началось брожение в Дагестане, стал волноваться и Ширванский хан Мустафа, борчалинские, шамшадильские и казахские татары. Одновременно должны были напасть и персиане с грузинским царевичем Александром. Пламя восстания из одной провинции Грузии, Кахетии, перебросилось на другую — Карталинию. Главнокомандующий Грузии, видя все это, рапортовал государю, что такая организация восстания «не оставляет ни малейшего сомнения, что здесь скрывался умышленный заговор, через который все владения В. И. В. от самого Кавказа должны бы быть потерянными».**** Главнокомандующий марк. Пауличчи обратился к грузинскому населению с следующей прокламацией: «Что вы делаете! какое ослепление обуяло умы ваши, или вы забыли веру христианскую и не видите, что рука Божья, карающая клятвопреступников, уже готова вас поразить. Собрав сильные войска, я иду сам на вас; меч мой готов истребить мятежников!».***** Но лживые ссылки на христианскую веру и карающую руку Божью уже не производили никакого впечатления. Маркизу ответили: «Мы неопытны в письмах и не можем понять вашего писания. Мы не отрицаемся от креста и не изменяем Государю, но, что было от Государя повелено, от вас не исполнено. В ы д а л и н а м п о в о д, у б и в а я и в е ш а я н а в е р е в к е в и н о в н ы х и н е в и н о в н ы х, и по присяге мы это терпели. Ш т ы к а м и в ы о т н я л и у н а с п о с л е д н и й х л е б, а н а м г о в о р и л и, ч т о б ы м ы п а с л и с ь н а т р а в е. О т н а р я д о в н е с т а л о у н а с б ы к о в и а р о б: в ы д а в а л и н а м 1 р. 26 к. з а к о д у п ш е н и ц ы, а у н а с е е н е б ы л о; в ы б р а л и з а т у ж е к о д у п о 4 р у б л я. Мы подали просьбу, а вы не довели ее до государя. Нам с вами сойтись невозможно. Мы и так мертвы и должны

* Акты V, 65 и 66.

** Акты V, 60.

*** Там же.

**** Там же.

***** Акты V, № 97

умереть!»* Храбрившийся маркиз вначале находился в критическом положении, дела повстанцев шли хорошо, но восстание все же было подавлено оружием. Назначенное после следствие обнаружило полную справедливость жалоб грузин: картина представилась даже более мрачной.

В 1820 году вспыхнуло восстание в Западной Грузии, Имеретии. «Бывший правитель Имеретии ген. Курнатовский, по словам одного из участников подавления этого бунта, по ограниченности ума и по малодушию довел народ до восстания».** Но на самом деле главным виновником является первый русский иерарх, экзарх Грузии, Феофилакт. Дело в том, что, согласно трактату, о положении грузинской церкви должен был быть составлен особый артикул, но это русское правительство сочло излишним. После присоединения Грузии к России католикоса Антония II до 1811 года не трогали, но в этом году его вызвали в Петербург якобы для участия в заседаниях Синода; еще до того времени, пока глава грузинской церкви был бы вызван в Петербург, правительство помимо католикоса вело дело об уничтожении автокефалии грузинской церкви. Угодливому архиепископу Варламу было предложено составить проект подчинения грузинской церкви Синоду. Не было запрошено мнение всего остального грузинского духовенства. 30 июня 1811 года последовал Высочайший указ, которым сразу и просто уничтожалась автокефалия одной из древнейших христианских церквей и учреждался экзархат правительствующего Синода. Угодливый Варлаам был назначен в награду за свою холопскую деятельность первым экзархом Грузии, но и ему не долго пришлось быть в этом сане; через семь лет его вызвали в Петербург для присутствия в Синоде, уволили от управления экзархатом, а на его место назначили рязанского архиепископа Феофилакта. Не зная совершенно ни грузинского языка, ни местных церковных и народных обычаев, этот иерарх не мог ознаменовать начала своей деятельности ничем иным, как гонением на грузинский, родной язык своей паствы: 14 мая 1817 года он был назначен экзархом, а уже 9 ноября того же года он предписал протоиерею кафедрального собора: «кроме воскресных, праздничных и высокоторжественных дней в Сионском соборе отныне имеет быть совершаемо богослужение на российском языке три дня в неделю приехавшими со мною из России священно-церковно-служителями, а именно: во вторник, пятницу и субботу, и остальные три дня на грузинском языке грузинскими священно-церковно-служителями. Итак, 16 лет спустя после присоединения Грузии к России грузины были лишены возможности слушать богослужение в кафедральном соборе столицы Грузии на своем родном языке, на котором в продолжении 1400 лет неумолчно возносились горячие молитвы: ни персиане, огнепоклонники и мусульмане, ни арабы, ни монголы язычники, ни турки не делали того, что сделало русское правительство и его экзарх с христианской православной церковью Грузии! Если грузинское богослужение разрешается только в будние, рабочие дни: по понедельникам, средам и четвергам и только в том случае, если в эти дни не было церковного или государственного праздника, то не равносильно ли это полному запрещению?

Насколько циничны были русские администраторы в своих действиях по отношению к грузинской церкви, можно видеть из того, что предлагал сделать главноначальствующий ген. Тормасов с церковными

---

* Акты V

** Записки Н. Дубецкого (Рус. Старина. 1895 г., апрель, 119).

дворянами и крестьянами: «препровождая при сем список, писал он, присовокупляю мое мнение, чтобы для прекращения влияния их на церковные имения всех сих дворян с крестьянами в казну поступающих переселить из настоящего их местожительства на пустопорожние казенные земли». Вот что получили грузины вместо обещанного императорским словом мира и соблюдения народных интересов: с веками насиженных, родной кровью орошенных местностей хотели их сгонять по прихоти разных авантюристов!..

Феофилакт, экзарх Грузии, с таким натиском начавший свою деятельность в Восточной Грузии, приступил также «смело и повелительно к преобразованию» Западной Грузии. Он думал, что и там, как и в Восточной, обессиленной уже рядом восстаний и суровыми репрессиями войска, он не встретит противодействия, но сильно ошибся в расчетах: он встретил убежденных, упорных противников в имеретинской иерархии. Политиканствующий иерарх, конечно, ни к чему лучшему не мог обратиться, как к грубому насилию: «было решено отправить в Россию двух главных сановников митрополитов: Гелатского и Кутаисского. При арестовании их было поступлено, по словам очевидца кап. Дубецкого, неделикатно: ибо против сопротивления одного из них употреблены были в дело приклады и штыки, так что архипастырь, избитый и окровавленный, был связан и посажен на лошадь силою»*. Это вызвало взрыв негодования среди населения. В 1819 году на берегу Риона состоялось «чрезвычайное собрание князей, дворян, духовенства и нескольких тысяч народа. В этом собрании положено было истребить всех русских и избрать своего царя. Положение это написано на бумаге, утверждено подписью и печатями главных, а клятва запечатлена торжественною присягою на кресте и евангелии. После чего избраны были начальники войск»**. Началось восстание. Экзарх, приступивший к описи церковных имений, был принужден вернуть опись и по требованию толпы поспешно удалился в Восточную Грузию. Дело велось повстанцами весьма искусно; вначале правительственным чиновникам никак не удавалось узнать, где находится штаб повстанцев, пока один, умирая, не выдал тайны: после этого русский отряд неожиданно напал на весь организационный комитет с главными начальниками и взял всех их в плен. Восстание было подавлено оружием. «В шесть или семь месяцев спокойствие было восстановлено. Человек 10 было повешено, некоторые пали под ударами штыков, а другие были удалены в Россию».*** Многие князья и дворяне были лишены своих имений, одна часть которых была роздана лицам, «усердствовавшим и сохранившим верность русскому правительству, а другая была конфискована в казну».****

Конечно, всякое волнение невольно заставляло представителей русской власти в Грузии задуматься над устранением открывавшихся злоупотреблений и недостатков, но не надолго; дело шло неглубоко и к тому же общее направление было на таком ложном и ошибочном пути, что все даже искренние благие желания устранить бюрократические недуги не могли принести желательных результатов: наводилось преимущественно внешнее благочиние и порядок. Сам главноначаль-

---

* Записки И. Дубецкого (Рус. Старина, 1895 г., апр., 121).

** Там же, 122—3.

*** Там же, стр. 121.

**** Иваненко, Гражд. упр. Закавк., 128.

ствующий гр. Паскевич в своем всеподданн. рапорте от 1829 года принужден был признаться в этом: «к сожалению, писал он, скоро заметил, что наружный вид благоустройства только прикрывал беспорядки и злоупотребления весьма важные, давно укоренившиеся... Главнейшие причины неустройства — чрезвычайное разнообразие в формах управления. Собственно Грузия, из 6 уездов состоящая, может служить образцом сего образования; в одном уезде введены формы судопроизводства Российского, в других власть исполнительная соединена с судебною; везде при производстве дел существует смешение грузинских с русскими»* Какое же впечатление должно было производить это вавилонское столпотворение на грузин, которые не имели возможности ни изучить, ни уяснить, в виду незнания русского языка, русских законов и учреждений? И что же делал тот же самый Паскевич для того, чтобы уничтожить недостатки системы управления? Он систематически удалял земский, выборный грузинский элемент из всех учреждений и заменял их русскими чиновниками. Грузинские выборные признавались «совершенно бесполезными по незнанию российского языка и неопытности в делах», как будто незнание русскими чиновниками грузинского, языка населения, могло принести стране и народу какую-либо пользу, как будто все грузинское население было создано для того только, чтобы заниматься усваиванием русского языка!.. И благо еще, если бы русские чиновники, назначавшиеся в Грузию, хоть в минимальной степени удовлетворяли требованиям, хоть сколько-нибудь любили бы дело или идею. Сами сенаторы гр. Кутаисов и Мечников так аттестовали русских чиновников и их деятельность в Грузии: «ни в одном из присутственных мест закавказского края в формах и обрядах производства дел нет и тени того порядка, который установлен законом... Количество нерешенных дел оказалось необъятное, и накопились они не потому, что вступали во множестве, а потому, что не было старания о своевременном приведении оных к окончанию. Прибывающие из России в Закавказский край чиновники, имея в виду положенный им для службы там годичный и 3-х-летние сроки за получаемые ими вперед чины, постоянно делами не занимаются, беспрестанно переходят из одного места в другое и удержав за собою чин, отправляются обратно в Россию».** Даже главный оплот чиновничества, «Исполнительная Экспедиция, вместо наблюдения за исполнением законов, сама их, по свидетельству тех же сенаторов, не исполняет. Она без суда и следствия отбирала от частных лиц недвижимые имения и отдавала их другим, а председатель, гражданский губернатор Завилейский, один своим лицом распоряжался по бумагам, вступавшим в тамошний приказ общественного призрения, и заставлял делать переоценку имений, принятых уже в залог Приказом».*** При таком произволе высших должностных лиц, можно ли себе представить границы самоуправства и злоупотреблений мелких должностных чиновников, яркая характеристика которых была только что приведена? Чиновники грабили народ, — в этом принуждены признаться сами правители Грузии. В своем рапорте от 1830 г. гр. Паскевичу гражданский губернатор

* Акты VII, 18.

** Акты VIII, 5.

*** Там же.

Завилейский подтверждает, что «взыскание двойных податей могло существовать во многих местах, но по безотчетности открыть сего невозможно; ниду же есть токмо по горским народам, с коих управлявший сею дистанцисю Кананов взыскал подать и не представил в казну, а по удалении его от должности правительство, считая сию подать в недоимке, потребовало оную обратно».* Таков уже был соломонов суд представителей русского правительства в Грузии: они знали, что подати собраны с населения, но вместо того, чтобы требовать их от своих проворовавшихся чиновников, они взыскивают вторично с народа!

Своим вмешательством и регламентацией при полном непонимании местных жизненных условий главноначальствующий нередко совершенно сковывал общественную и экономическую деятельность. Так, напр., один официальный документ сообщает, что «покупка, продажа и заклад частными людьми имений были стеснены до чрезвычайности. Главноуправляющий в Грузии ген. Ермолов, вопреки всех существующих на сей предмет законов, приказал Экспедиции Суда и Расправы на продажу и заклад не прежде совершать крепостные акты, как по учинении исследований о принадлежности продаваемых и закладываемых имений и по объявлении о том всем жителям Грузии, в продолжение каковой операции часто проходило до 10 лет, продавцы и покупщики умирали, или, вместо совершения актов, возникали спорные дела».** С своей стороны и представители высшего правительства, ездившие в Грузию для ревизий, благодаря незнакомству с местными условиями и особенностями, вносили еще большую путаницу, осложняли дела до крайности: так, напр., сенатор Мечников, в бытность свою в Тифлисе узнал о поднятой дворянином Габаевым жалобе по поводу фабрикации фальшивых царских грамот на княжеское и дворянское достоинства и жалованных документов. Недолго думая, сенатор представил министру юстиции и ген. Бенкендорфу для представления на Высочайшее благовоззрение свой доклад о том, что необходимо 1) «приостановить по всем присутственным местам, от нижних и до Правительствующего Сената, производство дел—как тяжебных, так и доказывающих княжеское и дворянское достоинство; 2) вытребовать все грузинские грамоты и документы на княжеское и на дворянское достоинство и на владение имуществом к определенному сроку и отобрать документы фальшивые; 3) привести в известность—кто чем владел и кто какое звание носил до манифеста 1801 г., при чем те только иски признавались правильными, кои были начаты до смерти царя Георгия, и чем в то время владел и какое звание носил, с тем тот и да пребудет и 4) работу эту, равно как и следствие по обнаруженным уже злоупотреблениям, поручить не местным чиновникам, кои обременены другими занятиями и не могут быть беспристрастны, а особой комиссии из чиновников министерства юстиции, финансов и внутренних дел и секретарей Сената».*** И этот абсурднейший проект был признан и гр. Паскевичем «совершенно правильным и полезным», а 29 ноября 1830 г. получил Высочайшее ут-

---

* Акты VII, 33.

** Акты VIII, 6.

*** Акты VII, № 54.

верждение. В продолжение семи лет производство тяжебных дел было прекращено; а дела отыскивающих дворянское звание не разбирались до 1844 года; создалось невыносимое, непонятное положение! Нужно было комиссии пересмотреть и подвергнуть экспертизе свыше 10000 документов; при том комиссии, члены которой грузинского языка, языка этих документов, совершенно не знали. По истине бессмысленная затея, бессмысленное осуществление! «Комиссия, чтобы рассмотреть несколько тысяч документов, будет работать, писал совершенно справедливо бар. Розен, многие годы. Спор предъявлен ко всем вообще актам, а все они считаются ничтожными, доколе действительность их не будет доказана. Вследствие сего дворянских и княжеских детей не принимают на службу с правами, присвоенными их сословию; ни один владелец не может ни продать, ни заложить, ни дать в приданное своего имения потому единственно, что начальство задумало пересмотреть сначала все акты, чтобы узнать нет ли между ними фальшивого»*. И если вспомнить из-за чего все это было проделано правительством: после 7-летней работы было открыто всего лишь 14 поддельных актов. Вполне ясно, что вся эта затея ничего кроме всеобщего возбуждения и недовольства не могла вызвать. Главноуправляющий барон Розен писал в Петербург: «я замечаю в среде здешних дворян и князей некоторое уныние, близкое к неудовольствию». Действительно, в это время среди дворянства в Грузии подготовлялось восстание. Увлеченные польским восстанием, молодые люди высших слоев грузинского общества, жившие в Петербурге во главе с 30-летним сыном царевича Юлона, Дмитрием, стали призывать своих соотечественников восстать против «угнетающего их правительства». Было решено в декабре 1832 года воспользоваться дворянским съездом, устроить бал от дворянства, пригласить всех русских чиновников и по установленному сигналу убить всех, не щадя и тех из грузин, которые приняли бы сторону чиновников. Это должно было послужить началом восстания: удар в колокол должен был призвать всех грузин взяться за освобождение Грузии. Однако, жестокость поголовного истребления чиновников отвратила некоторых участников от заговора. К тому же среди заговорщиков оказался некий Евс. Палавандов, брат грузинского губернатора, который выдал всех соучастников. Они были высланы из Грузии.— Теперь, когда у нас имеются документы, можно с уверенностью сказать, что без измены Е. Палавандова заговор не мог иметь никакого успеха и не потому, чтобы в грузинском обществе был недостаток в озлоблении и недовольстве тем режимом, который был введен русским правительством, а потому, что как раз в это время среди грузинского крестьянства шло сильное брожение, и оно не поддержало бы восстания дворянского сословия. Дело в том, что именно в те годы, когда подготовлялся заговор для свержения русского владычества, среди грузинского крестьянства началось вновь сильное движение в пользу освобождения от крепостной зависимости. Материалы еще недостаточно обследованы, чтобы можно было проследить за возрождением и постепенным ходом этого движения. В своем рапорте от 1829 г. ген.-адъют. Стрекалову Завилейский указывает на тяжелое положение крепостных, на эксплуатацию их со стороны помещиков.

* Акты VIII, № 5.

которого то говорит он, и действительно крестьяне не только не расположены к своим помещикам, но часто вовсе отказывают им в повиновении, особенно зажиточные, и помещики, не могши иногда сладить с своими богатейшими крестьянами, всю тяжесть податей, повинностей и часто прихотей своих обращают на беднейших... Но в особенности находятся в стеснительном и жалком состоянии... крестьяне, отыскивающие от помещиков свободу, несмотря на распоряжения правительства, чтобы люди сии до решения дела отбывали только те повинности своим помещикам, кои несли до начала иска»*. Крестьяне массами старались освободиться от крепостной зависимости. «Присутственные места в настоящее время... наводнены, говорит бар. Розен, делами ищущих вольностей, которые количеством, запутанностью и продолжительным производством слишком много обременяют оные, и, если не положить преграды искам сего рода, то и в будущее время еще умножатся»**. В этом освободительном движении грузинского крестьянства русское чиновничество было на стороне крепостных. Особенное покровительство крестьянам оказывали стряпчие: они наставляли их, как действовать.*** Нам не известны побудительные причины такого покровительства, но каковы бы они ни были, совершенно ясно, что грузинское крестьянство, видевшее столь существенную помощь, оказываемую ему русскими чиновниками в его борьбе за освобождение от крепостной зависимости, не могло пойти против своих сторонников, не могло принять участия в затевавшемся восстании вместе с теми дворянами, от которых оно хотело освободиться. Интересы крестьян в этот момент не позволяли пойти, несмотря на всю тяжесть русского режима и для них, против русского чиновничества именно в виду надежды на их помощь при ожидавшемся раскрепощении. Вот, если бы организаторы — дворяне поняли всю серьезность грузинского крестьянского движения и смогли бы пойти ему навстречу, их замысел мог получить более реальную почву; но как раз этого и не случилось. Дело было обречено и помимо преждевременного открытия заговора на неудачу.

Крестьянское освободительное движение принимало грандиозные размеры. На него обратило внимание и высшее правительство, но, не имея никакого понятия о характере и природе грузинского крепостничества, каждый из администраторов или присылавшихся в Грузию сенаторов разрешал вопрос по своему. Не прошло незамеченным оно и сенаторов Кутаисова и Мечникова: их поразило разнообразие и число повинностей, отбывавшихся грузинскими крепостными и, вспомнив, что грузинское дворянство сравнено в правах с русским дворянством, они решили: «уничтожая постепенно существующие ныне повинности, заменить их в течение не более трех лет повинностями, существующими в России, дать безотлагательно грузинским помещикам право отдавать крестьян своих в солдаты и ссылать их в Сибирь на поселение».**** Вот и вся мудрость!...

* Акты, VII, 26.

** Акты, VIII, 54.

*** Акты, VIII, 54.

**** Акты, VIII, № 8.

Заменить в три года новыми видами повинностей и дать права ссылки: странная логика, оригинальный ход мыслей! Как совмещали г.г. сенаторы необходимость замены обычных повинностей груз. крепостных, — необходимость, подсказанную как будто альтруистическим чувством, — с решением дать груз. помещикам право ссылать тех же груз. крепостных в Сибирь? Тут может быть лишь одно объяснение: только формализм, очевидно, руководил сенаторами: они хотели перекроить всю Грузию на один лад, по общероссийскому образцу; только бы было на лицо внешнее однообразие и благочиние!.. Главнонач. бар. Розен указал правительству, что «невозможно, не только в три года, но и когда-либо заменить местные повинности крестьян российским обычаями, когда один край вовсе различествует, и в климате, и в произведениях земли, и в образе жизни самих помещиков и крестьян, когда, наконец, и в самой России не установлено на этот предмет твердых правил»*. Он разъяснил правительству, что хотя повинности, отбываемые крестьянами помещикам, и многочисленны, но положение груз. крепостных было нисколько не хуже положения таковых в России, и что вообще доходы грузинских помещиков были весьма незначительны. Доводы бар. Розена подействовали на правительство; но увы, чем кончилось это крестьянское движение! Бедных грузинских крепостных вместо ожидавшейся свободы неожиданно постигло несчастье: из проекта сенаторов правительством было принято только последнее предложение, и грузинам помещикам, подобно русским дворянам, было предоставлено право сдавать своих крепостных в рекруты и отправлять в ссылку. Так печально кончилось, благодаря уравнительным тенденциям русск. правительства, освободительное движение грузинского крестьянства!.. Таким образом, надежды крестьянства на правительство не оправдались: положение его еще более ухудшилось. В циркуляре кн. Чернышева от 1842 года местной администрации предписывалось держать груз. крестьян в безусловном повиновении помещикам и всем, которые попробовали нарушить это распоряжение правительства, военными экзекуциями было дано понять, как сурово будут расправляться с ослушниками. Отныне судьба груз. крестьянина была в руках администрации.

С начала 30-х годов в высших правительствующих сферах усиленно были заняты вопросом о реорганизации Грузии в административном и судебном отношениях. Большинство главноначальствующих решало этот вопрос весьма просто: стоило лишь ввести в Грузии общеимперские законы и учреждения, как тотчас дела пошли бы как по маслу, все они, за исключением бар. Розена, совершено не обращали внимания на то, подходят ли русские законы к груз. жизни. Этот вопрос пережил несколько любопытных фазисов, пока в 1840 году не одержало победу мнение ловкого сенатора Гана о необходимости немедленно же ввести в Грузии полностью все русск. законы и учреждения. В продолжение одного года вся реорганизация была осуществлена: открыли все присутственные места, были назначены выбранные сен. Ганом чиновники, а все прежние местные удалены от должностей; были отменены все груз. законы, за исключением двух статей по водному праву, наконец, было разрешено сечь всех лиц податного сословия, даже мусульманок. Угодливый сенатор в высокопарном, в льстивом стиле доносил государю о своих преобразованиях: «Это уже полное здание, под кровом коего должны развиться могучие умственные и нравственные силы

---

* Акты VIII, № 11.

народа, богатство и просвещение, незараженное нечистою примесью идей нашего века: здание, вызванное к бытию гением и волею Вашего Императорского Величества... Я оставляю край в совершенной тишине и спокойствии; чиновники трудятся ревностно и прилежно; число преступлений приметно уменьшается; повинности отбываются, подати платятся и счастлив заверить Ваше Имп. Величество, что новое устройство вполне соответствует нуждам народа»*. Словом, Грузия превратилась по милости сен. Гана в счастливую Аркадию! Но как далеко было все это от истины! Не прошло и года, как сенаторское мудрствование начало вызывать всеобщее недовольство: одинаково жаловались и чиновники и народ. Это было царство формализма и канцелярщины. Явный преступник мог выйти и выходил из суда оправданным по неимению формальных, предустановленных законом, доказательств. Оправданных было приказано держать в тюрьмах**. «Все управление, писал Розен, заключается в одном только письмоводстве, прямого же действия нет и, начиная с высших инстанций до низших полицейских мест, все только пишут и пересылают друг другу формальные бумаги».*** В Гурии вспыхнул благодаря этой знаменитой реформе бунт, в Осетии и Белоканах начались волнения, всюду разгуливали шайки разбойников. Получилось нечто невообразимое; правительству самому пришлось немедленно отменить реформаторские затеи сен. Гана. Да и могла ли держаться реформа, согласно которой публикации о вызове ответчика из деревни должны были печататься в «С. Петербургских» и «Московских Ведомостях»?.. Ведь это было прямо карикатурно. Однако только с назначением в 1845 г. наместником Кавказа кн. Воронцова подобные опыты реорганизации управления краем уже не находили больших поклонников в высших сферах.

В 1856 году вспыхнуло знаменитое крестьянское восстание в бывшей еще тогда автономной Мингрелии; оно было вызвано чрезмерным нарушением со стороны дворян норм грузинского обычного права, регулировавших отношения между помещиками и крепостными, в особенности же злоупотреблениями и бессовестной эксплуатацией крестьян со стороны управляющего дворцовыми имениями кн. Чиковани. Движение охватило все крестьянство. У опушки леса по зугдидской дороге на обширной поляне до десяти тысяч крестьян расположились походным станом. По всем направлениям на дорогах были расставлены пикеты, которые сообщали обо всяком движении в сторону стана. Крестьян созывали сигналами трубой. Во главе этого движения стояли трое замечательных вожаков крестьян: Коча Тодуа, Мартали Тодуа и Микава. Коча Тодуа, крепостной дворянин, 50-ти лет, видный и осанистый, занимался мелочной торговлей; он «стал во главе крестьянского движения своей волости, в качестве защитника братий своих униженных и оскорбленных. Сделавшись вожаком, он обставил себя по-генеральски: при нем состояли адъютанты посыльные, секретарь, писавший ему приказы; разъезжал с целой свитою, а иногда носили его на тахреване (носилках). Крестьяне являлись к нему с жалобами на господ, он вызывал тех повестками и, если они являлись, то нередко улаживал дело миром, а то постановлял решение, немедленно приводившееся в исполнение. Если же помещик не являлся, то Коча посылал своих людей на место, расправиться с ним и удовлетворить крестьян.

* Акты IX, № 33.

** Иваненко, Гражданское управ. Закавказьем, 298.

*** Там же, 299—300.

Он был строг, любил порядок. Помещики сами искали его покровительства, он принимал их, выслушивал и не всегда оправдывал крестьян... Но горе было тому помещику, который оказывал ему неповиновение. Коча налетал на дом его со всеми толпами, как ястреб, и чинил самую бесцеремонную расправу. Не оставлялось ни кола, ни двора, и помещик рад бывал, что улепетывал целым и невредимым»*.

«Совершенно иным типом был, по словам очевидца г. К. Бороздина, Мартали Тодуа. Мартали не есть имя собственное, а прозвище, означающее по-русски: правдивый, справедливый, честный. Это прозвище получил он в народе не даром, и вследствие личных своих качеств... Мартали Тодуа был кустарем, выделывающим деревянную посуду, по преимуществу тарелки. Преданный своему ремеслу, трудолюбивый, набожный, уже пожилой (тоже лет 50), семейный, он пользовался особенным уважением своих односельчан, и, когда крестьяне поднялись в Салипартианской волости, они единогласно выбрали его своим предводителем, прося его довести лишь всю правду сначала до дедопали (правительницы), а потом и до самого царя. Мартали Тодуа... во все время своего предводительства старался своим спокойным и разумным словом сдерживать всякие крайности со стороны крестьян... С бандами он не бродил, сидел у себя в сакле, по-прежнему точил тарелки и появлялся перед толпою лишь в крайних случаях»**

Третьим вожаком был талантливый кузнец Микава. «При самом начале крестьянского движения кузница Микава сделалась сборным пунктом, а хозяин, малый лет тридцати, смышленный, хитрый сумел, не навязываясь крестьянам, сделаться предводителем. Страстный по натуре, он скоро и сам увлекся своею ролью, успев приобрести неограниченную власть над крестьянами. Расправа его с помещиками была самая страстная и энергичная: он налетал на них, как снег на голову, отбирал все наличное, раздавал крестьянам и нередко держал господ у себя в плену под условием выкупа. В особенности доставалось от него князьям и дворянам, более других славившимся жестокостью. Грамотный и красно говорящий... он был в душе ненавистником господчины и мстил ей всеми способами за вековые обиды своих братий».*** Крестьянское движение началось во время отсутствия правительницы Мингрелии. Когда она вернулась, то, вследствие влияния кн. Чиковани, она не сумела понять всей серьезности положения, войти в нужду и справедливые требования крестьян, а приняла сторону угнетателей народа, видя в его действиях только бунт и неповиновение властям. Между тем требования крестьян были весьма умеренны, просто минимальны: они хотели, чтобы с ними обращались по-человечески, не мучили их, не заковывали за ослушание в цепи, не продавали их, как товар, и соблюдали вековые нормы грузинского обычного крепостного права. В действиях крестьянства не было и тени враждебности по отношению к особе правительницы Мингрелии, наоборот, они глубоко верили в то, что княгиня поймет их нужды и защитит от притеснителей. Но правительница была ослеплена, во всяком случае смотрела глазами кн. Чиковани и тем самим, как это нередко бывало в подобных случаях, она сама уничтожила всю веру и обаяние, которыми она

---

* К. Бороздин. Упразднение двух автономий (Исторический Вестник, 1885 г., март, стр. 485).

** Там же, стр. 485—6).

*** Там же, стр. 486.

пользовалась в народе. Не имея возможности подавить собственными силами это движение, она обратилась за помощью к русск. власти, кутаисскому губернатору Колюбакину, который по приезде в Мингрелию убедился в справедливости жалоб крестьян и вместе с успокоением движения признал необходимым уничтожить самостоятельность мингрельской автономии и присоединить ее к русск. владениям. Таким образом, и в данном случае крестьянское движение благодаря слепоте туземных властей оказало роковое влияние на потерю Мингрелией в 1867 г. автономных прав.

Чувство недовольства, которое было в Западной Грузии против русск. правительства в виду неоправдавшихся надежд грузинского крестьянства, стало рассеиваться к 60-тым годам. Слухи о проектируемой отмене крепостного права и зависимости от помещиков находили радостный отклик в душе грузинского крестьянина, еще в тридцатых годах лелеявшего себя мечтой о такой свободе. 8 ноября 1864 года был обнародован указ о прекращении крепостничества в Тифлисской губернии; в Кутаисской губ. он был объявлен 13 октября 1865 года, а 1 декабря 1866 года и в Мингрелии. В момент освобождения крестьян в Грузии власть не оказалась на высоте своих задач, чтобы понять истинную природу и характер грузинского крепостного права и его отличия от русского, чтобы, руководствуясь ими, она была бы в состоянии отстоять права и интересы крестьянства. Несчастье заключалось в том, что систематическое игнорирование грузинского элемента в служебной иерархии и искусственная задержка всякой самодеятельности и свободной мысли в грузинском обществе привело к тому, что к этому времени в Грузии у правительства не было необходимого кадра интеллигентных, служащих идее работников, которым было бы по плечу осуществление великой реформы. Нечего говорить, что дворянство, за исключением меньшинства, думало и отстаивало свои интересы. Грузинское крепостное право сложно, но некоторые категории крепостных совершенно ясно выделяются: во многих случаях был на лицо простой патронат, крепостной считался вечным владельцем земли, повинности и все остальные обязанности были строго и навсегда определены, нередко имелись и письменные договоры и условия. Все это не было принято во внимание и единообразная с Россией система, примененная вообще в Грузии, была величайшей несправедливостью и нарушением права грузинского крестьянства. Но это еще не все и не главное. Дело в том, что крепостные в Грузии имели право безвозмездно пользоваться для собственных нужд помещичьим лесом и выгонными местами. В § 172 законов ц. Вахтанга VI, напр., говорится: «пользование лесом и дровами нельзя воспрещать потому, что если житель равнин не построит дома и не будет пользоваться дровами, то в стране народонаселение уменьшится, а у государя войска и охоты не достанет*. Но владелец леса может оставить для охоты один участок заповедным и воспрещать рубить».** Таким образом, кроме одного заповедного участка весь помещичий лес должен был быть открыт для домашнего потребления крестьян. И до нас дошел один приказ царя Ираклия II от 1785 года о том, чтобы князья Амилахвари не смели «воспрещать крестьянам пользоваться и вывозить материалы на устройство ароб»; «разрешить им также пасти свой скот», повелевал

* Охота в прежнее время заменяла маневры.

** Срав. Френкель. Сборник законов груз. ц. Вахтанга, стр. 51, перевод не совсем точный

царь, а так как Амилахвари нарушили право пользования крестьян и начали взыскивать с них деньги, то Ираклий II предписывал возвратить немедленно все деньги крестьянам.* И в § 64 «обычаев, введенных при грузинских царях законом», которые были записаны при русском управлении, сказано: «находятся князья и дворяне, кои имеют леса, воды и сенокосы с горами и долами, и оные употребляют в пользу свою и никто без позволения их не мог пользоваться таковыми местами; но тамошние и ближайшие поселяне вывозили для себя дрова и лес для дома, а не для продажи; также не было запрещено им пасти скот на их лугах; жители же посторонних селений пользовались оными местами с позволения их помещиков не иначе, как с платежом положенной цены».** При освобождении крепостных в Грузии на это их право не было обращено должного внимания и за крестьянами оно не было ни закреплено, ни компенсировано. А это ведь являлось лишением грузинских крестьян их векового права: ведь жить им без леса и пастбища невозможно.

Рано или поздно это должно было принести свои плоды. Однако в момент освобождения крестьян от крепостной зависимости самый факт уже производил в Грузии такое могучее умиротворяющее действие, что указанные выше правонарушения не производили на крестьян сильного впечатления; тяжелые последствия тех урезок, которым подвергались права грузинского крестьянства, могли быть и становились тем чувствительнее, чем больше времени проходило с момента отмены крепостничества.

Но еще в 1878 г. в Восточной Грузии, Сигнахском уезде были волнения, возникшие на несколько иной почве. Так как Берлинский конгресс одно время грозил осложниться новым конфликтом, то правительство, уже утомленное 10-месячною войной с Турцией, принуждено было вновь приняться за военные приготовления. Было объявлено о наборе милиции в числе прочих мест и в Сигнахском уезде: тогда уездный начальник граф Тизенгаузен приказал сельским старшинам немедленно же приступить к составлению списков крестьян в возрасте от 19 лет до 30-ти. Как громом поразило это правительственное распоряжение жителей всего уезда: уже 15 лет сряду ни разу не было урожайного года, население обнищало, но горло впало в долги, и только последний год небо послало крестьянам обильную жатву. Вздохнувшие было свободно жители, однако, должны были распрощаться с приятными надеждами: во время войны крестьяне были вынуждены выставить почти все имевшиеся у них подводы для нужд войска; масса скота пала, вся рабочая сила населения была оторвана от полевых работ. Крестьяне видели, что им угрожало; повсюду в деревнях замечалось явное брожение: по вечерам собирались сходы и толковали о своих нуждах, крестьянки призывали своих мужей, братьев и отцов отказать правительству, которое их разоряет, в повиновении, но пока еще чувствовалось колебание. Лишь только однако весть о наборе милиции распространилась по деревням, брожение уже приняло реальный характер. Все побросали работу и устремились на сходы: горячие, зажигательные речи, особенно женщин, находили отклик в сердцах слушателей. Крестьяне требовали от старшин не составлять списков: но вдруг разнесся

---

* Д. Пурцеладзе, Груз. крестьян. грамоты, 45—46.

** Френкель, Сборн. законов ц. Вахтанга, стр. 380.

слух, что участковые пристава и старшины тайно уже составляют списки подлежащих призыву, причем за 15—20 руб. взятки они, подобному тому, как и во время подводной повинности, вычеркивали фамилии одних и вносили других. Тогда крестьяне решили выступить активно и заявить правительству, что и им невмоготу милиционный набор и поэтому отказываются подчиниться правительственному распоряжению. Население начало вооружаться; женщины начали агитировать о необходимости пойти походом на местную администрацию. 4 июня, в воскресный день, когда должны были кинуть жребий, в одной большой деревне сельчане избили старшину. Присланный уездным начальником по этому делу прап. Шаншиев вначале было успокоил толпу, но потом, разозлившись на одного парня за его заявление об отказе в повиновении правительству, приказал сельскому рассыльному арестовать парня. Народ не позволил схватить парня и избил рассыльного, а прап. Шаншиеву предложил по добру по здорову убраться домой. В этот день происходила соединенная сходка многих деревень. Получив обо всем этом донесение, уездный начальник понял, что дело принимает серьезный оборот, и решил вызвать войска. Для этого нужно было доложить о положении дел ген. Орбелиани, начальнику квартировавших в этом районе войск. Отправившийся в экипаже к генералу уездный начальник был настигнут по дороге огромной толпой, бушевавшей и грозно потребовавшей от него, чтобы он сошел с экипажа. Ему кричали, что он разорил и погубил их прежде подводной повинностью, а теперь набором. Уездный начальник через грузинского переводчика объяснил, что все это он делает по распоряжению государя и он может только хлопотать об облегчении их положения; он проверит все списки, и всех виновных в подлоге строго накажет. Уездный начальник спросил, почему до сих пор они не обратились к нему с жалобой на подлог в призывных списках. При этих словах какая-то женщина напомнила ему, что одно лицо обратилось к нему с подобной жалобой, а он выгнал его. Народ приходил все больше и больше в возбуждение; послышались призывы избить начальника, но в это время один из старшин кинулся между начальником и толпой; тогда разозленная толпа принялась бить старшину; воспользовавшись этим, начальник приказал кучеру во весь карьер погнать экипаж. Народ бросился в догонку и на перерез, но настичь все же не смог. Граф Тизенгаузен прискакал к ген. Орбелиани, которому и доложил обо всем происшедшем. Только генерал отправил приказание ближайшей войсковой части поспешно прибыть, как разъяренная толпа начала подступать к дому с криками и бранью. Генералу заявили, что они умрут, но не дадут солдат. Генерал объяснил, что это распоряжение государя, и он с уездным начальником могут только хлопотать об облегчении, что они им и обещают исполнить. Начинавшаяся было успокаиваться толпа была вновь взвинчена насмешкой одной женщины, что де достаточно двух приятных слов, чтобы их одурачить и успокоить. Толпа кинулась за генералом и уездным начальником и избила их. Когда один из стражников хотел кинжалом защитить генерала, то он запретил ему кого-либо трогать. Этот рыцарский поступок генерала сразу расположил к нему бушевавшую толпу, она прекратила избиение и внесла его даже в комнату. Избитого уездного начальника посадили в экипаж и повезли окруженного со всех сторон в уездный город, чтобы заставить его порвать составленные призывные списки. Однако по дороге толпа раздумала и разошлась по домам; народ начал успокаиваться; тем временем туда

были стянуты войска. Виновные были арестованы и из 17 обвиняемых 9 мужчин и 2 женщины были приговорены судом к каторге на 45 лет*.

С 80-ых годов, в царствование Александра III, по отношению Грузии применялись исключительно полицейско-репрессивные меры: школа стала прямым орудием самой бесцеремонной руссификаторской политики и учреждением, где «верноподданные» учителя должны были внедрять в питомцев «беспредельную веру» и «благонадежность». Своей основной задачей г. г. попечители кавказского учебного округа считали изгнание из сельских школ родного языка населения и введение преподавания всех предметов при помощи бессмысленного «немого» метода, т. е. без посредства родного языка. Суд хотя и подвергся благодетельному влиянию либерального духа эпохи Александра II, но лишь отчасти, и самые важные институты, как суд присяжных заседателей, выборные, несменяемые судьи, вопреки многократным ходатайствам груз. общества, не введены еще и до сих пор. Кроме того, суд по прежнему ведется на непонятном населению русск. языке. Из политических соображений отклонялись многочисленные ходатайства грузинского общества и о введении земства. Даже церковь продолжала являться в руках правительства орудием политической и обрусительной пропаганды; высшие русск. иерархи грузин. церкви находились в открытых связях с полицией, явной и тайной; даже в церковно-приходских школах с крайней настойчивостью и упорством начали изгонять грузин. язык. И в это же самое время русск. экзархи и их апостолы выказывали фарисейскую заботливость о грузинских племенах и проливали крокодиловы слезы о том, что те не могут слушать слова божья на родном наречии!.. в трогательном единении с попечителем учебного округа они в умилении создавали мингрельцам, грузинскому племени столетиями не знавшему и не желавшему знать иной письменности кроме родной ему грузинской, духовной и светской литературы, якобы новую собственную грамоту, в основу которой был положен русский алфавит; новоявленные мудрые семидесяти-толковники полицейского духовенства занимались переводом св. писания на мингрельский яз. Но тщетно! Народ не хотел слушать слова божья, оскверненного ядом предателей родины, и всюду с брезгливостью и отвращением встречали «просветителей» мингрельцев... При все более и более прогрессирующем малоземельи, когда в Кутаисской губернии в среднем на дым приходится всей удобной земли только 3,28 десят., а пахотной только 1,92 дес., в Тифлисской же губернии при значительно менее плодородной почве всей удобной земли на дым приходится 6,84 дес., а пахотной только 4,92 д.; когда плотность населения дает, за исключением пустынных и каменистых горных мест, весьма почтенную цифру: 36,2 на 1 кв. версту в Тифлисск. уезде (с пустын. караязск. степью с 3,5 жит. на 1 кв.в.), 42,5 в Меджвриехев. участке Горийского уезда, 45,4 в Мачхаанском уч. Сигнахск. уезда, 114,8 в Самтредском и 93,5 Хонском участках Кутаисск. уезда, 110,1 в Абашском уч. Сенакского уезда, 113,4 в Квирильском уч. Шорапанского уезда; словом, когда безземелье доходит до крайних пределов, в это само время все свободные казенные земли в Грузии предоставлялись для колонизации русским крестьянам, богатейшее же черноморское побережье было поделено между гг. министрами и другими баловнями судьбы, а местному грузинскому крестьянству правительство ни под каким видом не разрешало селиться на

---

* Протокол и корреспонденции об этом напечатаны в газ. «Обзор», 1878 г., №№ июнь, ноябрь, декабрь.

свободных казенн. землях: грузинское крестьянство ясно видело исключительное покровительство русским «колонизаторам» и явное игнорирование и пренебрежение к их положению и нуждам. Все было подготовлено для того, чтобы в случае возникновения движения оно охватило все слои грузинского общества и разрослось до грандиозных размеров. И это движение, как то бывало и раньше, началось на аграрной почве и прежде всего среди крестьян. В Восточной Грузии еще с начала девятидесятых годов недоразумения на почве нарушенных прав крестьян пользования пастбищами и лесными угодьями стали возникать все чаще и чаще. Стесненные нуждой, они шли и на потраву и самовольные порубки, причем крестьяне в таких случаях всегда ссылались на обычное право: им не было известно, что это право закреплено за ними и законами ц. Вахтанга. Отношения между помещиками и крестьянами сильно обострились; осмысленная часть дворянства возбуждала вопрос о необходимости урегулировать этот больной вопрос законодательным путем; но правительство хранило упорное молчание, хотя положение вещей было очень серьезно. В Западной Грузии ввиду острого малоземелья арендная плата за землю достигла колоссальных размеров; так как правительство не позволяло грузинск. крестьянам селиться на свободных казенных землях по черноморскому побережью, то искусственное повышение арендной платы на землю должно было по-прежнему прогрессировать. Временные вспышки и отдельные проявления брожения начали принимать всеобщий характер с 1901—2 г. В это время в Западной Грузии в Гурии (Озургетск. уезде) был неурожай; и без того тяжелые арендные условия стали тогда совершенно невыносимыми; было глухое недовольство: в 1902 году в г. Батуми на фабриках, на которых большинство рабочих — из безземельных и малоземельных крестьян Озургетского уезда, началась забастовка. Многие из забастовщиков были высланы администрацией на родину. Вернувшиеся домой рабочие застали у себя глухое брожение: в тот момент недоставало только организационной деятельности и инициативы, чтобы оно приняло реальную форму; высланные рабочие и внесли этот организаторский дух, идеи о необходимости бороться за свои права соединенными усилиями; все это было им хорошо знакомо по своим рабочим организациям. Уже в 1902 г. одновременно в четырех больших селениях началось аграрное движение. В сел. Нигоити произошло столкновение между управляющим одного крупного помещика и местными крестьянами из-за пастбищ; призванная полиция, конечно, прежде всего арестовала «бунтовщиков». Но это только ухудшило отношения, так как возбужденное крестьянство усмотрело в этом пристрастие и покровительство полиции помещикам. Тогда крестьяне собрались вместе и выработали общие требования, которые были предъявлены всем помещикам, на что администрация ответила вторичными арестами. В район аграрного движения выехал и губернатор, и местным населением ему были перечислены следующие неотложные нужды, удовлетворение которых только и могло успокоить взволнованное крестьянство: 1) необходимо понизить арендную плату на землю, 2) уничтожить плату за пользование выгонами и пастбищными местами, 3) отмена акциза за выкуривание водки, одного из главных источников доходов местного населения, 4) обязательность общественных работ и несение повинностей всеми без различия сословиями и 5) уничтожение натуральной повинности в пользу духовенства. Ответом на эти требования были экзекуция и репрессии. Раздраженные таким поведением администрации, крестьяне объявили помещикам полный бойкот и ни одна помещичья земля не была взята в аренду, не была вспахана; это, конечно, должно

было вызвать страшный экономический кризис в стране. Тогда, кроме обычных своих приемов, администрация прибегла, как ей наивно казалось, к радикальному искоренению «крамолы»: она закрыла все сельские библиотеки, считая эти маленькие культурные учреждения за очаги «смуты».

Но и это не помогло делу: наоборот, народ потерял всякое уважение к администрации: правительство и суд, уже с давних пор не пользовавшиеся особенным доверием грузинского народа, теперь, под влиянием политических процессов, пали совершенно в глазах населения: оно перенесло свой бойкот на администрацию и суд, и организовало свою собственную выборную администрацию, свой выборный народный суд. Конечно, эти учреждения не были безупречны, но зато были вполне демократичны и понятны, так как все велось на груз. языке, и подлежало контролю; в этом проявилась организационная способность и многовековая культура грузинского народа. Одинаковые во всей Грузии условия способствовали быстрому распространению движения по всей территории расселения грузинского народа и чем дальше, тем все более и более это движение из аграрного стало переходить в политическое. Уже высшая администрация не была в силах найти какого-либо выхода из созданного движением положения: ни правительственные должностные лица, ни суд нигде больше не действовали, всюду была своя администрация, свой суд. Вековой гнет и нарушение всех элементарнейших прав грузинского народа, систематическое игнорирование и попирание кровных интересов грузинского народа со стороны царского правительства привели последнее к полному моральному банкротству и потере всякого доверия и престижа!.. Нет сословия в Грузии, у которого бы оно пользовалось уважением и симпатиями... Назначенный в 1905 году наместником Кавказа граф Воронцов-Дашков еще до своего приезда в Тифлис объявил народу, что он посылает своего помощника Султан-Крым-Гирея для ознакомления с нуждами и желаниями населения и все, что будет в его власти разрешить, он не замедлит исполнить, обо всем, что превышает его полномочия, будет доложено Государю. 18 февраля Султан-Крым-Гирей прибыл в Озургетский уезд и, объезжая деревни, ознакомился с требованиями населения. Если оставить частности, то главные требования выражались в следующих пунктах: 1) право собираться для обсуждения местных общественных дел и избирать администрацию и суд (самоуправление), 2) суд и школа на грузинском языке, 3) земля должна принадлежать земледельцу; 4) отмена акциза и косвенных налогов, 5) гарантия свободного выражения мнения — устного и печатного (свобода слова и печати) и т. д. Были посланы правительственные чиновники и в другие районы Грузии; требования были выставлены такие же, указывалось лишь особенно настойчиво на необходимость самоуправления для грузинского народа.

Наместник признал некоторые требования справедливыми и подлежащими удовлетворению. Между тем, пока почти ничего не сделано в этом направлении. Наоборот, под влиянием реакции, в эпоху «подавления революции» Грузия подверглась такому разгрому, как если бы она перенесла вражеское нашествие.

საქართველოს საზღვრები

ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული

შესავალი

საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს სახელმწიფოს სამზღვრები ტომობრივ მოსახლეობის სამზღვრებს არა ერთხელ გასცილებია და ძლიერების ხანაში XI—XIII საუკუნემდე, განსაკუთრებით XII საუკუნეში დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის დროს საქართველოს, მთელი ამიერი კავკასიაც-კი ეკუთვნოდა. ქვემომოყვანილს მონოგრაფიაში განხილულია საქართველოს მხოლოდ მჭიდროდ შემოფარგლული სამზღვრები, ისე როგორც თვით იგი ისტორიული და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი, აგრეთვე გეოგრაფიული და ეკონომიური პირობების წყალობით ჩამოყალიბდა. თითქოს თვით ბუნებას შეუქმნია ქართველ ერისათვის ბუმბერაზი დარაჯი კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი ჩრდილოეთით და მაღალი მთების ზღუდე სამხრეთით, დასავლეთით-კი მის ტერიტორიას შავი ზღვის, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარეების ზოლი აქვს შემოვლებული. ამ მხრივ საქართველო ერთს საუცხოვოდ გარემოზღუდვილს ქვეყანას წარმოადგენს. სხვათა შორის ამ პირობების წყალობითაც შესძლო ქართველმა ერმა თავის ხანგრძლივ ისტორიულ არსებობის დროს მრავალი, ხშირად თავისზე გაცილებით უფრო ძლიერი მტრების მოგერიება და თავისი ეროვნების დაცვა. ეს გარემოება საქართველოს მტრებსაც ესმოდათ და ამიტომ არა-ერთხელ ყოფილა, რომ ჩვენი ქვეყნის ამა თუ იმ მონაპირე კუთხის დაჭერა და ჩამოშორება უცდიათ. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებსა და მთავრობასაც თავისი სახელმწიფოს ამ ბუნებრივ სამზღვრების დაცვის უაღრესი მნიშვნელობა ჩვენი ერის არსებობისათვის მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული და ამის გამო მტრების ყოველს ამგვარს განზრახვასა და წადილს მედგარს წინააღმდეგობას უწევდენ.

წინამდებარე მონოგრაფია სწორედ საქართველოს სამზღვრებს არკვევს ისტორიულადაც, — თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა მას წარსულში ან როგორ იცავდა ამ სამზღვრებს ქართველი ერი საუკუნეთა განმავლობაში, — და თანამედროვე ცხოვრებისა და აწინდელი პირობებისდა მიხედვით, — თუ რა ნაირად უნდა შემოიხაზოს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამზღვრები ამ ჟამად, რომ საერთაშორისო სამართლისა, 1783 წ. რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულობითა და ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებით უზრუნველყოფილი ქართველი ერის პოლიტიკური უფლებები არ შეილახოს და სამართლიანობა აღდგენილი იქმნას.

საზღვრების მიმოხილვა ჯერ დასავლეთ-ჩრდილოეთითგან იწყება, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მიდის, მერმე აღმოსავლეთის სანაპირო ხაზს და სულ ბოლოს სამხრეთის საზღვარს ეხება აღმოსავლეთითგან მოყოლებული დასავლეთის ხაზის უკიდურეს წერტილამდე.

I თავი

ჩრდილოეთის საზღვარი.

§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი.

სრულიად საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთის უკიდურეს საზღვარზე აბხაზეთი იყო და ეხლაც იგივე კუთხე ჰსაზღვრავს საქართველოს რესპუბლიკას. ისტორიულის ცნობების მიხედვით XI საუკუნეში ეს მოსამზღვრე ხაზი საქართველოსა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძალიან ჩრდილოეთით მდებარეობდა, სახელდობრ, იმ ადგილას, სადაც კავკასიონის მთავარი ქედი იწყებოდა. მოსამზღვრე ხაზად მდ. ყუბანის შესართავი და კავკასიის ქედის წვერი ითვლებოდა (ლ. მროველი იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 311 და 266). ასე ჩრდილოეთით იმიტომ იყო საზღვარი წაწეული. რომ მაშინ ჯიქეთი და ალანთა ქვეყანაც აბხაზეთს ეკუთვნოდა. თუ ჯიქნი აბხაზთა მოძმე ტომი იყო და მათი აბხაზეთთან ერთობა სრულებით ბუნებრივად უნდა მიჩნეული იქმნას, ალანთა შესახებ ამის თქმა არ შეიძლება.

მაინცადამაინც ცხადია, რომ დოაბზუ ანუ ტუაფსე აფხაზთა საკუთრება იყო იმიტომ, რომ თვით ეს საგეოგრაფიო სახელი სწორედ ამასა ჰნიშნავს. მაგრამ საკუთრივ აბხაზების ჩრდილოეთის საზღვარი ბიჭვინტის მონასტრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 315), ხოლო ამის შემდგომ უკვე აბხაზთა ტომის ჯიქების მიწა-წყალი იწყებოდა.

ვახუშტის სიტყვით მის დროინდელს, XVIII საუკუნის, აბხაზეთსა და ჯიქეთს შორის სამზღვრად ზღვა და კაპოეტის წყალი იყო (გეოგრაფია 406 და 408), ჯიქეთის ჩრდილოეთის საზღვარი-კი წინანდებურად კავკასიონის ქედი ყოფილა. დასავლეთ საქართველოს 1732 წ. რუკაზეც ჯერ სწერია „კაპოეტის წყალი“, შემდეგ ხაზია გასმული და ნათქვამია „აქეთ ჯიქეთიო“ (იხ. რუკა), ე. ი. ჯიქეთი კაპოეტის წყლის იქით, ანუ ჩრდილოეთით მდებარეობსო. თანამედროვე რუკებზე კაპოეტის წყალი არ არის აღნიშნული, მაგრამ 1732 წ. ალექსანდრე მეფის ბრძანებით შედგენილს დასავლეთ საქართველოს რუკაზე და სრულიად საქართველოს მოსკოეში 1743 წ. გადახატულ რუკაზე ეს მდინარე ბიჭვინტის ჩრდილოეთით არის აღნიშნული. მაშასადამე კაპოეტი ეხლანდელი მდ. ბზიბის ძველი სახელი უნდა იყოს.

თუ 1743 რუკას დავხედავთ, იქითგან სჩანს, რომ საზღვარი მდ. კაპოეტის წყალზე ანუ ბზიბზე-კი არა ყოფილა, არამედ ამ მდინარის ჩრდილოეთით მდებარე კავკასიონის ქედ-ქედ. ბურნაშევის მიერ შედგენილს რუკაზედაც საზღვარი კაპოეტის წყლის ანუ ბზიბის საკმაოდ მოშორებით, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს და მიმდინარეობს. ყველა ამ საბუთების გამო უნდა დავასკვნათ, რომ მდ. ბზიბი მთლად თავის შემდინარეებით აფხაზეთის საზღვრებში იყო, ამიტომ მოსამზღვრე ხაზი უეჭველია ამ მდინარის აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მდებარე გამყოფელი ქედის-ქედ უნდა ყოფილიყო გავლებული.

ამ ადგილითგან მოყოლებული აფხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ გადახრილი საზღვრის ხაზი კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედ-ქედ მიდიოდა და ეხლაც მიდის სვანეთამდის.

ტომობრივ მოსახლეობის მხრივ XVIII ს-ის დასასრულს აფხაზეთი შემდეგ ნაწილებად იყოფებოდა: ერთი იყო ბზიბის ხეობა, რომელიც შეიცავდა მდ. ბზიბის ქვემო ნაწილისა და აღმოსავლეთით გუდაუთამდე, მეორე გუდაუთსა და მდ. კოდორს შუა საკუთრივ აფხაზთა სათემო იყო, მესამე, აფშილეთი, მდ. კოდორსა და ღალიძგას შუა მდებარეობდა. მეოთხე სამურზაყანო, რომელშიაც მოსახლეობა მეგრული იყო და ეხლაც არის, მხოლოდ აბხაზური ენა და ზნე-ჩვეულებაც შეთვისებული აქვთ, მოთავსებული იყო ღალიძგასა და ენგურს შორის შავი ზღვის ნაპირას და მეხუთეს, წიბელდას მდ. კოდორის ხეობის შუა ნაწილი ეკავა.

ცნობილია, რომ აღმ. საქართველოს 1783 წ. რუსეთთან დადებულმა ხელშეკრულობამ და შემდეგ 1801 წ. შეერთებამ მთელი საქართველოს ბედ-იღბალიც გადასწყვიტა და სრულიად საქართველოს რუსეთის მიერ შეერთება მხოლოდ-დამხოლოდ ხელსაყრელ დროზე იყო დამოკიდებული. ვერც აფხაზეთი გადურჩა ამ ბედს.

თუმცა 17 თებერ. 1810 წ. აფხაზეთის მთავარმა სეფერბეი შარვაშიძემაც რუსეთის მფარველობა მიიღო, მაგრამ კარგა ხანს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის დამდეგამდე აბხაზეთში მაინც რუსებმა ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს და მხოლოდ 1 მაისს 1864 წელს აბხაზეთი რუსეთთან საბოლოოდ შეერთებული იყო, თვით აბსაზეთის მთავარს-კი მთელის შთამომავლობით მთავრის უფლება სამუდამოდ ჩამოერთვა.

აბხაზები უბრძოლველად არ შეპრიგებიან დამოუკიდებლობის მოსპობას და 1866 წელს აბხაზეთში აჯანყება დაიწყო, რომელიც რუსთა ძლიერ ჯარის მოსვლისთანავე ჩაქრა. მაგრამ 1877—8 წ. ომის დროს აბხაზეთში კვლავ აჯანყება მოხდა.

ყველაზე ძლიერსა და მედგარს წინააღმდეგობას რუსეთის გაბატონებას აბხაზეთში წიბელდა უწევდა. XIX საუკუნის 30 წლებითგან მოყოლებული რუსეთის მთავრობა არა ერთხელ ამ კუთხეში დამსჯელ რაზმებსა გზავნიდა ხოლმე და ბოლოს მკვიდრი მცხოვრებნი იქითგან აყრილ და განდევნილ იქმნენ (В. Т. Маевскій. Кутаисская губернія. Военно-статистическое описаніе. ტფილისი 1896 წ. დამატ. № 1 გვ. 54).

1840 წ. ატეხილ ამბოხების გამო ამ კუთხის მაღლობი ადგილებითგან, დალითგანაც, რუსებმა ყველა მეკომურნი აჰყარეს (იქვე 56). ხოლო 1867 წლის აბხაზეთის აჯანყების შემდგომ, წიბელდის მოსახლეობის უკანასკნელი ნაწილიც დიდით პატარამდე, დედაბუდიანად აყრილი და ოსმალეთში განდევნილი იყო (იქვე 57). ჯერ კიდევ 1850 წელს აქ 14000 სახლობა ითვლებოდა, 1867 წელს-კი მთელს ამ კუთხეში რუსთა წყალობით 27 ოჯახის მეტი აღარავინ იყო (Иваненко. Гражд. упр. 430). ამ დროითგან მოყოლებული კოდორის და მის შემდინარეების ხეობანი სრულებით გაუკაცარიელდა. ამის შემდგომ რუსეთის მთავრობამ მთელს თავის პოლიტიკას შავიზღვის ნაპირას ადგილობრივ მკვიდრთა, განსაკუთრებით-კი ქართველთა საწინააღმდეგოდ აწარმოებდა: ქართველებს აქ დასახლება და უძრავ ქონების შეძენა აკრძალული ჰქონდათ. რუსებს-კი, განსაკუთრებით მოხელეებსა და სამხედრო პირებს, ჩალის ფასად აძლევდნენ ამ სამოთხესავით მშვენიერსა და

ბუნებით უხვად დაჯილდოვებულს მხარეს. მხოლოდ რუსეთის მთავრობის პოლიტიკის წყალობით გაჩნდა ქართველების გვერდით სხვა ეროვნების ხალხიც.

რუსეთის მთავრობის ზემოაღწერილი პოლიტიკისა და საახალშენო მოღვაწეობისდა მიუხედავად სამურზაყანო-აბხაზეთში და ჯიქეთის სამხრეთის მცირე ზოლში, ანუ სოხუმისა და სოჭის ოლქებში 1916 წ. აღწერისდა თანახმად 141.000 მცხოვრებთა შორის 71.000 ქართველი და 43.000 აბხაზი იყო, 6.000 სომეხი და 21.000 სულ სხვადასხვა ეროვნებისა.

§ 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი.

საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი აფხაზეთის შემდგომ სვანეთის ჩრდილოეთის საზღვრით არის მოხაზული და აქაც ეს ხაზი ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ ზღუდეს მისდევს, კავკასიონის მთავარ ეულტეხილის მარადთოვლიანს ქედს რაჭის სამზღვრამდის. შემდეგ საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი თემი რაჭაა და მისი სამზღვრის ხაზიც ჩრდილოეთით იმავე ეულტეხილის მთავარ ქედზე მიდის დვალეთამდე.

დვალეთის შესახებ სავანგებოდ უნდა იყოს აღნიშნული, რომ იგი კავკასიონის ეულტეხილის ორ, მთავარსა და პირიქითელს, ქედებს შუა არის მოქცეული. ეს ქვეყანა ყოველმხრივ მარად-თოვლიან მთებით არის გარშემოზღუდული ისე-კი, რომ ჩრდილოეთით მდებარე ქედი, ე. ი. პირიქითელი სამხრეთისაზე უფრო მაღალია და ერთ ალაგს გარდა სრულიად გაუვალია. ეს დვალეთი ამ ადგილას საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი მონაპირე ქვეყანა იყო.

ძველითგანვე დვალეთი საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ სამზღვარს განსაკუთრებული ყურადღება XII ს.-ითგან მიექცია და პოლიტიკურადაც მტკიცედ აქ ქართველობამ ფეხი დავით აღმაშენებლის დროს მოიკიდა (ცხოვრება მეფისა დავითისი გვ. 301, ქართველ ერის ისტ. II. 515). შემდეგშიაც, თვით საქართველოს პოლიტიკურ დაუძლურების დროსაც, XVIII ს.-ის დამდეგსაც, დვალეთი ქართველთა ხელში იყო და ვახუშტის მოწმობით **„მეფეთა ქართველთა... მისცემენ დღემდე ხარკსა"** (გეოგრაფია 460). ვახტანგ VI იყო ის მეფე, რომელმაც საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის ეს მონაპირე კუთხე 1711 წელს ჯარითურთ შემოიარა, შევიდა შიგ, „ჩავლო ზრამაგა და შემოვლო ყლელის-ხევი და გარდმოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული", სწორედ მან კვლავინდებულად მტკიცედ **„დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი"** (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 118).

აღმოსავლეთით მას ჰსაზღვრავს „თრუსოს და ხევის საზღვარი, მერმე მყინვარის კავკასი და ახოტის კავკასი, რომელნი ძენან სამხრიდან ჩრდილოდ და დასწყდების ხევის ბოლოს მდინარესა ზედა ლომეკსა, მერმე ლომეკის მდინარე ვიდრე ხეთაძე ჩერქეზის მთამდე. სამხრით მზღვრის კავკასი, ხევის ყელიდამ წარსული დასავლეთად, რომელ არს ბრუც. საბძელამდე და ზეკარ-კედელა და რაჭა-დიგორ.. ბასიან შორისი კავკასნი. ხოლო ჩდილოთ ჩერქეზსა და მას შორის მთა მაღალი... და დასავლეთით მზღვრის კავკასივე რაჭასა და ყლელეს შორისი, მერმე ბასიანსა და სვანეთს შორისი" (იქვე 428—430). ეხლანდელს რუსულს საგეოგრაფიო რუკებზე მიღებული სახელები რომ ვიხმაროთ, მაშინ დვალეთის სამზღვარი ასე გვეხატება. ჩრდილოეთით ადაი-ხოხითგან (= ქართულ ხოხის მთას) ხაზი მიდის აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ არხონამდის (= ქართულს ახოტს), ხოლო დასავლეთით ამა-

კე ადაი-ხოხის მწვერვალითგან ხაზი სამხრეთისაკენ მიდის ქედ-ქედ მწვერვალ ყაზი-ხოხამდის. შემდეგ სამხრეთის საზღვარი იწყობა ამ ადგილითგან და ქედ-ქედ მიდის: საუხოხზე, ხალიწაზე, ზეკარზე, ბრუტსაბძელზე, ხოხზე, შემდეგ როქზე არხონამდის.

დვალეთი ძველადაც და ეხლაც რამდენიმე ხეობად იყოფებოდა: კასრის ხევად, ზრამაგად, ჟღელედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად (ვახუშტი. გეოგრაფია 428).

ამ დვალეთზე „გარდავლენან... გზანი დიგორსა... და... გზანი ვალაგირსა და ფაიქომსა" (ვახუშტი. გეოგრაფია 444). იქ, სადაც კასრის ხეობა „მოეიწროვდების ხოხის მთის ჩამოსულის კლდითა და გლოლისა და ამის შორის კავკასის ჩამოსულის კლდითა", გაკეთებული ყოფილა „კარი კლდისაგან და ქვითკირით ქმნული, დიდ-კამაროვანი მდინარესა ზედა". ეს კარი-ბჭე თურმე საქართველოს „მეფეთაგან ქმნული" ყოფილა იმ მიზნით, რომ „არა ვიდოდენ თვინიერ მათსა ოვსნი". ამგვარად ბუნებრივადაც და ხელოვნურადაც „არს ხეობა ესე ფრიად მაგარი და შეუვალი" (იქვე 444).

ძველად ამ კუთხეს საქართველოსთან პოლიტიკურს გარდა სარწმუნოებრივი და კულტურული კავშირიც ჰქონდა: ქრისტიანობა აქ ქართველი მქადაგებლების მიერ იყო გავრცელებული და თვით ეკლესიის ნანგრევებს, მაგ. როქის ხეობაში ეხლაც, ეტყობა ქართული ასომთავრული წარწერები. ვახუშტის სიტყვით ამ ქვეყნის მკვიდრნი იყვნენ „სამწყსონი ნიქოზლისანი" (გეოგრაფია 434). XVIII ს.-ის დამდეგს ბლომად ყოფილა „ციხენი, კოშკნი, ეკლესიანი ქვითკირისანი", რომელნიც საქართველოს „მეფეთაგან ნაშენნი" ყოფილან. თვით ხალხში ამ ძეგლების შესახებ თქმულებები ყოფილა და ვახუშტის ცნობით „უმეტეს იტყვიან.. თამარ მეფისაგან" აგებულადო (იქვე 438).

XVIII ს-ში ეს კუთხე ეკონომიურადაც საქართველოსთან ყოფილა დაკავშირებული: მარილს, ცხვრის ტყავს, სვიას და სხვა სახმარს, რაც-კი თავიანთ ცივს ქვეყანაში ვერ შოულობდნენ, თურმე ქართლითგან და რაჭითგან ზიდავდენ (ვახუშტი. გეოგრაფია 438).

ბუნებამ დვალეთი მადნით უხვად დააჯილდოვა და იქ ვახუშტის სიტყვით „გამოიღებენ მიწიდამ ბრპენსა, გვარჯილასა, გოგირდსა" (იქვე 438), ამასთანავე „ლითონი ბრპენისა მრავალი" ყოფილა. ხოლო „გოგირდი ფრიად კარგი". ზემოაღნიშნულს გარდა იქ არსებობდა „ლითონიცა ვერცხლისა" (იქვე 444).

ამ ჟამად ამ კუთხეს არდონის ანუ ნარდონის ქვაბ-ხეობა ეწოდება. ეს არდონის ქვაბა-ხეობა, რომელიც ყოველმხრივ გარშემოზღუდულია, მაგრამ რომელსაც ჩრდილოეთისაკენ მხოლოდ ერთად-ერთი ზემოაღნიშნული ხეობაზე მდებარე გასავალი აქვს, სამხრეთით-კი საქართველოსთან მას II გარდმოსავალი აერთებს. XIX საუკუნეშიც თავდაპირველად ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებში იყო მოქცეული და ამ გუბერნიის მთიულეთის ოლქს ეკუთვნოდა, (Филипов. Военный обзоръ Тифлис. губ. СПБ. 1872 წ. გვ. 7—8). მისი სივრცე 497 ოთხკუთხს ვერს არ აღემატება. შემდეგში რუსეთის მთავრობამ დვალეთი ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა საქართველოს ჩამოაშორა და თერგის ოლქს შეუერთა.

საუკუნეთა განმავლობაში, როგორც დავინახეთ, საქართველოს მთავრობა ამ კუთხეს საქართველოსთვის ფრიად მნიშვნელოვან კარად სთვლიდა და ამის გამო მას ფხიზელ დარაჯად უდგა, საგანგებოდ არდონის გასავალთან. ზღუდეც-კი ააგო რომ თუ საჭირო იქმნებოდა მტრის შემოსვლის მხრივ ამ სახიფათო გზის კარის დახშვა ადვილად შესძლებოდა. ამ კუთხის ბუნებრივ აგებულებასა და თვი-

სებას თუ დავაკვირდებით, ცხადი იქმნება, რომ იგი საქართველოსთან უფრო მრავალრიცხოვან გზებით, სხვადასხვა მხრით თერთმეტი გარდმოსავლით, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთან არის შედარებით მჭიდროდ დაკავშირებული. ჩრდილოეთთან-კი მას მხოლოდ ერთი გასავალი აერთებს. ყველა ამ მოსაზრების გამო უფრო ბუნებრივია და ხელსაყრელი, რომ წინანდელი მდგომარეობა კვლავ აღდგენილ იქმნას: **რუსეთის მთავრობის შეცდომა შესწორდეს და დვალეთი, ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა ისევ აღმოსავლეთის საქართველოს, ტფილისის გუბერნიას დაუბრუნდეს** მაშინ ამ ადგილას საქართველოს სახელმწიფო სამზღვარი იმ ხაზს გაჰყვება, რომელიც ხოხის მთას (ადაი ხოხ) და ასოტის მთას (არხონ) შუა გაივლება.

§ 3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი·

დვალეთის აღმოსავლეთით საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ისევ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედზე მიდის და მხოლოდ დარიალის ხეობასთან იგი ქედს იქით გადადიოდა და უფრო ჩრდილოეთით იყო წაწეული. მისაბჯენ ციხედ ჰქონდა „გორის ციხე, ფრიად ძველი, ძველებურ წესზე აგებული, კოშკებით შემკული სიმაგრე, რომელიც მდ. თერგის სათავის მიდამოებში, მთებში მდებარეობდა". ამ ციხეს „ფრიად მაგარი მდებარეობა" ჰქონდა (Бурнашевъ. Картина Грузіи или описаніе полит. состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго. Тифлисъ изд. Бегичева 1896 წ. გვ. 9). ესლანდელ რუკებზე ამგვარი საგეოგრაფიო სახელი არ არის აღნიშნული, ამის გამო ამ ციხის მდებარეობაც გამოურკვეველი რჩება.

მაგრამ უფრო დაწვრილებითი და მკაფიო ცნობები საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის შესახებ ბატონიშვილს ვახუშტსა აქვს. მისი სიტყვით თერგს „გველეთს ქვეით ერთვის... ხევი", რომელიც „სამხრეთ-აღმოსავლეთიდამ გამოსდის გუდამაყრისა და ძურძუკის კავკასსა... ამ ხევს ქვეით დავიწროვდების ხევი ესე კლდითა და აქა არს ციხე დავითისა... აღმაშენებელის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარიელა", თერგის „აღმოსავლით კიდესა ზედა მეფის მირვანის მიერ" აგებული. მან „შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უმისოთ ვერარა ვიდოდნენ". ხოლო „ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად მუნ დადგიან"-ო (გეოგრაფია 228).

სახელოვან ქართველ გეოგრაფის აღწერილობა იმდენად ნიშანდობლივია, რომ თეითეული მის მიერ დასახელებული ადგილის პოვნა ეხლანდელს 5-ვერსიან რუკაზე ძნელი არ არის. ამაში მისივე შედგენილი რუკაც დიდად გვშველის. გველეთის ჩრდილოეთით თერგს მართლაც სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან ერთი პატარა წყალი ერთვის, რომელსაც ქისტურა (Кистинка) ეწოდება. აქ ვიწრო ხეობაში ყოფილა მეფე დავით აღმაშენებელის მიერ აგებული ციხე. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომელსაც საქართველოს სამხედრო გზაზე რუსებმა სად. დარიალისა „Даріальское" უწოდეს. აქ მართლაც რუკაზე ნათქვამია („Бывшее укрепленіе") „ციხის ნანგრევიო". ამის ჩრდილოეთით მირვან მეფის მიერ აგებული ყოფილა დარიალის კარი, რომელიც ოს-ხაზართათვის გზის შესაკრავად იყო განკუთვნილი. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, სადაც ეხლა სად. ლარსია. ამაზე უფრო ჩრდილოეთით-კი ყოფილა საქართველოს სამფლობელოს უკანასკნელი ფეხმოსაკიდებ-

ლი ადგილი „ნასასახლევი მეფეთა“, რომელიც დაახლოვებით ეხლანდელს „ჯერახოვსკოე“-ს მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. აქაც, 5-ვერსიან რუკაზეც ნათქვამია ციხის ნანგრევიო (Бывшее укрепленіе). თვით ბატონიშვილ ვახუშტის დაწვრილებითს რუკაზე (იხ. ბროსსეს გამოც. № 3 Karthli au N. du Kour) „ნასასახლევი მეფეთა“ (Résidence royale) მართლაც „ჯარიეხის“ (= ეხლანდელს „ჯერახოვსკოე“-ს) მახლობლად, ცოტა სამხრეთით არის აღნიშნული და სწორედ საქართველოს სახელმწიფოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ამ ადგილის წინ, დაახლოვებით ჯარიეხითგან ერთი ვერსით, სამხრეთით მიდიოდა (იხ. იგივე რუკა).

ზემოაღნიშნულ მოსამზღვრე ადგილითგან მოყოლებული სამზღვარი მდ. ქისტურის ხეობის გაყოლებით სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ იხევდა და კვლავ კავკასიონის უღელტეხილის მთავარს ქედს აღწევდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს სამზღვარი მუდამ სწორედ ამ მთავარ უღელტეხილს ქედ-ქედ მიდიოდა იმგვარადვე როგორც — XIX საუკუნეშიაც რუსთა მფლობელობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს, ტფილისის გუბერნიის სამზღვარი იყო მოხაზული.

II თავი.

აღმოსავლეთის სამზღვარი

§ 1. აღმოსავლეთის ხაზი ჰერეთი.

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთს კუთხეს მტკვრამდის ძველ დროს ჰერეთი ეწოდებოდა. ჯერ ამ კუთხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომლის სამზღვრად ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაღესტანის მთები იყო, სახელდობრ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ალაზნის შემდინარეების გამყოფელი ქედი. ჩრდილოეთით მას არიშის წყალი, სამხრეთით-კი ჯერ ალაზნისა და იორის შესართავი ჰსაზღვრავდა, ხოლო შემდეგ საზღვარი ალაზნის პირას ჩრდილოეთისაკენ მიდიოდა იმ ადგილამდის, საცა გიშის წყალი ალაზანს ერთვის. მერმე მოსამზღვრე ხაზი ამ გიშის წყალს სამხრეთით მდინარის გასწვრივ მისდევდა მის სათავემდე, რომელიც კავკასიონის უღელტეხილში იყო (ქართველი ერის ისტ. II. 309 და ვახუშტი. გეოგრაფია 304). რომ სამზღვარი გიშის წყლის სამხრეთით იყო, ეს ბურნაშევის 1784 წ. რუკითაც მტკიცდება (იხ. რუკა).

მაგრამ სამხრეთით ამ ხაზის მდებარეობა ჩვენთვის მხოლოდ მაშინ გახდება ცხადი, თუ-კი გიშის წყლის მდებარეობა გამორკვეული გვექნება. თანამედროვე რუსულ რუკებზე ამგვარი მდინარე და ციხე არსად არის აღნიშნული, მაგრამ ძველ ქართულს გიშს 5-ვერსიან რუკის მდ. კიში (р. Кишъ) უდრის, ხოლო გიშის ციხე დაახლოვებით იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლა კიშ-კიშლაღი (Кишъ-кишлахъ) არის აღნიშნული (ქ. 9,64°30—41°15′). ამ ჟამად რუკებზე სახელები ისე სწერია, რომ გიშის წყალი არსად ერთვის ალაზანს, არამედ იგი ე. წ. აგრი-ჩაის შემდინარეა. ცხადია, რომ ძველ დროს თვით ეხლანდელს აგრი-ჩაისაც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც ეხლანდელი გიში (Кишъ) ერთვის, გიშის წყალი რქმევია. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ გიშის წყალი მართლაც ალაზნის

შემდინარედ გამოვა და ამ ადგილას საქართველოს განმსაზღვრელი ხაზის მდებარეობა სრულებით ნათლად წარმოგვიდგება.

საქართველოს ამ ნაწილს დიდი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. აქეთგან ავრცელებდა ქართველობა თავის გონებრივსა და სარწმუნოებრივს გავლენას დაღესტანზე და შაქზე. მაშინაც-კი, როდესაც საქართველო მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით პოლიტიკურად დასუსტებული იყო, ქართველ ერს იმოდენი კულტურული ძალა შესწევდა, რომ თავისი განმანათლებელი მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია და დაღესტანში ქრისტიანობა გაუვრცელებია. ისტორიას შენახული აქვს ცნობა, რომ XIII ს.-ის დასასრულს გამოჩენილმა ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ სალოსმა ბელაქნითგან თავისი ქადაგება ლეკეთშიც-კი გადაიტანა, „ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქციენა“ და გააქრისტიანა (ქამთაალ.* 889, გვ. 731). წერილობითი მოწმობის გარდა ქართველთა დაღესტანში განმანათლებელ მოღვაწეობის ძეგლებიც, ეკლესიის ნანგრევების სახით არის შენახული და თვით ხუნზახშიაც-კი იყო შერჩენილი იქაურ ეკლესიის ნანგრევის ქვა, ქართული ასომთავრული წარწერით შემკული (იხ. ე. თაყაიშვილი Арх. экскурсіи II, 63).

ვითარცა მოსამზღვრე კუთხეს საქართველოს ამ ნაწილსაც ბედმა მრავალჯერ მიაყენა ზიანი და არა ერთხელ გაანადგურა. პირველად ჯერ კიდევ XIII ს.-ში მონღოლთა ბატონობის წყალობით სხვათა შორის ჰერეთიც ძალზე დაზიანდა (ქამთაალ.* 875, გვ. 719). მაგრამ ამ ქვეყანას განსაკუთრებით შაჰაბაზმა მიაქცია თავისი მსახვრელი ყურადღება და ჯერ ისე აოხრა და გააუკაცრიელა, რომ მცხოვრებნი აჰყარა და სპარსეთში გადაასახლა, ხოლო შემდეგ მათ მაგიერ თავის ერთგულ მაჰმადიან ტომს მისცა. მეტადრე XVII ს-ითგან მოყოლებული სპარსეთის შაჰების წყალობით და დაღესტანელთა შემოსევის და შენების გამო, მაჰმადიანობამ ჰერეთში ქრისტიანობის დაძლევა დაიწყო და ქართველი მოსახლეობაც შემცირდა. ძველი საგეოგრაფიო სახელების მაგიერ ახალი გაჩნდა. გარეშე ძალის გავლენით ეს კუთხე სამ ერთეულად გაიყო. ერთს დაერქვა „ალის-სასულთნო“, მეორეს — „ელისენი“, მესამეს — „ჭარი“. უკანასკნელი სახელი ფიფინეთის ხეობას დაერქვა. ვახუშტის ცნობით ეს ხეობა არჩილ მეფის „შემდგომად იწოდა ჭარი“ (გეოგრაფია 306).

რუსული 5-ვერსიან რუკაზე ფიფინეთის მაგიერ მთა ფიფანი (დიდი და პატარა—Пипанъ, Б. Пипанъ) არის აღნიშნული, ჭარის მაგიერ-კი „ჯარი“-ა (Джары) დაბეჭდილი. მეფე ლევანმა ვახუშტის სიტყვით აქ თურმე ლეკები დაასახლა და ყოველწლიურ გადასახადად მხოლოდ ის მოვალეობა დააკისრა, „რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასიდამ ყინული“ (იქვე 306). მაშასადამე ფიფინეთის ხეობა ანუ ჭარი დაღესტნის მოსამზღვრე ნაწილია. ელისენად იწოდებოდა ქვეყანა ბელაქნის „წყალსა და გიშის წყალს შორისი ალაზნამდე და კავკასამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 306), მაგრამ ნამდვილად-კი ელისენსა და კავკასიონის ქედს-შუა, შუაგულში მაინც, ჭარი იდვა. ამიტომ ცხადია, რომ ამ ადგილას ელისენი აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედს ვერ აღწევდა.

ალისულთნის სამფლობელოს სამზღვრები ვახუშტს გარკვევით არა აქვს აღნიშნული (გეოგრაფია გვ. 304, შეად. 306). ანტონ კათალიკოზს თავის 1757 წ. დაწერილს თხზულებაში ნათქვამი აქვს ალისულტანი თავდაპირველად „კახის სულტნად სახელდებული“ ყოფილა (იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილო. ძველი საქართველო II, 14). მაგრამ სამზღვრები არც მას აქვს დასახელებული.

ე. წ. თათრებისა და დაღესტნითგან ლეკების ჩამოსახლებამ საქართველოს მტრებს ჩვენს ქვეყანაში ამ მხრითგან შემოსევა გაუადვილა, რათგან სარწმუნოებრივი ერთობის წყალობით სპარსეთის შაჰის ჯარს ადვილად ემხრობოდენ ხოლმე. საქართველოს მეფეებსა და იმ დროინდელს მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ ამ კუთხის უაღრესი მნიშვნელობა, რომ რაკი „არს ქვეყანა ესე ძნელად შესასვლელი, ტყიანი, მრავალ-წყლიანი და მაგარი“ (კათალიკოზი ანტონი, იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილოში გვ. 15), ამიტომ საქართველოსთვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით საუცხოო საფარს წარმოადგენდა. თუმცა ლეკები, რომელნიც ჭარში იყვნენ ჩასახლებულნი დრო-გამოშვებით არამც თუ ურჩობდენ არამედ ცარცვაგლეჯასაც-კი მისდევდენ კახეთში, მაგრამ მაინც ერეკლე მეფის დროს, რუსეთთან 1783 წ. ხელშეკრულობის დადების დროსაც ეს კუთხე, როგორც საქართველოში მყოფ რუსეთის იმდროინდელ ელჩის ბურნაშევის რუკაზეც აღნიშნულია, საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა და კახეთის ნაწილად ითვლებოდა.

როდესაც რუსეთის მთავრობამ აღმ. საქართველოს დამოუკიდებლობა მოსპო და შეიერთა, ჭარი და ბელაქნის ოლქი, როგორც მას რუსები უწოდებდენ, ანუ საინგილო, როგორც ქართველები ეძახიან, ამ დროს არ დაუპყრიათ, არამედ მხოლოდ 1803 წ. დაიდო საინგილომ ხარკი და მორჩილება განაცხადა, საბოლოოდ-კი 1830 წ. იყო შემოერთებული.

1886 წელს ზაქათალის ოლქში სულ 74449 მცხოვრები ითვლებოდა, აქეთგან 40225 ლეკი იყო, 21090 მუღანლო და 12430 ქართველი, 521521 სომეხი (მ. ჯანაშვილი საინგილო 6).

1916 წელს ზაქათალის ოლქში მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 76000 იყო: აქეთგან 19000 ქართველი და 45000 ლეკი, ხოლო თურქები, სპარსელები და ქურთები 12000 ითვლებოდა.

III თავი

სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი

§ 1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია

ზაქათალის ოლქის შემდგომ საქართველოს უკვე სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი ეწყობა. ძველ დროს მთელი ეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიც მტკვრამდე და დებედას წყალთ-გამყოფელ მთებამდე ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა. მისი უკიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომელიც ზაქათალის ოლქს ზედ ეკვრის კამბეჩოანის ანუ ქიზიყის სახელით არის ცნობილი. ძველი ქიზიყის, რომელიც ეხლა სიღნაღის მაზრად იწოდება, სამზღვრად იყო „სამხრით უფადარი და წინამინდორი ხორანთამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 310). წინამინდორად იწოდებოდა ის ველი, რომელიც სამხრეთით იორისა და ალაზნის შესართავთან თავდებოდა (იხ. ვახუშტის რუკა № 4). იგი დაახლოვებით ეხლანდელს ელდარის მინდორს უდრის, უფადარად-კი დაახლოვებით ის სამხრეთით მდებარე ადგილი იყო, რომელსაც ეხლა ჯეირან-ჩელი ეწოდება. მაშასადამე სამზღვარი იწყობა ჯერ იქ, სადაც, გიში ალაზანს ერთვის, შემდეგ სამხრეთისაკენ მიდის ალაზნის გასწვრივ მისი და იორის შესართავამდე. აქეთგან დაწყობილი სამზღვარი პირდაპირ მტკვარზე გადადიოდა (ვა-

ხუშტი გეოგრ. 310—312 და ბურნაშევის 1784 წ. რუკა) და მერმე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარი ამ მდინარის პირს დასავლეთ-ჩრდილოეთით მიმართულებით მისდევდა დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც მდ. ალსტაფურა მტკვარს ერთვის. ძველად საქართველოს ეს სამხრეთის კუთხეც, როგორც აღნიშნული იყო, პერეთის ნაწილად ითვლებოდა.

საქართველოს სამხრეთის მოსამზღვრე ქვეყნის აღმოსავლეთს კიდეს იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც სამზღვრის ხაზი იორ-ალაზნის შესართავითგან მტკვარზე გადმოდიოდა ყარაიამდე ჯეირან-ჩეღურეთის ველის სახელი ერქვა. შემდეგ-კი ყარაია იწყობოდა. ამ ყარაიას ველის მდებარეობის შესახებ ვახუშტის ნათქვამი აქვს, რომ მთა „იალღუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გაღმართ არს ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები“-ო. ამ ნაგებისა და მაშასადამე იალღუჯის „აღმოსავლით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაიისა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 180). აი სწორედ ეს ველიც ძველად პერეთს ეკუთვნოდა, და შემდეგში-კი, და უკვე ვახუშტის დროს, მას თურმე „ყარაიას“ უწოდებდენ (იქვე 182). ეს სახელი მას ეხლაც შერჩენილი აქვს.

პერეთის ამ ნაწილს სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილო-დასავლეთით მთა გარეჯისა მწარე-წყლამდე, ხოლო სამხრეთით მწარე წყალი (იქვე 180), ე ი. დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც ალსტაფურას წყლის შესართავია.

ეს კუთხე ოდესღაც ქართული კულტურის დიდებული კერა იყო (იქვე 182). საკმარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები, რომელნიც დავით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარ მტრის გამანადგურებელ შემოსევას გადურჩნენ, რომ ნათლად წარმოიდგინოს ადამიანმა რამდენად დაწინაურებული ქართული კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე.

სამხედრო ბედის ულმობელმა ტრიალმა მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით ეს ქვეყანაც გააუკაცრიელა და უდაბნოდ აქცია. შემდეგში სპარსთა შაჰების გეგმისაებრ აქ უბინადრო ელი დემურჩი-ასანლუ შემოვიდა, რომელიც თარაქამათა ტომს ეკუთვნოდა და მესაქონლობას მისდევდა (ვახუშტი. გეოგრ. 182).

პერეთის იმ ნაწილს, რომელიც ბოლოს დროს ყარაიად იწოდა, დასავლეთ-სამხრეთით უკვე ქვემო ქართლი ეკვროდა და ამ ადგილითგან მოყოლებული სწორედ ეს ქვეყანა იყო იმავე დროს საქართველოს აღმოსავლეთ-სამხრეთის სამზღვარი და მონაპირე კუთხე.

§ 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ხაზი

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი და სამზღვარი იმავე დროს გარდაბანის საერისთავოს ნაწილი და სამზღვარი იყო და მას ჰსაზღვრავდა „აღმოსავლეთით მტკვარი და ხუნანის გამართებით ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 178). მაშასადამე ქვემო ქართლის ანუ ეხლანდელი ბორჩალოს მაზრის აღმოსავლეთის სამზღვრად ჯერ მდ. მტკვარია დაახლოვებით ყიზყალას ციხის ნანგრევების ცოტა აღმოსავლეთ-სამხრეთით, ხოლო შემდეგ ქურდევაჭრის ხეობის ქედი, რომელიც დებედას აღმოსავლეთით მდებარეობს და დებედას შემდინარეების გამყოფელი მთა არის.

მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივი საზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს პოლიტიკურ სისუსტის დროსაც, თუნდა XVIII ს.-შიც იქ-კი არ თავდებოდა, სადაც ქვემოქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი იყო, არამედ გაცილებით უფრო შორს მიდიოდა. თუნდაც, რომ განჯისა და ერევნის სახანოებს თავი დავანებოთ, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ერეკლეს ყმად ნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურად ნებაყოფლობით ხარკს იხდიდენ და რომელთა მმართველები ხანებად მეფის მიერ იყვნენ ხოლმე დამტკიცებულნი (Бурнашевъ, Картина etc. 12, 13—14 და Инструкція изъ Госуд. Коллегіи, Коваленскому 1799 წ. А. К. А. Г. К., წ. I, 94 § 7), ყაზახი, შამშადილო და შამქორი ხომ საქართველოსთან უმჭიდროესად იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველთა ერთგულობას იჩენდენ. ამ ორთავე ქვეყნითგან ომიანობის დროს საქართველოს საუკეთესო, 6000 კაცისაგან შემდგარი, ცხენოსანი ჯარი მოსდიოდა ხოლმე (იქვე 6, 16). განსაკუთრებით საყურადღებოა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ეს მაჰმადიანი ხანები საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველობის უფრო ერთგულნი ყოფილან, ვიდრე თვით ერთმორწმუნე და თანამონათესავე სპარსეთის შაჰებისა. ამ მხრივ მეტად საგულისხმიეროა, რომ ერევნისა და ყარაბაღის ხანები სპარსეთის შაჰს აღამამედხანს-კი არ მიემხრენ, არამედ ერეკლე მეფესთან შაჰის საწინააღმდეგოდ საგანგებოდ ხელშეკრულება დასდეს და ფულიც მიაშველეს ამ საქმის განსახორციელებლად (Записка Коваленскаго о Грузіи А. К. А. Г. К. წ. I. გვ. 118). ამიტომაც არის, რომ ბურნაშევის მიერ 1784 წ-ს შედგენილს საქართველოს რუკაზე ყაზახი, შამშადილო, შამქორი განჯითურთ ქართლის საზღვრებივით წითელი ფერით არის შემოხაზული.

IV თავი

სამხრეთის საზღვარი.

ქვემო ქართლი. გამყოფელი ხაზი საქართველოსა და სომხეთს შორის

ქვემო ქართლი სამხრეთის სანაპირო ხაზი იმავე დროს ქართველთა და სომეხთა სამფლობელოს გამყოფელი საზღვარი იყო ძველ დროითგანვე მოყოლებული.

§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ საზღვრის გამო II ს. ქ. წ. — XI ს. ქ. შ.

ჯერ კიდევ ქრისტეს წინათ საქართველო და სომხეთი მეზობლად ყოფილან. მაგრამ თავდაპირველად სომხეთს მცირე მიწაწყალი ეკავა და მხოლოდ მას შემდგომ რაც ანტიოქოს დიდის სარდლებმა არტაქსიმ და ზარიადრმა ცალ-ცალკე ორი სომეხთა სამეფო დააარსეს, თვით სომხეთის ვითარცა პოლიტიკურ ერთეულის საზღვრებიც გაფართოვდა (ჩემი ქართული ერის ისტ. I, 59 და Адонцъ, Арменія въ эпоху Юстиніана 395). ეს ზრდა მათი მოსახლეობის ბუნებრივი განვითარებისა და გამრავლების შედეგი არა ყოფილა. სტრაბონის ცნობით სომხეთის მე-

ფეებმა მეზობლებს მიწები წაართვეს. სხვათა შორის მაშინ ქართველთა ტომებისათვისაც წაურთმევიათ პარიადრის სანახები, რომელიც ტაოსა და სპერს შეიცავდა, ხორზენი და გუგარეთი (გუგარენი), ხოლო ხალიბებსა და მოსინაკებს — კარინი და დერქსინი (იქვე) ეს ამბავი 191 წ. (ქ. წ.) შემდეგ მომხდარა და სომეხთა პირველი იერიშია ქართველთა მიწა-წყლის დასაპყრობად. ამ დაპყრობილი ქვეყნების ბედი ამით სამუდამოდ და საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა.

სტრაბონის გუგარენა ანუ გუგარეთი ეხლანდელ ბორჩალოს მაზრის სამხრეთის ნაწილს უდრიდა, რომელიც დაახლოვებით ჯოჯკანისა, ბოლნის-დბანისის, ლოქის ხეობათა, ტაშირს, აბოცს და თრიალეთის სამხრეთ ნაწილს შეიცავდა. ზოგჯერ გუგარეთს პოლიტიკურ მიზეზების გამო უფრო ვრცელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და უფრო ფართოდაც იყო ხოლმე შემოხაზული. ამ ქვეყნის წინანდელი სახელის კვალი შერჩენილა ეხლანდელ საგეოგრაფიო სახელ გუჯარეთში (Адонцъ, Арменія 425 შენ.). ქართული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ეს გუგარეთი უფრო ხშირად ქვემო ქართლად იწოდებოდა, ხოლო რუსთა ბატონობის შემდგომ ბორჩალოს მაზრის სახელით არის ცნობილი.

ტოპოგრაფიულად ეს გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი სამხრეთით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით თვით ბუნების მიერ არის გარემოზღუდული: სამხრეთით მას უდარაჯებენ მაღალი (8000 ფ.) ციცაბო, ორ ადგილს გარდა გარდაუვალი, ტყით მოცულნი ერევნის მთები, რომელთაც რუსული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ბამბაკის ქედი ეწოდება. ამ მთების გასწვრივ ჩრდილოეთით მდებარეობენ ე. წ. სოხეთის მთები, რომელიც აგრეთვე მაღალია ისე, რომ ზოგიერთი მწვერვალი 8000 ფ-დე აღწევს. მთელი ეს ქვეყანა გეოგრაფიულად ისე მჭიდროდ არის საქართველოსთან დაკავშირებული, რომ როგორც თვით ქვეყანას, ისევე ყველა იქაურ მდინარეებსა და რასაკვირველია გზებსაც ჩრდილოეთისაკენ, მტკვრისა და ტფილისისაკენ აქვთ პირი მიბრუნებული.

სტრაბონის დროსაც I ს.-ის დასასრულს ქ. წ. და I ს.-ის დამდეგს ქ. შ. ეს კუთხე ჯერ კიდევ სომეხთა ხელში ყოფილა. მაგრამ უკვე 35 წ-ითგან ქ. შ. მოყოლებული, როდესაც ტაციტის სიტყვით იბერიის მეფეები იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ სომხეთში შემოჭრილ სპარსელებს ებრძოდნენ, და როცა თვით სომხეთშიც-კი ქართველი უფლისწული გამეფდა, ცხადია მდგომარეობა თვალსაჩინოდ უნდა შეცვლილიყო.

შესაძლებელია ამავე დროს ქართველებს სომეხთა მიერ მითვისებული გუგარეთიც უკან დაებრუნებინათ (ქართველ ერის ისტ. I, 173—177). ამას ის მეგობრული განწყობილებაც გვაფიქრებინებს, რომელიც აღმოს. საქართველოს მეფეებს რომის კეისრებთან ჰქონდათ (იქვე, 178—9).

პლინიუსის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ თეზი და თრიალეთი მაინც, რომელიც აგრეთვე ფართოდ ნაგულისხმევ გუგარეთის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, პირველ საუკუნეში ქ. შ. უკვე იბერთ ჰკუთნებიათ (Natur, his. cap. VI § 26, ქართველ ერის ისტ. I, 60).

მაგრამ გუგარეთის ქართველთა მიერ უკან დაბრუნების შესახებ გარკვეული პირდაპირი ცნობები IV ს-ითგან ქ. შ. მოიპოვება. 374 წ. სომეხთა მეფე პაპი მოკლულ იქმნა და ამის შემდგომ სომეხ არშაკუნიანთა სამეფო შეუჩერებლივ ეცემოდა. ამ სამეფოს პოლიტიკურს დაუძლურებას ხელი შეუწყო იმ ქიშპობამ და ბრძოლამ, რომელიც ამ ქვეყანაში უფლისწულების არშაკისა და ხოსროს შორის ატყდა სომხეთის სამეფო ტახტის გამო. ეს ცილობა 387 წ. სომხეთის ორ სამე-

ფოდ გაყოფით დამთავრდა და სწორედ ამ დროს ქართველებსაც სომხებისაგან თაყიანთი ქვეყნები გუგარეთი, გარდაბანი და კარწახი უკან დაუბრუნებიათ (Адонцъ, Арменія 225—226).

მალე თვით სომეხთა ამ სამეფოების დამოუკიდებელი არსებობაც მოისპო და სომხეთი სპარსეთისა და ბიზანტიას შორის იქმნა განაწილებული. სომეხთა ამგვარმა დაუძლურებამ ზემოჩამოთვლილი ქვეყნების ბედი და საქართველოსთან შეერთება ხანგრძლიერობით განამტკიცა (იქვე 230) იმ ხნის განმავლობაში, როდესაც გუგარეთი სომეხთა ხელში იყო, ამ კუთხეში სომხობაც შეერია და ქართულის გარდა სომხურიც გავრცელდა (იქვე).

V საუკუნეშიაც მაგ. ვახტანგ გორგასლანის მეფობაში გუგარეთი წინანდებურად იბერიის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა (Адонцъ, Арменія 222). მაგრამ მარტო პოლიტიკურად კი არა, არამედ საეკლესიო წესწყობილების მხრივაც, იგი საქართველოს განუყოფელს ნაწილს შეადგენდა: როგორც VI საუკუნის დამდეგს მომხდარ საეკლესიო კრების მონაწილე მღვდელმთავართა სიითგან სჩანს, ბოლნისის, ცურტავის და რუსთავის საეფისკოპოსოები მცხეთის კათალიკოსს ექვემდებარებოდენ (იხ. *Գիրք Թղթոց* 183).

გუგარეთის საქართველოსთან დაკავშირების სიმტკიცე და მისი განუყრელი კუთვნილება შემდეგში მომხდარ უბედურებამაც გამოააშკარავა, როდესაც სპარსთა მიერ 532 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში მეფობა ძალმომრეობით მოსპობილ იქმნა და ქვეყანას თვით სპარსთა შაჰები დაეპატრონენ (ქართველ ერის ისტ. I, 195—197). ასეთ უკიდურეს გაჭირვების და პოლიტიკურ ბედის უკულმართობის დროსაც გუგარეთი საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა. VII საუკუნის დამდეგსაც, როცა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებრივი უთანხმოება და მტრობა ჩამოვარდა, რომელიც ამ ორი ერის ეკლესიების სრული განხეთქილებითა და განშორებით დამთავრდა, იგი კვლავინდებურად ქართულ ეკლესიას ეკუთვნოდა (იხ. ჩემი Исторія церков. разрыва). საქართველოს ამ პოლიტიკურ დაკნინებისა და განსაცდელის ხანაშიაც რომ გუგარეთი მართლა კვლავ საქართველოს ეკუთვნოდა, სულიერად და პოლიტიკურად მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული, ამას თვით სომხურივე VII საუკუნეში შედგენილი საისტორიო გეოგრაფიაც ცხადად ამტკიცებს. იქ პირდაპირ ნათქვამია, რომ ეს ქვეყანა ამ დროს ქართველების ხელში იყო (იქვე გვ. 20 და ჩემი ქართველ ერის ისტორია, I, 60).

643—645 წელში არაბთა ლაშქარი და სარდალი ეწვია კავკასიას და საქართველოს. მთელი სამხრეთი და აღმოსავლეთი კავკასია და აღმოსავლეთი საქართველოც არაბთა ბატონობის ქვეშ მოექცა. სომხეთიცა და აღმოსავლეთი საქართველოც მათ ემორჩილებოდა. თავისდა თავად ცხადია, რომ ამ დროს შეუძლებელი იყო საქართველო-სომხეთის სამზღვრებში რაიმე ცვლილება მომხდარიყო: გუგარეთი წინანდებურად ქართველთა უცილობელი კუთვნილება იყო. არაბთა პოლიტიკურმა ძლიერებამ რომ შემდეგში თანდათანობით იკლო და მათი შეუჩერებელი მიდრეკილება განკერძოებისადმი ცხადი გახდა იმ მხრივაც, რომ ერთი მთლიანი სახელმწიფოებრივი სხეულის მაგიერ მრავალი სანახევროდ დამოუკიდებელი დაარსდა, დაპყრობილმა ქვეყნებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. სხვათა შორის ტფილისისა და ქართლის საამიროც შეიქმნა. ტფილისის ამირათა ურჩობა ასუსტებდა არაბთა ბატონობას კავკასიაში, საქართველოს და სომხეთის აღდგენას-კი ხელს უწყობდა. ტფილისისა და ქართლის საამიროს სამზღვრებში შედიოდა სხვათა შორის ქვეყნა ქართლის ის ნაწილი, რომელსაც გუგარეთი ერქვა.

IX საუკუნიდგან მოყოლებული საქართველოსა და სომხეთს პოლიტიკური მოლონიერება დაეტყო. ქვეყანა აღორძინების გზას დაადგა: ჯერ რამდენიმე საერისთავთ-ერისთავოები გაჩნდა, შემდეგ დაიწყო ცალცალკე ბრძოლა საქართველოსა და სომხეთის გაერთიანებისათვის. ასეთ პირობებში ბრძოლა ტფილისისა და ქართლის ამირასთანაც და ურთიერთთან აუცილებელი იყო: არაბებს უნდა ჩამორთმეოდათ მათ მიერ დაპყრობილი აღმ. საქართველოს მიწა-წყალი, ქართველ ერისთავთ-ერისთავთა ურთიერთშორის ბრძოლას-კი მიზნად დანაწილებული საქართველოს გაერთიანება ჰქონდა. ყოველი ქართველი მთავარი და მეფე ხან პირადად ცალცალკე, ხან ჯგუფობრივ, შეერთებულის ძალით ამ საქმის განხორციელებას ცდილობდა. სხვათა შორის საქართველოს არაბთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას გუარამ მამფალიც (+882 წ.) მამაცურად ცდილობდა ხელის შეწყობას და მედგარი ბრძოლის წყალობით მან დაიპყრა კიდეც ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი და არტაანი (მატიანე ქართლისა² 445, გვ. 223, ქართველი ერის ისტ. II, 378). თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი როგორც ვიცით სწორედ ძველ გუგარეთს ეკუთვნოდენ. მაშასადამე, საქართველოს განახლების განთიადზე ქართველმა მთავრებმა ეს კუთხე ისევ საქართველოს საზღვრებში მოაქციეს.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანების პროცესში მალე გარეშე ძალაც ჩაერია: სომხთა ერისთავმა აშოტ ბაგრატუნიმ ამ ბრძოლაში მხურვალე მონაწილეობა მიიღო, მხოლოდ რასაკვირველია თავის სასარგებლოდ.

სომხთა ერისთავთ-ერისთავი აშოტ ბაგრატუნი, რომელმაც სომხეთის სამეფო აღადგინა, თავის სამფლობელოს სამზღვრების გასაფართოებლად ჩრდილოეთისკენ მოისწრაფებოდა და ქართლის დაპყრობას ლამობდა (ქართველი ერის ისტ. II, 379). იგი ამ ქვეყანას აფხაზთა მეფეს ეცილებოდა, რომელიც თავის მხრივ კარგა ხანია საქართველოს გაერთიანებისთვის იღვწოდა (იქვე 380). სომხთა მეფე ატაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს მხარს უჭერდა. გვარამ მამფალმა სამაგიეროდ „აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თვისსა სომეხთა მეფესა" (მატიანე ქართლისა* 445 6, გვ. 223 ქართველ ერის ისტ. II, 380). ამგვარად საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლთა შორის სომხთა მეფეც გაერია და აფხაზთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ჩადგა. ამის წყალობით სომხთა მეფეებს ქვემო ქართლის ნაწილის ზოგიერთი ადგილები ჩაუგდია ხელში, სხვათა შორის ტაშირი (იქვე, 380—381). ამ გაერთიანებას აშოტ ბაგრატუნი ესეოდენ დიდ მნიშვნელობას აძლევდა, რომ მას თავის თავისათვის სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის სახელწოდება მიუკუთვნებია (ასოღიკ, ქართველ ერის ისტ. 380). აქედგან ცხადია, რომ გუგარეთი მასაც ქართლად და ქართველთა მიწაწყლად მიაჩნდა და სწორედ ამ ქართველთა ქვეყნის დაპატრონების ძალით მან თავის თავს ქართველთა ერისთავთერისთავი დაარქვა. ალბათ მას კარგად ესმოდა, რამდენად ძვირფასი იყო ქართლის ის ნაწილი, რომელიც მას ხელში ჩაუვარდა, საქართველოს თავდაცვისათვის.

ამგვარად ეს სომეხთა მეორე იერიში იყო საქართველოს სამხრეთის სამზღვრების გადმოსალახავად და ქვენა ქართლის, ყოფილ გუგარეთის დასაპყრობად. საგულისხმიეროა, რომ სომხეთის და საქართველოს პოლიტიკური განახლება ამ დროსაც სომეხთა შემოსევით დაიწყო.

სტეფანე მტბევარის მიერ 814—918 წ. (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი 44) დაწერილი გობრონის წამება ამტკიცებს, რომ შემდეგშიაც „ტაშირი და კლდეკარი"

მეფის სუმბატის ხელში ყოფილა (საქართველოს სამოთხე 394). შემდეგშიაც ეს კუთხე მათ ხელითგან არ გაუშვიათ. რაკი სამხრეთით და დასავლეთით ძლიერი მეტოქეები, არაბები და ბიზანტიელნი ჰყავდათ, ჩრდილოეთით-კი მათ იმ დროს ღონიერი მოწინააღმდეგე არ ეგულებოდათ, რათგან საქართველოს ჯერ კიდევ ძალა მთლად მოკრებილი არ ჰქონდა, ამიტომ სომეხთა ენერგია იქითკენ მიისწრაფებოდა, სადაც ნაკლებ წინაღმდეგობას მოელოდნენ.

X საუკ.-ის დასასრულსაც ტაშირი და „ქართველთა ველი“ („Վրաց դաշտ“), ბოლნის-დმანისის ხეობანი, სომეხთ ეჭირათ და დავით გურგენის შვილს ეპყრა. ქ. სამშვილდე მან თავის საჯდომად აქცია და ქ. დმანისიც აიღო. გაგის ციხის მფლობელი დემეტრე მარზპანი, თუმცა გრიგორიანი იყო, მაგრამ მოინათლა და ქართველებს მიემხრო. მისი შვილი ტაშირის „მამფალი“ იყო. დავით გურგენის შვილმა იგი გაგითგან განდევნა, მაგრამ უკვე 1001 წ. თვით დავითიც მის ბიძის სომეხთა მეფის გაგიკის მიერ დამორჩილებული იქმნა (ქართველი ერის ისტ. II, 420—421).

§ 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა XI—XII საუკუნეებში

ვერც ამ მეორეგზისმა სომეხთა მიერ დაპყრობამ შესცვალა არსებითად ქვემო ქართლის, ანუ გუგარეთის ძირითადი კუთვნილების საკითხი. თუმცა მართალია თავიანთ მფლობელობის დროს სომხებმა აქა-იქ საეკლესიო ძეგლები და კულტურული კერა შეჰქმნეს, რომელთაც სომეხთათვის თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდათ და თვით მოსახლეობაშიაც დროებითი პოლიტიკური ბატონობის წყალობით სომხობა წინანდელთან შედარებით უფრო უნდა გაძლიერებულიყო. მაგრამ თვით ქვეყანა წინანდებურად ქართული იყო და ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილად ითვლებოდა.

ამიტომაც იყო, რომ XI საუკუნეს ქართველ ისტორიკოს ლეონტი მროველს ქართლის სამზღვრად აღნიშნული აქვს „აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდაოჯისი... სამხრითა მთა, რომელი მიჰყუების ბერდაოჯის მდინარის თავსა“ (ლ. მროველი, ცხორება მეფეთა“ 97, გვ. 2. ქართველი ერის ისტ. II, 283). მაშასადამე, ტაშირიც, ლორეც, ბოლნის-დბანისის ხეობანიც მას წინანდებურად ქართლის კუთვნილებად და ნაწილად მიაჩნდა.

საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში პოლიტიკური მბრძანებლობის სახსოვრად ტერმინი „სომხითი“ შერჩა. ეს სახელი ძველად სრულებით უცნობი იყო და მხოლოდ X საუკუნითგან მოყოლებული გვხვდება. „სომხითი“ ეწოდებოდა მხოლოდ ბოლნის-დმანისის ხეობებს და ღორეს ველსაც და საყურადღებო ისაა, რომ ვითარცა საგეოგრაფიო ტერმინი მარტო ქართულად და ქართველ მწერლობაში იხმარებოდა: სომხები და სომხური საისტორიო მწერლობა ამ ქვეყანას „სომხითს“ არ ეძახდენ. პირიქით ისინი ლორე-ტაშირის ველს „ქართველთა ველს“ უწოდებდენ (იხ. ზევით და Brosset, Description gèographique de la Georgie. 148, გვ. 2). ამ ტერმინში უტყუარი დამაჵტკიცებელი საბუთია შენახული, რომ თავიანთ პოლიტიკურ ბატონობისდა მიუხედავად თვით ქვეყანას სომხებიც თავისდა-თავად ქართველთა კუთვნილებად ჰთვლიდენ.

XI საუკ.-ის პირველ ნახევრითგან მოყოლებული თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მას შემდგომ რაც ბაგრატ III-ემ აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველო საბოლოვოდ გააერთიანა, ქართველობამ წელი გაიმაგრა და საქართველოს მერ-

მინდელი მეფეები ჩვენი ქვეყნის იმ კუთხის მტრისაგან განთავისუფლებას შეუდგენ, რომელიც ჯერ კიდევ უცხო, გარეშე ძალის ხელში შერჩენილი იყო. თბილისის საამირო და სომეხთა მიერ დაპყრობილი მიწები იყო შემოსაერთებელი და XI ს-ში ქართველთა მთელი ძალ-ღონე სწორედ ამ მიზნის განხორციელებას მოეხმარდა.

1032 წ. ლიპარიტ ერისთავმა და იოანე აბასასძემ ბაგრატ IV თანხმობით ტფილისის ამირას ჯაფარს ბირთვისი წაართვეს (ქართველი ერის ისტ. II, 433), ხოლო ცოტა ხნის შემდგომ 1037-8 წ. იმავე ტფილისის ამირას ხელითგან გამოაცალეს ციხეები ორბეთი და ფარცხისი (იქვე 434). ამ გვარად ქართველობა ტფილისს ზურგით მოექცა და იქითგან ტფილისის მაჰმადიან ამირებს სამხრეთის დანარჩენ მაჰმადიანობასთან კავშირი მოუსპო და გზები შეუკრა.

უფრო სამხრეთით სომეხთა მიერ დაპყრობილი ქვეყანა იწყობოდა. აქ, 1065 წ. სამშვილდეში „სომეხთა მეფედ" კვირიკე იჯდა, რომლის ძმასაც სუმბატი ერქვა. მას ემორჩილებოდენ „ორნი ერისთავნი": „ლოკის ერისთავი და კაქაჭარისა", რომელთა ხელთ იყვნენ ოფრეთისა, ქობა(ირ)ისა და ვარზაქარის ციხეები. ბაგრატ IV-მ კვირიკე მეფე ქუეშის ჯალას დააჭერინა, და თუმცა სომეხთა ერისთავები სამსავე ციხეს აძლევდენ, მაგრამ „შეეწყალნეს ბაგრატ მეფესა" და ამიტომ სამშვილდის მეტი არა ჩამოურთმევია რა. სამაგიეროდ საქართველოს მეფის მონებდეს სომეხნი" (ქართველ ერის ისტორია, II, 449).

ამგვარად ამ „სომხითის" დამოუკიდებლობაც მოისპო და მისი მეფენი საქართველოს მოხარკედ იქცნენ.

ამის შემდგომ თვით ტფილისიც კვლავინდებურად საქართველოს მეფეს დაემორჩილა. 1068 წელს ბაგრატ IV ტფილისის ამირობა სითილ არაბს უწყალობა, მაგრამ თავის მოხარკედ გახადა და სხვა ციხე-ქალაქებიც ჩამოართვა (ქართველ ერის ისტ. II, 455).

სელჩუკიან თურქთა შემოსევამ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოშიაც გიორგი II-ის მეფობაში გარეშე ძალის მიერ დაპყრობილი ქვემო ქართლის კუთხის შემოერთების პროცესი დროებით შეაფერხა: თურქობა კვლავ ტფილისს, სამშვილდეს, აგარათ, რუსთავს დაეპატრონა. მათვე დაიპყრეს მთელი „სომხითიც" (ქართველ ერის ისტ. II, 447—453). იმის შემდგომ ქართლის სამხრეთს ნაწილში „სომხითის" მეფობის არსებობაც მოისპო. ამიტომ როდესაც დავით აღმაშენებელმა 1110 წ. ძერნა და სამშვილდე კვლავ დაუბრუნა საქართველოს (იქვე 511), ხოლო ამის შემდგომ თავზარდაცემულმა თურქებმა უბრძოლველად დასცალეს „უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი" (იქვე 512), 1198 წელს-კი მან მტერს ციხე ლორე და აგარანი წაართვა (იქვე 514), ეს უკვე ქართლის სამხრეთის ნაწილის სომეხთა ბატონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება-კი არ იყო, — მაშინ ხომ „სომხითი" ვითარცა პოლიტიკური ერთეული უკვე აღარ არსებობდა, — არამედ სელჩუკიან თურქთა კლანჭებისაგან გამოგლეჯა. ამიერითგან მოყოლებული მთელი ეს კუთხე, ქართველის სამხრეთი ნაწილი, და თვით „სომხითი"-ც საქართველოს უცილობელ და განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა და სომხებს არას დროს აღარა სჭირიათ.

ძველ დროსაც რომ ქართველებს ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილის ე. წ. სომხითის უაღრესი მნიშვნელობა საქართველოს თავდაცვისათვის კარგად ესმოდათ და მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდენ, ეს იქითგანაც სჩანს, რომ

საქართველოს მეფეებმა ჯერ მიზნად ამ კუთხის უცხო ძალისგან განთავისუფლება დაისახეს, ხოლო შემდეგ, როდესაც ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართველთა ხელში იყო, თვით საქართველოს დედაქალაქის შემოერთებას შეუდგნ. თვით ტფილისის აღების შემდგომაც „სომხითს" საქართველოს მთავრობის თვალში თავისი დიდი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს, ამას ის გარემოებაც ცხადჰყოფს, რომ „სომხითის ციხე ლორე" საქართველოს ჯარის მთავარსარდლისა და სამხედრო მინისტრის, ამირსპასალარის „საჯდომა"-დ ანუ რეზიდენციად ითვლებოდა, უეჭველია იმ აზრით, რომ აქეთგან სამხრეთით მომავალი მტრისაგან საქართველოს დაცვა საუკეთესოდ შეიძლებოდა და აქ მცხოვრებ სამხედრო მინისტრს უფრო ფხიზლად ეჭირებოდა თვალი სახელმწიფოს ამ ფრიად მნიშვნელოვან საზღვრებზე.

§ 3. საქართველოს ვითარცა მფარველ და თავშესაფარ სახელმწიფოს მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის

დავით აღმაშენებელის (1089—1125 წ.) მეფობითგან მოყოლებული საქართველო იმდენად ძლიერ სახელმწიფოდ იქცა, რომ მისი ზრდა შეუჩერებლივ წინ მიდიოდა XIII საუკუნის პირველ მეოთხედამდის. ვითარცა ერთად-ერთი ძლევამოსილი საქრისტიანო სახელმწიფო მცირე აზიაში, საქართველო მაჰმადიანთა მონობაში მყოფ სხვადასხვა ქრისტიან ერების მფარველად და მხსნელად იყო. განსაკუთრებით უმწეო მდგომარეობაში და შევიწროებული იყო სომხის ერი, რომელიც ამიერკავკასიაში რამოდენსამე მაჰმადიანს სახელმწიფოს შორის განაწილებული და იმდენსავე სულტანის ან მთავრის (შირვანშის, არმენშაჰის, კარის ამირას, რუმის სულტანის და სხვათა) თვითნებობას ემორჩილებოდა. მაშინ სომეხნი პირადადაც შევიწროებულნი იყვნენ და მათი სარწმუნოებრივი და ეროვნული გრძნობაც იმდენად შელახული იყო, რომ მათი საუკეთესო სალოცავი კათოლიკე ეკლესია ანისში მიზგითად იყო გადაკეთებული (მათე ურჰაელის ისტ. 451—445 და ვარდანის მსოფლიო ისტ. 156—157 და ქართველ ერის ისტ. II, 526—527), ხოლო წირვის დარეკვის უფლებაც არა ჰქონდათ.

ამიტომაც იყო რომ სომხობა ასეთი სიხარულით ეგებებოდა საქართველოს სამხრეთისაკენ ძლევამოსილს წინსვლას. ქართველთა ბატონებას მათთვის ფიზიკური განადგურებისაგან და მაჰმადიან მმართველთა აუტანელი და თავმოყვარეობის შემლახველი ძალმომრეობისაგან ხსნა მოჰქონდა.

სწორედ ამ დროს, დავით აღმაშენებელის, დიმიტრი I, გიორგი III, და თამარის მეფობაში, როდესაც საქართველომ მცირე აზიაში აზრუმის სულტანს მოახრევინა ქედი, ხოლო სპარსეთში ქ. ყაზმინამდე და გურგანამდე მოაღწია, შავი ზღვითგან კასპის ზღვამდე იყო გადაჭიმული, სომხებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. მათ ძლიერი მფარველი ჰყავდათ. შემთხვევითი მოვლენა არ არის, რომ ქ. ანისის კულტურული და მოქალაქეობრივი უაღრესი აყვავების ხანა სწორედ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის დროს იყო. უეჭველია, საქართველოს ძლევამოსილმა წინსვლამ სამხრეთისაკენ სომეხთა ერს საუკეთესო საშუალება მისცა თავისი ფიზიკური არსებობაც შეენარჩუნებინა და მომავალ განსაცდელის საბრძოლველადაც მოღონიერებულიყო.

§ 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის საზღვრები XVI—XVIII საუკუნეში

შემდეგში როცა საქართველო პოლიტიკურად დაუძლურდა და რამდენიმე სამეფოდ იქცა, სახელმწიფოებრივი საზღვრებიც XII საუკუნესთან შედარებით საგრძნობლად შემცირდა, ქვემო ქართლს ანუ ლორე-ტაშირ-„სომხითს" საქართველოსთვის გარეშე მტრისაგან თავდაცვის დროს უაღრესი მნიშვნელობა უფრო ცხადი და თვალსაჩინო გახდა. ამიტომაც იყო, რომ მთელი ეს ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით „მეწინავე დროშა"-დ იწოდებოდა: ეს კუთხე იყო, რომ სამხრეთითგან შემოსეულს მტერს უნდა დახვედროდა და სწორედ ამ მიწაწყალზე უნდა გაეწია ქართველ ჯარს მისთვის პირველი და გადამწყვეტი წინააღმდეგობა.

საქართველოს მტრებსაც ამ ქვეყნის უდიდესი მნიშვნელობა მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული. მათ ესმოდათ, რომ მისი დაპყრობა აღმოსავლეთ საქართველოსა და ტფილისში შემყვანელ კარების ხელში ჩაგდებას უდრიდა. აკი საქართველოს დაუძინებელმა მტერმა შაჰაბაზმა გიორგი მეფეს მოსთხოვა: „ჯერ-არს რათა მომცე ჯილდოდ ლორე ბერდუჯის მდინარით"-ო. მაშინ ბერდუჯის მდინარე საზღვარი იყო ქართლის სამეფოსი და ძალზე შეწუხდა, „შეუძნდა ესე ფრიად მეფესა". ჯილდოს შენგან მოველოდდი და არა წართმევას „მიხმასა საზღვართა ჩემთასა"-ო. მაგრამ შაჰაბაზმა იცოდა რასაც თხოულობდა და სწორედ იმიტომაც მისი სურვილი შეუდრეკელი იყო (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ჰიჯ. 52). სახელოვანი ქართველი მეცნიერი ბატონიშვილი ვახუშტი სრულებით მართალი იყო, როდესაც ამ გარემოების შესახებ ამბობდა: ეს ქვეყანა „შაჰ-აბაზ ამისის განზრახვით მიიღო რამეთუ „მექმნებისო შესავალ-გასავალი ქართლსა შინა"-ო (გეოგრაფია 140—142). სწორედ ეს გარემოება იყო და არის, რომ საქართველოს მტრებს ეს კუთხე ასე იზიდავდა და ყურადღებას იპყრობდა.

იგივე გარემოება მეორეს მხრით თვით საქართველოს მმართველ წრეებს და ერს საქართველოს ამ მართლადაც „მეწინავე დროშისა" და სამხრეთის ერთადერთ საფარის დარაჯად ხდიდა და თუმცა სპარსეთის ბრძანებელიც, ოსმალეთის ფაშებიც მუდამ ამ კუთხის დაპყრობას ლამობდენ, მაგრამ ქართველობას ამ ქვეყნის შესანარჩუნებლად თვისი სიცოცხლე არ დაუზოგია.

და ამიტომაც იყო, რომ მან გაიმარჯვა: თვით აღმ. საქართველოს დაკნინების დროსაც-კი, ვახტანგ VI მეფობაში და XVIII ს-ის პირველ ნახევარშიაც, ქართლის სამეფოს საზღვარი სამხრეთით იყო იქვე, სადაც თავდაპირველად, წერილობით ცნობებს გარდა ამას ის საქართველოს 1743 წ. რუკაც ამტკიცებს, რომელიც ინახება რუსეთის მთავარ შტაბის სამხედრო-სამეცნიერო არქივში №-ით 505 «Иверская Земля»[1].

ერეკლე მეფის დროსაც, თუნდა 1783 წ., როდესაც საქართველოსა და რუსეთს შორის ხელშეკრულება დაიდო, სამხრეთით საზღვარი და მთელი ქვენა-ქართლი, ანუ **სომხით-ლორე-ფამბაკ-ბორჩალუ საქართველოს უცილობელს საკუთრებას შე-**

---

[1] «Копировалъ ее в Москве въ месяце июле 1743 г. полевой артиллерiи каптенармусъ Даника Гем...» გვარი სრულად არ იკითხება (იხ. ლედნის ფოტოგ. პირი და С. Н. Бурнашевъ. Новая Мат. для жизнеописанiя и деятельности С. Д. Бурнашева. СПБ. 1901, გვ. IV).

ადგენდა და კვლავინდებურად სამზღვარი უფრო სამხრეთისაკენაც მდებარეობდა და გამყოფელ ხაზად ერევნის (ფამბაკის) მთები ითვლებოდენ. ეს შეურყევლად მტკიცდება საქართველოში იმ დროს მყოფ რუსეთის ელჩის ბურნაშევის, როგორც წერილობით აღწერილობითგან (იხ. Картина Грузіи, полн. описаніе etc. გვ. 2), რომელიც მის მიერ 1786 წ. არის შედგენილი, ისევე და უფრო თვალსაჩინოდ მის მიერვე 1784 წ. დახატული საქართველოს საერთო რუკითგან, სადაც სამზღვარი წითლად არის შემოხაზული (იხ. С. Н. Бурнашевъ-ის Новые Мат. რუკა მეორე).

დასასრულ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ აღამაჰმადხანის შემოსევის შემდგომაც და აღმ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროსაც ეგრედ წოდებული „სომხითი“, ბორჩალო, ფამბაკი, ყაზახი და შამშადილო საქართველოს უცილობელს კუთვნილებას შეადგენდა და შურაგელიც მასვე ეკუთვნოდა (Дубровинъ. Истор. I, ტ. III, 381—382).

განმსაზღვრელ ხაზის მდებარეობის გამოსარკვევად მკაფიო ცნობები ვახუშტსა აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით „სომხით-ერევნისა და ამისი (ე. ი. ბაბაკის) გამყოფელ არს მთა დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი და კალთათა ტყიანი... რომელი წარვლის დასავლით არტანამდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შუა განვლის და ვიდრე რახსამდე მივალს. მთისა ამის სამხრით კერძი სომხით-ერევნისა არის, ხოლო ჩრდილოთ კერძი ბერდუჯისა და რანისა... ხოლო მთა მცირე ბერდუჯისა ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით და მიადგების წინ-თქმულსა ერევნის მთას. აღმოსავლეთის კერძი მთისა ამის რანისა და დასავლეთით კერძი არს ბერდუჯისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 140).

ამ სიტყვებითგან სჩანს, რომ ვახუშტი ორ მთას ასახელებს საქართველოს სამხრეთით: ერთს, რომელიც დიდი და მაღალია იმდენად, რომ მარადის — თოვლიანად მიაჩნდა, დასავლეთით არტაანამდის აღწევს, აღმოსავლეთით კი რანსა და გელაქუნს შუა გადის და რახსამდე მიდის, ერევნის მთა ჰრქმევია. ხოლო მეორე მთა პატარა ყოფილა და როგორც ეტყობა ორ ტოტად იყოფოდა ისე, რომ ვახუშტის სიტყვით ეს მთა „ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით“. ამასთანავე იგი თითქოს ერევნის მთის შტოდ გამოდის და მას „მოადგების“-ო. ამ მთას ბერდუჯის მთა ჰრქმევია.

ამ ტექსტის ფრანგულს თარგმანში აკად. მ. ბროსსეს შენიშვნაში აღნიშნული აქვს, ვითომც იგი რუსულს ბეზობდალის მთას უდრიდეს (გეოგ. 141 შენ. I). მაგრამ საკმარისი იყო ბროსსეს თავის გამოცემული ვახუშტის მიერ დახატული რუკა აეღო, სადაც ქვემო-ქართლია (№ 2. Gèorgie au s. du Kour) და იქ ჩაეხედა, რომ მაშინვე დარწმუნებულიყო, რამდენად შემცდარი იყო მისი ზემოაღნიშნული აზრი. იქ სახელდობრ ერევნის მთა მდ. ბამბაკის სამხრეთით არის დახატული. მაშასადამე ცხადია, რომ ყოვლად შეუძლებელია ვახუშტის ერევნის მთები რუსთა საგეოგრაფიო სახელს ბეზობდალის მთებს უდრიდეს იმიტომ, რომ ეხლანდელი ბეზობდალის მთები ბამბაკის ჩრდილოეთით მდებარეობენ. იგივე გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ ვახუშტის „ერევნის მთები“ აწინდელს რუსულს რუკაზე აღნიშნულს „ბამბაკის მთებს“ უდრიდეს, რომელთა მიმდინარეობაც აღმოსავლეთით მართლაც ისეთია, როგორც ვახუშტს აქვს აღწერილი, და გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბის ჩრდილოეთით უვლის.

ვახუშტის იგივე რუკა ამტკიცებს, რომ ბერდუჯის მთები უნდა მდ. ბერდუჯის ანუ დებედას, რომელსაც ამ ადგილას რუსები კამენკას უწოდებენ, სამხრეთით

მდებარედ ვიგულისხმოთ. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვახუშტის ბერდუჯის მთა უნდა რუსების მეზობდალის მთებს უდრიდეს.

ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოს სამხრეთით (სომხეთისაგან) ერევნის სახანოსაგან გამყოფელ ხაზად ერევნის მთები ითვლებოდა, რომელთაც ეხლა „ბამბაკის მთები" ეწოდება. ამ დასკვნის სიმართლეს მოსკოვში 1743 წ. დახატული რუსულ-ქართული რუკაც ადასტურებს. რათგან ამ რუკაზეც საქართველოს სამხრეთის საზღვარი ბამბაკის მდინარის სამხრეთით არის გახაზული. ბურნაშევის მიერ 1784 წ.-ს შედგენილი საქართველოს რუკაც ამასვე ამტკიცებს: იქაც ეს სამზღვარი მდ. ბამბაკის კარგა სამხრეთით ხატია. მაშასადამე, XVII ს.-ის დასასრულსაც, საქართველოს რუსეთთან 1783 ხელშეკრულობის დადების ჟამსაც საქართველოს სამხრეთის სამზღვრად კვლავინდებურად ერევნის ანუ როგორც ეხლაა მიღებული, „ბამბაკის მთები" ყოფილა.

§ 5. ქვემო-ქართლის უაღრესი ეკონომიური მნიშვნელობა საქართველოსთვის

განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ქვემო-ქართლი მარტო სამხედრო თვალსაზრისითა და მნიშვნელობით-კი არ იყო დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, არამედ მაშინაც მთელი თავისი მდებარეობით და გზებით, მთელი თავისი ქონებრივი ძალღონითაც. ეკონომიურადაც ის დანარჩენ საქართველოსთან და ალმ. საქართველო მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული. პაპუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებითგან სჩანს, რომ ტფილისი სამხრეთითგან, სომხით-ბორჩალოთგან შემოსულ სურსათით იკვებებოდა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. თუმცა ალმოს. საქართველოს სხვა და სხვა ადგილას ოქროსი და ვერცხლისა, უფრო-კი სპილენძის, მადნები ჰქონდა, განსაკუთრებით მაინც მადნეულობა იმ მთებში მოიპოვება უხვად, საქართველოს რომ ერევნისაგან ჰსაზღვრავენ (ბურნაშევ Картина 2).

ქვემო-ქართლში, ან. ე. წ. „სომხით"-ში მდებარე ოქრო-ვერცხლისა და სპილენძის მაღაროების საქართველოს ეკონომიურ კეთილდღეობისა და ძლიერებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ ვახტანგ VI-ეს და ერეკლე მეფეს, რომელთაც არაფერი დაუზოგიათ, რომ დროთა ვითარების გამო მიტოვებული და მივიწყებული სამთამადნო საქმე კვლავ განახლებულიყო და გაცხოველებულიყო.

ეს მადნები საქართველოს სახელმწიფოს ფულის მოსაჭრელ ლითონსაც აძლევდენ, —ამით სჭრიდენ მეფეები ქართულ ფულს, —და ამასგარდა წმინდა შემოსავალსაც, რომელსაც მეფეები ჩვენი ქვეყნის გარეშე მტრისაგან დაცვას ახმარებდენ. ნ. ბუტკოვს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს 1778 წ. ერეკლე მეფემაც თავის სახელმწიფოს ყოველ-წლიური შემოსავალი გააძლიერა ახტალაში და სხვა ადგილებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლისა, სპილენძისა და რკინის მადნეულობით, რომ მან ამ მადნების დასამუშავებლად ბერძნები გამოიწერა და შემოსავლით ნაქირავებ ჯარს ინახავდა საქართველოს დასაცავად (Матеріалы для исторіи Кавказа, I, 337).

საქართველოს მეფეების მზრუნველობა ქვამადნის განვითარებაზე რომ ბრძნული იყო და ანგარიშში არ მოტყუებულან, ამას ის მრავალმეტყველი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ერეკლეს მეფობის უკანასკნელ წლებშიაც-კი, XVIII ს.-ის დასასრულს, მადნის მაღაროების წმინდა შემოსავალი სახელმწიფოს ყოველწლიურს

ოქროსა და ვერცხლის ფულად შემოსავლის ერთს მეოთხედს უდრიდა: 400.000 მინ.-ში (ბურნაშევი Картина 5) 100000 მინ.-მდე მაღნების წმინდა შემოსავალი იყო.

§ 6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი XVII—XVIII ს.ს. და სომეხთა გადასახლება

თვით ქვემო-ქართლის სტრატეგიული მდგომარეობის გამო, ვითარცა საქართველოსთვის უაღრესად მნიშვნელოვანს ქვეყანასა და „მეწინავე სადროშოს", მას ხშირად ბრძოლისა და მტრის თავდასხმის ასპარეზად ხდიდა და ამის გამო მოსახლეობა აქ მრავალჯერ დაზარალებულა და არა ერთხელ სრულებით ამოწყვეტილა კიდეც. უფრო ძველ დროსაც რომ თავი დავანებოთ, მარტო შაჰაბაზის შემოსევამაც ამ მხრივ დიდი ზიანი მოუტანა. ამას გარდა, სპარსეთის შაჰებს რომ საქართველოში მუდამ ერთგული წინამავალნნი და მომხრენი ჰყოლოდენ, შაჰაბაზმა აქ თურქთა ელი ბორჩალუ ჩაასახლა. თანდათანობით ყაზახ-შამშადილო-ლორეს ხანებიც გაჩდენ (ვახუშტი 70). ხშირი სამხედრო მოქმედების გამო ეს ქვემო-ქართლი, „თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი" მთლად აოხრებული იყო: იქ „კაცნი არღარა იყუნენ" და მხოლოდ ვახტანგ V-ემ კვლავ დაასახლა იგი (იქვე 82).

თუ საქართველო, რომელსაც თავისი სახელმწიფო ჰქონდა, XVI—XVIII საუკუნეში შეწუხებული იყო გარეშე მტრისაგან, ადვილი წარმოსადგენია რა საშინელს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო სომხობა, რომელსაც XI ს-ითგან მოყოლებული საკუთარ სახელმწიფოებრივობას მოკლებული იყო და XVI ს-ითგან მოყოლებული ხომ სახანოების ქვეშევრდომებად ითვლებოდა. აუტანელ მდგომარეობის გამო, სარწმუნოებრივ და ეროვნულ-პოლიტიკურ დევნისაგან სომხობა თავის ქვეყნითგან იყრებოდა, მამაპაპეულს მიწაწყალს სტოვებდა და სხვა უფრო მყუდრო ქვეყნებში და სახელმწიფოებში ეძებდა თავშესაფარს. საქართველო სომხებისათვის ყველაზე უფრო მახლობელი ქვეყანა და სამეფო იყო, სიდაც მათ თავისუფლად შეეძლოთ ცხოვრება, — საქართველოში არასდროს არც ეროვნული, არც სარწმუნოებრივი დევნა არ ყოფილა, — და თანაც საქართველოში შემოხიზნულს სომხებს უფრო მეტი იმედი ჰქონდათ, რომ თუ გარემოება მათთვის ხელსაყრელად შეიცვლებოდა, იქითგან თავიანთ სამშობლოში ადვილად დაბრუნებულიყვნენ. ამიტომ იყო რომ დევნილი სომხები საქართველოში იხიზნებოდენ, ჩვენში ეძებდენ და პოულობდენ კიდეც თავიანთვის თავშესაფარს.

სრულებით ბუნებრივია, რომ ისინი სახლდებოდენ განსაკუთრებით იმ კუთხეში, რომელიც სომხეთის მოსაზღვრე იყო და სადაც თავისუფალი სამოსახლო ადგილი მოიპოვებოდა. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ ისინი შემოიხიზნებოდენ ხოლმე სწორედ ქვემო-ქართლში, რომელიც ჩრდილოეთით ერევნის მთებს ეკრა ე. წ. სომხითში, ლორეში, ტაშირში და სხვაგან. ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ „სომხით"-ში ვახტანგ VI დროს „მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევა-ზნით ქართულითა"-ო (გეოგრაფია 146). ტაშირის შესახებაც მას ნათქვამი აქვს, რომ იქ „მსასლობელნი არიან სარწმუნოებით სომეხნი... და მოსილნი არიან ბინძურად და გაზეთილნი, გრძელჩოხიანნი აჟერად-უშვერად, გარნა არიან პაეროვანნი და ტანოვანნი, შემძლენი, ლაშქრობათა შინა გამოუცდელნი, უხმარნი"-ო (იქვე 148).

მაგრამ არც ეს სომხური შემოხიზნული მოსახლეობა შერჩენილა აქ დიდ ხანს. თურქების შემოსევის დროითგან მოყოლებული, XVIII ს-ის მეორე მეოთხედშიც, თურქებისა და ლეკებისაგან სხვებზე უფრო ძლიერად ეს კუთხე დაზიანდა (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 122, 137, 139, 140. პ. ორბელიანი).

ამ ხნის განმავლობაში ეს საქართველოს სამხრეთის კუთხე ისე აოხრდა და გაუკაცრიელდა, რომ 1760 წ.-ისათვის როგორც რუსეთის ხელმწიფისათვის გაგზავნილს აღწერილობაში ერეკლე მეფე სხვათა შორის ამბობს, მოსახლეობის 1—2%-ზე მეტი შერჩენილი არ იყო.

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ამგვარ აოხრებისა და ხალხის გადასახლების წყალობით სომეხთა მოსახლეობა თვით მათს მკვიდრს მიწა-წყალზეც ისე შემცირდა, რომ ერევნის სახანოში ითვლებოდა 3000 სახლობა, ნახჭავანში 500, ყარაბაღში 7000. ყარადაღში 300, განჯაში 1500. დანარჩენნი მათ სამშობლოში აღარა სცხოვრობდენ. დარუბანდში 1000, მარაღაში 2000, ხოიში 1000 სახლობა ითვლებოდა (ნ. ბუტკოვი. Матеріалы II, 142). ამგვარად სომეხთა რიცხვის ჯამი მთელს ამიერკავკასიაში 17000 ოჯახობას უდრიდა.

§ 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII—XIX ს.-ში

ერეკლე მეფის დროს სომეხთა საქართველოში შემოხიზნის ხასიათი, როგორც ეხლა ირკვევა, თვალსაჩინოდ იცვლება: თუ წინათ ეს გადმოსახლება სტიქიური თვისებისა იყო და მას არავითარი პოლიტიკური მიდრეკილება და მნიშვნელობა არ ჰქონდა, XVIII საუკ.-ის დასასრულს გარკვეული პოლიტიკური ელფერიც ზედ დაერთო. თუ წინათ საქართველოში მომავალი სომხები საქართველოს მფარველობისა და ქვეშევრდომობის მოიმედენი იყვნენ ხოლმე, ამიერითგან ისინი უკვე გარეშე ძალის მფარველობას ეძებდენ და მათის დახმარებით ცდილობდენ საქართველოში თავიანთ საქმის გაკეთებას. როდესაც სომხებმა შეიტყეს, რომ ერეკლე მეფე რუსეთთან ხელშეკრულობასა სდებდა და რუსეთის კავშირსა და მფარველობას ეძებდა, ჯერ კიდევ ხელშეკრულობა დადებული და ხელმოწერილი არ იყო, რომ სომეხთა ეპისკოპოსებმა, მელიქებმა და სხვა წარჩინებულმა პირებმა რუსეთის მთავრობას 1783 წ. 3 მარტს შედგენილი თხოვნა მიართვეს, რომელშიაც ყარაბაღისა და ყარადაღის სომხები რუსეთის სამეფო სახლობას ერთგულებას უცხადებდენ და თანაც უცხოელთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას სთხოვდენ. რუსეთის მთავრობას ეს რასაკვირველია მოეწონა და მან გადასწყვიტა მეფე ერეკლეს დახმარებით შუშის ხანი დაემხო და ყარაბაღითგანა და ყარადაღითგან ერთი სომხური ოლქი (областы) შეედგინა, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ რუსეთისაგან უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. ამ ოლქის მართვა-გამგეობა სომეხთა თანამემამულეს უნდა ჩაჰბარებოდა და კარგად უნდა მოწყობილიყო, რომ დანარჩენ სომხების ოლქებსაც ყარაბაღელ სომხებისათვის მიებაძათ და მათთან შეერთებულიყვნენ. ამ გზით რუსეთის მთავრობას იმედი ჰქონდა, რომ აზიაში საქრისტიანო სახელმწიფოს აღორძინებდა (Н. Бутковъ. Матеріалы II, 142).

ეს უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაა, რომელიც თითქოს სომეხთა საკეთილდღეოდ იყო შედგენილი, მაგრამ რომლის განხორციელებაც რუსეთს ამიერკავკასიაში მტკიცედ ფეხს მოაკიდინებდა. საქრისტიანო სომხურ სახელმწიფოს

ალორძინება სომეხთა გულითადი ნატვრა იყო და უეჭველია, რომ რუსეთის მთავრობის მიერ სწორედ მათ მისაზიდავად და აღსაფრთოვანებლად იყო ამ გეგმაში ეს აზრი შეტანილი.

ამიერითგან მოყოლებული უცნაური მდგომარეობა შეიქმნა: სომხები ორმაგს კავშირს იჭერდენ: ერთის მხრით საქართველოსთან, მეფე ერეკლე II ან გიორგი მეფესთან, საქართველოში შემოიხიზნებოდენ ხოლმე, ვითარცა დევნილნი, და შედარებით მყუდრო თავშესაფარს პოულობდენ, იმავე დროს, მეორე მხრით-კი იდუმალ რუსეთის მფარველობას ამოეფარებოდენ ხოლმე და რუსეთის მთავრობის დახმარებით საქართველოში თავიანთ საქმეს იკეთებდენ.

როგორც არა ერთხელ ეს ქართველებსაც შემთხვევიათ, სომხებმაც პირადად გამოსცადეს, რამდენად სახიფათო იყო რუსეთის დახმარების მოიმედეობა: რუსეთმა რომ ერეკლე მეფესთან დადებული ხელშეკრულებისდა მიუხედავად საქართველოთგან მეშველი ჯარი მთლად გაიყვანა და ჩვენი ქვეყანა გააფთრებულ მტრების პირის-პირ დასტოვა, ამის საბედისწერო შედეგი მარტო საქართველომ-კი არ იგრძნო, არამედ სომხებმაც და თვით ყარაბაღის მფლობელმა იბრაჰიმ ხანმაც. აღამაჰმედ ხანის შემოსევის დროს ყარაბაღის ხანი იძულებული იყო ყველა სომხებისათვის, ვისაცა-კი იარაღის ხმარების უნარი არ ჰქონდა ან ციხეში არ დაეტივნენ, მეზობელთა სამფლობელოებში საქართველოში გახიზნვის ნება მიეცა იმ იმედით, რომ როცა ქარიშხალი დაწყნარდებოდა ისევ უკან დაებრუნებინა, მაგრამ არამც თუ გახიზნული სომხები ყარაბაღში აღარ დაბრუნებულან, სხვებმაც-კი მათ მიჰბაძეს: თავიანთ მელიქების წინამძღოლობით აიყარნენ და ზოგი განჯაში, ზოგი კიდევ ისევ საქართველოში გადასახლდენ (იხ. Записка Ковалєнскаго о Грузіи АКАГК т. I, გვ. 120).

იმ დროს, როდესაც ერთი მხრით სომეხთა კათალიკოზმა ლუკამ საქართველოს ასაოხრებლად 1795 წ. მომავალს სპარსეთის შაჰს აღამაჰმედხანს, ალბათ შიშით, „სამხედრო ხარჯების დასაფარავად“ 100.000 მ. მისცა, მეორეს მხრით და იმავე დროს შეძლებული სომხები ყარაბაღითგან, ერევნითგან, ნახჭავნითგან და სხვა ადგილებითგან მაჰმადიან მცხოვრებლებთან ერთად საქართველოში გამორბოდენ და იქ ბამბაკის ხეობაში იხიზნებოდენ იმ იმედით, რომ აღამაჰმედხანი საქართველოში შესევას ვერ გაბედავდა (Бутковъ. Матеріалы II, 337).

ტფილისის აოხრების შემდგომაც მელიქები აბოვი და მეჯლუმი თავის ყმებიანად ისევ ერეკლე მეფეს შეეხვეწნენ და საქართველოში დასახლების ნებართვა სთხოვეს (АКАГК т. I, 113 და 134): ერეკლე მეფემ მელიქ-აბოვის ვედრება შეისმინა, ს. ბოლნისი მისცა და კოლპის გზის დაცვა ვალად დააკისრა (იქვე I, 116 შენ.).

დანარჩენმა სომეხმა მელიქებმა სხვა გზა ირჩიეს: მელიქების ჯიმშედისა და ფრიდონის მეთაურობით საქართველოს მეფეს ზურგი აუქციეს და პირდაპირ რუსეთის მთავრობასთან დაიჭირეს საქმე, წავიდენ და ხუთივე სომეხ მელიქის სახელით რუსთ ხელმწიფეს იდუმალი თხოვნა მიართვეს, თქვენ ქვეშევრდომებად და მფარველობის ქვეშ მიგვიღეთო. ამასთანავე ისინი თხოულობდენ, რომ მათ რუსთ ხელმწიფესაგან, ან რუსეთში შეხიზვნის, ან იმავე პირობით საქართველოში დასახლების ნებართვა მისცემოდათ (იქვე I, 123 და 134).

უეჭველია ეს უკვე სრულებით შეუწყნარებელი საქციელი იყო: საქართველოს დამოუკიდებელ არსებობის წყალობით სომხები თავიანთვის საქართველოში აუცი-

ლებელ განადგურებისაგან თავშესაფარს პოულობდენ, მადლობის მაგიერ-კი საქართველოს შინაურ საქმეებში გარეშე ძალის ჩარევისათვის ცდილობდენ და რუსეთის ქვეშევრდომობისა და მფარველობის მიღებით ჩვენში მიწა-წყლის მიღება უსურდათ. მათი საქციელი საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირს უთხრიდა და ჩვენს ქვეყანაში რუსეთის გაბატონებას უწყობდა ხელს.

როგორც ეტყობა სომეხი მელიქები ამას არავითარ ყურადღებას არ აქცევდენ, რათგან დარწმუნებული იყვნენ, რომ თავიანთ მიზანს მიაღწევდენ.

მართლაც, რუსეთმა ისინი თავის მფარველობის ქვეშ მიიღო და, თუმცა ეს დადებული ხელშეკრულობის დარღვევა იყო, მაგრამ მაინც რუსთ ხელმწიფეს მათთვის სხვის სახელმწიფოში დასახლების ნებართვა მიუცია. ასე იყო ეს საქმე მოწყობილი ფარულად. ოფიციალურად კი რუსეთის ელჩს საქართველოში დავალებული ჰქონდა, რომ ის საქართველოს მეფესთან ცდილიყო და სომეხ მელიქებისა და მათ ყმებისათვის დასასახლებელი მიწები განსაკუთრებით შეღავათიან პირობით დაეთმებინებინა. მიწერილობაში ნათქვამი იყო, რომ ელჩს უნდა ჩაეგონებინა მეფისთვის, ვითომცდა რუსეთის მთავრობა ამ შემთხვევაში თვით საქართველოს საკეთილდღეოდ ცდილობდა (იხ. Инстр. изъ Госуд. Кол. Иност. делъ Коваленскому. АКАГК. Т. I, 94 § 10).

ყველამ კარგად იცის, რომ დიდ „მფარველ" სახელმწიფოს თხოვნა პატარასთვის იძულებას უდრის. ამის წყალობით სომხებმა და რუსეთის მთავრობამ თავიანთ წადილს მიაღწიეს: სომხებმა მიწები მიიღეს, რუსებმა კი საქართველოში იდუმალი ქვეშევრდომები და თავიანთ გაბატონების უერთგულესი წინამძღალი რაზმი გაიჩინეს. ერეკლე მეფემ დაასახლა ისინი ზოგი თელავში, ზოგი სიღნაღში.

ქვემო ქართლში ე. წ. სომხითში და ლორეში მელიქ აბოს გარდა არავინ დასახლებულა. ის მაშინაც, როცა საქართველო რუსეთს შეუერთდა, თითქმის უკაცრიელი იყო და მხოლოდ 1827-9 წლებში, როდესაც ოსმალეთითგან 100000 სული მცხოვრები, ხოლო სპარსეთითგან 30000 სული შემოიხიზნა და ნაწილი მათგანი ბორჩალოს მაზრაში, ნაწილი კიდევ ერევნის გუბერნიაში დაეშენა, მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული ჩნდება ქვემო ქართლში მჭიდრო და შედარებით მრავალრიცხოვანი სომეხთა მოსახლეობა (ივანენკო Исторія гражд. упр. და Шахатунянъ Админ. перед. 168—179).

§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით

ამგვარად ორი გარემოება სრულებით ცხადი: ერთი ის, რომ ამ კუთხის ახალშენი სომხები იმ სომეხთა მემკვიდრეები არ არიან, რომელნიც საქართველოს ამ კუთხის სომეხთა მიერ ზემოაღნიშნულ პოლიტიკურ მოტაცებისა და ბატონობის გამო აქ ქართველ მკვიდრ მცხოვრებთა შორის გაჩნდენ, არც იმ სომეხთა მემკვიდრენი არიან, რომელნიც შემდეგ საუკუნეებში საქართველოს მთავრობის ნებართვით დროგამოშვებით სახლდებოდენ (ის მოსახლეობა ხომ რამდენჯერმე ხან აიყარა სამუდამოდ, ხან მტრის მრავალ გზის შემოსევისაგან მკვიდრ ქართველებთან ერთად ამოწყდა), — მეორეც ის, რომ სომეხ მცხოვრებთა ეხლანდელი სიმრავლე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე გარემოებათა ბუნებრივი შედეგი კი

არ იყო, არამედ მხოლოდ რუსთა მთავრობის პოლიტიკურ გეგმის წყალობით მათი უცხოეთითგან ხელოვნური გადმოსახლების შედეგი.

ამ ხელოვნურ ხელშემწყობ პირობებისდა მიუხედავად სომხები მაინც მცხოვრებთა შორის აბსოლუტურ სიმრავლეს კი არ შეადგენენ, არამედ მხოლოდ შედარებით. 1897 წ.-ის საყოველთაო აღწერის თანახმად ბორჩალოს მაზრაში სულ 128 587 მცხოვრები ითვლებოდა და მათ შორის სომხები 48609, თურქ-თათრები 37609, ბერძნები 21347 და ქართველები 6685 (იხ. აგრეთვე А. Шахатуняпъ. Адм. пер. 72).

საგულისხმიეროა და დამახასიათებელი, რომ საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური განახლება და დამოუკიდებლობის აღდგენა ამ ჟამადაც სომეხთა იერიშით და ომით დაიწყო ისევ საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე მდებარე ქვეყნის ქვემო ქართლის, ანუ როგორც იგი რუსების მიერ წოდებულია, ბორჩალოს მაზრის დასაპყრობად.

ზემოთქმული ვრცელი მიმოხილვის შემდგომ, რომელშიაც აღნუსხული იყო საუკუნეთა განმაელობაში საქართველოს ამ კუთხის მდგომარეობა, დასკვნა ძნელი არ არის. თავისდა-თავად ცხადია, სომეხთა უკანასკნელი დასახლება ქვემოქართლში საქართველოს ამ განუყოფელ ნაწილების მდგომარეობას ვერც ერთის მხრით ვერ შესცვლიდა. რუსეთთან 1783 წ. დადებული ხელშეკრულების ძალითაც და საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს რეალური მფლობელობითაც პოლიტიკურად იგი საქართველოს უცილობელი კუთვნილება იყო. ხოლო რუსეთთან შეკრულ კავშირსა და მფარველობის ერთად-ერთი მიზანი საქართველოსთვის ჩვენი ქვეყნის მიწა-წყლისა და დამოუკიდებლობის ხელშეუხებლობა შეადგენდა. ეს დებულება თვით ხელშეკრულებაშიც არის შეტანილი და იქ მეორე მუხლში ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე თავდებობას კისრულობს, რომ მეფე-ერეკლეს მაშინდელი სამფლობელოს ანუ სამეფოს მთლიანობა და ხელშეუხებლობა დაცული იქნებოდა (Е. В. дастъ Императорское свое ручательство на сохраненіе целости настоящихъ владеній Е. С. Царя Ираклія Теймуразовича).

მაშასადამე, როდესაც რუსეთის მთავრობა ამ ქვემო ქართლში სომხებს დასახლების ნებას აძლევდა, ეს შეიძლებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ეთნოგრაფიული თვისების მოვლენა ყოფილიყო და თვით საქართველო და ქართველობა ამ გარემოებას ვერას გზით მის მიწა-წყლის სახელმწიფოებრივ სამზღვრების შემცვლელ გარემოებად ვერ ჩასთვლის მით უმეტეს, რომ სომეხთა სამშობლოთგან აყრა და საქართველოში გადმოსახლება მათი ოსმალეთისა და სპარსეთს მიერ დევნის შედეგი იყო და ცხადია, რა წამს მდგომარეობა მათთვის საკეთილდღეოდ შეიცვლებოდა, ისინი ისევ თავიანთ სამშობლოში უნდა დაბრუნებულიყვნენ.

რაკი სომეხთა დასახლებით ქვემო-ქართლში, ბორჩალოს მაზრაში, იმ კუთხის გეოგრაფიული თვისებებიც, თავის-თავად ცხადია, არ შეიცვლებოდა, — საუკეთესო გზებიც ტოპოგრაფიული პირობების გამო ტფილისისაკენ არის მიმართული და ამის გამო ეს მხარე წინანდებურად დანარჩენ საქართველოსთან უმჭიდროესად არის დაკავშირებული, ამიტომ ეკონომიურ დამოკიდებულების ვითარებაც მისი და ჩვენი ქვეყნის დანარჩენ ადგილებს შორის არ შეცვლილა, — ძველებურად ეხლაც ეს კუთხე საქართველოსთან არის დაკავშირებული. ეს გარემოება ამ კუთხის თვით ადგილობრივ დაწესებულებათა წარმომადგენლებსაც არა-ერთხელ ხმამაღლა აღუნიშნავთ იმ დროსაც, როდესაც პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ჯერ ფიქრადაც არავის მოუვიდოდა, იმ დროს, როდესაც კავკასიაში მეფის მოად-

გილედ სომეხთა თავგამოდებულ მომხრეობით ცნობილი გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი იყო. სომხებმა ისარგებლეს ამ ხელსაყრელ შემთხვევით და ვორონცოვ-დაშკოვის წყალობით წამოაყენეს საკითხი ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრების ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების შესახებ, რომ ამგვარი სრულებით ხელოვნური საშუალებით გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გუბერნია შეექმნათ.

სომეხთა სურვილი რომ განხორციელებულიყო ვორონცოვ-დაშკოვმა ბრძანება გასცა ეს საკითხი შეესწავლათ და შესაფერისი მოხსენება დაემზადებინათ. ამიტომ 1913 წელს 6 ნოემბერს და 18 დეკემბერს ტფილისის გუბერნატორმა ბორჩალოს სამაზრო კომისიას მიწერილობა გაუგზავნა, რომ მას მცოდნე პირთა თანადასწრებით ადგილობრივ გამოერკვია, შესაძლებელია თუ არა, რომ ბორჩალოს მაზრა გუმბრს (ალექსანდროპოლს) შეუერთდეს ერთ საგუბერნიო ერობის შესადგენად. ამ სამაზრო კომისიამ, რომელშიაც ერთი რუსი იყო (მომრიგებელ მოსამართლე ბურნაშოვი), 6 სომეხი (გადასახადთა ინსპექტორი ზახარიანცი, შულავერის საზოგადოების წარმომადგენელნი ერიბეკოვი და ვ. მეპრაბოვი, ჯალალოღლის საზოგადოების წარმომადგენელნი ვ. სააკოვი და მ. ბახშინოვი, ბოლნისხაჩინის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. ავეტისოვი), 4 თათარი (მეპტი-აღა-სულთანოვი, ახმედ მირზა მამედ-ოღლი შამილი, აბბას-ოღლი და აბდურახმან გაიბმოვი), 1 გერმანელი (იაკობ ტაუში) და 2 ქართველი (მაზრის უფროსის თანაშემწე ინალიშვილი, გადასახადთა ინსპექტორი ბარათაშვილი), ერთმხრივ დაადგინა, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფა სასურველი არ არის („единогласно высказались за нежелательность выделенія Борч. у. изъ состава Тифл. г.“). თავიანთი დასკვნა მათ იმ მოსაზრებით აქვთ დასაბუთებული, რომ ეს მაზრა ალმოსავლეთით და სამხრეთით მთებით არის მორთული და გუმბრისაკენ მიმართული ორი საურმო (ბეზობდალისა და გულიბულახის) გზატკეცილი ზამთარში ნამქერების გამო გაუვალი ხდება, დანარჩენი გარდასავლები კი ამ მთებზე ზამთარში სრულებით შეკრულია ხოლმე, რომ ეკონომიურად მთელი ეს მხარე ტფილისთან არის დაკავშირებული, იქ ჰყიდის თავის მოსავალს და იქვე ყიდულობს თავისთვის რაც რამე დასჭირდება.

ბორჩალოს სამაზრო კომისიის ეს დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის საგუბერნიო განსაკუთრებულმა საბჭომ, რომელშიაც 11 რუსი სხვადასხვა მოხელე იღებდა მონაწილეობას გუბერნატორითგან მოყოლებული (ჩერნიავსკი, ს. პანოვი, სმირნოვი, კორვინ-პაველოვსკი, კ. სლავინსკი, მ. შესტაკოვი, ე. ციგანკოვი, მ. მისენკო, ს. პერშკე, იზიუმსკი და ჟდანოვი), 3 ქართველი (კ. აბხაზი, ი. აბხაზი და ტ. ქიქოძე) და 2 სომეხი (კ. იუზბაშევი და ელიმიზროვი), მოიწონა და თითონაც სრულებით მიემხრო (იხ. ტფილისის გუბერნიის საგლეხო საქმეთა საკრებულოს წევრის ივ. აბხაზის მოხსენება).

ამ ერთხმივ დასკვნას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში და ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების აზრის ამ ერთხმივს უარყოფას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში მით უმეტეს აქვს დიდი მნიშვნელობა, რომ თვით ამ საბჭოების მონაწილეებმა კარგად იცოდენ, რამდენად თანაუგრძნობდენ ამ აზრის განხორციელებას თვით მეფის მოადგილე და მისი თანაშემწე. ამიტომ მოსალოდნელი იყო კიდეც, რომ ისინი კავკასიის უმაღ-

ლეს მთავრობისა და სომეხთა გულისწადილს კვერს დაუკრავდენ. თუ ამისდა მიუხედავად ეს აზრი ერთხმივ უარყოფილი იყო ორჯერვე, ცხადია, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიისგან ჩამოშორება და გუმბრთან შეერთება სრულებით შეუწყნარებელი და ბუნებრივ პირობების მოუხეშავი დარღვევა იქმნებოდა.

V თავი

სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი

მესხეთი ანუ ზემო ქართლი

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილს საზოგადო სახელად ზემო-ქართლი ეწოდებოდა, საკუთრივ-კი და უფრო ხშირად მესხეთს ეძახდენ და სწორედ ამ სახელით იქმნება იგი ქვემოთ ნახსენები ხოლმე.

მესხეთი ბევრს სხვადასხვა სახელის მატარებელს თემს შეიცავდა. მესხეთის სანაპირო თემებად აღმოსავლეთითგან რომ მოვაყოლოთ შემდეგი ადგილები იყო: ჯავახეთი-აბოცი, არტაან-კოლა, კლარჯეთი, ტაო-ოლთისი და თორთუმ-ისპირი. კლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთით ზღვის პირას ტრაპიზონამდის უკვე ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი იყო.

§ 1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი

აბოცი ჯავახეთის სამხრეთით მდებარეობდა და ვითარცა მესხეთისა და ქვემო-ქართლის შუა მდებარე თემი ზოგჯერ მესხეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ ხშირად და XVII—XVIII ს. ს.-ში განსაკუთრებით ქვემო-ქართლის სამზღვრებში იყო მოქცეული.

აბოცს ძველად პალაკაციოსაც ეძახდენ, შემდეგში-კი თუნდა მაგ. ვახტანგ VI მეფის დროს, ყაიყული ეწოდებოდა. იგი „გამოხვეულია სრულიად მთითა და შუაში ვაკეა" (ვახუშტი. გეოგრაფია 148—150). აბოცს ტაშირისგან იმგვარადვე როგორც ბერდუჯს, ანუ დებედას ბამბაკისაგან „ჰყოფს მთა ირჯანისა და აწ ყარალაჯად წოდებული" (იქვე 148). ამავე უკანასკნელ სახელით არის ეს მთა ეხლაც ცნობილი. მას ჩრდილო-სამხრეთით აქვს მიმართულება, „მდებარებს სამხრიდამ ჩრდილოთ კერძ" (იქვე), მაღალია, „მარადის თოვლიანი და უტყეო და კალთათა ბალახოვანი" (იქვე).

დასავლეთ-სამხრეთით აბოცს სამზღვრად აღაბაბას მთა ჰქონდა, რომელიც ერთის მხრით ტბა „პალაკაციოს (Чалдырское оз.) და აბოცს შორის" მდებარეობდა და ამასთანავე იყო „საზღვარი ქართლისა და ყარსისა ვიდრე თეთრციხემდე და ტბამდე ტაშაღანისა" (ვახუშტი. გეოგრაფია 150).

ამ აბოცში მდებარეობდა „ყაზანჩი", რომელიც თურმე „იყო ქალაქი მცირე" (იქვე). ორივე სახელი ყაიყულიცა და ყაზანჩიც ვითარცა ნაშთი ეხლაც არის საგეოგრაფიო სახელად შენახული რუკებზე „ყაიყული-ყაზანჩი"-ს სახით სწორედ ყარალაჯის ქედსა და აღაბაბას მთას შორის მდებარე მაღლობ ვაკეზე.

მაშასადამე, აბოცის სამხრეთის სამზღვარი იწყობა იქ, სადაც ირჯანის ანუ ყარალაჯისა და ბერდუჯის (ბეზობდალის) მთების შესაყარია. აქეთგან ხაზი მიდის

ბაბას მთების ქედ-ქედ დიდ ალბაბის მწვერვალამდე, შემდეგ უკვე საკუთრივ მესხეთის სამზღვარი იწყება და იმ ძველად ყარსის მთებად წოდებული მთავარი წყალთგამყოფელი მთების ქედს მისდევს, რომელიც მტკვრისა და ჭოროხის შემდინარეების აუზს არეზის აუზისაგან ჰყოფს და რომელნიც ამ ჟამად ჯერ ყარსის გუბერნიის არტაანის ოლქისა და ხოლო მერმე ოლთისის ოლქის სამხრეთ აღმოსავლეთს სამზღვარს ჰქმნის. შემდეგ სამზღვარი მიდის ძველ დროს ირიჯლუს მთებად წოდებულ ჭოროხისა და არეზის შემდინარეების წყალთგამყოფელი მთების ქედზე, მერმე ჩრდილო-დასავლეთით უხვევს, სანამ ლაზისტანის სამზღვარს არ მიადგება.

§ 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII—XII ს.ს.

უძველეს დროს ლაზისტანივით ტაო და ისპირიც ქართველთა ტომს ლაზებს (ხალიბებს) ეკუთვნოდა. მაგრამ II ს. ქ. წ. სომხებმა მათ ტაო წაართვეს და ამის წყალობით აქ შერეული მოსახლეობა გაჩნდა. გაქრისტიანების დროსაც ეს ქვეყანა თითქოს ისევ სომეხთა ხელში უნდა ყოფილიყო. სპარსეთ-ბიზანტიის შორის VI ს. გამწვავებული და ხანგრძლივი ომიანობისა და ხოლერის მსგავსი საშინელი მოარულის მძვინვარების გამო თითქმის მთელს ზემო ქართლში, ანუ მესხეთში, განსაკუთრებით-კი სამცხეში, შავშეთ-კლარჯეთში და ტაოში, ხალხი თითქმის სრულებით მოისპო (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 320, 327, 333). სხვათა შორის ტაოში ყოფილი შერეული მოსახლეობაც ამოწყდა და თითქმის მთელი ტაო უდაბურ ტყით შეიმოსა. მხოლოდ IX ს.-ში აქ კვლავ ქართული მოსახლეობა ჩნდება: შიდა ქართლითგან ჯერ მეუდაბნოენი და მონაზონები შემოვიდენ და დასახლდენ, ხოლო მათ კვალს მდაბიო ხალხიც გაჰყვა, დაბურული ტყეები გაჩეხა, დასახლდა და ბერებისა და ახალშენთა დაუღალავი შრომის წყალობით ეს ქვეყნები ქართული საეკლესიო და სამოქალაქო კულტურის ნაყოფიერ ასპარეზად იქცა. IX—XIV ს.ს.-ების ქართული ხელოვნების მრავალი საუცხოვო ძეგლები, რომელთა ნაშთებმა მთელს მესხეთში მრავლად მოაღწია ჩვენამდისაც კი, ამ გარემოების მჭევრმეტყველი დამამტკიცებელი საბუთია. მესხ მოღვაწეთა და მწერლების ენაც საუკეთესო ქართულად ითვლებოდა.

§ 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედიღბალი XIII—XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება

ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი სამცხე-ჯავახეთითგან მოყოლებული ტაო-ისპირამდე ერთს საგამგეო ერთეულს, საერისთავთ-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა. XIII ს.-ის მეორე ნახევარში მესხეთის მთავარის განსაგებელი იწყობოდა ბორჯომის ხეობითგან, ტაშისკარითგან და კარნუქალაქამდის აღწევდა (ჟამთააღ.* 375, გვ. 719). XIII ს.-ის დამდეგს თამარ მეფის მიერ დაარსებულის ტრაპიზონის იმპერიაში მოექცა ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი, მაგრამ შემდეგში იგი საქართველოს შემოუერთდა და ჯერ მესხეთის მთავარს, შემდეგ გურიელს ეჭირა, ხოლო 1511 წ. სამცხის მთავრის, ათაბაგის ხელში გადავიდა (ვახუშტი. საქართ. ცხოვრება 241).

ოსმალთა გაბატონებამ მცირე აზიაში და კონსტანტინეპოლში მთელი დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მეტადრე ეს უკანასკნელი მონაპირე კუთხე, საშინელს განსაცდელში ჩააგდო. საუკუნეთა განმავლობაში ოსმალეთი დაუცხრომელი სიმედგრით საქართველოს ამ ძვირფას და მშვენიერ ნაწილის ჩაყლაპვას

ლამობდა. ყოველგვარი საშუალებით, პოლიტიკური თუ სარწმუნოებრივი დევნით და ეკონომიური შევიწროებით იგი ცდილობდა, რომ ქრისტიანობა აქაურ ქართველთა შორის დაემხო და ქვეყანა გაემაჰმადიანებინა. ჯერ უმაღლეს წრითგან დაიწყო, შემდეგ ხანგრძლივ ბრძოლის საშუალებით მაჰმადიანობა თვით ხალხშიც გაავრცელეს.

XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში დაიწყო გამაჰმადიანების პროცესი (ვახუშტი. საქართველოს ც-ა 254—247) და მთელს XVIII და XIX საუკუნის დამდეგამდე გაგრძელდა. წინანდელი დამოუკიდებლობისა და ქართველობის ხსენებაც-კი რომ მოესპოთ, ოსმალებმა სამცხის მფლობელნი „ახალციხის ფაშა"-დ გახადეს, მხოლოდ ეს ღირსება ამავე საგვარეულოს მემკვიდრეობითი კუთვნილებად დასტოვეს. ამ საშუალებით ოსმალეთმა ეს მშვენიერი ქვეყანა საქართველოს მოსწყვიტა და მთლად შთანთქა. ოსმალთა დროს ახალციხის საფაშო (ფაშალიკ) კელავინდებურად მთელი ჭოროხის მხარესაც შეიცავდა და 24 თემად ანუ სანჯაყად იყოფებოდა. თვითეულს თემს ანუ სანჯაყს სათავეში მემკვიდრეობითი მფლობელები სანჯაყბეგები უდგნენ.

§ 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს.

ადვილი წარმოსადგენია, რომ საქართველო ასეთი კუთხის დაკარგვას და ამოდენი მოძმე ქართველობის მოწყვეტას ისე ადვილად ვერ შეურიგდებოდა. უფრო ძველ დროითგანაც რომ არ დავიწყოთ, ისიც საკმარისი იქნებოდა, თუ გავიხსენებდით, რომ XVIII ს.-შიაც, მაგ. თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის დროს, საქართველოს მთავრობა ცდილობდა ახალციხის ფაშებთან, რომელთაც მაჰმადიანობისდა მიუხედავად თავიანთი ქართველობა დავიწყებული არ ჰქონდათ, ერთის მხრით განსაკუთრებით კეთილი მეზობლური კავშირი ჰქონოდათ, — და ეს ცდა უნაყოფო არ ყოფილა (Бурнашевъ. Картина Грузіи 14 და Н. Бутковъ. Матеріалы II, 141—142), — მეორე მხრით ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევით სარგებლობდა, რომ თავიანთი უფლება მესხეთზე ანუ ახალციხის საფაშოზე გამოეაშკარავებინათ. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს მეფეები თავიანთ თავს სამეფო სახელწოდებაში ასე ხაზ-გასმით ამ ქვეყნის მემკვიდრეობითი მფლობელად აცხადებდენ (იხ. Бурнашев-ის op. cit. 14 და Н. Бутковъ, Матеріалы II, 130). ამავე მიზნის მისაღწევად, სრულიად საქართველოს გაერთიანების განხორციელების ხელშემწყობ პირობების შესაქმნელად, განსაკუთრებით-კი სწორედ ამ ძველ ქვემო ქართლის, ახალციხის საფაშოს, საქართველოსთან შემოსაერთებლად იყო სხვათა შორის 1783 წ. ხელშეკრულება ერეკლე მეფისა და ეკატერინე II შორის დადებული. ერეკლე მეფის წარმომადგენლებმა ამ ხელშეკრულებაში მეორე მუხლად შეატანინეს, რომ რუსეთის ხელმწიფე არამცთუ ერეკლე მეფის მაშინდელ სამეფოს სამფლობელოს ხელშეუხებლობის თავდებობას კისრულობდა, არამედ ისეთისაც, რომელიც შემდეგში შეძენილი იქნებოდა. და რომ ეს მუხლი სწორედ იმ აზრით იყო ჩართული ხელშეკრულებაში, ამას იმდროინდელი რუსეთის ერთ-ერთ წარმომადგენლის ნ. ბუტკოვის სიტყვებიც ცხად-ყოფენ. მას პირდაპირ აქვს ნათქვამი, რომ ამ „მეორე მუხლის შინაარსი სწორედ საქართველოს მეფეთა ძველ სამფლობელოს, ახალციხის საფაშოს, ანუ სამცხო-საათაბაგოს ეხებოდა"-ო (Н.

Бутковъ. Матеріалы II, 142*). სწორედ ასე გაიგო ამ ხელშეკრულების შინაარსი იმდროინდელმა ახალციხის ფაშამ და რაკი დარწმუნდა, რომ საქართველოს მეფისაგან მის ფაშობას განსაცდელი მოელის, ამიტომ რუსეთთან ხელშეკრულების დადების შემდგომ მეფე ერეკლეს გადაეკიდა და მტრობა დაუწყო (Н. Бутковъ. Матеріалы, II 142).

§ 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში

როდესაც რუსეთმა საქართველო შემოიერთა, მესხეთი, ანუ ახალციხის საფაშო, ოსმალეთს შერჩა და მხოლოდ 1828 წ.-ს დაპყრობილ იქნა ამ საფაშოს ერთი ნაწილი. ანდრიანოპოლის ზავით რუსეთმა შემოიერთა 24-თიგან მხოლოდ 10 სანჯაყი: ქობლიანისა, ოძრხისა (აბასთუმანისა), ახალციხისა, აწყვერისა, ასპინძისა, ხერთვისისა, ახალქალაქისა, ჯარაქისა, ფოცხოვისა და პალაკაციოსი (ჩალდირისა), რაც ძველს სამცხეს, ჯავახეთს, პლაკაციოს და ერუშეთს უდრის. ეს მხარე რუსთა მიერ შემდეგში ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრად და ფოცხოვის უბნად იყო წოდებული.

რუსეთ-ოსმალეთის 1877—78 წ. ომის შემდგომ მესხეთის მეორე ნაწილიც იყო შემოერთებული, სახელდობრ აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა—არტაანი და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი, ოლთისი. აქეთგან სამი პირველი თემი, ანუ სანჯაყი ბათუმის ოლქად იქმნა წოდებული, ხოლო ერუშეთი, ერტაანი და ოლთისი რუსეთის მთავრობამ ყარსის ოლქის სამზღვრებში მოაქცია, თუმცა ერუშეთი (= ფოცხოვის უბანს) ყარსის მხარეს 7—8 თვის განმავლობაში მოწყვეტილია და ფოცხოვის უბნის ბოქაული ამის გამო იძულებულია ახალციხეში იცხოვროს.

მთელ ამ კუთხეში, განსაკუთრებით ქართველ მაჰმადიანები ცხოვრობდენ (Иваненко. Исторія гражданскаго управ. на Кавказе 265, 260). რუსეთის აქ შესვლას 1828 წელს ამ მკვიდრ ქართველ მცხოვრებთა აყრა მოჰყვა შედეგად, მეტადრე ჯავახეთითგან (= ეხლანდელს ახალქალაქის მაზრას) და უფრო ნაკლებ სამცხითგანაც (=ახალციხის მაზ.). რუსებმა რომ ახალციხე აიღეს, კავკასიის მაშინდელს მთავარმართებელს ქართველი თავადაზნაურები წარუდგენ და საქართველოს მეფეთა წყალობის წიგნები მიუტანეს, რომლებითაც სამცხე-ჯავახეთში მათი მფლობელობითი უფლება მტკიცდებოდა, და ამ საბუთების ძალით თავიანთ უფლების აღდგენას თხოულობდენ. მაგრამ პასკევიჩს არამც თუ ეს თხოვნა არ შეუწყნარებია, პირიქით განრისხდა კიდეც (АКАГК VIII № 291 და Иваненко op. cit. 199). ამავე დროს ოსმალეთითგან, ყარსისა და არზრუმის საფაშოებითგან, იქაური სომხობა გამორბოდა და საქართველოში თავსშესაფარს ეძებდა. რუსეთის მთავრობამ მათ მფარველობა გაუწია: თითო 25 მან. დახმარება აღმოუჩინა და 6 წლის განმავლობაში სახელმწიფო გადასახადებისაგან განათავისუფლა. ამის წყალობით 90000 მეტი სომეხი ლტოლვილი მოაწყდა. მათ დასასახლებლად საახალშენო კომიტეტი იყო დაარსებული და ზემო მოყვანილი რიცხვითგან

---

* «Содержаніе 2-го артикула трактата... указывало прямо на ахалцихскій пашалыкъ или Самцхэ-Саатабаго, древнее достояніе царей грузинскихъ».

30000-მდე სომეხი დასახლებულ იქმნა ახალციხისა და განსაკუთრებით ახალქალაქის მაზრებში. (Иваненко, op. cit. 265—266).

ამ გარემოებათა წყალობით ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების მოსახლეობის სურათი არსებითად შეიცვალა: წინათ იქ შედარებით მჭიდრო მოსახლეობა იყო, 1832 წ. აღწერამ-კი დაამტკიცა, რომ მთელს ამ ახლადშემოერთებულ ქვეყანაში 50000 ორთავე სქესის მცხოვრებიც-კი აღარ იყო. უწინ, მაგ. 1828 წ., ამოდენი ხალხი მარტო ქ. ახალციხეში ითვლებოდა. ეროვნული შემადგენლობის მხრივაც მდგომარეობა ჯავახეთში ანუ ახალქალაქის მაზრაში ძირიან-ფესვიანად შეიცვალა: თუ წინათ აქ მხოლოდ ქართველობა ცხოვრობდა, 1832 წ-ლს ქართველთა მაგიერ უმრავლესობას უკვე სომხები შეადგენდენ და ქართველ მაჰმადიანებს რიცხვით მხოლოდ მეორე ადგილი-ღა ეჭირათ (Иваненко, op. cit. 267).

ასე შემთხვევით და ამ გზით გაჩნდენ სომხები ჯავახეთში ქართველ კულტურის ამ ძველის ძველს კერაში

§ 6. სომეხთა წამოდაება ჯავახეთის სომხეთთან შეხაერთებლად და ამ საკითხის ახლო წარსული

სომხებმა დაივიწყეს, რომ ისინი ჯავახეთში ოსმალეთითგან მოვიდენ მხოლოდ ვითარცა ლტოლვილნი, რომ სრულებით შემთხვევით ამ უძველეს დროითგან საქართველოს უცილობელს კუთხეში ისინი უმრავლესობად იქცენ და ამ გარემოებისდა მიუხედავად მაინც ახალქალაქის მაზრაც სომხეთის მიწაწყლად გამოაცხადეს (А. Шахатунянъ. Административный передѣлъ Закавказскаго края გვ. 70—72 და 132—133). ეს რომ განხორციელებულიყო, მათ ამ მაზრის ტფილისის გუბერნიის, ანუ ალმოსავლეთ საქართველოს სამზღვრებითგან გამოყოფა მოითხოვეს, იმ მიზნით რომ იგი დანარჩენ სომხურ მაზრებთან შეეერთებინათ და ამ გზით ერთი მთლიანი სომხური საერობო თვითმმართველი ოლქი შეექმნათ. ეს აზრი წამოყენებული იყო სომხების მიერ 1913 წ., როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა მწყალობელი გრაფი ილ. ვორონცოვ-დაშკოვი იყო. მათი წადილი რომ უფრო სამართლიანად და ობიექტურ მოსაზრებით ნაკარნახევად სჩვენებოდა ადამიანს, სომხებმა საბუთად ისიც კი წამოაყენეს, ვითომც ჯავახეთი ანუ ახალქალაქის მაზრა ეკონომიურად ტფილისის გუბერნიასთან კი არა, არამედ გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული.

ვორონცოვის სურვილისდა თანახმად იმავე წელს ბრძანება იყო გაცემული, რომ ტფილისის გუბერნიის ახალქალაქის სამაზრო კომისია შემდგარიყო და გამოერკვია, შეიძლება თუ არა და რამდენად ხელსაყრელია, რომ ახალქალაქის მაზრა ტფილისის გუბერნიას ჩამოსცილდეს და გუმბრისას (ალექსანდროპოლის) მიემატოს რომ მასთან ერთად ცალკე განსაკუთრებით სომხობით დასახლებული გუბერნია შემდგარიყო. ამ კომისიაში თავმჯდომარითურთ სულ 14 კაცი იღებდა მონაწილეობას, რომელთაგან 8 კაცი რუსი იყო (თავმჯდომარე მაზრის უფროსი პოდპოლკ. კალინინი, მომრიგებელი მოსამართლე მიტკევიჩი, ფოსტა-ტელეგრაფის კონტორის უფროსი დელიბაში, სამაზრო ბეითალი ტოროპოვი, საუბნო ბოქაულები ჩაპლიგინი და ლაზარევი, დუხობორების წარმომადგენელნი ალექსი უგლოვი და ვას. გრემიაკონი), 4 ქართველი (გადასახადთა ინსპექტორი თ-დი მაყაშვილი და მემამულეთა წარმომადგენელნი ქართველ-მაჰმადიანნი მამედ-ალი-ბეგი და მუსტაფა-ბეგი ფალავანდიშვილები, ბარალეთის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი

მურჯიკნელი), და 2 სომეხი (ქალაქის მამასახლისი მეწატუნიანცი და ბოგდანოვკის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი კაროიანცი).

ბჭობის შემდგომ სამაზრო კომისიამ ერთხმივ უარჰყო ჯავახეთის ანუ ახალქალაქის მაზრის ტფილისის გუბერნიისაგან ჩამოშორება და გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) და ერევანთან შეერთება. თავის აზრის დასასაბუთებლად კომისიამ სხვათა შორის პირველად სწორედ ამ კუთხის ეკონომიურსა და მიმოსვლის საკითხს შეეხო და დაადგინა: შემცდარი აზრია, ვითომც ახალქალაქის მაზრა ქ. გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული: მთელი ვაჭრობა და ყველა საჭირბოროტო ინტერესები მცხოვრებლებს განსაკუთრებით ტფილისთან აერთებს, სადაც ისინი თავის საქონელს, სანოვაგესა და ადგილობრივ ნაწარმოებს ასაღებს და საითგანაც მოაქვთ საქონელი და ყველაფერი სახმარი მთელი მაზრისათვის. ამასთანავე საქონლის გადატან-გადმოტანა მთელი წლის განმავლობაში, ზაფხულშიაც და ზამთარშიაც, სწარმოებს ახალციხე-ბორჯომ-ბაკურიანის შარაგზით, აგრეთვე როდიონოვკა-წალკა-მანგლისზე მოკლე, პირდაპირი საურმო გზით, რომელიც ზამთარშიაც-კი არ იკვრება ხოლმე. გუმბრთან-კი (ალექსანდროპოლთან) ზამთარში ნამქერების გამო, ხოლო გაზაფხულზე წყალდიდობის და ტალახების გამო მთელ თვეობით ყოველგვარი კავშირი, საფოსტოც-კი სრულებით შეწყვეტილია ხოლმე. ზაფხულშიც-კი როდესაც გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გზა გახსნილია, მთელი სავაჭრო საქონელი ჯავახეთითგან (ახალქალაქის მაზ.) მაინც ახალციხეზედ, ბაკურიანზე მიდის და მხოლოდ ამ მაზრის ბოგდანოვკის უბნის სამხრეთის ნაწილს ზოგიერთი საქონელი მეტადრე ბრინჯი, ზაფხულობით გუმბრითგან (ალექსანდროპოლითგან) მოსდის ხოლმე.

ახალქალაქის სამაზრო კომისიის ზემოაღნიშნული ერთხმივი დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის განსაკუთრებულმა საბჭომ იმავე შემადგენლობით, როგორიც ბორჩალოს სამაზრო კომისიის მსგავსივე საკითხის შესახები დადგენილების განსახილველად იყო შეყრილი, ერთხმივ დაამტკიცა (იხ. Докладъ члена Тифлиск. губерн. по крестьянскимъ деламъ Присутствія И. Абхази Председателю Особаго Закавказскаго Комитета къ № 2651).

§ 7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც

თუ იმისდა მიუხედავად, რომ ზემოაღნიშნულ ორთავე საბჭოს წევრებმა რუსმა მოხელეებმა მეფის მოადგილის სურვილი იცოდენ და მათ გაგონილი ჰქონდათ, რომ ის ამ გამოყოფას თანაუგრძნობდა, მაინც ეს აზრი ერთხმივ უარჰყვეს, ცხადია ჯავახეთის ჩამოშორება ტფილისის გუბერნიისგან და გუმბრთან შეერთება მართლაც სრულებით შეუწყნარებელი და ნაძალადევი გეგმა ყოფილა. მართლაც-და საკმარისია ადამიანმა ახალქალაქის გეოგრაფიული პირობები გაითვალისწინოს, რომ მისთვის ნათელი გახდეს, რამდენად თვით ამ ქვეყნის ბუნებრივი აგებულობა ეწინააღმდეგება მის შეერთებას გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან). ერევნის გუბერნიისა და გუმბრისა და ყარსისაგან ჯავახეთსა და სამცხეს ერუშეთს ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს და ყარსის ოლქის ფოცხოვის უბანს მაღალი 7—8 თვის განმავლობაში თოვლიანი და გაუვალი ჯერ ბერდუჯის მთების (= რუსულ Безобдальскій хреб.) დასავლეთი ნაწილი, შემდეგ აბოცის მთების (= რუსულ Мадатапинскій хреб.), მერმე ნიალის-ყურის მთის (= რუსულ

Чалдырскій хреб. და Ульгарскій хреб. აღმოსავლეთს ნაწილს), დასასრული ერუშეთის მთის (= რუსულს Ульгарскій хреб.) სახელებით ცნობილი უღელტეხილი ჰყოფს. ამგვარ ოროგრაფიული თვისების გამო ეს მთები მტკვრის შემდინარეების წყალთ-გამყოფველი ქედია და გზებსაც ბუნებრივი მიმართულება სწორედ მტკვრის ხეობისაკენ, ე. ი. ჩრდილოეთისაკენ, აქვს და არა სამხრეთისაკენ. ამიტომაც არის, რომ ეკონომიურადაც ამ კუთხეს მხოლოდ საქართველოსთან შეეძლო რომ ჰქონოდა კავშირი. ასე იყო ყოველთვის წარსულშიც. ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის სიტყვები მაგ. ცხად-ჰყოფენ, რომ XVIII ს-შიაც, როდესაც მესხეთი ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც კი მთელ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჯავახეთსა და სამცხეს საქართველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიური დამოკიდებულება და იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმოები, სანოვაგე, განსაკუთრებით-კი პური ტფილისში და გორში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად (იხ. ბროსსეს გამოც. Histoire le Géorgie II, 466 და გორელ ქედხუდების არზა ერეკლე II-დმი მირთმეული).

ჯავახეთის (ახალქალაქის) სამაზრო კომისიის ზემომოყვანილი დადგენილება ამტკიცებს, რომ ეხლაც ეკონომიური დამოკიდებულების ვითარება და მიმართულება არ შეცვლილა: კვლავინდებურად იქითგან საქონელი ტფილისში ჩამოდის. მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ ჯავახეთსა და სამცხეს, ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს, როგორც რკინის გზის საკომერციო განყოფილების ყოველწლიურ ანგარიშებითგანა სჩანს, მარტო აღმოსავლეთ საქართველოსთან კი არა ჰქონია ეკონომიური კავშირი (საქონელი მარტო რკინის გზით კი არა, იქითგან პირდაპირი, შარა და საურმე გზებითაც მოდის), არამედ დასავლეთ საქართველოსთანაც, ქუთაისის გუბერნიასთანაც. აი მაგ. ომამდის რამდენი პური და სხვა მარცვლეულობა გამოდიოდა ყოველწლივ ამ კუთხიდან დასავლეთ აღმოსავლეთ საქართველოში და რამდენი მთელს დანარჩენს ამიერკავკასიაში, სომხეთში და ადერბეჯანში მიდიოდა (ყარსში, ერევანში, ქამარულში, ბაქოში და სხვაგან):

	საქართველოში	დანარჩენ ამიერკავკასიაში:
1910 წ.	60557 ფ.	462 ფ.
1911 წ.	152858 ფ.	1800 ფ.
1912 წ.	207752 1.	3588 ფ.
1913 წ.	96074 ფ	1312 ფ.
1914 წ.	17144 ფ.	1238 ფ.

მაგრამ მარტო მიწათმოქმედების მხრივ არ იყო ეს კუთხე დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის მთელი მეურნეობა საქართველოში უმჭიდროესად, შეიძლება ითქვას განუყრელად, ამ კუთხესთან და ბორჩალოს მაზრის საზაფხულო საძოვრებთან არის დაკავშირებული. ასე იყო ძველად, მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, ასეა ახლაც. რაკი საუკუნეთა განმავლობაში ადგილობრივ ჰავის პირობებისდა გვარად შემუშავებულმა ტეხნიკამ უთუო აუცილებლობით დაამტკიცა საზაფხულო საძოვრების საჭიროება, ამიტომ სწორედ აქ, თვით ბუნების მიერ შექმნილს საზაფხულო საძოვრებზე იყრიდა ხოლმე თავს საქართველოში მყოფი საქონელი. ეს კუთხე იმდენად აუცი-

ლებელი იყო საქართველოს მესაქონლეებისათვის, რომ მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, საქონლის პატრონები, განსაკუთრებით მეცხვარეები იძულებული იყვნენ სხვა სახელმწიფოში გადასულიყვნენ საქონლით და მთელი ზაფხული იქ გაეტარებინათ (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 182).

მესაქონლეობის მხრივ ეხლაც საქართველოში იგივე პირობებია, როგორიც წარსულში იყო. მთელს აღმოსავლეთს საქართველოში სულ 857 000 დეს. საზაფხულო საძოვარი ითვლება, აქედგან საუკეთესო საძოვრები ქვემო ქართლში და ჯავახეთში, ანუ ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებშია, სადაც 291 000 დ. საძოვარია.

ამ ჟამად მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში 3 683 000 თავი საქონელი არსებობს, სომხეთის საზღვრებში-კი (ერევნის გუბ., ყარსის ოლქ. და განჯის მაღლ.) სომეხთა მთელ მოსახლეობას სულ 3 561 000 თავი საქონელი ჰყავს. ამ მაღლობებზე სომხებს. დიდძალი 2 000 000 დეს. საუკეთესო საძოვარი აქვთ ისე, რომ მთელი ბალახი მოძოვილი იყოს მათი საქონელი ამისთვის საკმარისი არ არის და ვერც შესძლებს. ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ სომხებს საზაფხულო საძოვრები სრულებით არ ესაჭიროებათ. მაშასადამე მათთვის ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრები ამ მხრივ, ეკონომიურად არც გამოსადეგნი არიან და არც საჭირო. სულ სხვა მდგომარეობაშია აღმოსავლეთ საქართველო: უამ მაზრებოდ მთელი მესაქონლეობა უკიდურეს მდგომარეობაში და განსაცდელში ჩავარდებოდა, საქონელი, განსაკუთრებით ცხვარი, დაიხოცებოდა.

თვით ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრის მცხოვრებთაც შედარებით იმდენი საქონელი არა ჰყავთ (ორთავეში 515772 თავი ითვლება), რომ მარტო მათმა საქონელმა მთელი ამ ფართო და ღონიერ საზაფხულო საძოვრების მოჭმა შესძლოს. მაგ. ბორჩალოს მაზრაში საიჯარო საზაფხულო საძოვარი 46 000 დეს. ითვლება, აქედგან 26 სომეხთა სოფლის საზოგადოება 10 000 დეს-ით სარგებლობს საქონლის საძოვრად, დანარჩენი 36 000 დეს.-კი აღმოს. საქართველოს სხვა მაზრებითგან მოსულს მესაქონლეებს უჭირავთ. როგორც წარსულშიც, საუკუნეთა განმავლობაში, ეხლაც აღმოსავლეთ საქართველოს დიდძალი საქონელი პატრონებს აქ მოჰყავთ და აძოვებენ. მაშასადამე სრულებით ცხადია, რომ თუმცა XIX ს.-ში შემთხვევითი მიზეზების გამო ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებში სომეხი ლტოლვილები დაეშენნენ და ქართველთა მოსახლეობა აქ მცირე რიცხოვანია, მაგრამ მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს დანარჩენს მოსახლეობას ამ მაზრებთან არამც თუ ეკონომიური კავშირი არ შეუწყვეტია, არამედ წინანდებურად უმჭიდროესად მასთან არის დაკავშირებული.

§ თ. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა წადილს ჯავახეთის დაპატრონებისას?

ყველა შემონათქვამის შემდგომ ცხადია, თუ როგორ შეიძლება შეხედოს ქართველობამ სომეხთა წადილს ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზ.) დასაკუთრებლად. ერეკლე მეფის პირით საქართველოს რასაკვირველია რუსეთთან ამისთვის არ დაუდეია 1783 წ. ხელშეკრულება, რომ მას შემდგომ, რაც მესხეთი ოსმალეთს ჩამოერთო, ეს უხსოვარ დროითგან საქართველოს კუთვნილი ქვეყანა, ქართული

---

*) დაწვრილებითი ცნობები ამ საგნის შესახებ იხ. აგრონომ ყაზახაშვილის თხუზულებაში საქართველოს საეროვნო მეურნეობის მოთხოვნილებანი გადამიჯვნის საკითხთან დაკავშირებით.

კულტურის ერთი ძლიერ კერათაგანი, სომხებს გადასცემოდა. სომეხთა ამ კუთხეში დასახლებისათვის ქართველობას შეეძლო შეეხედნა მხოლოდ ეითარცა დროებითი მოვლენისათვის: ვითარცა ოსმალთა მიერ დევნილი ხალხის დროებითი შემოხიზნისა და თავშეფარებისათვის. რა წამს სომეხთათვის პოლიტიკურად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნებოდა, — და ეხლა ხომ სწორედ ასეთი ხანა დადგა,— ეს ოსმალეთითგან შემოხიზნული სომხობა კვლავ თავის სამშობლოს, მამა-პაპათა კერას უნდა დაუბრუნდეს. იქითგან კი, ოსმალეთითგან აქ დაბრუნდებიან ამ მიწა-წყლის წინანდელი პატრონები.

XIX საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთში გადასახლებულს ქართველს მაჰმადიანებს არა-ერთხელ უნდოდათ გულით თავიანთ სამშობლოში დაბრუნება და ჯავახეთ-მესხეთში, მამა-პაპულ მიწებზე დასახლება, მაგრამ მათი ადგილი დაჭერილი იყო. ეხლა რაკი სომხები თავიანთ წინანდელ ქვეყანაში, სომხეთში წავლენ, მაშინ სამართლიანობა აღდგენილი იქმნება და ორთავე ერს თავისი მამა-პაპეული კერა დაუბრუნდება.

VI თავი

საქართველოს სამზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი.

§ 1. კოლა-არტაანი, ტაო-თორთუმ-ისპირი.

რაკი ეხლა საკითხი ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზრის) შესახებ უკვე ყოველმხრივ გამორკვეული გვაქვს, უნდა საქართველოს დანარჩენ მონაპირე კუთხეების შესახებ ზოგიერთი ზედმეტი ცნობები დავურთოთ.

ზევით უკვე აღნიშნულ იყო, რომ ეხლანდელ ყარსის გუბ-იის არტაანისა და ოლთისის ოლქები, რომლებიც ძველად კოლა-არტანისა და ტაოს ჩრდილოეთს ნაწილს უდრიდენ, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველ მოსახლეობას და ერს ეკუთვნოდა. მხოლოდ XVII ს-ითგან მოყოლებული არტანისა და ოლთისის ოლქში თურქთა 200 წლის ბატონობის და ისლამის წყალობით ქართველ-მაჰმადიანებს ქართული ენა დავიწყებული აქვთ. მოსახლეობა აქ თხელია და 1889 წ. არტაანის ოლქში 65763 სული იყო და აქეთგან მხოლოდ 1923 სომეხი ითვლებოდა. ოლთისის ოლქში მთლად 31519 მცხოვრებთა შორის სომეხი 3130 იყო.

ამ გვარად ცხადია, რომ არტაანისა და ოლთისის ოლქებში სომხები მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობას შეადგენენ. ამას ჯერ კიდევ შარშან, 1918 წ. თვით სომხებიც არ უარჰყოფდენ და ა. შაჰატუნიანი მაგალითად ამბობდა: აქ „სომხები უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენენო“ და ამის გამო ამიერკავკასიის გადაჭიჯნის დროს სომხეთის სამზღვრებს გარეშე დავტოვეთო (Административный передел Закавказскаго Края ტფილისი 1918 წ. გვ. 73—74 და 75). ეს გარემოება სომხებს ეხლა ალბად დაჰვიწყებიათ და სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებში მოქცევა ჰსურთ არტაანისა და ოლთისის ოლქისაც, რომელიც მათ არც ისტორიულად და არც სომეხთა თანამედროვე მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ არ ეკუთვნით.

ხოლო ოსმალეთის სამზღვრებში დარჩენილს მესხეთის, ზემო ტაოს ნაწილში, თორთუმის ხეობაში მთელი მცხოვრებნი 1400 სული მთლად გამაჰმადიანებუ-

ლი ქართველები არიან, მაგრამ ქართული დავიწყებული აქვთ. ისპირში-კი, პარხალის, ხევეკის, გუდახევის და ჭირჭიმის ხეობებში ყველგან ქართველი-მაჰმადიანები ცხოვრობენ და ქართულად ლაპარაკობენ.

§ 2 ლაზისტანი

ქართველთა მოსახლეობის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ნაპირი ჭანებს, ანუ ლაზებს უჭირავთ. ასე იყო წარსულშიაც. მათი კილო მეგრულს ახლო უდგება. ოდესღაც ლაზების ანუ ჭანების მოსახლეობა ტრაპიზონსაც-კი სცილდებოდა და თვით ეს ქალაქი და ოლქიც მათ ქვეყანას ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნეში, მაგ. 1868 წ. ლაზთა რაოდენობა ინგლისის კონსულის ვ. ჯიფფორდ პალჰერის ცნობით რამდენსამე ასს ათასს აღემატებოდა. (Извест. Кавк. отд. геог. Общ. 1881 წ. VII წიგ. № 1. დამატება გვ. 15, 17, 59—60 და 68).

პროფ. ნ. მარრის ადგილობრივმა დაკვირვებამ გამოარკვია, რომ ისლამის წყალობით ლაზების გათურქება მსწრაფი ნაბიჯით წინ წასულა.

ამ ჟამად ლაზური ან ჭანური მოსახლეობა მხოლოდ რიზეს სანჯაყით განისაზღვრება, რომელსაც ლაზისტანის სანჯაყსაც უწოდებენ. მაგრამ ეს მიწაწყალიც ორ მთავარ ნაწილად უნდა გაიყოს: რიზესა და ათინას ოლქად. პირველში ხალხს უკვე დედა-ენა დავიწყებული აქვს და თურქული შეუთვისებია, მეორეში-კი მცხოვრებთა დედაენა ჭანური ანუ ლაზურია. ეს ათინას ოლქი საკუთრივ ათინისა და ხოფას ყაზებისაგან შესდგება. სამხრეთ-დასავლეთით მისი სამზღვარი ქემერის კონცხთან (ქემერბურუნ) იწყობა, შემდეგ აჰყვება მდ. ყანლი-დერეს, გადასჭრის ათინას წყალისა და ბეიუკ-დერეს სათავეებს და მიადგება პონტოს ქედის მწვერვალს, რომელსაც ვარსამბეკი (ვერშემბეკი) ჰქვიან. აქეთგან მოყოლებული ჭანეთის მიწაწყალი ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიემართება და პონტოს ქედსა და შავზღვას შუაა მოქცეული. ეს ზოლი თანდათინ ვიწროვდება და ბათუმი ოლქში სარპთან თავდება.

ათინას ოლქი ექვს უბნად იყოფება: ხოფას, არქაბეს, ვიწეს, არტაშენის, ათინას და ხემშინის უბნებად. სულ 178 სოფელი არის. აქეთგან 39 სოფელი ხემშინის ოლქში ითვლება, რომელშიც 12778 სული მცხოვრებია. ხემშინები გამაჰმადიანებული და გათურქებული სომხები არიან. თვით ლაზთა რაოდენობის შესახებ ზედმიწევნითი ცნობები იმ გვარადვე, როგორც ოსმალეთში მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა შესახებ, არ მოიპოვება. რუსეთის გენერ. შტაბის საიდუმლო გამოცემაში გენ. ავერიანოვის თავის მონოგრაფიაში „Этнографическій и военно-политическій обзоръ азіатскихъ владеній Оттоманской имперіи» (СПГ. 1912 г. изданіе отд. генералъ-квартирмейстера, გვ. 20) ლაზების რაოდენობა 200000-ად აქვს აღრიცხული. როდესაც რუსეთის ჯარმა ამ მსოფლიო ომის დროს ლაზისტანი დაიჭირა, მცხოვრებთა უმრავლესობამ ოსმალთა ჯართან ერთად უკან დაიხია და ადგილობრივ მხოლოდ 35000 ლაზი-ღა იყო დარჩენილი. უდროვოდ გასვენებული პროფეს. იოს. ყიფშიძის მიერ ადგილობრივ შეკრებილი ცნობების მიხედვით ათინას ოლქში მკვიდრ ლაზთა რაოდენობა თუ მეტი არა 80000-მდე მაინც უნდა ყოფილიყო. ზედმიწევნითი რიცხვის გაგება მხოლოდ ეხლა შეიძლება, როდესაც მცხოვრებნი თავიანთ სახლ-კარს დაუბრუნდენ, ისიც მხოლოდ ხალხის აღწერის საშუალებით.

ბოლოსიტყვაობა

ყველა ზემოაღნიშნული მკითხველს უეჭველია ნათლად დაანახვებდა, თუ რა საზღვრები ჰქონდა საქართველოს და როგორის თავგამოდებით იცავდა მათ ჩვენი ერი საუკუნეთა განმავლობაში. ამ საზღვრებში მოქცეული მიწაწყალი და მოსახლეობა მთლიანს ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივ ზღუდეებითაც (მთებითა და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და, თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და ჭოროხის აუზების შემცველი, გეოგრაფიულად და ეკონომიურადაც ურთიერთთან მჭიდროდ დაკავშირებულია. თუმცა ისტორიული და საერთაშორისო სამართლის ძალით საქართველოს სწორედ ის საზღვრები უნდა ეკუთნოდეს, რომელიც ზევით იყო აღნუსხული, მაგრამ ზოგან, სადაც საქართველოს დამოუკიდებელი არსებობისათვის უვნებლად დათმობა შეიძლება, საქართველოს შეუძლიან დაუთმოს მეზობლებს, რომ მეზობლური განწყობილება, რომელიც საქართველოს წარსულშიაც კარგი ჰქონდა, ეხლაც თანხმობითა და მშვიდობიანობით დაიწყოს.

სახელმწიფოებრივს ერთეულს თავისი აუცილებელი მოთხოვნილება და არსებობის პირობები აქვს, რომელთა შორის საპატიო ადგილი საზღვრებს უჭირავს. საქართველოს საზღვრების საბოლოვო მოხაზულობის გამორკვევის დროს ქართველ ერსა და მის მთავრობას შეუძლიან მხოლოდ სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს. მართალია სომეხთა მმართველი წრეები და სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობა ჩვენს ერსა და მთავრობას მხოლოდ ეთნოგრაფიულ თვალსაზრისით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, მაგრამ რამდენად მათი რჩევა გულწრფელია და გამოსადეგი, ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ თვით მათ პირადად ამ თვალსაზრისით არას დროს თავიანთ პოლიტიკურ გეგმაში არ უხელმძღვანელიათ. მათ მიერ თავდაპირველი კონფერენციისათვის წარსადგენად დამზადებული დიდი სომხეთის სახელმწიფოს საზღვრები შავი ზღვითგან ხმელთაშუა ზღვამდე გადაჭიმული და ტფილისისა, ბათომისა და ტრაპიზონ-სინოპის შემცველი, ნათლად მოწმობს, რომ თვით მათ თავიანთ სახელმწიფოს საზღვრების შემოხაზვის დროს არამცთუ თანამედროვე ეთნოგრაფიული მოსახლეობის პირობებით არ უხელმძღვანელიათ, არამედ ზოგან მეტისმეტად შორეულს ისტორიულს საბუთებზე, უფრო-კი მხოლოდ საკუთარ ნება-სურვილზე დაუმყარებიათ თავიანთი მიწაწყლის მოხაზულობის რუკა. ამის შემდეგ სწორედ გასაოცარია, როდესაც სომეხთა პოლიტიკური და გავლენიანი წრეები ჩვენი მთავრობის წევრებს ნ. ჟორდანიას და ე. გეგეჭკორს და საქართველოს საზავო დელეგაციის წარმომადგენლებს ნ. ჩხეიძეს და ირ. წერეთელს სტამბოლის სომხურს პრესაშიაც-კი პრინციპების ღალატსა და იმპერიალისტობას სწამებდენ მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი საქართველოს რესპუბლიკის საზღვრების შემოხაზვის დროს სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით ხელმძღვანელობენ და არა მარტო ეთნოგრაფიულით. როცა საერობო ერთეულზე იყო ლაპარაკი, ამგვარი მოსაზრება ასე-თუ-ისე კიდევ გასაგები იყო, სახელმწიფოს საზღვრების შემოფარგვლის დროს კი უმთავრესი საფუძველი სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისი უნდა იყოს.

რატომ არის, რომ თვით სომეხთა პოლიტიკოსები ყოველთვის და ყოველგან სომხეთის რესპუბლიკის საზღვრების შემოხაზვის დროს ეთნოგრაფიულს პრინციპებს არ ემყარებიან? იმიტომ, რომ ყველაზე მეტად ეს პრინციპი თვით სომეხთათვის არის საზარალო. თუ ამისდა მიუხედავად ისინი ჩვენს მთავრობასა და წარმომადგენლებს ამ პრინციპით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, ისინი ალბათ ფიქ-

რობენ, რომ ეს თვალსაზრისი მხოლოდ საქართველოსთვის არის სავალდებულო, სომხეთს-კი უფლება აქვს ყოველგვარ თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს და რომ მაშინაც-კი, როცა ისინი სომხეთისათვის საფრანგეთზე დიდი მიწაწყლის დასაკუთრებას ლამობდენ და თავიანთ რესპუბლიკის საზღვრებში სომხებზე უფრო მრავალრიცხოვან უცხო ტომთა მოქცევაზე ოცნებობდენ, ეს იმპერიალისტობა-კი არ არის, არამედ უაღრესი დემოკრატობაა.

სახელმწიფოს არსებობისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მას გარეშე მტრის შემოსევისაგან თავდაცვის საშუალება ჰქონდეს და მისი მყუდრო სამოქალაქო ცხოვრება უზრუნველყოფილი იყოს. ამიტომაც არის რომ ქართველი ერის შეგნებულს ნაწილს, მის მოთავეებსა და რესპუბლიკის მთავრობას არ შეუძლიანთ თავიანთ სახელმწიფოს საზღვრების მოხაზულობას სამხედრო თვალსაზრისითაც არ შეხედონ. თვით სომხებმა და არარატის რესპუბლიკის მთავრობამ ამ მხრივ ქართველობას, რასაკვირველია თავისდა უნებურად, დიდი სამსახური გაუწიეს და მეზობლურ ძმობა-ერთობაზე ტკბილ საოცნებო სიზმრებითგან გამოაფხიზლეს, როდესაც წინასწარი ფარული სამხედრო მომზადების შემდგომ მოულოდნელად საქართველოს სამხრეთის საზღვრები გადმოლახეს და დაუნდობელი საომარი მოქმედება დაიწყეს. ბ-ნ ჩალხუშიანის როსტოვის რუსულ-სომხურ გაზეთში ამ ამბავის ერთი თვით უწინარეს მოთავსებული ცნობა, რომ სომეხ-ქართველთა შორის ომია და ძლევამოსილი სომხები ტფილისს მიადგნენ, რომელიც დღე-დღეზე სომეხთა ჯარის მიერ აღებული იქნებაო, აგრეთვე ინგლისურ გაზეთში დაბეჭდილი სომხეთის წარმომადგენელთა მიერ სომხეთისათვის მოთხოვნილი საზღვრების მოხაზულობა და სტამბოლში გამოცემული სომხეთის ორი რუკა, რომლებშიაც ტფილისი, მცხეთა, გორი და ბათუმიც სომხეთის სახელმწიფოს საზღვრებშია მოქცეული, დასასრულ სომეხთა საომარ მოქმედების მთელი მსვლელობა სრულის სიცხადით ააშკარავებენ, რამდენად ფართო გეგმა ჰქონდათ სომხეთის მთავრობასა და ხელმძღვანელებს: მათი მიზანი ტფილისის დაპყრობა და დასაკუთრება იყო, ხოლო თუ სამხედრო ბედი გაუღიმებდათ, იქმნებ სომხურ რუკაზე მოხაზული მიწა-წყლის აღებაც. ადვილი წარმოსადგენელია როგორი ძმობა-ერთობის ჰანგებზე დამღერდენ დაშნაკელთა ბელადები და რა საზღვრებს მიაკუთვნებდენ ისინი საქართველოს, მათ მოუფიქრებელს მოქმედებას მთელი ქართველობა რომ დიდით პატარამდე, კიდით კიდემდე არ შეეძრა და შემოსეული მტერი მედგრად არ უკუეგდო. თუ ეხლანდელი საშინელი განსაცდელისა და უბედურების შემდგომაც, თუ ისტორიისა და თანამედროვე მრავალი მწარე გაკვეთილებისდა მიუხედავადაც სომხეთის გავლენიანი წრეები მაინც საქართველოს საზღვრების გადმოლახვას არ დაერიდენ და ჩვენ დედაქალაქის ძალით ხელში ჩაგდება მოისურვეს, ძნელი წარმოსადგენელი არ არის, რამდენად მათ მადა მოემატებათ შემდეგში, როდესაც წარსულისა და აწმყოს მწარე დღეები დავიწყებული ექმნებათ. ამიტომ ქართველი ერი და მისი მთავრობა შთამომავლობისა და ისტორიის წინაშე მოვალეა თავის რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივი საზღვრების მოხაზულობას ჯეროვანი ყურადღება მიაქციოს და ფხიზელ დარაჯად უდგეს. ეს არც ძმობა-ერთობას და არც კეთილ მეზობლობას დაუშლის იმათთან, ვინც მართლაც ძმობაზე და მეზობლობაზე ფიქრობს და ქართველ ერსაც ყოველგვარ მოსალოდნელ ხიფათისაგან გადაარჩენს. სწორედ ამ კეთილმეზობლურ დამოკიდებულების დამყარება-განმტკიცებისათვის ქართველობას შეუძლიან უარი სთქვას თავის უფლებაზე იქ, სადაც საქართველოს თავდაცვის საშუალებას

ეს დათმობა საგრძნობ ზიანს არ მიაყენებს, მაგ., აღმოსავლეთით, საინგილოში სამზღვრად გიშის წყლის მაგიერ კაშკა-ჩაი დასდევს, სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვრის ხაზად-კი ისტორიულის მაგიერ დებედას შემდინარეების წყალთ-გამყოფელი მთა აირჩიოს, ხოლო სამხრეთის ხაზად ისტორიულის სამზღვრის ერევნის (= ბამბაკის) მთების მაგიერ უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ბერდუჯის (= რუს. ბეზობდალის) მთები მიიჩნიოს მოსამზღვრე ხაზად: საქართველოს ხელში ბერდუჯის მთები იქმნება, სომხეთის ზღუდედ და სამზღვრად ერევნის მთები.

ამ მონოგრაფიას დართული აქვს რუკა[1], რომელიც დამზადებულია სამხედრო სამინისტროს ტოპოგრაფიულ განყოფილების მიერ, რისთვისაც მის უფროს პროფ. გენ. ან. ბენაშვილს და ტოპოგრაფიულს განყოფილებას დიდს მადლობას მოვახსენებ.

ბათუმი — კონსტანტინეპოლი,
1919 წ. იანვარი — მარტი.

[1] რედაქცია მადლობას მოახსენებს ბ-ნ დურმიშხან ცინცაძეს რუკის მოწოდებისათვის.

კომენტარები

1. „ანდრია მოციქ. და წმ. ნინო" პირველად გამოქვეყნდა ჟურნალ „მოამბეში", 1900 წ. №V, განყ. II, გვ. 55—70; № VI, განყ. II, გვ. 18—50. ავტორს, როგორც თვით გვაუწყებს, იგი დაუწერია ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს, 1898 წ. გერმანიაში, ქ. კენიგსბერგში. დასტამბული წერილის ბოლოში დასმული თარიღი „პეტერბურგი, 1898 წ. 13. VII" ალბათ გულისხმობს მის დასაბეჭდად გამზადებას უკვე პეტერბურგში.

ანდრიასა და წმ. ნინოს შესახებ ნაშრომს გამოეხმაურნენ „ვინმე მესხი" (გვარამაძე) და მ. ჯანაშვილი (იხ. მათი წერილები ჟურნ. „მოგზაურში", 1901 წ. № 12 და ჟურნ. „საქართველოში", 1908 წ. № 9); Н. Марр. Исторический очерк грузинской церкви (Журналы и протоколы заседаний Предсоборного присутствия, т. III, СПб., 1907; ს. კაკაბაძე. წმინდა ნინო და მისი ისტორიული მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში, თბილისი, 1912; Л. Меликсет-Беков. К вопросу о настоящем имени просветительницы Грузии. Тифлис, 1914.

თვით ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნულ ნარკვევში გამოთქმული ზოგიერთი დებულება დააზუსტა „ქართველი ერის ისტორიის" I წიგნის გვიანდელ გამოცემებში — 1914 წ. შემდეგ (იხ. შენიშვნა № 8 და სხვ.).

წმ. ნინოს ცხოვრების ე. წ. არსენისეული რედაქცია ნინოსავე მეტაფრასული ცხოვრება გამოქვეყნდა 1971 წ. გამოსაცემად მოამზადეს ი. აბულაძემ, ნ. გოგუაძემ და მ. დოლაქიძემ (იხ. ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. III).

2. Chronique Arménienne — ასეთი სახელწოდება აკად. მ. ბროსესაგან მომდინარეობს. მან მიაგნო და თარგმნა ფრანგულ ენაზე „ქართლის ცხოვრების" ძველი სომხური თარგმანი, რომელიც მანვე დაათარიღა და გამოსცა კიდეც — Chronique Arménienne. Addisions et Ehleirciessements a L'Histoire de la Georgie, სპბ, 1851. იხ. „ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბ. 1953. 1916 წ. ივ. ჯავახიშვილი „სომხურ ქრონიკას" „ქართლის ცხოვრების" სომხურ თარგმანს ეძახდა (იხ. „ძველი ქართული საისტ. მწერლობა" 1916 წ. გამ., გვ. 262).

3. „№ 37" ხელნაწერის შესახებ იხ. Н. Марр. Хитон Господень в книжных легендах армян, грузин и сирийцев (Из Сборника учеников проф. В. Р. Розена, СПб, 1897).

4. რუფინუსისა და იბერთა ტომის მოქცევის შესახებ იხ. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. 1. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ., 1961 წ., გვ. 200—207.

5. სოკრატე (სოკრატე სქოლასტიკოსი). იხ. იქვე („გეორგიკა"), ტ. I, გვ. 229—234.

6. სოზომენი (ერმია სოზომენე). იხ. იქვე, ტ. 1, გვ. 235—241.

7. თეოდორიტე კვირელი. იხ. იქვე („გეორგიკა"), ტ. I, გვ. 208—213.

8. ქართლის მოქცევის ბერძნულ წყაროებს შორის ივ. ჯავახიშვილი მაშინ პირველ რიგში რუფინუსს ასახელებდა და აღნიშნავდა, რომ ის არის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი და დანარჩენები მის ნათქვამს იმეორებენ. ეს შეცდომა ავტორმა გაასწორა 1914 წ. გამოვლენილი ახალი წყაროს საფუძველზე. იგი თავის „ქართველი ერის ისტორიის" I ტომში (1960 წ. გამ., გვ. 180) წერდა: „1914 წლამდე ამ წყაროთაგან (ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ, მ. დ.) უძველესად რუფინუსის ისტორია იყო მიჩნეული. მაგრამ ანტონ გლასმა თავის 1914 წ. დაწერილსა და გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში „გელასი კესარიელის საეკლესიო ისტორია... დაამტკიცა, რომ რუფინუსს სხვათა შორის ქართველთა მოქცევის ამბავი 395 წელს გარდაცვლილი ბერძენთა ისტორიკოსის გელასი კესარიელის მიერ დაწერილი საეკლესიო ისტორიიდან აქვს ამოღებული და გადაქმნილი". ეს წიგნი საქართველოში მხოლოდ 1923 წ. გახდა ცნობილი სიმონ ყაუხჩიშვილის წყალობით, რომელმაც მას სპეციალური ნარკვევიც მიუძღვნა (იქვე).

ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ქართლის მეფე მირიანი გაქრისტიანდა 337 წ. ახლოს. ეს დასკვნა მას შემდეგშიაც სწორად მიაჩნდა (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 233). 1975 წ. გამოქვეყ-

ნებულ მონოგრაფიაში ნ. ლომოური რამდენადმე აზუსტებს ამ თარიღს („ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან"). გელასი კესარიელის ცნობები იხ. დასახ. „გეორგიკაში", ტ. I. გვ. 179—199 და სხვ.

ქართლში ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელების შესახებ დასახელებულ ნაშრომთა გარდა მივუთითებთ შემდეგ გამოკვლევებს: ს. ჯანაშია, შრომები, I, თბ. 1949; კ. კეკელიძე, იბერიის ქრისტიანიზაციის საკითხები (იხ. მისი „ეტიუდები", III, თბილისი, 1955); მისივე, ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები („ეტიუდები", IV, 1957); ნ. ჯანაშიას ნარკვევი „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების" II ტომში, 1973 წ., გვ. 57—76; გ. გოზალიშვილი, ქართლის მოქცევის პრობლემა და ბაკური (ისტორიულ-კულტურული მიმოხილვა), თბილისი, 1974.

8 ა. მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიის" სხვადასხვა გამოცემების შესახებ იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის „საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები", კტ. I, თბილისი, 1949 წ. გვ. 230—232.

9. კაპადუკია (კაპადოკია) — მცირე აზიის ცენტრალური ნაწილის ძველი სახელწოდება; დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე.

10. ბრანჯნი. იმავე ნაშრომის მე-17 გვერდზე ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, რომ „ბრანჯნი ჩვენს ძველ ხელნაწერებშიაც ფრანგებად იწოდებიან", და იმოწმებს თ. ჟორდანიას „ქრონიკების" I წიგნს. ქართველი ერის ისტორიის I წიგნში ავტორი „ბრანჯთა" განმარტებისაგან თავს იკავებს (იხ. 1960 წ. გამ., გვ. 177); „ბრანჯებს" ფრანგებად მიიჩნევდა კ. კეკელიძეც (იხ. მისი „ძვ. ქართ. მწერლობის ისტორია," I, 1951 წ., გვ. 593).

11. იხ. შენიშვნა № 8. რუფინუსი ქართლის მოქცევის თანამედროვე არ ყოფილა. იგი IV ს. მიწურულის მოღვაწე იყო.

12. ლაპარაკია ეფესოს საეკლესიო კრებაზე. ეფესო — იყო ძველი ქალაქი კარიაში, მცირე აზიის დასავლეთ სანაპიროზე, თანამედროვე თურქეთში.

13. აქ სრულდება ნარკვევის I ნაწილი, რომელიც დაიბეჭდა ჟურნ. „მოამბის", 1901 წ. V ნომერში. მას მოსდევს დასასრული — ჟურნ. „მოამბის" იმავე წლის VI ნომერში.

14. იხ. შენიშვნა № 8.

15. გრიგოლ განმანათლებლის როლის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილის ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, 1960 წ. გამ., გვ. 211—212 და ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, 1935 წ., გვ. 114—115.

15 ა. სომხური ტექსტი დაზუსტებულია ორიგინალის მიხედვით.

16. იხ. Н. Марр. Хитон Господень в книжных легендах армян, грузин и сирийцев. Из Сборника учеников проф. В. Р. Розена, СПб., 1897, გვ. 75.

17. იხ. შენიშვნა № 8.

18. „რომლის უდიდეს საზრუნავს სარწმუნოება და ჭეშმარიტება შეადგენდა".

19. პეტრე მაიომელი (მაიუმელი), მაიუმის ეპისკოპოსი, V ს. ცნობილი ქართველი ფილოსოფოსი — პეტრე იბერი (იხ. შალვა ნუცუბიძე, ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1956, თავები VI—VIII).

20. იხ. Порфирий (მ. უსპენსკი; „პორფირი" სასულიერო სახელია), Восток Христианский. Серия (в «Трудах Киевской духовной Академии», 1874—1875, გვ. 54).

21. მითითებულ ამონაწერებში ქარაგმების გახსნა და დაზუსტება (პირველწყაროსთან შეჯერება) ეკუთვნის რედაქციას.

22. ქართული ეკლესიის თვითმმართველობის (ავტოკეფალიის) შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილის წერილი — Автокефалия грузинской церкви («Политическая энциклопедия». Под. ред. Л. З. Сломинского, I, 1907, СПб, გვ. 46—48); მისივე, К истории церковных реформ в древней Грузии (Георгий Афонский). ქვეყნდება წინამდებარე ტომში; Н. Марр, Исторический очерк грузинской церкви («Журналы и протоколы заседаний Предсоборного присутствия», т. III, СПб, 1907, № 5, I дек. 1906). ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, 1948 წ. გამ., გვ. 180—186).

23. ორიგენე (185—254) — ადრექრისტიანული პერიოდის ღვთისმეტყველი და ფილოსოფოსი, რომელსაც დიდი გავლენა ჰქონდა შუა საუკუნეების სქოლასტიკაზე.

24. „პეტრეს ძმას ანდრეას წილად ხვდა (სახარება) უქადაგა სკვითეთსა და აჰაიაში"; პეტრეზე ნათქვამია: „იქადაგა სახარება აქ, გალათაში, პონტოში, კაბადოკიაში, ბითვინიაში, აზიაში, იტალიაში".

25. ბითვინია (Вифиния) — მცირე აზიის ჩრდილო დასავლეთის ისტორიული პროვინცია (თანამედროვე თურქეთში); პ ო ნ ტ ო — მცირე აზიის ძველი რაიონი, კაპადოკიის ნაწილი, სადაც წარმოიშვა პონტოს სამეფო; თ რ ა კ ი ა — ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ისტორიული რაიონი (ეგეოსის, შავისა და მარმარილოს ზღვებს შორის).

26. ეპიფანე მონაზონის ნაცვლად აქ ეწერა „ეპიფანე კვიპრელი", რაც უნებლიე შეცდომაა. იქვე მოტანილ ამონაწერში ავტორი მიუთითებს „Epiphanii Monachi". ქართველი ერის ისტორიის I წიგნში (1928 წ. გამ., გვ. 172 მითითებულია „ეპიფანე მონაზონი").

27. ს ა კ ე ბ ი („საკების ქვეყანა"), ახლანდელი სეისტანი ირანსა და ავღანისტანში; ს ო გ დ ი ა ნ ა (სოგდი, სოღდი) — ისტორიული რეგიონი მდინარეების ზერავშანისა და კაშკა-დარის აუზებში (თანამედროვე უზბეკეთისა და ტაჯიკეთის სსრ).

28. „განა ვაუწყებ იმას, რომ ყველა აბისინელთა შორის იქადაგონ სახარება, არამედ და უმეტესად მათთან, რომელნიც მდინარის გაღმა იმყოფებიან".

29. ივ. ჯავახიშვილის ამ ნაშრომის ავტორისეული თარგმანი რუსულ ენაზე დაიბეჭდა 1901 წ. (იხ. «Журнал Министерства Народного просвещения», № 1, СПб, გვ. 77—113).

30. დასახ. ნაშრ. გადმობეჭდილია „ქართველი ერის ისტორიის" პირველი ტომის V გამოცემიდან (1960 წ.) გამომცემელი აკად. ს. ყაუხჩიშვილი ამ ნაშრომის შესახებ შენიშნავდა: „ივ. ჯავახიშვილის შესავალი ლექცია, წაკითხული პეტერბურგის უნივერსიტეტში 1902 წლის 18 ნოემბერს, როდესაც მან მოიპოვა პრივატ-დოცენტის წოდება და პირველად შეუდგა „საქართველოს ისტორიის" კურსის კითხვას. ეს ლექცია, დაწერილი რუსულ ენაზე, აღმოჩნდა ივ. ჯავახიშვილის არქივში. განსვენებულ აკადემიკოსს გადაწყვეტილი ჰქონია ამ ლექციის ტექსტის გამოქვეყნება ქართულ ენაზე და დაუწყია კიდეც მისი თარგმნა: პირველი გვერდნახევარი (სიტყვებამდე: „დანარჩენ მეცნიერებისათვის", გვ. 390, სტრ. 14 ზევიდან) ნათარგმნია თვით ივ. ჯავახიშვილის მიერ, ხოლო დანარჩენი თარგმნა უნივერსიტეტის გამომცემლობის დავალებით დოც. მაქსიმე ბერძნიშვილმა" (იხ. ქართველი ერის ისტორიის I ნაწ. V გამოცემის შესავალი; გვ. X—XI).

31. ეს დებულება ავტორმა შემდეგში (1928 წ.) შეცვალა. იხ. მისი „ქართული სამართლის ისტორია", წ. I, თბილისი, 1928 წ., გვ. 198. მისი აზრით, საქართველოში I—VIIIს-ში იყო მხოლოდ მონობა, რომელიც X საუკუნის II ნახევრიდან „პატრონყმობამ" (თანამედროვე ტერმინოლოგიით — ფეოდალურმა ურთიერთობამ) შეცვალა.

32. მამულიშვილობა და მეცნიერება, თბილისი, 1904 წ., 52 გვ. პირველად დაიბეჭდა გაზეთ „ცნობის ფურცელში", 1904 წ., № 2453, გვ. 2—3; № 2458, გვ. 2—3; № 2460, გვ. 2—3; № 2465, გვ. 2—3; № 2466, გვ. 2—3; № 2467, გვ. 2—3.

33. ბურჯი ეროვნებისა. თხზულება იაკობ გოგებაშვილისა, მეორე, შევსებული გამოცემა. თბილისი, 1903 წ.

ამ პუბლიცისტურ ნაშრომში ავტორი, პედაგოგიკური მეცნიერების მიღწევებზე დაყრდნობით, ქადაგებდა, რომ დედა-ენა ეროვნების ბურჯია და ადამიანებმა სწავლა-განათლება, დაწყებითი მაინც, აუცილებლად მშობლიურ ენაზე უნდა მიიღონ. ამით ი. გოგებაშვილი უპირისპირდებოდა თვითმპყრობელობის შოვინისტ მოხელეებს, რომლებიც ქართულ ენას სდევნიდნენ და ქვეყნის გარუსებისათვის იბრძოდნენ. ამ აზრს ივ. ჯავახიშვილი მხარს უჭერდა და ეროვნული თავისუფლებისათვის აქტიური მებრძოლი იყო. მაგრამ იგი აკრიტიკებდა ი. გოგებაშვილის წიგნში „ზოგიერთ შემცდარ აზრს", რომელიც მაშინ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჯერ კიდევ გავრცელებული იყო და რომელიც საზოგადოებრივ აქტიურ ბრძოლას ვერ უპასუხებდა. საკითხი ეხებოდა „მეცნიერის მამულიშვილურ მოვალეობას", ისტორიული წარსულის იდეალიზაციას, რასაც უარყოფითი შედეგები მოჰქონდა. ამის შესახებ იხილეთ წინამდებარე ტომის შესავალი—გამოკვლევა*.

34. იგულისხმება ი. გოგებაშვილის წერილი «К вопросу о мингрельской начальной школе» («Петербургские ведомости», 1903, 27. III), რომელიც იმავე წელს პეტერბურგში ცალკე წიგნადაც გამოიცა. ვარიანელი (ი. გოგებაშვილის ფსევდონიმია) ილაშქრებდა სამეგრელოს სკოლებში „მეგრული ანბანის" შემოღების ცდების წინააღმდეგ და ამით ამჟღავნებდა მეფის რუსეთის მოხელეთა ანტიქართულ საქმიანობას. ივ. ჯავახიშვილიც აცხადებდა ასეთ პროტესტს,—კიდევ მეტი—

---

* საერთოდ, ივ. ჯავახიშვილი უღრმესი პატივისცემით იყო გამსჭვალული ი. გოგებაშვილისადმი (იხ. მისი წერილი — „დიდი პედაგოგი", გაზ. „კომუნისტი", 1940 წ. 27 ოქტ.).

იგი მოითხოვდა, რომ მიზნის მისაღწევად პეტიციების წერა და პრივილეგიათა გამოთხოვა კი არა, არამედ საჭირო იყო ა ქ ტ ი უ რ ი ს ა ზ ო გ ა დ ო ე ბ რ ი ვ ი ბ რ ძ ო ლ ა.

35. Правда о Тифлисе. Статья Якова Гогебашвили. Тифлис, 1897.

36. П. Милюков. Главные течения русской исторической мысли, т. I, 1898. ივ. ჯავახიშვილს მხედველობაში აქვს ამ ნაშრომის გვ. 147—258, განსაკუთრებით — გვ. 249—252 გვერდები.

37. Testimonium paupertatis — „სიღარიბის მოწმობა", ვისმე ჭკუანაკლებობის მაჩვენებელი.

38. დაბადება და ახალი აღთქმა ითარგმნებოდა როგორც ბერძნულიდან, ისე სომხურიდანაც (კ. კეკელიძე. ა. ბარამიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1954, გვ. 57).

39. „ივ. ჯავახიშვილმა, — წერს ს. ჯანაშია, — დამაჯერებლად დაასაბუთა, რომ აზრი გრიგოლ განმანათლებლის ქართლის მოქცევაში მონაწილეობის შესახებ გავრცელებას იწყებს მხოლოდ VI ს. შუადან და გრძელდება VIII ს-მდე. შემდეგ იგი თანდათან ქრება. ამ შეხედულების წარმოშობის მიზეზები იმდროინდელ პოლიტიკურ ვითარებაში იძებნება" (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, 1973 წ., გვ. 76).

40. ივ. ჯავახიშვილი საკითხისადმი მხოლოდ მეცნიერულ მიდგომას მოითხოვდა, თვითონ კი ყველაფერში როდი ეთანხმებოდა ნ. მარს (იქვე, გვ. 157—158). იხ. ქვემოთ, გვ. 166, შენ. 47.

41. ისტორიული გადმოცემები ვილჰელმ ტელის შესახებ საეჭვოდ მიიჩნიეს XIX საუკუნეში (ბერნჰარდი, კოპი), მაგრამ უახლესი გამოკვლევებით (კ. მაიერი...) ამ გადმოცემაში აღწერილია რეალური ამბავი, ოღონდ მნიშვნელოვნად გადამუშავებული (Советская Историческая Энциклопедия, 14. გვ. 181).

41 ა. „სიბრძნე ბალავარისი"-ს შესახებ იხ. შ. ნუცუბიძის ქართული ფილოსოფიის ისტორია, I, 1956, თავი VII.

42. უახლესი გამოკვლევებით (ჰერმანდი, პოლიმანი, ბროგსიტერი) თქმულება გრაალის შესახებ ისეთი რთული შედგენილობისაა, რომ ძნელია მისი თავდაპირველი სახის და წარმოშობის ადგილის დადგენა. მასში შეინიშნება როგორც კელტური და აღმოსავლური, ისე ძველი წარმართული ელემენტებიც.

42 ა. თვით ნ. მარმაც და ივ. ჯავახიშვილმაც შემდეგში შეცვალეს თავიანთი შეხედულებები „ვეფხისტყაოსანზე". (იხ. ნ. მარი, «Вопросы Вепхисткаосани и Висрамиани, Тбилиси, 1966. გვ. 9; ივ. ჯავახიშვილი, „ქართული ენისა და მწერლობის საკითხები", თბილისი, 1956 წ.).

43. დ. კობიძის წაკითხვით — „ფახრედ-დინ გორგანის თხზულება ვის ო რამინი (ვისრამიანი)". იხ. დ. კობიძე, სპარსული ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1975 წ. გვ. 247.

44. ამ აბზაცში ჩამოთვლილი სპარსელ მგოსანთა რიგი სახელების განსხვავებული წაკითხვა იხ. დ. კობიძის აღნიშნულ ნაშრომში.

45. „სპარსელი მგოსანი" — დიდი აზერბაიჯანელი პოეტი ნიზამი განჯელი, რომელიც მაშინდელ ნარკვევებში, საერთოდ „სპარსელ მგოსნად" იყო მიჩნეული.

46. Ethe Hermann Neupersische Literatur.

47. ნაშრომში „მამულიშვილობა და მეცნიერება" აშკარად ჩანს ნ. მარის ადრინდელ შეხედულებათა გავლენა ახალგაზრდა ივ. ჯავახიშვილზე, რის შესახებაც იგი თვითონ აღნიშნავდა, რომ ადრე მას ნ. მარის ნაშრომები და თეორია „შეუმცდარად ეჩვენებოდა" (ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1957 წ., გვ. XI). ეს ეხებოდა არა მარტო ლინგვისტურ სფეროს. თავის მერმინდელ, მოწიფულობის ასაკში შექმნილ ნაშრომებში ივ. ჯავახიშვილი შეუდგომლად აკრიტიკებდა ნ. მარის შეცდომებსა და არაზუსტ მსჯელობას, თუმცა ყოველთვის მოკრძალებით იხსენიებდა მას. „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის" 1916 წ. გამოცემა ივ. ჯავახიშვილმა მიუძღვნა „ძვირფას მასწავლებელს... ნიკო მარს".

აქ მინიშნებულ და მის მომდევნო გვერდებზე ივ. ჯავახიშვილი ქართული მწერლობის, კერძოდ კი, ვეფხისტყაოსნისა და მისი ავტორის შესახებ მსჯელობის დროს კვალდაკვალ მისდევს ნ. მარს. თავის გვიანდელ ნაშრომებში კი ივ. ჯავახიშვილი ამ საგანზე აყალიბებს ორიგინალურ, მეცნიერულად დასაბუთებულ შეხედულებებს, რომელთაც საპატიო ადგილი უკავია თანამედროვე რუსთველოლოგიაში. მაგალითად, ვეფხისტყაოსნის სიუჟეტის სპარსულობის თუ ორიგინალობის შესახებ ღრმამეცნიერული მსჯელობა მოცემულია მის ნარკვევში „ვეფხისტყაოსანი" (იხ. ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1956 წ., გვ. 32—39 და სხვ.).

48. იხ. შენიშვნა 47.

49. ლ. ალიშანი, შირაკი. ვენეცია, 1881 წ., გვ. 153 (სომხურ ენაზე); Н. Марр. Грузинский извод сказки о трех остроумных братьях из «Русуданиани» («Сборник факультета восточных языков», СПб, 1895 წ., გვ. 228).

50. იხ. შენიშვნა 47.

51. როგორც ითქვა, „მამულიშვილობა და მეცნიერება" იბეჭდებოდა გაზეთ „ცნობის ფურცელ-ში" 1904 წ. მისი გამოქვეყნების შემდეგ დაიბეჭდა რამდენიმე შენიშვნა აღნიშნულ ნაშრომზე: მ. ჯანაშვილის („ცნობის ფურცელი", 1904 წ. № 2472—73, 20. IV და 21. IV), ი. გოგებაშვილის (იქვე, № 2481, 29. IV), იხ. აგრეთვე „ივერია", 1904 წ., 17 ივლისი, გვ. 2—3 და 18 ივლისის ნომერი, გვ. 2.

52. პირველად დაიბეჭდა ჟურნალ «Министерства народного просвещения»-ში, 1904 წ., გვ. 358—372.

ამ ნაშრომში წამოყენებული დებულებები, გიორგი მთაწმინდელის საეკლესიო-ისტორიულ მოღვაწეობას რომ აშუქებენ, ნაწილობრივ აისახა ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის" II წიგნის VII თავში — „საქართველოს სოციალური და კულტურული მდგომარეობა გაერთიანების ხანაში" (იხ. 1914 წ. გამოცემა, გვ. 466—505 და 1948 წ. გამოცემა, გვ. 165—192).

53. Протат („პროტი")—„საარქიმანდრიტო"; „პროტი" — არქიმანდრიტი, რომელიც მთაწმინდის ყველა მონასტრის სათავეში იდგა". „პროტის სამყოფელი იყო კარიას, სადაც ღვთისმშობლის ეკლესია იყო აგებული" (გიორგი მთაწმინდელი, ცხოვრებაჲ იოვანესი და ეფთჳმესი. გამოსაცემად მოამზადა ივ. ჯავახიშვილმა. რედ. ა. შანიძე, თბილისი, 1946 წ. გვ. 126).

პირველი გამოცემის შენიშვნაში, იმავე გვერდზე, გაპარულია კორექტურული შეცდომა — «Протат находился в Карсе», რაც გავასწორეთ — «находился в Кирии». კარია იმყოფება თანამედროვე თურქეთის აიდინის ვილაიეთში.

54. რუის-ურბნისის კრების შესახებ, იხ. ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორია", წ. II, 1965 წ., გვ. 212—214.

55. „გასულ. სტრიი..." გამოქვეყნდა პერიოდულ გამოცემაში — «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», книга VIII, СПб, 1905.

56. ვახუშტის ნაშრ. ბოლო გამოცემა — ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973. („ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი", გვ. 13—38).

57. თეიმურაზ ბატონიშვილი. ისტორია დაწყებითგან ივერიისა ესე იგი გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა, სპბ., 1848.

58. „საქ. ისტ."—ბროსე მ., საქართველოს ისტორია. ნაწილი პირველი. მეფეთა და მთავართა გენეალოგიით და ქრონოლოგიით. ნათარგმნი და განმარტებული ს. ღოღობერიძის მიერ. თბ., 1895.

59. ბაქრაძე დ., ისტორია საქართველოსი (უძველესის დროიდან X საუკ. დასასრულამდე). თბ., 1889.

60. ჯანაშვილი მ., საქართველოს ისტორია, შემუშავებული და შევსებული ავტორისაგან. მეორე გამოც. ზ. ჭიჭინაძისა, თბ. 1894.

60 ა. კარდუხების, ხალიბების, მოსინიკების (მოსინოიკების), ტაოხების, სკვითების (ივ. ჯავახიშვილთან — скифины ჩვენ დავაზუსტეთ — сквифины-თ), მაკრონებისა და სხვ. ისტორიული განსახლებისა და ეთნიკური კუთვნილების შესახებ იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 52—57 და სხვ.

61. ჭანეთი — ქართველებით დასახლებული ქვეყანა — ივ. ჯავახიშვილის შერმინდელი გამოკვლევების მიხედვით გვიან იყო ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკურ ფარგლებში. XIV ს. დამდეგს იგი „ბერძენთა მეფეზ" უწყალობა სამცხის ათაბაგს ბექა ჯაყელს (ქართველი ერის ისტორია, წ. III, 1966 წ. გამ., გვ. 250), მერე ჭანეთის გარკვეული ნაწილი გურიელის ხელთაა, მაგრამ შემდეგში სამცხის ათაბაგი (უკვე ოსმალთა მორჩილებაში მყოფი) იბრუნებს მას (იქვე, ტ. IV, 1967 წ. გამ., გვ. 75, 150, 159, 167). ჭანეთის მეგრულ-ჭანური მოსახლეობა, ისტორიული სამხრეთი საქართველოს სხვა პროვინციების ტერიტორიებთან ერთად, XVI საუკუნეში საბოლოოდ მიიტაცეს ოსმალო დამპყრობლებმა.

62. მოტანილი ადგილის დაზუსტებული ქართული თარგმანი იხ. თ. ყაუხჩიშვილის წიგნში — სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957 წ., გვ. 129—130.

63. სტრაბონის აღნიშნული ცნობის ჯავახიშვილისეული დასკვნების შესახებ იხ. წინამდებარე ტომის შესავალი — „ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობა 1898—1912 წლებში".

ვრცელი და მრავალმხრივი საინტერესო მეცნიერული მსჯელობა სტრაბონისეულ ცნობათა შესახებ იხ. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების" I ტომში, აკად. გ. მელიქიშვილის რედაქციით, თბ., 1970 წ. იქვე სრულადაა მითითებული საკითხის შესახებ არსებული ლიტერატურაც.

64. ავტორის შენიშვნაში უნდა იყოს: Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, Под ред. Д. З. Бакрадзе. изд А .С. Френкеля, Тифлис, 1887.,

65. იხ. აპიანე. მითრიდატეს ომების ისტორია. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და შესავალი და საძიებლები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1959.

66. დიონ კასიოსის „რომის ისტორია". ცნობები საქართველოს შესახებ (იხ. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ნოდარ ლომოურმა, თბ, 1966).

67. Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды в истории Моисея Хоренского. М., 1903.

68. ამიანე მარცელინე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ (იხ. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. I, გამოსცეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961, გვ. 75—165).

69. „Dio Cas". იხ. ნ. ლომოურის დასახ. გამოცემა, გვ. 82—87.

70. იხ. „ქართლის ცხოვრება", ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. I, 1955 წ., გვ. 11.

71. „ანაბასისი" ქსენოფონტისა, მისი ცნობები საქართველოს შესახებ იხ. თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბასისი" (ცნობები ქართველი ტომების შესახებ), თბ., 1967; თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ. 1976. ივ. ჯავახიშვილთან — «в городе Гимниаде» დავაზუსტეთ — «в городе Гвимниасе»; ასევე — «Скифинов» — «Сквифинов».

72. Армянская география VII века по р. Хр., приписываемая Моисею Хоренскому. Текст и перевод К. Патканова. СПб, 1877; S Soukry. Géographie de Moïse de Corène d'aprés Ptolémée Venise. 1881. იხილე: С. Т. Еремян, Армения по «Ашхарацуйц»-у (Армянской географии VII века). (Опыт реконструкции армянской карты VII века на современной картографической основе). Ереван. 1863.

73. Н. Марр. Георгий Мерчул. Житие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст, введение, перевод... («Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. VII, СПб. 1911).

74. Н. Марр. Мученичество девяти отроков колайцев. ქართული ტექსტი რუსული თარგმანითურთ და გამოკვლევით (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. V, СПб, 1903).

75. ტექსტში იყო „არბუკეთისა", რომელიც შევცვალეთ — „არმაკეთისა". ეს დაზუსტება ეკუთვნის განსვ. პროფ. ვ. დონდუას, რომლის ხელთ ნაქონი წიგნითაც («Госуд. строй»...) ჩვენ ვისარგებლეთ.

76. ე. თაყაიშვილი. მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში... II. აღწერა არაგვის ხეობისა, შედგენილი მეფის ირაკლი მეორის ბრძანებით ლუარსაბ მაყაშვილისა და მანუჩარ თუმანიშვილის მიერ 1774 წ., თბ., 1907 წ.

77. ლაზარ ფარპეცისა და საქართველოს შესახებ მის ცნობათა შესახებ იხ. ლ. ნ. ჯანაშიას მონოგრაფია — „ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ", თბ., 1962. დამოწმებული ამონაწერი და მისი ქართული თარგმანი გადმოცემულია ამ წიგნის 218-ე გვერდზე.

78. „სეფე" და „სეფეწული" (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, 1929 წ., გვ. 361, 382, 393, 460).

79. ივ. ჯავახიშვილი სარგებლობს მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიის" სომხური გამოცემით, თბილისი, 1881 წ.

80. „წმ. ნინოსთან" ჩანართი ფრჩხილებში ეკუთვნის რედაქციას.

81. Физиолог — «Сборник статей и сведений о животных и камнях, получивший начало во II или в III в. по р. Хр.»... (Брокгауз... Энциклопед. словарь. СПб, 1902, т. XXXV-А, 719).

82. *„Սոփ Հայկ"*. უფრო შემოკლებით — *„Ս. Հ."* („ს, ჰ,"— „სოფერქ ჰაიკაკანქ" — „სომხური წერილები". ამ კრებულის XIX ტომში გამოცემულია სომხური მარტიროლოგიური ძეგლები. ამ გამოცემის შესახებ დაწვრილებით იხ. ივ. ჯავახიშვილის „ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა", თბილისი, 1935, გვ. 2-6.

83. იხ, შენიშვნა № 82.

84. ჰეროდოტესა და მის ცნობებზე იხ. თ. ყაუხჩიშვილის წიგნი — „ჰეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ“, თბ., 1960. მითითებული ციტატის ქართული თარგმანი ბერძნულიდან გადმოცემულია ამ წიგნის 113-ე გვერდზე.

85. იხ. შენიშვნა № 82.

86. აქ იგულისხმება ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომი — „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ (1905 წ.). იხ. ამავე ტომში.

87. ყმა „გლეხის“ მნიშვნელობით („კრეპოსტნოი“) საყოველთაოდ ვრცელდება (ივ. ჯავახიშვილის გვიანდელი მოსაზრებით) XIV—XV სს-ში, ესაა, მისივე განსაზღვრით, ბატონყმური პერიოდი საქართველოში (იხ. „საქართველოს ისტორია“, 1940 წ. გამოცემა, ხელნაწერის უფლებით, გვ. 261).

88. როცა ივ. ჯავახიშვილი ამ სტრიქონებს წერდა (1905 წ.) ჯერ კიდევ არ იყო გამოქვეყნებული ნ. ადონცის მონოგრაფია — Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. XI, СПб, 1908 г.; Второе издание — с предисловием К. Н. Юзбашяна, Ереван, 1971).

89. ლანგლუას დასახ. ნაშრ. გამოიცა 1860 წ.

90. ალიშანის ნაშრ. გამოიცა 1890 წ.

91. ადრე გამოცემული ტექსტის 146-ე გვერდზე შენიშნავდა ვ. დონდუა: Еллинек. Общее учение о государстве, т. I, 1903 (немецкое издание, 1900).

92. როგორც ცნობილია, ივ. ჯავახიშვილმა ეს ნაშრომი წარადგინა მაგისტრის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად და წარმატებითაც დაიცვა 1907 წ. დაცვისათვის მან წარუდგინა ნაშრომის „დებულებები“, რომელსაც აქვე ვბეჭდავთ: Положения [к «Гос. строю» И. А. Джавах.]*

1. Род и родовая организация являются основой государственного и социального строя древней Грузии и древней Армении; это видно как из данных исторических, так и из фактов лингвистических (терминологии).

2. Роды в Армении и Грузии состояли из «танутера»=«мамасахлиса»—главы рода и «сепуһов=«сепэ» —членов рода; наследование должности главы рода шло по старшинству в роде.

3. Власть армян. «танутера» и ишхана — правителя области зиждилась на территориальной основе.

4. Сохраненные армянскими историками рассказы об истреблении целых родов за проступки одного сочлена объясняются кровной родовой местью и принципом не индивидуальной ответственности, а родовой.

Сословное различие в древнейшую эпоху Грузии основывалось на численном превосходстве родов, а сообразно с этим и их силе.

6. В эпоху Страбона несвободным населением в Грузии владел царский род, на земле которого оно жило и отбывало повинности натурой.

7. Армян. «нахарары», «азаты», «рамики» и «востаники» составляли свободные сословия, «шинаканы» — несвободное население.

Печатается по определению факультета Восточных языков: 13 апреля 1907 г.

Секретарь Факультета В. Бартольд

Типография Императорской Академии Наук (Вас. Остр., 9 лин., № 12).

პირველი გულისხმიერი გამოხმაურება ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნულ მონოგრაფიაზე იყო გ. მურადიანის წერილი, რომელიც სოლიდურ არმენოლოგიურ ჟურნალ „არარატში“ დაიბეჭდა 1905 წ.

---

*) კაფედ. ეგზემპლარში მინაწერი ეკუთვნის ვარლამ დონდუას. მისვე ეკუთვნის ამ ფურცლის ბოლოში შენიშვნა ფანქრით — „ეს ფ. შემთხვევით პოვნილია ჩემგან ლ-გრადს, 192... წ. ქაღალდებში... ვ. დ.“. წიგნის დონდუასეულ ცალში ჩაკრულია აღნიშნული „დებულებები“. ასეთი მინაწერებით წიგნი დაცულია ივ. ჯავახიშვილის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში, პროფ. ვ. დონდუას სახ. კაბინეტში.

წერილში გადმოცემული იყო ავტორის კვლევის შედეგები, დასკვნები; ავტორი სათანადოდ აფასებდა ახალგაზრდა მეცნიერის დამსახურებას[1].

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, ივ. ჯავახიშვილის სამაგისტრო ნაშრომის რეცენზენტები იყვნენ ნ. მარი და ვ. ბარტოლდი. მათი რეცენზიის ასლი დაცულია ივ. ჯავახიშვილის არქივში, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში (№ 754).

წიგნში წამოყენებული დებულებები ივ. ჯავახიშვილისავე მერმინდელ ნაშრომებში ძირითადად განმეორდა ნაწილობრივი დაზუსტებით (იხ. ქართ. სამართლის ისტორია, წ. I, 1928 წ. კარი მესამე, თავი IV—VI).

ზემოთ შენიშნული გვქონდა, რომ 1908 წ. გამოქვეყნდა ნ. ადონცის „სომხეთი იუსტინიანეს ეპოქაში" (რუს. ენაზე).

იმ წლების შემდეგ მრავალი მონოგრაფია და საყურადღებო ნარკვევები დაიწერა ქართულსა და სომხურ ისტორიოგრაფიაში, — ყველა მათგანის აქ ჩამოთვლა, ვფიქრობთ, საჭირო არაა. ამისგან ჩვენ გვანთავისუფლებს 1970 წ. გამოქვეყნებული „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები", ტ. I, გ. მელიქიშვილის რედაქციით, და 1971 წ. გამოქვეყნებული „სომეხი ხალხის ისტორია" ტ. I, ს. ერემიანის რედაქციით; ამ აკადემიურ გამოცემებში დასახელებულია მდიდარი ლიტერატურა, ძველი სომხეთისა და ძველი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიურსა თუ პოლიტიკურ-კულტურულ ისტორიას რომ ასახავს.

93. „საქ. მეფე..." გამოიცა თბილისში 1905 წ. პირველად დაიბეჭდა გაზ. „ცნობის ფურცელში" (1905 წ. №№ 2856, 2859, 2860, 2862, 2866). ამ თემაზე ივ. ჯავახიშვილს მოხსენება წაუკითხავს 1904 წ. 16 დეკემბერს რუსეთის არქეოლოგიური საზოგადოების აღმოსავლეთის განყოფილების სხდომაზე. მოხსენების მოკლე შინაარსი რუსულ ენაზე დაიბეჭდა კიდეც — «Царь и история царской власти в Грузии в VIII—XIII вв.», Записки Вост. отделения Русского арх. общества, ტ. XVI, ნაკვ. II—III, 1905, გვ. XL—XCII).

ნაშრომი ავტორს დაყოფილი ჰქონდა თავებად მხოლოდ რიგითი ნომრების მიხედვით, სათაურები ამ თავებისა კი გატანილი ჰქონდა „შინაარსში", ბოლოში. ჩვენ ავტორის მიერვე მოცემული დასათაურებანი შემოვიტანეთ ტექსტში და ტომის საერთო შინაარსშიაც ავიტანეთ.

94. „ჩვენს გამოკვლევაში" ივ. ჯავახიშვილი გულისხმობს „ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივ წყობილებას" (რუსულ ენაზე).

95. დასახელებული სათაურით ცალკე გამოკვლევა არ გამოქვეყნებულა. მეცნიერის მსჯელობა ქართულ ეროვნულ თვითშემეცნებაზე X—XIII ს-ში მოცემულია „ქართველი ერის ისტორიის" II ტომში, კულტურის ისტორიისადმი მიძღვნილ თავებში.

96. მოტანილი წარწერა დავაზუსტეთ თვით ივ. ჯავახიშვილის მიერ 1912 წ. გამოცემული ტექსტის მიხედვით (იხ. «К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене. «Христианский Восток», ტ. I, ნაკვ. 3, 1912, გვ. 286, 289—290).

97. მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი ქართული სახელმწიფო სამართლის ბრწყინვალე ძეგლი „ხელმწიფის კარის გარიგება", რომელიც ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა 1908 წ. და ეს მაშინვე გაიგო ივ. ჯავახიშვილმა (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოცემა, 1970 წ., გვ. 1). „ხელმწიფის კარის გარიგება" ივ. ჯავახიშვილს აქვს განხილული თავის „ქართული სამართლის ისტორიაში" (წ. I, 1928 წ., გვ. 62—67). გარდა ამისა, ივ. ჯავახიშვილის დაუმთავრებელი ნარკვევი ამ ძეგლზე, და მისივე შენიშვნები ძეგლის თაყაიშვილისეული გამოცემის აშიებზე, გამოაქვეყნა აკად. ყაუხჩიშვილმა „ქართველი ერის ისტორიის" IV ტომის დამატების სახით (იხ. IV ტომის 1967 წ. გამოცემა).

98. ივ. ჯავახიშვილი ანალოგიურად მსჯელობს „ქართული სამართლის ისტორიაშიც" (წ. II, ნაკვ. II, 1929 წ.). ავტორის ეს შეხედულება არსებითად გაიზიარეს ა. კიკვიძემ (საქართველო XII საუკუნეში, თსუ შრომები, IX, 1939, გვ. 167), ს. მაკალათიამ (თამარ მეფე, 1942 წ. გვ. 15—17), ი. პეტრუშევსკიმ (Городская знать в государстве хулагидов, С В, V, 1948, გვ. 97). ამავე საკითხზე იხ. აგრეთვე: ს. ჯანაშია, შრომები, II, 1952 წ., გვ. 428, ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია, 1958 წ. გამოც., გვ. 197, შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, 1962 წ., თავი V, ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თავი V და სხვ.

ივ. ჯავახიშვილის ნარკვევი „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია" ნაწილობრივ გადამუშავებული სახით შევიდა „ქართული სამართლის ისტორიაში" (წ. II, ნაკვეთი II, 1929 წ.).

---

[1] С. Т. Еремян, П. М. Мурадян, Вопросы арменистики в трудах акад. И. А. Джавахишвили, 95.

მიუხედავად ამისა, როგორც შესავალ ნაწილში ვთქვით, ამით 1905 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომს თავისი ორიგინალური ხასიათი არ დაუკარგავს. ეს უმთავრესად იმაში გამოიხატება, რომ ავტორი მაშინ ერთ მთლიანობაში განიხილავდა სოციალური და პოლიტიკური წყობილების საკითხებს. მეცნიერის არქივში (კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი) დაცულია 1905 წ. გამოცემული წიგნის ეგზემპლარი (№ 162), რომელიც ავტორს თავისი ხელით უსწორებია.

იხ. აგრეთვე, ივ. ჯავახიშვილის «Грузия» (ბიბლიოგრაფიული მიმოხილვები), წერ. III, 1906 წ., გვ. 427—429, სადაც ავტორი გადმოსცემს ზემოთ აღნიშნული მისივე ნაშრომის დასკვნებს.

99. პირველად გამოქვეყნდა 1907 წ., თბილისში. წიგნის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია IX—XIII სს.

100. აქ იყო „IX" საუკუნე ნაცვლად XI-ისა, რაც უნებლიე (კორექტურული) შეცდომის ნაყოფი ჩანს და რიცხვის ნიშანთა (I და X) გადაადგილების შედეგია. ლეონტი მროველისადმი მიძღვნილ სპეციალურ ნარკვევში, რომელიც „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაშია" შესული, ივ. ჯავახიშვილის მას XI საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწედ თვლიდა (1945 წ. გამოც., გვ. 171—184). ამ საგანზე იხ. აგრეთვე: კ. კეკელიძის ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1960 წ., გვ. 236—243 და გ. გაჩეჩილაძის — ლეონტი მროველის 1066 წლის სამშენებლო წარწერა (საქ. მეცნ. აკადემიის საზ. მეცნ. განყოფილების მოამბე, 1961 წ. № 1, გვ. 239—262).

101. „საეკლ. მუზ. გამ."—იგულისხმება „ათონის ივერთა მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით." საიუბილეო გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა. თბილისი, 1901 წ. იქვეა დამატების სახით გამოქვეყნებული გიორგი მთაწმინდელისა და ილარიონ ქართველის ცხოვრება.

102. ნიკორწმინდის საბუთის უკანასკნელი პუბლიკაციები: მ. ბერძნიშვილის (იხ. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 34, 1962 წ., გვ. 25—42); ი. დოლიძის (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, 1970 წ., გვ. 27—33).

103. იხ. ი. დოლიძის დასახ. პუბლიკაცია, გვ. 165. ამ წიგნში გამოქვეყნებულია XI—XIX სს. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები.

104. ბექა და აღბუღას სამართლის პუბლიკაცია იხ. წიგნში — ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953 წ.

105. „ძეგლის წერაჲ რუის-ურბნისის კრებისაჲ" (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ი. დოლიძის გამოც., 1970 წ. გვ. 105).

106. M. Brosset, Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848, SPb, I, 1849; II, 1850; III, 1851. ამ შემთხვევაში ივ. ჯავახიშვილი იმოწმებს I ტომში შესულ VII მოხსენებას. აქ შეცდომით იყო მითითებული გვ. 90 ნაცვლად 91-სა.

მარი ბროსეს გამოქვეყნებული ქართველოლოგიური და არმენოლოგიური ნაშრომების ბიბლიოგრაფია ერთვის შ. ხანთაძის მონოგრაფიას „მარი ბროსე" (თბილისი, 1966 წ., გვ. 170—203).

107. ციფრების შემდგომი დაზუსტება მოცემულია ივ. ჯავახიშვილის ქართველი ერის ისტორიაში (XI—XV საუკუნეები), თბ. 1949, გვ. 96; შემდგომი დაზუსტებანი იხ. ნარკვევებში: ვ. დონდუა. საისტორიო ძიებანი, 1, 1967 წ. „ჰამდალლაჰ ყაზვინის ერთი ცნობის გამო", გვ. 141—145 და რ. კიკნაძე. XIV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან (ჰამდალლაჰ ყაზვინის ერთი ცნობის განმარტება). დაიბეჭდა კრებულში „ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან", თბილისი, 1976 წ.

108. Дестунис Спиридон (комментарии Гавр. Дестуниса). Прокопия Кесарийского История войн Римлян с Персами, вандалами и готами: ა) История войн Римлян с Персами, кн. I—II, СПб, 1886—1890, ბ) История войн с вандалами, кн. I, СПб, 1891 (იხ. სიმ. ყაუხჩიშვილის, გეორგიკა, ტომი მეორე. მეორე შევსებული გამოცემა, თბილისი, 1965 წ. პროკოპი კესარიელის თხზულებათა თარგმანების სია, გვ. 42).

109. დაანგარიშების დროს დაშვებული შეცდომა გაასწორეთ ავტორისავე შემდგომი დაზუსტების მიხედვით (შდრ. „საქ. ეკონომიური ისტორია", 1907 წ., გვ. 75 და „ქართველი ერის ისტორია", ტ. III, 1966 წ., გვ. 342—343).

110. ქართველი ერის ისტორიის III ტომში ავტორი (გვ. 343) გაუთვალისწინებელი სულადობის საყარაულო რიცხვად, ნაცვლად აქ მითითებული ნახევარი მილიონისა (საქ. ეკ. ისტორია, 1907 წ., გვ. 75) მიუთითებს ერთ მილიონს.

111. ეკონომიური ისტორიის V თავში („საფასე და საზომი") მოცემული კვლევა-ძიება დაედო

საფუძვლად ავტორის მიერ 1925 წ. გამოქვეყნებულ მონოგრაფიის — „ქართულ საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია".

112. ქართული „საფასის" (მონეტის) შესახებ იხ. დ. კაპანაძე. ქართული ნუმიზმატიკა, თბილისი, 1950 წ. ამ წიგნს ერთვის „შრომების სია, რომელიც ქართული ნუმიზმატიკის შესახებ საჭირო ცნობებს შეიცავს" (გვ. 108—110).

113. „საზომის" შესახებ იხ. შენიშვნა № 111.

114. ქართულ „საზომთა" შესახებ, ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნული მონოგრაფიის შემდეგ (შენიშვნა № 111) დავასახელებთ გ. ჯაფარიძის ნაშრომს — ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბილისი, 1973 წ., სადაც მიმოხილულია ამ საგანზე არსებული ლიტერატურა და წყაროები.

115. „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის" გამოქვეყნებას უარყოფითად გამოეხმაურა ფილიპე მახარაძე (იხ. მისი „ბიბლიოგრაფიული შენიშვნები": ჟურნ. „ცისკარი", 1907 წ. № 5, გვ. 11—13). რეცენზენტი ვერ ითვალისწინებდა ქართული ფეოდალიზმისმცოდნეობის განვითარების დონეს. გარდა ამისა, როგორც ჩანს, იგი ფიქრობდა, რომ XII საუკუნეში სასაქონლო წარმოების დაბალი სტადია არ შეიძლებოდა ყოფილიყო. ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობიდან (საშინაო და საგარეო ვაჭრობის ხელოსნური წარმოებისა და საქალაქო ცხოვრების განვითარების შესახებ) ფ. მახარაძეს გამოუტანია არასწორი დასკვნა, რომ თითქოს ავტორი უარყოფდა XII საუკუნის საქართველოში ნატურალური მეურნეობის ბატონობას. სინამდვილეში ეს ასე არ იყო.

ფ. მახარაძე „ფანტასტიკურად" მიიჩნევდა ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთვლილ რაოდენობას საქართველოს მოსახლეობისა XII—XIII საუკუნეებში. მას, ჩანს, ყურადღება არ მიუქცევია ამ გამოთვლისათვის არსებული ერთადერთი წყაროსათვის (1254 წ. აღწერა) და ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნისათვის, რომ 5 მილიონი სული უნდა ყოფილიყო საქართველოს სამეფოს ვრცელ ფარგლებში, ხოლო საკუთრივ საქართველოში ამ რიცხვის ნახევარი შეიძლება ვიანგარიშოთო (საქ. ეკონ. ისტ., 1907 წ., გვ. 80).

„საქართველოს ეკონომიური ისტორია" 1906 წ. ნაწილობრივ იბეჭდებოდა „ივერიის" ფურცლებზე (№ 22, გვ. 12—16, № 26, გვ. 10—12). 1907 წ. ივ. ჯავახიშვილს ამ თემაზე საჯარო ლექცია წაუკითხავს, რის შესახებაც დაიბეჭდა ცნობილი მოღვაწის ალ. ფრონელის ინფორმაცია გაზეთ „ისარში". ინფორმაციაში გადმოცემულია ლექციის შინაარსი (იხ. დ. გვრიტიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, თბილისი, 1968 წ., გვ. 25. გაზ. „ისარი", 1907 წ., 7 იანვარი).

„საქართველოს ეკონომიურ ისტორიას" ივ. ჯავახიშვილმა, როგორც ცნობილია, 1930—1935 წლებში ორი დიდი ტომი მიუძღვნა. ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ცალკეული საკითხების შესწავლა საკმაო წარმატებით მიმდინარეობდა ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგაც. მაგალითისათვის დავასახელებთ შ ო თ ა მ ე ს ხ ი ა ს მონოგრაფიას „ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ფეოდალურ საქართველოში", რუსულ ენაზე (თბილისი, 1959 წ.), სადაც უმთავრესად განხილულია XVII—XVIII სს. ვითარება, მაგრამ თვალსაჩინო ნაწილი ეთმობა ადრეულ პერიოდსაც (გვ. 9—102).

არსებობს აგრეთვე მრავალი სტატია და ცალკეული ქალაქებისადმი მიძღვნილი მონოგრაფიები (ა. აფაქიძე, ლ. ჭილაშვილი, დ. მუსხელიშვილი...), ქართული ისტორიოგრაფიის მიღწევები, კერძოდ, IV—X სს. საქართველოს ეკონომიური განვითარების კვლევა-ძიებაში, შეჯამებულია „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების" II ტომში (თბილისი, 1973 წ.).

იხ. აგრეთვე: შ ო თ ა მ ე ს ხ ი ა ს ნარკვევი — „ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ეკონომიური ისტორიის საკითხები" (ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ საიუბილეო კრებულში, 1976 წ.); პ ა ა ტ ა გ უ გ უ შ ვ ი ლ ი, ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის საკითხები (გაზ., „თბილისის უნივერსიტეტი", 1976 წ., 7. X).

116. დაიბეჭდა პირველად 1908 წ. (Известия Императорской Академии Наук, II, № 5, გვ. 433—446; II, № 6, გვ. 511—536, სანკტ-პეტერბურგი).

ამ ნაშრომის შესახებ ავტორი 1928 წელს შენიშნავდა: „1908 წ. რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის უწყებებში გამოვაქვეყნე 1902 წელს დაწერილი მონოგრაფია „საქართველოსა და სომხეთის განხეთქილების ისტორია VII ს. დამდეგს...", რომელიც სომხური წყაროების კრიტიკულ შესწავლაზე იყო დამყარებული" (ქართველი ერის ისტორია, წ. I, 1928 წ., გვ. 348; 1960 წ. გამოც., გვ. 376—377. იქვე ივ. ჯავახიშვილს მიმოხილული აქვს საგნის გარშემო არსებული ლიტერატურა).

დასახელებული გამოკვლევის დახასიათება მოცემულია ლ. მელიქსეთ-ბეგის ნაშრომში „აკად. ივ. ჯავახიშვილი და არმენოლოგია" (ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, III, 1958 წ.).

ივ. ჯავახიშვილი თვითონ მიუთითებდა ერთ საკითხზე, რომლის გამოკვლევა მას აუცილებლად მიაჩნდა განსახილველი პრობლემის სრულყოფილად შესწავლისათვის. ეს იყო X ს. სომეხი ისტორიკოსის უხტანესის თხზულებაში შეტანილი ეპისტოლეების შედარება „ეპისტოლეთა წიგნთან", რომელიც თბილისში გამოიცა 1901 წ. და რომელ წერილებსაც თავის დროზე ეყრდნობოდა უხტანესი. „პირადად ასეთი შრომა, — დასძენდა ავტორი, — დამზადებული მქონდა, მაგრამ 1918 წ. მთელ ჩემ, პეტერბურგიდან მომავალ, წიგნთსაცავთან ერთად დამეკარგა. ამ მიმოწერის კრიტიკულად აღდგენა აუცილებელი, მორიგი საკითხია" (ქართველი ერის ისტორია, წ. I, 1960 წ. გვ. 376). ეს ანდერძი შეასრულა ზ. ალექსიძემ, რომელმაც „ეპისტოლეთა წიგნის" სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა 1968 წ. (გამომც. „მეცნიერება", თბილისი). ზ. ალექსიძემ ასეთივე წესით გამოსცა, აგრეთვე, უხტანესის „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან" (გამომც. „მეცნიერება", თბილისი, 1975 წ.).

117. შეადარე: ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 88; მისივე, უხტანესის „ისტორია...", გვ. 132.

118. ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 32, 1.

119. ზ. ალექსიძე, უხტანესის „ისტორია...", გვ. 30.

120. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, გვ. 91—100; მისივე, უხტანესის ისტორია, 134—141.

121. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, გვ. 1; მისივე, უხტანესის ისტ., 52.

122. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი 67; უხტანესი, 122.

123. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 2; უხტანესი, 52.

124. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 33—34.

125. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 70—71; უხტანესი, 126.

126. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 43.

127. პირველად დაიბეჭდა 1912 წ. (Журн. «Христианский Восток», ტ. I, ნაკვ. 3, გვ. 277—293).

127ა დასახ. ნაშრომი დაიბეჭდა ასეთი სათაურით: «Термины искусств и главнейшие сведения о памятниках искусств и мат. культуры в древнегрузинской литературе». Журн. «Христианский Восток», 1914, т. III, вып. I.

127ბ თოლოსის შესახებ აქ გამოთქმული სავარაუდო მოსაზრება დაზუსტდა მოგვიანებით. გაირკვა, რომ თოლოსის სამშ. მოღვაწეობას ადგილი ჰქონდა ამ სიონის მშენებლობის II, სარესტავრაციო პერიოდში, X ს. მიწურულში. (იხ. გ. აბრამიშვილის „ატენის სიონის ორი სამშენებლო პერიოდი", „მაცნე", ისტ. სერია, 1972 წ., № 1; ზ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე, ატენის სიონის სომხური წარწერები, თბ., 1978 წ., გვ. 10, 110).

ატენის სიონის შესახებ ახალი მრავალრიცხოვანი ლიტერატურიდან, ზემოაღნიშნულს გარდა, დავასახელებთ რამდენიმეს: Г. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, Тбилиси, 1948, გვ. 44—49; თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბილისი, 1957; Т. В. Вирсаладзе, Первоначальная роспись Атенского Сиона... (Седьмая всесоюзн. Конференция византинистов в Тбилиси, 13—18 декабря 1965 г. Тезисы докладов, Тбилиси, 1965 г.; П. Мурадян, Армянская надпись храма Джвари (Вестник отд. общественных наук АН Армянской ССР, 1968, № 2); И. Абуладзе, Замечания по поводу статьи П. Мурадяна «Армянская надпись храма Джвари») ჟურნ. „მაცნე", 1968, № 4; იქვე, М. Лордкипанидзе, К вопросу о надписях храма Джвари в Мцхета; В. Беридзе, Письмо в редакцию журн. «Мацне» („მაცნე", 1970, № 6).

128. „მოკლე მიმოხილვა" გამოქვეყნდა ენციკლოპედიაში — Энциклопедический словарь Т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К». Седьмое переработанное изд., том семнадцатый, 192—231. იგი დაწერილია არა უგვიანეს 1912 წლისა.

129. ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ქართველები დღევანდელ ტერიტორიაზე წინაქრისტიანულ ხანაში, სამხრეთიდან, გადმოსახლდნენ. ამ შეხედულების მიმდევრები შემდეგშიც აღმოჩნდნენ (მაგალითისათვის დავასახელებთ: Л. Н. Соловьев, Новый памятник культурных связей кавказского причерноморья в эпоху неолита и бронзы. Труды АБНИИ, XXIX, 1958. თავის მხრივ ავტორი დასძენს, რომ ქართველთა ძლიერი ტომი ახლანდელ ტერიტორიაზე უნდა გადმოსახლებულიყო დაახ. ძვ. წელთაღრიცხვის 2000 წ.).

„გადმოსახლების თეორია" უარყო ჯერ კიდევ აკად. ს. ჯანაშიამ (იხ. მისი რედაქციით გამოქვეყნებული საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელო, 1946 წ.).

თანამედროვე არქეოლოგიური და ლინგვისტური ძიების გაფართოების შედეგად ქართულ საბჭოურ ლიტერატურაში მტკიცედ დამკვიდრდა შეხედულება, რომ ქართველები თავიანთი მიწა-წყლის უძველესი ბინადრები არიან, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე განვითარებას უძველესი დროიდანვე ავტოქტონური ხასიათი ჰქონდა. (Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, 1959; მისივე, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, 1965; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გ. მელიქიშვილის რედაქციით, 1970 წ.).

130. ტირი — ფინიკიელთა უძველესი ქალაქ-სახელმწიფო ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე. VII საუკუნემდე (არაბთა შემოსევამდე) ერთ-ერთი დიდი სავაჭრო ცენტრი იყო.

131. ტექსტში ეწერა 532 წ., რაც, როგორც ჩანს, უნებლიე შეცდომა იყო. ქართველი ერის ისტ. I წიგნში, რომელიც ამ ნაშრომის თითქმის ერთდროულად დაიწერა, მითითებულია 523 წ. (იხ. დასახ. ნაშრ., 1960 წ. გამოცემა, გვ. 246).

132. „ქართველი ერის ისტორიის“ III წიგნში (1941 წ., გვ. 162) ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „გიორგი V-ის გამეფების თარიღად“ ვახუშტი მიუთითებდა 1318 წ., „მაგრამ ნამდვილად თავისი სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა მას გაცილებით ადრე უნდა დაეწყო“. მეცნიერმა ეს თარიღი დააზუსტა უკანასკნელ ნაშრომში (იხ. საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, სტამბური გამოცემა, 1940 წ., ხელნაწერის უფლებით, ივ. ჯავახიშვილის მიერ დაწერილი ნაკვეთი, გვ. 234), სადაც გიორგი ბრწყინვალის გამეფების თარიღად მითითებულია 1316 წ.

133. ივ. ჯავახიშვილი აზუსტებს — „ძეგლის დადება“ (ქართველი ერის ისტორია, წ. III, 1941 წ., გვ. 164).

133ა. აქ იგულისხმება ქართული „თეთრი“ (დაახლოებით უდრიდა ვერცხლის 8 მანეთს).

134. XV ს. ბოლოს მოხდა საქართველოს დაშლა სამ სამეფოდ (ქართლის, კახეთისა და იმერეთის) და ერთ სამთავროდ — სამცხე-საათაბაგოდ. განკერძოების გზაზე იყო ერთი დიდი სამთავროც — საბედიანო. დანარჩენი სამთავროები დამოუკიდებლობას აღწევენ XVI—XVII საუკუნეებში.

135. 1614—1617 წლებში ირანელთა 4-გზისი შემოსევის შედეგად კახეთი განადგურდა: 100 ათასამდე კაცი ბრძოლაში დაიღუპა, ხოლო 200 ათასამდე დატყვევებული ქართველი დამპყრობლებმა ირანის შიდა პროვინციებში გადაასახლეს (მ. დუმბაძე, ვ. გუჩუა, გ. ჯამბურია, ქ. ჩხატარაიშვილი და სხვ. საქ. ისტ. ნარკვევები, ტ. IV, 1974 წ., გვ. 272—273).

136. XVII საუკუნის ასეთი დახასიათება მაშინ არ ითვალისწინებდა მეორე მხარეს — სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრების გამოცოცხლებას ამ საუკუნის 30-იანი წლებიდან. ცოტა უფრო მოგვიანებით ივ. ჯავახიშვილმა რამდენადმე შეარბილა უარყოფითი აქცენტი XVII საუკუნის გარკვეული პერიოდის მიმართ: „ქართლში მისვლისთანავე (როსტომ მეფე, მ. დ.) სახელმწიფოს ბატონ-პატრონის საღმა გრძნობამ გაიღვიძა და ქვეყნის კეთილდღეობისათვის მზრუნველობას შეუდგა. ამ ნიადაგზე მასა და სპარსეთის ჯარის სარდლობას შორის თითქმის პირველი ნაბიჯის გადადგმისთანავე შეურიგებელი უთანხმოება ჩამოვარდა...“ „როსტომ მეფემ თავისი წინდახედული, მშვიდობიანი ქცევით ქართლელნი დაამშვიდა“ (იხ. ქართველი ერის ისტორია, წ. V, 1953 წ., გვ. 31). იხ. აგრეთვე — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, 1974 წ., თავი VI, § 1.

137. ავტორი გადმოგვცემს ფაქტობრივ მასალებს პოლიტიკურ-ისტორიულ ფონზე და წერილის სპეციფიკურობის გამო საჭიროდ არ მიიჩნევს იმსჯელოს 1783 წ. ტრაქტატის დადებით მხარეებზე. კერძოდ, ტრაქტატის მომდევნო მოვლენებისადმი ავტორის დამოკიდებულება სავსებით ემთხვევა იმ დროის რუსეთის სახელმწიფო მოღვაწეთა და ოფიციალურ ისტორიკოსთა მსჯელობას. აქ მოვიტანთ მხოლოდ ერთ დიდმნიშვნელოვან საბუთს — ამონაწერს რუსეთის სახელმწიფო საბჭოს 1801 წ. 8 აგვისტოს სხდომის ოქმიდან: «Простая протекция, какую давала Россия Грузии, вовлекла сию несчастную землю в бездну зол, которыми она приведена в совершенное изнеможение...» (Архив Государственного Совета, т. 3, СПб, 1878 г., стр. 1197).

1783 წ. ტრაქტატის შესახებ იხ. ი. ცინცაძე, 1783 წ. მფარველობითი ტრაქტატი, თბ. 1960 წ., ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, 1965 წ.; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, მ. დუმბაძის რედაქციით, თბილისი, 1974 წ; О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. М. 1966.

138. იხ. მამია დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. I ნახევარში (რუსეთთან შეერთება და სოციალურ-ეკონომიური განვითარება). თბილისი, 1957 წ.

139. ავტოკეფალიის შესახებ ივ. ჯავახიშვილმა გამოაქვეყნა სპეციალური წერილი — «Автокефалия. Автокефалия грузинской церкви» (იხ. Политическая энциклопедия.

Под ред. Л. З. Сломинского, I, СПб, 1907 г., გვ. 598—602). ამავე საგანზე იხ. აგრეთვე: Н. Я. Марр. Исторический очерк грузинской церкви (журналы и протоколы заседаний Предсоборного присутствия, т. III, СПб. Журнал I дек. 1906 г.).

140. 1832 წ. შეთქმულებას ივ. ჯავახიშვილი შედარებით ვრცლად ეხება ნაშრომში «Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в». (СПб, 1906 წ.), სადაც შესანიშნავად ხსნის ამ მოძრაობის წარმოშობისა და მისი დამარცხების უმთავრეს მიზეზებს (ეს ნაშრომი მეორედ გამოიცა „ქართველი ერის ისტორიის" მეხუთე წიგნში, თბილისი, 1953 წ. 98—129).

შეთქმულების შესახებ მდიდარი ლიტერატურა (გ. გოზალიშვილის, ა. სურგულაძის, ლ. ებანოიძის, მ. გოცაძისა და სხვა) ასახულია „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების" ზემოთ დასახ. IV ტომში.

141. ავტორის ეს დასკვნა არსებითად ეხება პერიოდს XIX ს. დამდეგიდან ვიდრე ამ საუკუნის 30-ან წლებამდე. ამ პერიოდში ქართული კულტურული ცხოვრება მართლაც შეფერხებული იყო. რუსეთთან შეერთების ობიექტურად დადებითი მხარეები უფრო თვალსაჩინო ხდება 30—40-იანი წლებიდან.

142. ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებს საქართველოს რუსეთთან შეერთების პროგრესულ სოციალურ-ეკონომიურ შედეგებზე — „საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება დიდ ცვლილებებს განიცდიდა, ძველი საფუძვლების რღვევა სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა" (იგულისხმება XIX ს. შუა პერიოდი).

143. ავტორს მიმოხილვაში არ შემოაქვს სამეგრელოს გლეხთა 1857 წ. აჯანყება. ეს შეიძლება იმითაც აეხსნათ, რომ იგი გამოყენებული ლიტერატურის სიაში ასახელებს თავის ნაშრომს — «Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в.», სადაც იგი აღნიშნულ აჯანყებაზე საკმაოდ ვრცლად მსჯელობს (ქართველი ერის ისტორია, წ. V, 1953., გვ. 120—122).

144. მივაქცევთ სპეციალისტების ყურადღებას ივ. ჯავახიშვილის დებულებებზე საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის ცალკეული ეტაპების შესახებ: პირველი ილუზიები თვითმპყრობელობის პოლიტიკისადმი დამოკიდებულებაში; ნაროდნიკები; 1893 წ. შექმნილი „მუშათა პარტია" ხალხის სათავეში, ხალხის დარაზმვა და გაძღოლა; მასობრივ მოძრაობაში პოლიტიკური მიზნების წინა პლანზე წამოწევა და სხვა (გვ. 37—39).

145. 1904—1906 წწ. მოძრაობის საკითხებს ავტორი უფრო ვრცლად ეხება ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში (იხ. შენიშვნა № 140).

146. იგულისხმება ივ. ჯავახიშვილის „საქ. ისტორიის" 1908 წ. გამოცემა.

147. ასეთი შენიშვნა ს. ავალიანის 1910 წ. ნარკვევზე ალბათ გამოწვეულია იმ მიზეზით, რომ ივ. ჯავახიშვილს, როცა იგი ენციკლოპედიისათვის წერდა ამ ნარკვევს (1911 წ. ბოლოს, როგორც ეს ტექსტიდან ჩანს) ხელთ ვერ ჰქონებოდა ს. ავალიანისავე ვრცელი მონოგრაფია, რომელიც 1912 წ. ქ. ოდესაში გამოქვეყნდა — «Крестьянский вопрос в Закавказье, т. 1. Крепостное право и история крестьянской реформы в Тифлисской и Кутаисской губерниях».

148. რეცენზია ე. თაყაიშვილის ნაშრომზე დაიბეჭდა ჟურნ. «Христианский Восток», 1912 г., т. 1, вып. I, с. 99—104.

149. რეცენზია ე. პახომოვის ნაშრომზე გამოქვეყნდა დასახ. ჟურნალში — ტ. I, ნაკვ. I, 1912, გვ. 104—114.

შემოკლებათა განმარტება

ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი — ნ. ურბნელი, ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი, ტფ. 1890.

ალიშანი, შირაკი — ღ. ალიშანი, შირაკი. ვენეცია 1881 (სომხურ ენაზე). აღვადგინე — მ. ჯანაშვილი, აღვადგინე ანუ „სამი ისტორიული ქრონიკისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრების“ გასაგებ-შესასწორებელი სახელმძღვანელო, ტფ., 1891.

ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრებისა — ე. თაყაიშვილი, ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა, ტფ., 1891.

ბატონყმობა საქართველოში — ა. ხახანაშვილი, ბატონყმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის და XVII და XVIII საუკ. ფულის შედარება ჩვენი დროის ფულთან, ტფ., 1890.

გიორგის ცხოვ. — გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება (დამატების სახით ერთვის კრებულს — „ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით“. საიუბილეო გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა, ტფ., 1901).

გრიგ. ხანძთ. ცხოვ., ნ. მარის გამოცემა — Н. Марр. Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандзтийского, СПб. 1911.

დასტურლამალი — დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, პ. უმიკაშვილის რედ., ტფ., 1889.

ვახუშტის გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოცემა — ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა საქართველოისა, წ. I, ტფ., 1892; წ. II, 1895 წ.

ვახუშტი, საქ. ისტ. — ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, დ. ბაქრაძის რედ., ტფ., 1885.

ისტ. საქ. დ. ბაქრაძის — დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, ტფ., 1889.

ისტ. საბ. შიო მღ. — თ. ჟორდანია, ისტორიული საბუთები შიო მღვიმის მონასტრისა. ტფ., 1896.

მარიამ დედ. ვარ. — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1906.

მოქც. ქართ. სამი ისტ. ქრ. — ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა. ტფ. 1890.

მოქცევაჲ ქართლისაჲ — თ. ჟორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. წიგ. I, ტფ., 1892.

სამი ისტ. ქრ. — იხ. მოქც. ქართ. სამი ისტ. ქრ.

საქართველოს ისტორია, მ. ბროსე — მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, ნათარგმნი და განმარტებული ს. ლოლობერიძის მიერ, ტფ., 1895.

საქ. სამოთხე — გ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე. სრული აღწერა ღვაწლთა და ვნებათა საქართველოს წმიდათა, შეკრებილი ქრონოლოგიურად და გამოცემული პეტერბურღის სასულიერო აკადემიის კანდიდატის იევრიელის გობრონ (მიხეილ) პავლეს ძის საბინინის მიერ. პეტერბ., 1882.

საქ. სიძვ. I — საქართველოს სიძველენი. ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. I, 1899.

სუმბატის ქრონიკა — იხ. სამი ისტ. ქრ.

ქართ. ცხ., ე. თაყაიშვილის გამოც. — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1906.

ქართ. ცხ., ჭიჭინაძის გამოც. — ქართლის ცხოვრება, ტ I, ზ. ჭიჭინაძის რედ., ტფ., 1897.

ქართ. მოქც. ქრონიკა — იხ. „სამი ისტ. ქრ“.

ქრონ. I, II — თ. ჟორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, წიგ. I, ტფ., 1892; წიგ. II, ტფ., 1897.

შატბერდისეული ცხოვრება — იხ. „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა“.

შიო მღ. ისტ. საბ. — იხ. „ისტ. საბ. შიო მღ“.

ძეგლის დება — ძეგლის დება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი, ნ. ურბნელის რედ., ტფ. 1890.

წმ. ნინოს ცხოვრება — იხ. „ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრებისა“.

ჭიჭინაძის გამოც. — იხ. „ქართ. ცხ., ჭიჭინაძის გამოც“.

მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა — მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, ტ. 1, 1900.

Агвадгине — М. Джанашвили, Агвадгине (на груз. яз.). Тиф., 1891.

Археолог. экскур., I — Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. I, Тиф. 1905.

Бакрадзе, Археол. путеш. по Гурии и Адчаре — Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, 1878.

Броссе, История Грузии — М. Броссе, История Грузии (на груз. языке), изд. С. Гогоберидзе. Тиф., 1895.

Вахушти, История Грузии — Вахушти, История Грузии, ч. I, изд. Д. Бакрадзе (на груз. яз.), Тиф. 1885.

В. В. — «Византийский Временник».

Гос. строй И. Джавахишвили, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПБ, 1905.

Дворянские Грамоты — Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты. Тиф., 1881.

Джанашвили, Груз. лит. — Джанашвили, Грузинская литература (на груз. яз.), I. Тиф., 1900.

Джанашвили, Изв. груз. Лет — М. Джанашвили, Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России, СМОМПК, т. 22, 1897.

Джанашвили, История груз. церк., кн. I — М. Джанашвили. История грузинской церкви, кн. I, 1898.

Древн. Вост. Моск. арх. об. — «Древности Восточные», императорского Московского археологического общества.

Еллинек, Право современного государства — Еллинек, Общее учение о государстве, т. I, 1903.

Ж. св. Нины — см. Е. Такайшвили, Новый вариант жития св. Нины (на груз. яз.), Тиф., 1891.

Житие Иоана и Ефимия — ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით, საიუბილეო გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა, ტფ., 1901.

Житие Георгия — იხ. „გიორგის ცხოვრება".

ЖМНП — «Журнал Министерства Народного Просвещения».

Закон и обычай на Кавказе — М. Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, т. I, М., 1890.

Законы — Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, под ред. Д. Бакрадзе, 1887.

Зап. Вост. отд. ЗВО — см. ЗВОРАО.

ЗВОРАО — Записки Восточного отделения Российского археологического общества.

ИАН — Известия Академии Наук.

Карт. Цх. ред. Марии — იხ. „ქართ. ცხ., ე. თაყაიშვილის გამოც".

Карт. Цхов. изд. З. Чичинадзе — იხ. „ქართ. ცხ. ჭიჭინაძის გამოც."

Латышев — Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Греческие писатели. «Записки Имп. русск. археологичес. общества», 1893, 1896 — Лат. писатели («Записки Кавк. отд. Имп. русского археологического общества», II. 1).

Марр, Два груз. одописца — Н. Марр, Древнегрузинские одописцы, I, II. СПБ, 1902. ТРА ГФ, кн. 4.

Марр, Из книги царевича Баграта — Н. Марр, Из книги царевича Баграта, ИАН, 1899, т. X, № 2.

Марр, Из поездки на Афон — Н. Марр, из поездки на Афон, ЖМНП, 1899, Ш.

Марр, Сборники притч Вардана — Н. Марр. Сборники притч Вардана, Материалы для истории средневековой армянской литературы, ч. I, СПб., 1899.

Марр, Хитон Господень — Н. Марр, Хитон Господень, в книжных легендах армян, грузин и сирийцев. Из Сборника учеников проф. В. Р. Розена. СПБ., 1897.

Новый вариант Ж. Нины — იხ. „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა".

Пал. сбор. — Православный палестинский сборник.

Порфирий. Восток Христ., Сирия — Порфирий, Восток христианский, Сирия (В «Трудах Киевской Духовной академии», 1874—1875).

Пурцеладзе, Двор. грам. — Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты, Тиф., 1881.

Пурцеладзе, Крест. грам. — Пурцеладзе, Грузинские крестьянские и судебные акты, грамоты и письма грузинских и персидских царственных особ, Тиф. 1882.

Сабинин, Рай Грузии — გ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, 1882.

Сборник законов груз. царя Вахтанга — Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, под ред. Д. З. Бакрадзе, 1887.

СМОМПК — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

Сооб. прав. пал. об.—Сообщения Православного Палестинского общества.

Тексты и разыск. — Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии (ТРАГ/Ф).

Три истор. хр. — იხ. „სამი ისტ. ქრ.".

Три хроники — Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей — Три хроники (СМОМПК, вып. XXVIII, Тиф. 1900)

Халатьянц, Арм. Арш. — Т. Халатьянц, Армянские Аршакиды в истории Моисея Хоренского, М. 1903.

Хаханов, Источники по введ. христ. в Грузии — А. Хаханов, Источники по введению христианства в Грузии («Древности Восточные», Московского археологического. с 1722 по 1803 год, I, II, СПБ, 1896. общества, т. I, вып. III, М.; 1893).

ХВ — Христианский Восток.

Хроника Сумбата — Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей. Три хроники, СМОМПК, вып. XXVIII, 1900.

Хроники, I, II. — იხ. „ქრონ., I, II".

Цагарели, Свед. — А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. I, СПБ, 1886, т. I, вып. III, СПБ, 1894.

Чубинов, Груз. Хрест. — Д. Чубинов, Грузинская хрестоматия, ч. I, СПБ, 1894.

Brosset. Voyage—Brosset M., Rapportz sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—48, SPB, I; 1849; II; 1850.

Patzus der Jberer—R. Raabe, Patzus der Jberer, Leipzig, 1895.

Hist. de la G. t. I—Brosset M., Histoire de la Géorgie, t. I, 1849.

SKPAW—Sitzungsbereichte der Löniglich Preusicheu Akademie den Wissenschaften, 19 1; ტ. 38.

АКАГК. — Акты, собранные Кавказской Археографической комиссіею.

Бурнашевъ. Картина — С. Д. Бурнашевъ, Картину Грузіи или описаніе политическаго состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго, Тифлисъ, изд. Бъгичевъ, 1896 г.

С. Н. Бурнашевъ Новые Мат.=Новые Матеріалы для жизнеописанія С. Д. Бурнашева, бывшаго в; Грузіи съ 1783 по 1787 г., собраль и издалъ съ приложеніемъ картъ, портретовъ и факсимиле С. Н. Бурнашевъ, СПБ. 1901 г.

6. ბუტკოვი Матеріалы=Ц. Г Бутковъ Матеріалы для новой исторіи Кавказа с 1722 по 1803 год, I, II, СПБ, 1869.

საძიებლები

ა) პირთა

აბაზ II 395
აბაზაძენი 226
აბას-ოღლი 484
აბიათარ მღვდელი, ურია (წმ. ნინოს თანამედროვე) 39, 41
აბოვი (მელიქი) 481
აბო თბილელი 206, 248, 271
აბუ აბდალლაჰ მუჰამმედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფ ალ-კატიბ ალ-ხვარეზმი 294
აბუ აბდალლაჰ მუჰამედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფ 295
აბულალი 208
აბულასადის ცოლი 243
აბულასანი 250
აბულაძე ი. 10
აბულ-ჰასან-ბეიხაყი 62
აბუსერი, „ციხისჯურისა და აწყურისა ციხის პატრონი" 215
აბხაზი ი. 484
ადამი (ბიბლ.) 111, 112
ადარნასე (ძე დავით კურაპალატისა) 207
ავალიშვილი ზ. 404, 413, 414
ავერიანოვი (გენ.) 494
ავეტისოვი ე. 484
აზონი 137
ათანასე თბილელი 406
აკვილა მტბევარი 261
ალექსანდრე მაკედონელი 285
ალ-ისტახრი 248, 249
ალისულთანი 466
ალიშანი 18, 85
ალ-მოქტაფი, მოქტაფი, ამირა მუყმინინა (ხალიფა მოქტაფის სახელია) 250
ალფარსლანი 273
ალ-ჯარრაჰ აბდალლაჰ 295
ამანელის ძენი 232
ამირა-მუყმინინა იხ. ალ-მოქტაფი
ამირანი (თქმულებიდან) 78
ამირმირმანი 268
ანა მღვდელი, ანა მღვდელმთავარი 39, 40
ანანია შირაქელი 293, 294
ანდრია პირველწოდებული, ანდრია მოციქული 39, 43—51, 78
ანვარი სოჰეილი 75
ანტიოქოს დიდი 469
ანტომ (sic) გნუნამი 140
ანტონ კათალიკოსი 399, 405, 467
ანტონი სალირისძე (მწიგნობართუხუცესი) 238, 246
ანტონ ჭყონდიდელი 213
არბუბა (არშუშა), ქართლის პიტიახში 135
არისტარქე 285
არტავასტ 140
არტაქსი 469
არღუნ ყაენი 279, 280, 283, 284
არშაკი (უფლისწული) 470
არშაკ IV 285
არჩილ მეფე 466
ასლან ალიხანი (ერევნის ხანი) 410
ასოღიკ 472
ასურელი მამები 73
აფრიდონი 119, 234
აფრიდონი „თმოგვისა და სხვათა ციხეთა პატრონობითა აღზევებული" 217
აფხაზი კ. 484
აღა-მაჰმედ ხანი 269, 277, 281, 419—425
აღბუღა ათაბაგი 241, 245, 251, 252, 257
აღსართან 273
აშოტ კურაპალატი 206, 207, 212, 216, 243
აშოტ ბაგრატუნი (სომეხთა ერისთავი) 472

ბაგრატ ბატონიშვილი 80
ბაგრატ III 207, 208, 210, 211, 225, 227, 266, 473
ბაგრატ IV 209, 215, 222—224, 226, 228, 245, 246, 249, 252, 253, 263, 268, 274, 286, 298
ბაგრატიონები (ტაო-კლარჯეთისა) 472
ბაგრატიონთა გვარი 206—208, 212
ბაკური 26, 34, 35, 41, 43—45, 205

---

[1] შეადგინა მ. ინასარიძემ

ბაკურიუსი (რუფინი) 32
ბალავარი, ბალაჰვარი 77
ბარათაშვილი მიხ. 484, 485
ბარათაშვილი სულხან 16
ბარამიძე ა. 10
ბარანიკოვი ა. 12
ბართოლდი ვ. 11, 12
ბასილი კეისარი 225, 226, 271
ბაქრაძე დიმიტრი 16, 44
ბახშინოვი მ. 484
ბეიხაკი იხ. აბულ-ჰასან ბეიხაკი
ბელაძორი (არაბი მწერალი) 295
ბენაშვილი ან. 497
ბერნჰაიმი ერნსტ 12, 13
ბექა ათაბაგი 241, 245, 251, 252, 257
ბიოკი ა. 293
ბოდენშტედტი 70
ბოლოტოვი 43
ბრატმანი (მეფე) 125
ბრეკი მიხეილ 45
ბროსე მ. 16, 32, 33, 40, 44, 46, 243, 265, 279, 281, 477, 491
ბუღა 77
ბურნაშევი 417, 460, 465, 467—469, 478, 479
ბუტკოვი ნ. 424, 478, 480, 487
ბუღა 331, 332

გაგიკ (კახთა მეფე) 209
გაგიკი (სომეხთა მეფე) 473
გაიანე 36—38
გარაგაშიანი 18
გაგაჭკორი ე. 495
გვარამ გოდერძისძე (ბეჭის ციხის პატრონი) 215
გიორგი ათონელი 23
გიორგი კაპადუკიელი 30, 31
გიორგი კათალიკოსი 220
გიორგი კურაპალატი 215
გიორგი ლაშა 286, 287
გიორგი მთაწმინდელი 47, 48, 57, 61, 62 242, 272
გიორგი მჭედელი 259
გიორგი (წმ.) 30
გიორგი I 209, 225, 228, 271, 272, 289
გიორგი II 212, 213, 221, 222, 227, 240, 247, 250, 252, 268, 274, 286, 289, 474
გიორგი III 230—232, 264, 265, 267, 269. 276, 277, 286, 287, 289, 290, 475
გიორგი IV 227 იხ. ლაშა-გიორგი
გიორგი V ბრწყინვალე 257
გიორგი XI 398, 399
გიორგი XIII (XII) 429—433, 481
გობრონი (წმ.) 472
გოგებაშვილი იაკობ 64—67, 69, 71—73, 75, 77—81, 84
გოდერძი ერისთავთ-ერისთავი 209
გოეთე 81
გოლუბინსკი 78
გორგასლისთა შვილნი 141
გორგოჯანიძე ფ. 400
გორდლევსკი ვ. 12
გრიგოლი (რომის პაპი) 61
გრიგორ მაგისტროსი (სომეხთა ისტორიკოსი) 85
გრიგოლ ნოსელი 10
გრიგოლ (სომეხთა განმანათლებელი) 37, 40, 41
გრიგოლ (ქართველთა მამასახლისი) 134
გრიგოლ ხანძთელი 56, 61, 212, 241—243, 255, 258, 259, 288
გრიგოლ (ქართლის ერისთავი) 245
გრუზინსკი (მისიონერი) 404
გუარამ მამფალი 56, 223, 472
გუარამი (სტეფანოზის შვილი) 206
გუზან („პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა") 217
გურამ ერისთავი 205
გურამიშვილი დ. 402
გურგენ (ბაგრატ რეგვენის ძე) 207, 286
გურგენ (ძე ფანასკერტელისა, ხუშპატის ძმა) 208, 286
გურგენ ერისთავთ-ერისთავი 223

დადიანი გრიგოლ (სამეგრელოს მთავარი) 419
დადიანი ვარდან („პატრონი ორბეთისა და კაენისა და ლიხთიქითი ნიკოფსიამდის"...) 217
დავით აღმაშენებელი 19, 58, 59, 62, 85, 86, 207, 209—213, 217—219, 221, 227—231, 233, 241, 242, 246, 249, 250, 252—254, 259, 262—265, 267—270, 278—281, 286—289, 293, 296
დავით აღმაშენებლის მემატიანე 218, 236, 253
დავითი (დიმიტრი I-ის შვილი) 230
დავითი (თეიმურაზ I-ის ძე) 395, 397
დავითი (ოვსეველთა მეფე) 61
დავითი (კახთა მეფე) 208
დავით კურაპალატი 207, 286, 289
დავით ნარინი (რუსუდანის ძე) 255, 293
დავით (სომეხთა მეფე გურგენის ძე) 473
დავით სოსლანი 287, 298
დელიბაში 489
დემეტრე მეფე (დავით აღმაშენებლის ძე) 62
დემეტრე მარზპანი (გაგის ციხის მფლობელი) 473
დემეტრე („ძმა ბაგრატისა") 226

დემეტრე, დემნა (გიორგი III-ის ძმისწული) 57, 230, 267
დემურჩი-ასანლუ 468
დესტუნისი 270
დიმიტრი I 230, 250, 267, 275
დიოკლეტიანე 37, 38
დოსითეოსი 50

ეღიშე 18
ევსტატე მცხეთელი 73, 205, 206, 250, 258 259
ევხერი 50
ეზრა (ანჩელი ეპისკოპოსი) 226
ეკატერინე II 406, 408, 411, 413, 415, 420, 422, 424, 425, 487
ეკხერი 51
ელიმიზროვი 484
ელიოზ მცხეთელი 39, 40
ელისაბედ პეტრეს ასული 406
ელენე დედოფალი 34, 36, 37
ელ-მუკადდასი 290
ერეკლე II 404—421, 423—425, 428, 427, 467, 469, 476, 478, 480—483, 488, 491
ერიბეკოვი 484
ეპიფანე მონაზონი 49, 50
ექვთიმე, ეუთჳმე 47, 247, 259, 263, 289, 295, 296, 458, 462
ეფრემ მცირე 48, 49, 62, 260

ვარამ გაგელი 277
ვარაზბაკური (გუარამის შვილი) 206
ვარაზვაჩე 244
ვარდანი 475
ვარდანის ძენი 232
ვასილევსკი 50
ვახტანგ გორგასალი 471
ვახტანგ V 479
ვახტანგ VI 295, 399—404, 462, 476, 478, 479, 485
ვახუშტი ბატონიშვილი, ვახტანგ VI-ის ძე 16, 30, 250, 266—268, 281, 400, 460, 462, 465, 476—480, 485—487, 492
ვაჰრამ ფაჰლავუნი 85
ვაკშამაისძე 246
ვილჰელმ ტელი 77
ვოლინსკი 401
ვორონცოვი 489
ვორონცოვ-დაშკოვი ილ. (გრაფი) 484, 489

ზაბილონი 30, 31, 33, 35
ზანქან ზორაბაბელი 252
ზარიადრი 469
ზაქარია ვარდანის ძე 268
ზაქარია მხარგრძელი 277
ზაქარია ფანასკერტელი 216
ზახარიანცი 484
ზოსიმე (წმ.) 247, 264

თამარაშვილი მიხეილ 322
თამარ მეფე 22, 59, 210, 211, 215—217, 230—238, 242, 244, 246, 249, 250, 252, 253, 255, 259, 263—267, 270, 277, 278, 286, 287, 291, 293, 298, 475, 486
თამარ მეფის ისტორიკოსი 250, 265, 268
თარხანის ძე 345
თარხან-მოურავი 428
თარხონი 345
თეიმურაზ I 386—397
თეიმურაზ II 404—406, 487
თეოდორე (წმ.) 373
თეოდორიტე (ბერძენი საეკლესიო მწერალი) 25
თეოდოსი II 33
თეოდოსი (არქიეპისკოპოზი) 390
თეოლიპტოსი (კონსტანტინეპოლის პატრიარქი) 387
თეოფანე (იერუსალემის პატრიარქი) 387
თეოფანე ხუცესი 262
თეოფილაქტე ედესელი 45, 46, 259
თეოფილე (მიტროპოლიტი) 43
თომა 49
თორნიკე ერისთავი 285
თრდატი, სომეხთა მეფე, (წმ. ნინოს თანამედროვე) 37, 38, 40
თურქისტანოვი ბორის 402

იაკობი 41, 42
იაკობ დეკანოზი 261
იაკობ მღვდელი 29, 261
იაკობ შემოქმედელი 80
იან ჰუსი 65
იარედი (ბიბლ.) 112
იაჰია ანტიოქელი 272
იბნ-ალ-ასირი 253, 290
იბნ-ხალიკანი 282
იბრაჰიმ ხანი 420, 423, 481
იესო ქრისტე 35, 39, 40
იოანენკო 482
იზიუმსკი 484
ილია ჭავჭავაძე 7, 86
ინალიშვილი 484
იოანე 262, 263, 247, 259, 285, 288, 295, 296
იოანე აბაზასძე 474
იოანე ათონელი 62
იოანე ანტიოქელი (პატრიარქი) 48
იოანე ბატონიშვილი 49, 433

იოანე (ბანელი ეპისკოპოსი) 226
იოანე ვარდანისძე („პატრონი გაგისა") 217
იოანე მარუშისძე 207, 208
იოანე მოციქული 49
იოანე (მსახურთუხუცესი) 277
იოანე ოქროპირი 261
იოანე („ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსი") 247
იობენალი 30—33, 35
იოდასაფი 77
იოსებ არიმათიელი 78
იოსებ ბულბაფაის ძე 256
იოსებ II (რომის იმპერატორი) 410
იოსელიანი პლატონ 16, 44
იოსუა მესვეტე 292
ისიდორე ისპალიელი 50
იუდა ისკარიოტელი 223
იუზბაშევი კ. 484

კაინან 112
კალინინი 489
კარამზინი 67
კარეევი ნ. 12
კარიჭაშვილი დ. 234—235
კაროიანცი 490
კაუფმანი 294, 297
კახა, კახაა 332, 333
კახა ერისთავთერისთავი 283, 284
კახაბერ კვირიკეს ძე (ერისთავი რაჭისა და თაკვერისა) 232
კახაბერ ძე ნიანიასი 274
კვირიკე (სომეხთა მეფე) 474
კირილე (პატრიარქი) 388
კირიონი 61
კნორინგი 431, 432
კოლაელნი 73
კონდაკოვი ნ. 259
კონსტანტი კეისარი (ბასილი კეისრის ძმა) 272
კონსტანტინე (აფხაზთა მეფე) 225
კონსტანტინე (ბიზანტიის კეისარი) 288
კონსტანტინე (ბასილი ბერძენთა მეფის ძმა) 286
კონსტანტინე მეფე 31—33, 36, 37, 40—42
კორვინ-პაველოვსკი 484
კრაჩკოვსკი ი. 12
კრემერი ალფრედ 271, 295
კუეპიო 294

ლაზარევი 489
ლაზარ ფარპეცი 18
ლამექ 112
ლანგლუა 18
ლაშა-გიორგი იხ. გიორგი-ლაშა
ლევან მეფე 466
ლეონტი მროველი 239, 260, 473
ლვოვი 408
ლინდნერი 70
ლიპარიტი 226, 227
ლიპარიტ ერისთავი 474
ლომონოსოვი 67
ლონგინოზ კარსნელი 39
ლოტფ-ხანი 420
ლუკა (სომეხთა კათალიკოზი) 481

მათე (ბიბლ.) 261
მათე ურბაელი 475
მათუსალა 112
მაკარი (კათალიკოზი) 205
მალიქშა 227
მარი ნ. 9, 11, 17, 72—81, 84, 86, 87, 212, 213, 242, 247, 254, 255, 271, 494
მარიამ დედოფალი 206—209, 213, 225, 230, 276, 279, 283, 284, 390
მარიამ მეგვიპტელი 262
მარტენი პ. 292, 293
მასუდი (ხალიფა) 250
მაულანა მუჰამმედ ალი ახტარაბადელი 82
მაყა („პატრონი კაიწონისა") 217
მაყაშვილი სვიმონ 406
მაჭავარიანი ი. 249
მელიქსეთ-ბეგი ლეონ 23
მელიქ-შაჰი 274, 275
მელქისედეკ კათალიკოსი 266, 291
მესროპ ტერ-მოვსესიანი (მღვდელი) 41
მეწატუნიანცი 490
მეჯლუმი (მელიქი) 481
მეჰრაბოვი ვ. 484
მეჰტი-ალა-სულთანოვი 484
მითრიდატი 285
მილიუკოვი 67
მირვან 126
მირზა მუჰამმედ ხადიყნამი ალმურავი 82
მირიან მეფე 23, 26, 28, 31, 33, 35, 40, 41, 43
მირიანი (ვასალი მეფისა) 215
მისენკო მ. 484
მიტკევიჩი 489
მიქაელ დალალისონელი 261
მიქელ 123, 262
მიქელ კათალიკოსი 232
მიქელ მემლვიძე 214, 220
მიშეცკი 395, 396
მიხეილ დუკა (ბიზანტიის კეისარი) 288
მიხეილ თევდორეს ძე (რუსეთის ხელმწიფე) 386—388
მოკტაფი იხ. ალ-მოკტაფი

მომზენი თევდორე 65
მოსე ხორენელი 26, 35, 38, 40, 41, 43
მოსე ხონელი 79, 80
მოჰამადი 332
მურვან ყრუ 270
მურთაზ-ალი ხანი (გილანის მმართველი) 419
მუსინ-პუშკინი 430, 432
მურჯიკნელი 490
მუჰამედი 249, 250
მუჰამედ ნერმახი 288
მხარგრძელი ერისთავთ-ერისთავი 240
მხარგრძელი („პატრონი ლორისა") 217
მხითარ გოში 288, 290, 294

ნადირშაჰი 404
ნანა დედოფალი 40
ნასრა 207
ნეოფიტე (ანტიოქიის პატრიარქი) 387
ნიზამი 82
ნიზამ-ულ-მულკი 218
ნიკიტა პაფლაგონიელი (მეტსახელად ნიკიტა ფილოსოფოსი) 46
ნიკიფორე ბერძენი (თეიმურაზ I-ის დესპანი რუსეთში) 391—393
ნიკიფორე (მიტროპოლიტი) 388—390
ნიკიფორე III ბოტანიატი 288
ნინო ქართველთა განმანათლებელი. ნუნე 23, 25—44, 136
ნოეე 112
ნუნე იხ. ნინო ქართველთა განმანათლებელი

ოზია 39
ომარ-ხანი 416
ორბელი (დემნას სიმამრი) 230
ორბელიანი პაპუნა 405, 406, 480, 491
ორიგენი (ბიზანტიელი მწერალი) 49—51
ორმუზდი (მეფე) 285, 286
ოქროპირ ხარაზი 259

პავლე მოციქული 51, 212
პავლე (რუსეთის იმპერატორი) 430—432
პავლოვ-სილვანსკი ნ. 12
პანინი ნ. 426
პანოვი ს. 484
პაპი (სომხეთა მეფე) 470
პასკევიჩი 488
პეროჟავრ სივნიელი 27, 28, 43
პერშკე ს. 484
პეტრე მაიომელი, პეტრე პატრიარქი 45—47
პეტრე მოციქული 48—51
პეტრე პატრიარქი იხ. პეტრე მაიომელი
პეტრე I 401—405
პეტრიაშვილი ვ. 72
პიმენ სალოსი (ქართველი საეკლესიო მოღვაწე) 466
პლატონოვი ს. 11
პლინიუსი 470
პოტიომკინი 417, 418
პროკოპი კესარიელი 270

ჟდანოვი 484
ჟორდანია თ. 26, 33, 42, 43, 49, 57, 62, 222, 238, 243, 248—250, 274, 283, 284, 293, 299, 494, 495
ჟურული 290

რაინეგსი, რეინეგსი 411, 414
რავდენი 73
რევაზი (Реваз-бей), რუსი ელჩი 395
რიფსიმე 35—38, 41, 43
როზენი ე. 11
როსტომ მეფე, როსტომ-ხანი 396—398
რუსუდანი (თამარ მეფის მამიდა) 231
რუსუდანი (თამარ მეფის ასული) 286, 289
რუკნ-ედ-დინი 251
რუფინი 25, 31, 34, 35 40, 44, 45

საადი 79
სააკოვი ე. 484
საბა (მტბევარი ეპისკოპოსი) 226
საბა-სულხან ორბელიანი 241, 270, 293—296, 399
საბინინი 25, 49, 124, 258
სალვიანე მარსელიელი 214
სალომე უჯარმელი 26, 28, 41
სამოელ ეპისკოპოსი 261
სამოელ კათალიკოზი 134, 309
სარგის მხარგრძელი (ამირსპასალარი) 237, 238
სარგისის ძენი 268
სასანელნი (სასანიანნი) სპარსეთის სამეფო დინასტია 285
სალირის ძენი 232
საჰაკ ისმაელის ძე 331, 336
სეით 111
სეიმონი (გურიის მთავარი) 419
სიბტ-იბნ-ალ-ჯაუზი იხ. შამს-ედ-დინ-იუსუფ
სიდონია 29, 39, 40, 41
სითილ არაბი 474
სიმონ კანანელი 48
სიმონ ლოგოთეტი 50
სიმონ მოშურნე 48, 50
სიმონ მოციქული 50
სიმონ-პეტრე 50
სინჯარი (სულტანი) 62
სკლიაროსი 285

სლავინსკი კ. 484
სმირნოვი 484
სოკრატე 25
სოლომონ I 406—409, 411, 413, 415, 416
სოლომონ II 418—420
სოძომენი 25
სტეფანე 46, 247
სტეფანე მტბევარი 472
სტეფანე დეკანოზი 261
სტეფანოზი 206
სტეფანოსი 286
სტეფანოს ორბელიანი 60, 230, 280, 291
სტრაბონი 17, 18, 55, 239, 248, 469, 470
სულეიმანი (ახალციხის ფაშა) 416
სულხან-საბა ორბელიანი 75—77, იხ. საბა-სულხან ორბელიანი
სუმბატი 206
სუმბატ (ძე არტანუჯელისა გურგენის ძმა) 208
სუმბატ დავითის ძე 216, 224—226, 240, 243, 248, 270—272
სუმბატი (სომეხთა მეფე კვირიკეს ძმა) 473
სუსანა (ზაბილონის ცოლი) 30
სუხოტინი 408

ტაუში იაკობ 484
ტაციტი 470
ტორობოვი 489
ტოტლებენი 407, 408, 426, 428
ტრაიანე 125

უგლოვი ალ. 489
უმიკაშვილი პ. 129, 281
უნსური 82
ურბნელი ნ. 72, 241, 252

ფადლონი 273
ფავსტოს ბუზანდი 18
ფაზისი ჯურჯანი 82
ფალავანდიშვილი მამედ-ალი-ბეგი 489
ფალავანდიშვილი მუსტაფა-ბეგი 489
ფანასკერტელები 257
ფარნავაზი 69, 137, 146
ფარპეცი ლაზარ იხ. ლაზარ ფარპეცი
ფარსმანის ძენი 292
ფახრ-უდდინ ასად-ალასტა-რაბად ალჯურ-ჯანი 82
ფილიპე 39
ფონ ლისცტი 413
ფრიდონი (მელიქი) 481

ქავთარ ტბელი 225
ქაიხოსრო 104
ქამალ-უდდინ ჰუსაინ დამირი 82
ქართლოსი 115
ქერიმხანი 409
ქიქოძე ტ. 484
ქობულაშვილი (ხვაბულოვი) 406
ქსენოფონტე 292

ღიტრიფი 288

ყაზახაშვილი 492
ყაზვინი 288
ყიფშიძე იოს. 494
ყუბასარი 233, 234
ყუთლუ-არსლანი (მეჭურჭლეთუხუცესი) 20, 235—238

შავთელი 63, 247, 254
შამს-ედ-დინ იუსუფ. სიბტ-იბნ-ალ-ჯაუზი 249, 250
შანშოვანი 399
შარვაშიძე სეფერბეი 461
შაჰ-აბაზი 417, 425, 466
შაჰ-სეფი 396
შაჰატუნიანი ა. 493
შესტაკოვი მ. 484
შირაკი 85
შოთა რუსთაველი 81—84, 86
შორაგალის სულტანი 410
შრომანი (სეფე ქალი) 28
შუაიბ ჯუმანელი 82

ჩანჩუხა ერისთავი 226
ჩაპლიგინი 489
ჩახრუხაძე 63, 213, 254
ჩერნიავსკი 484
ჩოლოყაშვილი (პოდპოლკოვნიკი) 428
ჩუბინაშვილი 48, 408
ჩხეიძე ნ. 495
ჩხეიძე ს. 400, 402—404

ცაგარელი ა. 16, 75—76, 260, 261, 281, 406, 407, 413—416, 419, 427
ციგანკოვი ე. 484

წერეთელი ირ. 495

ჭავჭავაძე გარსევან 420
ჭიჭინაძე ზ. 58, 59, 85, 119, 208, 215, 239, 248, 298, 402, 404, 406—410

ხალათიანცი 41
ხარიტონი (არქიეპისკოპოზი) 390
ხახანაშვილი ა. 281
ხაჯი მუჰამმედ ჰუსაინ მირაზი 82
ხელთუფლიშვილი მ. 414
ხერხეულიძე ომან 407—410, 416, 417
ხვაბულოვი იხ. ქობულაშვილი
ხოსრო ანოშირვანი 294
ხოსრო უფლისწული 470
ხოჯა აზიზი 283

ჯალალოღლი 484
ჯანაშვილი მ. 16, 22, 32, 35, 43, 79, 80, 232, 250, 257, 260, 466, 467
ჯაფარი (ამირა) 250, 474
ჯიმშედი (მელიქი) 481
ჯიფფორდ პალგრევი ვ. 494
ჯუანშერ 286

ჰარნაკი 205
ჰარუნ-ალ-რაშიდი 288
ჰასან სუმბატის ძე 256

გ) გეოგრაფიულ სახელთა

აბასთუმანი იხ. ოძრხე
აბოცი (პალაკაციო, ყაიყული) 470, 472, 479, 485
აგარა 298, 474
აგარანი 474
აგრი-ჩაი 465
ადაი-ხოხი (=ქართ. ხოხის მთას), ხოხის მთა 262—264
ადარბადაგანი, ადარბაიჯანი, ადერბეჯანი 208, 265, 266, 491
ადრიანოპოლი 488
ავლაბრის ხიდები 249
ავსტრო-უნგრეთი 65
ავღანისტანი 398
აზერბაიჯანი 416, 419—421
აზია 70, 81, 221
ათინას ოლქი 494
ათინას წყალი 494
ათონი 47, 49, 261, 288
ათონის ივერთა მონასტერი 259
ათონის მთა 49
ალავერდის მონასტერი 395
ალაზანი 277, 465, 467
ალაზნის პირი 465
ალაზნისა და იორის შესართავი 465
ალანთა ქვეყანა 460
ალექსანდრია 255
ალექსანდროპოლი იხ. გუმბრი
ანი 269
ალის-სახულთნო 466
„ალის-სახულთნო“ 466
ალონი 395
ამიერკავკასია 280, 401, 426, 475, 480, 491, 493
ანანურის მონასტერი 422
ანისი, ანი 60, 269, 280, 475
ანტიოქია 45, 46, 52, 61, 387
არაბეთი 254, 260
არაგვის ხეობა 281
არარატი 496
არგვეთი 273, 274
არდაველი 266, 421
არდონის ანუ ნარდონის ქვაბ-ხეობა 463, 464
არეზი 486
არზრუმი 266
არზრუმის საფაშო 488
არმაზი 19
არმენშამი 475
არტაანი 211, 271, 408, 472, 477, 488, 493
არტანუჯი 248, 274
არტაშენი 494
არტაპანი 485
არქაბე 494
არშაკეთის კვეი 124
არშაკუნიანთა სამეფო 470
არხონი (=ქართ. არხოტს) 462, 463
ასია 49
ასპინძა 207, 288
ასტრაბადის ყურე 411
ასურეთი 47, 73, 74, 85
ატენი 217, 248—450
ატენის ტაძარი 215
აფსარი 50
აფშილეთი 461
აფხაზეთი, აბხაზეთი 48, 120, 207, 211, 239, 460—462
აღაბაბას მთა 485
აღაბაბი (მწვერვალი) 486
აღმ. ინდოეთი 411
აღმ. საქართველო 74, 271, 279, 398, 409, 411—414, 421, 422, 461, 464, 465, 467, 469, 476—478, 489, 491, 492
აღმ. ჰერეთი 473
აღსტაფურა (მდ.) 468
აშტრახანი 401—403
აწყვერი 488
აწყვერის ციხე 215
აწყური 118

აწყურის ციხე 407
აჭარა 274, 488
ახალქალაქი 248, 273, 490
ახალქალაქის მაზრა 484, 488—493
ახალციხე 118, 417, 429, 430, 488—490
ახალციხის მაზრა 489—491
ახალციხის საფაშო 407—409, 467, 488
ახოტი იხ. არხონი
არხოტის მთა (არხონ) 464
ახტალა 478

ბაბაკი 477
ბაბას მთები 486
ბაგრევანდის კევი 121
ბაიაზეთი 409, 410
ბათუმი 417, 495, 496
ბათუმის ოლქი 488, 494
ბაკურიანი 490
ბამბაკი 485
ბამბაკი (მდ.) 477, 478
ბამბაკის მთები, ერევნის მთები 478
ბამბაკის ქედი 470
ბამბაკის ხეობა 481
ბანი 277
ბარალეთი 489
ბარდავი 277, 295
ბასიანი 462
ბაქო 491
ბაქოს გუბერნია 280
ბაღდადი 33, 254, 265, 266, 271, 290, 291
ბაღდადის ციხე 408
ბედსაიდი გალილეისა 39
ბეზობდალი, ბერდუჯი 484
ბეზობდალის მთა, ბერდუჯის მთა 477
ბეიუკ-დერე 494
ბელაქანი 466
ბელაქანის ოლქი (ანუ საინგილო) 467
ბელაყანი 277
ბელუჯისტანი 398—399
ბერდაოჯი (მდ.) 473
ბერდუჯი (ანუ დებედა) მდ. 477
ბერდუჯი, ბეზობდალი 468, 476, 477, 485
ბერდუჯის, ბეზობდალის მთები 478, 485, 490, 497
ბერლინი 413
ბეჭის ციხე 215
ბზიბი (მდ.) 460, 461
ბზიბის ხეობა 461
ბიზანტია 33, 37, 42, 56, 62, 206, 209, 214; 254, 259 ,271, 272, 274
ბითვინია 50
ბირთვისი 474
ბიტინია 49
ბიჭვინთის მონასტერი 460
ბიჭვინტა 211
ბობოთი 296
ბოგდანოვკის უბანი 490
ბოლბე 397
ბოდი, ბუდი 28, 42
ბოლნისი 481
ბოლნის-ღმანისის ხეობა 470
ბოლნისის საეპისკოპოსო 471
ბოლნისის ხეობა 473
ბოლნისხაჩინი 484
ბორჩალოს მაზრა 468, 470, 482, 484, 485, 490—492
ბორჩალო 476—478
ბორჯომი 490
ბორჯომის ხეობა 486
ბოსტან-ქალაქი, რუსთავი 468
ბოსფორი 50
ბოცოთ ხევი 119
ბრიტანეთი 78
ბრიუსელი 413
ბრუტსაბძელი 463
ბუდი იხ. ბოდი

გაგი 217, 265, 268
გაგის ციხე 473
გალატია 49
განჯა, განძა 253, 273, 277, 397, 402, 409, 410, 416—418, 424, 480, 481
განჯის გუბერნია 280
განჯის მაღლობა 498
განჯის სახანო 469
განძა იხ. განჯა
განძაკი 124
გარდაბანი 471
გარდაბნის საერისთავო 468
გარეჯის მთა 468
გეგუთი 211
გელათი 295
გელაქუნი 265, 266, 268, 477
გელაქუნის ტბა იხ. გოგჩის ტბა
გერმანია 214, 410
გველეთი 464
გილანი 265, 266, 419, 420
გიში 467
გიშის ციხე 465
გიშის წყალი 465, 497
გიშის წყლისა და ალაზნის შესართავი 465
გლოლი 463
გოგჩის ტბა, გელაქუნის ტბა 477
გორი 491, 495
გორის ციხე 464
გუასპურაკანი 205
გუგარეთი, გუგარენი 470—473
გულამყრის კაკასი 464

გუდაუთი 461
გუდახევი 494
გულიბულახი 484
გუმბრი, ალექსანდროპოლი 484, 485, 489, 490
გუმბრის, ალექსანდროპოლის გუბერნია 484
გურგანი 265, 266, 475
გურგანის ზღვა 104
გურია 118, 418, 419
გუჯარეთი 470

დარიალანი 464
დარიალის კარი 420, 464
დარიალის ხეობა 464
დარუბანდი 277, 402, 480
დასავლეთ ევროპა 57, 61, 69, 216, 219, 278, 410
დასავლეთ საქართველო 74, 206, 208, 213—215, 272, 281, 286, 398, 419, 464, 473, 486, 491
დაღესტანი 66, 402, 410, 416, 423, 466, 467
დაღესტნის მთები 465
დბანისის ხეობა 473
დებედა, ბერდუჯი (მდ.) 468, 485, 497
დებედას წყალთ-გამყოფელი მთები 467
დერბენდი 248
დერქსინი 470
დიასამიძის სახლი 118, 119
დიგორი 463
დიდოეთი 392
დილმის ველი 250
დმანისი 248, 253, 473
დოაბზე ანუ ტუაფსე 460

ეგვიპტე 270
ევროპა 65, 81, 258, 411, 432
ეთიოპია 51
ელისენი 466
ელდარის მინდორი 467
ენგური 461
ენზელი 420
ერაყი 230, 265, 266, 277, 285
ერევანი 403, 420, 477, 481, 490, 491
ერევნის გუბერნია 280, 482, 490, 492
ერევნის (ბამბაკის) მთები 470, 477—479, 497
ერევნის სახანო 424, 469, 478, 480
ერზინკი 211
ერუშეთი 488, 490
ერუშეთის მთა 491
ეფესო 36

ვალაგირი 463
ვარზაქარი 474
ვარსამბეკი, ვარშემბეკი 494
ვაპანი 245, 296
ვაპანის მონასტერი 240
ვიწე 494

ზანგანი, ზანჯანი 265, 266
ზანჯანი იხ. ზანგანი
ზარამაგი 463
ზაქათალის ოლქი 280, 467
ზახი ·463
ზეკარი 463
ზემო ქართლი, მესხეთი 485—488 ,491—493
ზროგი 463

თაბორის კოშკი 249
თავრიზი, თავრეჟი 265, 403
თაკვერი 232
თბილისი 207, 209, 210, 251, 271, 273, 280, 289, 298, 396, 417, 421, 422, 428, 432, 474
თბილისის გუბერნია 280
თეზი 470
თეთრციხე 485
თერგი (ქ.) 386
თერგი (მდ.) 394, 464
თერგის ოლქი 463
თელავი 429, 482
თიანეთი 208
თილვა 225
თმოგვი 217, 274
თმოგვის ციხე 208, 234
თორი 273
თორთუმი 485, 493
თორთუმის ხეობა 493
თრაკია 50
თრიალეთი 271—273, 470, 472, 479
თრუსო 462
თუშეთი 392

იალღუჯი 468
იბერია 49, 51, 470, 471
იერუსალემი 30, 32, 33, 36, 39, 40, 387, 395
ივერია 51, 386, 391
იმერეთი 211, 406, 413, 415, 418
იმიერ-კავკასია 395
ინგლისი 78
ინდოეთი 423, 426, 431
იორი 467
იორ-ალაზნის შესართავი 467, 468
იროჯლუს მთები 486
ირლანდია 77, 78

ირჯანის მთა (ყარაღაჯის მთად წოდებული) 485
ისანი 235, 236, 249
ისპირი 485, 486, 493
ისპაჰანი 290
იტალია 69, 214

კაბადოკია 49
კაენი 217, 265
კავკასი 462
კავკასია 51, 208, 271, 285, 291, 466, 471, 474, 483, 484, 488, 499
კავკასიის ქედი 460
კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი 465
კაიწონი 217, 265, 268
კალა 126
კამბეჩიანი, კამბეჩოანი ანუ ქიზიყი 280, 467
კამენკა 477
კანგარი 273
კანჩაეთი 292
კაპადუკია 30
კაპოეტის წყალი 460
კარი 475
კარინი 470
კარნუქალაქი 211, 265, 266, 268, 486
კარწახი 471
კასპიის ზღვა 401, 410, 423, 463, 475
კასრის ხევი 463
კაქვაქარი 474
კალთაქარი 472
კაშკა-ჩაი 497
კახეთი 120, 207—210, 225, 239, 279—281, 392, 393, 397, 405, 412, 413, 416, 418, 422, 467
კიევი 78
კისისხევი 238
კიში (მდ.) 465
კიშ-კიშლაღი 465
კლარჯეთი 206—208, 212, 216, 217, 243, 270, 271, 273, 274, 485, 486, 488
კლარჯეთის უდაბნონი 274
კლარჯეთის ხევი 120, 271
კლდე-კარი 226, 272
კოდორი (მდ.) 461
კოდორის ხეობა 461
კოლაი, კოლა 123, 485, 488, 493
კოლპის გზა 481
კოლხიდა 51, 74, 285
კონსტანტინეპოლი 61, 387, 393, 484
კუდარო 462
კუფა 289

ლაზიკა 74
ლაზისტანი, ჭანეთი 485, 486, 494
ლარსი 464
ლეკეთი 466
ლიხთამერი 279
ლიხთიმერი 279, 419
ლიხთიმერეთი 279, 419
ლიხთ იქითი 217
ლიხი 275
ლოკი 474
ლორე 217, 233, 473, 474, 476, 479
ლორეს ველი 473
ლოქის ხეობა 470

მანა, მიანე 265
მანგლისი 490
მარალა 265, 266, 280
მასისი 277
მედინეტ-ეს-სელამი 289
მელიტონისი ე. ი. ფუტკართ კუნძული 411
მთიულეთი 42, 463
მესოპოტამია 78
მესხეთი, ზემო ქართლი 485—488
მეტეხი 249
მოსკოვი 386, 389, 392, 490
მოსტანსირი 290, 291
მოლრი 225
მტკვარი (მდ.), იხ. მტკუარი 248, 249, 277
მტკვრის ხეობა 491
მტუერის ციხე 128
მტკუარი, მტკვარი (მდ.) 123, 248, 249, 277, 465, 467, 468, 470, 491, 495
მულანლო 467
მცირე აზია 475, 486
მცირე ბერდუჯის მთა 477
მცხეთა 19, 105, 118—126, 141, 171, 248, 250, 258, 496
მცხეთის ხევი 207
მწარე წყალი 468

ნარდონის ქვაბ-ხეობა იხ. არდონის ქვაბ-ხეობა
ნარი 463
ნაჭარმაგევი 274
ნახჭავანი, ნახჭევანი 277, 280, 281
ნეო (კუნძული) 263
ნიალის მთა 490
ნიგალი 271
ნიგალის ხევი 120, 271
ნიკეა 37
ნიკეა ბითვინიისა 125
ნიკორწმინდა 241, 247, 254, 255, 258, 262, 291—293, 296, 297

ნიკოპსი (ნიკოფსი) 50
ნიკოფსია 217, 277
ნოვოროსიისის ოლქი 280
ნორგიალი 123

ოდიში 290, 418, 419
ოკრიბა 296
ოლთისი 248, 277, 285, 488
ოლთისის ოლქი 486, 493
ოპიზის მონასტერი 223
ორბეთი 217, 474
ოსმალეთი 393, 394, 396, 398, 403, 404, 406, 408—411, 417, 418, 422, 424, 427—430, 461, 476, 482, 487—489, 491—494
ოტათლოანი 291
ოფრეთი 474
ოძრხე 248

პალაკაციო იხ. აბოცი
პალაკაციოს ტბა 485
პალესტინა 47, 61
პართია 49
პარიადრის სანახები 470
პარხალი 494
პეტერბურგი 421, 431
პონტი 44, 50, 51
პონტი ევქსინის 47
პონტო 34, 49
პონტოს ქედი 494

ჟინვანი 248
ჟღელე 462

რანი 477
რაჭა 232, 462, 463
რიხსი 477
რიზეს ოლქი 494
რიზეს სანჯაყი 494
რიონი 495
რკონი 242, 247, 255—257, 283, 284, 292 296
როდიონოვკა 490
რომგური 277
რომი 61, 62, 85, 214, 410
როსია 416
როსტოვი 496
როქი 463
რუეთი 247
რუისი 49, 57, 226, 255, 273
რუმი 475
რუსეთი 66, 386, 390—395, 397, 398, 401—403, 406—419, 421—433, 459, 461, 462, 467, 476, 477, 480—483, 487, 488, 492, 494
რუსთავი, ბოსტან-ქალაქი 248, 273, 468, 474
რუსთავის საეპისკოპოსო 471

საბერძნეთი 27, 29, 30, 32, 36, 37, 40, 43, 62, 69, 74, 85, 226, 228, 254, 261
საგოდებელი 235
სადგერი 118
საინგილო, ბელაქნის ოლქი 467, 497
სამარყანდი 287
სამეგრელო 66, 415
სამთავისი 238
სამოქალაქო 274
სამურზაყანო 461, 462
სამშვილდე (ქ.) 128, 473, 474
სამცხე 271, 274, 280, 486—488, 490, 491
სამცხე-საათაბაგო 240, 487
სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო 486
სარპი 494
სასანელთა სამეფო 206
საუზობი 463
საფარა 288
საფრანგეთი 74, 214, 496
საქართველო 25, 30, 31, 36, 37, 40—44, 51, 52, 57, 59, 61—63, 69—75, 85, 86, 205, 206, 208, 210—221, 223, 225—234, 236—239, 241, 243—245, 247—249, 251, 253—256, 258—262, 265—293, 295, 386, 387, 389—395, 398—422, 424—433, 459—469, 471, 472, 474—483, 486—489, 491—493, 495—497
სვანეთი 461, 462
სვეტიცხოველი 27
სვირის ციხე 273
სივნიეთი 60, 205
სინოპი 495
სიღნაღი 402, 482
სიღნაღის მაზრა 467
სკვითი 49
სოგდიანა 50
სომხეთი 254, 266, 271, 280, 295, 469, 470, 472, 473, 483, 489, 491—493, 495—497
სომხეთის მთები 470
სომხითი იხ. ქვემო ქართლი
სოჭი 462
სოხუმი 462
სპარსეთი 85, 119, 124, 216, 224, 239, 253, 254, 265, 278, 285, 287, 380, 392, 394—396, 398, 399, 401—406,

409—411, 419, 421–427, 430, 431, 466, 467, 469, 471, 476, 479, 481, 482, 486
სპერი 470
სულთა ცხოველი, სვეტიცხოველი 223, 257
სტამბოლი 430, 492, 495, 496
სტეფანე წმიდა (ეკლესია) 141
სხალტბა 246

ტაო 207, 211, 212, 226, 239, 240, 271, 273, 470, 485, 486, 488, 493
ტაშალანის ტბა 485
ტაშირი 470, 472, 473, 476, 479, 485
ტაშისკარი 486
ტბეთი 261
ტრაპიზონი 485, 494
ტრაპიზონის იმპერია 486
ტფილისი 126, 206, 248—252, 254, 258, 260, 268, 271, 280, 283, 286, 331, 470, 472, 475, 476, 478, 481, 483, 484, 490, 491, 495
ტფილისის გუბერნია 463—465, 484, 485, 489, 490
ტფილისის საამირო 471
ტუაფსე იხ. დოაბზე

ურბნისი 49, 57, 255
უფადარი 467
უფლის ციხე 225
უჯარმა 265, 268

ფაიქომი 463
ფამბაკი 476, 477
ფანასკერტი 278
ფანასკერტის ციხე 208
ფარცხისი 474
ფირდოუსი აბულკასიმ 83
ფიფანის მთა 466
ფიფინეთის ხეობა 466
ფოთი 417
ფოცხოვი 488
ფოცხოვის უბანი 488

ქამარული 491
ქართველთა ველი 473
ქართლი 30, 42, 72, 119, 205, 207, 208, 210, 211, 225, 239, 241, 250, 273, 274, 279—282, 389, 396, 398, 404, 412, 418, 419, 422, 463, 473, 474, 476, 479, 485
ქართლის საამირო 471
ქემერის (ქემერბერუნის) კონცხი 494
ქვემო ქართლი, სომხითი 112, 122, 205, 208, 211, 239, 421, 468—470, 472—479, 482, 483, 485, 487, 492
ქიზიყი იხ. კამბეჩიანი
ქისტურა (მდ.) 464
ქისტურას ხეობა 465
ქობა(ირ)ი 474
ქობლიანი 488
ქობულეთი 488
ქუეშის ჭალა 474
ქუთაისი, ქუთათისი 223, 248, 274, 397, 468
ქუთაისის გუბერნია 280, 291
ქუთაისის ციხე 408
ქურდვაჯარი 268
ქურდვაჯრის ხეობა 468
ქუჩუკ-კაინარჯი 413

ღალიძგა 461
ღვიეის კვეი 273

ყაზანჩი 485
ყაზახი 281, 416, 418, 420, 469, 477, 479
ყაზვინი 266, 289
ყაზი-ხოხი 463
ყაზმინი 475
ყაფული (პალაკაციო, აბოტი) 485
ყანლი-დერე (მდ.) 494
ყარაბაღი 422, 423, 469, 480, 481
ყარადაღი 480, 481
ყარაია 468
ყარალაჯის, ორჯანის მთა 485
ყარალაჯის ქედი 485
ყარსი 409, 485, 490, 491
ყარსის გუბერნია 280, 293
ყარსის მთები 486
ყარსის ოლქი 488, 490, 492
ყარსის საფაშო 488
ყუბანი (მდ.) 460
ყუელის ყური 273
ყურის მთა 490

შავი ზღვა 461, 475, 494, 495
შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირი 50
შავშეთი 123, 206, 207, 216, 217, 226, 243, 270, 271, 273, 486, 488
შავშეთის ხევი 120, 270, 271
შამახის მთა 280
შამქორი 278, 416, 469
შამშადილი 281, 416, 418, 469, 477, 479
შაქი 424, 466
შანქორი (ქ.) 268, 402
შემახი 397
შვეიცარია 27
შიდა ქართლი 421

შიომღვიმე 27, 242, 244—247, 252, 255, 257, 259, 260, 263—265, 288, 289, 291—293, 295, 296, 298
შირვანი 208, 211, 277, 280, 424, 475
შორაპნის ციხე 408
შულავერი 484
შურაგელი 477
შუშა 409, 410, 416, 417, 421, 423, 425, 480
შქმერი 244, 296

ჩალხუშიანი 496
ჩერქეზეთი 394
ჩერქეზის მთა 462
ჩოლოქი 60

ცხეფთის ციხე 226
ციხედიდი 291
ციხისჯვარი 215
ცურტავის საეპისკოპოსო 24, 471
ცხილათი 244, 269

ძერნა 474
ძურძუკის კავკასი 464

წალკა 490
წაღული 275
წიბელდა 461
წინამინდორი 467
წყალყინის კოშკი 249

ჭალა 291
ჭანეთი (ლაზისტანი) 485, 486
ჭარი 466, 467
ჭირჭიმი 494
ჭოროხი 486, 495
ჭოროხის მხარე 487
ჭოჭკანის ხეობა 470
ჭყონდიდი 238, 274

ხალიწა 463
ხევეკი 494
ხევი 462, 464
ხემშინი 494
ხერთვისი 488
ხერთვისის ციხე 408
ხვარსანი 277
ხლათი 277
ხმელთაშუა ზღვა 495
ხოელეს მონასტერი 256
ხოი 480
ხორანთა 467
ხორასანი 230, 265, 266, 288, 290, 470
ხოფა 494
ხოხი 463
ხოხის მთა იხ. ადაი-ხოხი
ხუზისტანი 290
ხუნანი 128, 468
ხუნძახი, ხუნზახი 416, 466

ჯავახეთი 271—273, 280, 408, 472, 485, 486, 488—493
ჯარი იხ. ჭარი
ჯარიეხი იხ. ჯერახოვსკოე
ჯეირან-ჩელი 467
ჯეირან-ჩეღურეთის ველი 468
ჯერაქი 488
ჯერახოვსკოე, ჯარიეხი 465
ჯიქეთი 208, 460, 462

ჰერეთი 120, 208, 209, 225, 239, 280, 465—468
ჰეკხმელა 292

გ) ეთნიკურ სახელთა

აბხაზნი, აფხაზნი 460—462, 472
ავღანელნი 401, 402
ალანები 460
არაბები 68, 86, 206, 207, 218, 243, 245, 248, 251, 253, 264, 265, 269—273, 286, 287, 289, 290, 293, 295
ასურელები 68, 70, 86
აფხაზნი იხ. აბხაზნი

ბერძნები 70, 74, 226, 272, 293, 406, 483
ბიზანტიელები 86, 214, 270—272, 473
ბრანჯნი 30, 32, 33

განჯელები 416
გერმანელები 65, 68, 70, 74, 214, 284

დაღესტნელები 395, 408, 417

ებრაელები 253, 292
ეგვიპტელები 68
ელი 479

თათრები 467, 483, 484
თარაქამათა ტომი 468

თურქები 253, 272—274, 408, 417, 467, 474, 480, 483
თურქები (სელჩუკიანი) 474

იაპონელები 68
იბერები 34, 47
იბერიელები 44, 390, 418
ინგლისელები 68

კავკასიის მთიელნი 430
კლარჯნი 277
კახნი 209, 230, 277

ლაზები იხ. ჭანები
ლაზები (ხალიბები) 486
ლეკები 386, 391—394, 402, 404, 408, 466, 467, 480
ლიტველები 386

მეგრელები 461
მესხნი 277, 486
მთიულები 42
მონღოლები 238, 266, 268, 278—280, 283, 284
მოსინიკები 470

ნორვეგიელები 68

ოსები, ოვსნი 270, 463, 464,
ოსმალები 386, 393, 401, 404, 405, 407, 408, 416, 418, 486, 487, 491—493

პოლონელები 386

რომაელები, ჰრომაელები. 70, 74, 214, 217, 244, 285, 293, 294
რუსები 70, 74. 268, 387, 394, 395, 402, 407, 414. 416, 420. 425, 427, 428, 461, 465. 477, 482—484, 490
საკები 50
სარკინოზები 46. 80, 249, 271
სარმატნი 47
სასანელნი 33
სელჯუკნი 227, 229
სკვითნი 47
სლავები 68, 406
სომხები 36, 37, 40, 59, 60, 70. 73, 74, 85, 86, 253, 277, 467, 469—475, 479—486, 488, 489, 492—496
სომხები (გათურქებული) 494
სომხები (გამაჰმადიანებული) 494
სომხები (ყარაბაღელი) 480
სპარსელები 68, 86, 205, 206, 218, 249, 253, 270, 285, 386, 389, 392, 395, 397, 404, 405, 467, 468, 470, 471

ტავრები 47
ტაოელნი 277

ფინელები 68

ფრანგები 33, 34, 68, 70, 214

ქართველები 28, 34, 45, 62, 66, 67, 69, 70, 74, 84, 86, 137, 207, 218, 225, 239, 248, 251—256, 258, 264—266, 271, 275—278, 280, 282, 283, 287, 289, 366, 387, 391, 397—399, 401, 402, 405, 406, 409, 412, 416, 426—428, 461, 462, 467, 469—476, 481—484, 486, 487, 489, 491—493, 496
ქართველი მაჰმადიანები 488, 489, 493, 494
ქურთები 410, 467

ყივჩაყები 270
ყიზილბაშები 397

შავშნი 277
შვეიცარიელები 77

ჩეხები 65

ჭანები (ლაზები) 494

ხაზარები 464
ხალიბები 470, 486

ჯიქნი 460
ჰერნი 230, 277

ჰრომაელები იხ. რომაელები

УКАЗАТЕЛИ

1. ЛИЧНЫХ ИМЕН

Абашидзе Вахушти 375
Аббас Великий 353
Абгар 170
Або Тифлисский 89, 147
Абхази И. 490
Авалиани С. 369
Авалов З. 436
Августин (блаж.) 80—119
Авраам (католикос) 301, 304, 305, 307—309, 311, 312, 317—320, 322—328
Ага-Магомет-хан 354, 424, 436
Агбуга атабек 107, 123
Адарнасе 384
Адерк 108
Адонц Н. Р. 345, 470, 471
Адриан император 109, 110, 140
Азон 120, 137
Азорк 109
Александр царевич 443
Александр I (царь Грузии) 352
Александр I (император России) 437
Александр II (император России) 360
Александр III 456
Александр Македонский 137
Алишан О. 152, 153, 183
Амазасп II 109
Аматуни 178, 179
Амилахвар (кн.) 453, 454
Анастасий (император) 199, 320
Андрей апостол 89, 122
Антиох II 148
Антоний (католикос, Болнисский архиепископ) 435
Антоний II 444
Ануки (царевна) 375
Апридон 119
Араван 173
Арандзар («из рода Аматуни») 191
Ареобинд 201
Арзан (царь) 345
Аристарх 348
Армазель 109
Арсений 304
Артавазд 171
Артаг ст. Арток
Арташат Великий 162
Арташес 170, 171
Арток, Артаг 108, 110, 145, 173, 178, 348
Арцруни Мерджан 156
Арцруни Фома 334—336
Аршавир 157, 173, 175
Арчил (царь) 89
Аршак (сын Тирана) 171
Аршак (царь) 108, 161
Аршакиды армянские 184
Аршуша (питиах Грузии) 309
Аршуша (питиах Картли) 135
Аспагур 109
Атген 188
Атом 173, 192, 193
Ашот Куропалат 104, 334

Бабген (арм. католикос) 311
Баграт 90
Баграт царевич 80
Баграт (сын Ашота Куропалата) 334
Баграт I 342
Баграт III 120, 350
Баграт IV 93, 94, 106, 121, 330, 336, 341, 342, 372
Багратиды 105, 122, 123, 141, 149, 185, 350, 380, 438
Бакар царевич 435
Бакрадзе Д. 99, 240, 330—333, 342, 343, 345, 368
Бакур 157
Бакур I 109
Баратаев М. 289
Бартоломей 379
Бартольд В. В. 197, 198, 277, 287
Бартом 102, 108
Бедойдзе 130
Бека атабек 107, 123
Бенкендорф 447
Бецольд 115, 116

Бируни 197—199
Бороздин К. 452
Братман (царь) 125, 126
Броссе М. 99, 138, 308, 326, 327, 330, 336, 341, 342, 345, 368, 373, 378, 380, 386
Буга (арабский полководец) 330, 332, 334—336
Бурнашев С. Н. 410, 411, 114, 417, 467, 476, 477
Бурнашев С. Д. 476
Буктов 401—413, 416—425, 430, 431, 480, 481, 487, 888

Вагаршак 152, 153
Вагинак 170, 174
Вайнштейн О. Л. 11
Валарш (царь) 180
Вараз (нахан) 178
Варазваган сюнийский 174, 180, 188
Вараздат 169, 181
Варазшапуһ 173
Вардан 168, 169, 173, 176, 186, 189
Вардана жена 183
Варлаам (архиепископ Грузии) 356, 444
Васак 168, 170, 172, 174, 178, 181, 185—187
Василий (византийский император) 89
Васильевский 49
Вахтанг Горгасал 104, 206, 309, 349, 378
Вахтанг VI 129, 134, 139, 153—156, 375, 381, 401, 453, 457
Вахушти царевич 98, 99, 130, 373
Ваче 109, 167, 169, 170, 180, 181
Ваһан Аматуни 158, 167
Весселовский А. 78
Вильгельм Мальмебергийский 78
Волконский (князь) 340, 356, 401, 431
Волынский 401
Воронцов 358, 364, 451
Воронцов-Дашков 458
Врен Ванандский 188
Вртанес (армянский католикос) 303, 305, 307, 310, 312, 313, 315—317 327 328
Вуллерс 196, 197

Габаев 447
Гаврийл (груз. католикос) 311, 319
Газрик 173, 175
Гамрекели-Торели род 344
Ган (сенатор) 358, 450, 451
Гарагашьян 153
Гардабос 133
Гарсеванишвили Иесе 375
Гачиос 13
Гевонд (священник) 181
Гедеон (тер Сюнийцев) 186
Гельцер 116
Георгий Афонский, Георгий Святогорец 88—97
Георгий Молчальник 91
Георгий Мтацминдели 350
Георгий Победоносец 348
Георгий Святогорец см. Георгий Афонский
Георгий Синкель 116
Георгий I 90
Георгий II 341, 383—385
Георгий III 350, 383
Георгий V Блистательный 123, 351
Георгий XII 354
Георгий XIII 436—438, 447
Геродот 142, 143, 154
Гнел 176
Гоброн 89
Гогоберидзе 368
Голубинский 78
Григорий (св.) 313, 316—319, 324, 326
Григорий (мамасахлиси Карталинии) 106, 134
Григорий Мамиконьян 188
Григорий Хандзтийский 89, 122
Губаз I 349
Губаз II 349
Гурген 322, 380, 381, 382
Гутнова Е. В. 11, 13
Гют Ванеунийский 173, 178

Давид Двинский 140, 150
Давид Имамкулихан 434
Давид Куропалат 385
Давид (св.) 89
Давид Возобновитель, Строитель 143, 350, 371, 380
Давид царевич (сын Георгия XIII-го) 436—438
Давиташвили 331
Датабен 166, 167
Дерек 109
Джавахишвили Ив. А. 368
Джавахов Ив. А. 369, 434
Джагумидзе 130

Джанашвили М. 91, 99, 115
Джоджик (отец Фериса) 90
Джорджадзе Ар. 369
Дилльман 116
Димитрий (сын царевича Юлона) 448
Дион Кассий 110, 129, 140, 145, 172
Дмитрий I 371, 382, 384
Дмитрий II 371
Дори 381
Дубецкой И. 444, 445
Дубровин Н. 437, 477
Дюбуа 342—344

Евномий 306
Евтихий 305
Евстафий Мцхетский 103, 106, 124, 128—130, 134, 147
Евфимий Афонский 89, 91, 93, 95, 96
Егише 161, 177
Ездигерд 183
Ездра 89
Екатерина II 354, 355, 365, 435, 438
Елисей 151, 154, 156, 162, 172, 182, 192, 194
Еллинек 202, 504
Епифаний (католикос Грузии) 339, 340, 371
Ермолов 447
Ефим 395
Ефрем (св.) 115, 116

Жордания Ф. 97, 99, 129, 336, 337, 345, 369, 379

Завилейский 446—448
Захарий Самопельский 396
Зенон Блаженный 320
Зирак 333, 334, 335, 344

Иаред 112
Иаков (приближенный царя Георгия I) 90
Иаков Шемокмедели 80
Иваненко В. Н. 369, 440, 445, 451, 461, 488, 489
Иевлев 397
Иисус Столпник 199—202
Илларион (архиепископ кутаисский) 94, 97
Илларион Грузин 89
Илларион Твалели 90
Инджиджьян 151
Иностранцев К. А. 198
Иоанн 141, 142, 191
Иоанн Афонский 89, 318
Иоанн (епископ Баны) 90, 103
Иоанн Златоуст 96
Иоанн Цимисх 397
Иоселиани П. 437
Иосиф 78, 157
Иосиф патриарх 96
Ираклий II 353—355, 365, 411, 418, 435, 436, 438, 453, 454
Историк царя Давида Строителя 383

Кавад 201, 307, 311
Казвини 380
Каин (Библ.) 113
Кайнан 112
Кайшаури 130
Калигула Гай 110
Камсаракан Аршавир 178
Кананов 447
Каос 109
Караулов 248
Карен (ишхан) 178
Каричашвили Д. 88
Картам 108
Картлос 114, 115, 128, 133
Картлоса жена 128
Кауфман Илл. 290, 295
Каха 333, 335, 344
Кахабер 314
Кахос 133
Кейхосров 104
Кейюмерс (повелитель Ирана) 197
Киракос (священник) 307, 308
Кирион (католикос Грузии) 157, 159, 300—308, 310, 312, 314—327
Кипшидзе А. 369
Ключарев (дьяк) 395
Кнорринг (ген.) 355, 437
Кобаидзе 131
Ковалевский М. 100
Коваленский 427, 438, 469
Колубякин (губернатор) 453
Комис (брат Мануэля) 169
Константин правитель (эристави) 89
Константин (св.) 89
Константин X 380
Корюн 157
Ксенофонт 116, 117, 120, 126, 127, 131, 132, 141—143, 145, 154, 163
Курнатовский (ген.) 444
Кутансов (сенатор) 441, 442, 446, 449
Кухос 133

Лазарев (ген.) 436, 437
Лазарь Парпский 151—156, 163, 165, 172, 174, 178, 180—182, 184, 186—189, 191—193, 195, 303
Ламех 112
Ланглуа В. 152, 153, 376
Латышев 102, 108—110, 118, 129, 136, 140, 142, 145
Лев 306, 307, 313
Леонтий Мровели 99, 104, 110, 113—116, 120, 128, 129, 132—134, 137, 145, 378
Липарит 90
Локшин 228
Луарсаб II 353
Лука (библ.) 103, 130, 132, 141, 142, 149, 318

Маврикий император 308
Магомет 80
Магхаз 173
Маевский В. Т. 461
Майашвили Г. 364, 365
Малалаэль 112
Мамиконьян Вардан 174
Мамиконьян Ваһан 159, 173, 180, 193
Манеч 173
Мануэль 169, 170, 181
Мардпет 160
Мария царица 88, 104, 105, 110, 113, 114, 119, 120, 128, 133, 137, 146, 334, 336, 341, 378, 380
Марк (библ.) 103, 140, 141, 149, 202, 318
Маркион 306
Марр Н. Я. 33, 39, 56, 62, 80, 84, 85, 89, 121, 122, 130, 134, 138, 150, 187, 190, 261, 305, 312, 316, 317, 339, 340, 342, 341
Матфей, Матвей (библ.) 103, 124, 130, 132, 149, 150, 202
Мафусала 112
Маһдук 199
Меликшах 384
Мечников (сенатор) 441, 442, 447, 449
Микава 451, 452
Микель (св.) 122, 123
Милес 202
Минаев И. П. 75
Мирван 108, 126
Мирдат I 109
Мирдат II 109
Мирнан 109, 115
Митридат 348
Митридат Иберский 110
Михаил Дука VII 380
Моисей (библ.) 347
Моисей (архипастырь) 300
Моисей (армянский католикос) 305—307, 309, 314, 315
Моисей (цуртавский епископ) 303, 307, 310, 312, 313, 315, 320, 321, 321, 327
Моисей Хоренский 135, 152, 153, 160, 170, 171, 183, 346
Мокиевский-Зубок 369
Махаммед 332
Мустафа (Ширванский хан) 443
Мухамед 80
Мушег 188, 191
Мцхетос 133
Мышецкий (князь) 395

Нариманидзе 130
Нершапуһ 173
Нершахи М. 196, 288
Нерсес (архиепископ Армении) 165, 195
Нерсес 121, 176, 177, 194
Несторий 306
Никифор III 380
Нина (св.) 89, 136
Нихор 193
Ной 112
Нольдеке 135

Орбелиани (ген.) 455
Орбелиани Тамаз 440
Ормизд III 381

Палавандов Евс. 448
Папаг (ишхан) 173, 191
Паргев (ишхан) 179
Парнаджом 114
Парнаоз царевич 439, 440
Паскевич 356, 357, 440, 446, 447
Патканов 121
Пауличи 440, 443
Пахомов Е. А. 376—385
Пероз 184
Петр (св.) 302, 318
Петр I 401
Петр (грузинский епископ) 305, 309, 312
Пилат 316
Полиевктов М. 395, 397
Помпей 110, 145, 348
Порфирий 45

Потемкин (князь) 411
Приск Пантийский 118
Прокофий 381
Пурцеладзе Г. 129
Пурцеладзе Д. 435, 454

Родде 143
Рев 109
Реваз-бей 395
Рейнегс 411
Розен (барон) 448, 449, 451
Роман (св.) 91
Ростом 353
Ростомашвили И. П. 370
Ростомов И. 341
Руставели 84
Русудан (царица) 351
Руфин 199

Сабинин М. 103, 106, 122, 125, 130, 135, 137, 138, 309
Савва (епископ Тбетский) 89
Савелий 306
Салих (властитель Ерзерума) 383
Самуил (католикос Картли) 131, 195
Сасанидская династия 348
Саурмаг 109, 114, 137
Сахак (эмир) 335
Сванидзе 130
Семеон Аидзевацнец 158, 173, 191
Серапион Зармэский 340
Симеон Пресвитер (XIII в.) 116
Сипягин (ген.) 441
Сиф 111, 112
Сибат (марзпан Гирканский) 301, 310, 314—316, 320, 323
Соломон I 411, 439
Стефанос Багратид 384
Страбон 99, 101—103, 105, 106, 108, 109, 114, 116, 118, 127, 128, 132, 136, 141, 142, 145—148, 154, 171, 172, 195
Стрекалов 448
Султан-Крым-Гирей 458
Сумбат Давитис-дзе 104, 120, 122, 123, 147

Табари 198, 334, 336
Такайшвили Е. 88, 89, 104, 105, 110, 113, 115, 122, 123, 126, 128—130, 137, 147, 259, 288, 332, 338, 339, 369—375, 378
Тамар (царица Грузии) 138, 143, 150, 351
Тархан 345
Тархоин 345
Тархуджи (сын Каха) 335, 344, 345
Теймураз I 353, 395, 396
Теймураз II 353
Тер-Мкртычян Галуст 154
Тигран (сын Арташеса) 171
Тизенгаузен 286, 289, 290, 445
Тимесифей 116, 117
Тимур 352
Тиран (царь) 158, 161, 190
Тиран (сын Хосроя Котака) 171
Тодос (строитель Атенского храма) 344
Толочанов 397
Тодуа Коча 451, 452
Тодуа Мартали 451, 452
Торманян Т. 342
Тормасов (ген.) 356, 357, 441, 444
Трдат (сын Хосроя) 171
Троян (царь) 125
Туманов И. В. 369
Тцамаландзе 130

Уплос 133
Ухтанес 157, 299—308, 310—318, 320—327, 329

Фавст Византийский 154, 156, 160, 161, 163, 165—168, 171, 172, 177—179, 183, 185, 186, 189, 194, 195, 381
Фарнаваз 114, 120, 137, 146
Фарсман I 109
Фарсман II 140
Фарсман III 88, 109, 110
Феодор (св.) 373
Феодосий (абхазский царь) 334
Феофилакт (рязанский архиепископ) 356, 357, 441, 445
Феридун 197, 198
Ферис (сын Джоджика) 90
Филипов 463
Филипп 78
Френкель 453, 454

Халатьянц 183
Хам (библ.) 113
Ханов 26
Хейрисоф 131
Хилинский 148
Хорхоруни 165
Хорхоруинйский Манасе 179
Хосрой Котак (младший) 167, 171

Цагарели А. 261, 436
Церетели Акакий 359
Цицианов И. (князь) 438, 439

Чавчавадзе Гарсеван 355, 436—438
Чавчавадзе Илья 359
Черкас Ю. 396
Черньшев 450
Чковани (князь) 451, 452
Чичинадзе З. 88, 104, 105, 113, 115, 126, 138

Шабур I 198, 202
Шаншиев (прап.) 455
Шапуh 186
Шахатуни 483, 489
Шушаник 130, 139, 309, 310, 322, 323

Эзоп 75
Экатерина II 424
Эмин 183
Энох 111, 112
Эристави Георгий 336
Эристави Шанше 439
Эристави Элизбар 336
Эсадзе С. 369

Юлон царевич 437—440, 448
Юстиниан 469

Яков (св.) 318

II. ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИМЕН

Аарпадз (р.) 131
Абхазия 120, 352
Агдзнийская область 156
Агджакала 374
Агтамаб (остров) 167
Адамакерт 163
Азия 424
Азноадзор 160
Албания 301, 347, 348
Александрия 351
Амид (город) 200
Ананур 443
Ангегт (крепость) 157, 161
Ангегтун 157
Андзахадзор 160
Ани 90, 162, 163
Анкаскацели (город) 162
Антиохия 93
Ардаган 370, 374
Армения 98, 122, 128, 132, 151—155, 159—162, 164, 165, 167, 170, 172, 179—181, 183—185, 188—190, 192, 195, 196, 198, 299, 304, 305, 310, 313, 315, 316, 320, 326, 332, 334, 336, 342, 348, 349, 379
Арпаниаль (село) 162
Артагер (гор.) 162
Арташат (гор.) 163
Арувениадзор 160
Аршакаван (гор.) 163
Аршакети 124
Аршарунийская область 176
Атени 330
Атенский храм 330, 342—344
Атрпатакан 159
Афон 91, 92, 97, 121
Ахалкалаки 370, 371, 374
Ахалцих 118
Ахашени 374
Ачабетис-хэви 121
Ацкур 118
Аштенийская область 179

Багаван 164
Бакнант-кари 131
Бактрия 128
Бана 374
Бардзрабух (гор.) 162
Барнабианткари 120
Батуми 457
Бенианткари 120
Берддадзор 160
Бетлеми 374
Биэти 374
Безобдальский хр. 490
Болнисис-хэви 121
Болнисская церковь 435
Боцо (ущелье) 119
Бухара 197

Вагаршапат (гор.) 163, 299, 342
Вайондзор 160
Вананд 157
Вани 162
Варайрвар 159
Варазкерт 163

Вардане 197
Васакашат 162
Вашлоби 374
Велли 374, 385
Византия 90, 115, 152, 199, 201, 348, 349, 352, 381
Владикавказ 439
Ворoти 62
Восточная Грузия 149, 349, 352, 353, 355, 357, 360, 362, 381, 382, 454, 455, 457

Говети 374
Гандзаки 124, 159
Гардабани 334
Гардманское ущелье 176
Гарни (гор.) 162
Гаринканак 163
Гвидаке 130
Гвиминас (гор.) 116
Гогюба 374
Голгофа 110
Горговатис-хэви 121
Гори 129, 361, 456
Греция 70, 78, 88
Гриаль 162
Грузия 88, 90, 93, 94, 99—101, 104—106, 108—110, 114, 115, 119—121, 128, 130, 131, 133—137, 141, 143, 146—148, 154, 155, 171, 172, 196, 299, 302, 304, 305, 308—312, 314—316, 328, 330, 332, 335, 341, 342, 346—368, 370—385, 414, 418, 424, 425, 434—451, 453, 454, 456, 458
Гурия 352, 362, 457
Гугарк 176
Гурганское море 104

Дагестан 443
Дарьяльское ущелье 340
Двини 157, 313
Деда-цихе 128
Джагумаанткари 120, 130
Джары 466
Джермадзор 160
Доброй Надежды мыс 423
Долис-кана 339
Душети 439

Египет 96
Еровандакерт 163
Еровандашат 163
Еросалим см. Иерусалим
Ефес 317

Закавказье 347—350, 367, 379, 410 446
Западная Азия 345
Западная Грузия 351, 352, 355, 362, 373, 439, 444, 445
Западная Европа 97, 364, 385
Зареhап 163
Зареhаван 163
Зегани 374
Земочальская церковь 375
Зенджан (=Занган) 143

Иберия 99, 102, 109, 116, 127, 128, 132, 142, 145, 146, 348
Иверская лавра 92
Иверский монастырь 91, 92
Иерусалим 89, 316—319, 322, 352, 396
Имеретия 352, 362, 444
Индия 423
Иран 197, 353

Кавказ 79, 93, 100, 130, 311, 315, 316, 319, 334, 336, 345, 347, 350, 359, 366, 367, 388, 443, 451, 458
Каджис-цихе 374
Кайшаури 439
Кайшаурткари 130
Кала (крепость) 126
Канкаик (гора) 302
Капуйт 162
Карзамети 374
Карсская область 373
Карталиния 94, 119, 350, 352, 353—356, 373, 443
Карукумарти 435
Каспийское море 423
Кахети 120, 350, 352—356, 373, 395, 435, 443
Карцахи 435
Каурма 374
Кварели 425
Квирильский участок 456
Квиша-хэви 121
Кентрит (река) 131
Киагмис 374
Кизикия 366
Кизил-дереси 374
Кистинка (речушка) 464
Киш 465
Киш-кишлах 465
Кобаанткари 120, 131
Коги (область) 176

Кола 123
Колхида или Лазика 118, 127, 348, 349
Константинополь 90, 93, 94, 97, 317, 352
Кoрoго 130
Крестный монастырь 338, 342
Кулалиси 374
Кулишская церковь 373
Кумурдо 374
Кумурдский собор 371
Кура 123
Курдитирикос-хэви (должно = Курдиватчрис-хэви) 121
Курт-кала 374
Кутаиси 94, 362, 363, 367, 368, 456

Лихские горы 347
Лодейное поле 385
Лифляндская губерния 385

Малая Азия 148, 345, 347, 350
Мамиконьянов область 186
Манавазакерт 163
Манглис 310
Манглисис-хэви 121
Манглисская церковь 435
Мартвильская церковь 342
Мачхаанский участок 456
Мгел-цихэ 374
Меджврисхевский участок 450
Мекленбург-Шверин 385
Месопотамия 128, 347
Мидия 128
Мингрелия 451—453
Мцхета 103, 106, 125, 126, 128—130, 310, 315, 330, 338, 342

Наракерт 163
Нахичеван 163
Нигала ущелье 120
Нигоити 457
Никозская церковь 435
Норгиал 123

Озургетский уезд 362, 457, 458
Оловецкая губерния 385
Ошора 372, 374

Павлеурткари 120
Пагнатук 157
Палестина 91, 93, 122
Пан (селение) 148
Передняя Азия 352
Персия 90, 115, 119, 124, 146, 197, 199, 348, 350, 352—354, 382, 384, 423, 424
Петербург 356, 437, 438, 444, 448
Поти 94
Преображенская церковь (в г. Ахалкалаки) 371

Рачинский уезд 362
Рим 78, 109, 110, 322, 348
Риони (река) 445
Риш-Айна дом 199
Роро (селение) 130
Россия 78, 354, 355, 357, 360, 362, 364, 366, 367, 385, 401, 404, 411, 414, 423, 434—440, 444—446, 449, 450, 453
Руисская церковь 435
Русь 396

Сагра (крепость) 186
Сагурамо 131
Савсут, Саисут 374
Салипартиано 131
Саломинао 131
Самикелао 131
Самтредский участок 456
Самцхе-Саатабаго 118, 352, 373, 488
Самшвилде 378
Санодзор 160
Сатчилао 131
Сашабуро 131
Сванети 121, 352
Сванетиант-кари 130
Сванетии горы 351
Сибирь 359, 449, 450
Сигнагский уезд 361, 366, 454, 456
Синай 85
Скандинавия 385
Сиони собор 342, 344
Сирия 200
Сквифиния (Скифия) 116
Соломон-кала 371
Сюнийская область 161, 170, 174, 183, 185, 186
Сузиана (или Хузистан) 200

Тадзриси (монастырь) 90
Тао 90, 120, 161, 186
Тарон 160
Тбети (церковь) 89
Тбилиси 126
Телавский уезд 361

Тетр-цихэ 374
Тианетский округ 361
Тигранакерт 163
Тифлис 116, 129, 130, 307, 309, 314, 315, 334—336, 349, 353—355, 359, 360—363, 367—369, 376, 379, 456, 458
Торнис-хэви 121
Туркестан 197, 198
Турция 454

Убэ 332
Узнариани 435
Ульгарский хребет 491
Урбниси 435
Урта 374

Хабур 200
Халдея 347
Хахули (монастырь) 90
Хертвиси 119, 374
Хонский участок 456
Хоранист (гор.) 162
Хорения 374
Хоренская церковь 372
Хузистан, Сузиана 200

Цкарос-тави 374
Цуртави 310
Цуртавская церковь 310, 313
Цханист (гор.) 162

Чаиси 374
Чаиси (церковь) 370
Чалдырское озеро 485
Чалдырский участок 370
Чалдырский хребет 491
Чамхус 374
Карталетия 334
Черная Гора 91, 93
Черное море 126, 128, 141, 347, 348
Чончо 130

Шавшети 123
Шайтан-кала 374
Ширак 176
Ширван 443
Шорапани 127
Шорети 374

Эдесса 200
Эрахан 186
Эреванская губерния 367
Эрзерум 350, 383
Эрушети 374
Эрети 120
Эчмиадзин 342
Эчмиадзинский храм 342

III. ЭТНИЧЕСКИХ ИМЕН

Абхазы 334, 335
Албанцы 142, 301, 329
Арабы 334, 335, 349, 444
Арамейцы 201
Арийцы 158
Армяне 196, 299, 300, 305, 309, 310, 313, 317—324, 328, 346
Ассирийцы 347
Ахемениды 347

Византийцы 322, 349

Греки 144, 155, 158, 307, 311, 321, 328
Греки (малоазийские) 345
Грузинские племена 347, 348, 439, 456
Грузины 144, 196, 299, 300, 305, 309, 310, 313, 317—324, 327, 328, 345, 348—356, 364, 366, 368, 372, 426, 427, 435—438, 442—444, 448, 456
Грузины—горцы 351, 356, 439, 440, 443

Дриллы 143, 144

Евреи 329

Иберы 142, 145
Индоевропейские племена 347

Кардухи 142, 144, 347
Картвельские племена 144
Карты 347
Киммеры 347
Колхи 143

Макроны 142, 143
Месхи 347
Мегрельцы 347, 456
Монголы 351, 444
Мосохи (месхи) 142, 347

Моссиники, моссинойки 143, 145, 347
Мтиулинцы 347

Осетины 439, 443, 451

Персы 152, 162, 166, 167, 170, 322, 352, 354, 381, 406, 439, 443, 444
Пшавы 347

Русские 360, 362, 367, 439

Сваны 347
Сельджуки 382, 383
Сирийцы 201, 324

Тамурийцы 201
Таохи 144
Татары 372
Татары (борчалинские) 443
Татары (казахские) 443
Татары (шамшадильские) 443
Тибарены 142, 347
Тубал-канны (тубал-чаны) 347
Турецкие кочевые племена 353
Турки 352, 354, 374, 406, 418, 424, 444
Турки-сельджуки 341, 372

Хазары 345
Халибы 142, 347
Хевсуры 347
Хетты 345, 346

Эллины 144

Яфетиды 345

Baloch 148
Bartholomaei 285
Bergman 290
Bernheim 77
Bezold K. 115
Böckh A. 292, 293
Brosset M. 98, 215, 256, 258, 259, 261, 279, 285, 291, 308, 473

Darmsteter I. 135, 198, 201
Defrémery 249, 252, 253, 283, 383
Dillman A. 115, 116
Dio Cassius 129
Dubois de Montpereux F. 342, 344, 345
Duval M. K. 85

Eichen V 113

Gelzer H. 116, 327
Ghazarian M. 282

Justi 150
Jouckbloet 79

Harnak A. 97, 319
Hommel F. 345
Hübschmann 98, 163, 193, 288, 292, 293 381

Kremer A. 250, 260, 264, 265, 269, 293
Krumbacher K. 54

Langlois V. 285, 286

Marqart 335

Nissen H. 294
Nöldeke 83, 198
Nutzel H. 376

Prockesch Otto 203

Sachan 198
Sauvaire M. N. 289, 290
Sonvaire 295
Spiegel 197
Strabon 118

Von Gudschmidt 37
Vullers J. 196

Zenker 256, 264

შინაარსი

ტომის რედაქტორისაგან 5

ივანე ჯავახიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობა 1898—1912 წლებში (მ. დუმბაძე) 7

1. ანდრია მოციქულის და წმინდა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში 25
   ა) წმინდა ნინო 25
   ბ) ანდრია პირველწოდებული 43

2. აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია და საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის მონაცემები 53

3. მამულიშვილობა და მეცნიერება 64

4. К ИСТОРИИ ЦЕРКОВНЫХ РЕФОРМ ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ 58

5. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ И ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ 93
Том I
Предисловие 98

ЧАСТЬ I. ГРУЗИЯ

Введение 98
Глава первая. Социальный строй и происхождение царской власти 101
Глава вторая. Территория 118
Глава третья. Население 132

ЧАСТЬ II. АРМЕНИЯ

Введение 151
Глава первая. Территория 155
Глава вторая. Население 164
Заключение 196

6. საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია

თავი I. მეფობის აღდგენის ისტორია და ქართველ მოდგმის ტომთა შეერთება 205
თავი II. საქართველოს მეფეების სახელმწიფოს იდეალი: თვითმპყრობელობა, მეფობის ღვთისნიერება და ხელმწიფის გაღმერთება 211
თავი III. „პატრონყმობა" საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივ წეს-წყობილების დამახასიათებელია 213
თავი IV. საქართველოს მეფის უფლება: რა საქმეები შეადგენენ მის „მართებასა" და „განსაგებელს" 217
თავი V. საქართველოს მეფე თვითმპყრობელი იყო თუ არა? 221
თავი VI. ბრძოლა აზნაურთა და საქართველოს მეფეებს შორის ქვეყნის მართვა-გამგეობის უფლების გამო 224
თავი VII. დიდებულ აზნაურთა პირველი პოლიტიკური გაფიცვა მთავრობის წინააღმდეგ 231
თავი VIII პოლიტიკური მოძრაობა და მეფის უფლების შეზღუდვა. პარლამენტის მსგავს დაწესებულების დაარსების მოთხოვნილება 235

7. საქართველოს ეკონომიური ისტორია 239

თავი პირველი. მიწის მფლობელნი და მიწის მომქმედნი. — აზნაურები და გლეხები 239
თავი მეორე. ვაჭრები და ხელოსნები. მრეწველობა და აღებ-მიცემობა 248

თ ა ვ ი მესამე. საქართველოს სამეფოს საფინანსო წესწყობილება 262
თ ა ვ ი მეოთხე. საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა 270
თ ა ვ ი მეხუთე. საფასე და საზომი
I. საფასე 285
II. საზომი 291

8. ИСТОРИЯ ЦЕРКОВНОГО РАЗРЫВА МЕЖДУ ГРУЗИЕЙ И АРМЕНИЕЙ В НАЧАЛЕ VII ВЕКА 299

9. К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ПОСТРОЕНИЯ ГРУЗИНСКОГО ХРАМА В АТЕНИ ПО ВНОВЬ ОБСЛЕДОВАННЫМ ЭПИГРАФИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКАМ 330

10. საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა ენციკლოპედიისათვის 347

11. რეცენზია ე. თაყაიშვილის ნაშრომზე 370

12. რეცენზია ე. ასხომოვის ნაშრომზე 376

13. ურთიერთობა რუსეთსა და საქართველოს შორის XVII საუკუნეში 396

14. დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში 398
აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადო მდგომარეობა XVIII საუკუნის დამლევს 398
რუსეთის პოლიტიკური დახმარების მოიმედეობა ვახტანგ VI-ის დროს საქართვე-
ლოში და მისი შედეგი 401
აღმოსავლეთ საქართველოს განსაცდელი და თეიმურაზ II და ერეკლე II ღვაწლი
საქართველოს წინაშე 404
დამოკიდებულება საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულებამდე 406
1783 წ. ხელშეკრულება რუსეთ-საქართველოს შორის 410
რუსეთის მიერ მიტოვებულ საქართველოს მდგომარეობა 418
აღა-მაჰმედ ხანის შემოსევა საქართველოში 420
რუსეთის გალაშქრება აღა-მაჰმედ ხანისა და სპარსეთის წინააღმდეგ 1796 წ. მისი
მოჩვენებითი და ნამდვილი მიზეზები და დასასრული 422
რუსეთ-საქართველოს ურთიერთი დამოკიდებულების საფუძველი 426
საქართველოს შეერთება რუსეთთან 429

15. ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ГРУЗИИ В XIX В. 434
Предисловие 434

16. საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული
შესავალი 459
I თ ა ვ ი. ჩრდილოეთის საზღვარი 460
II თ ა ვ ი. აღმოსავლეთის საზღვარი 465
III თ ა ვ ი. სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი 467
IV თ ა ვ ი. სამხრეთის საზღვარი 469
V თ ა ვ ი. სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარი 485
VI თ ა ვ ი. საქართველოს საზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი 493

ბოლოსიტყვაობა 495

კომენტარები 498

შემოკლებათა განმარტება 511

საძიებლები 514

Джавахишвили Иван Александрович

СОЧИНЕНИЯ
В 12 ТОМАХ

Т. XII

(на грузинском языке)

Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1998

გამომცემლობის რედაქტორები: მ. ანასარიძე [?], რ. ჩირგაძე [?], ლ. ალადაშვილი [?]
მხატვარი ა. ბუაძე [?].
სამხატვრო რედაქტორი ი. ჩიქვანაძე [?]
ტექნიკური რედაქტორი ბ. ასათიანი [?]
კორექტორები: ე. ხელხანაშვილი [?]
ე. წერეთელი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.04.98
საბეჭდი ქაღალდი 70×108 1/16 პირობითი ნაბეჭდი
თაბახი 47,25 სააღრ.-საგამომც. თაბახი 45, 69
ტირაჟი 2000 შეკვეთის № 263

ფასი სახელშეკრულებო

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.